

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

«І. ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И. ЖАНСУГУРОВА»
NPJSC «ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»

**«ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ: КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР, КӨШІ-ҚОН
ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ»**

халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы
28-29 сәуір

*Сборник материалов
международной научно-практической конференции*
**«ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА:
КЛИМАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ, МИГРАЦИИ
И СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»**

28-29 апреля

Proceedings of the International Scientific and Practical Conference
**«GLOBAL TRANSFORMATIONS OF CONTEMPORARY SOCIETY:
CLIMATE CHANGE, MIGRATION, AND STRATEGIES FOR
SUSTAINABLE DEVELOPMENT»**

28-29 april

Талдықорған, 2026

УДК 504.7:314.15
ББК 20.1:60.542.24
Қ22

Редакция алқасы: Нұрмуханқызы Д. (бас редактор), Калдияров Д.А.,
Ишкибаева Г.М., Байғабатова Н.К., Сеилкасымова Р.А.
Редакционная коллегия: Нұрмуханқызы Д. (главный редактор), Калдияров Д.А.,
Ишкибаева Г.М., Байғабатова Н.К., Сеилкасымова Р.А.
Editorial board: D. Nurmukhankyzy (editor-in-chief), D. Kalldiyarov,
G. Ishkibaeva, N. Baigabatova, R. Seilkassymova.

Қазіргі қоғамның жаһандық трансформациялары: климаттық өзгерістер, көші-қон және тұрақты даму стратегиялары: халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы. («І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» ЖЕ АҚ 28-29 сәуір 2026 ж.) – Талдықорған. – «ОТ -Дизайн» баспасы, 2026. - 262 б. - Қазақша, орысша, ағылшын.

Глобальные трансформации современного общества: климатические изменения, миграции и стратегии устойчивого развития: сборник материалов международной научно-практической конференции, (НАО «Жетысуский университет имени И. Жансугурова» 28-29 апреля 2026 г.) – Изд-во «ОТ -Дизайн», Талдықорған. - 2026. - 262 с. - Казахский, русский, английский.

Global Transformations of Modern Society: Climate Change, Migration, and Sustainable Development Strategies: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference («Ilyas Zhansugurov Zhetysu University» April 28–29, 2026). – “ОТ Design”, Taldykorgan, 2026. – 262 p. – Kazakh, Russian, English.

Осы жинақ 2026 жылғы 28–29 сәуірде Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру бойынша ІРН АР23485959 «Қазақстандағы климаттық көші-қон: салдарын түсіну және бейімделу стратегияларын жетілдіру» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру шеңберінде өткен «Қазіргі қоғамның жаһандық трансформациялары: климаттық өзгерістер, көші-қон және тұрақты даму стратегиялары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның қорытындысы бойынша дайындалды.

Жинаққа климаттық өзгерістер, көші-қон процестері, тұрақты даму, экологиялық құқық, сондай-ақ қазіргі жаһандық трансформациялардың әлеуметтік, құқықтық және пәнаралық аспектілеріне арналған материалдар енгізілді.

Басылым экологиялық құқық, климаттық көші-қон, тұрақты даму және өзара байланысты ғылыми бағыттар мәселелерімен айналысатын білім алушыларға, магистранттарға, докторанттарға, жас зерттеушілерге, ғалымдар мен мамандарға арналған.

Данный сборник подготовлен по итогам международной научно-практической конференции «Глобальные трансформации современного общества: климатические изменения, миграции и стратегии устойчивого развития», состоявшейся 28–29 апреля 2026 года в Жетысуском университете им. И. Жансугурова в рамках реализации научно-исследовательского проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ІРН АР23485959 «Климатическая миграция в Казахстане: понимание последствий и совершенствование стратегий адаптации».

В сборник вошли материалы, посвященные актуальным вопросам климатических изменений, миграционных процессов, устойчивого развития, экологического права, а также социальным, правовым и междисциплинарным аспектам современных глобальных трансформаций.

Издание представляет интерес для студентов, магистрантов, докторантов, молодых исследователей, ученых и специалистов, занимающихся вопросами экологического права, климатической миграции, устойчивого развития и смежных научных направлений.

This proceedings volume has been prepared following the International Scientific and Practical Conference “Global Transformations of Modern Society: Climate Change, Migration and Sustainable Development Strategies”, held on April 28–29, 2026 at Zhetysu University named after I. Zhansugurov within the framework of the grant-funded research project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, ІРН АР23485959 “Climate Migration in Kazakhstan: Understanding Impacts and Improving Adaptation Strategies”.

The volume includes papers devoted to current issues of climate change, migration processes, sustainable development, environmental law, as well as the social, legal and interdisciplinary aspects of contemporary global transformations.

The publication is intended for students, master’s students, doctoral students, young researchers, scholars and specialists working in the fields of environmental law, climate migration, sustainable development and related areas of research.

Мақалалар тікелей көшіру әдісімен берілген. Ұсынылған материалдардың мазмұны үшін жауапкершілік авторларға жүктеледі. Статьи воспроизведены методом прямого копирования. Ответственность за содержание представленных материалов несут авторы. The articles are reproduced by direct copying. The authors bear full responsibility for the content of the submitted materials.

ISBN 978-601-389-066 1

СОДЕРЖАНИЕ

Нұрмуханқызы Д., Байгабатова Н.К.

КЛИМАТИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРАВОВЫЕ ВЫЗОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ 6

Ишкибаева Г.М., Калдияров Д.А.

КЛИМАТИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 10

Рахиева А.Т.

ПРАВО И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА УПРАВЛЕНИЯ МИГРАЦИЕЙ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ И МИГРАЦИОННЫХ ВЫЗОВОВ..... 15

Жамилова С., Нажмитдинов А., Бекежанов Д.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КЛИМАТИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ АДАПТАЦИИ 19

Сеилкасымова Р.А.

ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК КОНТЕКСТІНДЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 21

Дуламбаева А.

СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ..... 25

Мустафин А.Ж., Тинистановна С.С.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ..... 27

Байзакова М.А., Худайбердиева Н.К.

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ҚОҒАМ: ГУМАНИТАРЛЫҚ ТАЛДАУ 30

Кудерин Р.А., Тұрғамбекова Ж.Е.

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІН СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ 34

Оспанғалиев К.Е., Тұрғамбекова Ж.Е.

ҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРГЕ ТӨЗІМДІ ҚАБІЛЕТТЕРІНЕ ТАЛДАУ 37

Даутов Д.Д.

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КАК ФАКТОР АДАПТАЦИИ БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ИСКОВ 41

Сурашев Н.С., Калдияров Д.А.

ҰЙЫМ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ МОТИВАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІНЕ ТАЛДАУ 44

Қадырова А.С., Ахиева А., Уызбек А.Р.

ЖАСЫЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ 48

Тастанбекова Л.Р., Омаров М.Т.

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ОРГАНИЧЕСКИХ ПРОДУКТОВ В УСЛОВИЯХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ..... 51

Абден А., Мұса Н.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ КАК СОВРЕМЕННАЯ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА 54

Усенова А.К., Баженова Э.Д.

КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГЕНДЕРА..... 59

Галиева Г.Б., Амраев Б.

ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР ДӘУІРІНДЕГІ СТРЕСС ПЕН МАЗАСЫЗДЫҚТЫ ТӨМЕНДЕТУДЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ РӨЛІ 63

Базарбаев Қ.С.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ АКИМАТОВ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА 67

Землянова А.С., Хлюпина А.И., Сочин С.А.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ВЕЛОСПОРТЕ КАК ФАКТОР ГЛОБАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ..... 70

Айтбай Т.Б., Жакупова Г.А.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ 73

Арын А.Қ.

ЦИФРОВАЯ ЭКОСИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ
ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ..... 78

Базарбек Б.Б.

ЭТИЧЕСКИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ РИСКИ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В
СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИ 81

Нургазиев Е.Б.

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЯМИ В МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В УСЛОВИЯХ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ..... 83

Мамыров А., Баженова Э.Д., Байзакова А.М.

ИНТЕГРАЦИЯ БАЗОВЫХ СПОРТИВНЫХ ДИСЦИПЛИН С ТЕОРИЕЙ И МЕТОДИКОЙ
ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ КАК ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ
В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ 87

Турускин В. Г.

ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИМИ АЛЬЯНСАМИ
В МЕЖДУНАРОДНОЙ БИЗНЕС-СРЕДЕ 90

Данабаева Г.М.

ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРДЫҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ КОНТЕКСТІНДЕ
МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ 92

Уалиолданова С.А.

ИНТЕГРИРОВАННАЯ МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ..... 97

Джанабаев К.Т., Ермуханов Е.М.

ЖИВАЯ ИСТОРИЯ КАК РЕСУРС: ЗНАЧЕНИЕ ВЕТЕРАНОВ АФГАНСКОЙ ВОЙНЫ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ
ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ 99

Дузжасаров Е.К., Ертай З.

УРБАНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІ:
ФАКТОРЛАР, ҮРДІСТЕР ЖӘНЕ ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ 102

Серікқажы А.Ә., Жаңабай А.А.

ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ - ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДЕ
ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 107

Заманбеков М.М., Бейсен А., Касен А.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ БОЙЫНША МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДА
ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ӨЛЕУМЕТТЕНДІРУ..... 110

Игембаева И.Т.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИЕЙ
НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ BALANCED SCORECARD 115

Куракбаева А.Ж., Аманжол З., Кизайбек А.Д.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУ-ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ШЕҢБЕРІНДЕГІ
ЖАҢА БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІ 118

Озенбаев М.Р., Жаныбекова А.

БІЛІМ БЕРУДІҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
ОЙЫНДАРЫНЫҢ РӨЛІ 122

Мухамадиев А.К.

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ: ОПЫТ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН..... 126

Жексембаев С.С., Ахметов Ж.О.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК УСЛОВИЕ ФИЗИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ, УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ И АДАПТАЦИИ ОРГАНИЗМА ШКОЛЬНИКА В
ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ 129

Хлюпина А.И., Землянова А.С., Сочин С.А.

ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ АСПЕКТЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГЕНДЕРНОГО
РАЗДЕЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ..... 132

Тохтаров А.М., Мурзахметова Ш.Е.

СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ФРУСТРАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ
МАҢЫЗЫ 134

Айтбай А.Б., Конысбекова М.Р.	
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ.....	137
Естай А.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	140
Жанатбек Б.Ж.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ ЖҮЙЕСІН ДАМУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	144
Жансейтов Ш.Т.	
ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ	147
Конысбекова М.Р.	
КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	150
Қайынбай Д.	
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ БОЛДЫРМАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	154
Нуркасымов Н.Н.	
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТҮСІНІГІ, ТҮРЛЕРІ МЕН БЕЛГІЛЕРІ...	157
Тишибаева К.М.	
РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	160
Омашев Д.Т.	
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АДВОКАТОВ И ЮРИДИЧЕСКИХ КОНСУЛЬТАНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ	163
Сансызбай А.	
БИРЖА ҰҒЫМЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТТЕРІ.....	166
Makhmutov Zh.	
THEORETICAL AND SOCIO-LEGAL ASPECTS OF WATER RESOURCES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	170
Даулетбеков С.Б.	
ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	172
Турсынбаев О.Г., Асым А.А.	
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ.....	176
Болат Ә.А.	
ЮРИДИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЕЛЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ МЕХАНИЗМАХ ВЕРИФИКАЦИИ ЯДЕРНОГО НЕРАСПРОСТРАНЕНИЯ: РОЛЬ МАГАТЭ И ДРУГИХ КОНТРОЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ	179
Панов С.	
ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЯДЕРНОГО КОНТРОЛЯ: ОЦЕНКА МЕХАНИЗМОВ ВЕРИФИКАЦИИ И САНКЦИЙ ЗА НАРУШЕНИЕ СОГЛАШЕНИЙ	183
Мукашева А.А., Телеуев Г.Б., Сеилкасымова Р.А.	
МЕСТО И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА НОРМ ПО ЭКСПЛУАТАЦИИ И БЕЗОПАСНОСТИ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	187
Сулейменов Д.Ж.	
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕ ОРНАЛАСУДА АШЫҚТЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ.....	190
Байназарова Г.М.	
ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАК УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИИ.....	193
Дулатұлы Ж., Нуржапаров С.С.	
БАЛҚАШ КӨЛІНІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	196
Ермектасов Р.Ж.	
РОЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ МЕДИЦИНСКИМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ.....	200
Етимова Д.И.	
РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ НОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДИТЕЛЯ МЕДИЦИНСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.....	203
Ташманов Б.Е.	
ҚАЗАҚСТАНДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ	206

Жамаубаев Н.К.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА
ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ 210

Измуханов А.С.

ЭФФЕКТИВНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ РЕСУРСОВ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОСТИ
МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ..... 212

Сарсенбаев Б.Б., Жанабатыр А.Б.

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІН ОҚЫТУДА ОЙЫНДАСТЫРУ ЖӘНЕ
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ 215

Құрманбек А.Қ.

МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДИТЕЛЕЙ МЕДИЦИНСКИХ
ОРГАНИЗАЦИЙ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ 217

Мамыров А., Баженова Э.Д.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ В КОЛЛЕДЖАХ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ..... 220

Бектұрғанов А.Е., Телеуев Г.Б., Сеилкасымова Р.А.

МЕСТО И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА НОРМ ПО ЭКСПЛУАТАЦИИ И БЕЗОПАСНОСТИ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ
СООРУЖЕНИЙ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 223

Нугманов С.С.

УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК ФАКТОР
ВНЕДРЕНИЯ ПРИНЦИПОВ ESG 228

Белоусова В.С., Чеснокова К.А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПРИ АНАЛИЗЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ СОВРЕМЕННЫХ ПИСАТЕЛЕЙ: МЕТОДИКА НАПИСАНИЯ ЭССЕ С УЧЁТОМ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ФОНА (НА ПРИМЕРЕ ПОЭМЫ М. ШАХАНОВА «ОТРАРСКАЯ ПОЭМА О ПОБЕЖДЁННОМ
ПОБЕДИТЕЛЕ, ИЛИ ПРОСЧЁТ ЧИНГИСХАНА»)..... 231

Сагалов С.М.

УПРАВЛЕНЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО В ЗДРАВООХРАНЕНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОМПЕТЕНЦИЙ В
НАЦИОНАЛЬНОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ 234

Тәжі А.Б.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКИХ
ОРГАНИЗАЦИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ 237

Утепбергенова А.Ж.

ПРОГНОЗНАЯ АНАЛИТИКА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ
КАЧЕСТВОМ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ 239

Шенеева Г.М.

МЕДТЕХНИКАНЫҢ ЖҰМЫСҚА ҚАБІЛЕТТІЛІГІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР 242

Бараков А.А., Тұралыққызы Н.

ПРОБЛЕМЫ ОСВОЕНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ ОСНОВ ТРАДИЦИОННОГО ИСКУССТВА В
СОВРЕМЕННОМ ОТЕЧЕСТВЕННОМ ИСКУССТВЕ 246

Ходжаев Д.М.

LEGAL ISSUES OF ATMOSPHERIC AIR PROTECTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 251

Шарипов А.А.

ФИТОСАНИТАРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ 256

Кумарова А.Б., Куанышбекова С.Ж.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: НОВЫЕ
ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ 259

Д. Нұрмуханқызы, Н.К. Байгабатова

*Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Казахстан, Талдықорған, e-mail : daniyafmo@gmail.com*

КЛИМАТИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРАВОВЫЕ ВЫЗОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Андатпа. Мақалада мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуына айтарлықтай әсер ететін және ұлттық құқықтық жүйелер үшін жаңа сын-қатерлерді қалыптастыратын жаһандық климаттың өзгеруі жағдайындағы Климаттық көші-қонның құқықтық аспектілері қарастырылады. Климатқа негізделген көші-қон процестерін реттеудің халықаралық-құқықтық тәсілдерін талдауға, сондай-ақ көші-қон саясатын Климаттық тәуекелдерге бейімдеу бөлігінде жекелеген мемлекеттердің тәжірибесіне ерекше назар аударылады.

Салыстырмалы-құқықтық талдау негізінде Климаттық мигранттардың құқықтық мәртебесінің жоқтығын және климаттық фактордың көші-қон және әлеуметтік саясатқа интеграциясының жеткіліксіздігін қоса алғанда, Қазақстан Республикасының заңнамасындағы бар олқылықтар зерттеледі. Шөлейттену, су ресурстарының тапшылығы және жердің деградациясын қоса алғанда, халықтың ішкі көші-қонына әсер ететін негізгі экологиялық және климаттық тәуекелдер қарастырылады.

Зерттеу нәтижесінде Климаттық көші-қонды реттеудің кешенді құқықтық тетігін қалыптастыру қажеттілігі негізделеді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының бейімделу әлеуетін арттыруға және орнықты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған заңнаманы және мемлекеттік саясатты жетілдіру бағыттары ұсынылады.

Түйін сөздер: Климаттық көші-қон, климаттың өзгеруі, көші-қон саясаты, Қазақстан, құқықтық реттеу, тұрақты даму.

Аннотация. В статье рассматриваются правовые аспекты климатической миграции в условиях глобального изменения климата, которое оказывает существенное влияние на социально-экономическое развитие государств и формирует новые вызовы для национальных правовых систем. Особое внимание уделяется анализу международно-правовых подходов к регулированию климатически обусловленных миграционных процессов, а также практике отдельных государств в части адаптации миграционной политики к климатическим рискам.

На основе сравнительно-правового анализа исследуются существующие пробелы в законодательстве Республики Казахстан, включая отсутствие правового статуса климатических мигрантов и недостаточную интеграцию климатического фактора в миграционную и социальную политику. Рассматриваются ключевые экологические и климатические риски, влияющие на внутреннюю миграцию населения, включая опустынивание, дефицит водных ресурсов и деградацию земель.

В результате исследования обосновывается необходимость формирования комплексного правового механизма регулирования климатической миграции, а также предлагаются направления совершенствования законодательства и государственной политики, направленные на повышение адаптационного потенциала и обеспечение устойчивого развития Республики Казахстан.

Ключевые слова: климатическая миграция, изменение климата, миграционная политика, Казахстан, правовое регулирование, устойчивое развитие.

Annotation. The article examines the legal aspects of climate migration in the context of global climate change, which has a significant impact on the socio-economic development of states and creates new challenges for national legal systems. Special attention is paid to the analysis of international legal approaches to regulating climate-related migration processes, as well as the practice of individual states in adapting migration policies to climate risks.

Based on a comparative legal analysis, the existing gaps in the legislation of the Republic of Kazakhstan are investigated, including the lack of legal status of climate migrants and the insufficient integration of the climate factor into migration and social policy. The key environmental and climate risks affecting the internal migration of the population, including desertification, water scarcity and land degradation, are considered.

As a result of the research, the necessity of forming a comprehensive legal mechanism for regulating climate migration is substantiated, and directions for improving legislation and state policy aimed at increasing the adaptive potential and ensuring sustainable development of the Republic of Kazakhstan are proposed.

Key words: Climate migration, climate change, migration policy, Kazakhstan, legal regulation, sustainable development.

Введение. В условиях глобальных климатических изменений проблема климатической миграции приобретает всё большую актуальность. Повышение температуры, опустынивание, дефицит водных ресурсов и учащение экстремальных природных явлений оказывают существенное влияние на условия жизни населения и становятся факторами вынужденного перемещения людей [1].

Республика Казахстан, обладая значительной территорией с разнообразными природно-климатическими условиями, уже сталкивается с последствиями изменения климата, включая деградацию земель, сокращение водных ресурсов и усиление засушливых процессов. Эти факторы формируют предпосылки для внутренней миграции населения, что требует адекватного правового регулирования [2].

Целью настоящего исследования является анализ правовых аспектов климатической миграции, выявление существующих пробелов в законодательстве Республики Казахстан и разработка предложений по совершенствованию правового регулирования в данной сфере.

Согласно оценкам международных организаций, масштабы климатической миграции в ближайшие десятилетия будут увеличиваться. По данным Всемирного банка, к 2050 году последствия климатических изменений могут стать причиной внутреннего перемещения сотен миллионов человек [3]. Данные процессы оказывают влияние не только на миграционную сферу, но и на устойчивость экономических систем, социальную стабильность государств и развитие международного сотрудничества.

Особую актуальность данной проблеме придает наличие экологически уязвимых регионов, включая территории Приаралья, отдельные южные и западные области Казахстана, где климатические изменения оказывают непосредственное влияние на условия жизни населения и устойчивость социально-экономического развития.

Целью настоящего исследования является анализ правовых аспектов климатической миграции, выявление существующих пробелов в законодательстве Республики Казахстан и разработка предложений по совершенствованию правового регулирования в данной сфере.

Теоретические основы климатической миграции. J McADAM описывает климатическую миграцию как перемещение людей, вызванное неблагоприятными климатическими изменениями, включая природные катастрофы, деградацию окружающей среды и изменение условий проживания [4]. В свою очередь, W. Kälén и N. Schrepfer рассматривают климатическую миграцию в контексте защиты лиц, пересекающих государственные границы вследствие климатических изменений, подчеркивая необходимость разработки международных механизмов правовой защиты таких лиц [5]. R. Black и соавторы предлагают рассматривать миграцию как форму адаптации к изменению климата, указывая, что перемещение населения может выступать не только как вынужденная мера, но и как стратегия снижения климатических рисков [6]. G. Bettini, критикуя концепцию «климатических беженцев», отмечает, что чрезмерная упрощенность данного термина не отражает сложную природу миграционных процессов, обусловленных взаимодействием экологических, экономических и социальных факторов [7]. Кроме того, G. Hugo подчеркивает, что экологическая миграция не является исключительно результатом природных факторов, а формируется под влиянием совокупности условий, включая уровень развития региона и социально-экономическую уязвимость населения [8].

В научной литературе отсутствует единое определение понятия «климатический мигрант». В отличие от классических категорий миграции (экономической, трудовой, вынужденной), климатическая миграция имеет комплексный характер и часто сочетается с социально-экономическими факторами.

В этой связи представляется целесообразным рассматривать климатического мигранта как лицо, вынужденное временно или постоянно покинуть место своего проживания вследствие негативного воздействия климатических изменений, включая деградацию окружающей среды, утрату источников средств к существованию и ухудшение условий жизни, при отсутствии возможности адаптации к таким изменениям в пределах прежнего места проживания.

Предлагаемое определение позволяет учитывать как прямые, так и косвенные последствия изменения климата, а также отражает комплексную природу климатической миграции, находящейся на стыке экологических, социальных и экономических процессов.

Особое место в научной дискуссии занимает вопрос признания категории «климатических беженцев». В настоящее время данная категория не закреплена в международном праве, поскольку Конвенция о статусе беженцев 1951 года не предусматривает климатические и экологические факторы в качестве оснований для предоставления убежища [9]. Это создает существенные правовые пробелы в системе международной защиты лиц, вынужденных покинуть свои места проживания в результате изменения климата.

Вместе с тем в последние годы наблюдается тенденция к расширению понимания оснований для защиты прав таких лиц. В частности, в решении Комитета ООН по правам человека по делу Teitiota v. New Zealand было отмечено, что последствия изменения климата могут в перспективе представлять угрозу основным правам человека, включая право на жизнь [10].

В научной литературе государств СНГ вопросы климатической миграции также постепенно приобретают актуальность. Так, российский исследователь Е.С. Красинец отмечает, что изменение климата оказывает существенное влияние на миграционные процессы, социально-экономическую устойчивость регионов и демографическую безопасность государств [11]. По мнению Н.В. Зубаревич, экологические и климатические факторы постепенно становятся дополнительными причинами внутренней миграции населения, особенно в регионах с высокой степенью социально-экономической уязвимости [12].

В казахстанской научной литературе вопросы климатической миграции рассматриваются преимущественно в контексте деградации земель, дефицита водных ресурсов и последствий экологических кризисов. Исследования показывают, что климатические изменения оказывают непосредственное влияние на устойчивость сельских территорий, состояние водных ресурсов и сельскохозяйственного производства, что способно усиливать внутренние миграционные процессы населения [2]. Международные организации подчеркивают необходимость интеграции климатических рисков в систему государственного стратегического планирования и регионального развития, поскольку последствия изменения климата оказывают существенное влияние на устойчивость территорий и социально-экономическое развитие [13].

Ряд исследователей подчеркивает, что климатическая миграция в Казахстане носит преимущественно внутренний характер и тесно связана с процессами урбанизации, сокращением сельскохозяйственного потенциала отдельных территорий и ухудшением экологических условий проживания населения. Вместе с тем в научной среде отмечается недостаточная разработанность правовых механизмов регулирования климатической миграции как на национальном, так и на региональном уровне, что обуславливает необходимость дальнейшего совершенствования законодательства и государственной политики в данной сфере.

Таким образом, отсутствие международно-правового признания статуса «климатического беженца» требует разработки новых правовых механизмов, направленных на обеспечение защиты данной категории лиц с учетом современных климатических вызовов. В условиях усиливающихся процессов глобального изменения климата совершенствование международных и национальных механизмов правового регулирования климатической миграции становится необходимым элементом обеспечения устойчивого развития, защиты прав человека и поддержания социально-экономической стабильности государств.

Международно-правовое регулирование климатической миграции. Международно-правовое регулирование климатической миграции. Современная система международного права не содержит самостоятельного универсального механизма регулирования климатической миграции. основополагающий международный акт в сфере защиты беженцев — Конвенция о статусе беженцев 1951 года — ограничивает основания предоставления убежища случаями преследования по признакам расы, религии, гражданства, принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений и не включает климатические и экологические факторы. В результате лица, перемещающиеся вследствие изменения климата, формально не подпадают под действие существующих международно-правовых механизмов защиты.

Вместе с тем в последние годы в международном праве наблюдается постепенное формирование подходов к интеграции климатической повестки в систему регулирования миграционных процессов. В частности, Глобальный договор о

безопасной, упорядоченной и регулярной миграции 2018 года признает изменение климата, деградацию окружающей среды и стихийные бедствия в качестве факторов, оказывающих влияние на миграционные процессы, а также предусматривает необходимость разработки адаптационных стратегий на национальном и международном уровнях [14].

Следует отметить, что Глобальный договор не создает самостоятельного международно-правового статуса климатических мигрантов, однако закрепляет необходимость учета климатических факторов при формировании государственной миграционной политики. Документ подчеркивает важность предупреждения вынужденной миграции, развития механизмов адаптации населения к последствиям изменения климата и укрепления международного сотрудничества в данной сфере.

Значительную роль в развитии подходов к защите климатических мигрантов играет деятельность Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев (UNHCR), направленная на расширение понимания уязвимости перемещенных лиц и поиск дополнительных механизмов их защиты, в том числе в контексте экологических и климатических рисков [15]. В документах UNHCR отмечается, что последствия изменения климата способны усиливать гуманитарные кризисы, способствовать внутреннему и трансграничному перемещению населения и создавать дополнительные риски нарушения прав человека.

Практика отдельных государств свидетельствует о развитии адаптационных механизмов реагирования на последствия климатических изменений. В частности, Канада реализует меры по повышению устойчивости территорий и защите уязвимых сообществ в рамках национальной стратегии адаптации к изменению климата [16]. В Новой Зеландии вопросы климатически обусловленного перемещения населения рассматриваются в контексте миграционной политики и международных обязательств по защите прав человека [17]. В государствах Европейского союза вопросы климатической миграции рассматриваются преимущественно через призму устойчивого развития, экологической безопасности и гуманитарной защиты.

Таким образом, несмотря на отсутствие специализированного международно-правового режима, в мировой практике постепенно формируются отдельные элементы регулирования климатической миграции. Это свидетельствует о необходимости дальнейшего развития международных и национальных правовых механизмов, направленных на обеспечение защиты лиц, перемещающихся вследствие климатических изменений, а также формирования комплексного подхода к регулированию климатической миграции в условиях современных глобальных вызовов.

Климатическая миграция в Казахстане: современное состояние и проблемы правового регулирования.

Республика Казахстан входит в число государств, наиболее уязвимых к последствиям глобального изменения климата. Значительная часть территории страны подвержена процессам опустынивания, деградации земель, сокращения водных ресурсов и ухудшения экологической ситуации. Существенное влияние на экологическую устойчивость отдельных регионов оказывают засухи, снижение продуктивности сельскохозяйственных земель, а также последствия экологических катастроф, включая кризис Аральского моря [13].

Особую уязвимость к климатическим изменениям демонстрируют южные и западные регионы Казахстана, где ухудшение экологических условий оказывает непосредственное влияние на качество жизни населения, уровень занятости и устойчивость сельских территорий. В ряде случаев климатические факторы способствуют усилению внутренних миграционных процессов, включая отток населения из экологически неблагоприятных территорий в более экономически устойчивые регионы страны.

Вместе с тем климатическая миграция в Республике Казахстан носит преимущественно латентный характер и не выделяется в самостоятельную категорию в официальной статистике и правовом регулировании, что существенно затрудняет разработку эффективных механизмов государственной политики в данной сфере [18]. Отсутствие систематизированного учета климатически обусловленного перемещения населения препятствует объективной оценке масштабов проблемы и формированию долгосрочных стратегий адаптации.

Анализ действующего законодательства Республики Казахстан позволяет выделить ряд ключевых проблем правового регулирования климатической миграции.

Во-первых, отсутствует правовой статус климатического мигранта, поскольку действующее законодательство, включая Закон Республики Казахстан «О миграции населения», не содержит определения данной категории лиц, что затрудняет их правовое признание, учет и включение в систему государственной поддержки.

Во-вторых, наблюдается недостаточная интеграция климатического фактора в миграционную политику государства. Миграционные процессы в Республике Казахстан рассматриваются преимущественно с экономической, трудовой и демографической точек зрения без учета влияния климатических изменений на перемещение населения и устойчивость отдельных регионов.

В-третьих, отсутствуют системные механизмы адаптации и переселения населения, вынужденного менять место проживания вследствие ухудшения климатических условий. Действующие государственные программы в сфере миграции, регионального развития и социальной политики не предусматривают специальных мер, направленных на регулирование климатически обусловленного перемещения населения.

В-четвертых, имеет место недостаточная межотраслевая координация, выражающаяся в разрозненном регулировании вопросов изменения климата, миграции, экологии и социальной политики. Отсутствие единого комплексного подхода препятствует формированию эффективной государственной системы реагирования на климатические вызовы.

Следует отметить, что усиление климатических рисков способно оказывать влияние не только на миграционные процессы, но и на социально-экономическую устойчивость государства в целом. Рост внутренней миграции населения может приводить к дополнительной нагрузке на инфраструктуру принимающих регионов, систему социальной защиты, рынок труда и жилищный сектор.

В целях повышения эффективности государственной политики в сфере регулирования климатической миграции представляется необходимой реализация комплекса взаимосвязанных мер.

Во-первых, целесообразно введение правовой категории «климатический мигрант». Закрепление данного понятия на законодательном уровне позволит учитывать указанную категорию лиц в рамках государственной миграционной и социальной политики, а также обеспечит правовую определенность их статуса.

Во-вторых, требуется разработка национальной стратегии климатической миграции, которая должна носить комплексный характер и включать оценку климатических рисков, прогнозирование миграционных потоков, а также меры адаптации населения к изменяющимся условиям окружающей среды. Подобный подход соответствует международной практике стратегического планирования в сфере климатической адаптации.

В-третьих, необходимо создание программ внутреннего переселения населения из экологически неблагоприятных регионов. Данные программы должны предусматривать комплексную поддержку переселяемых лиц, включая обеспечение занятости, доступ к жилью, развитие социальной инфраструктуры и механизмы профессиональной адаптации населения в принимающих регионах.

В-четвертых, представляется обоснованной интеграция климатического фактора в систему национальной безопасности. В условиях усиливающихся климатических рисков миграционные процессы способны оказывать влияние на социально-экономическую стабильность государства, что требует их учета при разработке стратегических документов и государственных программ развития.

В-пятых, важным направлением является развитие международного сотрудничества, включая обмен опытом с другими государствами, участие в международных инициативах и использование лучших зарубежных практик в сфере регулирования климатической миграции.

Таким образом, формирование эффективной системы регулирования климатической миграции в Республике Казахстан требует комплексного совершенствования законодательства, развития механизмов адаптации населения и интеграции климатических факторов в систему государственного стратегического планирования.

Таблица 1 – Основные проблемы правового регулирования климатической миграции в Республике Казахстан

Проблема	Содержание проблемы	Возможные последствия
Отсутствие правового статуса климатического мигранта	Законодательство Республики Казахстан не содержит определения данной категории лиц	Отсутствие механизмов правовой и социальной защиты
Недостаточная интеграция климатических факторов в миграционную политику	Климатические риски не рассматриваются как самостоятельный фактор миграции	Снижение эффективности государственной миграционной политики
Отсутствие механизмов адаптации и переселения населения	Не разработаны специальные программы поддержки населения экологически неблагоприятных регионов	Усиление внутренней миграции и социальной нагрузки на принимающие территории
Недостаточная межотраслевая координация	Разрозненность регулирования вопросов миграции, экологии и социальной политики	Отсутствие комплексного подхода к решению проблемы
Недостаточный мониторинг климатических рисков	Отсутствие системного прогнозирования климатически обусловленных миграционных процессов	Сложности при разработке долгосрочной государственной стратегии

*Источник: составлено авторами.

Заключение. В условиях глобальных климатических изменений проблема климатической миграции приобретает все более значимый характер и выходит за рамки исключительно экологической повестки, затрагивая социально-экономические и правовые аспекты развития государств. Проведенное исследование показало, что климатическая миграция представляет собой комплексное явление, обусловленное совокупностью природных и антропогенных факторов, и требует системного подхода к ее регулированию.

Анализ международного опыта свидетельствует об отсутствии универсального правового механизма защиты климатических мигрантов, что обусловлено несовершенством действующих международно-правовых инструментов. Вместе с тем формируются отдельные элементы регулирования, направленные на учет климатических факторов в миграционной политике и развитие адаптационных стратегий.

Исследование показало, что в Республике Казахстан климатическая миграция носит преимущественно латентный характер и не получила должного отражения в законодательстве и государственной политике. Отсутствие правового статуса климатического мигранта, недостаточная интеграция климатического фактора в миграционную политику, а также слабая межотраслевая координация свидетельствуют о наличии существенных правовых пробелов.

В этой связи обоснована необходимость совершенствования правового регулирования климатической миграции, включая введение соответствующей правовой категории, разработку национальной стратегии, создание механизмов адаптации и переселения населения, а также интеграцию климатических рисков в систему национальной безопасности.

Таким образом, формирование комплексной государственной политики в сфере климатической миграции позволит повысить устойчивость Республики Казахстан к последствиям изменения климата, обеспечить защиту прав населения и создать условия для более эффективной адаптации государства к современным климатическим вызовам. Реализация предложенных мер будет способствовать укреплению социально-экономической стабильности, развитию устойчивого регионального развития и совершенствованию национальной системы правового регулирования в условиях глобальных трансформаций современного мира.

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН АР23485959).

Список литературы.

1. IPCC, 2023: Sections. In: Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, pp. 35-115, doi: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647 URL: https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_LongerReport.pdf
2. World Bank Group; Asian Development Bank. Climate Risk Country Profile: Kazakhstan. – Washington; Manila, 2021. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/722246/climate-risk-country-profile-kazakhstan.pdf> (дата обращения: 25.05.2026).

3. World Bank. Groundswell Part II: Acting on Internal Climate Migration. – Washington, DC: World Bank, 2021. – P. XXIII–XXV. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/837771631204427139/pdf/Groundswell-Part-II-Acting-on-Internal-Climate-Migration.pdf> (дата обращения: 02.03.2026).
4. McAdam, J. Climate Change, Forced Migration, and International Law. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
5. Kälén, W., Schrepfer, N. Protecting People Crossing Borders in the Context of Climate Change. – Geneva: UNHCR, 2012.
6. Black R., Bennett S.R.G., Thomas S.M., Beddington J.R. Migration as adaptation // Nature. – 2011. – Vol. 478. – P. 447–449. doi: 10.1038/478477a.
7. Bettini G. Climate Barbarians at the Gate? A critique of apocalyptic narratives on «climate refugees» // Geoforum. – 2013. – Vol. 45. – P. 63–72. DOI: 10.1016/j.geoforum.2012.09.009.
8. Hugo G. Migration, Development and Environment. – Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2008. – 79 p. (Migration Research Series No. 35).
9. Конвенция о статусе беженцев (Женева, 28 июля 1951 г.) // United Nations Treaty Series. – 1954. – Vol. 189. – P. 137. – URL: [Convention Relating to the Status of Refugees \(1951\)](#).
10. UN Human Rights Committee. Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2728/2016 (Ioane Teitiota v. New Zealand). CCPR/C/127/D/2728/2016. – Geneva, 2020.
11. Красинцев Е.С. Иностранная рабочая сила на российском рынке труда: проблемы и решения // Народонаселение. – 2020. – Т. 23. – № 1. – С. 104–118. DOI: <https://doi.org/10.19181/population.2020.23.1.9>
12. Зубаревич Н.В. Стратегия пространственного развития: приоритеты и инструменты // Вопросы экономики. – 2019. DOI: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2019-1-135-145>
13. United Nations Development Programme. Climate Promise: Kazakhstan. URL: [UNDP Climate Promise Kazakhstan](#) (дата обращения: 04.03.2026).
14. United Nations. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration: Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2018, A/RES/73/195. – New York: United Nations, 2019. – URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1660537> (дата обращения: 02.02.2026).
15. UNHCR. Climate Change and Disaster Displacement. – URL: <https://www.unhcr.org/climate-change-and-disasters.html> (дата обращения: 15.03.2026).
16. Government of Canada. National Adaptation Strategy: Building Resilient Communities and a Strong Economy. – Ottawa, 2023. – URL: <https://www.canada.ca/en/services/environment/weather/climatechange/climate-plan/national-adaptation-strategy.html> (дата обращения: 18.01.2026).
17. Ministry for the Environment of New Zealand. National Climate Change Risk Assessment for New Zealand: Main Report. – Wellington, 2020. – URL: <https://environment.govt.nz/publications/national-climate-change-risk-assessment-for-new-zealand-main-report/> (дата обращения: 19.02.2026).
18. Закон Республики Казахстан «О миграции населения» от 22 июля 2011 года № 477-IV // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477> (дата обращения: 29.01.2026).

Г.М. Ишкыбаева, Д.А. Калдияров
*Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Казахстан, Талдықорған, e-mail: gulmiramarat25@gmail.com*

КЛИМАТИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. XXI ғасырдың негізгі жаһандық сын-қатерлерінің бірі – климаттың өзгеруі болып табылады, ол мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі әсер етіп, мемлекеттік саясатты жаңа жағдайларға бейімдеуді талап етеді. Климаттық факторлардың күшеюі көші-қон үдерістерінің жандануына әкеліп, халықтың қоныс аударуында жаңа үрдістерді қалыптастырады. Сонымен қатар халықаралық деңгейде бүгінгі күнге дейін климаттық мигранттардың құқықтық мәртебесін айқындаудың бірыңғай тәсілі қалыптаспаған, бұл олардың қорғалу саласында құқықтық белгісіздікті туындатады.

Айта кету қажет, 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы конвенцияның ережелері экологиялық және климаттық себептермен қоныс аударатын тұлғаларға қолданылмайды, осыған байланысты қолданыстағы халықаралық-құқықтық тетіктер аталған санаттағы адамдарды тиісті деңгейде қорғауды қамтамасыз етпейді [1]. Қазақстан Республикасы жағдайында, кең аумақпен, табиғи-климаттық жағдайлардың әртүрлілігімен және экологиялық тұрғыдан осал өңірлердің болуымен сипатталатындықтан, халықтың ішкі және трансшекаралық көші-қоны тәуекелдері арта түсуде.

Осыған байланысты климаттық көші-қонды ұлттық көші-қон және климаттық саясат жүйесіне интеграциялау, сондай-ақ заңнаманы заманауи сын-қатерлерге бейімдеу қажеттілігі өзекті болып отыр. Аталған зерттеу халықаралық тәжірибені талдауға, қолданыстағы құқықтық олқылықтарды анықтауға және осы саладағы мемлекеттік саясатты жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды қалыптастыруға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты – климаттық көші-қонды реттеудің халықаралық үрдістері мен тәжірибесін ескере отырып, ұлттық құқықтық базаны және мемлекеттік саясатты жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Түйін сөздер: көші-қон, климаттық көші-қон, мемлекеттік саясат, құқықтық мәртебе, халықаралық құқық, климаттық мигранттарды қорғау.

Аннотация. Одним из ключевых глобальных вызовов XXI века является изменение климата, оказывающее значительное влияние на социально-экономическое развитие государств и требующее адаптации государственной политики к новым условиям. Усиление климатических факторов приводит к активизации миграционных процессов, формируя новые тенденции перемещения населения. Вместе с тем на международном уровне до настоящего времени отсутствует единый подход к определению правового статуса климатических мигрантов, что обуславливает правовую неопределенность в сфере их

защиты.

Следует отметить, что положения Конвенции о статусе беженцев 1951 года не распространяются на лиц, перемещающихся по экологическим и климатическим причинам, вследствие чего действующие международно-правовые механизмы не обеспечивают должного уровня защиты данной категории лиц [1]. В условиях Республики Казахстан, характеризующейся значительным территориальным охватом и разнообразием природно-климатических условий, а также наличием экологически уязвимых регионов, возрастает риск как внутренней, так и трансграничной миграции населения.

В этой связи актуализируется необходимость интеграции климатической миграции в систему национальной миграционной и климатической политики, а также адаптации законодательства к современным вызовам. Настоящее исследование направлено на анализ международного опыта, выявление существующих правовых пробелов и формирование предложений, ориентированных на совершенствование государственной политики в данной сфере.

Целью исследования является разработка рекомендаций по совершенствованию национальной правовой базы и государственной политики с учетом международных тенденций и практик регулирования климатической миграции.

Ключевые слова: миграция, климатическая миграция, государственная политика, правовой статус, международное право, защита климатических мигрантов.

Annotation. One of the key global challenges of the 21st century is climate change, which has a significant impact on the socio-economic development of states and requires the adaptation of public policy to new conditions. The intensification of climate factors leads to the activation of migration processes, shaping new trends in population movement. At the same time, there is still no unified international approach to defining the legal status of climate migrants, which results in legal uncertainty regarding their protection.

It should be noted that the provisions of the 1951 Convention relating to the Status of Refugees do not apply to persons displaced for environmental and climatic reasons; therefore, the existing international legal mechanisms do not ensure an adequate level of protection for this category of individuals [1]. In the context of the Republic of Kazakhstan, characterized by a vast territory, diverse natural and climatic conditions, and the presence of environmentally vulnerable regions, the risks of both internal and cross-border migration are increasing.

In this regard, there is a growing need to integrate climate migration into the system of national migration and climate policy, as well as to adapt legislation to contemporary challenges. This study aims to analyze international experience, identify existing legal gaps, and develop proposals aimed at improving public policy in this area.

The purpose of the study is to develop recommendations for improving the national legal framework and public policy, taking into account international trends and practices in regulating climate migration.

Key words: migration, climate migration, public policy, legal status, international law, protection of climate migrants.

Введение. Согласно оценкам Департамента по экономическим и социальным вопросам ООН (UN DESA), к середине 2024 года численность международных мигрантов достигла порядка 304 миллионов человек, что составляет около 3,7 % мирового населения [2]. Данный показатель свидетельствует о стабильной тенденции роста глобальных миграционных процессов и постепенном усилении миграционной мобильности населения в условиях современных мировых трансформаций.

Для сравнения, в 2020 году число международных мигрантов составляло 281 миллион человек (3,6 % населения мира), что подтверждает устойчивую динамику увеличения масштабов миграции [3]. На развитие современных миграционных процессов оказывают влияние различные факторы, включая глобализацию, экономические кризисы, вооруженные конфликты, демографические изменения, а также усиливающееся воздействие климатических и экологических угроз.

В последние десятилетия климатические изменения становятся одним из наиболее значимых факторов, влияющих на перемещение населения. По данным Всемирного банка, к 2050 году последствия изменения климата могут привести к внутреннему перемещению до 216 миллионов человек в различных регионах мира. Это свидетельствует о формировании климатической миграции как одного из наиболее быстро развивающихся миграционных процессов современности [4].

Ежегодно миллионы людей вынуждены покидать свои дома в результате засух, наводнений, опустынивания, повышения уровня мирового океана, деградации земель и других природных явлений. В ряде регионов мира климатические изменения уже оказывают существенное влияние на условия жизни населения, продовольственную безопасность, доступ к водным ресурсам и устойчивость экономических систем. В результате усиливается риск как внутренней, так и трансграничной миграции населения.

Следует отметить, что климатическая миграция представляет собой сложное междисциплинарное явление, находящееся на пересечении международного права, миграционной политики, экологии, экономики и социальной сферы. Несмотря на растущие масштабы данного явления, в международном праве до настоящего времени отсутствует единое определение климатических мигрантов, что приводит к существенным пробелам в системе их правовой защиты.

Действующие международно-правовые механизмы, включая Конвенцию о статусе беженцев 1951 года, ориентированы преимущественно на защиту лиц, подвергающихся преследованию по политическим, религиозным, национальным и иным основаниям. При этом экологические и климатические причины перемещения населения фактически остаются вне рамок существующего международного регулирования. В результате лица, вынужденные покидать место проживания вследствие климатических изменений, нередко оказываются вне системы международной правовой защиты.

Для Республики Казахстан данная проблема приобретает особую значимость. Географические и климатические особенности страны, наличие экологически неблагоприятных территорий, процессы опустынивания, сокращение водных ресурсов, деградация земель и последствия экологических кризисов создают предпосылки для усиления миграционных процессов как внутри страны, так и за ее пределами.

Особую актуальность данному вопросу придает наличие экологически уязвимых регионов, включая Приаралье и отдельные территории южных и западных областей Казахстана, где климатические изменения способны оказывать существенное влияние на социально-экономическую стабильность и условия жизни населения. Усиление климатических рисков может привести к изменению структуры внутренней миграции, росту нагрузки на инфраструктуру принимающих регионов и возникновению дополнительных социальных проблем.

В этих условиях возникает необходимость переосмысления действующего законодательства и разработки новых правовых подходов, учитывающих влияние климатических факторов на миграцию населения. Формирование эффективной государственной политики в данной сфере требует комплексного подхода, объединяющего механизмы миграционного

регулирования, экологической политики, социальной адаптации и обеспечения прав человека.

Кроме того, актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения международного опыта регулирования климатической миграции, выявления существующих правовых пробелов и разработки предложений по совершенствованию законодательства Республики Казахстан с учетом современных глобальных вызовов.

Цель и задачи исследования. Целью настоящего исследования является комплексный анализ международно-правовых механизмов регулирования климатической миграции, оценка степени их отражения в законодательстве Республики Казахстан, а также разработка предложений по совершенствованию государственной политики в данной сфере.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

1) проанализировать основные международные правовые акты, регулирующие вопросы миграции и изменения климата;

2) исследовать подходы международных организаций к проблеме климатической миграции;

3) выявить пробелы в национальном законодательстве Республики Казахстан;

4) изучить зарубежный опыт правового регулирования климатической миграции;

5) сформулировать предложения по совершенствованию законодательства и государственной политики.

Методы исследования. В рамках исследования применялся комплекс общенаучных и специальных методов.

Метод анализа нормативных правовых актов позволил изучить международные и национальные документы, регулирующие вопросы миграции, защиты беженцев и изменения климата. В частности, были рассмотрены положения Конвенции о статусе беженцев 1951 года [1], Глобального договора о безопасной, упорядоченной и регулярной миграции 2018 года [5], Парижского соглашения по климату 2015 года [6], а также законодательства Республики Казахстан [7].

Сравнительно-правовой метод использовался для сопоставления подходов различных государств и международных организаций к регулированию климатической миграции с целью выявления наиболее эффективных правовых решений.

Историко-правовой метод позволил проследить эволюцию правового регулирования миграционных процессов и выявить причины формирования существующих правовых пробелов.

Системный подход обеспечил рассмотрение климатической миграции как комплексного явления, находящегося на пересечении экологических, социально-экономических и правовых факторов.

Метод правового моделирования применялся для разработки предложений по совершенствованию законодательства Республики Казахстан.

Кроме того, использовался социологический и статистический анализ данных международных организаций, включая ООН, Международную организацию по миграции и другие источники.

Научная и практическая значимость исследования. Научная значимость настоящего исследования заключается в комплексном анализе климатической миграции как междисциплинарного явления, находящегося на пересечении международного права, миграционной политики, экологии и государственного управления. В работе систематизированы современные международно-правовые подходы к регулированию климатической миграции, выявлены существующие правовые пробелы и обоснована необходимость формирования новых механизмов защиты климатических мигрантов.

Практическая значимость исследования определяется возможностью использования полученных результатов при совершенствовании законодательства Республики Казахстан, разработке стратегических документов в сфере миграционной и климатической политики, а также при формировании программ адаптации населения к климатическим изменениям.

Предложенные в исследовании рекомендации могут быть использованы государственными органами, научным сообществом и образовательными организациями при разработке мер по обеспечению устойчивого развития и повышению эффективности государственной политики в условиях глобальных климатических вызовов.

Результаты исследования. Проведенное исследование показало, что развитие международно-правового регулирования миграции носило поэтапный характер. На ранних этапах регулирование миграционных процессов ограничивалось вопросами государственного суверенитета, гражданства и охраны границ.

Существенные изменения произошли после Второй мировой войны, когда международное сообщество столкнулось с необходимостью защиты беженцев. Принятие Конвенции о статусе беженцев 1951 года и Протокола 1967 года закрепило правовые механизмы защиты лиц, подвергающихся преследованию. Однако данные документы не учитывают экологические и климатические причины миграции.

Во второй половине XX века акцент сместился в сторону регулирования трудовой миграции. Были приняты международные акты, направленные на защиту прав трудящихся-мигрантов, включая Конвенцию о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей 1990 года [8].

В XXI веке миграционные процессы приобрели более сложный характер. На их формирование стали оказывать влияние глобализация, экономические кризисы, экологические изменения и климатические риски. В результате возникла необходимость комплексного подхода к регулированию миграции.

Несмотря на это, климатическая миграция по-прежнему остается вне рамок четко сформированного международно-правового регулирования. Анализ международных документов показывает, что существующие механизмы носят фрагментарный характер и не обеспечивают полноценной защиты климатических мигрантов.

Исследование международных документов свидетельствует о том, что классические нормы международного права не охватывают климатическую миграцию. В частности, положения Конвенции о статусе беженцев не распространяются на лиц, покидающих свои места проживания вследствие климатических изменений.

Вместе с тем в последние годы предпринимаются попытки интеграции климатического фактора в миграционную политику. Одним из таких документов является Глобальный договор о безопасной, упорядоченной и регулярной миграции, который признает взаимосвязь между изменением климата и миграционными процессами [9].

Однако указанный документ носит рекомендательный характер и не устанавливает обязательных правовых норм.

Важную роль играют инициативы международных организаций, направленные на разработку подходов к защите климатических мигрантов. Тем не менее, данные инициативы также не имеют обязательной юридической силы.

Международная практика показывает, что отдельные государства и международные организации постепенно формируют подходы к регулированию климатической миграции, несмотря на отсутствие универсального международно-правового статуса климатических мигрантов.

Одним из наиболее известных примеров является практика Новой Зеландии. В последние годы в стране активно обсуждалась возможность введения специальной гуманитарной визы для лиц, перемещающихся вследствие климатических

изменений в островных государствах Тихого океана [10]. Несмотря на то, что полноценный правовой механизм пока окончательно не сформирован, сама инициатива свидетельствует о признании климатических факторов как основания для перемещения населения.

В государствах Европейского союза вопросы климатической миграции рассматриваются преимущественно через призму климатической адаптации, устойчивого развития и гуманитарной защиты [11]. В ряде стратегических документов Европейской комиссии отмечается взаимосвязь между изменением климата, деградацией окружающей среды и ростом миграционных потоков. Особое внимание уделяется превентивным мерам, направленным на снижение климатических рисков в странах происхождения мигрантов.

В Соединённых Штатах Америки климатическая миграция рассматривается преимущественно в контексте внутреннего перемещения населения, вызванного стихийными бедствиями, ураганами, лесными пожарами и повышением уровня мирового океана. На федеральном уровне разрабатываются программы по повышению устойчивости инфраструктуры и поддержке населения в зонах повышенного климатического риска [12].

В Канаде вопросы климатической миграции тесно связаны с политикой устойчивого развития и защитой уязвимых сообществ, включая коренные народы. Государственная политика ориентирована на адаптацию территорий к климатическим изменениям и минимизацию социальных последствий вынужденного перемещения населения [13].

Таким образом, зарубежный опыт демонстрирует постепенный переход от исключительно миграционного регулирования к комплексному подходу, объединяющему климатическую, социальную и гуманитарную политику. Данный опыт представляет значительный интерес для Республики Казахстан при формировании национальной модели регулирования климатической миграции.

Обсуждение результатов. Результаты проведенного исследования подтверждают, что климатическая миграция представляет собой сложное и многогранное явление, формирующееся под воздействием экологических, социально-экономических, политических и правовых факторов. Усиление климатических изменений приводит к трансформации традиционных миграционных процессов и формированию новых категорий вынужденного перемещения населения. В современных условиях климатическая миграция постепенно становится одним из наиболее значимых глобальных вызовов, оказывающих влияние не только на миграционную сферу, но и на устойчивое развитие государств, систему социальной защиты, региональную безопасность и международное сотрудничество.

Проведенный анализ показал, что в международном праве до настоящего времени отсутствует единый универсальный подход к определению правового статуса климатических мигрантов. Действующая международно-правовая система исторически формировалась преимущественно в контексте защиты беженцев, подвергающихся преследованию по политическим, религиозным, национальным и иным основаниям. В связи с этим экологические и климатические причины перемещения населения не получили полноценного отражения в существующих международных механизмах защиты.

Отсутствие единого международного подхода к определению статуса климатических мигрантов приводит к формированию правового вакуума. В результате значительная часть лиц, перемещающихся вследствие климатических изменений, остается вне системы международной правовой защиты и не обладает специальными гарантиями, аналогичными механизмам защиты беженцев. Данная ситуация существенно осложняет вопросы предоставления гуманитарной помощи, социальной поддержки и правового статуса лиц, вынужденно покидающих место проживания вследствие деградации окружающей среды, засух, наводнений, повышения уровня мирового океана и других климатических факторов.

Исследование международной практики показывает, что отдельные государства постепенно предпринимают попытки адаптации миграционной политики к климатическим вызовам. В ряде стран применяются гибкие механизмы регулирования, включая гуманитарные основания предоставления временного пребывания, специальные программы адаптации населения, а также отдельные формы временной защиты. Несмотря на отсутствие универсального международного статуса климатических мигрантов, подобные меры свидетельствуют о постепенном признании климатических факторов как самостоятельного основания миграционных процессов.

Вместе с тем международный опыт демонстрирует, что эффективное регулирование климатической миграции невозможно исключительно в рамках миграционного законодательства. Современные подходы предполагают межотраслевое взаимодействие экологической, социальной, экономической и демографической политики. В этой связи особое значение приобретает интеграция вопросов климатической адаптации в систему государственного стратегического планирования.

Анализ законодательства Республики Казахстан показал отсутствие системного подхода к регулированию климатической миграции. Действующие нормативные правовые акты не содержат определения «климатический мигрант» и не предусматривают специальных механизмов защиты данной категории лиц. Закон Республики Казахстан «О миграции населения» регулирует вопросы внутренней и внешней миграции, однако преимущественно ориентирован на трудовую, этническую и социальную миграцию, не учитывая экологические причины перемещения населения.

При этом Республика Казахстан относится к числу государств, подверженных существенному воздействию климатических изменений. Среди ключевых факторов следует выделить процессы опустынивания, деградации земель, сокращения водных ресурсов, учащения засух, а также последствия экологических кризисов. Особенно уязвимыми остаются отдельные южные и западные регионы страны, где климатические риски способны оказывать непосредственное влияние на уровень жизни населения, занятость и устойчивость сельских территорий.

Указанные обстоятельства создают предпосылки для усиления внутренней миграции населения, изменения структуры расселения и увеличения нагрузки на социальную инфраструктуру принимающих регионов. В долгосрочной перспективе климатические изменения способны стать дополнительным фактором социально-экономического неравенства между регионами страны.

Проведенный анализ свидетельствует о необходимости формирования в Республике Казахстан комплексного подхода к регулированию климатической миграции. Современные климатические вызовы требуют адаптации действующего законодательства с учетом новых рисков, связанных с перемещением населения, обеспечением социальной устойчивости и защитой прав граждан.

В первую очередь представляется целесообразным закрепление на законодательном уровне понятия «климатический мигрант». Отсутствие соответствующего правового определения создает неопределенность в вопросах государственной поддержки, социальной адаптации и механизмов защиты лиц, вынужденных покидать место проживания вследствие климатических факторов.

Кроме того, необходимо предусмотреть включение климатических факторов в систему стратегического планирования миграционной политики. При разработке государственных программ в сфере экологии, регионального развития, занятости и миграции следует учитывать риски внутреннего перемещения населения, связанные с деградацией земель, дефицитом водных ресурсов и другими климатическими угрозами.

Особого внимания требует совершенствование механизмов внутренней адаптационной миграции. Для экологически уязвимых регионов Казахстана целесообразно предусмотреть специальные меры социальной поддержки, включая программы занятости, жилищной адаптации, профессиональной переподготовки населения и инфраструктурного развития принимающих территорий. Важным направлением также является развитие механизмов раннего предупреждения и прогнозирования климатических рисков.

Перспективным направлением государственной политики выступает развитие международного сотрудничества. Казахстану необходимо активнее участвовать в международных инициативах, посвященных вопросам климатической миграции, обмену опытом и выработке единых подходов к защите климатических мигрантов. Участие в международных программах позволит учитывать современные мировые тенденции и использовать лучшие зарубежные практики при совершенствовании национального законодательства.

Важным элементом государственной политики должно стать развитие системы мониторинга климатических рисков и прогнозирования миграционных процессов. Использование современных аналитических инструментов, статистических данных и цифровых технологий позволит своевременно выявлять регионы повышенной уязвимости и принимать превентивные меры, направленные на минимизацию негативных социально-экономических последствий климатических изменений.

Таблица 1 – Основные направления совершенствования государственной политики Республики Казахстан в сфере климатической миграции

Направление	Содержание предлагаемых мер	Ожидаемый результат
Совершенствование законодательства	Закрепление понятия «климатический мигрант» в национальном законодательстве	Формирование правовой определенности и механизмов защиты климатических мигрантов
Развитие миграционной политики	Интеграция климатических факторов в систему стратегического планирования миграционной политики	Повышение эффективности регулирования внутренних миграционных процессов
Социальная адаптация населения	Разработка программ занятости, жилищной адаптации и профессиональной переподготовки населения	Снижение социальных рисков и повышение устойчивости населения
Мониторинг климатических рисков	Создание системы прогнозирования климатических угроз и миграционных процессов	Своевременное выявление регионов повышенной уязвимости
Международное сотрудничество	Участие в международных инициативах и обмен зарубежным опытом	Использование международных практик и развитие межгосударственного взаимодействия
Развитие региональной устойчивости	Поддержка экологически уязвимых регионов и развитие инфраструктуры принимающих территорий	Минимизация негативных социально-экономических последствий климатических изменений

* Источник: составлено авторами

Совершенствование законодательства Республики Казахстан в сфере климатической миграции должно носить комплексный и межотраслевой характер, объединяя механизмы экологической, социальной, миграционной и правовой политики. Формирование эффективной системы регулирования климатической миграции позволит обеспечить устойчивость государства к современным климатическим вызовам и создать дополнительные гарантии защиты прав населения в условиях глобальных изменений. Вместе с тем отсутствие специализированного правового статуса ограничивает эффективность данных механизмов.

Закключение. Климатическая миграция представляет собой одно из наиболее актуальных и одновременно недостаточно урегулированных явлений современности. Усиление климатических изменений приводит к росту масштабов перемещения населения, что требует адаптации существующих правовых механизмов и формирования новых подходов к регулированию миграционных процессов.

Проведенное исследование показало, что действующая система международного права не обеспечивает полноценной защиты климатических мигрантов, а существующие международно-правовые механизмы носят фрагментарный характер. Несмотря на активизацию международных дискуссий по вопросам климатической миграции, до настоящего времени отсутствует единый обязательный международный документ, определяющий правовой статус климатических мигрантов и гарантии их защиты.

Анализ законодательства Республики Казахстан также свидетельствует об отсутствии системного правового регулирования климатической миграции. Действующие нормативные правовые акты не содержат специальных механизмов защиты лиц, перемещающихся вследствие климатических факторов, а также не учитывают возможное усиление внутренних миграционных процессов под воздействием экологических и климатических изменений.

Вместе с тем климатические риски для Республики Казахстан постепенно возрастают. Опустынивание, деградация земель, сокращение водных ресурсов и экологическая уязвимость отдельных регионов способны оказывать существенное влияние на социально-экономическую стабильность и демографические процессы. В перспективе это может привести к увеличению масштабов внутренней миграции населения и усилению нагрузки на инфраструктуру принимающих регионов.

В этой связи представляется необходимым формирование комплексной государственной политики, включающей разработку правового статуса климатических мигрантов, совершенствование миграционного и экологического законодательства, развитие адаптационных механизмов, а также внедрение системы мониторинга климатических рисков и миграционных процессов.

Кроме того, важное значение имеет развитие международного сотрудничества в сфере регулирования климатической миграции, обмен опытом с зарубежными государствами и участие Республики Казахстан в международных инициативах, направленных на выработку единых подходов к защите климатических мигрантов.

Реализация указанных мер позволит повысить устойчивость государства к климатическим вызовам, обеспечить защиту прав населения в условиях глобальных изменений, а также создать предпосылки для формирования эффективной и современной системы регулирования климатической миграции в Республике Казахстан.

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН АР23485959).

Список литературы.

1. Конвенция о статусе беженцев (Женева, 28 июля 1951 г.) // United Nations Treaty Series. – 1954. – Vol. 189. – P. 137. – URL: <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugees> (дата обращения: 01.02.2026).
2. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. International Migrant Stock 2024: Key Facts and Figures. Advance Unedited Version. UN DESA/POP/2024/DC/NO.13. – New York: United Nations, 2025. – URL: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock> (дата обращения: 06.03.2026).
3. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. International Migration 2020 Highlights. – New York: United Nations, 2020. – URL: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migration-2020-highlights> (дата обращения: 06.03.2026).
4. World Bank. Climate Change Could Force 216 Million People to Migrate Within Their Own Countries by 2050. – 2021. – URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/09/13/climate-change-could-force-216-million-people-to-migrate-within-their-own-countries-by-2050> (дата обращения: 06.03.2026).
5. United Nations. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration: Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2018, A/RES/73/195. – New York: United Nations, 2019. – URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1660537>
6. Paris Agreement. Adopted under the United Nations Framework Convention on Climate Change on 12 December 2015. – Paris, 2015. – URL: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
7. Закон Республики Казахстан «О миграции населения» от 22 июля 2011 года № 477-IV (с изменениями и дополнениями) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477> (дата обращения: 10.01.2026).
8. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей (Нью-Йорк, 18 декабря 1990 г.) // United Nations Treaty Series. – 2003. – Vol. 2220. – P. 3.
9. United Nations. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration. Marrakesh, 10–11 December 2018 // United Nations General Assembly. – New York: UN, 2018. – URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n18/451/99/pdf/n1845199.pdf>
10. New Zealand considers special visa for Pacific climate migrants // The Guardian. – 2017. – URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/01/new-zealand-considers-special-visa-for-pacific-climate-refugees>
11. European Commission. Climate Change, Environmental Degradation, and Migration. – Brussels, 2020. – URL: <https://environmentalmigration.iom.int/european-union-climate-change-environmental-degradation-and-migration>
12. U.S. Department of Homeland Security. Climate Action Plan. – Washington, D.C., 2021. – URL: <https://www.dhs.gov/climate-action-plan>
13. Government of Canada. National Adaptation Strategy: Building Resilient Communities and a Strong Economy. – Ottawa, 2023. – URL: <https://www.canada.ca/en/services/environment/weather/climatechange/climate-plan/national-adaptation-strategy.html>

А.Т. Рахиева

*Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Казахстан, Талдықорған, e-mail: Rakhieva.aigerim@gmail.com*

ПРАВО И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА УПРАВЛЕНИЯ МИГРАЦИЕЙ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ И МИГРАЦИОННЫХ ВЫЗОВОВ

Аннотация. Бұл мақалада көші-қон ережелері мен Қазақстанның көші-қон жүйесін жетілдіру жолдары, әсіресе ауқымды климаттық өзгерістер мен жаһандық көші-қон мәселелері жағдайында қарастырылады. Негізгі мақсат – елдің даму және қауіпсіздік жоспарларын бұзбай, осы сын-қатерлерді қалай еңсеруге болатынын түсіну. Қарастырылған деректерге сүйенсек, тәсіл жүйелік ойлауға және институттарды талдауға негізделген, сондай-ақ әртүрлі елдердің заңнамаларын салыстыруды, статистиканы тексеруді және болашақ көші-қон сценарийлеріне қатысты болжамдарды қамтиды. Бұл туралы Иванов (2025 ж.) және Жумашбекова тобы (2023 ж.), сондай-ақ Наримбаева мен Абаев (2025 ж.), Мусина, Мухаммад және Мульска мен Сорочак еңбектерінде айтылады.

Қазақстанның көші-қон саясаты уақыт өте келе дамыды: посткеңестік кезеңдегі күрделі жағдайлардан бастап қазіргі жаһандық сын-қатерлерге дейін. Негізгі идеялардың бірі – қауіпсіздік пен ашықтық арасындағы теңгерімді сақтау, алайда заңсыз шекара кесіп өту және халықтың осал топтарына жеткілікті қолдау көрсетілмеуі сияқты мәселелер сақталып отыр. Қазіргі жүйе заңдарға сүйеніп, көрші елдермен өзара әрекеттескенімен, дағдарыс жағдайларындағы эмоционалдық реакцияларға және құқықтарды тиісті деңгейде қорғауға келгенде қиындықтарға тап болады деген пікір қалыптасады. Бұл олқылықтарды 2022 жылғы Сахин-Менкутек және басқа авторлардың зерттеулері, сондай-ақ 2019 жылғы Адамсон мен Цурапас еңбектері көрсетеді.

Маңызды бағыттардың бірі – Қазақстан жүйелерін климаттық көші-қонға қарсы халықаралық күш-жігермен байланыстыру. Бұл ретте жаһандық, өңірлік және ұлттық деңгейлерді қамтитын көпдеңгейлі модель идеясы ұсынылады, ол БҰҰ бастамаларын және жергілікті тұрақты даму мақсаттарын өзара байланыстырады. Океделе және оның командасы (2024 ж.) бұл мәселені, сондай-ақ Коскина, Шри және Цзянның соңғы еңбектерімен бірге қарастырады. Мұндағы жаңа тәсіл – климаттық көші-қонға қатысты қалыптасып келе жатқан жаһандық нормалармен ұлттық заңнамаларды салыстыру және экономикалық әрі

экологиялық тұрақсыздық жағдайында саясаттың тиімділігін бағалау әдістерін нақтылау. Бұл бағытта Каппасованың 2024 жылғы мақаласы және басқа да зерттеулер маңызды үлес қосады.

Түйін сөздер: көші-қон саясаты, климаттың өзгеруінен туындаған көші-қон, құқықтық бақылау, Еуразиялық экономикалық одақ, Қазақстан, тұрақты даму, институционалдық құралдар.

Аннотация. В этой статье рассматриваются способы улучшения миграционных правил и системы Казахстана, особенно в условиях масштабных климатических изменений и глобальных миграционных проблем. Думаю, главная цель — понять, как страна может справиться с этими проблемами, не нарушая собственных планов роста и безопасности. Судя по прочитанному, подход основан на системном мышлении и анализе институтов, а также на сравнении законов разных стран, проверке статистики и даже на предположениях относительно будущих миграционных сценариев. Об этом говорят такие источники, как Иванов (2025 год), а также группа Жумашбековой (2023 год), а также Наримбаева и Абаев (2025 год), Муссина, Мухаммад и Мульска с Сорочаком.

Миграционная политика Казахстана развивалась с течением времени, начиная с трудных постсоветских времен и заканчивая современными глобальными проблемами. Ключевые идеи включают баланс между безопасностью и открытостью, но существуют проблемы, такие как незаконные пересечения границы и недостаточная помощь уязвимым группам населения. Создается впечатление, что нынешняя система опирается на законы и взаимодействует с соседями, но испытывает трудности с эмоциональными реакциями на кризисы и надлежащей защитой прав. Исследования Сахин-Менкутека и других авторов, проведенные в 2022 году, а также Адамсона и Цурапаса в 2019 году, указывают на эти пробелы.

Одно из важных направлений — это связь казахстанских систем с международными усилиями по борьбе с климатической миграцией. Существует идея многоуровневой модели, охватывающей глобальные, региональные и национальные аспекты, связывающая инициативы ООН и местные цели устойчивого развития. Океделе и его команда в 2024 году обсуждают это, наряду с недавними работами Коскиной, Шри и Цзяна. Новый подход здесь заключается в сопоставлении местных законов с формирующимися глобальными правилами в отношении климатической миграции и в уточнении методов оценки эффективности политики в условиях экономической и экологической нестабильности. Статья Каппасовой 2024 года и другие работы помогают в этом.

Ключевые слова: миграционная политика, миграция, вызванная изменением климата, правовой контроль, ЕАЭС, Казахстан, устойчивое развитие, институциональные инструменты.

Annotation. This article examines ways to improve Kazakhstan's migration rules and system, particularly in the context of large-scale climate change and global migration challenges. The main objective is to understand how the country can address these issues without compromising its development and security priorities. Based on the reviewed materials, the approach relies on systems thinking and institutional analysis, as well as comparative legal studies, statistical verification, and even projections of future migration scenarios. This is supported by sources such as Ivanov (2025), the research group led by Zhumashbekova (2023), as well as Narimbayeva and Abayev (2025), Mussina, Muhammad, and Mulska with Sorochak.

Kazakhstan's migration policy has evolved over time, from the difficult post-Soviet period to the present-day global challenges. Key ideas include maintaining a balance between security and openness; however, issues such as illegal border crossings and insufficient support for vulnerable populations remain. The current system appears to be grounded in legal frameworks and regional cooperation, yet it faces challenges in responding effectively to crises and ensuring adequate protection of rights. Studies by Sahin-Menkutek and other authors (2022), as well as Adamson and Tsourapas (2019), highlight these gaps.

One important direction is the integration of Kazakhstan's systems with international efforts to address climate-induced migration. A multi-level model is proposed, encompassing global, regional, and national dimensions, linking United Nations initiatives with local sustainable development goals. Okedele and his team (2024) discuss this approach, alongside recent works by Koskina, Sri, and Jiang. The novelty of this approach lies in aligning national legislation with emerging global norms on climate migration and refining methods for evaluating policy effectiveness under conditions of economic and environmental instability. The 2024 article by Kappasova and other studies contribute significantly to this discussion.

Keywords: migration policy, climate-induced migration, legal regulation, Eurasian Economic Union, Kazakhstan, sustainable development, institutional instruments.

Введение. Климатический кризис значительно усложняет международное перемещение, оказывая давление на такие страны, как Казахстан, которые занимаются вопросами въезда, транзита и выезда людей. Это часть более масштабных стратегий устойчивого роста и безопасности. Группа Култановой в 2023 году и Каппасова в этом году рассматривают роль Казахстана как центра Центральной Азии.

В глобальном масштабе пока нет специальной защиты для климатических мигрантов, поэтому национальные и региональные решения имеют большое значение. Это означает, что Казахстану необходимо адаптировать свою систему к новым рискам, сохраняя при этом суверенитет и права человека. Алдабергенов и другие в 2024 году обсуждают этот баланс.

Обзор литературы. Согласно литературе, миграция по-разному влияет на население, рабочие места и регионы Казахстана. Есть как положительные экономические факторы, так и социальные риски. Эволюция прошла путь от восстановления после кризиса до преодоления глобализации и внешнего давления. Култанова, Каппасова, Жумашбекова, Муссина, Деловарова снова затрагивают такие этапы, как хаос 1990-х, бум 2000-х и теперь — полноценные глобальные связи.

Правовая сторона рассматривает нормы ЕС, ЕАЭС и СНГ в сравнении с казахстанскими, уделяя особое внимание координации социальных вопросов и борьбе с нелегальными миграционными потоками. Иванов (2025), Наримбаева и Абаев, Шапиевич, Мухаммад, Скрипник и Пантюшкова рассматривают проблемы координации. В ЕАЭС, по мнению Иванова и Муссины, а также Касагрена (2021), ключевым представляется создание общего пространства и использование цифровых инструментов для трудовой миграции.

Что касается климатической миграции во всем мире, то ни один статус беженца не подходит, Конвенция 1951 года плохо его охватывает, поэтому необходимы новые инструменты или корректировки. Об этом говорят Океделе, Коскина, Шри, Цян. Кризисное управление часто фрагментирует законы и продвигает национальные истории, как отмечают Сахин-Менкутек (2022) и Касагран.

Методология исследования. Методы здесь сочетают системный и институциональный подходы к анализу политики. Это поддерживают Иванов, Алдабергенов, Муссина, Мульска-Сорочак, Скрипник-Пантюшкова. Сравнительный анализ

законодательства ЕС, ЕАЭС, СНГ и Казахстана в области внешней и трудовой миграции, борьбы с нелегальной миграцией. Иванов, Наримбаева-Абаев и др. Статистика и тематические проверки тенденций с использованием баз данных. Каппасова, Жумашбекова, Култанова, Муссина, Деловарова.

Сценарии влияния климатических и геокритических шоков на миграционные потоки и потребности в рабочей силе. Жумашбекова, Океделе, Коскина, Скрипник-Пантюшкова.

Гипотеза заключается в том, что более эффективная политика достигается за счет усиления законов и институтов, внедрения научно обоснованных климатических планов и более тесного сотрудничества между ЕАЭС и СНГ. Иванов, Алдабергенов и др.

Основные области: эволюция институтов и законодательства в Казахстане и регионах, таких как ЕС, ЕАЭС, СНГ. Иванов, Алдабергенов и др.

Социально-экономические последствия и препятствия, такие как рынок труда, региональные различия, нелегальная миграция. Култанова, Каппасова, Жумашбекова, Муссина, Скрипник-Пантюшкова.

Встраивание климатической миграции в национальные и глобальные правовые системы. Океделе, Коскина, Шри, Цзян.

Показатели включают демографические изменения, миграционный баланс, структуру труда, региональные различия, мнения экспертов об успехе политики. Каппасова и др., Мульска-Сорочак.

На глобальном уровне отсутствует статус климатических мигрантов, существуют пробелы в правах, поэтому необходимо строить международные режимы на основе научных сценариев. Океделе, Коскина и др.

На региональном уровне, например, в ЕАЭС, СНГ: правила координации, незаконные потоки, различия в политике, поэтому необходимо унифицированное пространство, процедуры, обмен данными. Иванов, Наримбаева и др., Касагран, Скрипник.

На национальном уровне для Казахстана: отрицательный баланс, региональные дисбалансы, уязвимые группы, поэтому необходимо улучшить законы, координацию, интеграционные программы. Култанова, Каппасова и др.

Данные систематизированы в таблице ниже (см. Таблица 1).

Таблица 1. Уровни управления миграцией и ключевые вызовы для Казахстана

Уровень управления	Основные вызовы	Приоритетные механизмы	Цитаты
Глобальный	Отсутствие статуса климат-мигранта; пробелы в защите прав	Развитие международных правовых режимов, использование научно-обоснованных климатических сценариев	(Океделе и др., 2024; Коскина и др., 2024; Шри и др., 2024; Цзян и др., 2025)
Региональный (ЕС, ЕАЭС, СНГ)	Координация норм; нелегальная миграция; различия политик	Единое миграционное пространство, унификация процедур, цифровые системы обмена данными	(Иванов, 2025; Наримбаева & Абаев, 2025; Муссина, 2023; Шапиевич и др., 2023; Мухаммад, 2024; Касагран и др., 2021; Скрипник & Пантюшкова, 2025)
Национальный (Казахстан)	Негативное миграционное сальдо, региональные диспропорции, уязвимые группы	Совершенствование законодательства, институциональная координация, интеграционные программы мигрантов	(Култанова и др., 2023; Каппасова и др., 2024; Жумашбекова и др., 2023; Алдабергенов и др., 2024; Култанова и др., 2023; Муссина, 2023; Деловарова, 2024; Мульска & Сорочак, 2023)

Источник: составлено автором.

Результаты исследования. С точки зрения результатов, политика развивалась в три этапа: кризис 1990-х, рост 2000-х, глобализация после 2011 года. Алдабергенов, Култанова. Сейчас приоритеты — демографический и трудовой потенциал, устойчивый региональный рост, безопасность.

Профиль неоднозначен: иммиграция, включая рабочие места и этнические возвращения, внутренние перемещения по городам, отток молодежи и квалифицированных специалистов. Каппасова, Жумашбекова, Муссина, Деловарова. Влияет на рынок труда, конкурируя и заполняя пробелы.

Правовая сфера опирается на национальные законы, соглашения СНГ-ЕАЭС по вопросам труда, принудительного труда, борьбы с нелегальной иммиграцией. Иванов, Алдабергенов и др. Но координация, отслеживание, предотвращение нелегальной работы, интеграция репатриантов остаются нерешенными. Култанова, Наримбаева и др.

Институты включают правительство, министерства, такие как внутренние дела, труд, иностранные дела, безопасность, органы местного самоуправления, информационные системы регистрации. Култанова, Жумашбекова и др.

Изменение климата стимулирует миграцию, затрагивая уязвимые группы населения, пересекающие границы не как беженцы. Океделе, Коскина и др. Международное право не имеет конкретики, нормы, касающиеся беженцев, не применяются.

Необходима научно обоснованная политика с наилучшими данными о рисках, масштабах и последствиях. Коскина, Касагран, Цзян. Развитие баз данных, институтов, связей между наукой и политикой.

Казахстан как игрок Центральной Азии продвигает политику в отношении граждан региона, безвизовый режим, особенно для трудовых мигрантов. Деловарова, Скрипник. Улучшение статуса беженцев, предоставление убежища, борьба с нелегальной мигрантской деятельностью. Наримбаева и др.

Региональные ЕАЭС, СНГ, глобальные организации, такие как Миграционный пакт, МОМ, МОТ, устанавливают стандарты, обмен информацией, права, но слабые обязательные обязательства, фрагментированная политика. Иванов и др.

Оценки эффективности показывают прогресс в нормах и механизмах, но региональные диспропорции, нелегальная миграция и утечка мозгов сохраняются. Култанова и др. При шоках возрастает риск кризисного режима: многоуровневые, но фрагментированные субъекты, сложные законы, рост приграничного национализма. Сахин-Менутек, Касагран.

Тем не менее, можно добиться прогресса с помощью цифровых инструментов, предиктивных ИТ-решений для прогнозирования, участия гражданского общества и международных организаций. Иванов, Мусина и др.

Обсуждение. В ходе обсуждения было отмечено, что интеграция климатических аспектов в политику Казахстана имеет большое значение, учитывая ожидаемые изменения. Необходимо использовать глобальные подходы и принципы устойчивого развития (Океделе и др.). Это означает учет климатических сценариев в прогнозах для уязвимых районов, адаптацию законов для временной защиты, гуманитарный прием после стихийных бедствий, межсекторальную координацию в экологической, миграционной и социальной сферах.

Многоуровневая модель: глобальные рамки и научные данные, региональные объединения и обмен опытом в борьбе с нелегальной миграцией/кризисами, национальная адаптация к местным демографическим, трудовым и социальным проблемам (Иванов и др.).

Критерии эффективности: соответствие права и института, предотвращение нелегальной миграции при защите прав, влияние на региональное развитие, адаптация к потрясениям (Култанова и др.).

Заключение. В заключение следует отметить, что Казахстану необходимы дальнейшие обновления миграционных механизмов в условиях растущих вызовов. Перспективные направления включают учет климатических факторов и прогнозов в планировании, связи ЕАЭС-СНГ, цифровые инструменты прогнозирования, усиление акцента на правах человека. Это могло бы сделать управление более жестким и лучше связать демографические, экономические и экологические аспекты, хотя, похоже, еще не все до конца решено.

Список литературы.

1. Култанова, А., Жошибаева, Д., Кунуркулаева, Г., & Болатова, Б. (2023). Основные проблемы и приоритеты государственного регулирования миграционных процессов в Республике Казахстан. *Bulletin of "Turan" University*. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-3-311-326>
2. Иванов, М. (2025). Эволюция миграционной политики в странах Евразийского экономического союза. *DEMIS. Демографические исследования*. <https://doi.org/10.19181/demis.2025.5.2.10>
3. Каппасова, Г., Алтыбассарова, М., Елмуратов, Г., Рахимбаева, М., & Поломарчук, Б. (2024). Миграционные процессы в Республике Казахстан: закономерности, проблемы и перспективы. *Two Homelands*. <https://doi.org/10.3986/2024.1.07>
4. Жумашбекова, С., Кирдасинова, К., Талапбаева, Г., Бекмагамбетова, Г., Нурпеисова, А., Орынбекова, Г., & Алдешова, С. (2023). Оценка миграционных процессов на примере Казахстана. *Regional Science Policy & Practice*. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12645>
5. Алдабергенов, Д., Тилекова, З., Аксой, Б., & Иссаков, Ю. (2024). Основные принципы и подходы к разработке миграционной политики Казахстана. *Journal of Geography and Environmental Management*. <https://doi.org/10.26577/jgem.2024.v73.i2-02>
6. Наримбаева, А., & Абаев, М. (2025). Правовое регулирование миграционных процессов: региональный опыт и законодательство Республики Казахстан. *Вестник Карагандинского университета «Серия право»*. <https://doi.org/10.31489/202512/17-24>
7. Океделе, П., Азиза, О., Оду́ро, П., & Омовуми, А. (2024). Миграция, вызванная изменением климата: глобальные правовые последствия и вызовы в области прав человека. *International Journal of Science and Technology Research Archive*. <https://doi.org/10.53771/ijstra.2024.7.2.0071>
8. Сахин-Менутек, З., Бартома, С., Гёкальп-Арас, Н., & Триандафиллиду, А. (2022). Кризисный режим в управлении миграцией: сравнительные и аналитические выводы. *Comparative Migration Studies*, 10. <https://doi.org/10.1186/s40878-022-00284-2>
9. Култанова, А., Кусаинов, Х., Жакупова, Б., Каложная, Н., & Рахманова, А. (2023). Повышение эффективности миграционной политики как фактор устойчивого развития Казахстана. *THE BULLETIN*. <https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.643>
10. Мусина, С. (2023). Основные проблемы организационно-экономических механизмов регулирования миграции в Казахстане. *Вестник Карагандинского университета. Серия «Экономика»*. <https://doi.org/10.31489/2022ec1/68-79>
11. Шапиевич, К., Амангельдиновна, К., Шинжрханович, Д., Журсунович, К., & Абильтаевич, Б. (2023). Перспективы трудовой миграции: взгляд из Казахстана. *Migration Letters*. <https://doi.org/10.47059/ml.v20i5.2891>
12. Коскина, А., Георгантас, Э., & Плионис, М. (2024). Климатический кризис и миграция человека: формирующиеся социально-правовые параметры научно обоснованной политики. *Frontiers in Political Science*. <https://doi.org/10.3389/fpos.2024.1468711>
13. Шри, К., Сатъя, А., Адитъя, Р., Раам, П., & Дешпанде, А. (2024). Решение проблемы климатически обусловленной миграции: вызовы и возможности в правовой и политической системе ЕС. *E3S Web of Conferences*. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202452704004>
14. Деловарова, Л. (2024). Миграционная политика Казахстана: обзор внешнего вектора. *International Relations and International Law Journal*. <https://doi.org/10.26577/irilj.2024.v105.i1.05>
15. Мухаммад, К. (2024). Развитие механизмов регулирования международной миграции: сравнительный анализ глобальных и региональных систем. *International Journal of Business, Law and Political Science*. <https://doi.org/10.61796/ijblps.v1i10.217>
16. Мульска, О., & Сорочак, О. (2023). Совершенствование политики регулирования миграционных процессов в условиях социально-экономической нестабильности: институциональный подход. *Innovation and Sustainability*. <https://doi.org/10.31649/ins.2023.2.18.30>
17. Касагран, К., Боланд, С., Санчес-Монтихано, Э., & Санчес, Э. (2021). Роль новых прогнозных ИТ-инструментов в эффективном управлении миграцией. *Politics and Governance*. <https://doi.org/10.17645/pag.v9i4.4436>
18. Скрипник, Н., & Пантиушкова, Р. (2025). Особенности регулирования международной миграции трудовых ресурсов в условиях геоэкономических трансформаций. *Market Infrastructure*. <https://doi.org/10.32782/infrastructure83-14>
19. Цзян, С., Хуан, З., & Чжао, С. (2025). Практики миграции, связанные с климатом: от Канкунской рамочной

программы по адаптации до договора Австралия–Тувалу Falepili Union — последствия для международного правового режима. Review of European, Comparative & International Environmental Law. <https://doi.org/10.1111/reel.12611>

20. Адамсон, Ф., & Цурапас, Г. (2019). Миграционное государство на Глобальном Юге: национализирующие, развивающие и неолиберальные модели управления миграцией. International Migration Review, 54, 853–882. <https://doi.org/10.1177/0197918319879057>

С. Жамилова, А. Нажмитдинов, Д. Бекежанов*

Tashkent international university, Uzbekistan, Tashkent

** И. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.*
e-mail: bek_dauren@mail.ru, najm.amirbek@gmail.com

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КЛИМАТИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ АДАПТАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются правовые аспекты климатической миграции в Республике Казахстан в условиях глобальных экологических трансформаций. Актуальность исследования обусловлена усилением климатических изменений, которые провоцируют внутреннюю и трансграничную миграцию населения, особенно в регионах с высокой степенью экологической уязвимости. Цель работы — анализ существующего правового регулирования климатической миграции и выявление его недостатков с последующей разработкой предложений по совершенствованию нормативной базы. Методология исследования включает анализ нормативно-правовых актов Республики Казахстан, сравнительно-правовой метод, а также изучение международного опыта регулирования. В работе выявлено, что действующее законодательство Казахстана (в частности, Закон «О миграции населения» и Экологический кодекс) не содержит института климатических мигрантов, что создает правовой вакуум в защите данной категории лиц. В результате предложены направления совершенствования законодательства: внедрение правового статуса климатического мигранта, определение механизмов социальной поддержки и интеграция международных стандартов в национальную правовую систему.

Ключевые слова: климатическая миграция, экологическое право, миграционная политика, устойчивое развитие, Казахстан, адаптация, правовое регулирование.

Аңдатпа. Мақалада жаһандық экологиялық трансформациялар жағдайында Қазақстан Республикасындағы климаттық көші-қонның құқықтық аспектілері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі экологиялық тұрғыдан осал өңірлерде халықтың ішкі және трансшекаралық көші-қоны күшейтетін климаттық өзгерістердің артуымен байланысты.

Зерттеудің мақсаты — климаттық көші-қонды құқықтық реттеудің қолданыстағы жүйесін талдау, оның кемшіліктерін анықтау және нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу әдіснамасы Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерін талдауды, салыстырмалы-құқықтық әдісті, сондай-ақ халықаралық реттеу тәжірибесін зерделеуді қамтиды.

Жұмыста Қазақстанның қолданыстағы заңнамасында (атап айтқанда, «Халықтың көші-қоны туралы» Заң және Экологиялық кодекс) климаттық мигранттар институтының болмауы анықталды, бұл аталған санаттағы тұлғаларды қорғауда құқықтық вакуум қалыптастырады.

Нәтижесінде заңнаманы жетілдірудің келесі бағыттары ұсынылды: климаттық мигранттың құқықтық мәртебесін енгізу, әлеуметтік қолдау тетіктерін айқындау және халықаралық стандарттарды ұлттық құқықтық жүйеге интеграциялау.

Түйін сөздер: климаттық көші-қон, экологиялық құқық, көші-қон саясаты, тұрақты даму, Қазақстан, бейімделу, құқықтық реттеу.

Abstract. The article examines the legal aspects of climate migration in the Republic of Kazakhstan in the context of global environmental transformations. The relevance of the study is обусловлена (fix) — I will present clean:

Abstract. The article examines the legal aspects of climate migration in the Republic of Kazakhstan in the context of global environmental transformations. The relevance of the study is driven by the intensification of climate change, which triggers both internal and cross-border migration, particularly in regions with high environmental vulnerability.

The aim of the study is to analyze the existing legal framework governing climate migration, identify its shortcomings, and develop proposals for improving the regulatory system. The research methodology includes the analysis of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan, a comparative legal method, and the study of international regulatory practices.

The study reveals that the current legislation of Kazakhstan (in particular, the Law “On Population Migration” and the Environmental Code) does not include the concept of climate migrants, which creates a legal vacuum in the protection of this category of persons.

As a result, the paper proposes directions for improving the legislation, including the introduction of a legal status for climate migrants, the development of social support mechanisms, and the integration of international standards into the national legal system.

Keywords: climate migration, environmental law, migration policy, sustainable development, Kazakhstan, adaptation, legal regulation.

Введение. Современный этап развития общества характеризуется усилением глобальных климатических изменений, которые оказывают беспрецедентное влияние на социально-экономические и правовые процессы. Согласно отчетам Межправительственной группы экспертов по изменению климата (ИПСС) [7], деградация окружающей среды становится одним из ключевых драйверов перемещения населения. Казахстан, обладая обширными территориями, подверженными засухам, опустыниванию и деградации земель, сталкивается с возрастающим риском внутренних климатических перемещений. Особенно уязвимыми являются регионы Приаралья, южные и западные области страны. По прогнозам Всемирного банка, к 2050 году в Центральной Азии миллионы людей могут стать внутренними климатическими мигрантами в случае отсутствия своевременных мер [5].

Несмотря на актуальность проблемы и фактическое наличие переселенцев из экологически неблагополучных районов, в национальном законодательстве РК отсутствует четкое определение климатического мигранта и механизмы его правовой защиты. Это свидетельствует о наличии серьезного исследовательского и нормативного пробела.

Цель исследования — комплексный анализ правового регулирования климатической миграции в Казахстане и разработка предложений по его совершенствованию.

Задачи:

1. Раскрыть сущность климатической миграции;
2. Проанализировать международный опыт и научные подходы;
3. Оценить действующее национальное законодательство РК;
4. Выявить правовые пробелы и предложить конкретные механизмы их устранения.

Обзор литературы. Проблематика климатической миграции активно дискутируется в международной научной среде. В фундаментальных работах Р. Блэка обосновывается концепция, согласно которой миграцию следует рассматривать не только как кризисное последствие, но и как легитимную стратегию адаптации к изменениям климата [1]. Ш. Ералиев подчеркивает историческую взаимосвязь между климатическими аномалиями и мобильностью человеческого капитала [2]. В свою очередь, Ф. Жеменн акцентирует внимание на необходимости внедрения термина «климатические беженцы» для придания проблеме международно-правового статуса [3].

Международные организации, включая Международную организацию по миграции (IOM) [4] и УВКБ ООН (UNHCR) [6], регулярно выпускают директивы, подчеркивающие необходимость формирования правовых механизмов защиты лиц, перемещенных в результате стихийных бедствий и медленно развивающихся экологических катастроф.

Отечественные исследования также фиксируют рост экологических угроз. В Национальном докладе о состоянии окружающей среды РК [9] и исследованиях экспертов Назарбаев Университета [12] отмечается, что истощение водных ресурсов и деградация пастбищ напрямую стимулируют стихийный отток населения из сельской местности в мегаполисы, однако правовой статус таких переселенцев учеными-юристами практически не исследован.

Методология исследования. В рамках исследования использовались следующие методы:

- формально-юридический метод — для детального анализа Закона РК «О миграции населения» и Экологического кодекса РК;
- сравнительно-правовой метод — для сопоставления казахстанских норм с рекомендациями ОЭСР и ООН;
- статистический метод — для оценки масштабов потенциальной внутренней миграции;
- системный подход — для рассмотрения климатической миграции на стыке экологического, социального и административного права.

Результаты исследования. Детальный анализ нормативно-правовой базы Республики Казахстан выявил существенные пробелы в регламентации исследуемого явления.

Во-первых, анализ ст. 1 Закона РК «О миграции населения» [10] показывает, что законодатель закрепляет исчерпывающий понятийный аппарат (кандасы, трудовые мигранты, беженцы и др.), в котором полностью отсутствует категория лиц, вынужденных сменить место жительства по экологическим и климатическим причинам. В результате эти граждане юридически растворяются в общем потоке внутренних мигрантов, теряя право на целевую поддержку.

Во-вторых, Экологический кодекс РК [11] в Главе 21 («Адаптация к изменению климата») вводит принципы снижения уязвимости к климатическим рискам в сельском, водном и лесном хозяйстве. Однако переселение (миграция) населения не закреплено в Кодексе как один из официальных инструментов климатической адаптации, что разрывает связь между экологической политикой и управлением демографическими процессами.

При этом фактические процессы урбанизации в РК уже несут на себе климатический отпечаток: дефицит воды в южных регионах стимулирует стихийный переезд в Астану и Алматы, чтократно увеличивает нагрузку на инфраструктуру принимающих городов.

Обсуждение. Полученные результаты свидетельствуют о правовом вакууме: государство реагирует на климатическую миграцию реактивно (борясь с последствиями стихийной урбанизации), а не проактивно. Как отмечается в рекомендациях ОЭСР, эффективная политика требует превентивных мер и четкой правовой рамки [8].

Простое введение термина «климатический мигрант» недостаточно; необходимо наполнить этот статус конкретным правовым содержанием. Правовой статус климатического мигранта в РК должен включать:

1. Право на приоритетное участие в государственных программах переселения (по аналогии с добровольным переселением из трудноизбыточных в труднедостаточные регионы, но с экологическим критерием).
2. Экономические гарантии: предоставление подъемных пособий (субсидий на переезд) для семей, чьи домохозяйства пострадали от необратимой деградации земель.
3. Жилищные льготы: включение данной категории в списки приоритетного получения арендного жилья или льготного кредитования (по линии Отбасы банка).

Реализация таких мер требует создания межведомственных рабочих групп (Министерство экологии и природных ресурсов совместно с Министерством труда и социальной защиты населения РК) для выработки критериев признания территории «зоной климатического риска».

Заключение. Климатическая миграция становится одним из ключевых вызовов для национальной безопасности и устойчивого развития Казахстана, требующим немедленного правового осмысления и институционального реагирования.

В ходе исследования установлено:

- Действующее законодательство РК (Закон «О миграции», Экологический кодекс) не содержит норм, прямо регулирующих положение климатических мигрантов.
- Отсутствие правового статуса лишает экологических переселенцев доступа к целевым мерам социальной и экономической поддержки.

Для устранения выявленных пробелов предлагается:

1. Дополнить понятийный аппарат Закона РК «О миграции населения» [10] термином «климатический мигрант» и закрепить его права и обязанности.
2. Дополнить Главу 21 Экологического кодекса РК [11] нормой, определяющей плановое переселение как одну из стратегий адаптации к изменению климата.

3. Разработать Национальную стратегию управления климатической миграцией, предусматривающую механизмы интеграции переселенцев на новых территориях.

Список литературы.

1. Black R., Bennett S. R. G., Thomas S. M., Beddington J. R. Climate change: Migration as adaptation // Nature. – 2011. – Vol. 478. – P. 447–449.
2. Eraliev Sh., Urinboyev R., Kaldiyarov D., Mukhtarov A., Nurmukhankyzy D. Legal, illegal, digital Usbekische Migranten in Russland und der Türkei. Osteuropa №74(8-10), P. 147–163
3. Gemenne F. One good reason to speak of 'climate refugees' // Forced Migration Review. – 2015. – No. 49. – P. 70-71.
4. IOM. World Migration Report 2022. – Geneva: International Organization for Migration, 2021.
5. World Bank. Groundswell Part 2: Acting on Internal Climate Migration. – Washington, DC: World Bank, 2021.
6. UNHCR. Climate Change and Disaster Displacement // UNHCR Fact Sheet. – 2020.
7. IPCC. Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report. – Geneva: IPCC, 2023.
8. OECD. Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action. – Paris: OECD Publishing, 2022.
9. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2022 год. – Астана: Министерство экологии и природных ресурсов РК, 2023.
10. Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года № 477-IV «О миграции населения» (с изменениями и дополнениями).
11. Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК (с изменениями и дополнениями).
12. Nazarbayev University. Climate Change in Kazakhstan: Impacts and Adaptation Policies (White Paper). – Nur-Sultan, 2022.

Р.А. Сеилкасымова

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ. Қазақстан
E-mail: roze.95@mail.ru*

ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК КОНТЕКСТІНДЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада тұрақты даму мен экологиялық қауіпсіздік қағидаттары аясында Қазақстанда медициналық қалдықтарды құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – медициналық қалдықтардың пайда болуынан бастап сұрыптау, есепке алу, залалсыздандыру, тасымалдау, қайта өңдеу не жою кезеңдеріне дейінгі құқықтық тетіктерді талдап, оларды жетілдіру бағыттарын негіздеу. Әдіснамалық негіз ретінде формальды-құқықтық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық және талдамалық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде ұлттық заңнамада медициналық қалдықтарды басқарудың негізгі нормалары қалыптасқаны, алайда ұғымдық аппараттың бірізділігі, залалсыздандырылған қалдықтың құқықтық мәртебесі, цифрлық қадағалау және қауіпсіз қайта өңдеу шарттары қосымша нақтылауды қажет ететіні айқындалды. Сонымен қатар медициналық ұйымдар мен мамандандырылған операторлар арасындағы жауапкершілік шекарасын нақтылау, қалдық қозғалысын өмірлік цикл бойынша бақылау және қауіпсіз материалдарды қайталама ресурс ретінде тану мәселелері ерекше мәнге ие екені көрсетілді. Ғылыми жаңалық медициналық қалдықтарды экологиялық қауіпсіздік, ресурстық тиімділік және тұрақты даму өлшемдерімен байланысқан кешенді құқықтық институт ретінде қарастырудан көрінеді. Практикалық маңызы ұсынылған тұжырымдардың ұлттық құқықтық реттеуді жетілдіруге және медициналық ұйымдардың қалдықтарды басқару тәжірибесін жүйелеуге бағытталуымен сипатталады.

Түйін сөздер: медициналық қалдықтар, құқықтық реттеу, экологиялық қауіпсіздік, тұрақты даму, қалдықтарды басқару, залалсыздандыру, қайта өңдеу, цифрлық қадағалау.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы правового регулирования медицинских отходов в Республике Казахстан в контексте устойчивого развития и экологической безопасности. Цель исследования заключается в анализе правовых механизмов, охватывающих образование, сортировку, учет, обезвреживание, транспортировку, переработку и уничтожение медицинских отходов, а также в обосновании направлений их совершенствования. Методологическую основу составили формально-юридический, системный, сравнительно-правовой и аналитический методы. Установлено, что в национальном законодательстве сформированы базовые нормы управления медицинскими отходами, однако требуют дальнейшей конкретизации терминологический аппарат, правовой статус обезвреженных материалов, цифровая прослеживаемость и условия безопасного вовлечения отдельных потоков в переработку. Особое внимание уделено разграничению ответственности медицинских организаций и специализированных операторов, а также необходимости контроля движения отходов на всех стадиях их жизненного цикла. Научная новизна статьи выражается в рассмотрении медицинских отходов не только как объекта санитарной изоляции, но и как элемента комплексного правового института, связанного с охраной окружающей среды, ресурсной эффективностью и устойчивым развитием. Практическое значение работы состоит в предложении правовых подходов, направленных на повышение согласованности регулирования и эффективности контроля в данной сфере.

Ключевые слова: медицинские отходы, правовое регулирование, экологическая безопасность, устойчивое развитие, управление отходами, обезвреживание, переработка, цифровая прослеживаемость.

Abstract. The article examines the legal regulation of medical waste in Kazakhstan within the framework of sustainable development and environmental security. The purpose of the study is to analyse legal mechanisms covering the generation, segregation,

accounting, decontamination, transportation, recycling and disposal of medical waste, and to substantiate directions for their improvement. The methodology includes formal legal, systemic, comparative legal and analytical methods. The study shows that Kazakhstan has formed a basic regulatory framework for medical waste management; however, terminology, the legal status of decontaminated materials, digital traceability and the conditions for recycling safe waste streams require further clarification. The scientific novelty lies in considering medical waste not only as an object of sanitary isolation, but also as part of a complex legal institution connected with environmental protection, resource efficiency and sustainable development. The practical significance is reflected in proposals aimed at improving regulatory coherence, lifecycle control and the accountability of healthcare organizations and specialized operators.

Keywords: medical waste, legal regulation, environmental security, sustainable development, waste management, decontamination, recycling, digital traceability.

Кіріспе. Медициналық қалдықтар мәселесі қазіргі құқықтық ғылымда денсаулық сақтау ұйымдарының ішкі санитариялық тәртібі шеңберімен шектелмейді. Ол қоғамдық денсаулықты қорғау, қоршаған ортаның сапасын сақтау, қауіпті заттардың айналымын бақылау, қалдықтарды басқару инфрақұрылымын дамыту және тұрақты даму стратегияларын іске асырумен тікелей байланысты кешенді құқықтық проблемаға айналды. Денсаулық сақтау ұйымдарында пайда болатын қалдықтардың бір бөлігі тұрмыстық сипатқа жақын болғанымен, инфекциялық, химиялық, фармацевтикалық, өткір, патологиялық немесе радиоактивтік қасиеттері бар бөліктері адам өмірі мен қоршаған ортаға елеулі қауіп төндіреді. Сондықтан медициналық қалдықтарға қатысты құқықтық режим екі талаптың тепе-теңдігін қамтамасыз етуге тиіс: бір жағынан, санитариялық-эпидемиологиялық қауіпсіздікке кепілдік беру, екінші жағынан, қауіпсіз қалдық ағындарын ресурстық айналымға енгізуге мүмкіндік беретін тұрақты басқару моделін қалыптастыру.

Қазақстан Республикасының Экология кодексіне медициналық қалдықтар медициналық қызметтер көрсету және медициналық манипуляциялар жүргізу процесінде түзілетін қалдықтар ретінде танылған [1]. Бұл анықтама медициналық қалдықтардың шығу тегін көрсетеді, бірақ олардың қауіптілік деңгейіне, залалсыздандырылғаннан кейінгі құқықтық мәртебесіне және қайта өңдеуге жіберілу шарттарына қатысты қосымша нақтылауды қажет етеді. Денсаулық сақтау саласындағы кодекс медициналық қалдықтардың айналысына қойылатын жалпы талаптарды бекітіп, санитариялық-эпидемиологиялық қауіпсіздікпен байланысты құқықтық негізді қалыптастырады [2]. Сонымен қатар өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинау, пайдалану, қолдану, залалсыздандыру, тасымалдау, сақтау және көму тәртібіне арналған санитариялық қағидалар медициналық қалдықтарды практикалық басқарудың негізгі техникалық-құқықтық шеңберін белгілейді [3].

Зерттеудің өзектілігі үш мән-жаймен айқындалады. Біріншіден, медициналық қалдықтар денсаулық сақтау жүйесінің күнделікті қызметінен үздіксіз пайда болады және оларды басқарудағы кез келген олқылық инфекциялық, уытты немесе экологиялық тәуекелдің көзіне айналуы мүмкін. Екіншіден, тұрақты даму жағдайында қалдықтар тек жойылатын объект емес, алдын алу, азайту, сұрыптау, қайта пайдалану және қауіпсіз қайта өңдеу қағидалары арқылы басқарылатын ресурс ретінде қарастырылады. Үшіншіден, Қазақстанда медициналық қалдықтарды реттеу бірнеше нормативтік актіге бөлінгендіктен, терминдердің бірізділігі, ведомствоаралық үйлестіру, есептілік пен нақты бақылаудың байланысы, сондай-ақ залалсыздандырылған материалдардың одан әрі құқықтық тағдыры әлі де ғылыми және практикалық талдауды қажет етеді.

Осы мақаланың мақсаты – тұрақты даму және экологиялық қауіпсіздік контекстінде медициналық қалдықтарды құқықтық реттеудің негізгі мәселелерін анықтау және ұлттық құқықтық жүйені жетілдіруге бағытталған ұсыныстар тұжырымдау. Осы мақсатқа жету үшін мына міндеттер қойылды: медициналық қалдықтарды реттейтін ұлттық құқықтық базаны талдау; халықаралық және ғылыми тәсілдердегі тұрақты басқару қағидаларын салыстыру; құқықтық реттеудегі негізгі олқылықтарды жүйелеу; медициналық қалдықтардың өмірлік цикліне негізделген құқықтық модельдің мазмұнын ұсыну.

Әдебиеттерге шолу. Медициналық қалдықтарды зерттеу жөніндегі халықаралық әдебиетте бұл мәселе, ең алдымен, тәуекелді басқару, қалдықтарды сұрыптау сапасы, технологиялық залалсыздандыру, персоналды оқыту және қоршаған ортаға әсерді төмендету тұрғысынан қарастырылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректеріне сәйкес, денсаулық сақтау қызметінен пайда болатын қалдықтардың басым бөлігі жалпы қауіпті емес қалдықтарға жатады, ал шамамен 15 пайызы инфекциялық, уытты, канцерогендік, радиоактивтік немесе басқа да қауіпті сипатқа ие болуы мүмкін [7]. Бұл көрсеткіш құқықтық реттеуде барлық медициналық қалдықтарды біртекті қауіпті объект ретінде қарастырмай, олардың нақты қауіптілік қасиеттеріне қарай сараланған режим қалыптастырудың маңызын көрсетеді.

ДДСҰ 2022 жылғы COVID-19 кезеңіндегі медициналық қалдықтар туралы жаһандық талдауында денсаулық сақтау қалдықтарын қауіпсіз басқару қызметтерінің көптеген елдерде жеткіліксіз екенін, ал пандемия медициналық қалдықтар көлемін күрт арттырып, бұрыннан бар инфрақұрылымдық және басқарушылық әлсіздіктерді айқындағанын атап өтті [8]. Бұл тұжырым медициналық қалдықтарды басқару тек қалыпты кезеңдегі санитариялық нұсқаулық емес, төтенше жағдайлар мен эпидемиологиялық дағдарыстарға да төзімді құқықтық-институционалдық жүйе болуы тиіс деген ойды күшейтеді.

Еуропалық Одақтың қалдықтар жөніндегі шеңберлік директивасы қалдықтарды басқаруда негізгі ұғымдарды, қайта өңдеу мен қалпына келтірудің құқықтық мәнін, сондай-ақ қалдықтар иерархиясын бекітеді [9]. Бұл тәсіл медициналық қалдықтарға тікелей автоматты түрде көшірілмесе де, ұлттық құқық үшін маңызды әдістемелік бағдар береді: қауіптілік дәлелденген қалдықтар қатаң бақылауда жойылады, ал қауіпсіз және тиісті түрде залалсыздандырылған ағындар алдын алу, азайту, сұрыптау және қайта өңдеу логикасына бағынуы мүмкін. Мұндай модель экологиялық қауіпсіздік пен ресурстық тиімділікті бір-біріне қарсы қоймай, құқықтық шарттар арқылы үйлестіреді.

Е. С. Виндфельд пен М. С.-Л. Брукс медициналық қалдықтарды басқару туралы шолуында инфекциялық қалдықтарды анықтаудағы құқықтық айқындықтың жеткіліксіздігі сұрыптау тиімділігін төмендетіп, патогендерді жою үшін өңделетін қалдық көлемін негізсіз көбейту мүмкін екенін көрсетеді [10]. Бұл тұжырым Қазақстан үшін де өзекті, себебі бастапқы сұрыптау сапасы кейінгі залалсыздандыру, тасымалдау, есепке алу және жою шығындарына тікелей әсер етеді. Демек, құқықтық реттеу тек тыйым салу мен жауаптылықтан тұрмай, ұйымшыл басқару мәдениетін, оқыту жүйесін және экологиялық тиімділікті өлшеу тетіктерін де қамтуы қажет.

Отандық құқықтық база медициналық қалдықтарды бірнеше деңгейде реттейді. Экология кодексі қалдықтарды басқарудың жалпы экологиялық қағидаларын, меншік пен жауапкершілік мәселелерін қамтиды [1]. Денсаулық сақтау саласындағы кодексі медициналық қалдықтардың айналысын санитариялық-эпидемиологиялық қауіпсіздікпен байланыстырады [2]. Санитариялық қағидалар қалдықтарды жинау, пайдалану, залалсыздандыру, тасымалдау, сақтау және көму процестеріне талаптар қояды [3]. Медициналық қалдықтар жөніндегі ақпаратты беру қағидалары есептіліктің құқықтық негізін қалыптастырады [4]. Қалдықтар сыныптаушы медициналық қалдықтарды дербес кодтар арқылы жүйелеуге мүмкіндік

береді [5]. Ал 2026–2030 жылдарға арналған қалдықтарды басқару тұжырымдамасы қалдықтар саласындағы жүйелі реформа, цифрлық платформа және бірыңғай басқару тәсілдері үшін стратегиялық негіз ретінде қарастырылуы мүмкін [6].

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеу әдіснамасы құқықтық талдаудың бірнеше өзара байланысты әдісіне негізделді. Формальды-құқықтық әдіс арқылы Қазақстан Республикасының медициналық қалдықтар айналымына қатысты нормативтік актілері қарастырылып, олардың пәні, реттеу деңгейі және өзара байланысы анықталды. Жүйелік әдіс медициналық қалдықтарды оқшауланған объект емес, пайда болу, сұрыптау, уақытша сақтау, тасымалдау, залалсыздандыру, есепке алу, қайта өңдеу немесе жою кезеңдерінен тұратын біртұтас өмірлік цикл ретінде талдауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс халықаралық ұйымдар мен Еуропалық Одақ тәжірибесіндегі қалдықтар иерархиясы, қауіптілікке қарай саралау, «ластаушы төлейді» қағидаты, қайта өңдеу және қалдық мәртебесінің аяқталуы сияқты идеяларды ұлттық құқықтық кеңістікпен салыстыру үшін қолданылды. Талдамалық әдіс ғылыми әдебиеттегі негізгі пікірлерді жүйелеуге, ал құқықтық модельдеу әдісі медициналық қалдықтарды реттеуді жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды тұжырымдауға пайдаланылды.

Материалдық база ретінде 2021 жылғы Экология кодексі, 2020 жылғы денсаулық сақтау саласындағы кодекс, медициналық қалдықтар туралы ақпарат беру және санитариялық-эпидемиологиялық талаптарды бекітетін нормативтік актілер, қалдықтар сыныптауышы, сондай-ақ ДДСҰ мен Еуропалық комиссияның материалдары және халықаралық ғылыми жарияланымдар алынды. Мақала эмпирикалық өлшеуге емес, құқықтық-нормативтік және теориялық талдауға сүйенеді; сондықтан негізгі нәтиже ретінде құқықтық реттеудің проблемалық тораптары мен оларды шешудің тұжырымдамалық бағыттары ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері. Жүргізілген талдау медициналық қалдықтарды құқықтық реттеу саласында бірнеше өзекті мәселені айқындауға мүмкіндік береді. Бірінші мәселе – медициналық қалдықтардың құқықтық табиғатын анықтауда шығу тегі мен қауіптілік қасиеттерінің арақатынасы толық ашылмауы. Қазіргі анықтамалар медициналық қызмет көрсету процесінде пайда болу белгісін негізге алады [1]. Алайда тұрақты даму тұрғысынан медициналық ұйымнан шыққан барлық материалды автоматты түрде бірдей қауіпті қалдық ретінде қабылдау ресурстық тиімділікке қайшы келеді. Құқықтық режим қалдықтың шыққан жерін ғана емес, оның нақты қауіптілік қасиетін, залалсыздандыру нәтижесін және қайта айналымға енгізілу қауіпсіздігін де есепке алуға тиіс.

Екінші мәселе – «залалсыздандыру», «қайта өңдеу», «кәдеге жарату» және «жою» ұғымдарының құқықтық шекарасын нақтылау қажеттілігі. Практикада бұл терминдер кейде бірін-бірі алмастыратын ұғымдар ретінде қолданылуы мүмкін, алайда олардың құқықтық салдары әртүрлі. Залалсыздандыру инфекциялық немесе биологиялық қауіптің жойылуына бағытталады; қайта өңдеу материалдық қасиеттерді өзгертіп, жаңа өнім немесе шикізат алуға мүмкіндік береді; кәдеге жарату қалдықты пайдалы мақсатта қолдануды білдіреді; жою қалдықты айналымнан түпкілікті шығаруға бағытталған. Осы айырмашылықтардың нормативтік деңгейде айқындалуы медициналық қалдықтардың кейінгі құқықтық тағдырын, оператордың жауапкершілігін және бақылау нүктелерін дұрыс белгілеуге мүмкіндік береді.

Үшінші мәселе – есептілік пен нақты қадағалаудың арақатынасы. Медициналық қалдықтар жөніндегі ақпаратты беру қағидалары қалдықтар туралы деректерді жинау үшін маңызды құқықтық негіз қалыптастырады [4]. Дегенмен қағаз немесе электрондық есептің болуы қалдықтың нақты қозғалысын толық дәлелдеуге әрдайым жеткілікті бола бермейді. Медициналық қалдықтар контейнерден бастап операторға тапсырылу, өңдеу, залалсыздандыру және түпкілікті мәртебе алу кезеңдеріне дейін цифрлық із қалдыруы қажет. Мұндай тәсіл экологиялық қауіпсіздікке, мемлекеттік бақылауға және медициналық ұйымдардың жауаптылығына бір мезгілде қызмет етеді.

Төртінші мәселе – медициналық қалдықтар сыныптамасының екі түрлі логикасының үйлесімі. Санитариялық практикада қалдықтар эпидемиологиялық және санитариялық қауіп деңгейіне қарай бөлінеді, ал қалдықтар сыныптауышы оларды кодтық жүйе арқылы реттейді [5]. Бұл екі жүйе бірін-бірі толықтыруы тиіс. Егер санитариялық сынып медициналық ұйым ішіндегі жинау мен уақытша сақтауды реттесе, сыныптауыш коды есепке алу, тасымалдау, лицензиялау, өңдеу және статистикалық бақылау үшін құқықтық маңызға ие болады. Осы байланыс нормативтік актілерде неғұрлым айқын көрсетілген сайын, құқық қолдану практикасы да соғұрлым тұрақты болады.

Бесінші мәселе – тұрақты даму қағидаттарының медициналық қалдықтар саласына жеткіліксіз енгізілуі. Қауіпті медициналық қалдықтарды бейтараптандыру және қауіпсіз жою сөзсіз басымдық болып қала береді. Бірақ қауіпсіз, жұқпалы емес және тиісті түрде сұрыпталған қалдық ағындары бойынша қалдықтардың пайда болуын азайту, экологиялық сатып алу, қайта пайдалануға жарамды бұйымдарды қолдану, қаптаманы қысқарту, пластик, қағаз және картон сияқты жалпы қалдықтарды қайта өңдеу мүмкіндігін құқықтық тұрғыдан күшейту қажет. ДДСҰ да медициналық қалдықтарды азайтуды, қауіпсіз болған жағдайда қайта пайдаланылатын өнімдерге көшу мен жалпы материалдарды қайта өңдеуді экологиялық тұрғыдан маңызды шара ретінде көрсетеді [7].

1-кесте – Медициналық қалдықтарды құқықтық реттеудің проблемалық бағыттары және ұсынылатын шешімдер.

Проблемалық бағыт	Құқықтық тәуекел	Ұсынылатын шешім
Ұғымдық аппараттың бірізді еместігі	Залалсыздандыру, қайта өңдеу, кәдеге жарату және жою кезеңдерінің аралас түсіндірілуі	Негізгі терминдерді кодекстік және санитариялық актілерде үйлесімді бекіту
Қалдықтың құқықтық мәртебесінің өзгеруі	Залалсыздандырылған материалдың қауіпті қалдық мәртебесінен шығу сәтінің анық болмауы	Қауіпсіздік өлшемдері, зертханалық немесе технологиялық растау және құжатталған шешім тәртібін енгізу
Есептілік пен нақты қозғалыс арасындағы алшақтық	Қалдықтың операторға берілгеннен кейінгі тағдырын толық бақылау	Контейнерлік кодтау, электрондық акт, маршруттық бақылау және өңдеу нәтижесін цифрлық тіркеу
Тұрақты даму қағидаттарының әлсіз көрінісі	Қауіпсіз қалдықтардың да жоюға жіберіліп, ресурстық әлеуеттің жоғалуы	Қауіпсіз ағындар үшін бөлек жинау, қайта өңдеу және жасыл сатып алу талаптарын дамыту

Проблемалық бағыт	Құқықтық тәуекел	Ұсынылатын шешім
Ведомствоаралық үйлестірудің жеткіліксіздігі	Денсаулық сақтау, экология және жергілікті атқарушы органдар бақылауының бөлшектенуі	Бірыңғай цифрлық платформа және деректер алмасудың тұрақты регламентін бекіту

Талқылау. Медициналық қалдықтарды реттеудегі басты ғылыми мәселе – қауіпсіздік пен тұрақтылық арасындағы құқықтық тепе-теңдікті табу. Қауіпті медициналық қалдықтарды басқаруда сақтық қағидаты басым болуы тиіс: инфекциялық немесе уытты тәуекел дәлелденген жағдайда қалдыққа қатысты кез келген экономикалық мүдде санитариялық және экологиялық қауіпсіздіктен төмен тұрады. Бірақ сақтық қағидаты барлық қалдық ағындарын ешбір саралаусыз жою дегенді білдірмейді. Керісінше, ол тәуекелді дәл бағалауды, бастапқы сұрыптауды, қауіпсіздік өлшемдерін және қайта өңдеуге рұқсат берудің нақты құқықтық шарттарын талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның құқықтық жүйесінде медициналық қалдықтардың өмірлік циклдік моделін нормативтік тұрғыдан бекіту маңызды. Бұл модельде медициналық ұйым қалдықтың пайда болған сәтінен бастап оның түпкілікті мәртебесіне дейін жауапкершілік субъектілерінің тізбегін нақты көруге тиіс. Мұнда медициналық ұйымның міндеті қалдықты дұрыс бөлу, таңбалау және уақытша сақтау арқылы басталады. Тасымалдаушының міндеті қауіпсіз маршрут, арнайы көлік және құжатталған қабылдау арқылы жалғасады. Оператордың міндеті залалсыздандыру немесе жою фактісін дәлелдейтін технологиялық және есептік деректермен аяқталады. Егер белгілі бір қалдық ағыны қауіпсіз қайта өңдеуге жіберілсе, оның қауіпті медициналық қалдық мәртебесінен шығу өлшемі мен рәсімі алдын ала белгіленуі қажет.

Еуропалық қалдықтар құқығындағы қалдықтар иерархиясы және «ластаушы төлейді» қағидаты Қазақстан үшін тікелей көшірілетін үлгі емес, бірақ әдістемелік маңызы жоғары бағдар болып табылады [9]. Медициналық қалдықтар саласында бұл қағидаттарды бейімдеу бірнеше бағыт арқылы көрініс табуы мүмкін. Біріншіден, қалдықтың пайда болу көлемін азайту қажет. Екіншіден, қауіпті және қауіпті емес қалдық ағындарын бастапқы кезеңде бөлу маңызды. Үшіншіден, қауіпсіз деп танылған материалдарды қайта өңдеу жүйесіне бағыттау керек. Төртіншіден, инфекциялық немесе химиялық тәуекелі бар қалдықтар арнайы залалсыздандырудан өткізілуі тиіс. Бесіншіден, қайта өңдеуге жарамсыз және қауіпті қалдықтар экологиялық талаптарға сәйкес жойылуы қажет. Осындай жүйеде құқықтық реттеу жинау мен жоюға ғана негізделген тар тәсілден алдын алу, бөлу, бақылау, қауіпсіз өңдеу және қалдықтың түпкілікті құқықтық мәртебесін айқындауға бағытталған кешенді модельге ауысады.

Қазақстанда 2026–2030 жылдарға арналған қалдықтарды басқару тұжырымдамасының қабылдануы медициналық қалдықтар саласын да жаңғыртуға мүмкіндік береді [6]. Тұжырымдама жалпы қалдықтар саласында жүйелі басқару, цифрлық шешімдер және институционалдық үйлестіру бағыттарын қамтиды. Осы стратегиялық құжат аясында медициналық қалдықтар үшін арнайы кіші блок немесе ведомствоаралық жол картасы әзірленгені орынды. Онда медициналық ұйымдар, жеке операторлар, экология және денсаулық сақтау органдары, жергілікті атқарушы органдар арасындағы деректер алмасу, лицензиялық бақылау, өңдеу қуаттарын өңірлік жоспарлау және персоналды міндетті оқыту мәселелері нақты көрсетілуі қажет.

Цифрлық қадағалау медициналық қалдықтарды басқаруда ерекше маңызға ие. Бір контейнерге бірегей код беру, қалдық класы мен салмағын тіркеу, тасымалдау маршрутын белгілеу, қабылдау-тапсыру актісін электрондық форматқа көшіру, өңдеу әдісі мен нәтижесін жүйеде көрсету – мұның бәрі бақылаудың формальды емес, дәлелді сипат алуына ықпал етеді. Мұндай модель медициналық ұйым үшін де, оператор үшін де құқықтық қауіпсіздік береді: міндетті орындау фактісі құжатпен ғана емес, толық деректер тізбегімен расталады.

Қорытынды. Осыған байланысты медициналық қалдықтарға қатысты негізгі ұғымдарды үйлестіру, залалсыздандырылған материалдың құқықтық мәртебесін нақтылау, контейнерден бастап соңғы өңдеу нәтижесіне дейін цифрлық қадағалау енгізу, қауіпті және қауіпсіз ағындарды ерте бөлу, сондай-ақ медициналық ұйымдар мен операторлар үшін тұрақты оқыту мен ішкі аудит тетіктерін күшейту ұсынылады. Мұндай сараланған модель адам денсаулығын қорғауды бірінші орынға қоя отырып, қауіпсіз қалдық ағындарын құқықтық тұрғыдан негізделген тәртіппен қайта айналымға енгізуге мүмкіндік береді.

Ұлттық құқықтық базада медициналық қалдықтарды басқарудың негізгі элементтері қалыптасқанымен, оларды өмірлік циклдік бірізді модельге айналдыру қажет. Экология кодексі, денсаулық сақтау саласындағы кодексі, санитариялық қағидалар, ақпарат беру тәртібі және қалдықтар сыныптауышы өзара үйлесімді қолданылған жағдайда ғана қалдықтың пайда болуынан бастап түпкілікті өңдеу нәтижесіне дейінгі бақылау толық әрі дәлелді сипат алады.

Жүргізілген талдау медициналық қалдықтарды құқықтық реттеу Қазақстан үшін экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың өзара түйісетін маңызды бағыты екенін көрсетті. Бұл сала медициналық ұйым ішіндегі санитариялық тәртіппен шектелмей, қоршаған ортаны қорғау, қалдықтарды басқару, қоғамдық денсаулық, лицензиялық бақылау, цифрлық есептілік және ресурстық тиімділік мәселелерін біріктіретін кешенді құқықтық институт ретінде қарастырылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қазақстан Республикасының Экология кодексі: Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> (қаралған күні: 03.05.2026).
2. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы: Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360> (қаралған күні: 03.05.2026).
3. Өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинауға, пайдалануға, қолдануға, залалсыздандыруға, тасымалдауға, сақтауға және көмуге қойылатын санитариялық-эпидемиологиялық талаптар санитариялық қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің м.а. 2020 жылғы 25 желтоқсандағы № ҚР ДСМ-331/2020 бұйрығы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021934> (қаралған күні: 03.05.2026).
4. Медициналық қалдықтар жөніндегі ақпаратты беру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 30 қарашадағы № ҚР ДСМ-219/2020 бұйрығы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021704> (қаралған күні: 03.05.2026).
5. Қалдықтар сыныптауышын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрінің м.а. 2021 жылғы 6 тамыздағы № 314 бұйрығы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100023903> (қаралған күні: 03.05.2026).

6. Қазақстан Республикасында қалдықтардың барлық түрлерін басқарудың 2026–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2025 жылғы 31 желтоқсандағы № 1201 қаулысы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2500001201> (қаралған күні: 03.05.2026).
7. World Health Organization. Health-care waste: fact sheet [Electronic resource]. – 24 October 2024. – Access mode: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/health-care-waste> (accessed: 03.05.2026).
8. World Health Organization. Global analysis of health care waste in the context of COVID-19: status, impacts and recommendations [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2022. – 71 p. – ISBN 978-92-4-003961-2. – Access mode: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240039612> (accessed: 03.05.2026).
9. European Commission. Waste Framework Directive [Electronic resource]. – Access mode: https://environment.ec.europa.eu/topics/waste-and-recycling/waste-framework-directive_en (accessed: 03.05.2026).
10. Windfeld E. S., Brooks M. S.-L. Medical waste management – A review // Journal of Environmental Management. – 2015. – Vol. 163. – P. 98–108. – DOI: 10.1016/j.jenvman.2015.08.013.

А. Дуламбаева

*Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Казахстан, Талдықорған*

СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Андатпа. Әлеуметтік кәсіпкерлік халықаралық қауымдастық тарапынан Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізудің тиімді тетігі ретінде танылған, ол нарықтық әдістер арқылы мемлекеттік әлеуметтік қамтамасыз етудегі олқылықтарды толықтыра алады. Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік (ӘК) секторы институционалданудың бастапқы кезеңінде тұр: 2022 жылдан бастап ӘК субъектілерінің тізілімі жұмыс істейді, алайда 2024 жылдың басындағы жағдай бойынша онда небәрі 261 кәсіпорын тіркелген — бұл 19 миллион халқы бар ел үшін өте аз көрсеткіш.

Осы зерттеудің мақсаты — қазақстандық әлеуметтік кәсіпорындардың грантқа тәуелді модельден нарықтық тұрғыдан тұрақты жұмыс істеу моделіне көшуін қамтамасыз ететін басқару тетіктерін анықтау. Әдіснамалық негізін аралас әдіснама, Қазақстандағы табысты үш әлеуметтік кәсіпорынның көптік кейс-талдауы және нормативтік-құқықтық ортаның институционалдық талдауы құрайды.

Зерттеу нәтижесінде макро-, мезо- және микро деңгейлерді қамтитын және импакт-инвестициялау, әлеуметтік облигациялар мен краудфандинг құралдарын біріктіретін басқарушылық шешімдердің үш деңгейлі авторлық моделі (ММУСВ) ұсынылады. Зерттеу посткеңестік экономикалар жағдайында, мемлекет рөлінің жоғары болуына байланысты, әлеуметтік кәсіпкерлікті басқару теориясына үлес қосады.

Түйін сөздер: әлеуметтік кәсіпкерлік, тұрақты даму, басқарушылық шешімдер, импакт-инвестициялау, Қазақстан, әлеуметтік инвестицияның қайтарымы (SROI), институционалдық орта.

Аннотация. Социальное предпринимательство признано международным сообществом эффективным механизмом достижения Целей устойчивого развития (ЦУР), способным восполнять пробелы государственного социального обеспечения рыночными методами. В Казахстане сектор социального предпринимательства (СП) находится на начальном этапе институционализации: с 2022 года действует реестр субъектов СП, однако по состоянию на начало 2024 года в нём зарегистрировано лишь 261 предприятие - ничтожно мало для страны с населением 19 млн человек. Настоящее исследование направлено на выявление управленческих механизмов, обеспечивающих переход казахстанских социальных предприятий от грантозависимой к рыночно-устойчивой модели функционирования. Методологическую основу составляют смешанная методология, множественное кейс-стади трёх успешных казахстанских СП и институциональный анализ нормативно-правовой среды. Результатом является авторская трёхуровневая модель управленческих решений (ММУСВ), охватывающая макро-, мезо- и микроуровни и интегрирующая инструменты импакт-инвестирования, социальных облигаций и краудфандинга. Исследование вносит вклад в теорию управления социальным предпринимательством применительно к постсоветским экономикам с сильной ролью государства.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, устойчивое развитие, управленческие решения, импакт-инвестирование, Казахстан, SROI, институциональная среда.

Annotation. Social entrepreneurship is recognized by the international community as an effective mechanism for achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), capable of filling gaps in public social welfare through market-based approaches. In Kazakhstan, the social entrepreneurship (SE) sector is at an early stage of institutionalization: since 2022, a register of SE entities has been in place; however, as of early 2024, it includes only 261 enterprises - an extremely low number for a country with a population of 19 million.

This study aims to identify managerial mechanisms that enable Kazakhstani social enterprises to transition from a grant-dependent model to a market-sustainable model of operation. The methodological framework is based on a mixed-methods approach, multiple case studies of three successful Kazakhstani SEs, and an institutional analysis of the regulatory environment.

The result is an original three-level model of managerial decision-making (MMUSV), covering macro-, meso-, and micro-levels and integrating tools such as impact investing, social bonds, and crowdfunding. The study contributes to the theory of social entrepreneurship management in post-Soviet economies characterized by a strong role of the state.

Keywords: social entrepreneurship, sustainable development, managerial decision-making, impact investing, Kazakhstan, social return on investment (SROI), institutional environment.

Введение. Глобальная повестка устойчивого развития (Agenda 2030) возлагает на частный сектор значительную ответственность за достижение Целей устойчивого развития ООН, прежде всего в части ликвидации бедности (ЦУР 1), содействия занятости (ЦУР 8) и снижения неравенства (ЦУР 10). Социальное предпринимательство — гибридная форма

организации, сочетающая рыночную дисциплину с социальной миссией — занимает особое место в этой архитектуре: в отличие от государственных программ, оно обеспечивает адресность и инновационность; в отличие от благотворительности — финансовую устойчивость и масштабируемость [1].

Казахстан, активно интегрирующийся в глобальные механизмы устойчивого развития и взявший на себя обязательства в рамках Национального плана развития до 2025 года, создал базовую правовую основу для сектора социального предпринимательства: в 2021 году приняты соответствующие поправки в Предпринимательский кодекс, в 2022 году введён реестр субъектов СП. Тем не менее по состоянию на начало 2024 года в реестре зарегистрировано лишь 261 предприятие, что несопоставимо мало для страны с населением 19 млн человек. Подавляющее большинство зарегистрированных субъектов финансово зависимы от государственных грантов, не применяют инструментов измерения социального воздействия и не имеют формализованных стратегий развития [2].

Данный разрыв между институциональными возможностями и реальным развитием сектора указывает не на дефицит правового регулирования (закон принят), а на системный управленческий пробел. Цель настоящего исследования — на основе анализа отечественных и международных практик разработать модель управленческих решений, обеспечивающих переход казахстанских социальных предприятий к финансово устойчивой и масштабируемой форме функционирования как ключевому условию их вклада в устойчивое развитие страны.

Обзор литературы. Концептуальные основы социального предпринимательства заложены Дж. Дизи, определившим социального предпринимателя как агента перемен, создающего устойчивую социальную ценность через инновационный подход и мобилизацию ресурсов [3]. Дж. Остин с соавторами разграничивают коммерческое и социальное предпринимательство по природе воспринимаемых возможностей и задачам оценки результативности [4]. Европейская исследовательская сеть EMES (Дефурни, Нюссенс) акцентирует организационное измерение: демократическое управление, смешанные ресурсы и ограниченное распределение прибыли как конститутивные признаки социального предприятия [5].

Применительно к азиатскому контексту ключевую роль играют исследования корейской модели (Дефурни и Ким, 2011), показывающие, что государственно-управляемое СП способно динамично развиваться даже в отсутствие зрелого третьего сектора — при условии активной роли правительства в формировании экосистемы поддержки [6]. Это наблюдение имеет прямую релевантность для Казахстана как страны с аналогичными институциональными характеристиками. Методологию оценки социального воздействия разрабатывает SROI Network: методология «социального возврата на инвестиции» позволяет монетизировать социальные результаты и встроить их в управленческий цикл [7].

В отечественной литературе тема СП представлена преимущественно описательными публикациями, фиксирующими законодательные изменения и отдельные кейсы. Системный анализ управленческих механизмов, обеспечивающих устойчивость казахстанских СП, в существующих работах отсутствует, что и обусловило научную проблему настоящего исследования.

Методология исследования. Исследование выполнено в рамках смешанной методологии (mixed methods research), сочетающей количественные и качественные подходы. Эмпирическая база формируется на трёх уровнях. Первый уровень — анализ нормативно-правовой базы и официальной статистики реестра субъектов СП МНЭ РК (2022–2024). Второй уровень — множественное встроенное кейс-стади (multiple embedded case study) трёх казахстанских социальных предприятий, отобранных по принципу максимальной вариации по региону, бизнес-модели и целевой группе: Green TAL (Астана), «Шанырак» (Уральск) и Тренинг Центр «Көмек» (Петропавловск). Каждый кейс анализировался по единой схеме: источники дохода, управленческие решения, факторы устойчивости, измеримые результаты. Третий уровень — сравнительный анализ трёх международных моделей СП (Великобритания, США, Республика Корея) для выявления применимых управленческих решений.

Интеграция уровней осуществляется через конкурентную триангуляцию: результаты каждого метода верифицируются двумя остальными. Теоретической рамкой служат институциональный подход, Theory of Change и методология SROI.

Результаты исследования. Анализ институциональной среды показал, что действующая модель государственной поддержки казахстанских СП носит преимущественно грантовый характер: размер гранта до 5 млн тенге, срок реализации до 18 месяцев. Это системно противоречит природе социального предпринимательства, требующего долгосрочных инвестиций в социальный капитал. Механизм государственного социального заказа, способный стать стабильным источником дохода для СП, практически не задействован. Альтернативные финансовые инструменты — импакт-инвестирование, социальные облигации — отсутствуют на казахстанском рынке, несмотря на то что правовые предпосылки для их развития в рамках МФЦА уже созданы [8].

Кейс-анализ трёх предприятий позволил идентифицировать устойчивые факторы успеха. Green TAL (основана в 2015 году, более 60 сотрудников из социально уязвимых групп) продемонстрировала ключевую управленческую компетенцию — адаптивность бизнес-модели: после убытков в 5,5 млн тенге предприятие сменило продуктовую линейку, достигло рыночной конкурентоспособности и разработало тиражируемую модель через Школу социального предпринимательства, охватившую 13 городов Казахстана. «Шанырак» (Уральск, 2014) реализует уникальную двухуровневую институциональную архитектуру (НКО + ТОО), обеспечивающую доступ одновременно к грантовому и рыночному финансированию. Тренинг Центр «Көмек» (Петропавловск) демонстрирует устойчивость через заполнение рыночной ниши: 64 000 коррекционных занятий за год в условиях объективного дефицита государственных учреждений аналогичного профиля.

На основе синтеза результатов разработана авторская «Модель многоуровневого управления социальным воздействием» (ММУСВ), структурированная по трём взаимосвязанным уровням: макроуровень (институциональная среда) — реформа грантового механизма, введение импакт-субсидий на 3–5 лет с привязкой к KPI, установление квоты участия СП в госзакупках социальной сферы ($\geq 15\%$); мезоуровень (экосистема поддержки) — национальный стандарт акселерации, цифровая платформа СП, институт сертифицированных менторов; микроуровень (управление предприятием) — стандарт стратегического планирования на основе Theory of Change, матрица диверсификации источников дохода, упрощённый SROI-инструментарий. Целевые показатели модели: рост числа субъектов реестра до 800 к 2027 году; доля СП с формализованной стратегией — не менее 60%; коэффициент SROI — не ниже 2,5.

Обсуждение. Полученные результаты подтверждают гипотезу о том, что устойчивость казахстанских социальных предприятий определяется прежде всего качеством управленческих решений, а не объёмом государственной финансовой поддержки. Это согласуется с выводами Остина и соавторов [4] о центральной роли предпринимательских компетенций в создании социальной ценности, а также с корейским опытом [6], демонстрирующим, что государственная роль наиболее продуктивна не в прямом субсидировании, а в формировании экосистемных институтов поддержки.

Существенным отличием казахстанского контекста от европейских и американских моделей является слабость

третьего сектора и низкая инвестиционная культура населения, что создаёт специфические ограничения для краудфандинга и импакт-инвестирования. Вместе с тем деятельность МФЦА по разработке социальной таксономии и регулированию краудфандинга (2019) формирует институциональные предпосылки для постепенного перехода сектора к диверсифицированной финансовой модели.

Ограничением исследования является его качественный и аналитический характер: верификация предложенной модели на расширенной выборке требует количественного исследования с охватом ≥ 80 субъектов реестра. Тем не менее аналитические выводы подкреплены документальными источниками и международными сравнительными данными, что обеспечивает достаточную достоверность для формулирования управленческих рекомендаций.

Заключение. Социальное предпринимательство располагает значительным потенциалом вклада в устойчивое развитие Казахстана, однако его реализация сдерживается системным управленческим разрывом на трёх уровнях. На макроуровне необходима реформа грантового механизма в пользу долгосрочных импакт-субсидий и расширения государственного социального заказа. На мезоуровне — создание национальной акселерационной инфраструктуры и цифровой платформы СП. На микроуровне — внедрение стандартов стратегического управления и измерения социального воздействия.

Разработанная модель ММУСВ интегрирует эти решения в системную архитектуру с верифицируемыми KPI, обеспечивая методологическую основу для разработки Национальной стратегии развития социального предпринимательства в РК. Перспективным направлением дальнейших исследований является лонгитюдное изучение динамики управленческой зрелости казахстанских СП после внедрения предложенных инструментов.

Список литературы.

1. Dees J.G. The Meaning of Social Entrepreneurship // Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership. – 1998. – 6 p.
2. Министерство национальной экономики РК. Реестр субъектов социального предпринимательства. – Астана, 2024. – [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz> (Дата обращения: 01.03.2026).
3. Dees J.G., Anderson B.B. For-Profit Social Ventures // International Journal of Entrepreneurship Education. – 2003. – Vol. 2. – P. 1–26.
4. Austin J., Stevenson H., Wei-Skillern J. Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? // Entrepreneurship Theory and Practice. – 2006. – Vol. 30 (1). – P. 1–22. DOI: 10.1111/j.1540-6520.2006.00107.x
5. Defourny J., Nyssens M. Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences // Journal of Social Entrepreneurship. – 2010. – Vol. 1 (1). – P. 32–53. DOI: 10.1080/19420670903442053
6. Defourny J., Kim S. Emerging Models of Social Enterprise in Eastern Asia: A Cross-Country Analysis // Social Enterprise Journal. – 2011. – Vol. 7 (1). – P. 86–111. DOI: 10.1108/17508611111130176
7. Nicholls J., Lawlor E., Neitzert E., Goodspeed T. A Guide to Social Return on Investment. – 2nd ed. – Cabinet Office / SROI Network, 2012. – 120 p.
8. МФЦА. Рынок устойчивого финансирования Казахстана: аналитический обзор. – Астана, 2024. – [Электронный ресурс] URL: <https://aifc.kz> (Дата обращения: 15.02.2026).
9. Bidet E., Eum H. Diversity of Social Enterprise Models in South Korea // VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. – 2018. – Vol. 29 (6). – P. 1261–1273. DOI: 10.1007/s11266-018-9951-8
10. НПП «Атамекен». Социальное предпринимательство: текущая ситуация и развитие отрасли. – Астана, 2023. – [Электронный ресурс] URL: <https://atameken.kz> (Дата обращения: 20.02.2026).

А.Ж. Мустафин, С.С. Тинистанова

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Tin_019@mail.ru*

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ

Аңдатпа. Жаһандану кезеңінде экологиялық қауіпсіздік мәселелесі мемлекеттің қауіпсіздігімен бірдей деңгейде қарастырылып, баса мән берілетін болды. Себебі, ауаның ластануы, соғыс қимылдарының көбеюі салдарынан шаң-тозаң, қиранды, қару қалдықтарының шашылуы, табиғи апттар салдарынан адамдардың өмір сүру ортасында мәселе көбейді. Бұл тақырыптың өзектілігі экологиялық қауіпсіздік ұғымының аясының кеңдігі мен мемлекеттің әлеуметтік – экономикалық дамуына ықпалымен байланысты, сондықтан да бұл мәселенің құқықтық реттелуі кез келген мемлекет үшін маңызды. Ол үшін ең алдымен экологиялық қауіпсіздік туралы түсінік беріп, оның белгілерін жіктеу, ажырата білу адамдар үшін өте қажет.

Мақала еліміздегі экологиялық қауіпсіздік, белгілерін жіктеуге арналған, сондықтан оны жан- жақты талдау, белгілерін ажыратуды мақсат етіп қояды. Бұл мақала заңгерлерге, студенттерге, осы саланы құқықтық реттеу тұрғысынан зерттеп жүрген ізденушілерге арналады.

Түйін сөздер: экологиялық қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік, қауіп-қатер, қоршаған орта, тұрақты даму.

Аннотация. В условиях глобализации проблема экологической безопасности стала рассматриваться на одном уровне с безопасностью государства и приобретает особую значимость. Это связано с тем, что загрязнение воздуха, увеличение числа военных действий, распространение пыли, обломков, остатков вооружения, а также последствия природных бедствий создают новые проблемы в среде жизнедеятельности человека. Актуальность данной темы обусловлена широким содержанием понятия экологической безопасности и его влиянием на социально-экономическое развитие государства. Поэтому правовое регулирование данной сферы имеет важное значение для любого государства. В связи с этим необходимо прежде всего раскрыть понятие экологической безопасности, классифицировать ее признаки и определить их особенности.

Статья посвящена вопросам экологической безопасности в стране и классификации ее признаков. Целью исследования является всесторонний анализ данной проблемы и выявление отличительных признаков экологической безопасности. Материалы статьи могут быть полезны юристам, студентам, а также исследователям, изучающим данную сферу с точки зрения правового регулирования.

Ключевые слова: экологическая безопасность, национальная безопасность, угроза, окружающая среда, устойчивое развитие.

Abstract. In the context of globalization, the issue of environmental security has come to be considered at the same level as state security and has gained particular importance. This is due to the fact that air pollution, the increasing number of military actions, the spread of dust, debris and remnants of weapons, as well as the consequences of natural disasters, create new problems in the human living environment. The relevance of this topic is determined by the broad scope of the concept of environmental security and its impact on the socio-economic development of the state. Therefore, the legal regulation of this sphere is important for any state. In this regard, it is necessary first to explain the concept of environmental security, classify its features and identify their specific characteristics.

The article is devoted to environmental security in the country and the classification of its features. The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of this issue and to distinguish the main features of environmental security. The article may be useful for lawyers, students and researchers studying this field from the perspective of legal regulation.

Keywords: environmental security, national security, threat, environment, sustainable development.

Кіріспе. Әлемдік цивилизацияның қарыштап дамуы тікелей экологиялық қауіпсіздікпен де тығыз байланысты болып отыр. Қ. Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қоршаған ортаға жанашыр болу, оған үлкен жауапкершілікпен және шынайы қамқорлықпен қарау ұлттық идеологияның өзегі болуы керек», - атап көрсетті [1].

Себебі қазіргі кезеңдегі көптеген қауіпсіздіктердің ішіндегі ең маңыздысының бірі, адамзат баласын қоршаған ортадағы қандай да бір зиянды факторлардан қорғаудың тетігі - ол экологиялық қауіпсіздік. Экологиялық қауіпсіздік тек халықты төтенше экологиялық жағдайлардан, апаттардан қорғау ғана емес, қоршаған ортаны ластаудан, климаттың өзгеруіне жағымсыз әсер етуден де қорғаудан тұрады. «Табиғатқа арналған әлемдік хартия»:

1. Адамзат баласы табиғаттың құрамдас бір бөлігі және оның өмір сүруі тікелей табиғат жүйесімен байланысты;

2. Адам баласы өзінің іс-әрекетімен немесе сол әрекеттің салдарынан табиғатқа тікелей әсер етіп қана қоймай, оның ресурстарын азайтып, жоғалтуы мүмкін, сондықтан табиғатты сапалы сақтау мен табиғи байлықтарды үнемдеуге үйренуді сезінуі тиіс, - деп қарастырады [2]. Сондықтан адамның өмір сүріп отырған ортасы оның өмір сүруінің ажырамас бір бөлігі болғандықтан, адамның физикалық тұрғыдан саулығы, психологиялық тепе-теңдігі, денсаулығы тікелей табиғатпен байланысты.

«Экологиялық қауіпсіздік» пен «қоршаған ортаны қорғау» ұғымын көп жағдайда жеке ұғым ретінде ажырата бермейді, әлі күнге дейін «экологиялық қауіпсіздік» терминінің құқықтық табиғаты нақты анықталмаған, көзқарастар саналуан. Сондықтан экологиялық қауіпсіздік туралы түсінік беру, оның өзіне тән ерекшеліктерін ажырату маңызды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындауда экологиялық қауіпсіздік туралы нормативтік актілерге сүйене отырып, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне назар аударылды. Оның ішінде, А.В. Кукушкинаның, Д. Нұрмуханқызы, Д. Қалдияров, Г. Ишкисбаеваның, Н.А. Кравченконың экологиялық қауіпсіздік, қауіп-қатерлер туралы еңбектері, Ж.Б. Мукалдиева, М.А. Максимова, Қ. Қуандықовтың экологиялық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз етудің өзекті мәселелері туралы көзқарастары, Б.Ж. Айтимов, Б.А. Сериев, Д.Н. Бекежановтың еңбектері, Р. Арутюнян, А. Құсайынованың экологиялық қауіпсіздік туралы еңбектері қаралды.

Нормативтік-құқықтық актілерді талдау әдісін экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнамалар, құқықтық актілерді зерделеуге негізделді. Салыстырмалы – құқықтық талдау әдісі негізінде экологиялық қауіпсіздік, оның белгілері айқындалып, шетелдік тәжірибемен салыстыру жасалды.

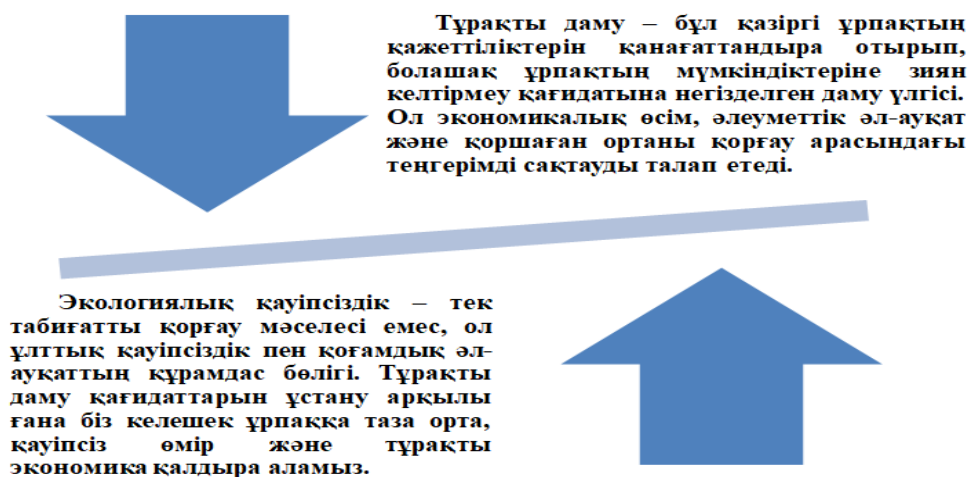
Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі кезеңдегі ауаның ластануы, климаттағы өзгерістер, қалдықтардың көбеюі – бұл адамзат баласына төнген қауіп – қатерлер десе де болады.

Сондықтан мемлекеттегі екі стратегиялық басымдық:

1. Экологиялық қауіпсіздік;

2. Тұрақты даму маңызды орын алады [3].

Екі стратегиялық басымдыққа анықтама беретін болсақ (Сурет 1).

Сурет 1. Екі стратегиялық басымдық: тұрақты даму және экологиялық қауіпсіздік

Бұл екі ұғым бір – бірін толықтырып, қатар жүреді, себебі екеуі де мемлекеттің дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды орын алады.

Д. Нұрмуханқызы, Д. Қалдияров, т.б авторлар жер бетіндегі орын алып жатқан құрғақшылық, су тасқындары, теңіз деңгейінің көтерілуі, басқа да табиғи апаттар салдарынан қатерлер туындайтындығын атап көрсетеді. Қазақстан да әртүрлі табиғи – климаттық аймақтарға ие бола отырып, ішкі және трансшекаралық қоныс аударуға ықпал ететін қатерлерге тап болуда [4, 88-б.].

Бұл көзқарасқа жақын еңбектердің бірінде экологиялық қауіпсіздікке қауіп төндіретін жаһандық сипатқа ие болып отырған мәселе – атмосфералық бу концентрациясы мен озон қабатын бұзатын газ мөлшерінің көбеюі салдарынан, климаттың бұзылуы [5, 218-б.].

Н. Кравченконың пікіріне сүйенсек, экологиялық қауіпсіздікті бір жақты қарауға болмайды, ол мемлекеттің қауіпсіздігі ретінде, трансшекаралық қауіпсіздік деңгейінде қарастырамыз.

Экологиялық қауіпсіздікті белгілі бір саланың қауіпсіздігі ретінде емес, басқа да құқықтық пәндерде де, қоғамдық білімнің саласында да өзара байланыста дамиды.

Экологиялық қауіпсіздікті былай анықтаймыз:

1. Тікелей немесе жанама қауіп-қатерге алып келетін апаттар мен төтенше жағдайдарды болдырмауды қамтамасыз ететін және соған кепілдік беретін әрекеттер;

2. Жалпы халықтың денсаулығын қамтамасыз ету мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрақты дамуын қамтамасыз етуге ағытталған жағдайлар жасау;

3. Жер бетінде, кез келген аумақта экологиялық тепе-теңдікті сақтап тұруға бағытталған кешенді құбылыстар жиынтығы;

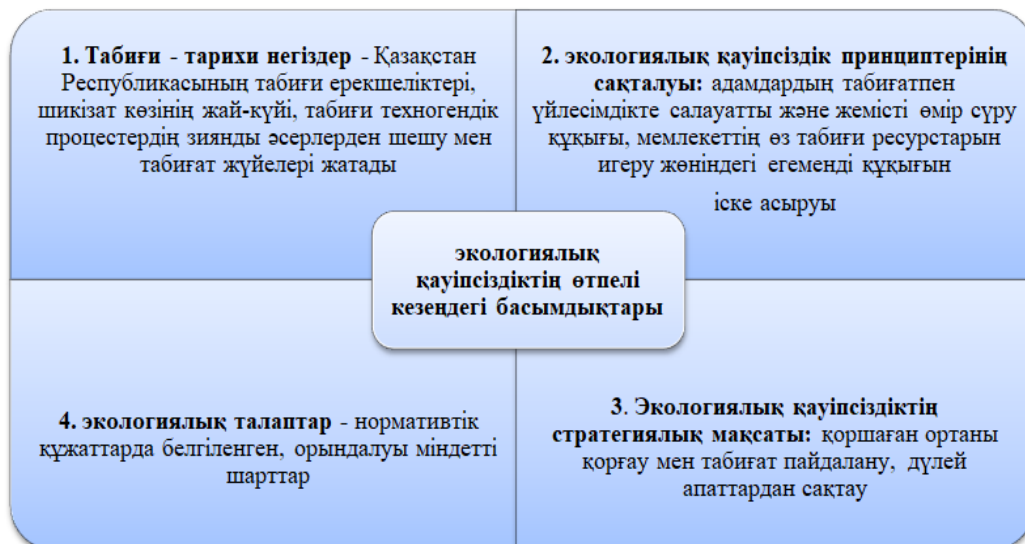
4. Қоршаған ортаны таза сақтауға бағытталған сана мен мінез-құлықты қалыптастыруға бағытталған ғылыми білімдер мен қағидаттардың жиынтығы десек те болады [6, 454].

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» туралы Заңның 4 – бабында Ұлттық қауіпсіздіктің түрлері жіктеліп, анықтама беріледі, соның бірі – экологиялық қауіпсіздік [7] (Кесте 1).

Кесте 1. Ұлттық қауіпсіздік түрлері

Ұлттық қауіпсіздік түрлері
1) қоғамдық қауіпсіздік
2) әскери қауіпсіздік
3) саяси қауіпсіздік
4) экономикалық қауіпсіздік
5) ақпараттық
6) экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлер салдарынан туындайтын қауіп-қатерлерден адамның және азаматтың өмірлік маңызы бар мүдделері мен құқықтарының, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі болып табылады.

Ж.Б. Мукалдиева мен М.А. Максимова экологиялық қауіпсіздік деген тек азаматтардың ғана емес, жалпы қоғамның мүддесіне сырттан ықпал ететін қауіп – қатер ретінде қарастыра отырып, оның бірнеше басымдықтарын қарастырады [8, 14-б.]. Оларды №2 суреттен көруге болады.

Сурет 2. Экологиялық қауіпсіздіктің өтпелі кезеңдегі басымдықтары

Бұл пікірге Қ. Қуандықовтың да көзқарасы жақын. Ол «экологиялық қауіпсіздік» пен «қоршаған орта» түсінігін ажыратуды ұсынады. Қоршаған орта – ол жердің табиғи жағдайын сипаттайтын жалпылама ұғым, ал экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға әсер ететін қатерлерден азаматтардың, қоғамның, мемлекеттің заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау, - деп қарастырады [9, 38-б.].

Н. Кравченко «экологиялық қауіпсіздік» ұғымына қатысты әлі де анықталмаған тұстары көп екендігін алға тарта

отырып, жеке құқықтық институт ретінде мәселені қарастырады:

1. Экологиялық қауіпсіздікті көп жағдайда белгілі мақсаттарға жетуге берілген тапсырмаларды орындау, мақсаттар мен міндеттердің орындалуын қамтамасыз ету әрекеттері мен бастамала ретінде;

2. Қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды үнемдеп қолдану талаптарын орындау құралы ретінде пайдаланады. Алайда, бұл анықтамалар «экологиялық қауіпсіздік» ұғымына құқықтық тұрғыдан баға беруге пайдалана алмаймыз [6, 457-6].

Б.Ж. Айтимов, Б.А. Сериев, Д.Н. Бекежанов заңнамада қоршаған ортаның ластануы адамның шаруашылықта жасаған іс-әрекеттерінен туындайтындығын алға тартады. Тұрмыстық қалдықтар, тұтыну жағдайындағы қызметтер, оның нәтижесінде пайда болатын көп қалдықтар, ядролық, басқа да сынақтардан кейін пайда болатын қалдықтар қоршаған ортаға көп зиян келтіреді. Сондықтан заңда көзделген экономикалық реттеудің әдіс-тәсілдері, мониторинг жасау, экологиялық бақылауды күшейту, халықтың экологиялық мәдениетін қалыптастыру үшін шаралар қолдану экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында қызмет етеді [10, 65-6].

Қорытынды. Қорыта келгенде, экологиялық қауіпсіздікті экологиялық-құқықтық тұрғыдан қарау үшін мына мәселелерді қарастырамыз:

1. Қорғалатын құндылықтарды жүйесіндегі экологиялық қауіпсіздіктің рөлі мен орыны және құқықтық реттеу аясындағы принциптері;

2. Төнетін қауіптің сипатын анықтау (тұрақсыздық, сапасыз, зиянды қоршаған ортаның қалыптасуы, жекелеген заттардың, сұйықтықтардың, объектілердің қауіптілік деңгейі);

3. Қорғалатын қауіпсіздік объектісін анықтау (адамның денсаулығы мен өмірі, т.б.);

4. Жасалатын әрекеттердің нәтижесінде пайда болатын құқықтық қатынастар. Міне, осындай кеңейтілген талаптардың нәтижесінде экологиялық қауіпсіздікке құқықтық тұрғыдан назар аударуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қ. Тоқаев «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://e-history.kz/kz/news/show/50000604>

2. Табиғатқа арналған әлемдік хартия / https://en.wikipedia.org/wiki/World_Charter_for_Nature

3. Экологиялық қауіпсіздік және тұрақты даму – заман талабы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://aimaqashamy.kz/kz/news/ekologiyalyq-qauipsizdik-zhane-turaqty-damu-zaman-talaby>

4. Д. Нұрмуханқызы, Д. Қалдияров, Г. Ишкибаева Мемлекеттік саясаттағы климаттық көші-қон: халықаралық тәсілдер мен қазақстандық тәжірибе // Қоғам және дәуір, 2025. - №3(87). - 86 -101 бб.

5. Кукушкина А.В. Международно – правовые аспекты экологической безопасности на современном этапе // Вестник Томского государственного университета, 2020. - №450. – С. 218 – 225.

6. Кравченко Н.А. Экологическая безопасность: проблемы правовой интерпретации // Ученые записки Крымского университета, 2020. – т. 6. - №1(72). – С. 453 – 464.

7. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527#z3>

8. Ж.Б. Мукалдиева, М.А. Максүтова Қазақстан Республикасының Экология құқығы. – Алматы, 2013. – 131 б.

9. Қуандықов Қ. Экологиялық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз етудің өзекті мәселелері // Заң, 2019. - №6. – 35 – 42 бб.

10. Б.Ж. Айтимов, Б.А. Сериев, Д.Н. Бекежанов Шаруашылық немесе өзге де қызметке қойылатын экологиялық талаптарды бұзуда қылмыстың құрамын саралаудың ерекшеліктері // Қарағанды университетінің хабаршысы, 2021. - №2 (102). – 64 – 71 бб.

М.А. Байзакова, Н.К. Худайбердиева

*И.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
e-mail: n.khudayberdiyeva@bk.ru*

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ҚОҒАМ: ГУМАНИТАРЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада цифрлық дәуір жағдайында адам мен қоғамның трансформациясы гуманитарлық талдау тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жедел дамуы нәтижесінде әлеуметтік қатынастардың, мәдени процестердің және тұлғаның өзін-өзі қабылдау ерекшеліктерінің елеулі өзгеріске ұшырауымен байланысты. Қазіргі жағдайда цифрландыру тек техникалық құбылыс ретінде ғана емес, адамның күнделікті тәжірибесіне, ойлау жүйесіне және құндылық бағдарларына әсер ететін күрделі әлеуметтік-мәдени үдеріс ретінде көрініс табады.

Зерттеудің мақсаты - цифрландырудың адам болмысына, әлеуметтік құрылымға және мәдени ортаға ықпалын кешенді түрде талдау және оның негізгі бағыттарын айқындау. Осы мақсатқа сәйкес цифрлық тұлға феномені, әлеуметтік өзара әрекеттестік формаларының өзгеруі, ақпараттық жүктеменің когнитивтік әсері және цифрлық теңсіздік мәселелері қарастырылды.

Зерттеу барысында жүйелік талдау, салыстырмалы әдіс, контент-талдау және теориялық жалпылау тәсілдері қолданылды. Халықаралық ғылыми еңбектерді саралау негізінде цифрлық қоғамның құрылымдық ерекшеліктері мен даму тенденциялары анықталды. Нәтижесінде цифрлық кеңістікте тұлғаның көпқырлы идентификациясы қалыптасатыны, виртуалды және нақты тәжірибенің тоғысуы жаңа әлеуметтік модельдерді қалыптастыратыны дәлелденді. Сонымен қатар ақпараттық ағынның артуы зейіннің тұрақсыздығына және шешім қабылдау үдерістерінің күрделенуіне әсер ететіні байқалды.

Зерттеу цифрлық теңсіздік мәселесінің өзектілігін де айқындайды, өйткені технологияларға қолжетімділік деңгейінің әртүрлілігі қоғамдағы әлеуметтік жіктелуді тереңдетуі мүмкін. Бұдан бөлек, цифрлық мәдениеттің қалыптасуы мен этикалық нормалардың трансформациясы қазіргі қоғамның маңызды сипаттарының бірі ретінде қарастырылады [1-8].

Түйін сөздер: цифрлық қоғам, цифрландыру, гуманитарлық талдау, цифрлық мәдениет, цифрлық теңсіздік, цифрлық этика, идентификация, ақпараттық технологиялар.

Аннотация. Социальное предпринимательство признано международным сообществом эффективным механизмом достижения Целей устойчивого развития (ЦУР), способным восполнять пробелы государственного социального обеспечения рыночными методами. В Казахстане сектор социального предпринимательства (СП) находится на начальном этапе институционализации: с 2022 года действует реестр субъектов СП, однако по состоянию на начало 2024 года в нём зарегистрировано лишь 261 предприятие — ничтожно мало для страны с населением 19 млн человек. Настоящее исследование направлено на выявление управленческих механизмов, обеспечивающих переход казахстанских социальных предприятий от грантозависимой к рыночно-устойчивой модели функционирования. Методологическую основу составляют смешанная методология, множественное кейс-стади трёх успешных казахстанских СП и институциональный анализ нормативно-правовой среды. Результатом является авторская трёхуровневая модель управленческих решений (ММУСВ), охватывающая макро-, мезо- и микроуровни и интегрирующая инструменты импакт-инвестирования, социальных облигаций и краудфандинга. Исследование вносит вклад в теорию управления социальным предпринимательством применительно к постсоветским экономикам с сильной ролью государства.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, устойчивое развитие, управленческие решения, импакт-инвестирование, Казахстан, SROI, институциональная среда.

Annotation. Social entrepreneurship is recognized by the international community as an effective mechanism for achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), capable of filling gaps in public social welfare through market-based approaches. In Kazakhstan, the social entrepreneurship (SE) sector is at an early stage of institutionalization: since 2022, a register of SE entities has been in place; however, as of early 2024, it includes only 261 enterprises—an extremely low number for a country with a population of 19 million.

This study aims to identify managerial mechanisms that enable Kazakhstani social enterprises to transition from a grant-dependent model to a market-sustainable model of operation. The methodological framework is based on a mixed-methods approach, multiple case studies of three successful Kazakhstani SEs, and an institutional analysis of the regulatory environment.

The result is an original three-level model of managerial decision-making (MMUSV), covering macro-, meso-, and micro-levels and integrating tools such as impact investing, social bonds, and crowdfunding. The study contributes to the theory of social entrepreneurship management in post-Soviet economies characterized by a strong role of the state.

Keywords. social entrepreneurship, sustainable development, managerial decision-making, impact investing, Kazakhstan, social return on investment (SROI), institutional environment.

Кіріспе. Қазіргі кезеңде цифрландыру қоғам дамуының жетекші факторларының біріне айналып отыр. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды таралуы тек экономикалық немесе техникалық өзгерістермен шектелмей, адамның әлеуметтік тәжірибесіне, мәдени кеңістігіне және дүниетанымына тікелей ықпал етуде. Кейде тіпті байқалмайды да - күнделікті әрекеттердің өзі цифрлық ортаға тәуелді бола бастаған. Осы тұрғыдан алғанда цифрлық трансформацияны тек технологиялық құбылыс ретінде қарастыру жеткіліксіз сияқты [1,2].

Ғылыми әдебиеттерде бұл мәселе әртүрлі қырынан зерттелген. Мысалы, М. Кастельс цифрлық қоғамды желілік құрылым ретінде сипаттай отырып, ақпараттық технологиялардың әлеуметтік ұйымдасу формаларын өзгерткенін көрсетеді. Ал Л. Флориди ақпараттық кеңістіктің философиялық мәніне тоқталып, адамның шынайылықты қабылдау тәсілдерінің трансформацияланатынын атап өтеді. Сонымен қатар Ш. Теркл цифрлық коммуникацияның тұлғаның психологиялық күйіне әсерін зерттеп, виртуалды ортадағы өзін-өзі таныту ерекшеліктерін талдайды. Дегенмен, аталған еңбектер көбіне жекелеген аспектілерді қамтиды, ал цифрлық дәуірдегі адам мен қоғамның өзара байланысын кешенді гуманитарлық тұрғыдан қарастыру әлі де толық деңгейде жүзеге асырылмағандай көрінеді.

Осыған байланысты зерттеу мәселесі цифрлық трансформация жағдайында адамның болмысы мен әлеуметтік қатынастардың өзгеру заңдылықтарын анықтауға бағытталады. Яғни, сұрақ бір ғана технологияда емес - ол адамның өзі қалай өзгеріп жатыр дегенге келіп тіреледі. Бұл жерде кейде қарама-қайшылықтар да байқалады: бір жағынан, цифрлық орта жаңа мүмкіндіктер ашады, екінші жағынан, ақпараттық жүктеме мен әлеуметтік алшақтықты күшейтуі мүмкін.

Зерттеудің мақсаты - цифрлық дәуірдегі адам мен қоғамның трансформациясын гуманитарлық тұрғыдан талдау және оның негізгі бағыттарын жүйелеу. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: цифрлық тұлға феноменін сипаттау; қоғамның цифрлық өзгерістерін талдау; цифрлық мәдениеттің ерекшеліктерін айқындау; сондай-ақ этика мен ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін қарастыру.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық қоғамды адам, мәдениет және әлеуметтік өзара әрекеттестік тұрғысынан біртұтас қарастыруға ұмтылуымен сипатталады. Ал оның практикалық маңызы қазіргі білім беру жүйесінде, медиа кеңістікте және әлеуметтік саясатта цифрлық сауаттылықты дамытуға бағытталған ұсыныстарды негіздеуге мүмкіндік беруімен байланысты.

Әдебиетке шолу. Цифрлық қоғам феномені қазіргі ғылыми дискурста әртүрлі теориялық бағыттар аясында қарастырылып келеді. Бұл мәселені зерттеу көбіне ақпараттық технологиялардың әлеуметтік құрылымдарға, мәдени ортаға және тұлға болмысына ықпалын түсіндіруге бағытталған. Дегенмен, зерттеулердің көпшілігі жекелеген аспектілерге назар аударады, ал олардың өзара байланысы кейде толық ашылмай қалады.

Цифрлық қоғамды түсіндірудегі негізгі теориялық тұжырымдардың бірі Мануэль Кастельс еңбектерінде ұсынылған [1]. Ол «желілік қоғам» концепциясын негіздей отырып, ақпараттық технологиялардың әлеуметтік құрылымдарды түбегейлі өзгерткенін көрсетеді. Кастельс үшін қоғам енді иерархиялық емес, желілік байланыстар арқылы ұйымдасатын жүйе ретінде көрінеді. Бұл тұжырым қазіргі цифрлық коммуникацияның табиғатын түсіндіруде маңызды орын алады.

Цифрлық шынайылықтың философиялық негіздерін Лучиано Флориди зерттеулерінен көруге болады. Ол ақпараттық ортаны («инфосфера») адамның өмір сүру кеңістігінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, шынайылық пен виртуалдылық арасындағы шекараның біртіндеп жойылып бара жатқанын атап өтеді [2]. Бұл көзқарас цифрлық дәуірдегі адам тәжірибесінің өзгеруін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Тұлғаның психологиялық трансформациясы мәселесіне Шерри Теркл ерекше назар аударады. Оның зерттеулерінде цифрлық коммуникацияның адам өзін-өзі қабылдауына әсері, виртуалды кеңістіктегі көпқырлы идентификация құбылысы және

жалғыздық феномені қарастырылады. Теркдің пікірінше, цифрлық орта адамның әлеуметтік байланыстарын кеңейткенімен, олардың сапасына қатысты жаңа сұрақтар туындатады [3].

Ақпараттық жүктеменің когнитивтік салдарын Николас Карр еңбектерінен байқауға болады. Ол интернеттің адамның ойлау жүйесіне ықпалын талдай отырып, зейіннің тұрақсыздығы мен терең ойлау қабілетінің әлсіреу мәселесін көтереді. Бұл тұжырым цифрлық ортада ақпаратты қабылдау мен өңдеу ерекшеліктерін түсінуде маңызды [4].

Ал цифрлық теңсіздік мәселесін Ян ван Дейк жан-жақты зерттеген. Оның еңбектерінде технологияларға қолжетімділік деңгейінің әртүрлілігі әлеуметтік жіктелуді күшейтетіні көрсетіледі. Бұл мәселе әсіресе дамушы елдер үшін өзекті болып отыр, себебі цифрлық ресурстарға тең қолжетімділік білім беру мен кәсіби дамуға тікелей әсер етеді [5].

Цифрлық мәдениеттің қалыптасуы мен жаңа медиа тілін талдауда Лев Манович зерттеулері маңызды орын алады. Ол цифрлық мәдениетті жаңа коммуникациялық модельдер мен визуалды мәдениеттің өзгеруі арқылы сипаттайды. Бұл бағыт қазіргі мәдени процестердің трансформациясын түсінуге мүмкіндік береді [6].

Сонымен қатар цифрлық дәуірдегі этика мен қауіпсіздік мәселелері Ник Бостром және Хелен Ниссенбаум еңбектерінде қарастырылады. Олар жасанды интеллекттің ықпалы, жеке деректердің қорғалуы және ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін көтеріп, цифрлық қоғамдағы жаңа этикалық дилеммаларды айқындайды [7,8].

Дегенмен, қарастырылған ғылыми еңбектердің көпшілігі цифрлық трансформацияның жеке аспектілерін талдаумен шектеледі. Адам, қоғам және мәдениет арасындағы өзара байланысты кешенді түрде қарастыру жеткіліксіз деңгейде жүзеге асырылған. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық дәуірдегі өзгерістерді гуманитарлық талдау негізінде жүйелеу қажеттілігі туындайды - бәлкім, дәл осы жерде зерттеудің негізгі мағынасы да ашыла бастайды.

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеу жұмысы талдау логикасына негізделіп, цифрлық қоғамды кешенді әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыруға бағытталды. Бұл жерде бір ғана әдіспен шектелу жеткіліксіз екені бастапқыда-ақ байқалды, өйткені цифрлық трансформация әртүрлі деңгейде - технологиялық, әлеуметтік және тұлғалық - қатар жүреді. Сондықтан әдіснамалық тұрғыдан бірнеше тәсілді біріктіру қажет болды.

Негізгі әдістердің бірі ретінде жүйелік талдау қолданылды. Бұл әдіс цифрлық қоғамды тұтас құрылым ретінде қарастыруға, оның ішкі элементтері мен олардың өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, адам, технология және әлеуметтік қатынастар арасындағы байланыстар бір-бірінен бөлек емес, өзара тәуелді жүйе ретінде талданды.

Сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Бұл тәсіл әртүрлі ғылыми көзқарастарды, теориялық бағыттарды және авторлық тұжырымдарды өзара салыстыру арқылы олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға бағытталды. Кейбір жағдайларда бір автордың пікірі екіншісіне қарама-қайшы келуі мүмкін, сондықтан мұндай салыстырулар зерттеу логикасын тереңдете түседі.

Контент-талдау әдісі ғылыми әдебиеттерді жүйелі түрде сараптау үшін қолданылды. Бұл әдіс арқылы цифрлық қоғам мәселесіне қатысты негізгі ұғымдар, категориялар және қайталанатын идеялар анықталды. Әсіресе халықаралық ғылыми еңбектердегі негізгі концепциялар мен терминологиялық ерекшеліктерге назар аударылды.

Зерттеу барысында теориялық жалпылау тәсілі де маңызды рөл атқарды. Алынған мәліметтер мен талдау нәтижелері негізінде цифрлық трансформацияның негізгі бағыттары мен заңдылықтары жүйеленді. Бұл кезеңде әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтер бір ортақ логикаға келтіріліп, зерттеу мақсатына сәйкес тұжырымдар жасалды.

Дереккөздер ретінде халықаралық ғылыми мақалалар, монографиялар және аналитикалық еңбектер пайдаланылды. Олардың қатарында цифрлық қоғам, ақпараттық мәдениет, когнитивтік өзгерістер және цифрлық теңсіздік мәселелерін қарастыратын зерттеулер қамтылды. Бұл дереккөздер зерттеудің теориялық негізін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамалық шектеулері де жоқ емес. Жұмыс негізінен теориялық сипатта болғандықтан, алынған нәтижелер нақты эмпирикалық деректермен толық расталмаған. Осыған байланысты болашақта эмпирикалық зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындайды - әсіресе нақты әлеуметтік топтар деңгейінде.

Зерттеу нәтижелері. Цифрлық ортада адам бірнеше идентификацияны қатар иеленетін көпқырлы субъект ретінде қалыптасады. Мысалы, бір адам әлеуметтік желілерде кәсіби маман ретінде, достарымен виртуалды қатынастарда жеке тұлға ретінде, ал ойын платформаларында басқа рөлде көрінуі мүмкін. Бұл көпқырлылық тұлғаның өзін-өзі көрсету мүмкіндігін арттырса да, кейде фрагментацияға әкеледі, яғни жеке «нақты» және «виртуалды» бейнелер арасында сәйкессіздік пайда болады (Turkle, 2011).

Зерттеу барысында алынған нәтижелер цифрлық дәуір жағдайында адам мен қоғамның өзгерістері көпқырлы және біржақты түсіндіруге келмейтін құбылыс екенін көрсетті. Алғашында бұл өзгерістер тек технологиялық сипатта көрінуі мүмкін, бірақ талдау тереңдеген сайын олардың әлеуметтік және мәдени салдары әлдеқайда күрделі екені байқалады.

Ең алдымен, тұлғаның трансформациясы мәселесі анықталды. Цифрлық ортада адам бір ғана тұрақты идентификациямен шектелмейді, керісінше бірнеше рөлді қатар атқаратын көпқырлы субъект ретінде қалыптасады. Мысалы, бір адам кәсіби желілерде өзін маман ретінде көрсетсе, әлеуметтік платформаларда жеке өмірін бейнелейді, ал виртуалды ойын кеңістігінде мүлде басқа рөлді иеленуі мүмкін. Осындай көпқырлылық белгілі бір еркіндік береді, бірақ кейде тұлғаның тұтастығын әлсірететін әсер де қалдырады. Кейбір жағдайларда «нақты» және «виртуалды» бейнелер арасындағы алшақтық айқын сезіледі.

Екінші маңызды нәтиже - әлеуметтік қатынастардың трансформациясы. Виртуалды және нақты кеңістіктердің бір-бірімен қабаттасуы адамдар арасындағы қарым-қатынас формаларын өзгертуде. Онлайн қауымдастықтар, әлеуметтік желілер және кәсіби платформалар жаңа байланыс түрлерін қалыптастырады. Бұл байланыстардың ауқымы кеңейгенімен, олардың тереңдігі туралы сұрақтар да туындайды. Яғни, қарым-қатынас саны артқанымен, оның сапасы әрдайым бірдей деңгейде сақтала бермейді.

Үшінші бағыт - ақпараттық жүктеменің артуы. Қазіргі цифрлық ортада адам үздіксіз ақпарат ағынына тап болады: хабарламалар, жаңалықтар, әлеуметтік желілер, электрондық пошталар, бір қарағанда бұл қалыпты жағдай сияқты, бірақ уақыт өте келе зейіннің тұрақсыздығына және ақпаратты терең өңдеу қабілетінің әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Кейде шешім қабылдау да қиындай түседі, себебі ақпарат тым көп, ал оны іріктеу механизмі әрқашан тиімді емес.

Сонымен қатар зерттеу цифрлық теңсіздік мәселесінің сақталып отырғанын көрсетті. Технологияларға қолжетімділік деңгейі әртүрлі болғандықтан, қоғам ішінде жаңа жіктелу түрлері пайда болады. Әсіресе ауылдық және қалалық аймақтар арасындағы айырмашылық, сондай-ақ цифрлық сауаттылық деңгейінің әркелкілігі бұл мәселені күрделендіреді. Нәтижесінде білім алу, кәсіби даму және ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндіктері бірдей болмай қалады.

Зерттеу нәтижелері цифрлық мәдениеттің қалыптасу ерекшеліктерін де айқындады. Мәдениет біртіндеп цифрлық форматқа көшіп, жаңа коммуникациялық модельдер пайда болуда. Онлайн платформалар арқылы контент жасау, тарату және

қабылдау процестері жеңілдеді. Бұл шығармашылық мүмкіндіктерді кеңейтеді, бірақ сонымен бірге мәдени құндылықтардың өзгеруіне де әсер етеді. Кейде дәстүрлі мәдени формалар жаңа цифрлық форматтармен үйлесіп, аралас сипат ала бастайды.

Соңғы маңызды бағыт - этика және қауіпсіздік мәселелері. Цифрлық ортада жеке деректердің қорғалуы, жалған ақпараттың таралуы және жасанды интеллекттің ықпалы өзекті проблемалар қатарында қалып отыр. Бұл жағдайлар тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік сенім мен жауапкершілік мәселелерін де алға шығарады. Сондықтан цифрлық кеңістікте этикалық нормаларды сақтау қажеттілігі барған сайын күшейіп келеді.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер цифрлық трансформацияның біржақты емес екенін көрсетеді. Ол жаңа мүмкіндіктер мен белгілі бір тәуекелдерді қатар алып келеді, кейде олардың қайсысы басым екенін бірден анықтау да қиын.

Талқылау. Зерттеу барысында алынған нәтижелер қазіргі ғылыми еңбектерде ұсынылған тұжырымдармен белгілі бір деңгейде үйлеседі, бірақ кейбір тұстарда оларды толықтырып, нақтылай түседі деп айтуға болады. Мысалы, тұлғаның көпқырлы идентификациясы туралы қорытындылар Шерри Теркл еңбектерінде сипатталған виртуалды ортадағы өзін-өзі таныту ерекшеліктерімен сәйкес келеді. Дегенмен, бұл зерттеуде аталған құбылыс тек психологиялық деңгейде ғана емес, әлеуметтік тәжірибе тұрғысынан да қарастырылды. Яғни, адамның әртүрлі цифрлық кеңістіктегі рөлдері оның күнделікті өмірімен өзара байланыста талданды.

Ақпараттық жүктеменің когнитивтік әсеріне қатысты нәтижелер Николас Карр тұжырымдарымен үндес келеді. Шынында да, ақпараттың шамадан тыс көп болуы зейіннің тұрақсыздығына әсер ететіні байқалады. Алайда бұл мәселе тек жеке тұлға деңгейінде ғана емес, білім беру процесінде де маңызды екенін атап өту қажет. Әсіресе студенттердің ақпаратты іріктеу және оны жүйелеу қабілеттеріне қойылатын талаптар күрделене түсуде.

Цифрлық теңсіздік мәселесі бойынша алынған нәтижелер Ян ван Дейк еңбектерінде көрсетілген әлеуметтік жіктелу үдерістерімен сәйкес келеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу аталған мәселені нақты әлеуметтік контексте қарастыруға тырысады. Яғни, цифрлық ресурстарға қолжетімділік пен цифрлық сауаттылық деңгейінің айырмашылықтары тек статистикалық көрсеткіш емес, адамдардың нақты өмір мүмкіндіктеріне әсер ететін фактор ретінде талданды.

Цифрлық мәдениеттің қалыптасуы туралы қорытындылар Лев Манович ұсынған жаңа медиа теорияларымен үндеседі. Дегенмен, бұл жерде бір қызық нәрсе байқалады: цифрлық мәдениет тек жаңа формаларды ғана қалыптастырмайды, кейде дәстүрлі мәдени элементтерді де қайта жандандыруы мүмкін. Яғни, трансформация біржақты емес, керісінше аралас сипатта жүреді.

1 - кесте-Цифрлық тұлғаның көпқырлығы

Идентификация түрі	Мысал	Әсері/салдары
Кәсіби	LinkedIn профілі	Кәсіби имидж қалыптастыру
Жеке	Facebook, Instagram	Жеке өмірді көрсету, әлеуметтік байланыс
Ойын/виртуалды	Онлайн ойындар	Еркін эксперимент, виртуалды рөлдер

2 - кесте- Ақпараттық жүктеменің когнитивтік әсерлері

Ақпарат көзі	Жүктеме сипаты	Когнитивтік әсері
Электрондық пошта	Күнделікті	Зейіннің тұрақсыздығы, шешім қабылдауда қателіктер
Әлеуметтік желі	Үздіксіз жаңару	Ақпаратты өңдеудегі шаршау, зейіннің бөлінуі
Жаңалықтар	Үлкен көлем	Ақпаратты таңдау қиындығы, когнитивтік шаршау

Этика және қауіпсіздік мәселелеріне қатысты нәтижелер Ник Бостром және Хелен Ниссенбаум зерттеулерімен байланыстырыла қарастырылды. Бұл еңбектерде жасанды интеллект пен ақпараттық ортаның адам өміріне әсері кеңінен талданады. Біздің зерттеу бұл мәселелердің күнделікті әлеуметтік тәжірибеде қалай көрініс табатынын көрсетуге ұмтылады. Кейде теорияда айтылған қауіптер нақты өмірде әлдеқайда қарапайым формада байқалады, бірақ олардың салдары бәрібір маңызды болып қала береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық қоғамды жеке-жеке элементтерге бөліп қарастырудан гөрі, оны адам, мәдениет және әлеуметтік өзара әрекеттестік жүйесінде кешенді түрде талдауға ұмтылуымен байланысты. Бұл тәсіл цифрлық трансформацияның көпқырлы сипатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

3 - кесте - Цифрлық теңсіздіктің факторлары

Фактор	Сипаттамасы	Әлеуметтік салдары
Интернетке қолжетімділік	Аймақтық/географиялық айырмашылықтар	Білім мен кәсіби даму мүмкіндіктерінің әртүрлілігі
Цифрлық сауаттылық	Бағдарламаларды пайдалану деңгейі	Ақпаратқа қолжетімділіктің шектеулігі
Қаржылық ресурстар	Құрылғылар мен қызметтерге қолжетімділік	Әлеуметтік жіктелудің күшеюі

Сонымен қатар зерттеудің белгілі бір шектеулері де бар. Жұмыс негізінен теориялық сипатта болғандықтан, алынған нәтижелер эмпирикалық деректермен толық дәлелденбеген. Осыған байланысты болашақ зерттеулерде нақты әлеуметтік топтармен жұмыс жүргізу, сандық және сапалық әдістерді біріктіру арқылы нәтижелерді нақтылау қажет деп ойлаймын... өйткені кейбір тұжырымдар әлі де тек теория деңгейінде қалып отырғандай.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу цифрлық дәуір жағдайында адам мен қоғамның трансформациясы күрделі және көпқырлы үдеріс екенін көрсетті. Цифрландыру тек технологиялық жаңару ретінде емес, әлеуметтік қатынастардың, мәдени тәжірибенің және тұлғалық өзін-өзі қабылдаудың өзгеруіне ықпал ететін маңызды фактор ретінде айқындалды. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық орта адамның өмір сүру тәсілін ғана емес, оның ойлау жүйесі мен құндылық бағдарларын да біртіндеп өзгертетін кеңістікке айналып отыр.

Зерттеу нәтижелері цифрлық кеңістікте тұлғаның көпқырлы идентификациясы қалыптасатынын, әлеуметтік өзара әрекеттестік формаларының өзгеретінін және ақпараттық жүктеменің когнитивтік процестерге әсер ететінін көрсетті. Сонымен қатар цифрлық теңсіздік мәселесінің өзектілігі сақталып отырғаны, ал цифрлық мәдениеттің дамуы жаңа коммуникациялық модельдердің қалыптасуына алып келетіндігі анықталды. Бұл өзгерістердің барлығы бір бағытта жүрмейтіні де байқалады: олар жаңа мүмкіндіктермен қатар белгілі бір тәуекелдерді де бірге алып келеді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы цифрлық қоғамды адам, мәдениет және әлеуметтік өзара әрекеттестік бірлігінде кешенді қарастыруымен байланысты. Мұндай тәсіл цифрлық трансформацияны тереңірек түсінуге және оның салдарын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Ал практикалық тұрғыдан алынған нәтижелер цифрлық сауаттылықты арттыру, медиа мәдениетті қалыптастыру және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағытында қолданылуы мүмкін.

Сонымен бірге зерттеудің шектеулері де назардан тыс қалмайды. Жұмыс негізінен теориялық сипатта болғандықтан, кейбір тұжырымдар эмпирикалық деректермен толық нақтыланбаған. Осыған байланысты болашақ зерттеулерде нақты әлеуметтік топтар деңгейінде эмпирикалық талдаулар жүргізу, сондай-ақ цифрлық ортаның білім беру, кәсіби даму және әлеуметтік бейімделу процестеріне әсерін тереңірек зерттеу қажет деп есептеледі.

Жалпы алғанда, цифрлық дәуірдегі өзгерістерді толық түсіну үшін оны тек технологиялық емес, ең алдымен адамға қатысты құбылыс ретінде қарастыру маңызды сияқты... бәлкім, дәл осы жерде оның негізгі мәні ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Castells M. The rise of the network society. 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 597 p.
2. Floridi L. The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 264 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199606726.001.0001
3. Turkle S. Alone together: Why we expect more from technology and less from each other. – New York: Basic Books, 2011. – 360 p.
4. Carr N. The shallows: What the Internet is doing to our brains. – New York: W. W. Norton & Company, 2010. – 276 p.
5. Van Dijk J. The digital divide. – Cambridge: Polity Press, 2020. – 240 p. DOI: 10.1002/9781119311997
6. Manovich L. The language of new media. – Cambridge: MIT Press, 2001. – 354 p.
7. Bostrom N. Superintelligence: Paths, dangers, strategies. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 328 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198739838.001.0001
8. Nissenbaum H. Privacy in context: Technology, policy, and the integrity of social life. – Stanford: Stanford University Press, 2010. – 288 p.

Р.А. Кудерин, Ж.Е. Тұрғамбекова

*И.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
e-mail: zhansayaturgambekova@gmail.com*

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІН СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада корпорациялардың деректер қауіпсіздігіне баса назар аудара отырып, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ететін стратегиялық жоспарлардың қажеттілігі зерттеледі. Кәсіпорынның қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру - бұл қолданыстағы ұйымдық құрылымды қайта құруға және ресурстық қамтамасыз етуді қайта бөлуге байланысты процедураларды кезең-кезеңімен жүзеге асыратын ұзақ процесс. Компанияның қауіпсіздік жүйесінің жұмыс істеуі қауіпсіздік субъектілерінің іс-әрекеттерінде, атап айтқанда қорғау шараларын әзірлеу мен жүзеге асыруда айқындықты талап етеді. Осы ретте, зерттеу мақсаты - өнеркәсіптік кәсіпорындардың корпоративтік қауіпсіздігінің икемді стратегиясын таңдау мен іске асырудың негізгі тәсілдерін анықтау болып табылады.

Алдымызда тұрған мәселені шешу үшін біз hier-archy талдау әдісі- яғни иерархиялық талдау әдісін қолдандық, ол экономикалық мәселелерді шешу үшін де қолданылады. Бұл әдіс болашақ сценарийлерді құру және басқару шешімдерін қабылдау үшін ыңғайлы түрде қолданылады.

Түйін сөздер: кәсіпорын қауіпсіздігі, қауіпсіздік стратегиясы, тұрақты даму, қаржы-экономикалық сектор, менеджмент.

Аннотация. В данной статье исследуется необходимость разработки стратегических планов обеспечения безопасности данных с акцентом на корпоративную защиту информации. Формирование системы безопасности предприятия представляет собой длительный процесс, включающий поэтапную реализацию процедур, связанных с реорганизацией существующей организационной структуры и перераспределением ресурсного обеспечения.

Функционирование системы безопасности компании требует четкости в действиях субъектов безопасности, в частности при разработке и реализации защитных мер. В этой связи целью исследования является определение основных подходов к выбору и реализации гибкой стратегии корпоративной безопасности промышленных предприятий.

Для решения поставленной задачи был использован метод иерархического анализа (АНР), который применяется также для решения экономических задач. Данный метод удобен для формирования будущих сценариев и принятия управленческих решений.

Ключевые слова: безопасность предприятия, стратегия безопасности, устойчивое развитие, финансово-экономический сектор, менеджмент.

Abstract. This article examines the need for developing strategic plans to ensure data security, with a focus on corporate data protection. The formation of an enterprise security system is a long-term process involving the step-by-step implementation of procedures related to the restructuring of the existing organizational framework and the redistribution of resources.

The effective functioning of a company's security system requires clarity in the actions of security actors, particularly in the development and implementation of protective measures. In this regard, the purpose of the study is to identify key approaches to selecting and implementing a flexible corporate security strategy for industrial enterprises.

To address the research objective, the Analytic Hierarchy Process (AHP) was applied, which is also widely used for solving economic problems. This method is convenient for constructing future scenarios and supporting managerial decision-making.

Keywords: enterprise security, security strategy, sustainable development, financial and economic sector, management.

Кіріспе. Кәсіпорынның қауіпсіздігі мәселесі соңғы екі онжылдықта әсіресе өзекті болып табылады, бұл көбінесе әлемдік және ұлттық экономикалардағы трансформациялық өзгерістерге және мемлекеттік емес кәсіпкерлік секторының қалыптасуына байланысты болды. Меншік иесі, тек мемлекеттік органдар ғана емес, белгілі бір шаруашылық жүргізуші субъектінің жұмыс істеуі мен дамуы үшін қауіпсіздік шарттарының қалыптасуына жағдай жасауы керек. Бұл процесте белгілі бір елде бизнесті жүргізу бойынша нақты кейстер қарастырылатын тиісті ғылыми негіздемені әзірлеу талап етіледі.

Бүгінгі таңда кәсіпорындардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әдіснамалық негізін қалыптастырудың басымдығы ең алдымен екі негізгі мән-жаймен анықталады. Біріншіден, әрбір кәсіпкерлік субъектісі үшін қауіпсіз даму жағдайларын жасау қажеттілігі жалпы кәсіпкерлік қызметтің тәуекелін және трансформация процестерінің ұзақтығына және ұлттық экономикаға қоныстануға байланысты күрделі бизнес-ортаны анықтайды. Екіншіден, қазіргі кезде жұмыс істейтін қоғамдық ұйымдардың біздің еліміздің экономикалық процестерінде атқаратын рөлінің маңыздылығы және олардың ықпалының өсуі талдану қажет. Бизнестің қауіпсіздігі «қауіпсіздік» және «экономикалық қауіпсіздік» ұғымдарына қарағанда кеңірек ұғым деп айтуға болады, өйткені ол көптеген міндеттерді орындау қажеттілігін анықтайды [1].

Бұл міндеттерге компанияның қолда бар ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыра отырып, пайдаланылмаған мүмкіндіктерді анықтау үшін өндіріс процесі мен өнімді сатуды бақылау кіреді. Қауіпсіздік аспектілеріне келесілер кіреді:

- барлық деңгейдегі менеджерлердің тактикалық және стратегиялық шешімдер қабылдауы үшін қажетті ақпараттық базаларды қалыптастыру,

- компания активтерінің физикалық қорғалуын қамтамасыз ету және қызметкерлер топтары арасындағы ішкі қақтығыстардың алдын алу және жолын кесу;

- әр қызметкердің жеке әлеуетін ынталандыру және тиімді пайдалану жүйесін жетілдіру бойынша жұмыс іздеушілермен және компания қызметкерлерімен жұмыс;

- қатысушылардың корпоративтік құқықтарын қорғау;

- менеджерлер мен акционерлердің мүдделері арасындағы қайшылықтардың алдын алу және жою және т.б.

Қорытындылай келе, операциялық ортадағы ескерілмеген өзгерістер жағдайында кәсіпорындардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету қауіпсіздік мәселесіне, атап айтқанда, кәсіпорындардың қауіпсіздігіне тиісті назар аударылған жағдайда ғана мүмкін болатынын тағы бір рет атап өткен жөн [2].

Кәсіпорынның корпоративтік қауіпсіздік тұжырымдамасы оның ұзақ мерзімді стратегиясында ұсынылады. Менеджмент саласында be-гaн стратегиясы (Оның негізгі мақсаты - генератор мен дискриминаторды (дәл атауы: autoencoder-based discriminator) тұрақты түрде теңгеріп оқыту) термині тек 1920 жылдары ғана қолданыла бастады. Бастапқыда бұл ресурстарды басқару стратегиясы ғана болды, кейіннен сыртқы орта әсерінің ықтимал өзгеруіне жедел әрекет ету үшін іс әрекеттерді уақтылы атқаруға бағытталды [3].

Әдебиеттерге шолу. О. Адлер, В. Кавецкий есімді ғалымдар кәсіпорындардың стратегиялық жоспарындағы кәсіпорынның сантүрлі бағыттардағы қауіпсіздігіне үлкен мән берді. Теориялық зерттеулер көрсеткендей, компаниялар үшін қауіп-қатерді бағалау мәселесіне тиісті көңіл бөлінбейді. Кейбір басылымдарда авторлар нақты қауіптердің әсер ету деңгейін көрсетпей, ықтимал қауіптер тізімімен шектеледі [4].

Кәсіпорынның қауіпсіздігі мен оның мәдениетін дамытудың оңтайлы стратегиясын таңдауды ғалымдардың әртүрлі ғылыми еңбектерінен кездестіруге болады. Кейбір еңбектерде жалпы даму стратегиясын корпоративтік мәдениетпен үйлестіруге тырысады.

Басқа ғалымдар тобы Н. Дохерти, Х. Фулфорд қолданыстағы бизнес-қауіпсіздік стратегияларын бизнес-процестерге біріктірудің жаңа мүмкіндіктерін іздейді. Дегенмен, біздің зерттеуіміз негізгі ішкі және сыртқы қауіптердің әсерінің конфигурациясымен анықталатын және түзету тактикалық шараларын уақтылы орындауды талап ететін белгілі бір стратегияны іске асыру процесіне назар аудару қажеттілігін негіздейді [5].

Осы бағыттағы ақпараттарды талдау қауіпсіздік стратегияларының мәні туралы өте жақсы пікірлердің бар екендігін анықтайды.

Бірінші тәсіл стратегияны мақсатқа жетудің құралы ретінде анықтайды. Бұл тәсіл стратегияны компанияның негізгі мақсаттары мен ұзақ мерзімді міндеттерін анықтау, іс-шаралар жоспарын және оларға қол жеткізу үшін қажетті ресурстарды бөлуді анықтау ретінде қарастырылады.

Екінші тәсілге сәйкес стратегия - бұл белгіленген әрекеттер тізбегі. Мұндай көзқарас, компанияның ресурстарын үйлестіру және бөлу арқылы мақсаттарға жету үшін қажетті іс-әрекеттердің жиынтығы болып табылады.

Үшінші тәсіл стратегияларды шешім қабылдаумен байланыстырады. Бұл тәсілге сәйкес, ол стратегияны кәсіпорынның болашақ дамуы туралы толық емес немесе айқын емес жағдайда шешім қабылдаудың ережелерінің бірі ретінде анықтайды. Сондай-ақ айта кету керек стратегиялық менеджмент саласында әлсіз сигналдарды қолдану бойынша зерттеулер, біздің зерттеуіміз қауіптердің стратегиялық басқару саласына әсерін көбірек қамтиды.

Дегенмен, басқа тәсілдердің жекелеген элементтерін біріктіріп қана қоймай, сонымен қатар компания жұмысының ішкі параметрлерін, сыртқы ортаның өзгеруін ескере отырып, стратегия аясын едәуір кеңейтетін, белгілі бір интеграцияланған тәсілді ажыратуға болады.

Осылайша, В. Чотия, К. Хуалди, Л. Броккардо, М. З. Якуб зерттеулеріне сәйкес, стратегияны ұйымның өсуі мен жоғары бәсекеге қабілеттілігін белгілейтін, нарықтағы позицияны нығайтатын және өмір сүру қабілетін арттыратын нормалар, нұсқаулықтар, бағыттар, әдістер мен қызмет ережелерінің жиынтығы ретінде анықтаймыз. Өз жұмысында олар кәсіпорын қауіпсіздігінің деңгейлік құрылымының ерекшеліктерін зерттеді, ал олардың зерттеулерінің маңызды элементі осы процестердегі адам факторының рөлі болды [6].

Қорытындылай келе, бұл тәсілдердің синтезі кәсіпорынның нақты жағдайларына байланысты белгілі бір іс-әрекеттер тізбегін жүзеге асыру арқылы мақсаттарға жетуді қамтамасыз етеді. Ғылыми зерттеулер корпоративтік қауіпсіздік мәселесіне тиісті көңіл бөлінбегенін көрсетті.

Зерттеу әдіснамасы. Айта кету керек, қауіпсіздік стратегиясы корпоративтік салада қарастырылмаған, өйткені бүгінгі күні қауіпсіздік субъектілерінің әрекеттері ішкі және сыртқы қауіптердің теріс әсерінің салдарын жоюға, жағдайды тұрақтандыруға, мүлкті қорғауға және сақтауға бағытталған. Осыған қарамастан, кәсіпорынның корпоративтік қауіпсіздік стратегиясын әзірлеудің негізгі әдістемелерін анықтаған жөн.

Алдымызда тұрған мәселені шешу үшін біз hier-archy талдау әдісі- иерархиялық талдау әдісін қолдандық, ол экономикалық мәселелерді шешу үшін де қолданылады. Бұл әдіс болашақ сценарийлерді құру және басқару шешімдерін қабылдау үшін ыңғайлы түрде қолданылады [7].

Компанияның қауіпсіздік стратегиясы компанияның даму стратегиясымен бірге қолданылуы керек. Үйлестіру қызметі ретінде, қауіпсіздік аспектілерін дамыту стратегиясын ескеруі керек және кәсіпорынның қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясы кәсіпорынның дамуы үшін қауіпсіз орта құруға бағытталған шараларды қамтуы керек;

Компанияның қауіпсіздік стратегиясы компанияның қауіпсіздігінің нақты деңгейіне, ресурстардың қолжетімділігіне және қорғау шараларын әзірлеу және жүзеге асыру үшін пайдаланылуы мүмкін ұйымдық қолдауға негізделуі керек;

Компанияның қауіпсіздік стратегиясы икемді болуы керек;

Стратегияны өзгерту негізгі сыртқы және ішкі қауіптердің әсерін бағалау нәтижелері негізінде жүзеге асырылады;

Ұзақ мерзімді операциялық ортадағы өзгерістер туралы сенімді ақпараттың болмауы мәселесін шешу үшін болжамдарды қолданған жөн.

Зерттеу нәтижелері. Осылайша, кәсіпорынның корпоративтік қауіпсіздік стратегиясын компанияның даму стратегиясын іске асыру үшін қауіпсіздік жағдайларын жасау құралы ретінде түсіндіруге болады. Бұл корпоративтік қауіпсіздіктің нақты деңгейін және негізгі ішкі және сыртқы қауіптердің әсер етуіндегі ықтимал өзгерістерді ескере отырып, компанияның корпоративтік қауіпсіздік жүйесіндегі міндеттерді орындау арқылы компанияның мүдделерін іске асыруды білдіреді. Кәсіпорын қауіпсіздігінің нақты деңгейіне (интегралдық көрсеткіштің есептелген мәні) сүйене отырып, өнеркәсіптік кәсіпорынның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған стратегияның үш нұсқасы ұсынылады (1-Кесте).

Кесте 1. Өнеркәсіптік кәсіпорынның бизнес қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиялары.

Қауіпсіздік деңгейі	Стратегия қызметі	Кілтті факторлары
Төмен	Тірі қалу	Кәсіпкерлік жағдайларға бейімделу, қауіпсіздік мәселелерін мүлкті сақтауға шоғырландыру, компанияның мүдделерін қорғау, компания ресурстарын тиімді пайдалану, компанияның өміршеңдігін сақтау
Орташа	Орнықтырылған	Кәсіпорынның қаржылық-шаруашылық қызметінің тұрақтылығы мен тұрақтылығын қалпына келтіруге, қауіпсіздік деңгейін арттыруға және кәсіпорынның мүдделерін іске асыру үшін қауіпсіз жағдайлар жасауға бағытталған өзгерістерді жүзеге асыру.
Жоғары	Қолдау	Қауіпсіздіктің қол жеткізілген деңгейін ұстап тұру, ішкі және сыртқы қауіптердің әсер ету деңгейін бақылау, резервтер құру

Ескерту: Кесте автормен әзірленген

Өмір сүру стратегиясы экономикалық дағдарыс, тұрақсыздық, жоғары инфляция жағдайында немесе тауарлар түрлендіру процесінде болған кезде қолданылады және қиын нарықтық жағдайларға және қазіргі жағдайға бейімделуге тырысудан тұрады. Бұл стратегия кәсіпорынның қаржылық-экономикалық көрсеткіштері тұрақты төмендеген кезде, кәсіпорынның өмір сүруіне әртүрлі себептермен қауіп төнген кезде қолданылады.

Тұрақтандыру стратегиясын нарықта қазірдің өзінде мықты позицияны иеленіп отырған компаниялар қолданады, яғни сатылымның тұрақты көлемі мен кірісі жағдайында және қолданыстағы жағдайды мүмкіндігінше ұзақ сақтау мақсатында жүзеге асырылады. Бұл стратегияны тұрақты технологиялары бар салаларда орналасқан компаниялар негізгі бизнес-стратегия ретінде пайдаланады, ал меншік иелері мен менеджерлер, әдетте, өз бизнесінің жағдайына қанағаттанады.

Қолдау стратегиясын компания өзінің қауіпсіздік мақсаттарына қол жеткізген жағдайда және бұрыннан бар жетістік деңгейін ұстап тұруға тырысқан жағдайда қолданады. Кәсіпкерлік жағдайлардың тұрақсыздығы белгілі бір стратегияны таңдауға ғана емес, оны жүзеге асыруға да назар аударуды талап етеді. Көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін бизнесті жүргізу шарттары қиын ғана емес, сонымен қатар операциялық ортаның тез және болжанбайтын өзгеруімен байланысты деп санауға болады. Компанияның даму стратегиясын іске асыру үшін қауіпсіздік шарттары қажет, оны іске асыру корпоративтік қауіпсіздік стратегиясын әзірлеуді және қолдануды талап етеді. Ықтимал стратегиялық нұсқалардың бірін таңдаудың негізгі, сыртқы және ішкі қауіптердің сәйкестендірілуіне және иерархиялық тәртібіне байланысты бағалау нәтижелері болып табылады. Сондықтан біздің зерттеуіміз қолда бар ресурстарға және өнеркәсіптік кәсіпорынның корпоративтік қауіпсіздігін ұйымдастырушылық қамтамасыз етуге негізделген. Стратегияны іске асыруды қолдаудың негізі ретінде қауіпсіздік субъектілерінің іс-қимыл тактикасын әзірлеудің тұжырымдамалық тәсілін жасауға бағытталған.

Талқылаулар. Бағалауға қатысатын мамандар кезек-кезек таңдалған объектілерді бір-бірінен жұппен таңдайды. Қолданылатын әдістің ерекшелігі мінез-құлқында нақты сандық бағалары жоқ объектілерді салыстыру. Бұл салыстыру кезінде ең аз маңызды объект бірлік болып табылады, ал ең маңызды объект келесідей бірліктерден тұрады. Басқаша айтқанда, жұптық салыстырулар объектілердің неғұрлым нақты сипаттамаларын алуға мүмкіндік береді, салыстырылатын объектілердің белгілі бір саны үшін нәтиже маңыздырақ және нәтиже маңызды емес екенін қарапайым анықтаудан айырмашылығы.

Кәсіпорындардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңыздылығы тек акционерлік қоғамдар үшін ғана емес, сонымен бірге жалпы қабылданған әлемдік тәжірибеге сәйкес кәсіпкерлік қызметтің басқа нысандары үшін де басымдық болып табылады. Корпорацияларға жатқызылуы мүмкін және бұл, жоғарыда айтылғандай, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерге, қосымша жауапкершілігі бар компанияларға және өндірістік кооперативтерге қатысты. Бұл тезистің негізі мынада: бұл кәсіпорындарда қатысушылар мен менеджерлер арасында, жекелеген қатысушылар мен жұмысшылар топтары арасында, кәсіпорын мен жергілікті билік пен қоғам арасында және т.б. ішкі қатығыстар орын алады. Әдетте олар экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету процесінде ескерілмейді [8].

Кәсіпорындардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қазіргі тәжірибесі өзекті мәселелерді шешуге, яғни болашақта

оларды жою және алдын-алу мақсатында кәсіпорынның қаржылық-шаруашылық қызметінен болатын шығындар мен материалдық шығындарды анықтауға бағытталған. Шын мәнінде, бұл қазіргі кездегі ең күрделі мәселелердің шешімі, ол орта және ұзақ мерзімді қауіпсіздік шарттарының қалыптасуына ықпал етпейді.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмысын тұрақтандыру кәсіпорынның экономикалық даму стратегиясымен тығыз байланысты. Ресурстарды теңдестіре бөлу және ұйымдастырушылық қолдау арқылы қорғаныс шараларын жүзеге асырудың нақты жоспарын қамтамасыз етеді.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың қауіпсіздігіне әсер ететін сыртқы және ішкі қауіптер туралы сарапшылардың пікірлерін жүйелей отырып, біз олардың негізгілерін атап өтеміз:

- Акционерлер мен директорлар, көпшілік және миноритарлық акционерлер арасындағы корпоративтік қақтығыстар;
- Басқару тиімділігіне байланысты корпоративтік көрсеткіштердің жеткіліксіздігі;
- Кадрлардың біліктілігінің жеткіліксіздігі (тапшылығы);
- Банк несиелеріне тәуелділіктің жоғары деңгейі;
- Экономикадағы саяси тұрақсыздық және қайта құру процестері;
- Шетелдік өндірушілердің бәсекелестігінің артуы;
- Кадрлардың біліктілігінің жеткіліксіздігі (тапшылығы).

Енді біз кәсіпорынның корпоративтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясын тікелей анықтауға және негізгі ішкі және сыртқы қауіптердің әсерінің эволюциясына байланысты оны жүзеге асыру үшін қажетті тактикалық шараларды анықтауға жүгінеміз. Мәселені иерархия бойынша шешу керек. Барлық сыртқы және ішкі қауіптер әртүрлі кезеңдерде және жағдайлардың өзгеруіне байланысты артуы немесе азаюы мүмкін.

Қорытынды. Қазіргі уақытта өнеркәсіптік компаниялардың қауіпсіздік мамандары ішкі және сыртқы қауіптердің теріс әсерінің салдарын азайтуға, жағдайды тұрақтандыруға, активтерді қорғауға және қысқа мерзімді бизнес операцияларын сақтауға бағытталғаны белгілі болды. Осылайша, корпоративтік қауіпсіздіктің икемді стратегиясын әзірлеу қажеттілігі дәлелденді. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясын таңдауға және іске асыруға ұсынылған тұжырымдамалық тәсілді қолдану негізгі ішкі және сыртқы қауіп-қатер әсерінің өзгеруіне жылдам әрекет етуге мүмкіндік береді, сол арқылы негізгі стратегияның іске асырылуын реттейді және қорғаныс шараларын іске асырудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Болашақта өнеркәсіптік кәсіпорындардың қауіпсіздігіне әсер ететін сыртқы және ішкі қатерлерді бағалаудың мұндай жүйесі тез және тиімді түрде осы қауіптердің әсерімен күресу жүйесін құрайды.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Bohdanyuk I. V., Mandych S. M. Strategic management of enterprise security in the conditions of global competition // Regional Economy. - 2024. - Vol. 113, No. 3. - P. 149–156. - DOI: 10.36818/1562-0905-2024-3-14.
2. Sylkin O., Kryshchanovych M., Zacheпа A., Bilous S., Krasko A. Modeling the process of applying anti-crisis management in the system of ensuring financial security of the enterprise // Business: Theory and Practice. - 2019. - Vol. 20. - P. 446–455. - DOI: 10.3846/btp.2019.41.
3. Sagala G. H., Öri D. Resilience and digital transformation: a small to medium enterprise resilience framework // Management Decision. - 2026. - Vol. 64, No. 13. - P. 126–161. - DOI: 10.1108/MD-05-2025-1470.
4. Adler O., Kavetskiy V. Strategic management of business processes of an enterprise based on the level of its economic security // Innovation and Sustainability. - 2024. - Vol. 4(1). - P. 73–82.
5. Doherty N. F., Fulford H. Aligning the Information Security Policy with the Strategic Information Systems Plan // Computers and Security. - 2006. - Vol. 25. - P. 55–63.
6. Chotia V., Khoualdi K., Broccardo L., Yaqub M. Z. The role of cyber security and digital transformation in gaining competitive advantage through Strategic Management Accounting // Technology in Society. - 2025. - Vol. 81. - Art. 102851. - DOI: 10.1016/j.techsoc.2025.102851.
7. Humphreys E. Information Security Management Standards: Compliance, governance and risk management // Information Security Technical Report. - 2008. - Vol. 13. - P. 247–255.
8. Sun L., Huang C., Yang L. Can data factor aggregation enhance enterprise resilience? A quasi-natural experiment employing national big data comprehensive pilot zone // International Review of Economics & Finance. - 2026. - Vol. 106. - Art. 105007. - DOI: 10.1016/j.iref.2026.105007.

К.Е. Оспанғалиев, Ж.Е. Тұрғамбекова

*И.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
e-mail: zhansayaturgambekova@gmail.com*

ҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРГЕ ТӨЗІМДІ ҚАБІЛЕТТЕРІНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Барған сайын, болжанбайтын және күрделі әлемде өміршеңдік пен бейімделу жеке адамдар мен ұйымдар үшін өте маңызды болып келеді. Көбінесе сәтсіздіктерден қалпына келтіру қабілеті және бейімделу, жаңа жағдайларға бейімделу қабілеті ретінде анықталатын өміршеңдік ұзақ мерзімді табысқа жету үшін өте маңызды (ұйымдық тұрақтылықтың рөлі әсіресе COVID-19-дан кейінгі жаңа норма дәуірінде маңызды). Ұйымдық тұрақтылықтың анықтамасын «ұйымның болжау, оған дайындалу және оған бейімделу қабілеті» деп атайды. Зерттеу өзектілігі өмір сүру және өркендеу үшін прогрессивті өзгерістер мен кенеттен болатын бұзылуларға тәжірибе жасау және алынған нәтижелерге бейімделуді ғылыми негіздеу болып табылады. Мақала зерттеуінде жеке және ұйымдық әл-ауқатты жақсарту мақсатында ойластырылған стратегия өміршеңдік пен бейімделудің маңыздылығын анықталады, осы қасиеттерді қажет ететін мәселелер қарастырылады және оларды алға жылжыту стратегиялары талқыланады.

Түйін сөздер: жаһандық сын-қатер, эмоционалды интеллект, реактивті қабілеттілік, проактивті қабілеттілік, ұйымдық көшбасшылық.

Аннотация. В условиях все более непредсказуемого и сложного мира жизнеспособность и адаптивность приобретают особую значимость как для отдельных людей, так и для организаций. Жизнеспособность, которая часто определяется как способность восстанавливаться после неудач и адаптироваться к новым условиям, является ключевым фактором достижения долгосрочного успеха (роль организационной устойчивости особенно возросла в эпоху «новой нормы» после COVID-19).

Организационная устойчивость определяется как способность организации предвидеть, готовиться и адаптироваться к изменениям. Актуальность исследования обусловлена необходимостью научного обоснования процессов адаптации к прогрессивным изменениям и внезапным сбоям для обеспечения выживания и развития.

В статье определяется значимость жизнеспособности и адаптивности в рамках продуманной стратегии, направленной на улучшение индивидуального и организационного благополучия, рассматриваются проблемы, требующие данных качеств, а также обсуждаются стратегии их развития.

Ключевые слова: глобальные вызовы, эмоциональный интеллект, реактивная способность, проактивная способность, организационное лидерство.

Abstract. In an increasingly unpredictable and complex world, resilience and adaptability have become critically important for both individuals and organizations. Resilience, often defined as the ability to recover from setbacks and adapt to new conditions, is essential for achieving long-term success (the role of organizational resilience has become particularly significant in the post-COVID-19 «new normal» era).

Organizational resilience is defined as the ability of an organization to anticipate, prepare for, and adapt to change. The relevance of the study lies in providing a scientific basis for adapting to progressive changes and sudden disruptions in order to ensure survival and growth. The article highlights the importance of resilience and adaptability within a well-designed strategy aimed at improving individual and organizational well-being, examines challenges that require these qualities, and discusses strategies for their development.

Keywords: global challenges, emotional intelligence, reactive capability, proactive capability, organizational leadership.

Кіріспе. Жаһандық бизнес белгісіздігі фирмалардың күрделі өзгерістерге тап болуын көрсетеді, егер олар басқарылмаса, рентабельділіктің нашарлауына әкелуі мүмкін, әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарының әсеріне байланысты. Соңғы сәтсіздіктер, мысалы, COVID - 19, Украина-Ресей және Қытай-АҚШ соғыстары бүкіл әлем бойынша жаһандық жеткізу тізбегі мен фирмалардың қызметін күрт бұзды. Бұл күтпеген ауқымдағы ұзақ мерзімді және жаһандық белгісіздік; бұл ұйымдар, экономикалар және қоғамдар арасындағы дағдарыстардың бір мезгілде таралуына қатысты. Әр түрлі фирмалардың кадрлары өсіп, күрделене түскен сайын, олар осындай ортаның жойқын оқиғаларына ұшырауға бейім. Күтпеген ортаның гетерогенділігі ұйымның тұрақтылығына деген ғылыми қызығушылықтың жаңаруына түрткі болды, белгісіздіктерді жою үшін қауіптерді азайтудың әдеттегі әдістері жоғары динамикалық іскерлік оқиғалар кезеңінде жеткіліксіз. Осылайша, белгісіз ортадан туындайтын дауларды шешу үшін фирмалар тұрақтылық параметріне қол жеткізуі керек [1].

Тұрақты фирмалар жылдам және тиімді қайта конфигурациялау мүмкіндіктерін біріктіреді, бұл мүмкіндіктер ынтымақтастықты, интеграцияны, ынтымақтастықты, қысқартуды, әрекет етуді және қалпына келтіруді қамтиды. Бірлескен тәжірибе, икемді параметрлер және деструктивті оқиғалардың көрінуі сияқты Детерминанттарды қайта конфигурациялауға, әрекет етуге, қарсылық көрсетуге және дамытуға арналған басқа зерттеулер мен ұйымдық тұрақтылық төзімділікті арттырады. Тиімді болу үшін ұйымдар белсенді дайындық пен реактивті қалпына келтіру шегі арасындағы тепе-теңдікті сақтауы керек, Өйтпесе ұйымдық қызмет белгісіздікке тап болады, бұл бүкіл операцияның шығындары мен пайдасына теріс әсер етеді. Осыған байланысты бөгеттің өткізу қабілеттілігі тұрақты (осылайша, динамикалық мүмкіндіктер жандануы мүмкін және ұйымдарға жаңа тұрақты процесті дамыту арқылы жаңа бизнесті кеңейтуге және инновациялауға мүмкіндік береді).

Динамикалық мүмкіндіктер көрінісі ұйымдардың әдеттегі ресурстарға негізделген көзқарасының кеңейтілген нұсқасы ретінде «жылдам және күтпеген ауысулардың» динамикалық ортасында ұйымның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді. Фирманың стратегиялық қызметін қалыптастыру, қасиеттері мен мүмкіндіктерін қалпына келтіру, нарықтағы анықтаушы компания ретінде бейімделу, ептілік және қайта конфигурациялау бәсекеге қабілеттіліктің негізі болып табылады, ал бұл композиция бойынша консенсус әлі де пікірталас тақырыбы болып қала береді деген тұжырым. Ғалымдар белгісіздікке жауап берудегі актуалды және белсенді тәсілдердің тепе-теңдігіне баса назар аударады. Сонымен қатар шағын және орта бизнестің сәтсіздіктеріне қатысты зерттеулер де бар.

Әдебиеттерге шолу. Әдебиеттерге шолу жасай отырып, ұйымдық тұрақтылық бағытындағы зерттеулерде ғалымдар бұл олқылықтарды анықтау өте маңызды екенін алға тартты, өйткені өндірістік фирмалар әлі де операциялардың көлеміне байланысты өндірістік фирмалар балып табылады. Бірақ олардың деструктивті оқиғаларға бейімділігі жоғары болуы мүмкін және жұмсарту, әрекет ету және түрлендіру мүмкіндіктерін бақылау қиын. Сонымен қатар, эмпирикалық негіздеменің аздығы осы тақырыптар аясында алаңдаушылықтың артуына байланысты іске асырумен тиімді байланысты растады. Зерттеушілер: Шанкуо Сюн (Shankuo Xiong), Сюмин Вэй (Xiaoming Wei) компаниялардың тұрақты дамуға негізделген тақырыптарды түсіндіруге тырысты. Бұл өндірушілерінің өндірістік фирмалардағы икемділікті арттыруға және турбулентті ортада тұрақты жұмыс істеу үшін оның оң сипаттамаларын зерттеуге ықпал ететінін көрсетті [2].

Мансап барысында және жеке тәжірибемен мен төзімділік пен бейімделуді арттыратын көптеген кедергілерге тап болдым. Қазіргі уақытта, атап айтқанда, «динамикадағы» ұйымдық ортада интеграция мен көшбасшылықты қамтамасыз ету саласындағы өтпелі кезең туралы шешім қабылдау және басқару алдыда тұр. Бастапқыда: алаңдаушылықты теңестіріңіз, өзгерістерге төзімділікті басқарыңыз және команданың біртұтастығына кепілдік беріңіз кезеңі болды. Ең алдымен, бұл өсу менталитетінен зардап шегетін адамдарға, кері байланысына және шақыру сұрағына тиімді жауап беру үшін негіз болып табылатын күшті эмоционалды интеллектке ие болуға мүмкіндік береді.

Біздің байқауымызша, төзімділік тек қиындықтардан қалпына келтіруде емес, сонымен қатар тәжірибе арқылы келеді. Бейімделу, керісінше, проактивті тәсілді байытады: өзгерістерге мұқият болу, үздіксіз білім алу және қажетті екінші стратегияны қабылдау қажет. Осы ретте, Т. Шыра, О. Штыров, И. Корчинский, А. Зеркаль, Г. Скорык өз зерттеулерінде акционердің мүддесі үшін, тұрақтылық пен бейімделгіштікті насихаттауға, сондай-ақ, қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастықты жалғастыру процесіне қатысты тұжырымдаманы қарастырды [3].

Игорь Ансофф (H. I. Ansoff), Д. Кипли, А. Льюис, Р. Хелм-Стивенс, Р. Ансофф өз еңбектерінде ұйымдар күйзелістер мен озық технологияларға, экономикалық өзгерістер мен дағдарыстарға тап болады деп жазды. Жылдам өзгерістер, әсіресе

сандар мен қашықтыққа саяхаттың өзгеруі, жұмыс істейтін және байланысатын ұйымдардың өзгеруіне әкелді. Технологиялық әзірлемелер жаңа емес, бірақ ресурстарды бөлуді қайта қарау, құрылымдарды қайта құру және өзекті болып қалатын негізгі бизнес үлгілерін барынша пайдалану үшін қажет негізгі бәсекелестіктің, ауытқулардың және жаһандық экономикалардың көшбасшылық тәсілдері мен өзара әрекеттесу стратегияларындағы өзгерістер. Бұл аласапыран ортада өміршеңдік тек қалпына келтіру ғана емес-бұл жеке тұлғалар мен орган ұйымдарына күйзелістерді жеңуге және белсенді бейімделуге мүмкіндік беретін қабілеттер стратегиясы. Өз ұйымында осы әлеуетті нығайтуға инвестиция салатын менеджерлер өнімділік пен моральды сақтай отырып, белгісіздікті тиімдірек жеңе алады [4].

Көшбасшылық ұйым ішіндегі тұрақтылық пен бейімделуді біріктіру үшін өте маңызды. Жылдам өзгерістер немесе белгісіздік жағдайында қызметкерлер кеңес, тұрақтылық және жайлылық алу үшін менеджерлерге жүгінеді. Төзімді көшбасшылар ашықтықты қалыптастырады, тіпті қиын жағдайларда да нақты және дәйекті қарым-қатынас жасайды. Олар қызметкерлердің алдында тұрған қиындықтарды мойындау және эмоционалды қолдау көрсету арқылы жанашырлық танытады. Стратегиялық көрегендік оларға ықтимал сәтсіздіктерді болжауға және белсенді түрде дайындалуға мүмкіндік береді, бұл ұйымға икемді болуға және болашаққа назар аударуға көмектеседі [5].

Психологиялық тұрғыдан қауіпсіз ортаны құру тиімді көшбасшылықтың тағы бір ерекшелігі болып табылады. Қызметкерлер өз алаңдаушылықтарын білдіруге, идеялармен бөлісуге және қателіктерді мойындауға сенімді болған кезде, кек алумен қорықпай, инновациялар мен ынтымақтастық өркендейді. Көшбасшылар мұндай ортаны ашық диалогты ынталандыру, белсенді тыңдау және кері байланысқа сындарлы жауап беру арқылы алға жылжытады. Олар сондай-ақ қызметкерлерге уақыт өте келе олардың өміршеңдігі мен бейімделгіштігін дамытуға мүмкіндік беретін оқыту, тәлімгерлік және рефлексиялық тәжірибелер арқылы үздіксіз оқытуға ықпал етеді [6].

Сонымен қатар, тұрақты көшбасшылар ұйымдық саясатты қызметкерлердің өзгертін қажеттіліктеріне сәйкестендіреді. Бұған икемді жұмыс жағдайлары, сауықтыру бағдарламалары, инклюзивті тәжірибелер және біліктілікті арттыру мүмкіндіктері кіреді. Мұндай теңестіру қызметкерлердің белсенділігі мен сақталуын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар ұйымның болашақ қиындықтарды жеңу қабілетін нығайтады (Raine 2 негізінде тұрақтылық пен бейімделуге басымдық беретін көшбасшылық гүлденген, инновациялық және тұрақты жұмыс мәдениетіне ықпал етеді).

Зерттеу әдіснамасы. Үнемі өзгеріп отыратын іскерлік ортада негізделген шешімдер қабылдау қабілеті тұрақтылық үшін өте маңызды. Деректерді трендтерді бақылау, нәтижелерді бағалау және проблемаларды болжау үшін пайдаланатын ұйымдар тиімді әрекет ету үшін ең жақсы жағдайда. Деректердің ашықтығы сенімге ықпал етеді, ал дәлелді шешім қабылдау екіұштылықты азайтады және бейімделуге ықпал етеді. Аналитикалық құралдарға инвестиция салу және менеджерлердің деректер сауаттылығын дамыту деректерге негізделген мәдениетті біріктірудегі шешуші қадам болып табылады. Ұйымдардың жаһандық сын-қатерлерге төзімді қабілеттерін анықтау бағытындағы мақала зерттеуінде, ғылыми әдебиеттерге шолу, тақырыпқа қатысты негізгі ұғымдарды анықтау, практикалық тәжірибе ретінде, үздік кәсіпорындардың экономикалық саяси тұрақсыз ортадағы төзімділікті қалыптастыру әдіс-тәсілдері қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері. Проактивті қабілет. Фирма деструктивті жағдайларда тұрақты болу үшін белсенді мүмкіндіктерді қажет етеді. Проактивті қабілеттілік-бұл турбулентті орта пайда болғанға дейін дағдарыстардың шеңберін реттеуге қарсы анықтау және тану мүмкіндігі ретіндегі процесс. Бұл күтпеген ортаға сергектік, дайындық және жауаптылық детерминанттарын білдіреді. Бұл дағдарыс жағдайында даму үшін ұйымдар алдын-ала іс-әрекеттерді қарастыруы керек, сондықтан олардың салдарына төтеп бере отырып, ұйымдық жағдайларды қайта құруы мүмкін. Ұйымдар дағдарысқа дейінгі кезеңнен бастап дағдарыстан кейінгі кезеңге дейінгі көптеген белгісіздіктерді жұқтырған әлемде фирмалар мен операциялық қызмет мамандары қырағылық, дайындық және дайындық бойынша белсенді стратегияны әзірлеуді талап етеді. Проактивтілікке байланысты фирмалар белгісіздіктерді азайту үшін икемді мүмкіндіктерді көрсетеді. Сонымен қатар, турбулентті жағдайлар туындағанға дейін ұйымдық тұрақтылықтың белсенді қабілеті жағдайларды бақылау, дағдарыстарды болжау және кезектесуді бейімдеу болып табылады, осылайша өздерін күтпеген белгісіздіктерге жақсырақ дайындайды деп сендірді [7].

Ұйымдастырушылық тұрғыдан алғанда, проактивті қабілеттілік фирманың трансформацияға дайындығын болжау және икемді ұстау актісіне баса назар аударады, бұл алдыңғы зерттеулерде қарастырылған. Ұйымдастырушылық зерттеулер ақпарат алмасуды, көрінуді, қаржылық тұрақтылықты, одақтастықты, ептілікті, сондай-ақ тұрақтылықты бағалауға деген сенімділікті қамтитын әртүрлі белсенді құзыреттерді көрсетеді. Сонымен қатар, белсенді мүмкіндіктерді, мысалы, ынтымақтастықты, жылдамдықты, икемділікті және икемділікті ынталандырады. Сонымен қатар, тәуекелдерді азайту бойынша зерттеулер дағдарысқа дейінгі жоспарлауды, ресурстарды қайта конфигурациялауды, дайындықты және фирмалардағы белгісіздіктерді жеңуге жауап беруді қоса алғанда, белсенді мүмкіндіктерге бағытталған бірнеше зерттеулерді қамтиды. Алдыңғы әдебиеттер ұйымдық белгісіздіктерге жауап берудің әртүрлі белсенді мүмкіндіктеріне бағытталған, дамушы елдерде осы бұрынғыларды оның суб-бұрынғыларымен эмпирикалық бағалауды арттыру қажет. Демек, біз фирмадағы дағдарысқа дейінгі және дағдарыстан кейінгі деңгейлерге жауап ретінде дағдарыстарды өлшеудің ұйымдастырушылық белсенді мүмкіндіктерінің бұрынғыларын растаймыз.

Реактивті қабілеттілік. Деструктивті жағдайларға жауап беру және оларды қалпына келтіру үшін ұйымдар дағдарыстардың қазіргі жағдайларына қатысты алдын ала түсініктерді қаншалықты қолдануға болатынын түсінуді талап етеді. Тиісті идеяны тез жинау және түсіндіру үшін ұйымдастырушылық қабілет турбулентті жағдайдың әсерін төмендетуі мүмкін. Сонымен қатар, алдыңғы зерттеулер көрсеткендей, фирмалардың реактивті мүмкіндіктерін тану үшін фирманың мүмкіндіктерін, қолданыстағы бірлестіктері мен параметрлерін ескеру қажет. Бұл зерттеу фирманың реактивті мүмкіндіктерін әртүрлі динамикалық мүмкіндіктерге, соның ішінде белгісіздік сценарийлерін жылдам түсінуге, өнімді ақпаратты жылдам диагностикалауға, бірқатар реакцияларды жылдам анықтауға, ресми әрекет ету нұсқауларын жылдам жоспарлауға және турбулентті оқиғаларды жеңудегі табысқа негізделген өлшейді [8].

Ұйымдастырушылық контексте реактивті қабілеттілік фирманың өз функциясының бастапқы күйіне қайта оралу және турбулентті орта пайда болғаннан кейін бірегей тепе-теңдікке қол жеткізу кезінде деструктивті оқиғаларға жауап беру қабілетін білдіреді. Демек, реактивті қабілеттілік дағдарыстан кейінгі кезеңді қамтиды және реттеу, қайтару немесе қалпына келтіру мүмкіндігін қамтиды. Турбулентті жағдайларға жедел әрекет ететін және қалпына келетін фирмалар көбінесе тұрақтылықтың үлгісі ретінде қарастырылады. Керісінше, кешіктірілген әрекет ету шаралары дағдарыстың салдарын жаппай өтеуге әкеледі.

Ауыр жұмыс жүктемелері, деэскалация және еңбек қатығыстары эмоционалдық шаршауға, өнімділіктің төмендеуіне және денсаулыққа ұзақ мерзімді салдарға әкелуі мүмкін барлық жерде кездесетін стресс факторлары болып табылады. Күресу стратегиясыз созылмалы стресс кәсіпқойлықтың дамуын ұстанады, отряд сезімін, ұқыптылықты және кәсіби тиімділіктің

төмендеуін сипаттайды. Еуропалық Қоғамдастықтың дамуына қосқан үлесі үшін және қоғамдастықтың дамуына қосқан үлесі үшін алғыс айтқым келеді. Қызығушылықтар мен оптимизмді қайта қалыптастыру, сондай-ақ зейінді қайта жекелендіруге, кең таралған стратегияларды қабылдаудың басымдықтарын қайта қарауға, жұмыс пен өмір жолына пайда әкелуге және тұрақты міндеттемелерге бейімделуге мүмкіндік беретін бейімделу болып табылады.

Талқылаулар. Пандемияға, сондай-ақ қаржыгерлерге байланысты дағдарыстар операцияларды тұрақсыздандыруға және басшылық пен жұмыс орындарын өрескел бақылауға бағытталған. Орталықтандыру туралы шешім қабылдау және коммуникацияның ашықтығын қамтамасыз ету, сондай-ақ белсенділікті арттыру шараларын енгізу қажет. Олардың әртүрлілігі перспективалардағы сәйкессіздіктердің тұрақтылығын, сондай-ақ бейімделу менталитет пен құрылымдық реформалардың өзгеруіне қалай ықпал ететінін көрсетеді. Мұндағы ұйымдар әртүрлілік, практикалық командалар бойынша тренингтер өткізеді және сіздің белсенді қатысуыңыз бен сақтауыңызды талап етеді. Тұрақтылық пен бейімделуге ықпал ететін стратегиялар өсуге деген көзқарасты дамытады.

Өсуге деген көзқарас – бұл адамның қабілеттері мен интеллектісін берілгендік, оқу және күш-жігер арқылы дамытуға болады деген сенім. Бұл перспектива жеке өнімділікті жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар психологиялық тұрақтылықты нығайтады. Жұмыс орнында өсуге деген көзқарасты қалыптастыру қызметкерлерді қиындықтарды жеңуге, сәтсіздіктерге қарсы тұруға және кері байланысты жақсарту мүмкіндігі ретінде қарастыруға шақырады. Ұйымдар бұл істі үздіксіз оқытуды ілгерілету, сәтсіздікті оқу тәжірибесі ретінде қалыпқа келтіру және прогресс пен күш-жігерді нәтижелермен бірдей дәрежеде марапаттайтын өнімділікті басқару жүйелерін әзірлеу арқылы дамыта алады [9].

Эмоционалды интеллект – бұл адамның және басқалардың эмоцияларын тану, түсіну және басқару қабілеті. Бұл өміршендікте маңызды рөл атқарады, бұл адамдарға қысым кезінде сабырлы болуға, басқаларға жанашырлық танытуға және қатығыстарды тиімді шешуге мүмкіндік береді. Эмоционалды интеллект бейімделуді жеңілдетеді, өйткені эмоционалды интеллектуалды қызметкерлер өзгерістер мен белгісіздіктерге сындарлы түрде жауап береді. Ұйымдар эмоционалды реттеуге, белсенді тыңдау әдістеріне және эмпатияны дамытуға бағытталған оқу бағдарламаларын ұсына отырып, эмоционалды интеллект деңгейін жақсартып алады.

Қорытынды. Төзімді адамдар мен командалар көбінесе күшті қолдау желілерінде өркендейді. Оларға құрдастарымен қарым-қатынас, тәлімгерлік және басқарушылық қолдау кіреді, бұл стрессті жеңілдетуге және моральды жақсартуға көмектеседі. Қызметкерлер өз ойын білдіруге және көмек сұрауға сенімді болатын бірлескен және инклюзивті жұмыс мәдениеті осы желілерді құру үшін өте маңызды. Ұйымдар тәлімгерлік бағдарламаларын, команда құру бастамаларын және кросс-функционалды ынтымақтастық мүмкіндіктерін ынталандыру арқылы осы желілерді алға жылжыта алады.

Бейімделу қабілеті шығармашылықпен ойлау және туындаған жағдайларға икемді әрекет ету қабілетімен тығыз байланысты. Қызметкерлерді инновацияларға, эксперименттерге және есептелген тәуекелдерді қабылдауға ынталандыру бейімделу мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Қашықтан жұмыс істеу опциялары және икемді жұмыс уақыты сияқты икемді жұмыс әдістері жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігіне ықпал етеді және адамдарға өзгерістерді тиімдірек басқаруға мүмкіндік береді. Көшбасшылар ашық ойлауды қалыптастыруда және инновациялық ойлауды марапаттауда шешуші рөл атқарады.

Төзімді адамдар стрессті жеңу және психикалық әл-ауқатты сақтау үшін бейімделгіш күресу стратегияларын пайдаланады. Зейін, медитация және физикалық белсенділік сияқты тәжірибелер алаңдаушылықты азайтуға және зейінді жақсартуға көмектеседі. Ұйымдар қызметкерлермен күресу стратегияларын қолдау үшін сауықтыру бағдарламалары, кеңес беру қызметтері және демалыс саясаты сияқты ресурстарды ұсынуы керек. Бұл тәжірибелерді ұйымдық мәдениетке біріктіру психикалық денсаулық және белсенді өзін-өзі күту туралы әңгімелерді қалыпқа келтіруге көмектеседі.

Ұйымдардағы даму стратегияларының өміршендігі мен бейімделгіштігі заманауи қиындықтарды жеңу үшін өте маңызды. Осы қасиеттерді дамытатын жеке адамдар мен ұйымдар өмір сүріп қана қоймай, өркендей алады. Ақыл-ойға, эмоционалды дағдыларға, инклюзивті жүйелерге және деректерге негізделген тәжірибеге инвестиция салу арқылы ұйымдар әл-ауқатқа, инновацияларға және ұзақ мерзімді табысқа ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Zhan Y., Li W. Has digital transformation enhanced the resilience of manufacturing enterprises? // International Review of Economics & Finance. - 2024. - Vol. 96, Part B. - Art. 103688. - DOI: 10.1016/j.iref.2024.103688.
2. Xiong S., Wei X. The impact of government arrears clearance on the private enterprises resilience: A quasi-natural experiment based on special supervision // International Review of Economics & Finance. - 2026. - Vol. 106. - Art. 104906. - DOI: 10.1016/j.iref.2026.104906.
3. Shyrya T., Shtyrov O., Korchynskyy I., Zerkal A., Skoryk H. Providing the corporate security strategy in the management system of the enterprise // Business: Theory and Practice. - 2020. - Vol. 21(2). - P. 737–745. - DOI: 10.3846/btp.2020.12975.
4. Ansoff H. I., Kipley D., Lewis A. O., Helm-Stevens R., Ansoff R. Using weak signals // In: Implanting Strategic Management. - Cham: Palgrave Macmillan, 2019. - P. 449–468. - DOI: 10.1007/978-3-319-99599-1_20.
5. Ansoff I. Strategic management. - Moscow: Economics, 2005. - 456 p.
6. Shank J. K., Niblock E. G., Sandalls W. T. Jr. Balance creativity and practicality in formal planning // Harvard Business Review. - 1973. - Vol. 51, No. 1. - P. 87–95.
7. Strategic decision-making: Linking corporate choices, social responsibility, and environmental accounting in waste management // Social Sciences & Humanities Open. - 2025. - Vol. 11. - Art. 101404. - DOI: 10.1016/j.ssaho.2025.101404.
8. Kay J., McKiernan P., Faulkner D. The history of strategy and some thoughts about the future // In: The Oxford Handbook of Strategy. - Oxford: Oxford University Press, 2003. - P. 27–52.
9. Ludbey C. R., Brooks D. J., Coole M. P. Corporate security: identifying and understanding the levels of security work in an organisation // Asian Journal of Criminology. - 2018. - Vol. 2. - P. 109–128. - DOI: 10.1007/s11417-017-9261-x.

Д.Д. Даутов

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КАК ФАКТОР АДАПТАЦИИ БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ РИСКОВ

Аннотация. Статья посвящена исследованию цифровой трансформации как фактора адаптации бизнеса в условиях глобальных рисков. Актуальность темы обусловлена ростом неопределенности мировой экономики, усилением геополитической нестабильности, финансово-экономических кризисов, пандемических угроз, климатических изменений и ускорением технологического развития, что требует от предприятий перехода к новым управленческим и стратегическим подходам. В современных условиях цифровая трансформация рассматривается не только как процесс автоматизации отдельных операций, но и как комплексное изменение бизнес-моделей, системы управления, корпоративной культуры и стратегического развития организаций.

Цель исследования заключается в анализе цифровой трансформации как ключевого фактора адаптации бизнеса к глобальным рискам, а также в выявлении ее основных направлений и последствий для современной экономики. В ходе исследования применялись системный подход, анализ и синтез, сравнительный анализ, индукция и дедукция, методы обобщения, классификации и контент-анализа. На основе изучения научной литературы и аналитических материалов международных организаций определена роль цифровых технологий в повышении устойчивости, гибкости и конкурентоспособности предприятий.

Результаты исследования показывают, что цифровая трансформация способствует оперативному реагированию бизнеса на изменения внешней среды, оптимизации затрат, повышению качества управленческих решений и формированию новых бизнес-моделей. Вместе с тем установлено, что процесс цифровизации сопровождается рядом вызовов, включая киберугрозы, высокие финансовые затраты, дефицит цифровых компетенций и сопротивление организационным изменениям. Сделан вывод о том, что цифровая трансформация является не только инструментом повышения эффективности бизнеса, но и стратегическим механизмом его адаптации к глобальным рискам.

Ключевые слова: цифровая трансформация, бизнес, глобальные риски, цифровизация, адаптация, устойчивость, инновации, цифровая экономика.

Андатпа. Мақалада жаһандық тәуекелдер жағдайында бизнестің бейімделу факторы ретінде цифрлық трансформацияның ролі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі әлемдік экономиканың тұрақсыздығы, геосаяси өзгерістер, қаржы-экономикалық дағдарыстар, пандемиялық қауіптер, климаттық өзгерістер және технологиялық дамудың жеделдеуі жағдайында кәсіпорындардың жаңа басқару тәсілдеріне көшу қажеттілігімен байланысты. Қазіргі кезеңде цифрлық трансформация жекелеген процестерді автоматтандырумен шектелмей, бизнес-модельдерді, басқару жүйесін, корпоративтік мәдениетті және ұйымдардың стратегиялық даму бағытын өзгертетін кешенді үдеріс ретінде сипатталады.

Зерттеудің мақсаты – цифрлық трансформацияны жаһандық тәуекелдер жағдайында бизнестің бейімделуінің негізгі факторы ретінде талдау, оның басты бағыттары мен қазіргі экономикаға ықпалын айқындау. Зерттеу барысында жүйелік тәсіл, талдау және синтез, салыстырмалы талдау, индукция мен дедукция, жалпылау, жіктеу және контент-талдау әдістері қолданылды. Ғылыми әдебиеттер мен халықаралық ұйымдардың аналитикалық материалдарын зерделеу негізінде цифрлық технологиялардың кәсіпорындардың тұрақтылығын, икемділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы маңызы анықталды.

Зерттеу нәтижелері цифрлық трансформацияның бизнестің сыртқы орта өзгерістеріне жедел жауап беруіне, шығындарды оңтайландыруға, басқарушылық шешімдердің сапасын арттыруға және жаңа бизнес-модельдерді қалыптастыруға мүмкіндік беретінін көрсетті. Сонымен қатар цифрландыру процесі киберқауіптер, қаржылық шығындар, цифрлық құзыреттердің жеткіліксіздігі және ұйым ішіндегі өзгерістерге қарсылық сияқты бірқатар мәселелермен қатар жүретіні айқындалды. Қорытындылай келе, цифрлық трансформация қазіргі жағдайда бизнестің тиімділігін арттыру құралы ғана емес, жаһандық тәуекелдерге бейімделудің стратегиялық механизмі болып табылады.

Түйін сөздер: цифрлық трансформация, бизнес, жаһандық тәуекелдер, цифрландыру, бейімделу, тұрақтылық, инновациялар, цифрлық экономика.

Abstract. The article examines digital transformation as a factor in business adaptation under conditions of global risks. The relevance of the study is determined by the growing uncertainty of the world economy, increasing geopolitical instability, financial and economic crises, pandemic threats, climate change, and the acceleration of technological development, all of which require enterprises to adopt new managerial and strategic approaches. In the contemporary context, digital transformation is considered not merely as the automation of individual operations, but as a comprehensive change in business models, management systems, corporate culture, and the strategic development of organizations.

The purpose of the study is to analyze digital transformation as a key factor in business adaptation to global risks and to identify its main directions and consequences for the modern economy. The research applies a systemic approach, analysis and synthesis, comparative analysis, induction and deduction, as well as methods of generalization, classification, and content analysis. Based on the study of scholarly literature and analytical materials of international organizations, the role of digital technologies in enhancing the resilience, flexibility, and competitiveness of enterprises is determined.

The results show that digital transformation enables businesses to respond promptly to changes in the external environment, optimize costs, improve the quality of managerial decision-making, and develop new business models. At the same time, the study identifies several challenges associated with digitalization, including cyber threats, high financial costs, a shortage of digital competencies, and resistance to organizational change. It is concluded that digital transformation is not only a tool for improving business efficiency, but also a strategic mechanism for adapting enterprises to global risks.

Keywords: digital transformation, business, global risks, digitalization, adaptation, resilience, innovation, digital economy.

Введение. Современный этап развития мировой экономики характеризуется высокой степенью неопределённости и усилением влияния глобальных рисков на деятельность хозяйствующих субъектов. К числу таких рисков относятся финансово-

экономические кризисы, геополитическая нестабильность, санкционные ограничения, пандемические угрозы, климатические изменения, а также стремительное развитие технологий, которое одновременно создаёт как новые возможности, так и дополнительные вызовы для бизнеса. В этих условиях традиционные модели управления и ведения предпринимательской деятельности теряют свою эффективность, что обуславливает необходимость поиска новых стратегий адаптации.

Одним из наиболее значимых факторов устойчивого развития организаций в условиях турбулентной внешней среды выступает цифровая трансформация. Она представляет собой комплексный процесс интеграции цифровых технологий во все сферы деятельности компании, включая управление, производство, маркетинг, логистику и взаимодействие с клиентами. Цифровая трансформация не ограничивается лишь автоматизацией отдельных процессов, а предполагает фундаментальное изменение бизнес-моделей, корпоративной культуры и стратегических подходов к развитию организаций.

Актуальность исследования обусловлена тем, что в условиях глобальных рисков именно цифровизация становится ключевым инструментом повышения адаптивности бизнеса. Современные компании вынуждены оперативно реагировать на изменения рыночной конъюнктуры, минимизировать издержки, обеспечивать непрерывность бизнес-процессов и поддерживать конкурентоспособность. В этой связи цифровые технологии, такие как большие данные, искусственный интеллект, облачные вычисления, интернет вещей и блокчейн, приобретают стратегическое значение.

Следует отметить, что цифровая трансформация оказывает многоплановое воздействие на бизнес-среду. С одной стороны, она способствует повышению эффективности управления, ускорению процессов принятия решений и расширению возможностей для инноваций. С другой стороны, она требует значительных инвестиций, изменения организационной структуры и повышения цифровых компетенций персонала, что может стать серьёзным барьером для отдельных предприятий, особенно малого и среднего бизнеса.

Несмотря на значительное количество исследований в области цифровизации экономики, вопросы её роли как фактора адаптации бизнеса в условиях глобальных рисков остаются недостаточно разработанными и требуют дальнейшего научного анализа. Особенно актуальным является изучение механизмов влияния цифровой трансформации на устойчивость компаний, их способность к антикризисному управлению и долгосрочному развитию.

Целью данной статьи является исследование цифровой трансформации как ключевого фактора адаптации бизнеса в условиях глобальных рисков, а также выявление её основных направлений и последствий для современной экономики.

Обзор литературы. Вопросы цифровой трансформации бизнеса и её влияния на адаптацию организаций в условиях глобальных рисков являются предметом активного научного обсуждения в современной экономической и управленческой литературе. Исследования в данной области охватывают широкий спектр аспектов: от теоретического осмысления цифровизации до практических моделей внедрения цифровых технологий в деятельность компаний.

В трудах зарубежных авторов, таких как К. Schwab, М. Porter, J. Westerman и D. Rogers, цифровая трансформация рассматривается как фундаментальное изменение бизнес-моделей под воздействием цифровых технологий. В частности, К. Шваб в концепции Четвёртой промышленной революции подчёркивает, что цифровизация является ключевым драйвером глобальных экономических изменений и трансформации всех отраслей экономики. М. Портер акцентирует внимание на усилении конкурентных преимуществ компаний за счёт внедрения цифровых платформ и стратегий [1].

Д. Вестерман и его коллеги определяют цифровую трансформацию как процесс, включающий не только внедрение технологий, но и изменение организационной культуры, структуры управления и стратегического мышления. В работах Дж. Роджерса подчёркивается значение цифровых платформ как основы новых бизнес-экосистем, обеспечивающих гибкость и устойчивость компаний в условиях нестабильной среды.

Среди российских и постсоветских исследователей значительный вклад внесли работы И. Ансоффа (в части стратегического управления изменениями), а также современные авторы, такие как В. Л. Иноземцев, А. В. Кузьмин, Е. В. Попов, которые рассматривают цифровую экономику как новую стадию развития хозяйственных систем. В их исследованиях подчёркивается, что цифровизация выступает не только технологическим, но и институциональным фактором трансформации экономики [2].

Особое внимание в научной литературе уделяется влиянию цифровых технологий на устойчивость бизнеса в условиях кризисов и глобальных рисков. Исследования Всемирного экономического форума и McKinsey Global Institute показывают, что компании, активно внедряющие цифровые решения, демонстрируют более высокую способность к адаптации, снижению издержек и быстрому восстановлению после кризисных ситуаций [3].

Вместе с тем анализ литературы показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, остаются недостаточно изученными вопросы комплексного влияния цифровой трансформации на механизмы адаптации бизнеса в условиях одновременно действующих глобальных рисков. Недостаточно разработаны также подходы к оценке эффективности цифровой трансформации с точки зрения долгосрочной устойчивости организаций.

Таким образом, существующая научная база подтверждает значимость цифровой трансформации как ключевого фактора развития современного бизнеса, однако требует дальнейшего углублённого анализа её роли в обеспечении адаптации компаний к глобальным вызовам.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, применяемые в экономических и управленческих науках. Комплексный подход к изучению цифровой трансформации как фактора адаптации бизнеса в условиях глобальных рисков позволяет обеспечить всесторонний анализ рассматриваемой проблемы.

В процессе исследования использовались такие общенаучные методы, как анализ и синтез, позволяющие выявить существенные характеристики цифровой трансформации и систематизировать её влияние на деятельность современных организаций. Метод индукции и дедукции применялся для обобщения теоретических положений и формирования выводов на основе частных наблюдений и научных источников.

Системный подход позволил рассмотреть цифровую трансформацию как целостное явление, включающее технологические, организационные и управленческие компоненты, а также определить её взаимосвязь с внешней средой, в том числе с глобальными рисками. Сравнительный анализ использовался для сопоставления различных научных подходов к пониманию цифровизации и оценки её влияния на устойчивость бизнеса.

Кроме того, в работе применялись методы обобщения и классификации, что дало возможность структурировать основные направления цифровой трансформации и выделить ключевые факторы, влияющие на адаптационные возможности предприятий. При анализе современных тенденций использовались элементы контент-анализа научных публикаций, отчетов международных организаций и аналитических материалов.

Эмпирическая база исследования формируется на основе данных международных организаций (таких как Всемирный экономический форум, McKinsey Global Institute), а также научных публикаций, посвященных вопросам цифровой экономики и управления бизнесом в условиях неопределенности.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает объективность и научную обоснованность результатов исследования, а также позволяет комплексно рассмотреть роль цифровой трансформации в повышении адаптивности бизнеса к глобальным рискам.

Обсуждение. В условиях современной глобальной экономики бизнес функционирует в среде повышенной неопределенности, обусловленной ускорением технологических изменений, геополитической нестабильностью, экономическими кризисами и трансформацией международных рынков. Усиление конкуренции и рост внешних угроз требуют от компаний не только повышения эффективности, но и способности быстро адаптироваться к меняющимся условиям. В этой связи цифровая трансформация становится ключевым инструментом обеспечения устойчивости и конкурентоспособности бизнеса.

Цифровая трансформация представляет собой комплексный процесс внедрения цифровых технологий во все сферы деятельности организации, сопровождающийся изменением бизнес-процессов, управленческих подходов и корпоративной культуры [4].

В отличие от традиционной автоматизации, цифровая трансформация затрагивает стратегический уровень управления и направлена на формирование новых бизнес-моделей, основанных на использовании данных, цифровых платформ и инновационных решений. Она включает внедрение таких технологий, как искусственный интеллект, большие данные, облачные вычисления и интернет вещей, которые позволяют компаниям повысить эффективность своей деятельности и гибкость управления.

Особую значимость цифровая трансформация приобретает в условиях глобальных рисков. Экономические кризисы, колебания валютных курсов, нарушение цепочек поставок и изменения потребительского поведения требуют от бизнеса оперативного реагирования и способности к быстрой перестройке [5].

Цифровые технологии позволяют компаниям существенно повысить адаптивность за счет автоматизации процессов, ускорения обмена информацией и улучшения качества управленческих решений [6]. Например, использование аналитики больших данных дает возможность прогнозировать спрос и выявлять потенциальные риски на ранних стадиях, что снижает вероятность убытков и повышает устойчивость бизнеса.

Кроме того, цифровая трансформация способствует развитию новых форм организации бизнеса. Появление цифровых платформ, маркетплейсов и экосистем позволяет компаниям расширять рынки сбыта, снижать транзакционные издержки и создавать дополнительные источники дохода. В условиях пандемии и ограничений на физическое взаимодействие именно цифровые каналы стали основным инструментом взаимодействия с клиентами, что наглядно продемонстрировало их стратегическую значимость. Компании, обладающие развитой цифровой инфраструктурой, смогли быстрее адаптироваться к новым условиям и сохранить устойчивость своей деятельности.

Практика показывает, что цифровая трансформация становится важнейшим фактором успеха как для международных, так и для национальных компаний. Так, международные корпорации активно используют цифровые технологии для оптимизации логистики, управления цепочками поставок и персонализации клиентского опыта [7]. В Казахстане ярким примером является развитие цифровых экосистем в финансовом секторе, где внедрение мобильных приложений и онлайн-сервисов позволило значительно повысить доступность услуг и уровень обслуживания клиентов. Это свидетельствует о том, что цифровизация является универсальным инструментом адаптации бизнеса независимо от масштаба и отрасли.

Вместе с тем цифровая трансформация сопровождается рядом рисков, которые необходимо учитывать при разработке стратегий развития. Одним из ключевых вызовов является рост киберугроз, связанный с увеличением объемов обрабатываемых данных и зависимостью от цифровой инфраструктуры. Утечки информации, кибератаки и сбои в работе систем могут привести к значительным финансовым потерям и подрыву репутации компании. Кроме того, внедрение цифровых технологий требует значительных инвестиций, что создает финансовую нагрузку на бизнес, особенно в условиях экономической нестабильности. Не менее важной проблемой является недостаток квалифицированных кадров и сопротивление изменениям со стороны персонала, что может замедлить процессы трансформации [8].

Результаты проведенного анализа подтверждают, что цифровая трансформация в современных условиях выступает не просто технологическим процессом, а стратегическим направлением развития бизнеса, определяющим его способность к адаптации в условиях глобальных рисков. Полученные выводы согласуются с положениями современной научной литературы, согласно которым цифровизация становится ключевым фактором повышения устойчивости организаций.

В ходе исследования установлено, что компании, активно внедряющие цифровые технологии, обладают более высоким уровнем гибкости и оперативности в принятии управленческих решений. Это позволяет им быстрее реагировать на изменения внешней среды, снижать негативное влияние кризисных факторов и сохранять конкурентные позиции на рынке. Особенно ярко данная тенденция проявляется в период экономических и социальных потрясений, когда традиционные модели управления оказываются недостаточно эффективными.

Вместе с тем цифровая трансформация не всегда приводит к мгновенным положительным результатам. В ряде случаев процесс её внедрения сопровождается организационными трудностями, сопротивлением персонала изменениям, а также высокими финансовыми затратами. Это подтверждает необходимость поэтапного и системного подхода к цифровизации, учитывающего специфику конкретной отрасли и уровень развития компании.

Отдельного внимания заслуживает тот факт, что цифровая трансформация способствует формированию новых бизнес-моделей, основанных на платформенных решениях, удаленном взаимодействии и использовании больших данных. Это изменяет традиционные принципы конкуренции и усиливает роль инноваций как основного источника устойчивого развития.

Также следует отметить, что глобальные риски, такие как геополитическая нестабильность, климатические изменения и пандемические угрозы, усиливают значимость цифровых технологий как инструмента обеспечения непрерывности бизнеса. В этих условиях цифровизация становится не только фактором повышения эффективности, но и условием выживания компаний на рынке.

Таким образом, обсуждение результатов исследования позволяет сделать вывод о том, что цифровая трансформация является многогранным процессом, оказывающим как положительное, так и потенциально сложное воздействие на бизнес-среду, однако в долгосрочной перспективе она формирует основу устойчивого развития организаций.

Закключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что цифровая трансформация выступает одним из ключевых факторов адаптации бизнеса в условиях современных глобальных рисков. Усиление неопределённости мировой экономики, рост конкуренции, технологические изменения и кризисные явления требуют от организаций высокой гибкости и способности к быстрому реагированию на внешние вызовы.

В ходе анализа установлено, что цифровая трансформация оказывает комплексное влияние на деятельность предприятий, затрагивая не только технологическую, но и организационную, управленческую и стратегическую сферы. Внедрение цифровых технологий способствует повышению эффективности бизнес-процессов, ускорению принятия управленческих решений, оптимизации затрат и расширению возможностей для инновационного развития.

Особое значение цифровизация приобретает в условиях глобальных кризисов, поскольку позволяет компаниям обеспечивать непрерывность деятельности, оперативно адаптироваться к изменениям рыночной среды и формировать новые устойчивые бизнес-модели. Использование таких технологий, как большие данные, искусственный интеллект, облачные сервисы и интернет вещей, становится важным условием конкурентоспособности современных организаций.

Вместе с тем установлено, что процесс цифровой трансформации сопровождается рядом вызовов, включая необходимость значительных инвестиций, дефицит цифровых компетенций и организационные изменения. Это требует от предприятий продуманной стратегии внедрения цифровых решений и формирования соответствующей корпоративной культуры.

Таким образом, можно заключить, что цифровая трансформация является не только инструментом повышения эффективности, но и стратегическим механизмом адаптации бизнеса к глобальным рискам. Перспективы дальнейших исследований связаны с углублённым изучением отраслевых особенностей цифровизации и разработкой практических моделей оценки её эффективности в условиях нестабильной внешней среды.

Список литературы.

1. Кульжанов М. К., Куракбаев К. К., Чен А. Н. и др. Методические подходы к внедрению частичного фондодержания в организациях ПМСР // Центрально-Азиатский науч.-практ. журнал по общественному здравоохранению. - Алматы. - 2018. - № 2, 3. - С. 57-59.
2. Аканов А. А., Куракбаев К. К., Чем А. Н., Ахметов У. И. Организация здравоохранения Казахстана: учебник. - Астана; Алматы, 2019. - 231 с.
3. Иноземцев В. Л. Цифровая экономика и новые формы развития общества. – М.: Наука, 2019.
4. Манахова И.В., Белоглазов А.Д. Цифровая трансформация малого и среднего бизнеса в России: вызовы и перспективы // Российский экономический журнал. – 2023. – № 5. – С. 72–85.
5. Жанабаев С. М. Денсаулық сақтау жүйесіндегі медициналық қызмет сапасы. – Алматы: ҚазҰМУ баспасы, 2022. - 75
6. Омаров Е. Т. Медициналық техникаға техникалық қызмет көрсету негіздері. – Астана: Фолиант, 2021. - 105 б.
7. Коваленко В. П. Основы эксплуатации медицинского оборудования. – Санкт-Петербург: Лань, 2019.
8. Ермекебаев К. К., Хе Н. С., Киль Н. В., Спатаев Е. М. Методические рекомендации по определению стимулирующего компонента подушевого норматива для организаций ПМСР // Методические рекомендации. - Алматы, 2018. - С. 35-38.

Н.С. Сурашев, Д.А. Калдияров

И.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
E-mail: almoblcard2011@mail.ru

ҰЙЫМ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ МОТИВАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада ұйым қызметкерлерін ынталандырудың еңбек өнімділігіне, жұмыс тиімділігіне және ұйымдық дамуға ықпалы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі бәсекеге қабілетті экономика жағдайында ұйымдардың қызметкерлер әлеуетін тиімді пайдалану, кадрларды сақтау, инновациялық белсенділікті арттыру және тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу қажеттілігімен байланысты. Қызметкерлер мотивациясы ұйым ішіндегі өнімділікке, корпоративтік мәдениетке, басқару сапасына және еңбек қатынастарының тұрақтылығына тікелей әсер ететін маңызды фактор ретінде сипатталады.

Зерттеудің мақсаты – қызметкерлерді ынталандырудың тиімді стратегияларын талдау және олардың қызметкерлердің өнімділігі мен ұйымдық тиімділікке әсерін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес ішкі және сыртқы мотивация түрлері, мақсат қою, позитивті жұмыс ортасын қалыптастыру, сыйақы беру, кері байланыс, командалық жұмыс және қызметкерлерді тану сияқты мотивациялық құралдар қарастырылды. Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және ғылыми әдебиеттерді шолу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мотивацияланған қызметкерлердің ұйымға адалдығы жоғары болып, еңбек өнімділігін, жұмыс сапасын және командалық өзара әрекеттестікті арттыратынын көрсетті. Сонымен қатар қызметкерлерді ынталандыру кадр тұрақтылығын қамтамасыз етуге, жұмысқа қанағаттануды күшейтуге және ұйымның бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, тиімді мотивациялық стратегияларды іске асыру ұйымның ұзақ мерзімді табысы мен тұрақты дамуының маңызды шарты болып табылады.

Түйін сөздер: мотивация, қызметкерлерді ынталандыру, еңбек өнімділігі, ұйымдық тиімділік, адам ресурстары, корпоративтік мәдениет, командалық жұмыс, басқару.

Аннотация. В статье рассматривается влияние мотивации сотрудников на производительность труда, эффективность работы и организационное развитие. Актуальность исследования обусловлена тем, что в условиях современной конкурентной экономики организации нуждаются в эффективном использовании человеческого потенциала, удержании квалифицированных кадров, повышении инновационной активности и обеспечении устойчивого развития. Мотивация сотрудников характеризуется

как важный фактор, непосредственно влияющий на производительность, корпоративную культуру, качество управления и стабильность трудовых отношений внутри организации.

Цель исследования заключается в анализе эффективных стратегий мотивации сотрудников и определении их влияния на производительность персонала и организационную эффективность. В соответствии с данной целью рассмотрены внутренние и внешние формы мотивации, постановка целей, формирование позитивной рабочей среды, система вознаграждений, обратная связь, командная работа и признание достижений сотрудников. В ходе исследования использовались методы теоретического анализа, сравнительного анализа, систематизации и обзора научной литературы.

Результаты исследования показывают, что мотивированные сотрудники демонстрируют более высокий уровень приверженности организации, повышают производительность труда, качество работы и эффективность командного взаимодействия. Кроме того, мотивация персонала способствует сохранению кадров, росту удовлетворенности работой и укреплению конкурентоспособности организации. Сделан вывод о том, что реализация эффективных мотивационных стратегий является важным условием долгосрочного успеха и устойчивого развития организации.

Ключевые слова: мотивация, стимулирование сотрудников, производительность труда, организационная эффективность, человеческие ресурсы, корпоративная культура, командная работа, управление.

Abstract. The article examines the impact of employee motivation on labour productivity, work efficiency, and organizational development. The relevance of the study is determined by the need of modern organizations to use human potential effectively, retain qualified personnel, increase innovative activity, and ensure sustainable development in a competitive economic environment. Employee motivation is considered an important factor that directly influences productivity, corporate culture, management quality, and the stability of labour relations within an organization.

The purpose of the study is to analyze effective employee motivation strategies and to determine their influence on employee productivity and organizational efficiency. In accordance with this purpose, the article considers intrinsic and extrinsic motivation, goal setting, the creation of a positive work environment, reward systems, feedback, teamwork, and recognition of employee achievements. The research applies theoretical analysis, comparative analysis, systematization, and a review of scholarly literature.

The results show that motivated employees demonstrate a higher level of commitment to the organization and contribute to increased labour productivity, improved work quality, and more effective teamwork. In addition, employee motivation supports staff retention, strengthens job satisfaction, and enhances the competitiveness of the organization. It is concluded that the implementation of effective motivational strategies is an important condition for the long-term success and sustainable development of an organization.

Keywords: motivation, employee motivation, labour productivity, organizational efficiency, human resources, corporate culture, teamwork, management.

Кіріспе. Адам ресурстарының мамандары ретінде қызметкерлердің өнімділігін арттырудың ең тиімді әдісі оларды ынталандыру болып табылатындығын ескеру қажет. Қызметкерлердің еңбек өнімділігінің артуы ұйымдық өсу мен дамуға тікелей байланысты. Ұйым ішіндегі қызметкерлердің өнімділігінің өзгеруін ресурстардың қолжетімділігі, қарым-қатынас сапасы, көшбасшылықтың тиімділігі және жалпы корпоративтік мәдениет сияқты бірнеше факторларға жатқызуға болады. Мотивация ұйымның дамуы мен өсуінде шешуші рөл атқарады. Айта кету керек, ұйымда әрбір жеке тұлға әртүрлі факторлармен ынталандырылады, олар сенімдерді, құндылықтарды, жынысты, тұлғалық қасиеттерді және өмірлік тәжірибелерді қамтуы мүмкін. Адам ресурстарының маманы ретінде мотивация динамикасын терең түсіну қызметкерлердің өнімділігін толық әлеуетіне дейін арттыру үшін құнды ақпаратты ұсына алады.

Мотивация «жеке тұлғаның күш-жігерінің бағытына және оның қиындықтарға қарсы табандылығына әсер ететін психологиялық күштерге» жатады [1]. Бұған ояту, табандылық, қолдау және қалаған мінез-құлықты бағыттау кіреді. Біз осы энергия қоймасын пайдаланған кезде, мотивация жеке адамдарға қоршаған ортамен икемді, бейімделгіш және шешуші түрде өзара әрекеттесу үшін қажетті мотивация мен шоғырлануды қамтамасыз етеді [2].

Жалпы, мотивация ұйымның өнімділігі мен өнімділігін арттырудың маңызды құралы болып табылады. Қызметкерлердің ынтасы жоқ ұйымдардың көпшілігінде төмен өнімділік пен өнімділік, жоғары еңбек айналымы және кірістіліктің төмендеуі сияқты жағдайлар жиі кездеседі. Осы проблемаларды ауыздықтау үшін мотивациялық стратегияларды қабылдау қажет.

Мотивацияны ішкі және сыртқы түрлерге жіктеуге болады. Ішкі мотивация қызметкердің ішінен туындайды, ол сыртқы сыйақыларды қажет етпей, қиындықтардың ләззатына және жұмыстың өзіне негізделген. Керісінше, сыртқы мотивация ақша, мақтау немесе тану сияқты сыртқы ынталандырулармен қоректенеді. Қызметкерлердің тиімділігін арттыру үшін ұйымдар мотивацияның ішкі және сыртқы тәсілдерін біріктіретін стратегияларды қабылдауы керек.

Зерттеу әдіснамасы. Мақаланың мақсаты:

1. Қызметкерлерді ынталандырудың тиімді стратегиялары.
2. Қызметкерлерді ынталандырудың қызметкерлердің өнімділігі мен тиімділігіне әсері.

Ұйымдағы қызметкерлерді ынталандыру кезінде ынталандыру жоспарының тиімділігін барынша арттыратын негізгі стратегияларды қабылдау қажет. Адам ресурстарының менеджері ретінде сіздің командаңызды ынталандырудың тиімді стратегияларын құру және қолдану бүкіл ұйым бойынша мораль мен өнімділікті айтарлықтай жақсарта алады. Міне, біз қабылдауға болатын кейбір стратегиялар.

Мақсат қою: ұйымдар қызметкерлер жұмыс істей алатын интеллектуалды мақсаттарды (нақты, өлшенетін, қол жеткізуге болатын, өзекті және уақытпен шектелген) әзірлеуі керек. ақылды командаға негізделген мақсаттарды қою кезінде әр қызметкердің мақсаттардағы рөлін нақтылаңыз, сонда олар қалай үлес қоса алатынын және олардан не күтілетінін түсінеді. Қызметкерлер мақсаттары нақты, өлшенетін және компанияның жалпы мақсаттарымен тікелей байланысты болған кезде жақсы жұмыс істейді. Егер мақсаттар кең болса, оны кішігірім мақсаттарға бөлу керек. Кішігірім мақсаттар қою арқылы топ мүшелері өздерінің жетістіктерін анық тани алады және олардың күш-жігерінің нақты мәні бар екенін көре алады. Оларды мақсат қою процесіне қатыстырыңыз, мақсаттардың нақты және нақты болуын қамтамасыз етіңіз және қызметкерлерге оларға қол жеткізуге және олардың қашан орындалғанын білуге мүмкіндік беріңіз. Осылайша сіз қол жеткізген әрбір белесті тойлай аласыз [3].

Әдебиеттерге шолу. Позитивті жұмыс ортасы және мәдениеті: позитивті жұмыс ортасы және күшті компания мәдениеті мотивацияны күшейте алады. Қызметкерлер өздерін бағалайтынын, құрметтелетінін және қолдау тобының бір бөлігі екенін сезінгенде, олар ұйымның табысына үлес қосуға ынталы болады. Барлық коммуникацияларда және командаңызбен

кездесулерде позитивті тілді қолдану олардың мотивациясын арттыруы мүмкін. Бұл қызметкерлердің моральдық және еңбек өнімділігін арттыратын құндылық пен ризашылық сезімін арттырады.

Афанасаку В., Бошанна А. (Athanasakou V., Boshanna A.) зерттеулеріне сәйкес, қызметкерлерді ынталандыру үшін сыйақылар өте маңызды. Бонустар мен акциялар сияқты сыртқы сыйақылар мотивацияны арттыруы мүмкін, бірақ жетістік сезімі, жеке өсу және жұмысқа қанағаттану сияқты ішкі сыйақылар тереңірек және ұзақ әсер етеді. Мүмкіндігінше сыйақыларды әр қызметкердің қалауына қарай реттеңіз. Бұл жекелендірілген тәсіл қызметкерлерді жеке тұлға ретінде бағалайтыныңызды және олардың бірегей үлестерін бағалайтыныңызды көрсетеді [4].

Онукуубе Х. Н., Иягба Р., Фаджана С. (Onukwube H. N., Iyagba R., Fajana S.) ғылыми еңбектерінде тиімді қарым-қатынас және дәйекті кері байланыс қызметкерлердің сенімін, ынтымақтастығын және өзара әрекеттесуін нығайту үшін өте маңызды деп атап көрсетті. Жиі және мағыналы кері байланыс қызметкерлерге басшылық пен сенімділікті арттыру арқылы өсуге көмектеседі. Позитивті пікірлер олардың жетістіктерін көрсетеді, ал сындарлы сын жақсартуға әкелуі керек. Тұрақты кері байланыс адамдарға жақсарту стратегияларын жасауға мүмкіндік береді. Мақтау мен сындарлы сын айту арқылы қызметкерлер өздерін бағалайтынын және құрметтелетінін сезінеді [5].

Маккензи-Скен Д. (McKenzie-Skene D.) топтық жұмыстың бірлескен аспектісі әр қызметкерді өз міндеттерін тез және тиімді орындауға итермелеу арқылы мотивацияны арттырады, бұл сапалы нәтижелерге әкеледі деген тұжырымға келді. Әріптестерінің көңілін қалдырмауға деген қатты ұмтылыс көптеген қызметкерлер үшін күшті мотиватор болып табылады. Көптеген адамдар командада жұмыс істегенде жолдастық пен қанағаттану сезімін арттырады. Команда құрудың қызықты және пайдалы іс-шараларына қатысу қызметкерлердің моральдық жағдайын жақсартып алады, бұл жұмысқа қанағаттану мен мотивацияны арттырады [6].

Зерттеу нәтижелері. Қызметкерлерді ынталандырудың өнімділікке және ұйымдық өсуге әсері.

Мотивацияланған қызметкерлер, әдетте, өз рөлдерінен құндылық сезімін және әлеуметтік тануды ала отырып, өз ұйымына көбірек адал болады. Қызметкерлер барын салғанда, жұмыс процесінің жалпы тиімділігі жақсарады, бұл жоғары сапалы нәтижелерге әкеледі. Уақыт өте келе, бұл қызметкерлерге жұмыс сапасын жоғалтпай, көбірек жауапкершілікті басқаруға мүмкіндік береді. Мотивацияланған командалар сонымен қатар айналымды және онымен байланысты шығындарды азайта отырып, жұмысқа қанағаттанушылықты арттырады. Сонымен қатар, олар тұтынушыларға жақсырақ қызмет көрсетуді, компанияның беделін арттыруды және тұтынушылардың адалдығын арттыруды ұсынады. Сайып келгенде, қызметкерлерді ынталандыру тұрақты өсудің, табыстылықтың және ұзақ мерзімді табыстың қозғалтқышы болып табылады (1 - сурет).

1-сурет. Ұйымдағы қызметкерлерді ынталандыру жүйесі

Gallup Компаниясының «Жаһандық нарықтағы жағдай: 2022» есебіне сәйкес, жұмыстан босатылған қызметкерлер жаһандық өнімділіктің 7,8 трлн долларға немесе әлемдік ЖІӨ-нің 11% - на жоғалуына ықпал етеді. Сонымен қатар, қызметкерлерді жұмыстан шығару қызметкерлерді ұстап қалуға айтарлықтай әсер етеді, Өйткені Американдық компаниялар ерікті айналымға байланысты жылына 1 трлн доллар жоғалтады [7]. Үздік таланттарды сақтаудағы қиындықтарға өтемақыға қанағаттанбау, нашар көшбасшылық және мансаптық өсудің шектелуі, мойындалмау, түсініксіз рөлдер, автономияның жеткіліксіздігі және ұлы жұмыс ортасы жатады.

Мотивацияланған қызметкерлер уақытты басқаруда, тапсырмаларға басымдық беруде және белгіленген мерзімдерді орындауда жақсы жұмыс істейді, бұл жоғары тиімділік пен жоғары өнімділікке әкеледі. Олардың мотивациясы сонымен қатар оң жұмыс мәдениетін қалыптастыруға, ынтымақтастықты, топтық жұмысты және моральды арттыруға, жалпы өнімділікті одан әрі арттыруға ықпал етеді [8].

Бәсекеге қабілетті әлемдік экономика жағдайында ұйымдар қызметкерлердің таланттарын сақтауға, тиімділікті арттыруға және инновацияларды ынталандыруға деген ынтасын түсініп, ынталандыруы керек. Мотивация ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен болатын динамикалық ішкі күш ретінде анықталады. Жиынтық құжаттың мақсаты-мотивация, мотивацияның тиімді стратегиялары бойынша негізгі теориялық зерттеулерді талдау және ұйымдарға қызметкерлердің мотивациясын жақсартуға көмектесетін ұсыныстар беру. Мотивация теориялары бойынша жүргізілген ауқымды зерттеулерге қарамастан, әртүрлі жұмыс орталарында қызметкерлердің мотивациясын жақсартуға арналған практикалық қолданбалар күрделі мәселе болып қала береді. Мотивациялық стратегиялар ұйымдық мақсаттарды қызметкерлердің ішкі және сыртқы мотиваторларымен сәйкестендіруге, рөлдердің анықтығын қамтамасыз етуге және мағыналы ынталандыруды ұсынуға баса

назар аударады. Автономия мен өсуді тану мен марапаттаумен үйлестіретін, нақты қарым-қатынас пен әділ тәжірибемен қамтамасыз етілетін теңдестірілген тәсіл өте маңызды. Бұл бейімделу ұйымдарға жұмыс күшінің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға, қанағаттануды, ұстап қалууды және тұрақты өсуді жақсартуға көмектеседі. Сонымен қатар, мақалада зерттеудің қосымша бағыттары, әсіресе ішкі және сыртқы мотивациялық факторларды теңестіру үшін анықталған және менеджерлерге неғұрлым белсенді және ынталы жұмыс күшін ынталандыру бойынша нақты ұсыныстар берілген. Әмбебап шешім болмаса да, ішкі және сыртқы мотиваторларды біріктіру ұзақ мерзімді табысқа жету үшін өте маңызды [9].

Мотивация, көптеген жылдар бойы өте іргелі ұғым, көптеген зерттеушілердің барлық салаларға деген қызығушылығын тудырды. Ол мүлдем көрінбейтін күш ретінде әрекет етеді, адамның мінез-құлқын қатты итермелейді және адамдарды қажеттіліктерді қанағаттандыруға және мақсаттарға жетуге бағыттайды. Адамдардың ойлауына, іс-әрекетіне және істерді орындауға тырысуына әсер ететін ішкі тітіркендіргіштер мен сыртқы тітіркендіргіштердің тіркесімі мотивация болып табылады және оның тамыры биологиялық және психологиялық процестерде жатыр. Мотивацияны зерттеу ескі философиялық сұрақтардан жаңа ғылыми еңбектерге ауысып, оның сезім, қоғам, ойлау және дене бітімі сияқты көптеген бөліктерін көрсетті. Негізінде, мотивация адамдардың не қалайтынын және не істейтінін байланыстырады, мақсатқа бағытталған барлық мінез-құлықтарды тамақтандырады және қолдайды. Мотивация латынның «қозғалу» деген сөзінен шыққан, этимологиялық тұрғыдан қозғалу дегенді білдіреді. Мотивация тұжырымдамасы философиядан да, ғылымнан да әртүрлі көзқарастарды біріктіретін кеңінен зерттелген. Зерттеулер көрсеткендей, ынталы қызметкерлер өнімділікті арттыруға және қызметкерлердің жұмысын жақсартуға, жұмыс күшінің тұрақтылығына, оң жұмыс мәдениетіне, топтық жұмысты жақсартуға және жұмыстағы үйлесімділікке ықпал етеді. Ынталандырылған қызметкерлер еңбек өнімділігінің жоғарылауына, жұмысқа қанағаттануға және ұстап қалуға ықпал етеді, ал мотивацияның болмауы депрессияға, айналымның артуына және күйіп қалуға әкелуі мүмкін. Ұйымдар қызметкерлердің оң көзқарасын ілгерілету үшін қолайлы жұмыс ортасының мәдениетіне басымдық беруі керек.

Қорытынды. Стратегиялық тәсіл арқылы мотивацияны ынталандыру қызметкерлердің өнімділігі мен белсенділігін арттыру үшін өте маңызды. Жеке ұмтылыстарды ұйымдық мақсаттарға сәйкестендіру, даму мүмкіндіктерін ұсыну және қолдау мен сенім мәдениетін дамыту арқылы компаниялар өз қызметкерлерінің әлеуетін толық пайдалана алады. Мотивацияланған қызметкерлер неғұрлым мақсатты, тиімді және жанқиярлықпен жұмыс істейді, бұл ұзақ мерзімді табысқа әкеледі және компанияның саладағы бәсекелестік артықшылығын нығайтады.

Менеджерлер мотивацияның тиімді стратегияларын құру үшін қызметкерлердің қажеттіліктерін, тілектері мен ұмтылыстарын мұқият түсінуі керек (далиальды мотивация-бұл қызметкерлерге қол жеткізуге көмектесу арқылы жеке адамдарға да, ұйымдарға да пайда әкелетін үздіксіз процесс ұжымдарды нығайту және компанияның жалпы табысына үлес қосу (бәсекеге қабілетті әлемдік экономикада Ұйымдар қызметкерлерді таланттарды сақтауға, тиімділікті арттыруға және инновацияларды ынталандыруға түсінуі және ынталандыруы керек. Мотивация теориялары бойынша жүргізілген ауқымды зерттеулерге қарамастан, әртүрлі жұмыс орталарында қызметкерлердің мотивациясын жақсартуға арналған практикалық қолданбалар күрделі мәселе болып қала береді. Сондықтан, соңғы нәтижелерді бекіту, олқылықтарды анықтау және менеджерлер мен HR мамандарына қызметкерлердің мотивациясын тиімді жақсартуға мүмкіндік беретін стратегияларды әзірлеуге көмектесу үшін пайдалы ақпарат беру үшін шолу қажет. Жақсы ойластырылған мотивациялық стратегияларды жүзеге асыру арқылы ұйымдар қызметкерлердің тиімділігі мен өнімділігін арттыра алады, сайып келгенде, олардың бизнес мақсаттарына қол жеткізе алады. Сондықтан зерттеудің мақсаты негізгі теориялық зерттеулерді, тиімді мотивациялық стратегияларды талдау және ұйымдарға қызметкерлердің мотивациясын жақсартуға көмектесетін ұсыныстар беру болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Swanson M., Guttman B. NIST Generally Accepted Principles and Practices for Securing Information Technology Systems. - Special Publication 800-14. - Washington: NIST, 1996.
2. Shi L., Li P., Vithana K., Xue B., Al-Sayed M. Hospital Management Accounting Systems: Evolving roles, actors, and interactions // The British Accounting Review. - 2025. - Vol. 57, No. 6. - Art. 101666. - DOI: 10.1016/j.bar.2025.101666.
3. Rees J., Bandyopadhyay S., Spafford E. PFIRE: A Policy Framework for Information Security // Communications of the ACM. - 2003. - Vol. 45, No. 7. - P. 101–106.
4. Athanasakou V., Boshanna A. Linkage between strategy and financial performance disclosure in annual reports: A new reporting path for organizational learning // The British Accounting Review. - 2025. - Art. 101643. - DOI: 10.1016/j.bar.2025.101643.
5. Onukwube, H. N., Iyagba, R., Fajana, S. The influence of motivational factors on job performance of construction professionals in construction companies in Nigeria // COBRA 2010 – Construction, Building and Real Estate Research Conference of the Royal Institution of Chartered Surveyors. - 2010. - P. 1–15.
6. McKenzie-Skene D. A practical guide to granting corporate security in Scotland // Edinburgh Law Review. - 2019. - Vol. 2. - P. 284–285. - DOI: 10.3366/elr.2019.0559.
7. Gallup. State of the Global Workplace: 2022 Report [Электронный ресурс]. - 2022. - Режим доступа: State of the Global Workplace 2022 Report
8. Mazur I. Employee-driven branding for sustainability: Strategic leverage in talent attraction and organizational identity // Economics, Finance and Management Review. - 2025. - No. 2(22). - P. 4–15.
9. Wang C., Wang D., Deng X., Wu S. Does the participation of non-state shareholders matter for state-owned enterprises' resilience? // International Review of Economics & Finance. - 2025. - Vol. 98. - Art. 103962. - DOI: 10.1016/j.iref.2025.103962.

А.С Қадырова, А. Ахиева, А.Р. Уызбек

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Қазақстан, Тараз қ.

e-mail: kadyrova.akmaral@mail.ru akhievaakbota@gmail.com

ЖАСЫЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Аннотация: Қазіргі кезде көп мемлекеттерде қоршаған ортаны қорғау мен климаттың өзгеруінің салдарын жеңудің маңыздылығы артып келеді. Сондықтан мақалада жасыл инвестициялар мен тұрақты қаржыландыру ұғымдарының экономикалық мәні, олардың қазіргі әлемдік және ұлттық қаржы жүйесіндегі рөлі қарастырылады. Жасыл экономиканы дамытуға оңтайлы инвестицияларды анықтау және адам қызметінің қоршаған ортаға теріс әсерін азайту үшін әртүрлі зерттеулер жүргізу маңызды. Сонымен қатар, қаржыландырудың тиімді механизмдері, халықаралық тәжірибелер және отандық экономиканы экологиялық бағытта жаңғыртудың негізгі бағыттары қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде жасыл инвестициялар экономикалық өсімді қамтамасыз етумен қатар, экологиялық тұрақтылықты нығайтудың негізгі құралы екені анықталды.

Түйін сөздер: жасыл экономика, тұрақты қаржыландыру, ESG стандарттары, жасыл облигациялар, инвестициялар, экологиялық саясат, АХҚО.

Аннотация: В настоящее время во многих штатах растет важность защиты окружающей среды и преодоления последствий изменения климата. Поэтому в статье рассматривается экономическая сущность понятий «зеленые инвестиции» и «устойчивое финансирование», их роль в современной мировой и национальной финансовой системе. Важно проводить различные исследования, чтобы определить оптимальные инвестиции в развитие зеленой экономики и минимизировать негативное воздействие деятельности человека на окружающую среду. Кроме того, будут рассмотрены эффективные механизмы финансирования, международный опыт и основные направления модернизации отечественной экономики в экологическом направлении. Исследование показало, что зеленые инвестиции, помимо обеспечения экономического роста, являются основным инструментом укрепления экологической устойчивости.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое финансирование, стандарты ESG, зеленые облигации, инвестиции, экологическая политика, МФЦА.

Annotation: Currently, the importance of protecting the environment and overcoming the consequences of climate change is growing in many countries. Therefore, the article discusses the economic essence of the concepts of green investment and sustainable financing, their role in the modern global and national financial system. It is important to conduct various studies to identify optimal investments in the development of a green economy and reduce the negative impact of human activity on the environment. In addition, effective financing mechanisms, international practices and the main directions of modernization of the domestic economy in the environmental direction will be considered. As a result of the study, it was found that green investment, along with ensuring economic growth, is the main tool for strengthening environmental sustainability.

Keywords: green economy, sustainable financing, ESG standards, green bonds, investments, environmental policy, AIFC.

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемдік экономиканың дамуында экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты даму қағидаттары маңызды орынға шықты. Климаттың өзгеруі, табиғи ресурстардың сарқылуы және экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы мемлекеттерді жаңа қаржылық тәсілдерді іздеуге итермеледі.

Осы тұрғыдан жасыл инвестициялар мен тұрақты қаржыландыру экономикалық және экологиялық мүдделерді үйлестіретін тиімді тетік болып отыр.

Қазақстан Республикасында 2050 жылға дейінгі «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы» қабылданып, экологиялық бағыттағы инвестицияларды арттыруға негіз қаланды [1]. Жасыл жобаларды қаржыландыру — елдің энергетикалық тиімділігін арттырып, көміртегі ізін азайтуға мүмкіндік береді.

Жасыл инвестициялар — қоршаған ортаны қорғауға, ресурстарды үнемдеуге, энергия тиімділігін арттыруға және жаңартылатын энергия көздерін дамытуға бағытталған капитал салымдары [1].

Жасыл инвестициялар үш негізгі бағытты қамтиды:

1. Энергетика саласы: күн, жел, су және биомасса энергиясын пайдалану жобалары.
2. Көлік және өнеркәсіп: төмен көміртекті өндіріс және экологиялық көлік инфрақұрылымы.
3. Қалдықтарды басқару: қайта өңдеу және қалдықтарды азайту технологиялары [6].

Экономикалық тұрғыдан жасыл инвестициялар жаңа жұмыс орындарын құрып, өндірістің тиімділігін арттырып, ұзақ мерзімді қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Тұрақты қаржыландыру (sustainable finance) — экономикалық шешім қабылдау кезінде әлеуметтік және экологиялық факторларды ескеретін жүйе. Оның негізгі мақсаты — қаржылық табыспен қатар, қоғам мен табиғатқа пайда әкелу [1].

Бұл бағыттың негізін ESG принциптері құрайды:

- E (Environmental): қоршаған ортаға әсері (энергия тиімділігі, шығарындыларды азайту);
- S (Social): әлеуметтік жауапкершілік, еңбек құқықтары;
- G (Governance): корпоративтік басқарудың ашықтығы мен этикасы.

Тұрақты қаржыландыруды дамыту арқылы мемлекеттер климаттық тәуекелдерді азайтып, халықаралық капитал нарықтарына қол жеткізеді.

Жасыл қаржыландырудың негізгі құралдары

1) Жасыл облигациялар

Экологиялық жобаларды қаржыландыру үшін шығарылатын қарыздық бағалы қағаздар.

Мысалы: 2020 жылы Астана халықаралық қаржы орталығында (AIX) алғашқы жасыл облигациялар орналастырылды.

Олардың қаражаты жаңартылатын энергия жобаларына бағытталды [2].

2) Жасыл банкинг

Банктер экологиялық тиімді жобаларға жеңілдетілген несие беріп, энергия үнемдеу бағдарламаларын қаржыландырады.

Мысалы, энергия тиімді құрылысқа несие мөлшерлемесін төмендету тәжірибесі бар.

3) Халықаралық қаржы институттарының қолдауы [6].

Дүниежүзілік банк, Азия даму банкі, ЕҚДБ және БҰҰ даму бағдарламасы Қазақстанда экологиялық жобаларға гранттар мен арзан несиелер береді [5].

Қазақстандағы жасыл инвестициялардың даму үрдістері

Қазақстан жасыл экономиканы дамыту бағытында бірнеше маңызды бастама жүзеге асырды:

- 2013 ж. – «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы» қабылданды;
- AIFC алаңында Green Finance Centre құрылды;
- Жаңартылатын энергия көздерінің үлесі 2024 жылы жалпы тұтынудың 15%-на жетті;
- Жасыл облигациялар нарығы дамып келеді;
- ESG есептілігі бойынша ұлттық стандарттар енгізіле бастады.

Сондай-ақ, көміртегі шығарындыларын саудалау жүйесі (ETS) іске қосылып, экологиялық жауапкершілік нарықтық құрал арқылы ынталандырылуда.

Қазақстан үшін «жасыл» инвестицияларды тарту 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығын қамтамасыз етудің өршіл мақсатына жетудің маңызды шарты болып табылады. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі есептеп отырғандай, мұндай өзгерістерді іске асыру үшін алдағы 40 жыл ішінде 647,5 млрд АҚШ доллары мөлшерінде инвестиция қажет. Нормативтік-құқықтық базаны, сондай-ақ қаржылық және физикалық инфрақұрылымды құруға мемлекеттік қаржыландырудың едәуір көлемі қажет болады. Жекеше сектор қаржыландырудың 96,5% процентін қамтамасыз етеді деп топшыланып отыр [2].

«Жасыл» өсуді қамтамасыз ету үшін кең ауқымды өзгерістер үлкен көлемдегі жеке капиталды қажет етеді және, бақытымызға орай, оған қажетті қаражат бар. Мәселен, екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфелі шағын және орта бизнеске берілген қарыздар түріндегі 19,0 миллиард АҚШ долларын қоса алғанда (және тіпті халықаралық борыштық міндеттемелер нарығын есептемегенде) 43,4 миллиард АҚШ долларын құрайды. Қазақстан Ұлттық банкінің мәліметінше, 2022 жылдың екінші тоқсанында банк секторының 6,6 млрд АҚШ доллары мөлшеріндегі артық өтімділігі тіркелген [3].

Сонымен қатар, түпкі тұтынушы қарызды 19 процентке дейінгі сыйақы мөлшерлемесімен ала алады, бұл тіпті «жасыл» технологиялардың бағасы айтарлықтай төмендеген қазіргі кездің өзінде несиені өтеп, аман қалу үшін өте қиын. Екінші жағынан, екінші деңгейдегі банктер әдетте өздерінің «жасыл» клиенттерін тәуекелдері жоғары деп санай отырып, сақтықпен әрекет етеді және несиені зауықсыз береді.

«Жасыл» бастамаларды қаржыландырудағы қазіргі кедергілерді еңсеру мақсатында БҰҰДБ Қазақстанда қолайлы орта құруға және «жасыл» қаржыландыру жүйесін дамытуға жәрдемдеседі. «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ-мен ынтымақтастықта БҰҰДБ Жаһандық экологиялық қор қаржыландыратын жобалар портфелі шеңберінде энергия тиімділігі мен жаңартылатын энергия көздері саласындағы шағын және орта бизнес үшін «жасыл» қаржының қолжетімділігі мен қолайлылығын арттыруға арналған бірқатар қаржы құралдарын сынақтан өткізді [3].

Бұл құралдардың барлығы тәуекелді азайту арқылы қарыз қаражатын тартуды жеңілдетеді және/немесе тиісті критерийлерге сәйкес келетін жобаларды қаржыландыру үшін тартылған қаражаттың құнын төмендетеді. Осындай құралдардың бірі – 2018 жылы енгізілген сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау. 36 жобаға банкке сыйақы мөлшерлемесіне өтемақы төлеу түрінде қолдау көрсетілді. Қазақстандық «Зеренді» курортының негізіндегі «Парус» жастар сауықтыру лагерінде энергия тиімділігі мен жаңартылатын энергия көздерін жаңғырту жөніндегі кешенді жоба бұған жақсы мысал бола алады [1].

Жобаны жүзеге асыру нәтижесінде лагерь электр энергиясы мен жылыту төлемдерін айтарлықтай төмендеті алды. Үнемделген қаражат борышты өтеуге қызмет көрсету үшін пайдаланылып, қызметтердің құнын төмендетуге мүмкіндік берді. Ғимараттардың сыртқы түрін жақсарту мен лагерьдің балаларға жайлылығын арттыру арқылы экологиялық ұтымды инвестициялар лагерьдің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, ұзақ мерзімді мемлекеттік келісімшартқа отыруын қамтамасыз етті.

Шағын және орта бизнес: «жасыл» несиелердің пайдасы

Пилоттық режимде іске қосылған қаржы құралдары жақсы экономикалық, әлеуметтік және экологиялық нәтижелер көрсетті. Мысалы:

- Жеке инвестицияларды тарту (Т1 мөлшеріндегі субсидия Т6-ге дейін инвестиция тартуға мүмкіндік береді (бірнеше компания бірлесіп қаржыландырған жағдайда тартылған инвестициялар сомасы Т1 / Т14 арақатынасына жетті);
- Энергия сату компаниялары өз қызметі шеңберінде жобаларды іске асырудан бюджетке жаңа салықтық түсімдерді қамтамасыз етеді, бұл орайда Т1 субсидия 6 жыл ішінде Т3-ге дейін салық түсімдерін алуға мүмкіндік береді;
- Орта есеппен Т21,3 млн инвестиция 1 «жасыл» жұмыс орнын құрып, ШОБ дамуына да ықпал етеді [2].

Бұл жобаны іске асыру тетігі де дайын. Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуын ынталандырудың «Бизнестің жол картасы-2025» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде еліміздің бүкіл аумағында қарыздарға сыйақы төлеу үшін субсидиялау енгізілді. Бұл бағдарлама ШОБ-қа 8 проценттік сыйақы мөлшерлемесі бойынша «жасыл» қарыздар беруді көздейді. «Жасыл» жобаларды іріктеу процесін жеңілдету және «жасыл» құралдарды қолдау кезінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайту мақсатында БҰҰДБ белгіленген критерийлерге жауап беретін технологиялар каталогын дайындады. Бұл каталог кейінірек 2021 жылы қабылданған «жасыл» жобалардың ұлттық таксономиясына енгізілді [3].

«Жасыл» облигациялар – Қазақстанда алғаш рет

«Жасыл» облигациялар Қазақстанда БҰҰДБ тарапынан алғаш рет 2020 жылдың тамызында енгізілген тағы бір борыштық құрал болып табылады. БҰҰДБ әріптесі – АХҚО Жасыл қаржыландыру орталығы атап өткендей, оларды шығарудың арқасында Қазақстанда тұрақты бонд нарығы құрылды. Осыдан кейін ESG облигацияларының тағы үш топтамасы шығарылды: Азия даму банкінің 32,5 млн АҚШ доллары көлеміндегі екі шығарылымы мен «Даму» компаниясының 2,4 млн АҚШ доллары көлеміндегі бір шығарылымы. Жасыл облигацияларды субсидиялау мен олардың мақсатқа лайықтығын көрнекі көрсету үшін пайдаланылған донорлық қаражаттың 1 доллары ағымдағы жағдай бойынша облигациялардың кейінгі шығарылымдарында 175 долларды айналымға шығаруға ықпал еткенін айтып кеткен жөн [5].

Инвестициялар тәуекелін азайту

БҰҰДБ Қазақстандағы энергия тиімділігіне инвестициялауға кедергі келтіретін негізгі барьерлердің бірін – ШОБ-тың кепілдің жоқтығына байланысты қолжетімді қаржыландыруды алуға қабілетсіздігін жоюға ұмтыла отырып, нарықты тексеру үшін қарызға кепілдік беру құралын енгізді, мұнда БҰҰДБ дефолт болған жағдайда банкке «жасыл» жобаның борышын төлеу бойынша кепілгер ретінде өзіне міндеттеме алды.

БҰҰДБ, сондай-ақ, Қазақстанда ғимараттардың ескі жалпы қорын жаңарту мәселесін шешуге және құрылыс саласы өндіретін парниктік газдар шығарындыларын экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан тиімді түрде азайтуға көмектесетін

эксперименттік факторинг мәмілелерін жүргізуге жәрдемдесті.

Қаржы құралдарынан бөлек, БҰҰДБ-ң инвестициялар тәуекелдерін төмендету жөніндегі тұрақты сипаттағы іс-шаралары жақсы нәтижелер беріп, жаңартылатын энергетикаға қомақты қаражат тарту мүмкіндігін қамтамасыз етті. Мысалы, Түркістан облысының Шәуілдір ауылында қуаты 50 МВт күн электр станциясының құрылысына 40-50 млн доллар тікелей шетелдік инвестиция бөлінді [4].

Атмосфераға көміртегі шығарындылары үшін төленетін төлемдер көптеген елдер өздерінің Ұлттық анықталған салымдарын жүзеге асыруға ықпал ету мақсатында қабылдаған мағыналы жаңа саяси құрал болып табылады. БҰҰДБ Қазақстанға жаһандық көміртегі нарықтарына интеграцияланудан пайда көруге және төмен көміртекті экономикаға халықаралық және жеке сектор инвестицияларын тартуға көмектеседі [2].

Енгізілген құралдардың барлығы тәуекелдер мен шығындарды азайтып, түпкі тұтынушылар үшін процесті жеңілдетеді, оған қоса, оларды қайталау және бейімдеу оңай, сондықтан олар тұрақты экономикалық өсуге ықпал етеді.

Мәселелер және оларды шешу жолдары

Негізгі мәселелер:

- Жасыл жобалардың табыстылығын бағалау әдістерінің жетілмегендігі;
- Инвесторлар арасында экологиялық жобаларға қызығушылықтың төмендігі;
- Салықтық және құқықтық ынталандырудың жеткіліксіздігі;
- Ақпараттық ашықтық пен мониторингтің әлсіздігі [1].

Шешу жолдары:

1. Мемлекеттік қолдау мен салықтық жеңілдіктер жүйесін енгізу;
2. ESG стандарттарын заңнамалық деңгейде міндетті ету;
3. Жасыл қаржыландырудың ұлттық стратегиясын бекіту;
4. Халықаралық «жасыл» қаржы институттарымен серіктестікті кеңейту;
5. Қаржылық және экологиялық сауаттылықты арттыру.

Қорытынды. Жасыл инвестициялар мен тұрақты қаржыландыру — ХХІ ғасыр экономикасының жаңа моделі. Жасыл инвестициялар мен тұрақты қаржыландыру механизмдері қазіргі жаһандық экономиканың дамуы жағдайында ерекше өзектілікке ие болып отыр. Климаттың өзгеруі, қоршаған ортаның ластануы және табиғи ресурстардың шектеулілігі экономикалық өсудің дәстүрлі үлгілерін қайта қарауды талап етеді. Осы тұрғыда жасыл инвестициялар экономикалық тиімділікті экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікпен үйлестіруге мүмкіндік беретін маңызды құрал ретінде қалыптасуда.

Зерттеу барысында жасыл инвестициялардың негізгі бағыттары мен олардың экономикалық маңызы айқындалды. Жаңартылатын энергия көздері, энергия тиімділігі, экологиялық инфрақұрылым және қалдықтарды басқару салаларына бағытталған инвестициялар ұзақ мерзімді перспективада тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етіп қана қоймай, жаңа жұмыс орындарын құруға және инновациялық технологиялардың дамуына ықпал ететіні анықталды. Сонымен қатар, жасыл жобалар экологиялық тәуекелдерді азайту арқылы мемлекеттердің әлеуметтік және қаржылық жүктемесін төмендетуге мүмкіндік береді.

Тұрақты қаржыландыру механизмдері, әсіресе ESG қағидаттарына негізделген қаржылық шешімдер, инвестициялық тәуекелдерді басқарудың тиімді құралы ретінде көрініс табады. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, экологиялық және әлеуметтік факторларды ескеретін компаниялар мен жобалар инвесторлар үшін анағұрлым тартымды болып келеді. 2025 жылға қарай ESG стандарттарының қаржы нарықтарында кеңінен қолданылуы тұрақты қаржыландырудың жүйелі сипатқа ие болуына жағдай жасайды.

Қазақстан жағдайында жасыл инвестициялар мен тұрақты қаржыландыруды дамыту экономиканы әртараптандырудың және халықаралық экологиялық міндеттемелерді орындаудың маңызды бағыты болып табылады. Астана халықаралық қаржы орталығының жасыл қаржыландыруды ілгерілетуі, жаңартылатын энергия көздері саласындағы жобалардың көбеюі және мемлекеттік қолдау тетіктерінің кеңеюі бұл бағыттың болашағы зор екенін көрсетеді. Дегенмен, жасыл қаржы нарығын дамыту үшін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру, қаржы институттарының рөлін күшейту және бизнес пен халық арасында экологиялық қаржыландырудың маңыздылығын арттыру қажет.

Қорытындылай келе, жасыл инвестициялар мен тұрақты қаржыландыру механизмдері экономикалық даму мен экологиялық қауіпсіздікті үйлестірудің тиімді жолы болып табылады. Бұл бағытты жүйелі түрде дамыту 2025 жылға қарай ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері жасыл экономиканы дамытуға бағытталған ғылыми зерттеулер мен практикалық шешімдер әзірлеуде маңызды теориялық және қолданбалы негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қазақстан Республикасының Президенті. Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы». – Астана, 2013.
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстан Республикасының төмен көміртекті даму стратегиясы және көміртегі бейтараптығына қол жеткізу жөніндегі аналитикалық есеп. – Астана, 2022.
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Қазақстан Республикасының қаржы секторының дамуы туралы жылдық есеп. – Астана, 2022.
4. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы (БҰҰДБ). Қазақстандағы жасыл қаржыландыруды дамыту: саясат, құралдар және тәжірибе. – Астана, 2021.
5. Астана халықаралық қаржы орталығы (AIFC). Қазақстандағы жасыл облигациялар нарығы және ESG қаржыландырудың дамуы туралы шолу. – Астана, 2023.
6. World Bank Group. Sustainable Finance and Green Investment for Climate Action. – Washington, DC: World Bank Publications, 2020.

Л.Р. Тастанбекова, М.Т. Омаров
Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған,
E-mail: laura.ramazann@gmail.com

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ОРГАНИЧЕСКИХ ПРОДУКТОВ В УСЛОВИЯХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются правовые механизмы регулирования рынка органических продуктов в условиях глобальных климатических трансформаций. Анализируются действующие нормативно-правовые акты, механизмы сертификации и стандартизации, меры государственной поддержки и контроль за соблюдением требований. Особое внимание уделено влиянию климатических изменений на формирование правовых норм и адаптацию аграрного сектора к новым условиям. Рассматривается практика Республики Казахстан в области органического производства, выявляются проблемы регулирования рынка органической продукции и предлагаются пути совершенствования. Статья подчёркивает важность органических продуктов как элемента устойчивого развития, направленного на защиту окружающей среды, обеспечение продовольственной безопасности и здоровья населения.

Актуальность темы статьи обусловлена тем, что в условиях глобальных климатических трансформаций современное общество сталкивается с необходимостью пересмотра подходов к производству и потреблению продуктов питания. Изменение климата оказывает существенное влияние на аграрный сектор, снижая урожайность, ухудшая качество почв и провоцируя экологические риски, что обуславливает необходимость перехода к устойчивым моделям сельского хозяйства. В этих условиях особую актуальность приобретает производство и оборот органических продуктов, как одного из ключевых элементов устойчивого развития. Органическое сельское хозяйство способствует снижению негативного воздействия на окружающую среду и обеспечивает производство безопасной продукции. Эффективное функционирование рынка органических продуктов невозможно без развитой системы правового регулирования, включающей комплекс нормативных и институциональных механизмов.

Целью настоящего исследования является анализ правовых механизмов регулирования рынка органических продуктов в условиях климатических трансформаций.

Задачи исследования включают: анализ нормативно-правовой базы, выявление ключевых механизмов регулирования, определение проблем и разработку направлений их решения.

Ключевые слова: органическая продукция, экологически чистые продукты, климатические трансформаций, органика, устойчивое развитие.

Андатпа. Мақалада жаһандық климаттық трансформациялар жағдайында органикалық өнімдер нарығын құқықтық реттеу тетіктері қарастырылады. Қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілер, сертификаттау және стандарттау механизмдері, мемлекеттік қолдау шаралары және талаптардың сақталуын бақылау жүйесі талданады. Климаттың өзгеруінің құқықтық нормалардың қалыптасуына және аграрлық сектордың жаңа жағдайларға бейімделуіне әсеріне ерекше назар аударылады. Қазақстан Республикасындағы органикалық өндіріс тәжірибесі қарастырылып, органикалық өнімдер нарығын реттеудегі негізгі проблемалар анықталып, оларды жетілдіру жолдары ұсынылады. Мақалада органикалық өнімдердің қоршаған ортаны қорғау, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және халық денсаулығын сақтау мақсатындағы тұрақты дамудың маңызды элементі ретіндегі рөлі атап өтіледі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі жаһандық климаттық трансформациялар жағдайында азық-түлік өндірісі мен тұтыну тәсілдерін қайта қарау қажеттілігімен айқындалады. Климаттың өзгеруі аграрлық секторға елеулі әсер етіп, өнімділіктің төмендеуіне, топырақ сапасының нашарлауына және экологиялық тәуекелдердің артуына әкеледі, бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығының тұрақты модельдеріне көшу қажеттілігін туындатады. Осы тұрғыда органикалық өнімдерді өндіру мен айналымы тұрақты дамудың негізгі элементтерінің бірі ретінде ерекше маңызға ие. Органикалық ауыл шаруашылығы қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға және қауіпсіз өнім өндіруге мүмкіндік береді. Органикалық өнімдер нарығының тиімді жұмыс істеуі нормативтік және институционалдық тетіктердің кешенін қамтитын дамыған құқықтық реттеу жүйесін талап етеді.

Зерттеудің мақсаты – климаттық трансформациялар жағдайында органикалық өнімдер нарығын құқықтық реттеу тетіктерін талдау.

Зерттеу міндеттері: нормативтік-құқықтық базаны талдау, негізгі реттеу тетіктерін анықтау, проблемаларды айқындау және оларды шешу бағыттарын әзірлеу.

Түйін сөздер: органикалық өнімдер, экологиялық таза өнімдер, климаттық трансформациялар, органикалық ауыл шаруашылығы, тұрақты даму.

Abstract. The article examines the legal mechanisms regulating the organic products market in the context of global climate transformations. It analyzes existing regulatory legal acts, certification and standardization mechanisms, state support measures, and compliance control. Particular attention is paid to the impact of climate change on the development of legal norms and the adaptation of the agricultural sector to new conditions. The practice of the Republic of Kazakhstan in the field of organic production is considered, key regulatory challenges in the organic products market are identified, and ways for improvement are proposed. The article emphasizes the importance of organic products as an element of sustainable development aimed at environmental protection, food security, and public health.

The relevance of the study is driven by the fact that, in the context of global climate transformations, modern society faces the need to reconsider approaches to food production and consumption. Climate change has a significant impact on the agricultural sector, reducing crop yields, degrading soil quality, and increasing environmental risks, thereby necessitating a transition to sustainable agricultural models. In this regard, the production and circulation of organic products become particularly important as one of the key elements of sustainable development. Organic agriculture helps reduce negative environmental impacts and ensures the production of safe products. The effective functioning of the organic products market is impossible without a well-developed system of legal regulation, including a comprehensive set of regulatory and institutional mechanisms.

The aim of this study is to analyze the legal mechanisms regulating the organic products market under conditions of climate transformation.

The objectives of the study include: analyzing the regulatory framework, identifying key regulatory mechanisms, determining existing problems, and developing directions for their solution.

Keywords: organic products, environmentally friendly products, climate transformations, organic agriculture, sustainable development.

Введение. Производство и оборот органических продуктов выступают одним из ключевых элементов устойчивого развития, поскольку ориентированы на применение экологически безопасных технологий, сохранение природных ресурсов и снижение негативного воздействия на окружающую среду. Органическое сельское хозяйство способствует поддержанию плодородия почв, сохранению биоразнообразия и рациональному использованию водных ресурсов, что особенно важно в условиях климатических трансформаций. Кроме того, развитие рынка органической продукции обеспечивает население безопасными и качественными продуктами питания, способствует укреплению здоровья общества и формированию экологически ответственного потребления. В совокупности это позволяет рассматривать производство и оборот органических продуктов как важный инструмент реализации принципов устойчивого развития, направленных на достижение баланса между экономическим ростом, социальной стабильностью и охраной окружающей среды.

Во всем мире, в том числе и в нашей стране в последние годы активно растет интерес и спрос населения на экологически чистые продукты питания, вызванный заботой о здоровье путем качественного питания и изменением климатических условий в худшую сторону. К факторам, способствующим росту спроса на органические продукты, относят: обилие достоверной информации о здоровье человека и питании; повышение рыночной грамотности потребителей; загрязнение природы и несоблюдение экологического баланса; неоднозначность идеи генетически модифицированных организмов [1;96]. Согласно последним исследованиям, в США, Европейском Союзе и Японии спрос на органические продукты превышает предложение, а интерес потребителей и рост рынков органических продуктов во всем мире имеет восходящий тренд [2;296]. Это в свою очередь стимулирует рост рынка экологически чистых продуктов. Поэтому очень важно эффективное правовое регулирование рынка экологически чистых продуктов для обеспечения населения безопасными и качественными продуктами питания. На прилавках часто можно найти достаточное количество продуктов с отметкой «эко», «био», «фермерский», «натуральный» и т.д., что может ввести потребителя в некоторое заблуждение относительно потребительских свойств продукции, поскольку зачастую органические продукты ассоциируются с понятием «экологически чистые продукты». Такие маркировки без сертификата часто являются маркетинговыми уловками производителей. В казахстанском законодательстве отсутствует юридически закрепленного понятия «экологически чистый продукт», однако имеется термин «органическая продукция». Понятие «органическая продукция» в законодательстве Казахстана раскрывается следующим образом: органическая продукция – сельскохозяйственная продукция, продукция из дикорастущих растений, семена сельскохозяйственных растений, дрожжи и грибы, продукты их переработки, в том числе пищевая продукция, отвечающие требованиям настоящего Закона и национальным стандартам [3]. К основным требованиям органического производства относятся: использование здоровых семян сельскохозяйственных растений, сельскохозяйственных животных, безопасной продукции и сырья животного и растительного происхождения; исключение применения веществ синтетического происхождения, химических пестицидов, гормонов, антибиотиков и пищевых добавок; сохранение и воспроизводство плодородия почв; защита сельскохозяйственных растений с помощью превентивных мер, включающих выбор соответствующих севооборотов, видов и сортов сельскохозяйственных растений, устойчивых к вредителям, сорнякам и болезням растений; применение механических, биологических и физических методов защиты сельскохозяйственных растений от вредителей, сорняков и болезней растений; сохранение экологических систем при выборе конкретного вида органической продукции для производства; выбор адаптированных к местным условиям устойчивых видов, сортов сельскохозяйственных растений и видов сельскохозяйственных животных; забота о здоровье сельскохозяйственных животных путем обеспечения соответствующих условий содержания и выпаса, учета их естественного поведения, стимулирования естественного иммунитета; исключение применения ионизирующего излучения; исключение применения генетически модифицированных объектов, кроме ветеринарных препаратов; минимизация использования невозобновляемых природных ресурсов; исключение применения методов производства продукции растениеводства без использования почвы; во избежание смешивания производство органической продукции должно быть отделено от производства продукции, не относящейся к органической продукции, на всех этапах производства и оборота органической продукции [3]. Все эти требования в целом и в частности обеспечивают высокое качество и безопасность органической продукции.

В соответствии со ст.17 законом РК «О производстве и обороте органической продукции», при маркировке органической продукции и ее рекламе допускается использование слова «органический», производного или сокращенного от него слова, отдельно или в сочетании с наименованием продукции, также законодатель запрещает маркировку, вводящая в заблуждение потребителя по поводу того, что данная продукция соответствует органической продукции [3]. Законом Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях был дополнен статьей 408-1 следующего содержания:

«Статья 408-1. Нарушение законодательства Республики Казахстан в области производства органической продукции».

1. Нарушение законодательства Республики Казахстан в области производства органической продукции, совершенное в виде выпуска и реализации органической продукции, не соответствующей требованиям законодательства Республики Казахстан в области производства органической продукции, – влечет штраф на физических лиц в размере тридцати, на субъектов малого предпринимательства или некоммерческие организации – в размере шестидесяти пяти, на субъектов среднего предпринимательства – в размере ста, на субъектов крупного предпринимательства – в размере двухсот месячных расчетных показателей.

2. Действие (бездействие), предусмотренное частью первой настоящей статьи, совершенное повторно в течение года после наложения административного взыскания, – влечет штраф на физических лиц в размере сорока пяти, на субъектов малого предпринимательства или некоммерческие организации – в размере ста двадцати, на субъектов среднего предпринимательства – в размере двухсот, на субъектов крупного предпринимательства – в размере четырехсот месячных расчетных показателей." [4]. На наш взгляд юридическая ответственность за нарушение требований законодательства в области производства органической продукции является важным инструментом обеспечения эффективности правового регулирования

необходимый для защиты потребителей от псевдо-«эко» продукции, также защиты производителей органической продукции от недобросовестной конкуренции. Однако, Законом Республики Казахстан от 10 июня 2024 года данная статья была исключена [5]. На наш взгляд, такое правовое решение может привести к следующим негативным последствиям как увеличение числа недобросовестных производителей, использующих ложную маркировку без соблюдения стандартов, снижение качества органической продукции, потеря доверия потребителей к органической продукции, потенциальное негативное влияние на здоровье населения, ослабление внутреннего рынка в связи снижением спроса на органику вызванный недоверием потребителей. Все эти возможные негативные последствия в совокупности негативно скажутся на устойчивом развитии сельского хозяйства и экологии страны.

Органическая продукция играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности, поскольку производство органической продукции гарантирует изготовление органической продукции в соответствии с законодательством Республики Казахстан в области производства и оборота органической продукции и национальными стандартами [3]. В свою очередь, продовольственная безопасность является неотъемлемой частью национальной безопасности. Согласно со ст.22 закона «О национальной безопасности Республики Казахстан», продовольственная безопасность как составляющая часть экономической безопасности, предусматривает состояние защищенности экономики, в том числе агропромышленного комплекса, при котором государство способно обеспечить физическую и экономическую доступность населению качественных и безопасных продовольственных товаров, достаточных для удовлетворения физиологических норм потребления и демографического роста [6]. Как мы видим, производство органических продуктов непрерывно связана с национальной безопасностью страны.

Система правового регулирования в области органического сельского хозяйства в Республике также начинает складываться. Так, закон Республики Казахстан «О производстве и обороте органической продукции» определяет правовые, экономические, социальные и организационные основы производства и оборота органической продукции, направленные на сохранение и рациональное использование природных ресурсов, содействие в формировании здорового питания и развитие рынка органической продукции [3], Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 26 ноября 2024 года № 385 «Об утверждении Правил производства и оборота органической продукции», определяющий порядок производства и оборота органической продукции [7], национальные стандарты Республики Казахстан.

В Казахстане на сегодняшний день постепенно формируется рынок органических продуктов, имеющий огромный потенциал развития. Также казахстанский рынок органических продуктов имеет и значительный экспортный потенциал. Так, Казахстан занимает 9-е место среди экспортеров органических продуктов питания в Европейский союз с объемом экспорта более 100 тысяч тонн [8]. Органические продукты, произведенные в стране, продаются в Германии, Нидерландах, Швейцарии [8]. В стране активно формируется реестр производителей органической продукции. Согласно реестру производителей органической продукции, опубликованный на сайте Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан по состоянию на 05 марта 2026 года органическим производством занимаются 13 сертифицированных производителей по следующим видам деятельности: переработка (производство пищевых добавок), растениеводство, переработка, животноводство (пчеловодство) [9]. Однако производители органической продукции в Казахстане сталкиваются с определенными трудностями. К ключевым проблемам можно отнести: проблема экспорта казахстанской органической продукции; затраты на сертификацию; слабая логистика и инфраструктура; отсутствие развитого внутреннего рынка. Несмотря на то что отечественная органическая продукция конкурентоспособна по качеству с европейской, но слабым местом остается логистика [10]. Решением данной проблемы может стать развитие экспортной логистической инфраструктуры, расширение системы субсидирования; также цифровизация логистики органической продукции путем создания единой цифровой платформы, объединяющей производителей, логистических компаний и склады. Мы полагаем, что цифровизация отрасли производства органических продуктов способна эффективно решить проблемы с логистикой и экспортом органической продукции путем снижения логистических затрат и сокращения время доставки. Также для эффективного решения проблем экспорта казахстанской органической продукции государству необходимо внедрить специальный регулятивный механизм в сфере экспортных пошлин, предусматривающий их снижение или полное освобождение от уплаты для органической продукции. Также предлагаем усовершенствовать систему сертификации, создавая более благоприятные условия для производителей органической продукции. Такая улучшенная система позволило бы проводить оценку рисков и уязвимости в различных секторах сельского хозяйства, а также способствовать увеличению объемов производства органической продукции. Эксперты в качестве основных факторов, тормозящих развитие внутреннего рынка, выделяют: высокую стоимость органической продукции; низкую информационную осведомленность населения: многие не знают, в чем ценность органических продуктов; также высокий спрос на органику в Европе [8]. Таким образом, развитие внутреннего рынка органической продукции в Казахстане сдерживается высокой стоимостью, низкой осведомленностью потребителей о пользе органики и экспортоориентированностью производителей органической продукции. Для государства развитие внутреннего спроса на органическую продукцию имеет первостепенное значение, поскольку напрямую влияет на сохранение здоровья населения. Решение данной проблемы требует комплексного решения. Согласно ст.3 закона Республики Казахстан «О производстве и обороте органической продукции», развитие внутреннего рынка органической продукции и удовлетворение потребностей населения в ней является одним из основных целей законодательства Республики Казахстан в области производства и оборота органической продукции являются [3], поэтому решение данного вопроса требует комплексного подхода.

Мы для развитие внутреннего рынка органической продукции и поднятия внутреннего спроса предлагаем следующие меры:

- для повышения информированности населения о полезных свойствах органической продукции необходимо внедрение специальных образовательных программ в организациях образования (школы, детские сады), популяризирующие принципы здорового питания;
- маркировка органики с помощью цифровых инструментов (к примеру QR-кодов), обеспечивающих быстрый доступ к информации о полезных свойствах органики, развитие онлайн-продаж через цифровые платформы и маркетплейсы;
- внедрение специальных «зеленых полок» с отечественной органической продукцией в больших сетях супермаркетов;
- государственные закупки органической продукции: обязательное включение органической продукции в меню школ, детских садов и организации здравоохранения;
- предоставление мер государственной поддержки производителям органической продукции путем установления налоговых льгот при продаже органики на внутреннем рынке. Реализация указанных мер могло бы способствовать эффективному развитию внутреннего спроса на органическую продукцию.

Совершенствование правовых механизмов регулирования рынка органических продуктов должно быть направлено на повышение эффективности нормативной базы и усиление контроля. Ключевыми направлениями должны стать внедрение цифровых технологий, расширение государственной поддержки производителей и развитие международного сотрудничества.

Заключение. Органическое производство ориентировано на сохранение биоразнообразия, поддержание плодородия почв и рациональное использование природных ресурсов, что делает его важным элементом устойчивого развития при условиях климатических трансформаций. Таким образом, правовые механизмы регулирования рынка органических продуктов играют ключевую роль в условиях климатических трансформаций. Они обеспечивают адаптацию аграрного сектора к изменяющимся природным условиям и способствуют реализации принципов устойчивого развития. Совершенствование правового регулирования является необходимым условием обеспечения экологической безопасности, повышения качества продукции и защиты прав потребителей.

Список литературы.

1. А.С. Молдагалиева, Л.К. Еркинбаева, Г.К. Шуланбекова. Соотношение и законодательное регулирование понятий «Органическая продукция» и «Экологически чистый продукт». Заң сериясы. №3 (111). 2024. <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/3156/2460>
2. Валентина М. Кручинина. Государственное регулирование рынка органической продукции в России. Вестник ВГУИТ/Proceedings of VSUET, Т. 79, № 2, 2017. <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-rynka-organicheskoy-produktsii-v-rossii/viewer>
3. Закон Республики Казахстан от 10 июня 2024 года № 89-VIII ЗРК «О производстве и обороте органической продукции». <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000089#z7>
4. Закон Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 424-V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам производства органической продукции и развития агропромышленного комплекса». <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000424#z16>
5. Закон Республики Казахстан от 10 июня 2024 года «О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях». <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000091#z15>
6. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан». <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527#z255>
7. Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 26 ноября 2024 года № 385 «Об утверждении Правил производства и оборота органической продукции» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2400035431>
8. Сайт tengrinews.kz <https://tengrinews.kz/article/organiceskie-produkty-pravda-eksperta-potencial-kazaxstana-3059/>
9. Сайт Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/search/1?contentType=documents&searchText=%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%8B+&slug=moa&lang=ru>
10. zakon.kz <https://www.zakon.kz/ekonomika-biznes/6480580-problemy-eksporta-kazakhstanskoy-organicheskoy-produktsii-nazval-ekspert.html>

А. Абден, Н. Мұса

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдықорган,
E-mail: laura.ramazann@gmail.com*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ КАК СОВРЕМЕННАЯ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА

Аннотация. В контексте трансформационных процессов, характерных для современного казахстанского общества, высшие учебные заведения сталкиваются с задачей комплексного развития социальных и профессиональных компетенций студентов. Подготовка будущих специалистов базируется на двух ключевых методологических парадигмах: инновационно-технологической, ориентированной на достижение заданных результатов, и личностно-центрированной, направленной на раскрытие внутреннего потенциала обучающихся. Однако первый подход часто сопровождается дефицитом внимания к когнитивной эволюции и индивидуальным особенностям студентов, тогда как второй демонстрирует недостаточную адаптацию к региональной специфике и ограниченность в ресурсном обеспечении. В связи с этим актуализируется применение адаптивных образовательных технологий, способных гармонизировать данные концепции, обеспечивая их интеграцию с учетом специфики вузов в различных регионах страны. Реализация такого подхода способствует достижению оптимального уровня профессиональной подготовки посредством внедрения инновационных методик, формирования критериального мышления и активизации коммуникативных компетенций всех субъектов образовательного процесса.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, инновационно-технологический подход, личностно-ориентированный подход, комплексный подход, технологии вузовского обучения, адаптивная технология, качество образования, активные методы обучения, интерактивные методы обучения, бакалавриат, магистратура, докторантура.

Андатпа. Қазіргі қазақстандық қоғамға тән трансформациялық үдерістер жағдайында жоғары оқу орындары студенттердің әлеуметтік және кәсіби құзыреттерін кешенді дамыту міндетіне тап болуда. Болашақ мамандарды даярлау екі негізгі әдіснамалық парадигмаға негізделеді: белгіленген нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған инновациялық-технологиялық және білім алушылардың ішкі әлеуетін ашуға бағытталған тұлғаға бағдарланған тәсіл. Алайда бірінші тәсіл көбіне студенттердің когнитивтік дамуы мен жеке ерекшеліктеріне жеткілікті назар аудармаумен сипатталса, екіншісі өңірлік ерекшеліктерге бейімделудің жеткіліксіздігімен және ресурстық қамтамасыз етудің шектеулілігімен ерекшеленеді.

Осыған байланысты аталған тұжырымдамаларды үйлестіруге, оларды елдің әртүрлі өңірлеріндегі жоғары оқу орындарының ерекшеліктерін ескере отырып интеграциялауға қабілетті бейімделген білім беру технологияларын қолдану

өзекті болып отыр. Мұндай тәсілді жүзеге асыру инновациялық әдістемелерді енгізу, критериялды ойлауды қалыптастыру және білім беру үдерісінің барлық субъектілерінің коммуникативтік құзыреттерін дамыту арқылы кәсіби даярлықтың оңтайлы деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: кәсіби даярлық, инновациялық-технологиялық тәсіл, тұлғаға бағдарланған тәсіл, кешенді тәсіл, жоғары оқу орнындағы оқыту технологиялары, бейімделген технология, білім беру сапасы, белсенді оқыту әдістері, интерактивті оқыту әдістері, бакалавриат, магистратура, докторантура.

Abstract. In the context of transformational processes characteristic of modern Kazakhstani society, higher education institutions face the challenge of comprehensively developing students' social and professional competencies. The training of future specialists is based on two key methodological paradigms: an innovation-technology approach focused on achieving predefined outcomes, and a learner-centered approach aimed at unlocking students' internal potential. However, the first approach is often associated with insufficient attention to cognitive development and individual characteristics of students, while the second demonstrates limited adaptation to regional specifics and constraints in resource availability.

In this regard, the application of adaptive educational technologies becomes particularly relevant, as they are capable of harmonizing these approaches and ensuring their integration, taking into account the specifics of universities across different regions of the country. The implementation of such an approach contributes to achieving an optimal level of professional training through the introduction of innovative methods, the development of critical thinking, and the enhancement of communicative competencies of all participants in the educational process.

Keywords: professional training, innovation-technological approach, learner-centered approach, integrated approach, higher education technologies, adaptive technology, quality of education, active learning methods, interactive learning methods, bachelor's degree, master's degree, doctoral studies.

Введение. Современные трансформационные процессы, происходящие в казахстанском обществе, неизбежно затрагивают систему высшего образования, выдвигая к ней требования, которые еще несколько десятилетий назад казались востребованными. Сегодня университет уже не может ограничиваться функцией передачи знаний - от него ожидается подготовка специалиста, способного адаптироваться к быстро меняющейся профессиональной среде, принимать решения в условиях неопределенности и, что, возможно, даже важнее, самостоятельно выстраивать траекторию своего развития.

В этой связи проблема профессиональной подготовки специалистов приобретает несколько иной смысл. Речь идет не столько о содержании образовательных программ, сколько о логике их построения и тех технологиях, которые лежат в основе образовательного процесса. Если раньше доминировала идея стандартизированного обучения, ориентированного на воспроизводство знаний, то в настоящее время все более отчетливо проявляется необходимость перехода к моделям, учитывающим индивидуальные особенности обучающихся и специфику образовательной среды.

Анализ научных исследований показывает, что в педагогической науке сложились два относительно устойчивых подхода к организации профессиональной подготовки: инновационно-технологический и личностно-ориентированный. Первый обеспечивает структурированность и управляемость образовательного процесса, однако нередко приводит к формализации обучения. Второй, напротив, направлен на развитие индивидуальности обучающегося, но его реализация часто сталкивается с ограничениями институционального и ресурсного характера. В этом противоречии, возможно, и кроется одна из ключевых проблем современной системы образования.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных вопросам модернизации образовательного процесса (Н.А. Назарбаев, А.А. Вербицкий, Т.Т. Галиев и др.), остается недостаточно изученным вопрос о механизмах интеграции указанных подходов в условиях региональных вузов Казахстана. Практика показывает, что прямое заимствование зарубежных моделей не всегда дает ожидаемый результат, что, в свою очередь, требует поиска адаптивных решений, учитывающих локальный контекст.

В этой связи целью настоящего исследования является анализ возможностей применения адаптивной технологии профессиональной подготовки специалистов как инструмента интеграции инновационно-технологического и личностно-ориентированного подходов. Для достижения поставленной цели предполагается рассмотреть теоретические основания указанных подходов, выявить их ограничения, а также проанализировать практический опыт их реализации в образовательном процессе вуза.

Предполагается, что использование адаптивной технологии позволит повысить эффективность профессиональной подготовки за счет более гибкого сочетания различных образовательных стратегий, однако данный тезис требует дополнительного эмпирического подтверждения, что и определяет логику дальнейшего исследования.

Стратегические ориентиры модернизации казахстанского общества, обозначенные Президентом Республики Казахстан Н. Назарбаевым, предполагают усиление роли вузов в подготовке кадров, способных адаптироваться к глобальной конкурентной среде, основанной на знании и инновациях. Это требует совершенствования образовательных программ, направленных на развитие критического мышления, профессиональной мобильности и готовности к взаимодействию в изменяющихся социально-экономических условиях [1].

Обзор литературы. Профессиональная подготовка специалистов (ППС) как информационно-образовательная система представляет собой комплексный механизм для проектирования вузовского обучения, воспитательной деятельности и формирования профессионального сознания студентов.

При разработке ППС перед вузами стоят две ключевые задачи: сохранение академических традиций через инновационно-технологический подход и создание условий для свободного взаимодействия в рамках личностно-ориентированного подхода, направленного на самореализацию обучающегося.

Первая модель образовательного процесса, «линейная», предполагает структурированность и четкую регламентацию траекторий, в то время как вторая модель, «нелинейная», ориентирована на гибкость и индивидуализацию образовательных стратегий. Исторически, в зависимости от этапа развития, в образовании преобладала та или иная концепция. В дальнейшем мы рассмотрим их влияние на систему подготовки специалистов.

ППС изначально носила технологический характер, основываясь на заранее заданных параметрах, охватывающих объем и структуру знаний, а также систему поведенческих норм и ценностей, соответствующих требованиям будущей профессиональной деятельности студентов.

Этот аспект подчеркивает значимость технологического подхода в организации образовательной деятельности вузов,

обеспечивая структурированность, предсказуемость и воспроизводимость учебного процесса. Применение данной методологии способствует формированию образовательных стратегий на основе детализированных алгоритмов, интеграции передовых методик, использования цифровых технологий и научно обоснованных моделей развития профессиональных компетенций. Такой подход не только оптимизирует процесс подготовки специалистов, но и повышает его адаптивность к динамично меняющимся требованиям профессиональной среды [2].

Ключевая особенность инновационно-технологического подхода заключается в передаче студентам вузов строго регламентированного комплекса специализированных знаний и профессиональных традиций в рамках образовательной программы, при этом когнитивное развитие обучающихся оказывается в меньшей степени приоритетным. Основной акцент делается на дисциплину, лояльность к идеалам учебного заведения и выполнение учебных задач согласно установленным алгоритмам.

Эта модель, основанная на принципе унификации образовательного процесса («обучение всех по единому стандарту»), сохраняет свою актуальность и в современных условиях, особенно в военных учебных заведениях, где четкая структура подготовки имеет критическое значение. Наибольшее распространение она получила в советский период, когда образовательные программы строились по линейному принципу. На первых курсах студенты осваивали обширный блок общенаучных дисциплин, содержание которых часто было слабо связано с их будущей профессиональной деятельностью. Это затрудняло осознание их значимости в профессиональном контексте, что способствовало формированию избирательного отношения к учебным дисциплинам: прикладные предметы вызывали больший интерес, в то время как фундаментальные теоретические курсы зачастую изучались формально с минимальной вовлеченностью.

Анализ практики вузов, использующих данный подход, выявил его ключевой недостаток: приоритетное внимание уделялось передаче образовательного контента, в то время как когнитивное развитие студентов, их индивидуальность, инициативность и формирование личностного поведения, соответствующего ценностям современного общества, оставались на периферии учебного процесса. Освоение знаний зачастую носило фрагментарный характер, а контроль усвоения сводился к традиционному опросу на семинарских занятиях, что ограничивало развитие критического мышления и самостоятельности студентов.

Несмотря на свои ограничения, данная система обладала внутренней логикой и демонстрировала признаки поэтапного становления профессионализма. Ее структура обеспечивала четкую организацию образовательного процесса, что позволяло достигать предсказуемых результатов подготовки специалистов.

Со временем было подчеркнуто, что ключевым направлением реформирования высшего образования должно стать комплексное внедрение современных образовательных технологий. Эти изменения были направлены на повышение качества подготовки специалистов, адаптацию учебных программ к требованиям инновационной экономики и формирование у студентов гибких компетенций, необходимых для успешной профессиональной деятельности в условиях динамично меняющегося социума [3, с.9]. В рамках реформирования высшего образования предлагалось пересмотреть структуру учебного процесса, в том числе ввести профильные дисциплины с первых курсов, что позволило бы студентам сразу погружаться в профессиональную среду. Общенаучные и общепрофессиональные дисциплины рассматривались как сопутствующие, выполняющие вспомогательную функцию.

Одновременно обсуждалась возможность минимизации лекционной составляющей, что соответствовало переходу к более практико-ориентированным и интерактивным формам обучения. Особый акцент делался на индивидуализацию образовательного процесса, расширение самостоятельной работы студентов и развитие их исследовательских компетенций.

Методология исследования. В связи с этим в вузах предпринимались шаги по совершенствованию образовательного процесса, основанные на внедрении инновационных методик, использовании цифровых технологий и создании психологически комфортной учебной среды. Целью этих преобразований было не только повышение интенсивности учебной деятельности, но и формирование продуктивного взаимодействия всех участников образовательного процесса, способствующего повышению мотивации студентов и эффективности усвоения учебного материала [4]. Эти меры обосновывались различиями между традиционным технологическим и инновационно-технологическим подходами. Первый, будучи строго регламентированным, опирался на процессы восприятия, запоминания и концентрации внимания, в то время как второй акцентировал внимание на развитии творческого, продуктивного мышления, формировании активного поведения и эффективного взаимодействия в образовательной среде.

Инновационно-технологический подход направлен на интеграцию знаний в реальный профессиональный контекст, стимулирование исследовательской деятельности студентов и развитие их коммуникативных компетенций. Минимизация рутинных лекционных форматов, усиление самостоятельной работы и расширение интерактивных методов обучения повысили качество образовательного процесса, сделав его более адаптивным к современным требованиям общества и профессиональной среды [5]. Это включает модернизацию содержания учебных дисциплин и совершенствование образовательных технологий, направленных на развитие критического мышления, исследовательских навыков и креативности.

Инновационный подход способствует переходу от традиционного воспроизводства знаний к их осмысленному применению, формированию метапредметных компетенций и развитию способности к адаптации в меняющейся профессиональной среде [6]. Концепция инновационной программы предполагает гибкий отклик системы ППС на запросы практики. Основной акцент делается на активные методы обучения, такие как тренинги, программное обучение, групповые дискуссии, анализ кейсов и деловые игры, что способствует развитию практических навыков студентов.

Однако внедрение активных методов требует подготовки студентов, включая ознакомление с материалами заранее. Это помогает создать базу для эффективного усвоения учебного материала [7]. Реализация таких методов была поддержана внедрением в Казахстане в начале 2000-х годов "нелинейной" (кредитной) системы обучения, которая стимулировала самостоятельность студентов и обеспечивала академическую свободу, позволяя выбирать индивидуальные образовательные траектории.

Внедрение кредитной системы обучения улучшило взаимное признание документов об образовании на международной арене, расширив возможности для студентов и выпускников на глобальном уровне. Это также способствовало гармонизации казахстанской образовательной системы с мировыми стандартами, повышая гибкость и ориентированность на потребности обучающихся [8].

В системе профессиональной подготовки специалистов (ППС) акцент сделан на интерактивные методы обучения, которые обеспечивают эффективную передачу знаний и навыков, улучшая вовлеченность студентов и способствуя глубокому усвоению материала через практическое применение. Для успешного внедрения этих методов необходимо сочетание

готовности преподавателя использовать новые подходы и желания студентов учиться с использованием современных технологий.

Интерактивные подходы развивают коллективную работу между студентами и требуют от преподавателей гибкости и адаптации учебного процесса под потребности студентов и профессиональной среды [9].

Результаты исследования. Эксперимент в Жетысуском университете показал, что студенты, обучавшиеся по адаптивной технологии, продемонстрировали улучшение академических показателей на 20% и более высокий уровень вовлеченности. Однако в настоящее время нет глубоких исследований, посвященных полной апробации данной технологии. Механизмы внедрения адаптивной технологии остаются формальными, а условия реализации не соответствуют требованиям, что подчеркивает необходимость дальнейших усилий для совершенствования её внедрения [10].

Существуют проблемы с внедрением кредитной технологии обучения, включая обеспечение элективных дисциплин, академическую мобильность и распределение часов, что отражает трудности адаптации западных образовательных моделей к казахстанской системе образования.

Основной проблемой является то, что заимствованные из западной практики образовательные стратегии и программы не всегда эффективно работают в региональных вузах Казахстана. Это связано с недостаточным учетом местного менталитета и особенностей работы в отечественных образовательных учреждениях, что затрудняет их внедрение и приводит к несоответствию потребностей студентов и требований рынка труда.

Обсуждение. Практика подтверждает целесообразность адаптивной технологии профессиональной подготовки специалистов, которая сочетает инновационно-технологические и личностно-ориентированные компоненты. Такой подход эффективен в условиях интеграции науки, образования и практики, а также при взаимодействии различных дисциплин. Выбор технологии обучения должен учитывать особенности образовательной среды и баланс между различными методами обучения (таблица 1).

Таблица 1- Рекомендуемое соотношение инновационно-технологического и личностно-ориентированного подходов на различных уровнях профессионального образования согласно концепции адаптивной технологии ППС

Составляющие адаптивной технологии ППС	Бакалавриат	Магистратура	Докторантура
Инновационно-технологический подход	75%	50%	25%
Личностно-ориентированный подход	25%	50%	75%
Итого	100%	100%	100%

Адаптивная технология профессиональной подготовки специалистов (ППС), основанная на комплексном подходе, наиболее полно соответствует текущим требованиям и условиям профессионального образования. На наш взгляд, стандартизация и технологизация ППС оправданы на первом уровне профессионального образования - бакалавриате. В этом контексте подход к обучению строится на принципах развивающего обучения «по спирали», суть которого заключается в последовательном и углубленном изучении материала общенаучных и общепрофессиональных дисциплин, который «накручивается» вокруг основ специальности.

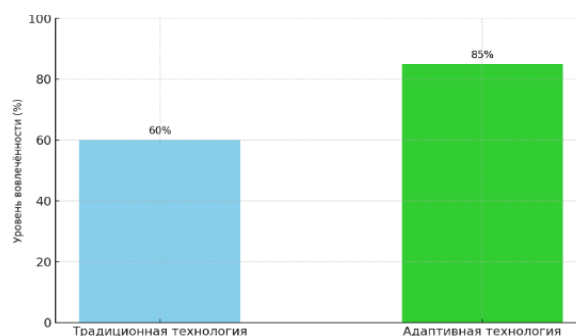

Рисунок 1- Сравнение уровня вовлеченности студентов при различных технологиях обучения.

В рамках этой модели профильные дисциплины становятся основным стержнем образовательного процесса, вокруг которого строится вся образовательная траектория. Такой подход позволяет обеспечить опережающее вхождение студентов в практическую деятельность, начиная с первых этапов обучения, что способствует более глубокому и осознанному освоению будущей профессии и развитию необходимых компетенций для успешной профессиональной карьеры.

На рисунке 1 показано сравнение вовлеченности студентов при использовании традиционных и адаптивных технологий обучения. Адаптивная методика демонстрирует более высокий уровень вовлеченности (85%) по сравнению с традиционной (60%), что повышает наглядность и убедительность аргументов.

В процессе занятий использовались кейс-методы, что развивает критическое мышление и практическое применение теории. Оценка работы студентов проводилась по критериям творчества, практичности и целесообразности предложений.

Обучение начинается с упрощенной модели и теоретического аппарата средней школы. Грамотно выделенные методические проблемы формируют потребность студентов в углубленном изучении теории, что способствует дальнейшему профессиональному развитию. На следующем этапе уровень изучения профильных дисциплин повышается, и теоретические знания становятся частью специальности.

Чередование теории и практики помогает закрепить знания и развить навыки. Практикоориентированная подготовка сокращает адаптационный период и способствует более быстрому включению в профессиональную среду.

Адаптивная технология позволяет гибко корректировать занятия в зависимости от индивидуальных особенностей

студентов, создавая более адаптивную образовательную среду. Тем не менее, предоставление полной свободы в выборе дисциплин в условиях регионального вуза сложно реализуемо. Поэтому дисциплины по выбору на бакалавриате должны определяться работодателями и быть обязательными, что позволит лучше настроить программу подготовки в соответствии с требованиями рынка труда.

Таким образом, подготовка студентов должна быть ориентирована на требования работодателей и соответствующие отраслевые потребности.

Многие дисциплины имеют прикладной характер, поэтому не всегда необходимо строго придерживаться рекомендованного числа лекций или соотношения видов занятий. Важную роль в учебном процессе играет самостоятельная работа студентов, которая должна составлять не менее 70% от общего времени. Исследования показывают, что именно на таких занятиях усвояемость материала достигает 70-90%.

При организации педагогического процесса по адаптивной технологии полезно опираться на опыт бизнес-школ, где доля лекций не превышает 20%, а основное внимание уделяется занятиям, интегрирующим достижения образования, науки и производства.

Для магистратуры и докторантуры важен личностно-ориентированный подход, особенно в условиях региональных вузов, где «нелинейное» обучение эффективнее на этих уровнях. Этот подход ценит выбор и свободу обучаемого, нацеливая его на личное развитие.

Креативное обучение становится актуальным на магистратуре, где важно адаптировать образовательный процесс к интересам и потребностям студентов. Это помогает развивать нестандартное мышление, инновации и анализ. Для докторантуры требуется более глубокое внимание к личным образовательным потребностям, направленным на развитие ученых и педагогов.

Важным ориентиром при проектировании образовательных программ является диалектика «качество ППС / ресурсы ППС», что требует оптимальных условий для реализации программ и формирования способности самоорганизации студентов. Адаптивная технология помогает достичь максимального эффекта с минимальными затратами ресурсов, улучшая качество образования (рисунок 2).

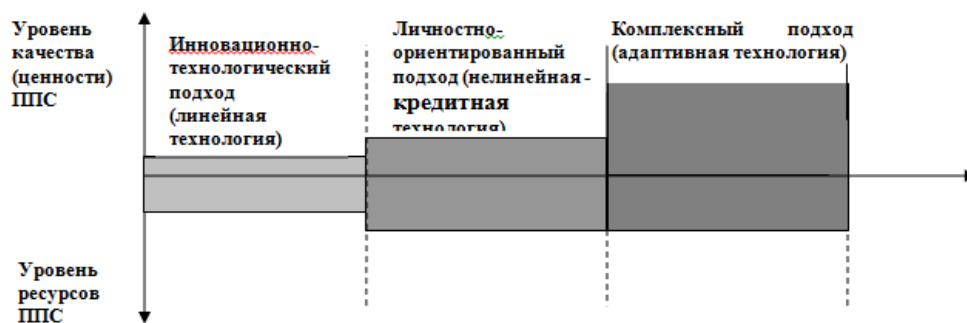

Рисунок 2-Соотношение качества (ценности) подготовки и объема потребляемых ресурсов при различных технологиях ППС

Заключение. В заключение можно подчеркнуть, что в условиях постиндустриального общества акцент в стратегии ППС должен быть смещен с простого освоения новых знаний к формированию у обучаемых навыков изменений в собственном поведении. Это означает, что задача образования в XXI веке заключается не только в передаче информации, но и в том, чтобы стимулировать личностное развитие, способность к адаптации и самоорганизации, что крайне важно для успешной профессиональной деятельности в условиях быстрых изменений.

Выбор технологии обучения, в свою очередь, имеет прямое влияние на качество образовательного процесса. Важно учитывать, что технологическая диверсификация ППС — это не временное явление, а неизбежная реальность. В будущем разнообразие подходов и образовательных технологий будет только расширяться, что потребует от вузов умения гибко выбирать наиболее эффективные и подходящие методы для каждой конкретной образовательной ситуации. Это также предполагает развитие системы приоритетов, грамотное распределение ресурсов и постоянное обновление методов и подходов к обучению, с учетом новых требований и изменений в обществе.

Список литературы.

1. Назарбаев Н.А. "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" // <http://www.akorda.kz>.
2. Азарова Т.А. Технологический подход в образовании // <http://mirznani.com>.
3. Назарбаев Н.А. К экономике знаний через инновации и образование // Информационные технологии в высшем образовании. – 2006. – № 2, 3. – 9 с.
4. Галиев Т.Т. Интенсификация учебного процесса в современных условиях // Вестник высшей школы Казахстана. – 1995. – № 5. – 72-77 с.
5. Алданазарова А. Инновационные технологии как фактор повышения качества образования // Высшая школа Казахстана. – 2004. – № 1. – 48-52 с.
6. Гнатышина Е.А. Концептуальные основы инновационного развития учреждения профессионально-педагогического образования // Высшее образование сегодня. – 2008. – № 3. – 57 с.
7. Гаврилина О. П. Повышение качества услуг в области бизнес-образования с использованием маркетинговых процедур и методов. – автореф.ис. канд. экон. наук. – М., 2004. – 26 с.
8. Законодательство об образовании в Республике Казахстан. – Алматы: Юрист, 2008. – 252 с.
9. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.
10. Айнабек К. Определение верхнего предела заработной платы как способ мотивации творческого труда // Вестник высшей школы. – 2007. – № 8. – 21с.

А.К. Усенова, Э.Д. Баженова

Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдықорған

E-mail: bazhenova@inbox.ru

КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГЕНДЕРА

Аннотация. Статья посвящена анализу ключевых аспектов толерантности через призму гендера как важного социально-культурного конструкта. Рассматриваются понятия гендерной идентичности, гендерных ролей и стереотипов, а также их влияние на формирование толерантного сознания в современном обществе. Особое внимание уделяется взаимосвязи между уровнем гендерной чувствительности и способностью к принятию разнообразия, включая равные права и возможности для всех гендерных групп. Анализируются механизмы преодоления дискриминации, предвзятости и социальной исключенности, возникающих на основе гендерных различий. Подчеркивается роль образования, медиа и социальной политики в формировании культуры уважения и инклюзии. В работе также рассматриваются международные и локальные практики продвижения гендерной толерантности. Сделан вывод о том, что развитие толерантности через гендерную перспективу способствует укреплению социальной гармонии, снижению конфликтности и созданию справедливого общества, основанного на принципах равенства, уважения и признания многообразия.

Ключевые слова: ключевые аспекты, толерантность, гендер, гендерный подход, гендерная толерантность.

Аңдатпа. Мақала гендерді маңызды әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде қарастыра отырып, толеранттылықтың негізгі аспектілерін талдауға арналған. Гендерлік сәйкестік, гендерлік рөлдер мен стереотиптер ұғымдары, сондай-ақ олардың қазіргі қоғамда толерантты сананы қалыптастыруға әсері қарастырылады. Гендерлік сезімталдық деңгейі мен әртүрлілікті қабылдау қабілеті арасындағы өзара байланысқа, соның ішінде барлық гендерлік топтар үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерге ерекше назар аударылады. Гендерлік айырмашылықтар негізінде туындайтын кемсітушілік, біржақтылық және әлеуметтік шеттетілу мәселелерін еңсеру тетіктері талданады. Білім беру, бұқаралық ақпарат құралдары және әлеуметтік саясаттың құрмет пен инклюзия мәдениетін қалыптастырудағы рөлі атап өтіледі. Сонымен қатар, гендерлік толеранттылықты ілгерілетудің халықаралық және жергілікті тәжірибелері қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде гендерлік көзқарас арқылы толеранттылықты дамыту әлеуметтік үйлесімділікті нығайтуға, қақтығыстарды азайтуға және теңдік, құрмет және әртүрлілікті мойындау қағидаттарына негізделген әділ қоғам құруға ықпал ететіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: негізгі аспектілер, төзімділік, гендер, гендерлік тәсіл, гендерлік төзімділік.

Abstract. The article is devoted to the analysis of key aspects of tolerance through the lens of gender as an important socio-cultural construct. It examines the concepts of gender identity, gender roles, and stereotypes, as well as their influence on the formation of a tolerant mindset in modern society. Particular attention is paid to the relationship between the level of gender sensitivity and the ability to embrace diversity, including equal rights and opportunities for all gender groups. The mechanisms for overcoming discrimination, bias, and social exclusion based on gender differences are analyzed. The role of education, media, and social policy in shaping a culture of respect and inclusion is emphasized. The paper also considers international and local practices for promoting gender tolerance. It concludes that the development of tolerance through a gender perspective contributes to strengthening social harmony, reducing conflict, and building a just society based on the principles of equality, respect, and recognition of diversity.

Key words: key aspects, tolerance, gender, gender approach, gender tolerance.

Введение. По мнению политолога Н.А. Шведовой, гендерный подход (или гендерное измерение) представляет собой объективную характеристику политической культуры, присущей представительной демократии. Его сущность заключается в учёте интересов обеих социально-половых групп общества и признании того, что общественные процессы по-разному воздействуют на мужчин и женщин, вызывая различные реакции.

В рамках теории выделяется несколько направлений, однако в исследованиях по-прежнему широко распространён так называемый псевдогендерный подход. В его рамках понятие «гендер» фактически отождествляется с биологическим полом или социополовой ролью, а сами авторы, осознанно или нет, придерживаются биодетерминистских взглядов, предполагая, что биологические особенности предопределяют социальные роли, психологические черты и профессиональную деятельность человека [1].

Для данного исследования наиболее актуальными являются следующие теоретические направления:

а) В политико-правовой области – теория гендерной системы и различные направления феминизма, включая их развитие в юриспруденции. Эти подходы рассматриваются как фундаментальные в контексте борьбы за равноправие, предполагающее законодательное закрепление равенства политических, гражданских, социальных и культурных прав мужчин и женщин.

б) В социологии – теория социального конструктивизма, исходящая из того, что:

- гендер формируется под влиянием процессов социализации, разделения труда, системы гендерных ролей, семьи и средств массовой информации;

- гендер также конструируется самими индивидами на уровне самосознания через идентификацию и принятие социальных норм и ролей, проявляющихся, в частности, во внешнем виде, стиле поведения и других аспектах повседневной жизни [2].

Обзор литературы. В психологии теоретическую основу гендерного подхода составляет психология пола как раздел дифференциальной психологии, а также исследования взаимоотношений мужчин и женщин, представленные в классических трудах З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, К. Хорни. Среди направлений, в рамках которых ученые проводят гендерно-ориентированные исследования, можно выделить психологию половых различий, женскую психологию и социально-конструктивистский подход [3].

На современном этапе исследования развиваются преимущественно в русле психологии гендерных отношений. Это интегративная прикладная область социальной психологии, изучающая закономерности дифференциации и иерархии во взаимодействии полов. Она опирается на знания психологии пола, а также на такие разделы социальной психологии, как

психология больших социальных групп, межгрупповых и межличностных отношений (в системах «личность–личность», «личность–группа», «группа–группа», «личность–общество (государство)», «личность–культура») [4].

Как отмечает педагог Л. П. Шустова, анализ исследований, посвященных проблематике пола в педагогике, показывает, что основное внимание уделяется сексуально-физиологическим и медицинским аспектам полового воспитания, вопросам совместного и раздельного обучения, а также учёту гендерных различий в образовательном процессе. При этом проблема гармонизации взаимоотношений между учащимися разного пола рассматривается недостаточно.

С точки зрения социализации личности особое значение приобретает деконструкция традиционных ограничений, препятствующих развитию индивидуального потенциала, и создание условий для самореализации юношей и девушек. Эти аспекты освещаются в работах В. Е. Кагана, А. В. Мудрика, С. П. Рыкова, Л. В. Штылевой и других исследователей.

Развитие гендерных подходов направлено на преодоление устойчивых гендерных стереотипов, мешающих полноценному личностному развитию и формированию партнерских отношений. В данном контексте гендер, следуя позиции социологов Е. Здравомысловой и А. Темкиной, рассматривается как статус или фундаментальное измерение социальных отношений, укоренённое в культуре. При этом подчеркивается, что в каждом обществе, особенно многокультурном и многонациональном, необходимо учитывать гендерное разнообразие: нормы и модели, связанные с представлениями о мужественности и женственности, могут существенно различаться в зависимости от поколения, этнокультурной, религиозной принадлежности и социальной стратификации [5].

Результаты исследования. Наравне с другими (политическая, религиозная, расовая, межнациональная и т.д.) существует гендерная толерантность, определяемая здесь как непредвзятое отношение к представителям другого пола или отношения к полу, недопустимость априорного приписывания человеку недостатков другого пола, следования стереотипным мнениям, выражения превосходства, проявления дискриминации по признаку как биологического (мужчина-женщина) пола, так и социально-культурного (с которым происходит идентификация человека) пола, а также иных сексуальных предпочтений. Возрастающая на фоне политических и социально-экономических преобразований в обществе гендерная нетерпимость, нечувствительность к вопросам права выбора индивидом своей гендерной роли и идентификации, отклонения в гендерной социализации, навязанные «закостенелыми» культурными схемами, порождают гендерные конфликты [6]. В качестве примера можно привести негативные проявления гендерного аспекта несформированной толерантности: домашнее насилие, торговля людьми с целью сексуальной эксплуатации, жестокости армейской службы, текучесть кадров, основанные на безнаказанности сексуальных домогательств, разбитые судьбы. В целом проблематика «войны полов» по-прежнему не искоренена в мировоззренческом спектре общества, а некомпетентность в вопросах формирования гендерной идентичности и толерантности приносит жертвы на алтарь этой «войны», лишая людей возможности повысить качество своей жизни, а иногда и лишая жизни.

Принципы гендерной толерантности могут быть сформулированы, как следующие:

1. Сотрудничество, дух партнерства между представителями полов, группами;
2. Готовность принимать мнение противоположного по полу партнера, либо имеющего иное отношение к полоролевым установкам;
3. Уважение человеческого достоинства не зависимо от биологического или социально культурного пола, самоидентификации;
4. Уважение прав другого и права на другое, права быть иным;
5. Принятие другого таким, какой он есть, без априорного наделяния стереотипными недостатками;
6. Способность поставить себя на место другого;
7. Признание многообразия подходов к половой и гендерной самоидентификации;
8. Признание равенства на практике;
9. Отказ от доминирования, причинения вреда и насилия. Подчеркивается индивидуальность и пластичность гендерных различий.

В соответствии с континуальной моделью гендерной социализации личности признается множественность вариантов гендерного поведения и гендерных ролей, вариативность в овладении полоролевым репертуаром [7]. Гендерная толерантность выражается в стремлении достичь согласования без применения давления, преимущественно методом убеждения, акцентируется ценность гендерного равноправия как равного правового статуса мужчин и женщин, равных возможностей для его реализации, позволяющих лицам того и другого пола свободно развивать свои потенциальные способности в различных сферах жизни. О негативных влияниях гендерной интолерантности могут свидетельствовать эксперименты с моделью раздельного обучения [8]. Исследования приводят к выводам о том, что модель способствует возникновению эффекта группового фаворитизма, который выражается в предпочтении своей группы и ее членов только по факту принадлежности к этой группе даже в тех случаях, когда на то нет достаточных оснований. Этот эффект лежит в основе разногласий между группами, отделяя себя и не стремясь к установлению контактов представители группы оказываются в ситуации ограниченного ресурса. Такая ситуация способна порождать негативные процессы, усиление враждебных действий между группами, эксплуатации одних членов группы другими и формируется авторитарная структура руководства, которая стремится ограничить «выход» членов своей группы на невраждебные контакты с «соперником», нацеленные на сотрудничество.

О гендерной толерантности в педагогическом процессе. В педагогике отсутствует единая концепция, а содержание гендерного просвещения квалифицируется по-разному: как воспитание семьянина в соответствии с моральными и гигиеническими требованиями; как часть социально-нравственного воспитания; как педагогическая деятельность, направленная на овладение детьми культурой взаимоотношения полов. В научной литературе рассматриваются две модели: поляризационная (основанная на распределении мужских и женских ролей) и континуальная (допускающая смешение функций). Гендерный подход выстраивается на континуальной модели. В личностно-ориентированном воспитании гендерный подход преследует целью создание условий для воспитания мальчиков и девочек, юношей и девушек, в которых их развитие и духовно-ценностная ориентация будут способствовать позитивному становлению индивидуальных маскулинных, фемининных и андрогинных черт; безболезненному приспособлению к реалиям полоролевых отношений в обществе и эффективному позитивному обособлению в социуме [9].

Так, Л.Шустовой дано определение понятия гендерная толерантность в педагогическом процессе – психолого-педагогическая готовность к пониманию, принятию и признанию различных типов гендерной идентичности, многообразия проявлений гендерного поведения, идей гендерного равноправия в социуме на основе активной нравственной позиции личности. Гендерная толерантность выступает в качестве активной жизненной позиции, подразумевающей, что человек находится в позиции субъекта, осознанно и самостоятельно определяющего свою судьбу. Это позиция личностная: в ней

проявляются установки, ценности, мотивы и смыслы личности, а на их основе осуществляется осмысленный и ответственный выбор. Это позиция нравственная: личность характеризуется как носитель определенных нравственных ценностей. Гендерная толерантность здесь рассматривается через призму двуединства психологической готовности как внутреннего состояния, мотивации и способности исследователей указывать на важность юношеского этапа, который является решающим для формирования личности будущих мужчин и женщин. В качестве понимания характеризуется способность личности взглянуть на мир с другой точки зрения. Гендерная толерантность опирается на модель «человека, понимающего», заинтересованного в «другом», в его уникальности как в необходимом звене самопознания и становления собственного «Я».

Принятие интерпретируется как положительное отношение к проявлениям «инаковости», как эмоциональная категория, сопровождающаяся переживанием ценности «другого». Понятие гендерная идентичность используется как процесс, в результате которого могут возникать разные варианты «мужественностей» и «женственностей», ее развитие является стадийным. Большинство исследователей указывают на важность юношеского этапа, который является решающим для формирования личности будущих мужчин и женщин. В юности заканчивается процесс первичной социализации личности, усиливается склонность к общению с противоположным полом, способность к рефлексии и самоанализу, возрастная переоценка жизненных ценностей, готовность к гражданскому, личностному и профессиональному самоопределению.

Все это делает раннюю юность чувствительным (сензитивным) периодом для формирования гендерной толерантности. Гендерная политическая культура и тип государственной политики [10].

Основным понятием для рассмотрения аспектов толерантности в политике является гендерная политическая культура интегрирующая гендерный подход в систему отношений и одновременно в процесс производства и воспроизводства составляющих элементов политической культуры в ряде сменяющих друг друга поколений. В современном государстве важно в какой степени гендерный подход включен в структурные элементы политической культуры: познавательный (политические знания, политическая образованность, политическое сознание, способы политического мышления), нравственно-оценочный (политические чувства, традиции, ценности, идеалы, убеждения) и поведенческий (политические установки, формы, стили, образцы общественно-политической деятельности, политическое поведение). Оптимистично, что в последние десятилетия появляются в политологии работы, пропитанные гендерной философией (С. Айвазовой, О. Ворониной, Л.Шведовой, Т. Клименковой, М. Мальшевой, О. Хасбулатовой и других).

Методология исследования. Методология исследования опирается на междисциплинарный подход, интегрирующий положения гендерных исследований, социальной психологии, педагогики и культурологии. В качестве теоретико-методологической базы выступают:

- гендерный подход (рассмотрение социальных ролей и конструкций гендера);
- аксиологический подход (анализ ценностей толерантности как социально-культурного феномена);
- социокультурный подход (учёт влияния культурной среды на формирование толерантного поведения);
- личностно-ориентированный подход (изучение индивидуальных особенностей восприятия гендерных различий).

Данные подходы обеспечивают комплексное понимание толерантности как многомерного феномена, формирующегося на пересечении социальных, культурных и индивидуально-психологических факторов.

Цель исследования - выявить и теоретически обосновать ключевые аспекты формирования толерантности в контексте гендерных различий.

Задачи исследования:

1. Проанализировать научные подходы к пониманию толерантности и гендера;
2. Выявить взаимосвязь между гендерными установками и уровнем толерантности;
3. Определить основные факторы, влияющие на формирование гендерной толерантности;
4. Рассмотреть педагогические условия развития толерантного сознания;
5. Обосновать практические рекомендации по формированию гендерной толерантности в образовательной среде.

В исследовании использован комплекс взаимодополняющих методов:

Теоретические методы: анализ и синтез научной литературы по проблеме толерантности и гендера; сравнительно-сопоставительный анализ различных научных концепций; обобщение и систематизация теоретических данных.

Эмпирические методы: анкетирование обучающихся (с целью выявления уровня толерантности и гендерных установок); интервьюирование (углублённое изучение индивидуальных представлений); наблюдение (анализ поведения в образовательной среде).

Методы обработки данных: качественный анализ полученных данных; количественная обработка результатов (процентное соотношение, сравнительный анализ).

Научная новизна заключается в: комплексном рассмотрении толерантности через призму гендерных различий; выявлении взаимосвязи между гендерной идентичностью и уровнем толерантности; обосновании педагогических механизмов формирования гендерной толерантности.

Практическая значимость исследования состоит в возможности: использования результатов в образовательном процессе; разработки программ по формированию толерантности; внедрения гендерно-чувствительных педагогических технологий.

Достоверность результатов обеспечивается: использованием комплекса взаимодополняющих методов; репрезентативностью выборки; сопоставлением теоретических и эмпирических данных.

Обсуждение и заключение. В целом гендерная система определяется через тип государственной политики в отношении женщин, которые выделяют:

1. Патриархальный - это политика, основанная на концепции разделения функций в семье и обществе между мужчиной и женщиной, «естественным» предназначением женщины считаются сферы материнства, воспитания детей и ведения домашнего хозяйства, а мужчине предназначаются роли субъекта профессиональной и общественной деятельности, главы и «кормильца» семьи, связующего звена между семьей и обществом.

Характерными чертами являются: отстранение/ограничение участия женщин в профессиональной деятельности; отстранение/ограничение доступа женщин к высшему образованию; ориентация женского образования на подготовку женщин к выполнению функций матери и хозяйки дома; отстранение женщин от участия в политической жизни, ограничение их доступа на уровень принятия государственных решений; пропаганда идеала зависимой женщины.

2. Патерналистский - характерен для форм общественного устройства, основанных на марксистско-ленинской идеологии, где государство выступает в роли общественного суверена и включает в свою концепцию постоянную заботу о

«специфических интересах женщин». В трудах ученых отмечается, что идеология государственного протекционизма по отношению к женщине означает ее «социальную инвалидизацию». В основе данного типа политики лежит уклад, сочетающий модели «двух кормильцев при государственном уходе за детьми» или «контракт работающей матери».

3. Эгалитарная государственная политика или политика гендерного равенства - это политика, в основу которой положен принцип создания равных условий для самореализации личности во всех социальных сферах независимо от ее половой принадлежности. Основные направления: равное участие женщин и мужчин во всех сферах профессиональной деятельности, включая управление государством; создание условий для максимального высвобождения членов семьи от рутинной домашней работы; распространение государственных льгот, связанных с уходом за детьми, на обоих родителей; равного доступа к образованию; преодоление патриархатных стереотипов о мужской и женской ролях в обществе, создание благоприятного общественного мнения о гендерном равенстве; создание системы подготовки государственных служащих, позволяющей руководителям и специалистам вникнуть в суть проблемы гендерного равенства. Эгалитарная политика основывается на комплексном подходе к проблеме равенства полов, опирается на гендерную модель «двух кормильцев/домохозяев». Реализация эгалитарной политики предполагает наличие соблюдения прав человека, правовой базы для решения проблем, создание арбитража, комитетов, советов для преодоления дискриминации по признаку пола, открытие в каждом министерстве департаментов или отделов, занятых вопросами равенства полов, ведение научноисследовательской работы по гендерной проблематике, создание достоверной статистической базы, отражающей положение обоих полов, а не усредненные данные, осуществление гендерной экспертизы. Стратегия эгалитарной политики не заменяет, а дополняет политику, затрагивающую интересы женщин.

Если обратиться к дискурсу либерального феминизма начала XX века мы обнаружим, что в то время в обществе существовало поло-ролевое разделение труда, публичного и частного сектора и закрепление функций за женщиной (поддерживающей) и мужчиной (институциональной) исходило из иерархии ролей, с позиций рыночных ценностей капитализма приоритет публичной сферы порождал неравенство и дискриминацию частной (где находились женщины). Проблемы касаются «женского вопроса», отстаивания женщинами групповых и индивидуальных прав в политической, экономической, социально-культурной, семейной сферах. Советский вариант гендерной чувствительности можно охарактеризовать как «традиционалистский», базирующийся на идеях различия по принципу «биологической особенности», связанной с репродуктивной функцией, или юридическом равенстве прав для «одинаковых», а не на современной (северо)европейской трактовке «равнозначности», учитывающей различия для представителей обоих полов. В социалистическом строе происходили изменения за счет возрастания роли государства в регулировании социальноэкономических процессов («рука государства» вместо «руки рынка») и массового привлечения женского труда, что приучило советскую женщину вступать в конкуренцию с мужчинами в публичной сфере. Монопольная роль партии-государства являлась источником гендерной идеологии равноправия, её гомогенности (феминистские дискурсы были «приравнены» к пережиткам буржуазного общества, а сторонники идеологии прав человека подвергались репрессиям). Для советской правовой системы производственная деятельность женщины была обязательным условием (возникла проблема «тройной нагрузки»). СССР инициировал и кооптировал ряд международных законодательных инициатив в рамках ООН, касающихся социальных прав, но недемократический характер режима ориентировалась на мужчину как на образец, комбинируя формальное равенство полов с маргинальным статусом женщины. И мужчина был дискриминирован, не имея спектра формирования «маскулинности»: ни в экономической сфере как «хозяин -добытчик», ни как самостоятельный лидер в политической среде, ни как «полноценный отец» в семье. Как отмечают исследователи, мужская «традиционная гендерная идентичность» подвергается испытаниям, ведь традиционные роли в рамках патриархальной культуры подразумевают «нормальность» мужчин и их подвергают упрекам в несоответствии гендерной роли, обвиняют в инфантилизме.

4. Унификационная политика решения «женского вопроса» и игнорирование «вопроса мужественности» привела к однородности политических и социальных институтов в советском обществе. В период постсоветских реформ трансформировался тип гендерного контракта с переносом акцента на слово «работающей» матери, расширился потенциальный выбор женщины (от «карьерно-ориентированной» до «менеджера домохозяйства», от «жены-кормильца» до «содержанки»). Но, особенность постсоветской гендерной системы – это сочетание эгалитарной идеологии женского вопроса, квази-эгалитарной практики и традиционных стереотипов.

Список литературы.

1. Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека. М: 2001.
2. Бенхабиб С. Притязания культуры. – М: Логос, 2003;
3. Гендерный калейдоскоп. Курс лекций. Под.ред. М.Малышевой. М.: Academia, 2001.
4. Гендерная экспертиза российского законодательства / Отв. ред. Л.Н. Завадская. М.: 2001.
5. Клецина И. С. Гендерная социализация. Учебное пособие. СПб., 1998.
6. Поленина. С.В. Гендерное равенство: Проблема равных прав и равных возможностей мужчин и женщин: Уч. пособие. М.: Аспект Пресс, 2005.
7. Руководство по гендерно-чувствительным индикаторам (КФПРЖ), М.: "ЭСЛАН", 2001
8. Словарь гендерных терминов / Под. ред. А.А.Денисовой. М.: Информация – XXI век, 2002
9. Goffman E. Frame Analysis of Gender, in C. Lemert and A. Branaman, eds. Goffman Reader (Blackwell Publ. 1997): 203.
10. Kontula O., Naavio-Mannila E. Renaissance of Romanticism in the Era of Increasing Individualism. Manuscript 17 February 2003 for The State of Affairs, U.K. 2003.

Г.Б. Галиева, Б. Амраев

Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Казахстан, г.Талдықорған,
E-mail: gultmira.galiyeva.63@bk.ru

ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР ДӘУІРІНДЕГІ СТРЕСС ПЕН МАЗАСЫЗДЫҚТЫ ТӨМЕНДЕТУДЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ РӨЛІ

Андатпа. Бұл жұмыста физикалық жүктемелердің стресс пен мазасыздық деңгейіне әсері қарастырылады. Қазіргі қоғамда психоэмоционалдық күйзеліс адамдардың өмір сапасына айтарлықтай ықпал етеді. Зерттеулер көрсеткендей, тұрақты физикалық белсенділік ағзадағы гормондық тепе-теңдікті реттеп, жүйке жүйесінің қызметін жақсартады және стресс деңгейін төмендетуге көмектеседі. Яғни, тұрақты дене белсенділігі адамның психикалық денсаулығына оң ықпал ететінін көрсетеді. Физикалық жаттығулар барысында эндорфиндер мен серотонин секілді «қуаныш гормондары» бөлініп, адамның көңіл күйін жақсартады, мазасыздықты азайтады. Сонымен қатар, жүйелі түрде орындалатын жаттығулар ұйқы сапасын арттырып, эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, физикалық жүктемелер стресс пен мазасыздықтың алдын алудың және оларды төмендетудің тиімді құралдарының бірі болып табылады.

Атап айтқанда, физикалық жаттығулар кезінде эндорфиндер бөлініп, көңіл-күй жақсарады, ал стресс гормондарының деңгейі төмендейді. Өртүрлі жүктеме түрлері (жаяу жүру, жүгіру, йога, күш жаттығулары) мазасыздықты азайтуға және эмоционалдық тұрақтылықты арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, физикалық белсенділік ұйқы сапасын жақсартып, жалпы өмір сапасын арттырады. Жүйелі түрде орындалатын дене жаттығулары стресс пен мазасыздықтың алдын алудың тиімді құралы болып табылады. Бұл зерттеу физикалық жүктемелердің стресс пен мазасыздық деңгейіне әсерін анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында дене белсенділігінің психоэмоционалдық жағдайға ықпалы талданып, физикалық жаттығулардың стресс деңгейін төмендетіп, мазасыздықты азайтатыны анықталды. Әсіресе, тұрақты және орташа қарқынды жаттығулардың тиімділігі жоғары екені көрсетілді. Физикалық жүктемелердің ағзадағы гормондық өзгерістерге әсері және жүйке жүйесінің тұрақтануына ықпалы қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері физикалық белсенділікті психологиялық денсаулықты жақсарту құралы ретінде қолдануға болатынын дәлелдейді.

Кілт сөздер: физикалық жүктеме, стресс, мазасыздық, психологиялық денсаулық, дене белсенділігі, эндорфин, жүйке жүйесі, эмоционалдық тұрақтылық.

Аннотация. В этой работе рассматривается влияние физических нагрузок на уровень стресса и беспокойства. В современном обществе психоэмоциональный стресс существенно влияет на качество жизни людей. Исследования показывают, что регулярная физическая активность может регулировать гормональный баланс в организме, улучшая функцию нервной системы и помогая снизить уровень стресса. То есть регулярная физическая активность свидетельствует о положительном влиянии на психическое здоровье человека. Во время физических упражнений выделяются «гормоны радости», такие как эндорфины и серотонин, которые улучшают настроение человека, уменьшают беспокойство. Кроме того, регулярные упражнения могут повысить качество сна и способствовать формированию эмоциональной стабильности. Таким образом, физические нагрузки являются одним из наиболее эффективных средств предотвращения стресса и беспокойства и их снижения.

В частности, во время физических упражнений высвобождаются эндорфины, улучшается настроение и снижается уровень гормонов стресса. Различные типы нагрузок (ходьба, бег трусцой, йога, силовые тренировки) могут помочь уменьшить беспокойство и повысить эмоциональную стабильность. Кроме того, физическая активность может улучшить качество сна и улучшить общее качество жизни. Регулярные физические упражнения являются эффективным средством предотвращения стресса и беспокойства. Это исследование направлено на определение влияния физических нагрузок на уровень стресса и беспокойства. В ходе исследования было проанализировано влияние физической активности на психоэмоциональное состояние, и было обнаружено, что физические упражнения снижают уровень стресса и уменьшают беспокойство. Было показано, что упражнения средней и средней интенсивности особенно эффективны. Рассмотрены влияние физических нагрузок на гормональные изменения в организме и влияние на стабилизацию нервной системы.

Результаты исследования доказывают, что физическая активность может использоваться как инструмент для улучшения психологического здоровья.

Ключевые слова: физическая активность, стресс, беспокойство, психологическое здоровье, физическая активность, эндорфины, нервная система, эмоциональная стабильность.

Abstract. This paper examines the effect of physical activity on stress and anxiety levels. In modern society, psychoemotional stress significantly affects people's quality of life. Research shows that regular physical activity can regulate the hormonal balance in the body, improving the function of the nervous system and helping to reduce stress levels. That is, regular physical activity indicates a positive effect on a person's mental health. During physical exercise, "hormones of joy" such as endorphins and serotonin are released, which improve a person's mood and reduce anxiety. In addition, regular exercise can improve sleep quality and promote emotional stability. Thus, physical activity is one of the most effective means of preventing stress and anxiety and reducing them.

In particular, during exercise, endorphins are released, mood improves, and stress hormone levels decrease. Different types of exercise (walking, jogging, yoga, strength training) can help reduce anxiety and increase emotional stability. In addition, physical activity can improve sleep quality and improve overall quality of life. Regular exercise is an effective way to prevent stress and anxiety. This study aims to determine the effect of physical activity on stress and anxiety levels. The study analyzed the effect of physical activity on the psychoemotional state, and found that exercise reduces stress levels and reduces anxiety. Moderate to moderate intensity exercises have been shown to be particularly effective. The influence of physical exertion on hormonal changes in the body and the effect on the stabilization of the nervous system are considered.

The results of the study prove that physical activity can be used as a tool to improve mental health.

Keywords: physical activity, stress, anxiety, psychological health, physical activity, endorphins, nervous system, emotional stability.

Кіріспе. Соңғы он жылдықтарда психикалық денсаулық мәселелері қоғамдағы ең өзекті тақырыптардың біріне айналды. Қазіргі өмір жағдайында адамға көптеген факторлар әсер етеді: жұмыс пен отбасындағы стресс, әлеуметтік және экономикалық қиындықтар. Соның салдарынан адамдар психоэмоционалдық бұзылыстарға жиі ұшырайды. Стресс, мазасыздық, депрессия, ұйқысыздық – бұл тек уақытша құбылыстар ғана емес, көбінесе арнайы назар мен емдеуді қажет ететін күрделі аурулар.

Қазіргі қоғамда стресс пен мазасыздық деңгейі жоғарылап бара жатыр. Бұл әсіресе студенттер мен жастар арасында жиі кездеседі. Ұзақ мерзімді стресс депрессия, жүрек-қан тамыр аурулары және иммунитеттің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Физикалық жүктеме — қолжетімді, қауіпсіз және тиімді әдіс ретінде психоэмоционалдық жағдайды жақсартуға мүмкіндік береді. Сондықтан оның әсерін зерттеу өте маңызды.

Физикалық жүктемелердің адам ағзасындағы стресс пен мазасыздық деңгейіне әсерін анықтау, олардың психоэмоционалдық жағдайды жақсартудағы тиімділігін бағалау.

1. Стресс пен мазасыздық ұғымдарының теориялық негіздерін талдау
2. Физикалық жүктемелердің түрлері мен олардың ағзаға әсерін зерттеу
3. Физикалық белсенділік пен психикалық жағдай арасындағы байланысты анықтау

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) деректеріне сәйкес, депрессия әлемде мүгедектікке әкелетін негізгі себептердің бірі болып табылады, ал мазасыздық бұзылыстары ең кең таралған психикалық аурулар арасында үшінші орында тұр [1]. Осы мәселелермен күресу үшін адамдар әртүрлі әдістерді қолданады: дәрі-дәрмекпен емдеу, психотерапия және басқа да тәсілдер. Алайда дәстүрлі емдеу әдістерімен қатар, соңғы жылдары физикалық белсенділікті психоэмоционалдық бұзылыстардың алдын алу мен олармен күресудің тиімді тәсілі ретінде қолдану кең тарала бастады. Спортпен шұғылдану психикалық денсаулыққа айтарлықтай әсер етіп, депрессия, мазасыздық, стресс сияқты жағдайларды жеңілдетуге, сондай-ақ жалпы эмоционалдық күй мен өмір сапасын жақсартуға көмектеседі.

Физикалық белсенділіктің психикаға маңыздылығы көптеген ғылыми зерттеулермен дәлелденген. Бұл зерттеулер тұрақты жаттығулардың тек физикалық денсаулықты сақтап қана қоймай, көңіл күйді жақсартуға, өзін-өзі бағалауды арттыруға, стресс пен мазасыздық деңгейін төмендетуге ықпал ететінін көрсетеді. Психология мен медицина саласындағы заманауи зерттеулер физикалық белсенділіктің ми қызметіндегі химиялық процестерге әсер етіп, серотонин, дофамин және эндорфиндер сияқты нейротрансмиттерлердің бөлінуін арттыратынын дәлелдейді. Бұл заттар адамның көңіл күйі мен эмоционалдық жағдайымен тікелей байланысты. Спорттық жаттығулар осы заттардың бөлінуін ынталандырып, депрессиялық жағдайлармен күресуге және стресс деңгейін төмендетуге көмектеседі. Сонымен қатар, спорттың миға биологиялық әсер ету механизмдерімен қатар, оның психологиялық рөлі қарастырылып, психоэмоционалдық денсаулықты нығайтудағы тиімділігін дәлелдейтін тәжірибелік мысалдар келтіріледі [2]. Физикалық жүктемелердің стресс пен мазасыздық деңгейіне әсері 1 кесте.

1-кесте -Физикалық жүктемелер түрлерінің стресске әсері

Физикалық жүктеме түрі	Стресске әсері	Қосымша әсерлері
Жаяу жүру	Төмен	Стресті біртіндеп азайтады
Жеңіл жүгіру	Орташа	Стресс гормондарын төмендетеді
Күш жаттығулары	Орташа/жоғары	Кернеуді шығарады
Жүзу	Орташа	Жүйкені тыныштандырады
Велосипед тебу	Орташа	Ойды сергітеді

Қазіргі таңда физикалық белсенділік психоэмоционалдық денсаулықты жақсартудың тиімді әрі қолжетімді әдісі екендігін дәлелдейтін көптеген деректер бар. Ол дәстүрлі емдеу тәсілдеріне қосымша құрал ретінде қолданылуы мүмкін. Осы мақаланың мақсаты – физикалық жүктемелердің адамның психикалық денсаулығына әсерін зерттеу, спорттың эмоционалдық жағдайды қалай жақсартатынын, стресс пен мазасыздық деңгейін қалай төмендететінін және өмір сапасын қалай арттыратынын түсіндіру.

Спорт – психикалық жағдайды жақсартудың факторы.

Физикалық белсенділік кезінде ағзада көптеген биохимиялық процестер жүреді. Солардың ішіндегі ең маңыздысы – серотонин, дофамин және эндорфиндердің деңгейінің жоғарылауы. Бұл химиялық заттар көңіл күй мен эмоционалдық жағдайды реттейді, стресс пен мазасыздықты төмендетеді. Осылайша, спортпен шұғылдану депрессия мен мазасыздық бұзылыстарымен күресудің тиімді құралы бола алады [3].

Спорттық жаттығулар – стресс пен мазасыздықты төмендету құралы.

Қазіргі өмір үнемі стресс жағдайларына толы: жұмыс мәселелері, отбасылық қиындықтар, әлеуметтік қысым. Физикалық белсенділік осы кернеуге табиғи қарсы әсер қалыптастырады. Спорттың стресс деңгейіне әсері кортизол – стресс гормонының төмендеуімен түсіндіріледі. Кортизолдың шамадан тыс бөлінуі денсаулыққа кері әсерін тигізуі мүмкін.

Физикалық белсенділік психикалық денсаулыққа күшті әсер етеді. Спорттық жүктемелер стресс пен мазасыздық деңгейін төмендетуге, көңіл күйді жақсартуға және кейбір жағдайларда депрессияның дамуын алдын алуға көмектеседі. Олар эндорфиндердің – ауырсынуды азайтып, қуаныш сезімін тудыратын нейромедиаторлардың бөлінуін арттырады. Сондықтан жаттығудан кейін адам өзін жеңіл әрі сергек сезінеді.

Спортта психикалық жағдайды жақсартудың факторлары 2-ші кесте.

2-кесте - Дене жаттығуларының психикалық денсаулыққа әсері

Спорт түрі/әрекет	Қалай әсер етеді	Нәтижесі
Жүгіру	Көңіл-күйді жақсартады	Қуаныш,сергектік сезімі
Жүзу	Жүйкені тыныштандырады	Ішкітепе-тендік қалыптасады
Командалық спорт	Әлеуметтік қолдау береді	Қарым-қатынас, командалық рух
Күш жаттығулары	Сенімділікті арттырады	Физикалық күштің өсуі
Созылу жаттығулары	Денені босаңсытады	Бұлшықет кернеуін азайтады
Велосипед тебу	Ойды сергітеді	Қозғалыс және таза ауа

Стресспен күресте тиімді спорт түрлерінің мысалдары.

Стресті азайтуда әсіресе жүгіру, жүзу, йога және пилатес сияқты спорт түрлері тиімді. Тұрақты жаттығулар қан қысымын қалыпқа келтіруге, қан айналымын жақсартуға және бұлшықет кернеуін азайтуға көмектеседі. Әсіресе аэробты жаттығулар пайдалы, себебі олар ағзаны оттегімен жақсы қанықтырып, жасушалардың қалпына келу процесін ынталандырады.

Спорттың депрессияға әсері.

Депрессия – адамның күнделікті өміріне айтарлықтай кері әсер ететін ең кең таралған психикалық аурулардың бірі. Ғылыми зерттеулер физикалық белсенділіктің депрессияның алдын алу мен оны емдеуде маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Спорт серотонин сияқты нейромедиаторлардың бөлінуін арттырып, көңіл күйді реттеуге көмектеседі [4].

Депрессияны емдеудегі спорттың рөлі.

Кейбір зерттеулерге сәйкес, спортпен жүйелі түрде айналысатын адамдар депрессияға сирек шалдығады. Ал егер ауру байқалса, физикалық белсенділік дәрі-дәрмекпен емдеу мен психотерапияға қосымша құрал ретінде тиімді қолданылады. Мысалы, тұрақты жүгіру немесе жүзу депрессия белгілерін азайтып, жалпы жағдайды жақсартады.

Спорттың ұйқыға әсері.

Ұйқының бұзылуы, соның ішінде ұйқысыздық, көбінесе созылмалы стресс немесе депрессияның салдары болып табылады. Спорттық жаттығулар ұйқы сапасын жақсартып, ұйықтауға кететін уақытты қысқартады. Бұл әсіресе ұйқысыздықтан немесе үнемі күйзелістен зардап шегетін адамдар үшін маңызды.

Спорт ұйқыны қалай жақсартады.

Физикалық белсенділік ағзаны босаңсытып, стресс деңгейін төмендетеді және циркадтық ырғақты реттейтін мелатонин гормонының бөлінуін арттырады. Алайда жаттығулар ұйықтар алдында тым қарқынды болмауы тиіс, себебі бұл жүйке жүйесінің қозуына әкелуі мүмкін.

Спорттың өзін-өзі бағалауға әсері.

Спортпен шұғылдану адамның өзін-өзі бағалауына және өзіне деген сенімділігіне айтарлықтай әсер етеді. Физикалық форманың жақсаруы, жаттығулардағы жетістіктер және денедегі өзгерістер адамға мақсатқа жету сезімін береді. Бұл психоэмоционалдық жағдайдың жақсаруына ықпал етеді.

Спорт өзін қабылдауды қалай өзгертеді.

Әрбір жетістік – қашықтықты ұлғайту, жаңа жаттығуды меңгеру – адамның өз күшіне деген сенімін арттырады. Бұл психикалық денсаулыққа оң әсер етіп, өмірге қанағаттану деңгейін жоғарылатады.

Футбол, баскетбол, волейбол сияқты командалық спорт түрлері физикалық форманы сақтаумен қатар, әлеуметтік қарым-қатынасты нығайтады. Бұл әсіресе жалғыздық пен стрессті сезінетін адамдар үшін маңызды. Топқа тиесілілік сезімі мен команданың қолдауы қауіпсіздік пен тұрақтылық сезімін қалыптастырады.

Әдебиетке шолу. Физикалық белсенділіктің психикалық күйге әсерін түсіндіретін бірнеше негізгі теория бар:

Эндорфиндік гипотеза – жаттығу кезінде ағзада эндорфиндер бөлініп, көңіл-күйді жақсартады. Моноаминдік теория – серотонин, дофамин сияқты нейромедиаторлардың деңгейі артады. Когнитивті-дистракциялық модель – физикалық белсенділік адамды мазасыз ойлардан алаңдатады. Стресс-адаптация теориясы – тұрақты жүктеме ағзаның стресс факторларға төзімділігін арттырады. Көптеген зерттеулер физикалық белсенділіктің стресс деңгейін төмендететінін көрсетеді: Herbert Benson релаксация реакциясы теориясында жаттығулардың стресс гормондарының (мысалы, кортизол) төмендеуіне ықпал ететінін дәлелдеді. Salmon P. (2001) зерттеуі аэробты жаттығулардың эмоционалдық тұрақтылықты арттыратынын көрсетті. American Psychological Association деректеріне сәйкес, тұрақты физикалық белсенділік стресс деңгейін айтарлықтай төмендетеді. Физикалық жүктемелер мазасыздық белгілерін азайтуда тиімді құрал ретінде қарастырылады: David H. Barlow мазасыздық бұзылыстарын зерттей отырып, жаттығулардың экспозициялық әсерге ұқсас екенін атап өтті. Ғылыми әдебиеттерде стресс – ағзаның сыртқы немесе ішкі әсерлерге жауап ретінде туындайтын психофизиологиялық реакциясы ретінде қарастырылады. Ал мазасыздық – көбінесе стресс жағдайына жауап ретінде пайда болатын эмоционалдық күй, ол қорқыныш, алаңдау, уайым түрінде көрінеді.

Зерттеулерде мазасыздықтың екі түрі ажыратылады:

Ситуативтік мазасыздық – нақты жағдайға байланысты уақытша күй

Тұлғалық мазасыздық – адамның тұрақты психологиялық ерекшелігі

Қазіргі қоғамда, әсіресе студент жастар арасында стресс пен мазасыздық деңгейінің жоғарылауы байқалады. Бұл оқу жүктемесі, әлеуметтік факторлар және өмірлік белгісіздікпен байланысты. Ғылыми еңбектерде физикалық белсенділік адамның психикалық денсаулығына оң әсер ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Қазақстандық зерттеулерде тұрақты дене жаттығулары: эмоционалдық тұрақтылықты арттырады, жүйке жүйесін қалыпқа келтіреді. Өмір сапасын жақсартады деп көрсетілген. Сонымен қатар, физикалық белсенділік: көңіл-күйді жақсартады; психологиялық кернеуді азайтады; жалпы әл-ауқатты арттырады. Әдебиеттерде физикалық жаттығулар стресс деңгейін төмендетудің тиімді құралы ретінде кеңінен сипатталған.

Зерттеу әдіснамасы.

1. Сауалнама әдісі

2. Психологиялық тесттер

3. Эксперименттік әдіс (бір топ спортпен айналысады, екінші топ – жоқ)

4. Физиологиялық көрсеткіштерді өлшеу

- жүрек соғу жиілігі

- қан қысымы

- кортизол (стресс гормоны) деңгейі

- статистикалық талдау

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында физикалық жүктемелердің стресс пен мазасыздық деңгейіне айтарлықтай оң әсер ететіні анықталды. Алынған деректерге сүйене отырып, келесі негізгі нәтижелер көрсетілді:

Орташа деңгейдегі тұрақты физикалық жүктемелер (аптасына 3–4 рет, 30–45 минут) қатысушылардың стресс деңгейін орта есеппен 20–30% төмендетті.

1. Мазасыздық деңгейі де айтарлықтай азайып, эмоционалдық тұрақтылықтың артқаны байқалды.

2. Жаттығудан кейін қатысушылардың көңіл-күйі жақсарып, шаршау мен кернеу сезімі төмендеген.

3. Аэробты жаттығулар (жүгіру, жүзу, велосипед) ең тиімді нәтижелер көрсеткен.

4. Топтық жаттығуларға қатысқан адамдарда мазасыздық деңгейі жеке жаттығулармен айналысқандарға қарағанда төмен болды.

5. Шамадан тыс физикалық жүктемелер кейбір жағдайларда кері әсер беріп, шаршау мен стресс деңгейінің артуына әкелген.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері физикалық белсенділіктің психикалық денсаулықты жақсартуда тиімді құрал екенін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижесінде:

1. Тұрақты физикалық жүктеме стресс деңгейін төмендетеді
2. Мазасыздық көрсеткіштері айтарлықтай азаяды
3. Ұйқы сапасы жақсарады
4. Көңіл-күй тұрақтанады
5. Эндорфин деңгейі артады

Талқылау. Физикалық жүктемелердің адам психикасына әсерін талдау барысында алынған нәтижелер олардың стресс пен мазасыздықты төмендетуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Бұл құбылыс бірнеше физиологиялық және психологиялық механизмдер арқылы түсіндіріледі.

Біріншіден, дене белсенділігі кезінде ағзада «куаныш гормондары» деп аталатын эндорфиндер бөлінеді. Олар адамның көңіл-күйін жақсартып, мазасыздық деңгейін төмендетеді. Сонымен қатар, тұрақты жаттығулар кортизол (стресс гормоны) деңгейін реттеп, ағзаның стресс жағдайларына төзімділігін арттырады.

Екіншіден, физикалық жүктемелер жүйке жүйесінің жұмысын тұрақтандырады. Әсіресе аэробты жаттығулар (жүгіру, жүзу, велосипед тебу) орталық жүйке жүйесіне оң әсер етіп, эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастырады. Бұл өз кезегінде мазасыздықтың төмендеуіне әкеледі.

Үшіншіден, физикалық белсенділік адамның өзін-өзі бағалауына оң әсер етеді. Жаттығу нәтижесінде физикалық форма жақсарып, адам өзіне сенімді бола бастайды. Бұл психологиялық тұрғыдан стресс факторларын жеңіл қабылдауға көмектеседі.

Зерттеулер көрсеткендей, орташа деңгейдегі тұрақты физикалық жүктемелер (аптасына 3–4 рет, 30–45 минут) мазасыздық деңгейін айтарлықтай төмендетеді. Алайда шамадан тыс жүктемелер керісінше әсер беруі мүмкін — шаршау, күйзеліс және эмоционалдық күйдің нашарлауына алып келеді. Сондықтан жүктеме деңгейін дұрыс таңдау маңызды.

Қорытынды. Сонымен қатар, физикалық белсенділік әлеуметтік факторлармен де байланысты. Топтық жаттығулар (фитнес, спорт ойындары) адамдар арасындағы қарым-қатынасты жақсартып, жалғыздық сезімін азайтады, бұл да мазасыздықтың төмендеуіне ықпал етеді.

Қорытындылай келе, физикалық жүктемелер стресс пен мазасыздық деңгейін төмендетудің тиімді және қолжетімді әдісі болып табылады. Дегенмен, олардың әсері жүктеме түріне, қарқындылығына және адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты өзгеруі мүмкін. Сондықтан физикалық белсенділікті жеке мүмкіндіктерге сай жоспарлау ұсынылады.

Бұл зерттеу нәтижелерін келесі салаларда қолдануға болады:

Студенттерге – стресс азайту үшін жаттығу бағдарламаларын енгізу

Медицинада – дәрі-дәрмексіз терапия ретінде пайдалану

Спорт саласында – психологиялық дайындықты жақсарту

Күнделікті өмірде – адамдарға қарапайым кеңес ретінде

(мысалы: күніне 30 минут жаяу жүру, жүгіру, фитнес)

Заманауи зерттеулер мен тәжірибелік психология спорттың тек физикалық денсаулықты сақтауда ғана емес, адамның психоэмоционалдық жағдайын жақсартуда да маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Тұрақты физикалық белсенділік стресс, депрессия, мазасыздық және ұйқысыздық сияқты мәселелермен күресте тиімді құрал болып табылады.

Спорттың әсері тек жаттығудан кейінгі уақытша көңіл күйдің жақсаруымен шектелмейді. Ол мидағы серотонин мен дофамин сияқты нейротрансмиттерлердің тепе-теңдігін ұзақ мерзімге жақсартып, депрессия мен мазасыздық белгілерін азайтады. Сонымен қатар, спорт жауапкершілік, тәртіп және өзіне деген сенімділікті қалыптастырады.

Әлеуметтік аспект те ерекше маңызға ие: топтық немесе командалық спорт түрлері қолдаушы әлеуметтік орта қалыптастырады, бұл психикалық саулық үшін аса маңызды. Дегенмен, оң нәтиже тек жаттығулардың жүйелілігі мен жүктеме мен демалыстың дұрыс үйлесуі жағдайында ғана мүмкін. Шамадан тыс жүктеме денсаулыққа кері әсер етуі мүмкін.

Осылайша, спорт – бұл тек физикалық формаға жету жолы ғана емес, психоэмоционалдық денсаулықтың да кілті. Физикалық белсенділікті күнделікті өмірге енгізу – өмір сапасын арттырудың, стрессқа төзімділікті күшейтудің және психикалық аурулардың алдын алудың маңызды бөлігі. Психоэмоционалдық бұзылыстары бар адамдар үшін спорт күшті психотерапиялық құралға айналып, өмірдегі тепе-теңдікті қалпына келтіруге және жақсы көңіл күйді сақтауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қалиев С., Құтпанбаев Ә. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2013.
2. Әбдіғабарова Ұ. М. Дене тәрбиесі және спорт психологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
3. Құдайбергенова Қ. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 2014.
4. Смағұлова А. С. Дене тәрбиесінің физиологиялық негіздері. – Алматы: Эверо, 2017.
5. Нүсіпбекова Г. М. Спорт психологиясы. – Алматы: Қазақ спорт және туризм академиясы, 2018.

Қ.С. Базарбаев

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ АКИМАТОВ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация: В статье рассматриваются институциональные механизмы повышения эффективности деятельности акиматов в системе государственного управления Республики Казахстан. Анализируются организационно-правовые и управленческие инструменты, направленные на совершенствование деятельности местных исполнительных органов. Особое внимание уделяется вопросам децентрализации, цифровизации, повышения прозрачности и усиления подотчетности акиматов. Обосновано, что развитие институциональных механизмов способствует повышению эффективности местного государственного управления и качества предоставляемых государственных услуг.

Ключевые слова: акиматы, местное государственное управление, Казахстан, институциональные механизмы, эффективность управления, децентрализация, государственные услуги, цифровизация, подотчетность.

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімдіктер қызметінің тиімділігін арттырудың институционалдық тетіктері қарастырылады. Жергілікті атқарушы органдардың қызметін жетілдіруге бағытталған ұйымдастырушылық-құқықтық және басқарушылық құралдар талданады. Орталықсыздандыру, цифрландыру, ашықтықты арттыру және әкімдіктердің есеп берушілігін күшейту мәселелеріне ерекше назар аударылады. Институционалдық тетіктерді дамыту жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімділігін және көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыруға ықпал ететіні негізделеді.

Түйінді сөздер: әкімдіктер, жергілікті мемлекеттік басқару, Қазақстан, институционалдық тетіктер, басқару тиімділігі, орталықсыздандыру, мемлекеттік қызметтер, цифрландыру, есеп берушілік.

Abstract: The article examines institutional mechanisms for improving the effectiveness of akimats within the system of public administration of the Republic of Kazakhstan. It analyzes organizational, legal, and managerial instruments aimed at enhancing the performance of local executive bodies. Special attention is given to decentralization, digitalization, transparency, and strengthening accountability of akimats. It is substantiated that the development of institutional mechanisms contributes to increasing the efficiency of local public administration and the quality of public services.

Keywords: akimats, local public administration, Kazakhstan, institutional mechanisms, management efficiency, decentralization, public services, digitalization, accountability.

Введение. Эффективность функционирования системы государственного управления во многом определяется уровнем развития её институциональных механизмов, особенно на местном уровне. В Республике Казахстан важнейшим звеном системы государственного управления выступают акиматы, которые обеспечивают реализацию государственной политики на региональном и местном уровнях, а также предоставление широкого спектра государственных услуг населению.

В условиях современных административных реформ и процессов модернизации государственного управления возрастает значение повышения эффективности деятельности акиматов. Это связано с необходимостью обеспечения более высокого качества управления, повышения прозрачности принимаемых решений, усиления подотчетности местных исполнительных органов, а также улучшения взаимодействия с населением и бизнесом.

Институциональные механизмы в данном контексте выступают как совокупность организационно-правовых, управленческих и экономических инструментов, направленных на повышение результативности деятельности акиматов [1]. К ним относятся системы стратегического планирования, механизмы оценки эффективности, цифровые инструменты управления, а также элементы децентрализации и распределения полномочий между уровнями власти.

Особую актуальность данная проблема приобретает в условиях цифровой трансформации государственного сектора, когда внедрение информационных технологий и электронных сервисов существенно изменяет характер взаимодействия между государством и гражданами. В этих условиях акиматы становятся не только административными органами, но и ключевыми элементами цифровой экосистемы государственного управления.

Несмотря на проводимые реформы, в практике функционирования акиматов сохраняется ряд проблем, связанных с недостаточной эффективностью управленческих процессов, ограниченной самостоятельностью местных органов, а также различиями в уровне развития регионов. Это требует научного анализа существующих институциональных механизмов и поиска путей их совершенствования.

Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения эффективности местного государственного управления в Казахстане через совершенствование институциональных механизмов деятельности акиматов.

Целью данной статьи является анализ институциональных механизмов повышения эффективности акиматов в системе государственного управления Республики Казахстан.

Для достижения поставленной цели необходимо рассмотреть теоретические основы функционирования местного государственного управления, проанализировать существующие институциональные механизмы, а также определить направления их совершенствования.

Таким образом, исследование данной проблемы позволяет выявить ключевые факторы повышения эффективности деятельности акиматов и определить перспективы развития системы местного государственного управления в Республике Казахстан.

Обзор литературы. Проблематика повышения эффективности местного государственного управления и совершенствования деятельности акиматов в Республике Казахстан рассматривается в рамках нескольких научных направлений: теории государственного управления, институциональной экономики, регионального развития и публичной политики. В современной литературе подчеркивается, что эффективность местных исполнительных органов определяется не только ресурсным обеспечением, но и качеством институциональной среды, в которой они функционируют.

Теоретической основой институционального анализа выступают работы Дуглас Норт, который определяет институты как формальные и неформальные правила, структурирующие взаимодействие субъектов [2]. В контексте государственного управления данный подход позволяет рассматривать акиматы как институциональные единицы, эффективность которых зависит от качества нормативно-правовой базы, уровня автономии и системы стимулов.

В исследованиях по публичному управлению отмечается, что ключевыми факторами эффективности местных органов власти являются децентрализация, подотчетность, прозрачность и качество управленческих решений [3]. В этой связи институциональные механизмы рассматриваются как совокупность инструментов, обеспечивающих баланс между централизацией и самостоятельностью местных органов власти.

Отдельное внимание в научной литературе уделяется реформам системы местного государственного управления в постсоветских странах. В исследованиях подчеркивается, что Казахстан реализует поэтапную модель административной реформы, направленную на расширение полномочий акиматов, повышение их финансовой самостоятельности и усиление ответственности за результаты социально-экономического развития регионов [4].

Важное место занимает анализ цифровизации государственного управления, которая рассматривается как современный институциональный механизм повышения эффективности акиматов. Внедрение электронного правительства, цифровых платформ и автоматизированных систем управления способствует сокращению административных процедур, повышению прозрачности и улучшению качества государственных услуг.

Также в научной литературе широко представлены исследования систем оценки эффективности деятельности государственных органов. Используются различные подходы, включая систему KPI, индикаторы социально-экономического развития регионов, а также механизмы общественного контроля и обратной связи с населением [5]. Подчеркивается, что наличие эффективной системы оценки является важным условием повышения результативности акиматов.

Несмотря на значительное количество исследований в области государственного управления Казахстана, остаются недостаточно изученными вопросы комплексного анализа институциональных механизмов повышения эффективности акиматов. В частности, требует более глубокого рассмотрения их взаимосвязь с процессами децентрализации, цифровизации и административных реформ.

Таким образом, анализ научной литературы свидетельствует о том, что институциональные механизмы рассматриваются как ключевой фактор повышения эффективности местного государственного управления, однако их практическая реализация в деятельности акиматов Республики Казахстан требует дальнейшего системного исследования.

Методология исследования. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории государственного управления, институциональной экономики и регионального развития. Такой подход обусловлен необходимостью всестороннего анализа институциональных механизмов повышения эффективности деятельности акиматов в системе государственного управления Республики Казахстан.

В исследовании применяется системный подход, позволяющий рассматривать деятельность акиматов как элемент многоуровневой системы государственного управления, включающей центральный, региональный и местный уровни. Это обеспечивает выявление взаимосвязей между институциональной средой, управленческими процессами и результативностью деятельности местных исполнительных органов.

Теоретическую базу исследования составляют положения институциональной теории, концепции децентрализации государственного управления, а также современные подходы к оценке эффективности публичного сектора. Особое внимание уделено институциональным механизмам как совокупности формальных и неформальных правил, регулирующих деятельность акиматов.

Эмпирическую базу исследования составляют научные публикации, нормативно-правовые акты Республики Казахстан, стратегические документы в сфере государственного управления, а также аналитические материалы, отражающие практику функционирования акиматов.

Особое внимание уделено анализу таких аспектов, как система оценки эффективности деятельности местных исполнительных органов, уровень децентрализации, механизмы подотчетности и прозрачности, а также внедрение цифровых инструментов управления.

Обсуждение. Проведенный анализ институциональных механизмов повышения эффективности деятельности акиматов в системе государственного управления Республики Казахстан позволяет сделать вывод о том, что местные исполнительные органы играют ключевую роль в реализации государственной политики на региональном уровне и обеспечении социально-экономического развития территорий. При этом эффективность их функционирования напрямую зависит от качества институциональной среды, уровня управленческой автономии и степени развития механизмов подотчетности и контроля.

Одним из центральных результатов исследования является подтверждение того, что институциональные механизмы представляют собой не отдельные управленческие инструменты, а комплексную систему правил, процедур и организационных структур, определяющих поведение акиматов [6]. В эту систему входят нормативно-правовые акты, регламентирующие полномочия местных исполнительных органов, системы стратегического планирования, механизмы бюджетного регулирования, а также инструменты оценки эффективности деятельности.

Особое значение в современных условиях приобретает процесс децентрализации государственного управления. Передача части полномочий от центральных органов власти на уровень акиматов позволяет повысить оперативность принятия решений и адаптировать государственную политику к специфике регионов. Однако эффективность децентрализации во многом зависит от наличия достаточных финансовых ресурсов и управленческих компетенций на местном уровне. В противном случае расширение полномочий может привести к неравномерности развития регионов и снижению качества управления.

Важным институциональным механизмом повышения эффективности акиматов является система стратегического планирования. Внедрение долгосрочных и среднесрочных программ развития регионов позволяет обеспечить согласованность действий различных уровней власти, а также ориентировать деятельность акиматов на достижение конкретных социально-экономических результатов [7]. Однако на практике сохраняются проблемы, связанные с формальным характером стратегического планирования и недостаточной увязкой планов с реальными ресурсными возможностями.

Существенную роль в повышении эффективности деятельности акиматов играет система оценки результатов их работы. Использование показателей эффективности (KPI), индикаторов социально-экономического развития регионов и механизмов мониторинга позволяет объективно оценивать результаты деятельности местных исполнительных органов [8]. Тем не менее существует проблема избыточной ориентации на количественные показатели, что в ряде случаев приводит к

искажению реальной картины эффективности управления.

Отдельного внимания заслуживает процесс цифровизации государственного управления, который становится важнейшим институциональным механизмом трансформации деятельности акиматов. Внедрение электронных сервисов, цифровых платформ и автоматизированных систем управления способствует повышению прозрачности административных процессов, снижению коррупционных рисков и улучшению качества государственных услуг. Цифровые технологии также обеспечивают более эффективное взаимодействие между государством и гражданами, формируя систему обратной связи и повышая уровень доверия населения.

Однако наряду с положительными эффектами цифровизации сохраняются и определённые ограничения. К ним относятся недостаточный уровень цифровой грамотности части государственных служащих, неравномерность внедрения цифровых решений в различных регионах, а также проблемы интеграции информационных систем между различными государственными органами. Эти факторы могут снижать эффективность институциональных механизмов в цифровой среде.

Важным направлением институционального развития является усиление подотчётности и прозрачности деятельности акиматов. В условиях демократизации государственного управления возрастает роль общественного контроля, участия граждан в процессе принятия решений и открытости информации о деятельности местных исполнительных органов. Развитие механизмов обратной связи с населением способствует повышению качества управленческих решений и укреплению доверия к органам власти.

Следует отметить, что эффективность деятельности акиматов во многом определяется уровнем их кадрового потенциала. Квалификация государственных служащих, наличие управленческих компетенций, а также способность работать в условиях постоянных изменений являются важными факторами успешной реализации институциональных механизмов. В этой связи особую актуальность приобретает система подготовки и повышения квалификации кадров в сфере государственного управления.

Сравнительный анализ показывает, что в условиях реформирования системы государственного управления в Казахстане наблюдается постепенный переход от централизованной модели к более гибкой и адаптивной системе, основанной на принципах децентрализации, цифровизации и результативности. Однако данный процесс носит поэтапный характер и требует дальнейшего совершенствования институциональной базы.

Таким образом, можно сделать вывод, что институциональные механизмы повышения эффективности деятельности акиматов представляют собой многокомпонентную систему, включающую нормативно-правовые, организационные, экономические и цифровые инструменты. Их эффективная реализация требует комплексного подхода, направленного на согласование интересов государства, регионов и общества.

В целом, проведённое обсуждение подтверждает, что дальнейшее повышение эффективности акиматов в системе государственного управления Казахстана возможно при условии углубления децентрализации, совершенствования системы оценки эффективности, развития цифровых технологий и укрепления кадрового потенциала местных исполнительных органов.

Заключение. Проведённое исследование позволило комплексно рассмотреть институциональные механизмы повышения эффективности деятельности акиматов в системе государственного управления Республики Казахстан и выявить ключевые направления их совершенствования. Установлено, что эффективность местных исполнительных органов во многом определяется качеством институциональной среды, уровнем децентрализации, развитостью механизмов подотчётности и степенью внедрения современных управленческих и цифровых инструментов.

Одним из основных выводов является то, что институциональные механизмы представляют собой взаимосвязанную систему нормативно-правовых, организационных и управленческих инструментов, обеспечивающих функционирование акиматов. Их эффективность зависит от согласованности стратегического планирования, системы оценки результатов деятельности и механизмов контроля со стороны государства и общества.

Особое значение имеет процесс децентрализации, который способствует повышению самостоятельности акиматов и их ответственности за социально-экономическое развитие регионов. Вместе с тем эффективность децентрализации напрямую зависит от уровня ресурсного обеспечения и кадрового потенциала местных органов власти.

Важную роль в повышении эффективности деятельности акиматов играет цифровизация государственного управления. Внедрение цифровых технологий, электронных сервисов и систем мониторинга способствует повышению прозрачности, снижению административных барьеров и улучшению качества государственных услуг. Однако сохраняются проблемы, связанные с неравномерностью цифрового развития регионов и необходимостью повышения цифровых компетенций государственных служащих.

Также установлено, что система оценки эффективности деятельности акиматов требует дальнейшего совершенствования. Необходимо обеспечить баланс между количественными и качественными показателями, а также усилить ориентацию на реальные социально-экономические результаты.

Таким образом, можно сделать вывод, что повышение эффективности деятельности акиматов в системе государственного управления Казахстана возможно только при комплексном развитии институциональных механизмов, включающих децентрализацию, цифровизацию, совершенствование системы оценки и укрепление кадрового потенциала.

Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением влияния цифровых технологий на институциональные изменения в системе местного государственного управления, а также с разработкой новых моделей оценки эффективности деятельности акиматов в условиях модернизации государственного сектора.

Список литературы.

1. Бухтерова О.Ю. Принципы и методы финансового планирования // Экономика и предпринимательство. 2014. № 11 (ч. 4). С. 560–563.
2. Юнусова Е.В. Развитие российской экономики в условиях научно-технического прогресса // Вестник Российского университета кооперации. 2019. № 2 (36). С. 95–98.
3. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. – М.: Юнити-Дана, 2000. – С. 98.
4. Методологические основы планирования и прогнозирования бюджетов [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:3/> (Дата обращения 10.11.2019)
5. Финансовое планирование в образовательном учреждении [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:21/> (Дата обращения 11.11.2019)

6. Основы планирования расходов государственного бюджета [Электронный ресурс]. URL: <https://economuch.com/munitsipalnyie-finansyi-gosudarstvennyie/osnovyi-planirovaniya-rashodov-47157.html> (Дата обращения 10.11.2019)
7. Bureau of National Statistics (2022). Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
8. Адаменко А.А. Методы управления изменениями во внутренней среде крупной корпорации, обеспечивающие ее функции / А.А. Адаменко, В.С. Солодкин // Вестник Академии знаний. - 2019. - №1(30). - С.16-18.

А.С. Землянова, А.И. Хлюпина, С.А. Сочин

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдықорган, Казахстан
E-mail: huq6704@gmail.com

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ВЕЛОСПОРТЕ КАК ФАКТОР ГЛОБАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Аннотация: Статья посвящена анализу роли инновационных технологий в развитии велоспорта с учётом их влияния на эффективность тренировочного процесса и гуманитарно-социальные аспекты современной физической культуры. Рассматриваются этапы эволюции велосипедов от первых образцов XIX века до современных высокотехнологичных моделей. В исследовании применены методы анализа и обобщения научных источников, а также системный и сравнительно-исторический подходы. Особое внимание уделено использованию цифровых устройств, датчиков мощности, GPS-систем, искусственного интеллекта, виртуальных тренировочных платформ, VR/AR-технологий и биомеханических цифровых моделей.

Ключевые слова: Инновационные технологии; велоспорт; цифровизация спорта; искусственный интеллект; VR/AR-технологии; социальные трансформации; физическая культура.

Аңдатпа: Мақала велоспортты дамытудағы инновациялық технологиялардың оқу процесінің тиімділігіне және қазіргі дене шынықтырудың Гуманитарлық-әлеуметтік аспектілеріне әсерін ескере отырып, олардың рөлін талдауға арналған. XIX ғасырдың алғашқы үлгілерінен бастап қазіргі заманғы жоғары технологиялық модельдерге дейінгі велосипед эволюциясының кезеңдері қарастырылады. Зерттеуде ғылыми дереккөздерді талдау және жалпылау әдістері, сондай-ақ жүйелік және салыстырмалы тарихи тәсілдер қолданылады. Сандық құрылыстарды, қуат сенсорларын, GPS жүйелерін, жасанды интеллектті, виртуалды жаттығу платформаларын, VR/AR технологияларын және биомеханикалық цифрлық модельдерді пайдалануға ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: инновациялық технологиялар; велоспорт; спортты цифрландыру; жасанды интеллект; VR/AR-технологиялар; Әлеуметтік трансформациялар; дене шынықтыру.

Abstract: The article analyzes the role of innovative technologies in the development of cycling, taking into account their impact on the effectiveness of the training process and the humanitarian and social aspects of modern physical culture. The stages of bicycle evolution from the first samples of the 19th century to modern high-tech models are considered. The research uses methods of analysis and generalization of scientific sources, as well as systematic and comparative historical approaches. Special attention is paid to the use of digital devices, power sensors, GPS systems, artificial intelligence, virtual training platforms, VR/AR technologies and biomechanical digital models.

Keywords: Innovative technologies; cycling; digitalization of sports; artificial intelligence; VR/AR technologies; social transformations; physical culture.

Введение. Современный этап развития физической культуры и спорта характеризуется активным внедрением цифровых, биомедицинских и инженерных технологий, направленных на повышение эффективности тренировочного процесса и спортивных результатов. Велоспорт является одной из наиболее технологически продвинутых дисциплин, где инновации охватывают тренировочные методики, анализ данных, экипировку, восстановление и виртуальные тренировочные среды. Использование инновационных решений способствует персонализации подготовки спортсменов, повышению безопасности, точности мониторинга и конкурентоспособности в профессиональном и любительском спорте [1].

Обзор литературы. Научные исследования показывают, что инновационные технологии играют ключевую роль в развитии велоспорта. Авторы [1–5] отмечают значимость цифрового мониторинга, датчиков мощности и программирования нагрузок для повышения эффективности и безопасности тренировок. Работы [7–10] подчёркивают потенциал искусственного интеллекта и IoT-устройств в анализе данных и прогнозировании результатов.

Социально-гуманитарные аспекты рассматриваются в исследованиях [11–13], где акцентируется внимание на трансформации ценностей спорта, развитии самоконтроля и формировании цифровой идентичности спортсменов. В целом, литература подтверждает, что цифровизация велоспорта влияет не только на результаты, но и на социальную роль физической культуры.

Методология исследования. История развития технологий в велоспорте. Технологическое развитие велоспорта началось с усовершенствования конструкции велосипедов в конце XIX – начале XX века. Первоначально инновации касались механики, веса рамы и надёжности трансмиссии. В середине XX века стали применяться аэродинамические исследования и спортивная физиология для повышения эффективности подготовки спортсменов. Первым прототипом велосипеда считается «дрезина», созданная в 1817 году немецким изобретателем Карлом фон Дрезом. Это было двухколёсное устройство без педалей — человек отталкивался ногами от земли. Дрез фактически заложил основу конструкции современного велосипеда [2]. Сейчас мы рассмотрим основные этапы развития велосипеда в табл. 1.

Таблица 1 - Основные этапы развития велосипеда

Год	Автор / Страна	Название изобретения/ этап	Техническая характеристика и значение
1817	Карл фон Дрез (Германия)	Дрезина	Первый двухколёсный прототип велосипеда без педалей; движение осуществлялось отталкиванием ног от земли
1839	Киркпатрик Макмиллан (Шотландия)	Механический привод	Введение педального механизма, обеспечивающего движение без опоры ног
1861	Пьер Мишо (Франция)	Педальный велосипед	Разработка первого серийного велосипеда с педалями на переднем колесе
1870	Инженеры Великобритании	Penny-farthing	Велосипед с увеличенным передним колесом для повышения скорости
1885	Джеймс Старли (Великобритания)	Rover Safety Bicycle	Создание конструкции современного типа с цепным приводом и равными колёсами
1888	Джон Данлоп (Великобритания)	Пневматические шины	Повышение комфорта, устойчивости и скорости передвижения
1890-е	Европа, США	Массовое производство	Распространение велосипеда как доступного средства передвижения
1930-е	Европа	Переключение передач	Развитие многоскоростных трансмиссий
1950–1960-е	Международные производители	Спортивные велосипеды	Совершенствование гоночных и трековых моделей
1970-е	США	Горные велосипеды (MTB)	Создание велосипедов для езды по пересечённой местности
1980-е	Япония, Европа	Алюминиевые рамы	Снижение веса конструкции и повышение прочности
1990-е	Мировые бренды	Карбоновые рамы	Внедрение композитных материалов для повышения аэродинамики
2000-е	Производители электроники	Электронные трансмиссии	Автоматизированное переключение передач
2010-е	Технологические компании	Смарт-велосипеды	GPS-навигация, датчики мощности, цифровая аналитика
2020-е	Глобальные бренды	Электровелосипеды, AI-технологии	Использование электроприводов, искусственного интеллекта и биомеханического анализа

С конца 1990-х годов началась цифровизация велоспорта — внедрение датчиков мощности, пульсометров и GPS-мониторинга [3, С.4]. В XXI веке произошел переход к анализу больших данных, применению искусственного интеллекта, виртуальных тренировочных платформ и научно обоснованных методик планирования нагрузок, что сформировало новую модель высокотехнологичной спортивной подготовки [4].

Цифровые технологии и анализ спортивных данных. Современная подготовка велосипедистов основана на использовании цифровых устройств, позволяющих измерять мощность педалирования, скорость, каденс, частоту сердечных сокращений, высоту и уровень утомления [5]. Датчики мощности стали ключевым инструментом планирования тренировок и соревновательной стратегии. Новые разработки в области IoT и edge-ML позволяют создавать доступные и высокоточные измерительные устройства для оценки энергетических затрат спортсмена в реальном времени. Методы машинного обучения применяются для прогнозирования реакции организма спортсмена на нагрузки, оценки выносливости и оптимизации тренировочного плана [6].

Искусственный интеллект и оптимизация тренировочного процесса. Искусственный интеллект активно используется для адаптивного планирования тренировок, анализа физиологических показателей и моделирования тактики гонок [7] (рисунок 1).

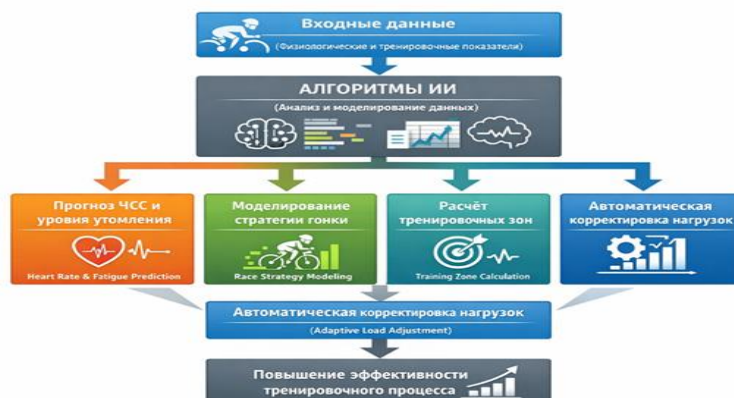

Рисунок 1 - Функциональная схема применения алгоритмов искусственного интеллекта в подготовке велосипедистов

ИИ также применяется в реабилитации и восстановлении двигательных функций, включая стимуляцию мышц при велореабилитации с использованием интеллектуального управления.

Виртуальные тренировочные платформы и кибервелоспорт. Одним из самых значимых инновационных направлений является развитие виртуальных тренировочных экосистем. Платформы виртуального велоспорта позволяют моделировать реальные трассы, проводить онлайн-соревнования, выполнять структурированные тренировки и анализировать прогресс спортсменов [8]. Популярные цифровые экосистемы для велотренировок включают интерактивные виртуальные миры, геймификацию, социальные соревнования и интеграцию с тренажёрами и датчиками мощности [9]. Современные решения используют элементы дополненной и виртуальной реальности, создавая эффект погружения и повышая мотивацию спортсменов к тренировкам (рисунок 2).

Рисунок 2 - Виртуальная тренировочная платформа

Аэродинамика, биомеханика и AI-bike fitting. Инновационные методы биомеханического анализа позволяют оптимизировать посадку велосипедиста, снизить аэродинамическое сопротивление и повысить эффективность передачи мощности [6, С.58]. Современные AI-системы позволяют проводить аэродинамическую подгонку велосипеда без дорогостоящих аэротруб, используя фотограмметрию и цифровое моделирование тела спортсмена. Такие технологии позволяют экономить десятки ватт мощности и повышать результативность выступлений.

Оптимизация стратегии мощности и тактики гонок. Математическое моделирование используется для разработки оптимальных стратегий распределения мощности во время гонок с учетом рельефа трассы, погодных условий и физиологических возможностей спортсмена [10]. Современные модели позволяют точно прогнозировать время прохождения дистанции и подбирать энергетически эффективные режимы движения, повышая соревновательные показатели велосипедистов.

Результаты исследования. Показано, что цифровизация велоспорта способствует расширению доступности физической активности, формированию новых форм вовлечённости и трансформации социальной роли спорта. Отмечается влияние технологий на изменение ценностных ориентиров спортсменов, усиление роли самоконтроля и развитие цифровой идентичности. Подчёркиваются также вопросы этики использования персональных данных и неравного доступа к технологическим ресурсам. Установлено, что внедрение инноваций повышает результативность, безопасность и персонализацию тренировочного процесса, одновременно отражая более широкие процессы глобальных социально-гуманитарных трансформаций в условиях цифрового общества.

Обсуждение. Виртуальная и дополненная реальность в подготовке спортсменов. VR и AR технологии применяются для имитации соревновательных условий, развития тактического мышления и психологической устойчивости [5, С.16]. Иммерсивные тренировки создают эффект присутствия на реальной трассе, позволяя совершенствовать навыки ориентирования, реакции и выносливости.

Инновации в фитнес-индустрии и массовом велоспорте. Инновационные цифровые приложения и платформы способствуют вовлечению населения в физическую культуру, обеспечивая персонализированные программы тренировок, отслеживание прогресса и мотивационные механизмы [4, С.45]. Использование мобильных платформ и интерактивных систем делает велоспорт более доступным и популярным среди любителей.

Выведенные нами перспективные инновации в велоспорте (ТОП-технологии 2024–2026):

- искусственный интеллект в планировании тренировок;
- интеллектуальные датчики мощности нового поколения;
- виртуальные платформы и кибервелоспорт;
- AI-аэродинамическая подгонка;
- биомеханические цифровые двойники спортсменов;
- VR и AR тренировки;
- автоматизированный анализ больших данных;
- интеллектуальная реабилитация и нейростимуляция;
- IoT-устройства для мониторинга физической активности.

В рамках гуманитарно-социального анализа глобальных трансформаций следует отметить, что внедрение инновационных технологий в велоспорте обуславливает не только повышение эффективности тренировочного процесса, но и глубокие изменения в структуре социальной практики физической культуры. Цифровизация и технологизация спортивной деятельности способствуют формированию новых моделей поведения, расширяя возможности участия различных социальных

групп и снижая институциональные барьеры доступа к занятиям спортом [11]. Одновременно с этим происходит трансформация ценностных ориентиров, при которой возрастает значимость самоконтроля, количественной оценки результатов и цифровой идентичности спортсмена [12]. В условиях широкого распространения технологий искусственного интеллекта, систем мониторинга и виртуальных платформ актуализируются вопросы этики использования персональных данных, а также проблема технологической зависимости и неравного доступа к инновационным ресурсам [13]. Таким образом, инновационные технологии в велоспорте выступают не только инструментом повышения спортивной результативности, но и фактором социокультурных изменений, отражающих общие тенденции развития цифрового общества и гуманитарной трансформации спорта как социального института [14].

Закключение. В данной работе мы рассмотрели современные инновационные технологии в велоспорте и их влияние на эффективность тренировочного процесса. Мы проанализировали историческое развитие велосипедов от первых прототипов до высокотехнологичных моделей и показали, как цифровизация, датчики мощности, GPS-мониторинг и искусственный интеллект трансформируют подготовку спортсменов. Наша работа подчеркнула роль виртуальных тренировочных платформ, VR/AR-технологий, биомеханических цифровых двойников и AI-аэродинамической подгонки в повышении техники, мотивации и безопасности. Мы также рассмотрели применение интеллектуальной реабилитации, нейростимуляции и IoT-устройств для персонализации тренировочного процесса и контроля физиологических показателей. Подвели итог, что интеграция науки, техники и цифровых технологий позволяет достигать высоких спортивных результатов и делает велоспорт более доступным для массовой аудитории. Таким образом, наша работа подтверждает перспективность дальнейшего внедрения AI, VR/AR и биомеханического анализа для формирования высокотехнологичной спортивной среды.

Список литературы.

1. Кубеев А. В., Щенникова М. Ю., Горбунов Е. Д. Мониторинг спортивной подготовки в велосипедном спорте: теоретико-методологические основы // Российский журнал информационных технологий в спорте, 2024.
2. Сельский А. К. Цифровая трансформация и инновационные технологии в спортивной индустрии: анализ глобальных тенденций и российских практик рынка спорттех // Российский журнал информационных технологий в спорте, 2024.
3. Программирование тренировочной нагрузки в шоссеном велоспорте на основе интегративного анализа биоэнергетических механизмов // Российский журнал информационных технологий в спорте, 2025.
4. Казахстанская Федерация Велосипедного Спорта. Анализ опроса о методах тренировок в велоспорте — демонстрирует отношение спортсменов к цифровым технологиям в тренировках.
5. Инновации в мире спорта: технологии, которые помогают нам тренироваться эффективнее и безопаснее (Республиканский центр общественного здоровья и медицинской профилактики, РФ).
6. Юркина Н. В., Халезова А. А. Спорт следующего поколения: технологические инновации и их влияние на будущее физической активности.
7. Hilmkil A., Ivarsson O., Johansson M. и др. Towards Machine Learning on data from Professional Cyclists.
8. Luder V., Bian S., Magno M. CycloWatt: IoT-устройство для измерения мощности в велоспорте.
9. Machine Learning in Professional Cycling — Agrin Hilmkil et al.
10. CycloWatt: IoT Power Meter Innovation — Victor Luder et al.
11. Coakley J. Sports in Society: Issues and Controversies. — New York: McGraw-Hill, 2017.
12. Giulianotti R. Sport: A Critical Sociology. — Cambridge: Polity Press, 2015.
13. Lupton D. The Quantified Self: A Sociology of Self-Tracking. — Cambridge: Polity Press, 2016.
14. Guttmann A. From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports. — New York: Columbia University Press, 2004.

Т.Б. Айтбай, Г.А. Жакупова

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан,Талдықорған қ.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Андатпа. Мақалада экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың теориялық және құқықтық негіздері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі кезеңде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесінің ұлттық және халықаралық құқық жүйелеріндегі маңызының артуымен байланысты. Индустрияландыру, урбанизация, табиғи ресурстарды шамадан тыс пайдалану және өндірістік қызметтің күшеюі қоршаған ортаға түсетін антропогендік жүктемені арттырып, экологиялық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігін күшейтуде.

Зерттеудің мақсаты – экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың құқықтық табиғатын ашу, оның теориялық негіздерін талдау және ұлттық әрі халықаралық құқық аясындағы реттеу ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу барысында жүйелік, формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи-құқықтық және контент-талдау әдістері қолданылды. Экологиялық қылмыстық жауаптылық қылмыстық құқықтың жалпы қағидаттарымен қатар, экологиялық құқықтың алдын алу, тұрақты даму, экожүйелерді қорғау және «ластаушы төлейді» қағидаттарымен тығыз байланыста талданды.

Зерттеу нәтижелері экологиялық қылмыстық жауаптылықтың тек жазалау құралы емес, сонымен қатар қоршаған ортаны қорғау, экологиялық зиянның алдын алу және табиғи ортаны қалпына келтіру механизмі екенін көрсетті. Сонымен бірге экологиялық қылмыстарды саралау, зиян мөлшерін анықтау, себеп-салдар байланысын дәлелдеу және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру мәселелері ерекше маңызға ие екені анықталды. Қорытындылай келе, экологиялық қылмыстық жауаптылық институтын жетілдіру экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің және тұрақты дамуға қол жеткізудің маңызды құқықтық шарты болып табылады.

Түйін сөздер: экологиялық қылмыс, экологиялық қауіпсіздік, қылмыстық жауаптылық, қоршаған орта, экологиялық құқық бұзушылық, тұрақты даму, құқықтық реттеу, экологиялық зиян.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и правовые основы ответственности за экологические уголовные правонарушения. Актуальность исследования обусловлена возрастанием значения обеспечения экологической безопасности в системе национального и международного права. Индустриализация, урбанизация, чрезмерное использование природных ресурсов и активизация производственной деятельности усиливают антропогенную нагрузку на окружающую среду и повышают общественную опасность экологических правонарушений.

Цель исследования заключается в раскрытии правовой природы ответственности за экологические уголовные правонарушения, анализе ее теоретических основ и определении особенностей регулирования в рамках национального и международного права. В ходе исследования применялись системный, формально-правовой, сравнительно-правовой, историко-правовой методы, а также контент-анализ. Экологическая уголовная ответственность рассматривается во взаимосвязи с общими принципами уголовного права и специальными принципами экологического права, включая предупреждение вреда, устойчивое развитие, охрану экосистем и принцип «загрязнитель платит».

Результаты исследования показывают, что экологическая уголовная ответственность является не только мерой наказания, но и механизмом охраны окружающей среды, предупреждения экологического вреда и восстановления природной среды. Особое значение имеют вопросы квалификации экологических преступлений, определения размера причиненного вреда, доказывания причинно-следственной связи и совершенствования правоприменительной практики. Сделан вывод о том, что развитие института экологической уголовной ответственности является важным правовым условием обеспечения экологической безопасности и достижения устойчивого развития.

Ключевые слова: экологическое преступление, экологическая безопасность, уголовная ответственность, окружающая среда, экологическое правонарушение, устойчивое развитие, правовое регулирование, экологический вред.

Abstract. The article examines the theoretical and legal foundations of liability for environmental criminal offences. The relevance of the study is determined by the increasing importance of ensuring environmental security within national and international legal systems. Industrialization, urbanization, excessive use of natural resources, and the intensification of industrial activity increase anthropogenic pressure on the environment and heighten the social danger of environmental offences.

The purpose of the study is to reveal the legal nature of liability for environmental criminal offences, analyze its theoretical foundations, and identify the specific features of regulation within national and international law. The research applies systemic, formal legal, comparative legal, historical legal methods, as well as content analysis. Environmental criminal liability is examined in connection with the general principles of criminal law and the special principles of environmental law, including prevention, sustainable development, ecosystem protection, and the “polluter pays” principle.

The results show that environmental criminal liability is not only a punitive measure, but also a mechanism for environmental protection, prevention of environmental harm, and restoration of the natural environment. Particular importance is attached to the qualification of environmental crimes, assessment of environmental damage, proof of causation, and improvement of law enforcement practice. It is concluded that the development of the institution of environmental criminal liability is an important legal condition for ensuring environmental security and achieving sustainable development.

Keywords: environmental crime, environmental security, criminal liability, environment, environmental offence, sustainable development, legal regulation, environmental harm.

Қысқашы. Қазіргі жаһандық дамудың негізгі тенденцияларының бірі ретінде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі халықаралық және ұлттық құқық жүйелерінде ерекше маңызға ие болып отыр. Индустриаландырудың жеделдеуі, урбанизация процесінің кеңеюі, табиғи ресурстарды шамадан тыс пайдалану және өндірістік қызметтің қарқын алуы қоршаған ортаға түсетін антропогендік жүктемені айтарлықтай арттырды. Соның нәтижесінде экожүйелердің тозуы, климаттық өзгерістер, биологиялық әртүрліліктің азаюы сияқты жаһандық экологиялық проблемалар күшейіп, оларды құқықтық реттеу қажеттілігі күн тәртібіне шықты.

Осы контексте экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар қоғам үшін жоғары қауіптілігімен ерекшеленетін құқыққа қайшы әрекеттердің ерекше санатын құрайды. Олар тек табиғи ресурстарға немесе қоршаған ортаға зиян келтірумен шектелмей, адамның өмірі мен денсаулығына, қоғамдық қауіпсіздікке және мемлекеттердің тұрақты дамуына тікелей қауіп төндіреді. Сондықтан экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық мәселесі құқық ғылымында және құқық қолдану практикасында кешенді түрде зерттеуді талап етеді.

Экологиялық қылмыстық жауаптылық институты экологиялық құқық бұзушылықтардың алдын алу, олардың салдарын барынша азайту және табиғи ортаны қорғау мақсатында қалыптасқан құқықтық құралдардың маңызды жүйесі болып табылады. Бұл институттың теориялық негіздері құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтау, кінә мен себепті байланысты белгілеу, сондай-ақ жауаптылықтың мақсаттары мен функцияларын айқындау сияқты іргелі құқықтық категориялармен тығыз байланысты. Экологиялық құқық бұзушылықтардағы жауаптылықтың ерекшелігі – оның тек жазалау сипатымен шектелмей, сонымен қатар қалпына келтіру және алдын алу функцияларын да қамтуында.

Сонымен бірге, экологиялық қылмыстық жауаптылықтың құқықтық негіздері ұлттық заңнама нормаларымен қатар, халықаралық экологиялық құқық қағидаттарына да сүйенеді. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық құжаттар, конвенциялар мен келісімдер мемлекеттерге экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және экологиялық зиянды азайту жөнінде міндеттемелер жүктейді. Бұл өз кезегінде ұлттық құқық жүйелерінде экологиялық қылмыстарға қарсы тиімді құқықтық тетіктерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде де экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық мәселесі өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңнаманың дамуы, қылмыстық және әкімшілік жауаптылық нормаларының жетілдірілуі экологиялық құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады [1].

Осыған байланысты, аталған мақаланың мақсаты – экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың теориялық және құқықтық негіздерін кешенді түрде талдау, оның құқықтық табиғатын ашу, сондай-ақ ұлттық және халықаралық құқық аясындағы реттеу ерекшеліктерін айқындау болып табылады.

Әдебиеттерге шолу. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық мәселесі қазіргі құқық ғылымында кеңінен зерттеліп келе жатқан өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Бұл саладағы ғылыми еңбектер экологиялық құқықтың, қылмыстық құқықтың және халықаралық құқықтың тоғысында қарастырылып, оның кешенді және пәнаралық сипатын айқындайды.

Отандық және шетелдік зерттеушілер экологиялық қылмыстарды қоғам мен табиғи орта арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуымен байланысты жоғары қоғамдық қауіпті әрекеттер ретінде сипаттайды. Ғылыми әдебиеттерде экологиялық құқық бұзушылықтардың табиғаты, олардың себептері мен салдары, сондай-ақ жауаптылықтың тиімді тетіктері жан-жақты талданған. Атап айтқанда, көптеген авторлар экологиялық қылмыстық жауаптылықтың негізгі мақсаты тек жазалау емес, сонымен қатар алдын алу және қоршаған ортаны қалпына келтіру функцияларын жүзеге асыру екенін атап өтеді.

Құқық теориясында экологиялық қылмыстық жауаптылықтың түсінігіне қатысты әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Бір топ ғалымдар оны қылмыстық құқықтың дербес институты ретінде қарастырса, екінші топ оны жалпы қылмыстық жауаптылық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде бағалайды. Дегенмен, көпшілік зерттеушілер экологиялық құқық бұзушылықтардың ерекше объектісі – қоршаған орта мен экологиялық қауіпсіздік болғандықтан, бұл салада арнайы құқықтық реттеу қажеттігін мойындайды.

Халықаралық ғылыми еңбектерде экологиялық қылмыстардың трансшекаралық сипаты ерекше атап өтіледі. Қоршаған ортаның ластануы, климаттық өзгерістер және табиғи ресурстардың сарқылуы тек бір мемлекеттің шегінде қалып қоймай, жаһандық деңгейде әсер ететін құбылыс ретінде қарастырылады. Осыған байланысты халықаралық құқықта экологиялық жауаптылық қағидаттары, соның ішінде «ластаушы төлейді» қағидаты, алдын алу принципі және тұрақты даму тұжырымдамасы кеңінен зерттелген.

Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерде экологиялық қылмыстардың алдын алу мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеушілер құқықтық, экономикалық және әкімшілік тетіктердің үйлесімді қолданылуы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді жолы екенін көрсетеді. Бұл ретте қылмыстық жауаптылық ең соңғы, бірақ ең қатаң құқықтық құрал ретінде қарастырылады.

Қазақстандық құқықтық ғылымда да экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық мәселесі бірқатар ғалымдардың зерттеу нысанына айналған. Олардың еңбектерінде ұлттық экологиялық заңнаманың дамуы, қылмыстық кодекстегі экологиялық нормалардың тиімділігі және құқық қолдану тәжірибесіндегі мәселелер талданады. Сонымен бірге, экологиялық құқық бұзушылықтардың алдын алу тетіктерін жетілдіру қажеттілігі жиі атап өтіледі.

Жалпы алғанда, ғылыми әдебиеттерге жасалған шолу экологиялық қылмыстық жауаптылықтың күрделі, көпдеңгейлі және пәнаралық сипатқа ие екенін көрсетеді. Бұл саладағы зерттеулер экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға бағытталған теориялық және практикалық ұсыныстардың негізін қалыптастырады.

Зерттеу әдіснамасы. Осы зерттеу экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың теориялық және құқықтық негіздерін кешенді түрде талдауға бағытталған. Зерттеу барысында құқықтық, теориялық және салыстырмалы-құқықтық талдау әдістері негізге алынып, мәселені пәнаралық тұрғыдан қарастыру қамтамасыз етілді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістер құрайды. Жалпы ғылыми әдістерге талдау, синтез, индукция, дедукция және жүйелік тәсіл жатады. Бұл әдістер экологиялық құқық бұзушылықтар институтының мазмұнын, оның құрылымдық элементтерін және өзара байланысын анықтауға мүмкіндік берді.

Арнайы құқықтық әдістер ретінде формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және тарихи-құқықтық әдістер қолданылды. Формальды-құқықтық әдіс арқылы ұлттық заңнамадағы экологиялық қылмыстық жауаптылық нормаларының мазмұнын мен құрылымы талданды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс шетелдік мемлекеттердің экологиялық қылмыстарға қатысты құқықтық реттеу тәжірибесін зерттеуге және тиімді құқықтық модельдерді анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-құқықтық әдіс экологиялық құқық бұзушылықтар институтының қалыптасуы мен дамуын қарастыруға бағытталды.

Зерттеу барысында жүйелік тәсіл ерекше маңызға ие болды, себебі экологиялық қылмыстық жауаптылық тек қылмыстық құқық шеңберінде ғана емес, экологиялық, әкімшілік және халықаралық құқық нормаларымен тығыз байланысты кешенді құқықтық институт ретінде қарастырылады. Осы тәсіл экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық механизмдерін тұтас жүйе ретінде талдауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, нормативтік-құқықтық актілерге, халықаралық конвенциялар мен келісімдерге, сондай-ақ ғылыми әдебиеттер мен монографиялық зерттеулерге контент-талдау жүргізілді. Бұл экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың теориялық негіздерін тереңірек ашуға және олардың құқықтық табиғатын айқындауға жағдай жасады.

Эмпирикалық дереккөз ретінде ұлттық заңнама нормалары, сот практикасы және халықаралық ұйымдардың есептері пайдаланылды. Бұл деректер зерттеліп отырған институттың құқық қолдану тәжірибесіндегі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Осылайша, қолданылған әдіснамалық тәсілдер жиынтығы экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың теориялық және құқықтық негіздерін жан-жақты, жүйелі және ғылыми негізделген түрде зерттеуге мүмкіндік берді.

Талқылау. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық мәселесі қазіргі құқық ғылымында ерекше маңызға ие, себебі ол тек құқықтық реттеу шеңберімен шектелмей, қоғамның экологиялық қауіпсіздігі, тұрақты даму қағидаттары және адам денсаулығын қорғау мәселелерімен тікелей байланысты. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экологиялық қылмыстық жауаптылықтың тиімділігі оның теориялық негіздерінің қаншалықты дұрыс қалыптасқанына және құқықтық реттеудің қаншалықты жүйелі жүзеге асырылатынына тәуелді.

Ең алдымен, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың ерекшелігі олардың объектісінде көрінеді. Дәстүрлі қылмыстардан айырмашылығы, мұнда қорғалатын объект ретінде тек жеке тұлғаның немесе мүліктің мүдделері емес, бүкіл қоршаған орта, экожүйелер және биологиялық әртүрлілік танылады. Бұл жағдай экологиялық қылмыстардың қоғамдық қауіптілік деңгейін арттырып, жауаптылықтың ерекше құқықтық табиғатын қалыптастырады. Сондықтан экологиялық қылмыстық жауаптылықты жалпы қылмыстық құқық аясында ғана емес, экологиялық құқықпен тығыз байланыста қарастыру қажет.

Сонымен қатар, зерттеу экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың негізгі мақсаты тек жазалау емес екенін көрсетті. Оның басты функцияларының бірі – алдын алу және қалпына келтіру. Яғни, мемлекет экологиялық зиян келтірген тұлғаларды жауапқа тарту арқылы ғана емес, сондай-ақ мұндай әрекеттердің алдын алу және табиғи ортаны қалпына келтіру арқылы да экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ұмтылады. Бұл тұрғыда «ластаушы төлейді» қағидаты ерекше маңызға ие, себебі ол экологиялық жауаптылықтың экономикалық және құқықтық тетіктерін біріктіреді.

Экологиялық қылмыстық жауаптылықтың теориялық негіздерін талдау оның көпқырлы екенін көрсетеді. Бір жағынан, ол қылмыстық құқықтың жалпы қағидаттарына (кінә, заңдылық, әділеттілік) сүйенсе, екінші жағынан, экологиялық құқықтың арнайы принциптерімен (тұрақты даму, алдын алу, экожүйені қорғау) толықтырылады. Осы екі құқық саласының тоғысуы экологиялық қылмыстық жауаптылықтың ерекше құқықтық табиғатын айқындайды.

Экология заңдарының міндеті қоғам мен қоршаған орта арасындағы тепе-теңдікті сақтау, адамның өмірі мен денсаулығына қоршаған ортаның қолайлы болу құқығын қамтамасыз ету, болашақ ұрпақтың мүддесі үшін қоршаған ортаны қорғау, адамның қызметінің қоршаған ортаға зиянды ықпал етуіне жол бермеу, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды насихаттау. Табиғатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету үшін табиғат игіліктерін сақтау және қалпына келтіру жолымен пайдалану шарттары және негіздері заңды түрде анықталып, табиғатты қорғау мақсатында көзделген құқықтық тәртіпті бұзғаны үшін жауапкершілік белгіленуі қажет. Құқықтық жауапкершілікті қолдану арқылы экологиялық талаптарды орындауды мемлекеттік мәжбүрлеу іске асырылады. Жалпы, құқықтық мемлекетті құрудағы қоғамның маңызды ерекшелігі – құқықтық тәртіп пен заңдылықты сақтау болып табылады. Экологиялық құқықтық тәртіпті бұзатын адамдардың іс-әрекеттеріне қарсы тұру бұл заңды жауапкершілікті қолдану болып танылады. Сәйкесінше, жауапкершіліктің маңызды міндеттерінің бірі – қоғамда заңдылықты қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтың алдын алу және ескерту, қоршаған табиғи ортаға келтірілген шығындарды өтеттіру.

М.М. Бринчуктың пікірі бойынша, экологиялық құқық бұзушылық ұғымын анықтаған кезде келесідей екі мән-жайға назар аудару қажет. Біріншіден, экологиялық тұрғыдағы құқыққа қарсы әрекет салдары әрдайым кінәлі әрекет бола бермейді. Мысалы, жоғары қауіптілік көздерімен келтірілген зиян. Екіншіден, экологиялық құқық бұзушылықты жасау үнемі зиян келтірілуімен байланысты бола бермейтіндігі. Кейбір жағдайларда зиян келтірілмейді, тек оның орын алу қаупі болуы мүмкін. Жалпы, М.М. Бринчуктың көзқарасы бойынша, экологиялық құқық бұзушылық – бұл экологиялық зиянды келтіретін немесе зиянның орын алу қаупі бар сипаттағы не болмаса экологиялық құқық субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын құқық бұзушылардың құқыққа қарсы, кінәлі әрекеті немесе әрекетсіздігі [2, 556].

В.В. Петров экологиялық (экологиялық – құқықтық) құқық бұзушылық – бұл экологиялық заңнамаларда белгіленген құқықтық тәртіпке бағытталған, сонымен қатар қоршаған табиғи ортаға зиян келтіретін немесе зиян әкелу қаупін төндіретін кінәлі, құқыққа қарсы әрекет немесе әрекетсіздік деп қарастырады. Экологиялық құқық бұзушылық – бұл рационалды табиғат пайдалану тәртібін бұзатын, жеке және заңды тұлғаларға, шаруа (фермер) қожалықтарына, мемлекетке және қоршаған табиғи ортаға зиян келтіретін немесе зиян әкелу қаупін төндіретін кінәлі, құқыққа қарсы әрекет немесе әрекетсіздік. Жалпы алғанда, заң алдындағы жауаптылық – құқық бұзушының заңға қарсы кінәлі іс-әрекеттеріне – құқық бұзушылығына жауап ретінде пайда болатын тұлғалық, мүліктік немесе ұйымдастыру тәртібімен жайсыз салдарларды көтеру міндеті. Заңды жауапкершілік дегеніміз – құқық бұзушы тұлғаның өзі жасаған құқыққа қайшы кінәлі іс-әрекетіне жауап ретінде туындайтын жеке, мүліктік және ұйымдастырушылық тәртіптегі сәтсіз зардаптарға әкеліп соғатын әрекет немесе әрекетсіздік.

Ал, экологиялық құқық бұзушылықтарға жауапкершілікті бір-бірімен тығыз байланысты үш түрлі мағынадағы жалпы заңдық жауапкершілік ретінде қарастыруға болады, яғни олар төмендегідей тәртіпте қарастырылады: а) заңмен бекітілген талаптарды орындау бойынша мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары ретінде; б) мемлекет пен (оның органдарының тұлғасында) құқық бұзушы (санкцияға тартылғандар) арасындағы құқықтық қатынастар ретінде; в) құқықтық институт ретінде, яғни құқықтың әртүрлі салаларының заң нормаларының жиынтығы (жер, тау-кен, су, орман, табиғат қорғау және тағы басқалар). Экологиялық заңнамаларды бұзғаны үшін жауапкершілік ретінде мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары көптеген реттермен қарастырылады [3, 886].

Құқық бұзушылық ретінде жауапкершілік мемлекеттік органдар мен құқық бұзушы арасындағы туындайтын қатынастармен реттеледі. Яғни, бұл жағдайда экологиялық құқық бұзушылық қатынастарының бір тарабы – мемлекеттік органдар ретінде экологиялық құқық бұзушылық қатынастары істерін қарастыратын арнайы өкілеттік берілген органдар болып табылады. Құқықтық институт ретінде құқық бұзушыға әрекет ететін мәжбүрлеу шараларын қолдану мен жүзеге асыру тәртібін белгілейтін нормалар қарастырылады. Аталған құқықтық жауапкершілік институтының ерекшелігі – оның кешенділігі. Экологиялық құқық бұзушылықтың нормалары жүйесін өзге құқық салаларының нормалары жүйесі де құрайды, атап айтсақ, олар: жер, орман, су, тау-кен, экологиялық, еңбек, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық құқықтар және өзге де құқықтардың нормалары.

Қазіргі кезеңдегі табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынас қоршаған ортаға антропогендік ықпалдың әсерімен сипатталады. Бүгінгі күні оларды игеру емес, негізгі мәселе ретінде құндылықты қорғау және сақтап қалу мәселесі алға ұйылып отыр. Өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне қол сұғатын экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар өсімдіктер мен жануарлар дүниесін құрайтын құндылықтарға қарсы бағытталған қоғамға қауіпті, кінәлі, қылмыстық заңға қайшы әрекеттердің жиынтығынан құралады. Бұл жиынтық тек қана жеке адамның экологиялық қауіпсіздігіне ғана емес, жалпы халықтың, қоғамның, ұлттың экологиялық қауіпсіздігіне зиян келтіруге қабілетті және мемлекеттің тұрақты дамуына кері ықпал ететіні айқын.

Адам - табиғаттың бөлігі, сондықтан ресурстарды ойланбастан жоюға байланысты кез келген құқыққа қайшы, қоғамға қауіпті іс-әрекеттер жүздеген адамдарға үлкен зиян келтіруі және қоғамның әл-ауқатын бұзуы мүмкін. Мемлекет табиғи ресурстарды жойылудан қорғау үшін бақылауға алуға тырысады, экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік маңызды тежегіш болып табылады.

В.И. Вернадский «адамзат тіршілігінің көлемі мен қарқындылығы өскен сайын, оның қуатты геологиялық күшке айналғанын анықтады. Ол жердің тіршілік болуы мүмкін биосфера қабатының сапасының жаңа күйге көшуіне себеп болады» деп айтқан еді [4, 586].

Экологиялық құқық бұзушылық үшін құқықтық жауапкершілік -қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнайы уәкілетті орган мен экологиялық құқық бұзушылықты жасаған тұлға арасында туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Экологиялық құқық бұзушылық үшін жауапкершіліктің функциялары төмендегідей:

- экологиялық құқықтың нормаларын сақтауға ынталандыру;
- жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алу;
- қорғашан ортаға, яғни табиғатқа зиян келтіру мен адамның денсаулығына келтірілген зиянның орнын толтыру;
- жазалаушылық болып табылады.

Құқықтық жауапкершілік туындауының негізі ол экологиялық құқықбұзушылық.

Экологиялық заңнама құқықтық жауапкершіліктің келесідей түрлерін көрсеткен:

1. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық — Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау туралы заңдармен белгіленген экологиялық құқық тәртібіне қол сұғатын және адамдардың денсаулығына немесе қоршаған ортаға зиян келтіретін, не зиян келтіруге нақты қатер төндіретін, қылмыстық заңда көзделген, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) [5, 116]. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықтың

туындауының негізгі болып қылмыстық заңда көрсетілген қылмыс құрамының барлық белгілері бар іс-әрекетті жасау болып табылады. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтың түрлері Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің ерекше бөлігінде көрсетілген [6, 516].

2. Экологиялық әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылық — экологиялық құқықтарға қарсы қасақана немесе абайсызда жасалған әкімшілік жауаптылық көздейтінкінәлі әрекет немесе әрекетсіздік [7, 276].

3. Экологиялық тәртіптік жауаптылық — экологиялық құқыққа қарсы қасақана немесе абайсызда жасалатын тәртіптік жауаптылықты көздейтінкінәлі әрекет немесе әрекетсіздік. Экологиялық тәртіптік жауаптылық туралы арнайы қабылданған заң жоқ. Алайда, тәртіптік жауаптылық Қазақстан Республикасының еңбек заңнамаларымен, ішкі тәртіп ережелерімен, сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілерімен реттеледі [8, 856]. Экологиялық тәртіптік жауаптылық кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың табиғат қорғау заңдары талаптарының бұзылуына кінәлі лауазымды адамдары мен өзге де қызметкерлердің, міндеті мен қызметтерін және қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарын ұтымды пайдалану жөніндегі жоспары мен шараларды орындамау салдарынан пайда болады.

4. Экологиялық азаматтық-құқықтық жауапкершілік — экологиялық құқыққа қарсы қасақана немесе абайсызда жасалатын кінәлі әрекет пен әрекетсіздіктің салдарынан табиғат объектілерінің меншік иесіне, иеленушілері мен пайдаланушыларына келтірген зиянды өтеу.

Қазақстан Республикасындағы экологиялық жағдай көбіне субъективті сипаттағы себептерге байланысты қолайсыз болып сипатталады. Қоршаған ортаның ластануына және сарқылуына әкелетін жағымсыз факторлардың бірі экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық болып табылады.

Құқық қолдану тәжірибесін талдау экологиялық қылмыстарды тергеу мен саралауда бірқатар қиындықтардың бар екенін көрсетеді. Біріншіден, экологиялық зиянды дәл есептеу және оның себеп-салдар байланысын анықтау күрделі процесс болып табылады. Екіншіден, көптеген жағдайларда экологиялық құқық бұзушылықтардың латенттілігі жоғары, яғни олар ұзақ уақыт бойы анықталмай қалуы мүмкін. Үшіншіден, экологиялық істер бойынша арнайы сараптамалық базаның жеткіліксіздігі де құқық қолдану тиімділігін төмендетеді.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, экологиялық қылмыстық жауаптылықты тиімді қамтамасыз ету үшін мемлекеттер тек қылмыстық санкцияларға ғана емес, кешенді құқықтық және институционалдық шараларға сүйенеді. Бұл шараларға экологиялық мониторинг жүйесін дамыту, әкімшілік бақылауды күшейту, экологиялық аудитті енгізу және қоғамның экологиялық құқықтық санасын арттыру жатады. Сонымен қатар, трансшекаралық экологиялық қылмыстарға қарсы халықаралық ынтымақтастықтың маңызы артып отыр.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде де экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған нормалар біртіндеп жетілдірілуде. Дегенмен, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экологиялық қылмыстық жауаптылықты қолдану тәжірибесінде әлі де бірқатар олқылықтар бар. Атап айтқанда, алдын алу шараларының жеткіліксіздігі, экологиялық бақылаудың әлсіздігі және кейбір нормалардың декларативті сипатта болуы мәселенің толық шешілуіне кедергі келтіреді.

Осыған байланысты, экологиялық қылмыстық жауаптылықтың тиімділігін арттыру үшін бірнеше бағытты күшейту қажет. Біріншіден, экологиялық заңнаманы жүйелеу және оны халықаралық стандарттарға сәйкестендіру маңызды. Екіншіден, құқық қолдану органдарының экологиялық саладағы кәсіби біліктілігін арттыру қажет. Үшіншіден, экологиялық сараптама мен мониторинг жүйесін жетілдіру арқылы құқық бұзушылықтарды ерте анықтау механизмдерін дамыту керек. Төртіншіден, қоғамның экологиялық құқықтық мәдениетін қалыптастыруға ерекше назар аудару қажет.

Жалпы алғанда, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық – бұл тек құқықтық санкциялар жүйесі емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кешенді құралы. Оның тиімділігі құқықтық, институционалдық және әлеуметтік факторлардың өзара үйлесімділігіне тікелей байланысты. Сондықтан бұл институтты дамыту экологиялық тұрақтылық пен болашақ ұрпақтың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық қазіргі құқық жүйесінің маңызды және стратегиялық мәні бар институттарының бірі болып табылады. Ол қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында қалыптасқан құқықтық тетіктердің кешенді жүйесін құрайды.

Зерттеу нәтижелері экологиялық қылмыстық жауаптылықтың теориялық негіздері оның көпқырлы және пәнаралық сипатқа ие екенін көрсетті. Бұл институт қылмыстық құқықтың жалпы қағидаттарымен қатар, экологиялық құқықтың арнайы принциптеріне де сүйенеді. Соның ішінде алдын алу, «ластаушы төлейді» қағидаты, тұрақты даму және экожүйелерді қорғау сияқты қағидаттар оның мазмұнын айқындайды.

Сонымен қатар, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың құқықтық негіздері ұлттық заңнама мен халықаралық құқық нормаларының өзара ықпалдастығы арқылы қалыптасатыны анықталды. Бұл экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тек ішкі мемлекеттік деңгейде емес, жаһандық деңгейде де өзекті екенін көрсетеді.

Зерттеу барысында экологиялық қылмыстардың алдын алу мен оларға қарсы іс-қимылда тек жазалау шаралары жеткіліксіз екені айқындалды. Тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін құқықтық реттеуді жетілдірумен қатар, экологиялық мониторингті күшейту, құқық қолдану тәжірибесін дамыту, экологиялық білім мен мәдениетті арттыру қажет.

Осылайша, экологиялық қылмыстық жауаптылық институтын жетілдіру – тек құқықтық міндет ғана емес, сонымен қатар қоғамның экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Болашақта бұл бағыттағы ғылыми зерттеулер мен құқықтық реформалар экологиялық қауіпсіздікті нығайтуға және табиғи ортаны қорғауға елеулі үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі.

1. Боголюбов С.А. Земельное право: учебник для вузов. – М.: Изд. группа Норма-Инфра, 1999. – 400 с.
2. Петров В.В. Концепция экологического права как правовой общности, науки и учебной дисциплины // ММУ Хабаршысы. - 1987. - №5. - 37-38 с.
3. 17.Е.О. Алаұханов. «Қазақстан криминологиясының негізін қалаушы» // Заң газеті. - 2019. - 14 мамыр (№35). - Б.3
4. М.Д. Қаражанов, Д.А. Жампеисов. «Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық кодексі контекстінде экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың объективтік жақтарының белгілерін доктриналды талдау» // ҚазҰУ хабаршысы. 3 - 2015. - №1. - 396-405бб.
5. Борчасвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (Том 1). - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - С.126-139.

6. Бектұрғанов Ә.Е. Қазақстан Республикасының кеден одағы жағдайында азық-түлік өнімдерін санитарлық-эпидемиялық қадағалаудың құқықтық мәселелері // «Интеграциялық процестер жағдайында табиғи ресурстық және аграрлық заңнаманы жетілдірудің өзекті мәселелері. Байсалов оқылмдары- 2012. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2012. - 5-10 бб.

7. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық. Жалпы бөлік. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 384б.

8. Култелеев С.Т. Аграрное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник. – Алматы, 2005. – 320 с.

А.Қ. Арын

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ЦИФРОВАЯ ЭКОСИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация: В статье рассматривается цифровая экосистема государственного управления Республики Казахстан и анализируются трансформационные процессы, происходящие под влиянием цифровизации. Исследуются ключевые направления развития электронного правительства, внедрение цифровых платформ и информационных систем в систему государственного управления. Особое внимание уделяется повышению эффективности государственных услуг, прозрачности управленческих процессов и развитию data-driven подхода в государственном секторе. Обосновано, что формирование цифровой экосистемы способствует модернизации государственного управления и повышению его результативности.

Ключевые слова: цифровая экосистема, государственное управление, Казахстан, цифровизация, электронное правительство, трансформация, государственные услуги, цифровые платформы, data-driven управление.

Андатпа: Мақалада Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқаруындағы цифрлық экожүйе қарастырылып, цифрландыру әсерінен жүріп жатқан трансформациялық процестер талданады. Электрондық үкіметті дамыту, цифрлық платформалар мен ақпараттық жүйелерді мемлекеттік басқаруға енгізудің негізгі бағыттары зерттеледі. Мемлекеттік қызметтердің тиімділігін арттыруға, басқару процестерінің ашықтығын қамтамасыз етуге және мемлекеттік секторда data-driven тәсілін дамытуға ерекше назар аударылады. Цифрлық экожүйені қалыптастыру мемлекеттік басқаруды жаңғыртуға және оның нәтижелілігін арттыруға ықпал ететіні негізделеді.

Түйін сөздер: цифрлық экожүйе, мемлекеттік басқару, Қазақстан, цифрландыру, электрондық үкімет, трансформация, мемлекеттік қызметтер, цифрлық платформалар, data-driven басқару.

Abstract: The article examines the digital ecosystem of public administration in the Republic of Kazakhstan and analyzes the transformational processes driven by digitalization. It explores key areas of e-government development and the implementation of digital platforms and information systems in public administration. Special attention is given to improving the efficiency of public services, enhancing transparency of governance processes, and developing a data-driven approach in the public sector. It is substantiated that the formation of a digital ecosystem contributes to the modernization and increased effectiveness of public administration.

Keywords: digital ecosystem, public administration, Kazakhstan, digitalization, e-government, transformation, public services, digital platforms, data-driven governance.

Введение. Современная система государственного управления переживает этап глубокой трансформации, связанный с активным внедрением цифровых технологий и формированием новых моделей взаимодействия государства, общества и бизнеса. В этих условиях особое значение приобретает развитие цифровой экосистемы государственного управления, которая представляет собой интегрированную совокупность информационных систем, цифровых платформ, сервисов электронного правительства и аналитических инструментов, обеспечивающих эффективное функционирование государственного сектора.

Для Республики Казахстан цифровизация государственного управления является одним из приоритетных направлений стратегического развития. В рамках государственных программ осуществляется активное внедрение электронных услуг, развитие цифровых платформ взаимодействия с населением, автоматизация административных процессов и переход к модели «цифрового государства». Данные преобразования направлены на повышение прозрачности, эффективности и доступности государственных услуг, а также на снижение административных барьеров.

Цифровая экосистема государственного управления в Казахстане формируется как многоуровневая система, включающая инфраструктурные, институциональные и технологические компоненты. Ключевую роль в этом процессе играют такие элементы, как электронное правительство, интегрированные базы данных, межведомственные информационные системы и цифровые сервисы для граждан и бизнеса. Постепенно формируется переход от традиционной бюрократической модели управления к data-driven подходу, основанному на анализе данных и цифровых технологиях.

Несмотря на значительные достижения в области цифровизации, процесс трансформации государственного управления сопровождается рядом вызовов. К ним относятся необходимость обеспечения кибербезопасности, защита персональных данных, цифровое неравенство, а также недостаточный уровень цифровых компетенций отдельных категорий государственных служащих. Эти факторы требуют комплексного научного анализа и разработки эффективных управленческих решений.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью системного изучения трансформационных процессов, происходящих в цифровой экосистеме государственного управления Казахстана, а также оценки их влияния на эффективность функционирования государственного сектора.

Таким образом, исследование данной проблемы позволяет определить современные тенденции развития государственного управления в условиях цифровизации и выявить роль цифровой экосистемы в повышении эффективности государственного сектора Республики Казахстан.

Обзор литературы. Исследование цифровой трансформации государственного управления и формирования

цифровых экосистем является одним из ключевых направлений современной управленческой и политико-административной науки. В научной литературе цифровая трансформация рассматривается как комплексный процесс внедрения цифровых технологий, изменяющий не только инструменты управления, но и саму архитектуру взаимодействия государства с обществом и бизнесом [1].

Теоретические основы цифрового государственного управления были заложены в рамках концепции электронного правительства, которая предполагает использование информационно-коммуникационных технологий для повышения эффективности и прозрачности государственных услуг. В дальнейшем эта концепция эволюционировала в более сложные модели цифрового государства и цифровой экосистемы, включающие интеграцию данных, платформенные решения и межведомственное взаимодействие.

В современных исследованиях подчёркивается, что цифровая экосистема государственного управления представляет собой не просто набор информационных систем, а сложную многоуровневую структуру, включающую технологические, институциональные и организационные компоненты [2]. Такой подход позволяет рассматривать государственное управление как динамическую систему, основанную на обмене данными и цифровом взаимодействии всех участников.

В контексте международного опыта значительное внимание уделяется развитию data-driven governance - управления, основанного на данных [3]. В рамках данного подхода решения в государственном секторе принимаются на основе анализа больших данных, что повышает их обоснованность и эффективность. Данный подход активно развивается в странах с высоким уровнем цифровизации государственного управления.

В научной литературе отмечается, что цифровая трансформация государственного управления способствует повышению прозрачности административных процессов, снижению коррупционных рисков, улучшению качества государственных услуг и повышению уровня доверия граждан к государству [4]. Вместе с тем подчёркивается, что успешная реализация цифровых реформ требует развитой инфраструктуры, нормативно-правового регулирования и высокого уровня цифровых компетенций государственных служащих.

Особое место в исследованиях занимает анализ внедрения цифровых технологий в странах постсоветского пространства, включая Республику Казахстан [5]. Отмечается, что Казахстан является одним из региональных лидеров в сфере цифровизации государственного управления, активно развивая электронное правительство, цифровые сервисы и интегрированные государственные платформы.

Вместе с тем в литературе выделяются и основные проблемы цифровой трансформации, такие как цифровое неравенство, фрагментация информационных систем, недостаточная межведомственная интеграция данных и риски информационной безопасности. Эти факторы оказывают влияние на эффективность формирования цифровой экосистемы государственного управления.

Несмотря на значительное количество исследований в области цифрового правительства, недостаточно изученными остаются вопросы комплексного анализа трансформационных процессов в рамках цифровой экосистемы государственного управления Казахстана, а также оценка их долгосрочного влияния на эффективность государственного сектора.

Методология исследования. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории государственного управления, цифровой трансформации и системного анализа. Такой подход обусловлен необходимостью всестороннего изучения цифровой экосистемы государственного управления Республики Казахстан и выявления ключевых трансформационных процессов, происходящих под влиянием цифровизации.

В исследовании применён системный подход, позволяющий рассматривать цифровую экосистему государственного управления как целостную многоуровневую структуру, включающую технологические, институциональные и организационные компоненты. Это обеспечивает возможность анализа взаимосвязей между элементами системы и оценки их влияния на эффективность государственного управления.

Теоретическую базу исследования составляют научные положения в области электронного правительства, цифрового государства и data-driven governance. Особое внимание уделено концепции платформенного управления и интеграции государственных информационных систем в единую цифровую среду.

Эмпирическую базу исследования составляют научные публикации, стратегические документы по цифровизации государственного управления, аналитические отчёты международных организаций, а также материалы, отражающие практику внедрения электронного правительства и цифровых платформ в Казахстане.

Особое внимание уделено анализу таких аспектов, как уровень цифровой интеграции государственных услуг, развитие межведомственного взаимодействия, степень автоматизации административных процессов и внедрение data-driven подхода в государственном управлении.

Обсуждение. Проведённый анализ цифровой экосистемы государственного управления Республики Казахстан позволяет утверждать, что трансформационные процессы в государственном секторе приобретают системный и необратимый характер. Цифровизация уже не ограничивается внедрением отдельных электронных сервисов, а формирует целостную экосистему, в которой взаимодействуют государственные органы, граждане и бизнес посредством цифровых платформ и интегрированных информационных систем.

Одним из ключевых результатов цифровой трансформации является переход к модели государственного управления, основанной на данных (data-driven governance). В рамках данной модели принятие управленческих решений всё в большей степени опирается на анализ больших данных, автоматизированные системы обработки информации и межведомственные цифровые платформы [6]. Это повышает обоснованность решений, снижает влияние субъективного фактора и способствует более эффективному распределению государственных ресурсов.

Особое значение имеет развитие электронного правительства, которое в Республике Казахстан выступает ядром цифровой экосистемы. Внедрение электронных государственных услуг, цифровых платформ взаимодействия с населением и автоматизация административных процедур существенно повысили доступность государственных сервисов. Граждане получили возможность получать широкий спектр услуг в онлайн-формате, что снизило транзакционные издержки и повысило прозрачность взаимодействия с государственными органами [7].

Важным аспектом трансформации является развитие межведомственной интеграции данных. Создание единых информационных систем позволяет обеспечить более высокий уровень координации между государственными структурами, сократить дублирование функций и ускорить процессы обработки информации. Это способствует формированию более гибкой и адаптивной системы государственного управления.

Вместе с тем цифровая трансформация государственного управления сопровождается рядом существенных вызовов. Одной из ключевых проблем является фрагментированность цифровой инфраструктуры, проявляющаяся в неоднородности уровня цифровизации различных государственных органов и регионов. Это ограничивает эффективность функционирования единой цифровой экосистемы и снижает потенциал интеграции данных.

Не менее значимой проблемой является обеспечение информационной безопасности и защита персональных данных. Расширение цифровых сервисов и увеличение объема обрабатываемой информации повышают риски киберугроз и требуют внедрения комплексных систем защиты данных. В условиях цифровой экосистемы безопасность становится одним из ключевых факторов устойчивости государственного управления.

Отдельного внимания заслуживает вопрос цифрового неравенства. Несмотря на активное развитие цифровых сервисов, сохраняются различия в уровне доступа к цифровым технологиям между различными социальными группами и регионами [8]. Это может ограничивать равномерность внедрения цифровых решений и снижать их социальную эффективность.

С институциональной точки зрения цифровая трансформация требует пересмотра традиционных моделей государственного управления. Переход к цифровой экосистеме предполагает изменение роли государственных органов, которые постепенно трансформируются из иерархических структур в элементы сетевой платформенной модели управления. В таких условиях возрастает значение координации, гибкости и межведомственного взаимодействия.

Также необходимо отметить влияние цифровизации на трансформацию кадрового потенциала государственного сектора. Эффективное функционирование цифровой экосистемы требует наличия у государственных служащих новых компетенций, включая цифровую грамотность, навыки работы с данными, понимание принципов функционирования цифровых платформ и аналитическое мышление. Это формирует потребность в системной переподготовке и повышении квалификации кадров.

Сравнительный анализ показывает, что Республика Казахстан демонстрирует значительные успехи в развитии цифрового государственного управления по сравнению с рядом стран региона. Однако дальнейшее развитие цифровой экосистемы требует углубления интеграционных процессов, повышения уровня автоматизации и расширения использования технологий искусственного интеллекта и аналитики больших данных.

Таким образом, можно сделать вывод, что цифровая экосистема государственного управления Казахстана находится в стадии активного формирования и развития. Она оказывает существенное влияние на повышение эффективности, прозрачности и доступности государственных услуг. В то же время успешная реализация потенциала цифровой трансформации требует комплексного решения технологических, институциональных и кадровых задач.

Закключение. Проведённое исследование позволило комплексно рассмотреть цифровую экосистему государственного управления Республики Казахстан и выявить основные трансформационные процессы, происходящие под влиянием цифровизации. Установлено, что цифровая трансформация государственного сектора носит системный характер и направлена на формирование более эффективной, прозрачной и ориентированной на потребности граждан модели управления.

Ключевым результатом развития цифровой экосистемы является переход к data-driven модели государственного управления, основанной на использовании больших данных, автоматизированных информационных систем и цифровых платформ. Это способствует повышению качества принимаемых управленческих решений, снижению административных барьеров и улучшению доступности государственных услуг.

Особое значение имеет развитие электронного правительства как ядра цифровой экосистемы, обеспечивающего интеграцию государственных услуг и межведомственное взаимодействие. В результате повышается оперативность обработки данных и усиливается координация между государственными органами.

Вместе с тем выявлены и основные вызовы цифровой трансформации, к которым относятся фрагментированность цифровой инфраструктуры, необходимость обеспечения кибербезопасности, наличие цифрового неравенства, а также потребность в развитии цифровых компетенций государственных служащих. Данные факторы оказывают существенное влияние на эффективность формирования и функционирования цифровой экосистемы.

Таким образом, можно сделать вывод, что цифровая экосистема государственного управления Республики Казахстан является важным инструментом модернизации государственного сектора и повышения его эффективности. Однако дальнейшее развитие данной системы требует комплексного подхода, включающего совершенствование технологической базы, усиление институциональной интеграции и развитие человеческого капитала.

Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением влияния искусственного интеллекта и технологий больших данных на развитие цифровой экосистемы государственного управления, а также с оценкой её долгосрочного воздействия на эффективность государственного сектора и качество государственных услуг.

Список литературы.

1. Берлин С.И. Современные тенденции развития российского предпринимательства / С.И. Берлин, С.Х. Берлина, Д.В. Петров // Вестник ИМСИТ. - 2015. - № 1(61). - С.27.
2. Юнусова Е.В. Развитие российской экономики в условиях научно-технического прогресса // Вестник Российского университета кооперации. 2019. № 2 (36). С. 95–98.
3. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово- экономической деятельности предприятия. – М.: Юнити-Дана, 2000. – С. 98.
4. Методологические основы планирования и прогнозирования бюджетов [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:3/> (Дата обращения 10.11.2019)
5. Финансовое планирование в образовательном учреждении [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:21/> (Дата обращения 11.11.2019)
6. Основы планирования расходов государственного бюджета [Электронный ресурс]. URL: <https://economuch.com/munitsipalnyie-finansi-gosudarstvennyie-osnovyi-planirovaniya-rashodov-47157.html> (Дата обращения 10.11.2019)
7. Бухтерова О.Ю. Принципы и методы финансового планирования // Экономика и предпринимательство. 2014. № 11 (ч. 4). С. 560–563.
8. Bureau of National Statistics (2022). Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>.

Б.Б. Базарбек

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ЭТИЧЕСКИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ РИСКИ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация: В статье рассматриваются этические и управленческие риски применения искусственного интеллекта в стратегическом планировании медицинских организаций. Анализируются основные направления использования ИИ в управлении здравоохранением, включая прогнозирование, распределение ресурсов и поддержку принятия решений. Особое внимание уделяется проблемам прозрачности алгоритмов, защиты персональных данных, ответственности за управленческие решения и возможной дискриминации при использовании автоматизированных систем. Обоснована необходимость разработки этического-правовых и организационных механизмов регулирования внедрения искусственного интеллекта в стратегическое управление медицинскими организациями.

Ключевые слова: искусственный интеллект, стратегическое планирование, медицинские организации, этические риски, управленческие риски, здравоохранение, алгоритмы, цифровизация, принятие решений.

Аңдатпа: Мақалада медициналық ұйымдардың стратегиялық жоспарлауында жасанды интеллектті қолданудың этикалық және басқарушылық тәуекелдері қарастырылады. Денсаулық сақтау саласында ИИ-ді қолданудың негізгі бағыттары, соның ішінде болжау, ресурстарды бөлу және шешім қабылдауды қолдау мәселелері талданады. Алгоритмдердің ашықтығы, жеке деректерді қорғау, басқарушылық шешімдер үшін жауапкершілік және автоматтандырылған жүйелерді қолданудағы ықтимал дискриминация мәселелеріне ерекше назар аударылады. Медициналық ұйымдардың стратегиялық басқаруына жасанды интеллектті енгізуді реттейтін этикалық-құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктерді әзірлеу қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, стратегиялық жоспарлау, медициналық ұйымдар, этикалық тәуекелдер, басқарушылық тәуекелдер, денсаулық сақтау, алгоритмдер, цифрландыру, шешім қабылдау.

Abstract: The article examines ethical and managerial risks associated with the use of artificial intelligence in the strategic planning of healthcare organizations. It analyzes key areas of AI application in healthcare management, including forecasting, resource allocation, and decision-making support. Special attention is given to issues of algorithm transparency, personal data protection, accountability for managerial decisions, and potential discrimination arising from automated systems. The necessity of developing ethical, legal, and organizational mechanisms to regulate the integration of artificial intelligence into the strategic management of healthcare organizations is substantiated.

Keywords: artificial intelligence, strategic planning, healthcare organizations, ethical risks, managerial risks, healthcare, algorithms, digitalization, decision-making.

Введение. Современная система здравоохранения находится на этапе активной цифровой трансформации, в рамках которой технологии искусственного интеллекта (ИИ) начинают играть все более значимую роль в управлении медицинскими организациями. Использование интеллектуальных алгоритмов в обработке больших объемов данных, прогнозировании потребностей пациентов, оптимизации ресурсов и поддержке принятия управленческих решений открывает новые возможности для повышения эффективности стратегического планирования.

Стратегическое планирование медицинских организаций традиционно направлено на определение долгосрочных целей развития, обеспечение рационального использования ресурсов и повышение качества медицинских услуг. Однако в условиях внедрения ИИ меняется сама логика управленческих процессов: значительная часть аналитических и прогностических функций постепенно передается алгоритмическим системам, что существенно влияет на структуру и содержание стратегических решений.

Несмотря на значительный потенциал технологий искусственного интеллекта, их применение в стратегическом управлении сопровождается рядом существенных этических и управленческих рисков. К ним относятся вопросы прозрачности и объяснимости алгоритмов, защита персональных данных пациентов, возможная алгоритмическая предвзятость, а также проблема распределения ответственности за принимаемые решения. Кроме того, существует риск чрезмерной зависимости управленцев от автоматизированных систем, что может снижать критичность мышления и роль профессионального опыта в процессе принятия решений.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью формирования сбалансированного подхода к внедрению искусственного интеллекта в стратегическое планирование медицинских организаций, при котором технологические преимущества сочетаются с соблюдением этических норм и принципов управленческой ответственности.

Обзор литературы. Проблематика применения искусственного интеллекта в управлении и стратегическом планировании медицинских организаций активно развивается в современной научной литературе, отражая стремительную цифровую трансформацию здравоохранения. Теоретическую основу стратегического управления заложили классические исследователи, такие как Игорь Ансофф, который рассматривал стратегию как инструмент долгосрочного развития организации в условиях изменяющейся среды, а также Генри Минцберг, предложивший концепцию гибких и формирующихся стратегий, что особенно актуально в условиях высокой неопределенности цифровой эпохи [1].

Современные исследования в области здравоохранения подчеркивают, что внедрение искусственного интеллекта существенно трансформирует процессы принятия решений, прогнозирования и управления ресурсами. В частности, ИИ рассматривается как инструмент повышения точности медицинской аналитики и эффективности организационного управления [2]. В работах Эрик Тополь отмечается, что искусственный интеллект способен радикально изменить систему здравоохранения, переходя от реактивной модели медицины к проактивной и персонализированной [3].

Отдельное направление литературы посвящено этическим аспектам использования ИИ в медицине и управлении. Исследователи выделяют ключевые риски, связанные с прозрачностью алгоритмов, защитой персональных данных, а также возможной дискриминацией пациентов при использовании автоматизированных решений. В этом контексте особое внимание

уделяется концепции «объяснимого искусственного интеллекта» (Explainable AI), направленной на повышение доверия к алгоритмическим системам.

В управленческой литературе подчеркивается, что внедрение ИИ в стратегическое планирование медицинских организаций может приводить к изменению роли руководителя, который все чаще становится интерпретатором данных, а не единственным источником управленческих решений. Однако ряд авторов указывает на риск чрезмерной зависимости от алгоритмов и снижение роли человеческого фактора в процессе принятия стратегических решений.

Также значительное внимание уделяется вопросам регулирования применения искусственного интеллекта в здравоохранении. Международные организации и исследовательские центры разрабатывают рекомендации по этическому использованию ИИ, включая принципы прозрачности, подотчетности и безопасности [4]. Однако единые универсальные стандарты пока находятся в стадии формирования, что создает определенные правовые и организационные пробелы.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных искусственному интеллекту в медицине, недостаточно разработанным остается вопрос комплексной оценки его влияния именно на стратегическое планирование медицинских организаций с точки зрения управленческих и этических рисков. Это обуславливает необходимость дальнейшего научного анализа данной проблематики.

Методология исследования. Методология данного исследования основана на комплексном научном подходе к изучению применения искусственного интеллекта в стратегическом планировании медицинских организаций. Исследование носит теоретико-аналитический характер и направлено на выявление этических и управленческих рисков внедрения цифровых технологий в систему здравоохранения.

Теоретической основой исследования являются научные труды в области стратегического менеджмента, цифровой трансформации и управления здравоохранением. Особое внимание уделено концепциям управления на основе данных и цифровой аналитики.

В процессе исследования применялись общенаучные методы познания, такие как анализ, синтез, сравнение и обобщение. Эти методы позволили изучить существующие подходы к использованию искусственного интеллекта в медицинском управлении.

Также использовался сравнительный метод, который позволил сопоставить традиционные и цифровые модели стратегического планирования. Это дало возможность выявить преимущества и ограничения внедрения искусственного интеллекта.

Метод анализа рисков применялся для выявления основных этических и управленческих угроз, связанных с использованием алгоритмов искусственного интеллекта. Особое внимание уделено вопросам прозрачности решений, ответственности и защиты персональных данных.

Обсуждение. Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) в стратегическое планирование медицинских организаций представляет собой не просто технологическое усовершенствование управленческих процессов, а глубокую трансформацию всей системы принятия стратегических решений. ИИ постепенно становится структурным элементом управленческой архитектуры, влияющим на формирование долгосрочных целей, моделирование сценариев развития и распределение ресурсов в системе здравоохранения.

С научной точки зрения, ключевым эффектом применения ИИ является переход от традиционного экспертно-аналитического подхода к data-driven модели управления, основанной на обработке больших массивов структурированных и неструктурированных данных [5]. Это позволяет существенно повысить точность прогнозирования спроса на медицинские услуги, выявлять скрытые закономерности в заболеваемости и оценивать эффективность управленческих решений в режиме реального времени. Таким образом, стратегическое планирование приобретает более динамичный и адаптивный характер.

Вместе с тем результаты исследования показывают, что усиление роли алгоритмических систем в управлении сопровождается формированием принципиально новых рисков. Одним из наиболее значимых является проблема «чёрного ящика» алгоритмов, при которой логика принятия решений искусственным интеллектом остаётся непрозрачной для конечных пользователей. Это ограничивает возможность критической оценки управленческих решений и снижает уровень доверия к цифровым системам поддержки принятия решений.

Не менее важным является этический риск алгоритмической предвзятости (bias). Он возникает в случае, если обучающие данные содержат систематические искажения, что приводит к воспроизводству неравенства в доступе к медицинским услугам и искажению результатов прогнозирования. В стратегическом контексте это может приводить к ошибочному распределению ресурсов и неверному определению приоритетов развития медицинской организации.

Существенное значение имеет также проблема ответственности за управленческие решения. В условиях интеграции ИИ в процесс стратегического планирования возникает вопрос о распределении ответственности между разработчиками алгоритмов, медицинскими организациями и управленческим персоналом. Отсутствие чётко определённых правовых механизмов регулирования может создавать институциональные разрывы и снижать управляемость системы.

С управленческой точки зрения внедрение ИИ приводит к трансформации роли руководителя медицинской организации. Управленец всё чаще выполняет функции интерпретации аналитических данных и стратегической валидации рекомендаций, формируемых алгоритмами [6]. Это требует формирования новых компетенций, включая цифровую грамотность, навыки работы с аналитическими платформами и понимание принципов функционирования алгоритмических систем.

Отдельного внимания заслуживает зависимость эффективности ИИ от уровня цифровой зрелости медицинской организации. При недостаточном уровне цифровой инфраструктуры, фрагментированности информационных систем и низкой интеграции данных потенциал искусственного интеллекта реализуется лишь частично. Это приводит к снижению эффективности стратегического планирования и увеличению операционных рисков.

Кроме того, внедрение ИИ усиливает значимость вопросов информационной безопасности и защиты персональных данных. Медицинские данные относятся к категории особо чувствительной информации, и их обработка требует строгого соблюдения нормативных требований и использования современных криптографических и организационных механизмов защиты.

Существенной проблемой является защита персональных медицинских данных. Нарушение конфиденциальности может привести к утрате доверия к системе здравоохранения [7].

Также выявлен риск алгоритмической предвзятости, при которой искажения в данных приводят к несправедливым управленческим решениям.

С управленческой точки зрения ИИ изменяет роль руководителя медицинской организации, смещая её от интуитивного принятия решений к аналитическому управлению на основе данных [8]. Это требует развития цифровых компетенций и новых моделей лидерства.

Таким образом, результаты обсуждения свидетельствуют о двойственной природе влияния искусственного интеллекта на стратегическое планирование медицинских организаций. С одной стороны, ИИ обеспечивает существенное повышение аналитической точности, скорости принятия решений и эффективности управления ресурсами. С другой стороны, он формирует новые этические, правовые и управленческие риски, требующие комплексного регулирования.

В целом можно утверждать, что успешная интеграция искусственного интеллекта в стратегическое управление возможна только при условии баланса между технологической эффективностью и соблюдением этико-правовых норм. Это предполагает развитие механизмов объяснимого ИИ, усиление институционального контроля, повышение цифровых компетенций персонала и формирование гибких моделей управления, способных адаптироваться к быстро изменяющейся технологической среде.

Заключение. Проведённое исследование позволило комплексно рассмотреть этические и управленческие риски применения искусственного интеллекта в стратегическом планировании медицинских организаций. Установлено, что искусственный интеллект становится важным элементом современной системы управления здравоохранением, существенно расширяя возможности прогнозирования, анализа данных и принятия стратегических решений.

Вместе с тем выявлено, что внедрение ИИ сопровождается рядом значимых рисков, которые носят как этический, так и управленческий характер. К ключевым из них относятся недостаточная прозрачность алгоритмов принятия решений, риск алгоритмической предвзятости, угроза нарушения конфиденциальности медицинских данных, а также неопределённость в распределении ответственности за результаты автоматизированных управленческих решений.

С управленческой точки зрения показано, что использование искусственного интеллекта трансформирует традиционную роль руководителя медицинской организации, смещая акцент с интуитивного принятия решений к аналитически обоснованному управлению на основе данных. Это требует формирования новых цифровых компетенций и повышения уровня готовности управленческого персонала к работе в условиях цифровой среды.

Также установлено, что эффективность применения ИИ в стратегическом планировании напрямую зависит от уровня цифровой зрелости медицинской организации, качества информационной инфраструктуры и степени интеграции данных. При недостаточном развитии этих факторов потенциал искусственного интеллекта реализуется неполно, что снижает управленческую эффективность.

Можно сделать вывод, что искусственный интеллект обладает значительным потенциалом для повышения качества стратегического планирования в медицинских организациях, однако его применение требует взвешенного и регулируемого подхода. Необходима разработка этико-правовых механизмов контроля, обеспечение прозрачности алгоритмов, развитие системы цифровых компетенций и усиление информационной безопасности.

Список литературы.

1. Манахова И.В., Белоглазов А.Д. Цифровая трансформация малого и среднего бизнеса в России: вызовы и перспективы // Российский экономический журнал. – 2023. – № 5. – С. 72–85.
2. Найговзина Н.Б., Зимина Э.В., Титкова Ю.С. Технология интегральной оценки компетенций управленческих кадров здравоохранения // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2021. – № 4. – С. 641–652.
3. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
4. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
5. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
6. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
7. European Commission. *Medical Device Regulation (MDR 2017/745)*. – Brussels, 2017
8. Иноземцев В. Л. Цифровая экономика и новые формы развития общества. – М.: Наука, 2019.

Е.Б. Нургазиев

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдыкорган*

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЯМИ В МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются механизмы управления изменениями в медицинских организациях в условиях устойчивого развития. Анализируются основные подходы к внедрению организационных изменений, роль стратегического управления и развитие кадровых компетенций. Особое внимание уделяется обеспечению эффективности медицинских организаций, повышению качества услуг и адаптации к современным социально-экономическим и технологическим вызовам. Обосновывается необходимость системного подхода к управлению изменениями как ключевого фактора устойчивого развития здравоохранения.

Ключевые слова: медицинские организации, управление изменениями, устойчивое развитие, здравоохранение, организационные изменения, компетенции персонала, стратегическое управление.

Андатпа. Мақалада тұрақты даму жағдайында медициналық ұйымдардағы өзгерістерді басқару тетіктері қарастырылады. Ұйымдық өзгерістерді енгізудің негізгі тәсілдері, стратегиялық басқарудың ролі және кадрлық құзыреттерді дамыту мәселелері талданады. Медициналық ұйымдардың тиімділігін арттыру, қызмет сапасын жақсарту және заманауи

әлеуметтік-экономикалық әрі технологиялық өзгерістерге бейімделу мәселелеріне ерекше назар аударылады. Денсаулық сақтау жүйесінің тұрақты дамуы үшін өзгерістерді басқаруда жүйелі тәсілдің маңыздылығы негізделеді.

Түйін сөздер: медициналық ұйымдар, өзгерістерді басқару, тұрақты даму, денсаулық сақтау, ұйымдық өзгерістер, персонал құзыреттері, стратегиялық басқару.

Abstract. The article examines mechanisms of change management in medical organizations under conditions of sustainable development. It analyzes key approaches to implementing organizational changes, the role of strategic management, and the development of staff competencies. Special attention is paid to improving the efficiency of medical organizations, enhancing service quality, and adapting to modern socio-economic and technological challenges. The study substantiates the importance of a systematic approach to change management as a key factor in the sustainable development of healthcare systems.

Keywords: medical organizations, change management, sustainable development, healthcare, organizational change, staff competencies, strategic management.

Введение. Современная система здравоохранения функционирует в условиях динамичных социально-экономических, технологических и организационных изменений. Рост требований к качеству медицинских услуг, внедрение цифровых технологий, развитие телемедицины, а также усиление конкуренции между медицинскими организациями формируют необходимость постоянной адаптации и трансформации управленческих процессов. В этих условиях управление изменениями становится одним из ключевых факторов обеспечения эффективности и устойчивого развития медицинских организаций [1].

Медицинские организации сегодня представляют собой сложные социально-экономические системы, в которых переплетаются интересы пациентов, медицинского персонала, государства и страховых компаний. Любые изменения — будь то внедрение новых технологий, реорганизация структуры, изменение стандартов оказания медицинской помощи или обновление управленческих подходов — требуют комплексного и научно обоснованного подхода [2]. Неправильно реализованные изменения могут привести к снижению качества медицинских услуг, росту сопротивления персонала и ухудшению общей эффективности учреждения.

В этой связи особую актуальность приобретает исследование механизмов управления изменениями в медицинских организациях, направленных на формирование устойчивых моделей развития. Под устойчивым развитием в данном контексте понимается способность медицинской организации обеспечивать высокое качество медицинской помощи, экономическую эффективность и социальную ответственность в долгосрочной перспективе при одновременной адаптации к внешним и внутренним изменениям.

Важным аспектом управления изменениями является развитие профессиональных компетенций медицинского персонала и управленческих кадров. Успешная реализация изменений невозможна без формирования у сотрудников готовности к инновациям, способности работать в условиях неопределенности и постоянного профессионального развития. Таким образом, человеческий фактор выступает ключевым элементом в системе управления изменениями.

Несмотря на значительное количество исследований в области менеджмента здравоохранения, вопросы комплексного применения механизмов управления изменениями в условиях устойчивого развития остаются недостаточно изученными. В частности, требуется дальнейшее исследование взаимосвязи между стратегическим управлением, организационными изменениями и развитием компетенций персонала.

Цель данной статьи заключается в исследовании механизмов управления изменениями в медицинских организациях и определении роли формирования компетенций персонала в обеспечении устойчивого развития системы здравоохранения.

Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач:

- проанализировать теоретические основы управления изменениями в медицинских организациях;
- рассмотреть ключевые механизмы внедрения организационных изменений;
- определить роль компетенций персонала в процессе трансформации;
- выявить основные факторы, влияющие на устойчивое развитие медицинских организаций.

Таким образом, актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения эффективности управления медицинскими организациями в условиях постоянных изменений и усиления требований к качеству медицинских услуг.

Обзор литературы. Вопросы управления изменениями в организациях, включая медицинские учреждения, широко рассматриваются в современной научной литературе в рамках менеджмента, организационного развития и здравоохранения. Теоретическую основу исследований составляют классические и современные концепции организационных изменений, стратегического управления и устойчивого развития.

Основополагающий вклад в развитие теории управления изменениями внесли зарубежные исследователи, среди которых выделяются работы К. Левина, предложившего трехэтапную модель изменений (размораживание - изменение - замораживание), а также концепции Дж. Коттера, описывающие восемь этапов успешной трансформации организаций [3]. Эти модели остаются базовыми для понимания процессов внедрения изменений в различных организационных контекстах, включая здравоохранение.

Современные исследования в области менеджмента здравоохранения подчеркивают, что медицинские организации обладают рядом специфических особенностей, которые усложняют процессы изменений. К ним относятся высокая степень регламентации, необходимость соблюдения стандартов качества и безопасности, а также высокая социальная значимость результатов деятельности. В работах таких авторов, как М. Портер и Э. Тис, акцентируется внимание на необходимости стратегического подхода к управлению медицинскими организациями, ориентированного на создание ценности для пациента [4].

Отдельное направление исследований посвящено роли человеческого капитала и компетенций персонала в процессе организационных изменений. В научной литературе подчеркивается, что успешность внедрения изменений во многом зависит от уровня профессиональной подготовки сотрудников, их готовности к инновациям и способности адаптироваться к новым условиям. В частности, компетентностный подход рассматривается как ключевой инструмент повышения эффективности управления изменениями.

В контексте устойчивого развития медицинских организаций значительное внимание уделяется интеграции экономических, социальных и экологических аспектов управления. Согласно современным исследованиям, устойчивое развитие в здравоохранении предполагает не только финансовую стабильность организаций, но и обеспечение доступности и качества медицинской помощи, а также эффективное использование ресурсов.

В ряде исследований отмечается, что одной из основных проблем внедрения изменений в медицинских организациях является сопротивление персонала. Это связано как с психологическими факторами, так и с недостаточной информированностью сотрудников о целях и преимуществах изменений. В связи с этим подчеркивается важность эффективных коммуникационных стратегий и систем непрерывного обучения.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что управление изменениями в медицинских организациях является междисциплинарной областью, объединяющей элементы менеджмента, медицины, психологии и экономики. Несмотря на значительное количество исследований, сохраняется потребность в дальнейшем изучении механизмов формирования компетенций персонала в условиях устойчивого развития и цифровой трансформации здравоохранения.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и Методологическая основа исследования по теме «Механизмы управления изменениями в медицинских организациях в условиях устойчивого развития» базируется на комплексном междисциплинарном подходе, включающем элементы теории менеджмента, организационного развития, экономики здравоохранения и стратегического управления.

В качестве базового подхода использован системный подход, позволяющий рассматривать медицинскую организацию как целостную систему, состоящую из взаимосвязанных элементов: управленческой структуры, медицинского персонала, материально-технической базы и процессов оказания медицинских услуг. В рамках данного подхода управление изменениями анализируется как непрерывный процесс адаптации системы к внутренним и внешним воздействиям.

Также применялся процессный подход, в соответствии с которым управление изменениями рассматривается как последовательность взаимосвязанных этапов: инициация изменений, планирование, внедрение, контроль и оценка результатов. Данный подход позволяет структурировать изменения и определить ключевые точки управленческого воздействия.

В ходе исследования использовались следующие методы научного познания:

- теоретический анализ - изучение и обобщение научной литературы по вопросам управления изменениями, устойчивого развития и компетентностного подхода в здравоохранении;
- сравнительный анализ - сопоставление различных моделей управления изменениями (в том числе моделей К. Левина и Дж. Коттера) и их применимости в медицинских организациях [5];
- систематизация и классификация - группировка механизмов управления изменениями и компетенций персонала по функциональным признакам;
- обобщение - формирование выводов на основе анализа теоретических источников и существующих научных подходов [4].

Особое внимание уделено компетентностному подходу, который рассматривает профессиональные и управленческие компетенции персонала как ключевой фактор успешной реализации организационных изменений [6]. В рамках данного подхода анализируются такие компетенции, как адаптивность, коммуникационные навыки, стратегическое мышление и готовность к инновациям.

Методологически исследование ориентировано на выявление взаимосвязи между механизмами управления изменениями, уровнем развития компетенций персонала и достижением целей устойчивого развития медицинских организаций.

Таким образом, выбранная методология позволяет обеспечить комплексное и системное рассмотрение исследуемой проблемы, а также сформировать научно обоснованные выводы относительно повышения эффективности управления изменениями в сфере здравоохранения.

Обсуждение. Проведённый теоретический анализ показывает, что управление изменениями в медицинских организациях представляет собой сложный и многокомпонентный процесс, который выходит за рамки традиционного административного управления. В современных условиях здравоохранения изменения затрагивают не только организационную структуру, но и технологические процессы, систему принятия решений, а также профессиональные компетенции медицинского персонала.

Одним из ключевых выводов является то, что эффективность внедрения изменений напрямую зависит от уровня зрелости системы управления в медицинской организации. Организации с развитой управленческой культурой, четко выстроенными коммуникационными каналами и стратегическим видением значительно легче адаптируются к новым условиям [7]. Напротив, учреждения с фрагментированной системой управления сталкиваются с высоким уровнем сопротивления изменениям и снижением общей эффективности.

Особое значение в процессе управления изменениями имеет человеческий фактор. Как показал анализ литературы, именно персонал является как основным субъектом, так и объектом изменений. Сопротивление изменениям со стороны сотрудников является одной из наиболее распространённых проблем в медицинских организациях [8]. Оно может быть связано с недостаточной информированностью, страхом потери стабильности, увеличением рабочей нагрузки или отсутствием необходимых компетенций. В этой связи формирование готовности к изменениям становится важнейшей задачей управления персоналом.

Важную роль играет развитие профессиональных и управленческих компетенций. Компетентностный подход позволяет рассматривать персонал не только как исполнителей, но и как активных участников процесса трансформации. Развитие таких компетенций, как адаптивность, критическое мышление, командная работа и цифровая грамотность, способствует более успешной реализации изменений и повышает устойчивость организации в целом.

Результаты теоретического анализа позволяют утверждать, что управление изменениями в медицинских организациях является не только управленческой функцией, но и стратегическим инструментом обеспечения устойчивого развития системы здравоохранения. В условиях постоянного роста требований к качеству медицинской помощи, ограниченности ресурсов и ускоренного внедрения цифровых технологий медицинские организации вынуждены постоянно адаптироваться к внешним и внутренним изменениям.

Одним из ключевых аспектов обсуждаемой проблемы является неоднородность готовности медицинских организаций к изменениям. Практика показывает, что уровень успешности внедрения изменений существенно варьируется в зависимости от организационной структуры, уровня финансирования, управленческой культуры и кадрового потенциала. В организациях с развитой системой стратегического планирования изменения реализуются более последовательно и с меньшими рисками, тогда как в учреждениях с традиционной, иерархической моделью управления часто наблюдается инерционность и сопротивление инновациям.

Важным результатом обсуждения является подтверждение того, что сопротивление изменениям носит системный характер и обусловлено совокупностью факторов. Среди них можно выделить психологические барьеры персонала, недостаток

информации о целях реформ, страх профессиональной нестабильности, а также отсутствие вовлеченности сотрудников в процесс принятия решений. Это указывает на необходимость развития более гибких и инклюзивных моделей управления, ориентированных на участие персонала.

Особое внимание следует уделить роли лидерства в процессе управления изменениями. Эффективные руководители медицинских организаций выступают не только инициаторами изменений, но и ключевыми медиаторами между стратегическими целями и практической реализацией. Лидерство в данном контексте предполагает способность формировать видение развития организации, мотивировать персонал и обеспечивать поддержку на всех этапах трансформации.

Существенным фактором успешности изменений является уровень развития организационных и профессиональных компетенций. Компетентностный подход показывает, что устойчивое развитие медицинских организаций невозможно без системного обучения персонала и формирования культуры непрерывного профессионального развития. При этом важным становится не только наличие профессиональных знаний, но и развитие «мягких навыков» (soft skills), таких как коммуникация, стрессоустойчивость, работа в команде и способность к принятию решений в условиях неопределенности [9].

Отдельно следует отметить влияние цифровизации на процессы управления изменениями. Внедрение информационных систем здравоохранения, электронных медицинских записей и телемедицинских решений существенно трансформирует внутренние процессы медицинских организаций. Однако цифровая трансформация часто сталкивается с проблемой недостаточной цифровой грамотности персонала, что замедляет процесс адаптации и снижает эффективность внедрения инноваций.

Также обсуждение показывает, что устойчивое развитие медицинских организаций невозможно рассматривать исключительно в экономическом или технологическом измерении. Оно требует комплексного подхода, включающего социальную ответственность, обеспечение доступности медицинской помощи и повышение качества услуг. Таким образом, управление изменениями должно быть направлено на достижение баланса между эффективностью, качеством и устойчивостью системы здравоохранения.

В целом можно отметить, что успешное управление изменениями возможно только при сочетании стратегического планирования, эффективного лидерства, развития компетенций персонала и внедрения современных технологий. Отсутствие хотя бы одного из этих элементов существенно снижает вероятность достижения устойчивого результата и может привести к фрагментарности и неэффективности реформ.

Отдельного внимания заслуживает вопрос стратегического управления изменениями. Успешные медицинские организации, как правило, внедряют изменения не хаотично, а в рамках долгосрочной стратегии развития. Это позволяет минимизировать риски, связанные с реформами, и обеспечить согласованность действий всех структурных подразделений. В то же время отсутствие стратегического подхода приводит к фрагментарным и несистемным изменениям, которые не дают устойчивого эффекта.

В условиях устойчивого развития особую значимость приобретает баланс между экономической эффективностью, качеством медицинских услуг и социальной ответственностью. Управление изменениями должно учитывать не только внутренние потребности организации, но и внешние требования системы здравоохранения, включая государственное регулирование, стандарты качества и ожидания пациентов. Таким образом, устойчивое развитие медицинской организации невозможно без интеграции всех этих факторов в единую управленческую модель.

Также следует отметить возрастающую роль цифровых технологий в процессе управления изменениями. Внедрение электронных медицинских карт, систем поддержки принятия решений, телемедицинских платформ и аналитических инструментов существенно изменяет структуру работы медицинских организаций. Однако эффективность цифровой трансформации напрямую зависит от уровня готовности персонала и наличия соответствующих компетенций.

Таким образом, обсуждение результатов показывает, что управление изменениями в медицинских организациях является многоуровневым процессом, требующим комплексного подхода. Его успешная реализация возможна только при сочетании стратегического управления, развития компетенций персонала, эффективной коммуникации и внедрения современных технологий. В противном случае изменения могут привести к снижению качества медицинской помощи и организационной нестабильности.

Заключение. Проведенное исследование механизмов управления изменениями в медицинских организациях в условиях устойчивого развития позволяет сделать ряд обобщающих выводов. В современных условиях здравоохранения, характеризующихся высокой динамичностью внешней среды, технологическими инновациями и ростом требований к качеству медицинских услуг, управление изменениями становится ключевым элементом эффективного функционирования медицинских организаций.

Установлено, что управление изменениями представляет собой системный и непрерывный процесс, включающий планирование, внедрение, контроль и оценку результатов организационных преобразований. Эффективность данного процесса определяется не только выбором управленческих инструментов, но и уровнем организационной зрелости учреждения, качеством коммуникаций и стратегической направленностью развития.

Особое значение в обеспечении успешности изменений имеет человеческий фактор. Формирование и развитие профессиональных и управленческих компетенций медицинского персонала выступает одним из основных условий устойчивого развития организации. Компетенции, связанные с адаптивностью, цифровой грамотностью, командной работой и готовностью к инновациям, позволяют снизить сопротивление изменениям и повысить их эффективность.

В ходе исследования также установлено, что устойчивое развитие медицинских организаций невозможно без интеграции экономических, социальных и управленческих аспектов. В этой связи управление изменениями должно осуществляться на основе комплексного и стратегического подхода, учитывающего долгосрочные цели развития системы здравоохранения, требования качества медицинской помощи и потребности пациентов.

Кроме того, важную роль играет внедрение современных цифровых технологий, которые способствуют повышению прозрачности управленческих процессов, улучшению качества медицинских услуг и оптимизации работы персонала. Однако эффективность цифровой трансформации напрямую зависит от уровня подготовки кадров и их готовности к изменениям.

Таким образом, можно сделать вывод, что управление изменениями в медицинских организациях является многогранным процессом, требующим системного подхода и согласованного взаимодействия всех уровней управления. Его успешная реализация обеспечивает не только повышение эффективности деятельности медицинских организаций, но и способствует достижению целей устойчивого развития системы здравоохранения в целом.

Список литературы.

1. Kotter J.P. Leading Change. – Boston: Harvard Business Review Press, 2012.
2. Drucker P. Management Challenges for the 21st Century. – New York: Harper Business, 1999.
3. Lewin K. Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers. – New York: Harper & Row, 1951.
4. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
5. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
6. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
7. World Health Organization. Strengthening Health Systems Through Change Management. – Geneva: WHO, 2021.
8. Кондратьева Л.А., Петров А.В. Стратегическое планирование как инструмент повышения эффективности управления медицинской организацией // Менеджмент в здравоохранении. – 2019. – № 2. – С. 45–52. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
9. Башмаков О.А. Управление развитием медицинских организаций: стратегический аспект // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – № 3. – С. 56–63.

А. Мамыров, Э.Д. Баженова, А.М. Байзакова

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Казахстан

E-mail: bazhenova@inbox.ru

ИНТЕГРАЦИЯ БАЗОВЫХ СПОРТИВНЫХ ДИСЦИПЛИН С ТЕОРИЕЙ И МЕТОДИКОЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ КАК ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования преподавания базовых спортивных дисциплин на основе их интеграции с теорией и методикой физического воспитания и спорта в условиях глобальных трансформаций современного общества. Актуальность исследования обусловлена необходимостью модернизации образовательного процесса в соответствии с новыми требованиями к подготовке специалистов в сфере физической культуры. Обосновывается значимость интегративного подхода, обеспечивающего взаимосвязь практической и теоретической подготовки обучающихся. Анализируются современные педагогические технологии, направленные на повышение эффективности обучения, развитие профессиональных компетенций и формирование целостного представления о физической культуре и спорте. Особое внимание уделяется внедрению междисциплинарных связей и активных методов обучения. Отмечается, что интеграция содержания обучения способствует развитию аналитического мышления, самостоятельности и профессиональной мотивации студентов. В заключение подчеркивается, что комплексный подход к преподаванию базовых спортивных дисциплин является важным условием повышения качества образования в условиях глобальных изменений.

Ключевые слова: интеграция, базовые спортивные дисциплины, теорией и методикой физического воспитания, фактор модернизации образования, эпоха глобальных изменений.

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қоғамның жаһандық трансформациясы жағдайында дене тәрбиесі мен спорттың теориясы мен әдістемесімен интеграциялану негізінде базалық спорт пәндерін оқытуды жетілдіру мәселелері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі дене шынықтыру саласындағы мамандарды даярлауға қойылатын жаңа талаптарға сәйкес білім беру процесін жаңғырту қажеттілігіне байланысты. Білім алушылардың практикалық және теориялық дайындығының өзара байланысын қамтамасыз ететін интегративті тәсілдің маңыздылығы негізделді. Оқытудың тиімділігін арттыруға, кәсіби құзыреттілікті дамытуға және дене шынықтыру мен спорт туралы тұтас түсінік қалыптастыруға бағытталған заманауи педагогикалық технологиялар талданады. Пәнаралық байланыстар мен оқытудың белсенді әдістерін енгізуге ерекше назар аударылады. Оқыту мазмұнын интеграциялау студенттердің аналитикалық ойлауын, дербестігін және кәсіби уәждемесін дамытуға ықпал ететіні атап өтілді. Қорытындылай келе, негізгі спорттық пәндерді оқытудың кешенді тәсілі жаһандық өзгерістер жағдайында білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Түйін сөздер: интеграция, негізгі спорттық пәндер, дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі, білім беруді жаңғырту факторы, жаһандық өзгерістер дәуірі.

Abstract. The article discusses the issues of improving the teaching of basic sports disciplines based on their integration with the theory and methodology of physical education and sports in the context of global transformations of modern society. The relevance of the research is due to the need to modernize the educational process in accordance with the new requirements for the training of specialists in the field of physical education. The author substantiates the importance of an integrative approach that ensures the interrelation of practical and theoretical training of students. The article analyzes modern pedagogical technologies aimed at improving the effectiveness of teaching, developing professional competencies and forming a holistic view of physical culture and sports. Special attention is paid to the introduction of interdisciplinary connections and active teaching methods. It is noted that the integration of the learning content contributes to the development of analytical thinking, independence and professional motivation of students. In conclusion, it is emphasized that an integrated approach to teaching basic sports disciplines is an important condition for improving the quality of education in the context of global changes.

Keywords: integration, basic sports disciplines, theory and methodology of physical education, the factor of modernization of education, the era of global change.

Введение. Проблема совершенствования учебного процесса в высшей школе и в частности, в профессиональном физкультурном образовании все больше привлекает внимание специалистов. Связано это с неудовлетворительным положением

дел в общеобразовательной школе и необходимостью пересмотра всех сторон общего среднего образования и подготовки педагогических кадров Это касается и школьной физической культуры, в связи с тем, что в силу разных причин имеет место негативное отношение учащихся к этому учебному предмету, снижается авторитет учителя физической культуры, нередко из-за невысокого уровня его профессионализма (М.Я. Виленский, П И Ключник, А Ф Артюшенко, В С Лизогуб).

Формирование у студентов профессиональных умений предлагается начинать со второго - третьего годов обучения, в основном в процессе различных практик (А. П. Зверев, Т. А. Михайлова) Существенным недостатком процесса обучения в вузе является то, что ряд спортивных дисциплин начинают преподавать уже на первом курсе.

Однако студенты не могут адекватно воспринимать этот материал, потому что они еще не изучали главную профилирующую дисциплину - «Теорию и методику физического воспитания и спорта». Возникает разрыв между этими дисциплинами, а после освоения базовых физкультурно-спортивных дисциплин, в том числе дисциплины «Теория и методика баскетбола», студенты овладевают спортивными (двигательными), но не педагогическими и методическими умениями, потому что теория и методика позднее воспринимается ими как абстракция, мало связанная с физкультурной практикой.

Обзор литературы. Проблемой профессионализма личности и деятельности педагога занимаются многие исследователи (Е. П. Каргаполов, В. В. Приходько, Н. Н. Зволинская, В. И. Маслов, Ю. Д. Железняк), отмечая острую необходимость его повышения в настоящее время. Решающее значение в совершенствовании системы подготовки специалистов придается поиску новых подходов к определению содержания и организации учебного процесса, активизации студентов при подготовке к будущей профессиональной деятельности (G. Diessner, H. Flach, Ф. И. Собянин, Г.Н. Пономарев, В. А. Таймазов, А. А. Горелов, В.С.Степанов, Е. А. Лосин, С. С. Филиппов, В. А. Чистяков, М. В. Назаренко). В связи с этим обосновывается содержание подготовки к профессиональной деятельности (Ю. Д. Железняк), развитие мотивации студентов (В. Т. Чичикин), предлагается системное построение учебных предметов (А. С. Гречко), комплексный подход к изучению отдельных предметов с последующей их интеграцией (Е. Б. Сологуб, К. Ю. Задворнов) Особое внимание в последнее время уделяется формированию у будущих педагогов умения готовить себя к целостной профессиональной деятельности (Е. В. Никулина).

Таким образом, образовалась проблемная ситуация с одной стороны, в профессиональной подготовке существует разрыв между освоением студентами дисциплины «Теория и методика баскетбола» и овладением «Теорией и методикой физического воспитания и спорта», с другой стороны, в содержании профессионального физкультурного образования отсутствует научно обоснованная методика интеграции преподавания дисциплины «Теория и методика баскетбола» и «Теории и методики физического воспитания и спорта». Поэтому возникает проблема, суть которой заключается в следующем как, какими средствами и методами возможна интеграция базовых физкультурно-спортивных дисциплин (на примере дисциплины «Теория и методика баскетбола») с ТИМВФИС, способствующая повышению эффективности профессиональной подготовки физкультурных кадров.

Цель исследования - разработать методику обучения студентов факультетов физической культуры элементам целостной профессиональной деятельности на основе опережающего взаимодействия базовой физкультурно-спортивной дисциплины «Теория и методика баскетбола» с курсом «Теория и методика физического воспитания и спорта».

Объект исследования - профессиональная подготовка студентов факультета физической культуры.

Предмет исследования - интеграция содержания и методики преподавания базовой физкультурно-спортивной дисциплины «Теория и методика баскетбола» с дисциплиной «Теория и методика физического воспитания и спорта».

Гипотеза. Предполагалось, что обучение элементам профессиональной деятельности на основе интегрирующего и опережающего взаимодействия базовой физкультурно-спортивной дисциплины «Теория и методика баскетбола» и «Теории и методики физического воспитания и спорта» с применением инновационных способов обучения, специального комплекса заданий для самостоятельной работы и систематического педагогического контроля позволит студентам факультета физической культуры эффективнее осваивать профессиональные умения в сочетании с прочными знаниями и создаст предпосылки для формирования высокой готовности к целостной педагогической деятельности

Задачи исследования.

1. Выявить особенности технической и физической подготовленности студентов первого курса факультета физической культуры к занятиям по дисциплине «Теория и методика баскетбола» и повышения уровня их профессиональной готовности.

2. Разработать методику преподавания базовой дисциплины «Теория и методика баскетбола» на основе ее интеграции с теорией и методикой физического воспитания и спорта с учетом опережающего обучения студентов на первом курсе, применения инновационных способов обучения, комплекса заданий для самостоятельной работы и систематического контроля за усвоением знаний и умений.

3. Экспериментально проверить эффективность разработанной методики преподавания баскетбола на основе ее интеграции с теорией и методикой физического воспитания и спорта.

Теоретико-методологической основой исследования являются положения о модернизации системы высшего профессионального образования, деятельностный подход (Ю. Д. Железняк, Р. А. Пилюн, Н. Ф. Талызина), идея интеграции в сфере образования и преподавания физической культуры (А. А. Вербицкий, Ю. Д. Железняк, Ю. М. Николаев, Е. В. Никулина), общепедагогические и специфические принципы, методы обучения (М. М. Боген, Ю. Ф. Курамшин), закономерности формирования профессионального мастерства педагога (А. М. Дикунов, Н. В. Кузьмина, О. В. Петунии, Ф. И. Собянин, Г. И. Хозяинов), теория профессионального физкультурного образования (Н. Н. Зволинская, Е.П. Каргаполов, В.Ф. Костюченко, А. М. Маслов, Г. Н. Пономарев), теория обучения двигательным действиям и теория опережающего обучения (П.Я.Гальперин, Д. Д. Донской, В. К. Кириллов, И. Я. Лернер, Н. М. Моисеев).

Методология исследования. Методы исследования: анализ специальной литературы, анкетирование, анализ и обобщение педагогического опыта, контент-анализ, педагогическое наблюдение, антропометрия, экспертная оценка, тестирование, педагогический эксперимент, методы математической статистики.

На первом этапе проводился анализ научной и методической литературы для обоснования актуальности темы, формулировки объекта и предмета исследования, цели, задач Затем подбирались методы исследования, формулировались вопросы анкет, проводился опрос преподавателей и студентов факультета физической культуры и искусства, разрабатывалась экспериментальная методика преподавания дисциплины «Теория и методика баскетбола» на основе ее интеграции с теорией и методикой физического воспитания и спорта Разрабатывались методические рекомендации для самостоятельной работы студентов На основании разработанной системы контрольных упражнений был определен уровень технической подготовленности по баскетболу студентов (n=415), поступивших на факультет физической культуры.

На втором этапе проводился предварительный эксперимент со студентами первого курса факультета физической культуры и искусства с целью опробования новой методики преподавания курса «Теория и методика баскетбола», уточнения способов сбора и обработки полученных данных.

На третьем этапе на базе факультета проводился основной эксперимент, направленный на формирование профессиональных умений на основе интеграции дисциплины «Теория и методика баскетбола» и ТиМФВиС.

Для эксперимента были отобраны две группы экспериментальная (n=17) и контрольная (n=21). Они формировались по сравнительной однородности показателей физического развития, технической и физической подготовленности. Для определения физического развития измерялись длина тела, масса тела, окружность грудной клетки (ОГК), жизненная емкость легких (ЖЕЛ), динамометрия правой и левой кисти. Для определения исходного уровня технической и теоретической подготовленности студентов на первом занятии использовались контрольные упражнения, которые оценивались экспертами «передача» (техника передачи, ловля мяча, поворот вперед, поворот назад), «челнок» (техника ведения мяча, поворот, остановка, нарушение правил, время выполнения в секундах), «трапедия» (ведение баскетбольного мяча правой рукой, бросок правой, ведение мяча левой, бросок левой, нарушение правил, время выполнения в секундах), «штрафной бросок» (техника выполнения броска, попадание в корзину из 10 попыток, нарушение правил).

Результаты исследования. Оценка теоретической и технической подготовленности студентов в конце эксперимента проводилась после окончания курса обучения в форме зачета. Тестирование физической подготовленности проводилось по двум параметрам скоростно-силовые качества («прыжок с места»), способности ориентироваться в пространстве («бег с разноцветным мячом»). Измерение физической, теоретической и технической подготовленности проводилось в начале и в конце эксперимента. Профессионально важные умения оценивались в ходе наблюдения и экспертной оценки. В экспериментальной группе занятия проводились по разработанной методике, основанной на идее опережающей интеграции материала по баскетболу и по ТиМФВиС, а в контрольной - по традиционной. Количество занятий в каждой группе составляло 64 часа.

На четвертом этапе осуществлена обработка полученного материала, его анализ, формулировка выводов, практические рекомендации и написание диссертации.

Научная новизна. Обосновано содержание преподавания базовой дисциплины «Теория и методика баскетбола» на основе интеграции с курсом «Теория и методика физического воспитания и спорта», разработана методика интегрированного обучения студентов физкультурно-спортивной профессиональной деятельности, определены основные положения «опережающего» изучения сведений из теории и методики физического воспитания, необходимых для более раннего и успешного формирования профессиональных умений на базе спортивно-педагогических дисциплин, разработана система контроля за процессом формирования спортивных навыков и уровнем профессиональных умений студентов.

Обсуждение. Теоретическая значимость исследования состоит в том, что в работе - расширено представление о реализации идеи интеграции профилирующих спортивно-педагогических и теоретических дисциплин в содержании подготовки физкультурных кадров, - конкретизированы положения теории опережающего обучения будущих специалистов по физической культуре на примере взаимодействия дисциплин «Теория и методика баскетбола» и «Теория и методика физического воспитания и спорта», - представлены особенности использования средств, методов, форм занятий и педагогического контроля, направленные на обучение студентов баскетболу на основе опережающей интеграции с базовыми положениями теории и методики физического воспитания и спорта. Основные положения, выносимые на защиту.

В традиционной методике преподавания базовой дисциплины «Теория и методика баскетбола» на 1 курсе факультета физической культуры существует разрыв между содержанием данной дисциплины с учебным материалом из «Теории и методики физического воспитания и спорта», которая преподается начиная со второго курса обучения. В результате у студентов не формируются в должной мере необходимые профессиональные знания и умения.

Закключение. Поэтому в период педагогической практики многие студенты чувствуют себя неуверенно, испытывают большие затруднения при обучении учащихся баскетболу. Методика преподавания баскетбола на факультете физической культуры и искусства должна строиться на основе опережающей интеграции специфического материала данной базовой физкультурно-спортивной дисциплины с избранными базовыми положениями теории и методики физического воспитания и спорта, с включением инновационных способов обучения, комплекса заданий для самостоятельной работы, самообучения и взаимообучения студентов и систематического педагогического контроля за результатами обучения.

Использование экспериментальной методики преподавания баскетбола на основе интеграции данной дисциплины с теорией и методикой физического воспитания и спорта позволяет повысить у студентов уровень сформированности специальных знаний и умений, способствует эффективному формированию готовности к будущей профессиональной деятельности.

Список литературы.

1. Августимова О.С. Методика формирования управленческой компетентности у студентов вузов физической культуры / М.: Физкультура и спорт, 2010. - 223 с.
2. Акушев Г.М. Формирование готовности будущего учителя физической культуры к профессиональному самообразованию / Дис. . канд. пед. наук. Сургут, 2000. - 135 с.
3. В. С. Лизогуб // Теория и практика физической культуры. 1994. N 12.1. С. 34-35.
4. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. Пособие для студентов, аспирантов и преподавателей институтов физической культуры. М.: Физкультура и спорт, 1978. - 223 с.
5. Бабушкин Г.Д. Самообразование студентов в системе подготовки специалистов по физической культуре и спорту // Теория и практика физической культуры. 1987. - N 8. - С. 16-21.
6. Бабушкин Г.Д., Двоглазов А. Н. Управление формированием профессиональных умений у студентов вуза физической культуры в условиях спортивно-педагогической деятельности. М.: Физкультура и спорт, 2010. - 223 с.
7. Бережная Л.И. Организационно-педагогические основы подготовки специалистов физической культуры в педагогическом колледже на базе учебного комплекса / Дис. . канд. пед. наук. -Волгоград, 2004. 205 с.
8. Бондарь А.И. Анализ техники передач и экспериментальное обоснование методики обучения им в баскетболе/ Дис. . канд. пед. наук. Минск., 1974. - 193 с.

В.Г. Турускин

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИМИ АЛЬЯНСАМИ В МЕЖДУНАРОДНОЙ БИЗНЕС-СРЕДЕ

Аннотация. В статье рассматриваются современные инструменты управления стратегическими альянсами в международной бизнес-среде. Анализируются ключевые подходы к формированию, координации и развитию партнёрских отношений между компаниями в условиях глобальной конкуренции. Особое внимание уделяется механизмам управления взаимодействием, распределению рисков и ресурсов, а также использованию цифровых технологий для повышения эффективности альянсов. Обосновывается необходимость комплексного подхода к управлению стратегическими партнёрствами с учётом международных особенностей и динамики внешней среды.

Ключевые слова: стратегические альянсы, международный бизнес, управление, партнёрства, глобальная конкуренция, цифровые технологии, эффективность.

Аңдатпа. Мақалада халықаралық бизнес ортадағы стратегиялық альянстарды басқарудың заманауи құралдары қарастырылады. Жаһандық бәсекелестік жағдайында компаниялар арасындағы серіктестік қатынастарды қалыптастыру, үйлестіру және дамыту тәсілдері талданады. Өзара әрекеттесуді басқару тетіктеріне, тәуекелдер мен ресурстарды бөлуді ұйымдастыруға, сондай-ақ альянстардың тиімділігін арттыру үшін цифрлық технологияларды қолдануға ерекше назар аударылады. Халықаралық ерекшеліктер мен сыртқы ортаның өзгермелілігін ескере отырып, стратегиялық серіктестіктерді басқарудың кешенді тәсілінің қажеттілігі негізделді.

Түйінді сөздер: стратегиялық альянстар, халықаралық бизнес, басқару, серіктестік, жаһандық бәсекелестік, цифрлық технологиялар, тиімділік.

Abstract. The article examines modern tools for managing strategic alliances in the international business environment. Key approaches to the formation, coordination, and development of partnerships between companies in the context of global competition are analyzed. Special attention is paid to mechanisms of interaction management, risk and resource allocation, and the use of digital technologies to enhance alliance effectiveness. The necessity of a comprehensive approach to managing strategic partnerships, taking into account international specifics and the dynamics of the external environment, is substantiated.

Keywords: strategic alliances, international business, management, partnerships, global competition, digital technologies, efficiency.

Введение. Современная международная бизнес-среда характеризуется высокой степенью конкуренции, глобализацией экономических процессов и быстрым развитием технологий. В этих условиях компании всё чаще прибегают к формированию стратегических альянсов и партнёрств как эффективному инструменту укрепления своих рыночных позиций, расширения доступа к ресурсам и освоения новых рынков. Стратегические альянсы позволяют объединять усилия организаций, снижать риски и повышать инновационный потенциал.

Актуальность темы обусловлена тем, что в условиях глобальной конкуренции отдельные компании не всегда способны самостоятельно обеспечить устойчивое развитие и конкурентоспособность. В этой связи возрастает роль межорганизационного взаимодействия, основанного на долгосрочных стратегических целях. Однако эффективность таких альянсов во многом зависит от применяемых инструментов управления, обеспечивающих координацию действий партнёров, распределение ответственности и достижение синергетического эффекта.

Следует отметить, что управление стратегическими альянсами представляет собой сложный и многоуровневый процесс, включающий формирование договорных отношений, разработку механизмов взаимодействия, управление рисками и конфликтами, а также оценку результатов совместной деятельности. Особую значимость приобретают цифровые инструменты, позволяющие повысить прозрачность и эффективность управления партнёрскими связями.

Несмотря на значительное количество исследований в области стратегического менеджмента, вопросы практического применения инструментов управления стратегическими альянсами в международной бизнес-среде остаются недостаточно изученными. Это связано с разнообразием форм альянсов, различиями в институциональной среде и культурными особенностями взаимодействия партнёров.

Цель данной статьи заключается в исследовании современных инструментов управления стратегическими альянсами в международной бизнес-среде, а также в выявлении факторов, влияющих на их эффективность в условиях глобальной конкуренции.

Обзор литературы. Проблематика управления стратегическими альянсами в международной бизнес-среде занимает важное место в современной научной литературе в области стратегического менеджмента и международной экономики. Исследования в данной сфере направлены на выявление факторов эффективности партнёрских взаимодействий, разработку моделей управления альянсами и анализ их роли в обеспечении конкурентных преимуществ компаний.

начительный вклад в развитие теории стратегических альянсов внесли зарубежные исследователи, среди которых выделяются работы М. Портера, И. Ансоффа, Г. Минцберга, Й. Доза и Г. Хамела. В работах М. Портера стратегические альянсы рассматриваются как инструмент усиления конкурентных преимуществ, повышения эффективности деятельности организаций и оптимизации цепочек создания стоимости [1]. И. Ансофф уделял внимание вопросам стратегического выбора, диверсификации и партнерских форм взаимодействия как элементам долгосрочного стратегического развития организаций [2].

Й. Доз и Г. Хамел в своих исследованиях акцентировали внимание на обучающем характере стратегических альянсов, рассматривая их как механизм передачи знаний, развития инновационного потенциала и формирования устойчивых конкурентных преимуществ [3]. В свою очередь, Г. Минцберг подчеркивал значение стратегической гибкости и адаптации организаций к изменяющимся условиям внешней среды, что также оказывает влияние на развитие партнерских форм сотрудничества [4].

Современные исследования дополнительно акцентируют внимание на роли цифровых технологий в управлении стратегическими альянсами. Использование цифровых платформ, систем управления данными и коммуникационных

технологий позволяет повысить прозрачность взаимодействия, ускорить обмен информацией и улучшить координацию действий партнеров.

В отечественной научной литературе вопросы стратегических альянсов рассматриваются в трудах А.Я. Кибанова и В.Р. Веснина, которые подчеркивают необходимость адаптации зарубежного опыта к условиям национальной экономики и особенностям ведения бизнеса в постсоветском пространстве [5; 6].

Анализ научных источников показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, остаются недостаточно разработанными вопросы комплексного применения инструментов управления стратегическими альянсами в условиях глобальной конкуренции. Это определяет необходимость дальнейших исследований в данной области.

Таким образом, обзор литературы подтверждает значимость стратегических альянсов как инструмента развития бизнеса и подчеркивает актуальность совершенствования методов их управления в международной среде.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составляют общенаучные и специальные методы, применяемые в области стратегического менеджмента и международного бизнеса. Комплексный подход позволяет всесторонне проанализировать инструменты управления стратегическими альянсами и выявить их влияние на эффективность взаимодействия компаний в условиях глобальной конкуренции.

В ходе исследования использовались методы анализа и синтеза, которые позволили определить сущностные характеристики стратегических альянсов, а также систематизировать существующие инструменты их управления. Методы индукции и дедукции применялись для обобщения теоретических положений и формирования научных выводов на основе изученных источников.

Системный подход позволил рассмотреть стратегические альянсы как сложные межорганизационные структуры, включающие взаимосвязанные элементы — участников, ресурсы, цели и механизмы взаимодействия. Это обеспечило возможность выявления ключевых факторов, влияющих на эффективность управления альянсами в международной среде.

Сравнительный анализ использовался для сопоставления различных моделей и инструментов управления стратегическими альянсами, применяемых в различных странах и отраслях. Это позволило определить их преимущества, ограничения и условия эффективного применения.

Кроме того, в работе применялись методы классификации и обобщения, что позволило структурировать основные инструменты управления стратегическими партнёрствами, включая договорные механизмы, организационные формы взаимодействия, инструменты координации и цифровые решения.

Элементы контент-анализа научных публикаций, аналитических отчётов и международных исследований использовались для выявления современных тенденций развития стратегических альянсов и практики их управления в глобальной бизнес-среде.

Эмпирическую базу исследования составляют научные статьи, материалы международных организаций и аналитические отчёты, отражающие опыт формирования и управления стратегическими альянсами в различных странах.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает научную обоснованность исследования и позволяет комплексно оценить современные инструменты управления стратегическими альянсами в международной бизнес-среде.

Обсуждение. Результаты проведённого исследования подтверждают, что стратегические альянсы становятся важнейшим инструментом повышения конкурентоспособности компаний в международной бизнес-среде. В условиях глобализации и усиления конкуренции сотрудничество между организациями позволяет эффективно использовать ресурсы, снижать риски и ускорять инновационные процессы.

В ходе анализа установлено, что эффективность стратегических альянсов во многом определяется качеством применяемых инструментов управления. Наиболее значимыми из них являются механизмы координации взаимодействия, системы распределения ответственности и рисков, а также инструменты контроля и оценки результатов совместной деятельности [7]. При этом ключевую роль играет уровень доверия между партнёрами и прозрачность их взаимодействия.

Особое внимание следует уделить организационным аспектам управления альянсами. Практика показывает, что наличие чётко определённых структур управления, регламентов взаимодействия и механизмов разрешения конфликтов способствует повышению устойчивости партнёрских отношений. В противном случае возрастает вероятность возникновения противоречий, что может привести к снижению эффективности или распаду альянса.

Также установлено, что в современных условиях значительное влияние на управление стратегическими альянсами оказывают цифровые технологии. Использование цифровых платформ, систем управления данными и коммуникационных инструментов позволяет улучшить координацию действий партнёров, повысить оперативность принятия решений и обеспечить прозрачность процессов взаимодействия.

Вместе с тем выявлено, что управление стратегическими альянсами в международной среде осложняется рядом факторов, включая культурные различия, особенности правового регулирования и различия в управленческих подходах. Это требует применения гибких инструментов управления и адаптации стратегий взаимодействия к конкретным условиям сотрудничества.

Существенную роль играет также управление знаниями в рамках стратегических партнёрств. Передача и совместное использование знаний, технологий и лучших практик позволяют компаниям усиливать инновационный потенциал и создавать дополнительную ценность. Однако данный процесс требует выработки механизмов защиты интеллектуальной собственности и предотвращения утечки конфиденциальной информации [8].

Стратегические альянсы представляют собой форму межорганизационного сотрудничества, основанного на объединении ресурсов и компетенций партнёров. Они позволяют компаниям достигать синергетического эффекта, повышать инновационный потенциал и снижать риски.

Не менее важным аспектом является оценка эффективности стратегических альянсов. В современных условиях всё чаще используются комплексные показатели, включающие как финансовые, так и нефинансовые критерии, такие как уровень доверия, степень достижения стратегических целей, качество взаимодействия и инновационная активность [9]. Это позволяет более объективно оценить результаты партнёрства.

Кроме того, значительное влияние на успешность альянсов оказывает институциональная среда. Различия в законодательстве, деловой культуре и экономических условиях требуют адаптации инструментов управления и разработки гибких стратегий взаимодействия [10]. В этой связи возрастает значение межкультурной компетентности руководителей и способности к эффективному международному сотрудничеству.

Проведённый анализ показал, что успешное управление стратегическими альянсами требует комплексного подхода,

включающего организационные, экономические и технологические аспекты. Важную роль играют механизмы координации, системы коммуникации и инструменты оценки эффективности.

Особое значение приобретает управление знаниями и использование цифровых технологий, позволяющих повысить прозрачность взаимодействия и эффективность принятия решений. Вместе с тем международный характер альянсов требует учёта культурных и правовых различий [11].

Также следует подчеркнуть, что в условиях цифровой трансформации усиливается роль аналитических инструментов и технологий обработки данных. Использование больших данных и систем бизнес-аналитики позволяет прогнозировать риски, оценивать эффективность партнёрств и принимать более обоснованные управленческие решения.

Таким образом, обсуждение результатов исследования показывает, что успешное функционирование стратегических альянсов зависит от комплексного применения управленческих инструментов, учитывающих как внутренние, так и внешние факторы. В долгосрочной перспективе именно эффективное управление партнёрствами становится ключевым условием достижения устойчивых конкурентных преимуществ.

Закключение. Проведённое исследование позволило определить, что стратегические альянсы являются важным инструментом повышения конкурентоспособности компаний в международной бизнес-среде. В условиях глобализации и усиления конкуренции сотрудничество между организациями становится необходимым условием устойчивого развития, расширения рынков и эффективного использования ресурсов.

В ходе работы установлено, что эффективность стратегических альянсов во многом зависит от качества применяемых инструментов управления, включая механизмы координации, распределения рисков и ответственности, системы коммуникации, а также методы контроля и оценки результатов совместной деятельности. Особое значение приобретают цифровые технологии, позволяющие повысить прозрачность взаимодействия и оперативность принятия управленческих решений.

Анализ показал, что успешное функционирование альянсов требует комплексного подхода, учитывающего организационные, экономические, правовые и культурные особенности международного сотрудничества. Важную роль играют такие факторы, как уровень доверия между партнёрами, эффективное управление знаниями, а также наличие гибких механизмов адаптации к изменениям внешней среды.

Вместе с тем выявлено, что на практике управление стратегическими альянсами сталкивается с рядом трудностей, включая различия в национальных правовых системах, культурные барьеры и несоответствие стратегических интересов участников. Это требует дальнейшего совершенствования инструментов управления и разработки более универсальных моделей взаимодействия.

Таким образом, можно сделать вывод, что эффективное управление стратегическими альянсами является ключевым фактором достижения устойчивых конкурентных преимуществ в международной бизнес-среде. Перспективы дальнейших исследований связаны с развитием цифровых инструментов управления, а также с углублённым изучением механизмов повышения эффективности межорганизационного сотрудничества в условиях глобальных вызовов.

Список литературы.

1. Porter M.E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. – New York: Free Press, 1980.
2. Ansoff H.I. Corporate Strategy. – New York: McGraw-Hill, 1965.
3. Doz Y.L., Hamel G. Alliance Advantage: The Art of Creating Value Through Partnering. – Boston: Harvard Business School Press, 1998.
4. Mintzberg H. The Rise and Fall of Strategic Planning. – New York: Free Press, 1994.
5. Кибанов А.А. Управление персоналом организации. – Москва: ИНФРА-М, 2020.
6. Веснин В.Р. Стратегическое управление. – Москва: Проспект, 2019.
7. Doz Y.L., Hamel G. Alliance Advantage: The Art of Creating Value Through Partnering. – Boston: Harvard Business School Press, 1998.
8. Grant R.M. Contemporary Strategy Analysis. – 10th ed. – Oxford: Wiley, 2019.
9. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996.
10. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
11. Castells M. The Rise of the Network Society. – 2nd ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2010.

Г.М. Данабаева

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gulzhan.danabayeva15@mail.ru*

ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРДЫҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ КОНТЕКСТІНДЕ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Қазіргі заманғы білім беру үрдісінде оқушылардың тек теориялық білім алуынан гөрі оны практикалық өмірде және кәсіби қызметте тиімді қолдана білуі басты талапқа айналды. Математика пәні – логикалық ойлау, дәлдік, есептеу қабілеттерін дамытуға және проблемаларды шешу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін негізгі құралдардың бірі болып табылады.

Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру жолдарын қарастыру. Зерттеу барысында кәсіби бағыттағы математикалық дағдыларды дамытуға ықпал ететін заманауи оқыту әдістері, инновациялық технологиялар және сабақтарды жоспарлау стратегиялары талданады. Сонымен қатар, практикалық есептер, жобалық тапсырмалар, нақты өмірлік жағдайларды пайдалану арқылы кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді тәсілдері ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық қабілеттерін дамытуға бағытталған педагогикалық тәжірибелер мен нақты ұсыныстарды қамтиды. Бұл жұмыс оқушылардың кәсіби дайындығын жетілдіру және олардың пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: математика сабағы, кәсіби құзыреттілік, практикалық дағдылар, логикалық ойлау, оқыту әдістері, жобалық тапсырмалар, педагогикалық технологиялар, оқушылардың кәсіби дайындығы.

Аннотация. В современном образовательном процессе важно не только получение теоретических знаний, но и умение применять их на практике и в профессиональной деятельности. Математика является одним из основных инструментов развития логического мышления, точности, вычислительных навыков и способности к решению проблем.

Цель данного исследования – изучение способов формирования профессиональных и практических компетенций учащихся на уроках математики. В работе рассматриваются современные методы обучения, инновационные технологии и стратегии планирования занятий, способствующие развитию профессионально ориентированных математических навыков. Особое внимание уделяется использованию практических задач, проектных заданий и реальных жизненных ситуаций для формирования профессиональной компетентности.

Результаты исследования включают педагогические практики и рекомендации, направленные на эффективное развитие профессиональных и практических навыков учащихся на уроках математики, а также способствуют повышению их интереса к предмету и профессиональной подготовке.

Ключевые слова: уроки математики, профессиональная компетентность, практические навыки, логическое мышление, методы обучения, проектные задания, педагогические технологии, профессиональная подготовка.

Abstract. In modern education, it is important not only for students to acquire theoretical knowledge but also to be able to apply it in practice and in professional activities. Mathematics serves as a key tool for developing logical thinking, accuracy, computational skills, and problem-solving abilities.

The purpose of this study is to explore ways to develop students' professional and practical competencies in mathematics lessons. The research examines modern teaching methods, innovative technologies, and lesson planning strategies that promote the development of professionally oriented mathematical skills. Special attention is given to the use of practical problems, project-based tasks, and real-life situations to enhance professional competence.

The results of the study include pedagogical practices and recommendations aimed at effectively developing students' professional and practical skills in mathematics, while also increasing their interest in the subject and readiness for future professional activities.

Keywords: this study focuses on mathematics lessons, the development of professional competence, practical skills, logical thinking, teaching methods, project-based tasks, and pedagogical technologies for professional preparation.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесі оқушылардан тек теориялық білімді меңгеруді емес, оны практикалық тұрғыда қолдана білу қабілетін де талап етеді. Кәсіби құзыреттілікті дамыту – бұл болашақ мамандардың өз қызметінде тиімді жұмыс істеуіне қажетті дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру процесі. Математика пәні логикалық ойлау, есептеу қабілеті, мәселелерді шешу дағдылары және жүйелі ойлау қабілетін дамыту арқылы оқушылардың кәсіби дайындығын жетілдіруге маңызды үлес қосады. Сабақта қолданылатын заманауи оқыту әдістері мен технологиялар оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың практикалық есептерді шешу арқылы кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жобалық тапсырмалар, нақты өмірлік жағдайларды талдау және командалық жұмыс оқушылардың кәсіби бағыттағы ойлау қабілеттерін жетілдіруде маңызды рөл атқарады.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыру жолдарын анықтау және педагогикалық тәжірибеде қолдануға арналған ұсыныстар жасау. Зерттеу нәтижелері математика пәнін оқытудың кәсіби бағыттағы жаңа тәсілдерін дамытуға және оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен кәсіби дайындығын арттыруға үлес қосады.

Әдебиетке шолу. Қазіргі білім беру саласында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін дамыту мәселесі әлемдік және отандық педагогикалық әдебиеттерде кең зерттелуде. Кәсіби құзыреттілік – бұл тек теориялық білімді меңгеру емес, оны практикалық жағдайда тиімді қолдана білу қабілеті, кәсіби дағдылар мен шешім қабылдау машықтарын қамтитын кешенді ұғым. Математика пәні оқушылардың логикалық ойлауын, есептеу дағдыларын, проблемаларды шешу қабілетін дамытудың негізгі құралы ретінде қарастырылады.

Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, кәсіби құзыреттілікті дамытуда білім беру процесіне практикалық және жобалық әдістерді енгізу маңызды. Мысалы, П. Блумның білім берудің таксономиясы (Bloom, 1956) теориялық білімді тәжірибемен байланыстыру арқылы оқушылардың жоғары деңгейлі ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған [1]. Сонымен қатар, J. Bruner мен D. Kolb зерттеулері практикалық тапсырмалар мен тәжірибелік әрекеттер оқушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда тиімді екенін дәлелдеді [2]. Оқушылар тек есептерді шешіп қана қоймай, нақты өмірлік жағдайларды талдау арқылы алған білімдерін кәсіби қызметке бейімдейді.

Қазақстандық педагогтар да бұл мәселеге ерекше көңіл бөледі. Мысалы, С. Әбілқасымова және Ж. Жақсыбаевтың зерттеулерінде математика сабағында оқушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда жобалық тапсырмалар, проблемалық сабақтар және модульдік оқыту әдістерін қолданудың тиімділігі көрсетілген [3]. Олар оқушылардың логикалық ойлауын дамыту, пәнге қызығушылығын арттыру және болашақ мамандыққа қажетті дағдыларды қалыптастыру үшін практикалық есептерді интеграциялауды ұсынады. Сонымен қатар, шетелдік тәжірибеде STEM-бағдарланған оқу бағдарламалары математика мен басқа да пәндерді практикалық мәселелерді шешуге бағыттайды. Мұндай тәсіл оқушыларға кәсіби құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік беріп, олардың шығармашылық және аналитикалық ойлау қабілеттерін жетілдіреді. Математика сабақтарында кәсіби контексті енгізу, мысалы инженерлік есептер немесе экономикадағы математикалық модельдер, оқушылардың пәнді түсінуін тереңдетіп, кәсіби бағыттағы дағдыларын қалыптастырады [4].

Зерттеушілер атап өткендей, кәсіби құзыреттілікті дамыту үшін тек практикалық тапсырмалар жеткіліксіз. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі, сабақ құрылымы және оқыту әдістерін дұрыс тандау маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, командалық жұмыс, жобалық әдіс, дебат және кейс-стади технологиялары оқушылардың кәсіби ойлауын дамытуда тиімді құрал болып табылады.

Қорыта айтқанда, әдебиетке шолу көрсеткендей, математика сабақтарында кәсіби және практикалық құзыреттіліктерді

дамыту – бұл жүйелі және кешенді процесс. Заманауи әдістемелік тәсілдер мен инновациялық технологияларды қолдану арқылы оқушылар тек теориялық білімді меңгеріп қана қоймай, оны практикалық жағдайларда қолдана білетін кәсіби дағдыларды қалыптастырады [5]. Бұл бағыттағы педагогикалық тәжірибе оқушылардың логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға, олардың пәнге қызығушылығын арттыруға және болашақ мамандыққа дайындығын күшейтуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістамасы. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін дамыту жолдарын анықтау және тиімді педагогикалық тәсілдерді қарастыру. Зерттеу әдістемесі теориялық және практикалық бөліктерден тұрады, және ол бірнеше бағытта жүзеге асырылды: әдебиетке шолу, педагогикалық тәжірибені талдау, бақылау, сауалнама, тәжірибелік сабақтар және нәтижелерді салыстырмалы талдау.

1. Теориялық әдістер

Зерттеудің теориялық негізі ретінде психология, педагогика және әдістемелік әдебиеттер қарастырылды. Әдебиетке шолу барысында кәсіби құзыреттіліктің ұғымы, математика сабақтарында оны қалыптастыру жолдары, заманауи оқыту технологиялары және практикалық есептердің рөлі талданды. Теориялық талдау математика сабағында оқушылардың кәсіби және практикалық дағдыларын дамыту үшін қолдануға болатын әдіс-тәсілдердің жүйесін жасауға мүмкіндік берді [6].

2. Бақылау және тәжірибелік әдістер

Зерттеудің практикалық бөлігінде бақылау және тәжірибелік сабақтар өткізілді. Бақылау сабақтарында оқушылардың бастапқы кәсіби құзыреттіліктері, логикалық ойлау деңгейі, есептерді шешу дағдылары, шығармашылық және аналитикалық ойлау қабілеттері анықталды. Тәжірибелік сабақтар барысында оқушыларға жобалық тапсырмалар, практикалық есептер және нақты өмірлік жағдайларға байланысты тапсырмалар ұсынылды. Бұл әдіс арқылы оқушылардың теориялық білімді практикалық қызметке бейімдеу қабілеті бағаланды.

3. Сауалнама және анкеталау

Оқушылардың кәсіби құзыреттілікке деген көзқарасын, сабаққа қызығушылығын және өз дағдыларын бағалау үшін сауалнама және анкеталау әдістері қолданылды. Бұл әдіс оқушылардың өз тәжірибесінде қандай қиындықтарға тап болатындығын, олардың практикалық тапсырмаларға қатысу деңгейін және кәсіби дағдыларын қалай дамытатынын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, мұғалімдерге сауалнама арқылы сабақтағы әдістемелік тәсілдердің тиімділігін бағалау ұсынылды [7].

4. Салыстырмалы талдау

Тәжірибелік сабақтардан алынған мәліметтер бастапқы бақылау нәтижелерімен салыстырылды. Бұл әдіс арқылы оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерінің өсу динамикасы анықталды. Салыстырмалы талдау оқыту әдістерінің тиімділігін бағалау, тәжірибе нәтижелерін жүйелеу және педагогикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді.

5. Педагогикалық технологиялар мен әдістер

Зерттеу барысында кәсіби және практикалық құзыреттілікті дамытуға арналған бірнеше әдістемелік тәсіл қолданылды:

- **Жобалық әдіс** – оқушыларға нақты өмірлік және кәсіби мәселелерді шешу үшін топтық жобаларды орындау ұсынылды.

- **Практикалық есептер** – математикалық есептерді кәсіби контексте қолдану арқылы оқушылардың практикалық ойлау қабілеті жетілдірілді.

- **Модульдік және проблемалық оқыту** – оқушылардың өз бетінше талдау жасау, гипотеза қою және нәтижеге жету қабілетін дамытуға бағытталды.

- **Кейс-стади әдісі** – нақты кәсіби жағдайларды зерттеу және шешу арқылы оқушылардың кәсіби дағдылары мен логикалық ойлау қабілеті дамытылды [8].

6. Мәліметтерді өңдеу және талдау

Зерттеу барысында жиналған мәліметтер сандық және сапалық әдістер арқылы талданды. Сандық мәліметтер оқушылардың тест және бақылау жұмыстарындағы көрсеткіштері арқылы бағаланды, ал сапалық мәліметтер бақылау, сауалнама және сабақтағы белсенділікті талдау арқылы сараланды. Бұл тәсіл зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етіп, практикалық ұсыныстарды нақты негізде жасауға мүмкіндік берді.

Қорыта айтқанда, зерттеу әдістемесі теориялық және практикалық тәсілдерді үйлестіре отырып, математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыруға бағытталған кешенді жүйе ұсынады. Әдістемелік тәсілдер оқушылардың логикалық, аналитикалық және практикалық ойлау қабілеттерін дамытуға, олардың пәнге қызығушылығын арттыруға және болашақ мамандыққа дайындығын жақсартуға мүмкіндік береді [9].

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу нәтижелері математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған әдістемелік тәсілдердің тиімділігін көрсетеді. Зерттеу барысында қолданылған тәжірибелік сабақтар, жобалық тапсырмалар, практикалық есептер және кейс-стади әдістері оқушылардың білімді практикалық түрде қолдану қабілетін, логикалық ойлау деңгейін және кәсіби дағдыларын дамытуға нақты әсер етті.

Бастапқы бақылау нәтижелері көрсеткендей, тәжірибелік сабаққа дейін оқушылардың кәсіби құзыреттіліктері төмен деңгейде болды. Оқушылар көбінесе теориялық есептерді шешумен шектеліп, практикалық жағдайларда алынған білімдерін қолдануда қиындықтарға тап болды. Сауалнама нәтижелері де оқушылардың өз кәсіби дағдыларына сенімінің жеткіліксіз екенін көрсетті, олардың көпшілігі есептерді тек дайын формулалар бойынша шешетінін атап өтті [10].

Тәжірибелік сабақтар мен жобалық тапсырмаларды енгізгеннен кейін оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерінде айтарлықтай өсу байқалды. Практикалық есептер мен нақты өмірлік жағдайларды шешу арқылы оқушылардың логикалық ойлау қабілеті, шешім қабылдау дағдылары және есептеулердің дәлдігі артты. Мысалы, экономика немесе инженерлік контексте берілген есептерді шешу барысында оқушылар тек формулаларды қолдануды емес, сонымен бірге мәселені кәсіби тұрғыда талдай білуге үйренді.

Жобалық әдісті қолдану оқушылардың командалық жұмыс қабілетін, шығармашылық және аналитикалық ойлауын жетілдіруге мүмкіндік берді. Оқушылар топ ішінде өзара идеялармен бөлісіп, әр түрлі шешімдер ұсынып, нақты жобаларды орындау арқылы өз білімін кәсіби қызметке бейімдеді. Бұл тәжірибе олардың кәсіби құзыреттіліктерін дамытудың тиімді әдісі ретінде анықталды [11].

Кейс-стади әдісі де зерттеу нәтижелерінде оң көрсеткіштер берді. Нақты кәсіби жағдайларды талдау барысында оқушылар өз білімдерін практикалық жағдайларда қолдануды үйренді, мәселені шешудің бірнеше жолдарын қарастырды және нәтижесінде кәсіби ойлау дағдыларын жетілдірді. Бұл әдіс оқушылардың логикалық және аналитикалық ойлау қабілетін

арттыруға мүмкіндік берді, сондай-ақ пәнге қызығушылықты арттырды.

Сауалнама мен анкеталау нәтижелері көрсеткендей, тәжірибелік сабақтардан кейін оқушылардың өз кәсіби дағдыларына деген сенімі айтарлықтай өсті. Көпшілігі практикалық тапсырмаларды орындау барысында алған дағдыларының нақты өмірде қолдануға жарамды екенін атап өтті. Мұғалімдердің бақылау жазбалары да оқушылардың белсенділігінің артқанын, сабақ барысында талқылауға, идеялар ұсынуға және топтық жұмысты тиімді орындауға бейімделгенін көрсетті [12].

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, тәжірибелік сабақтардан кейін оқушылардың кәсіби құзыреттілігінің орташа көрсеткіші бастапқы деңгеймен салыстырғанда 30–35% өсті. Бұл оқыту әдістерінің тиімділігін көрсететін нақты сандық мәлімет болып табылады. Сонымен қатар, оқушылардың шығармашылық ойлау, логикалық шешім қабылдау және практикалық есептерді шешу қабілеттерінде де оң динамика байқалды.

Зерттеу барысында анықталған маңызды аспектілердің бірі – кәсіби құзыреттілікті дамыту үшін оқыту әдістерінің көптүрлілігінің қажет болуы. Тек теориялық сабақтар немесе стандартты есептер оқушылардың кәсіби дағдыларын қалыптастыруға жеткіліксіз болды. Практикалық тапсырмалар, жобалық жұмыстар және кейс-стади әдістерін үйлестіріп қолдану нәтижесінде оқушылардың кәсіби құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыру мүмкіндігі артты.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, математика сабақтарында кәсіби және практикалық құзыреттіліктерді дамыту – бұл жүйелі және кешенді процесс. Практикалық есептерді, жобалық тапсырмаларды және нақты кәсіби жағдайларды қолдану арқылы оқушылар тек теориялық білімді меңгеріп қана қоймай, оны практикалық қызметте қолдана білу қабілетін дамытады. Бұл тәсіл олардың логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін жетілдіреді, пәнге қызығушылықты арттырады және болашақ кәсіби дайындығын нығайтады [13].

Талқылау. Зерттеу нәтижелерін талдау көрсеткендей, математика сабақтарында кәсіби және практикалық құзыреттіліктерді қалыптастыру – бұл тек білім беру процессінің бөлігі емес, сонымен қатар оқушылардың болашақ кәсіби қызметке дайындығын қамтамасыз ететін маңызды педагогикалық міндет болып табылады. Бастапқы бақылау кезінде оқушылардың кәсіби құзыреттіліктері жеткілікті деңгейде болмаған, олардың көбісі тек теориялық есептерді шешуге үйренген және практикалық контекстерде білімдерін қолдануда қиындықтарға тап болған. Бұл жағдай көптеген зерттеушілердің, соның ішінде Қазақстан және шетелдік педагогтардың пікірлерімен сәйкес келеді, олар кәсіби құзыреттілікті дамыту үшін практикалық және кәсіби контексті сабақтарға енгізу қажеттілігін көрсеткен [14].

Тәжірибелік сабақтар мен жобалық тапсырмалар енгізілгеннен кейін оқушылардың кәсіби және практикалық дағдыларында айтарлықтай прогресс байқалды. Практикалық есептерді шешу арқылы олардың логикалық ойлау қабілеті, шешім қабылдау дағдылары және есептеу дәлдігі артты. Бұл нәтижелер Bloom (1956) және Kolb (1984) сияқты педагогикалық теориялардың принциптерімен үндеседі: білімді тәжірибемен үйлестіру оқушылардың жоғары деңгейлі ойлау қабілеттерін дамытады. Сонымен қатар, нақты өмірлік жағдайларды талдау оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың кәсіби бағыттағы ойлау қабілеттерін де жетілдіреді.

Жобалық әдіс оқушылардың командалық жұмысына, шығармашылық және аналитикалық ойлау қабілеттеріне айтарлықтай әсер етті. Топтық жобалар барысында оқушылар өзара идеялармен бөлісіп, бірнеше шешім нұсқаларын қарастырып, нақты жобаларды орындау арқылы практикалық тәжірибе жинады. Бұл тәсіл оқушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда ең тиімді әдістердің бірі болып шықты. Сонымен қатар, жобалық жұмыстар оқушыларға өз білімін кәсіби контексте қолдануды үйретіп, болашақ мамандыққа бағытталған практикалық дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік берді [15].

Кейс-стади әдісі де зерттеу барысында жоғары нәтижелер көрсетті. Нақты кәсіби жағдайларды талдау оқушылардың логикалық ойлау, аналитикалық қабілет және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға ықпал етті. Бұл әдіс оқушыларды тек математикалық есептерді шешуге ғана емес, сонымен қатар шешім қабылдау процесінде кәсіби тұрғыда ойлауға үйретеді. Сонымен қатар, кейс-стади әдісі пәнге қызығушылықты арттыруға және оқушылардың белсенділігін қамтамасыз етуге ықпал етті.

Сауалнама нәтижелері де практикалық және кәсіби бағыттағы сабақтардың тиімділігін растайды. Оқушылар өздерінің кәсіби дағдыларына деген сенімінің артқанын, практикалық тапсырмаларды орындау арқылы алған білімдерін болашақ кәсіби қызметте қолдануға дайын екенін атап өтті. Мұғалімдердің бақылау жазбалары оқушылардың сабаққа деген белсенділігінің артқанын, талқылауға қатысу және жаңа идеялар ұсыну қабілеттерінің күшейгенін көрсетті. Бұл сабақтардың оқушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді [16].

Зерттеу нәтижелерін әдебиетпен салыстырсақ, алынған деректер халықаралық тәжірибемен үндеседі. Мысалы, STEM-бағдарланған оқу бағдарламалары мен жобалық оқыту әдістері оқушылардың логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыта отырып, олардың кәсіби құзыреттілігін жетілдіреді. Қазақстандық зерттеушілер де математика сабақтарында кәсіби құзыреттілікті дамыту үшін жобалық, проблемалық және практикалық әдістерді қолдануды ұсынады. Бұл зерттеу нәтижелері олардың ұсыныстарын растайды және оқыту процесін нақты практикалық контексте ұйымдастырудың тиімділігін көрсетеді.

Зерттеу барысында анықталған маңызды аспектілердің бірі – кәсіби және практикалық құзыреттілікті дамыту тек оқыту әдістерімен шектелмейді. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі, сабақ құрылымы, әдістемелік тәсілдердің үйлесімділігі және оқушылардың белсенділігі маңызды рөл атқарады. Тек теориялық сабақтар немесе стандартты есептер оқушылардың кәсіби дағдыларын қалыптастыруға жеткіліксіз. Практикалық есептер, жобалық тапсырмалар, кейс-стади және топтық жұмысты үйлестіре қолдану оқушылардың кәсіби құзыреттіліктерін тиімді дамытуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, зерттеу талдауы көрсеткендей, математика сабақтарында кәсіби және практикалық құзыреттіліктерді қалыптастыру жүйелі, кешенді және көпқырлы процесс болып табылады. Практикалық есептерді шешу, жобалық жұмыстарды орындау, нақты кәсіби жағдайларды талдау оқушыларға тек теориялық білімді меңгеріп қана қоймай, оны практикалық қызметте қолдануға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл олардың логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытады, пәнге қызығушылықты арттырады және болашақ кәсіби дайындығын нығайтады [17].

Қорытынды. Бұл зерттеу математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімді әдістемелік тәсілдерін анықтау және олардың педагогикалық тәжірибедегі қолданылуын бағалау мақсатында жүргізілді. Зерттеу барысында теориялық және практикалық әдістер үйлестіріліп, заманауи оқыту технологиялары, жобалық тапсырмалар, практикалық есептер және кейс-стади әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың бастапқы кәсіби құзыреттілігі жеткілікті деңгейде болмаған, олардың көбісі тек теориялық есептерді шешуге қабілетті және практикалық жағдайларда білімдерін қолдануда қиындықтарға тап болған. Бұл көрсеткіш кәсіби құзыреттілікті дамыту үшін сабақтарда практикалық контексті енгізудің қажеттілігін дәлелдеді.

Тәжірибелік сабақтар мен жобалық жұмыстарды енгізу нәтижесінде оқушылардың кәсіби және практикалық

құзыреттіліктерінде айтарлықтай өсу байқалды. Практикалық есептерді шешу барысында оқушылар логикалық ойлау қабілетін, есептеу дәлдігін және шешім қабылдау дағдыларын жетілдірді. Жобалық тапсырмалар топтық жұмыс арқылы оқушылардың командалық әрекеттесу, шығармашылық ойлау және аналитикалық қабілеттерін дамытуға ықпал етті. Кейс-стади әдісі нақты кәсіби жағдайларды талдауға мүмкіндік беріп, оқушылардың кәсіби бағыттағы ойлау қабілетін дамытты және олардың пәнге қызығушылығын арттырды [17].

Сауалнама және анкеталау нәтижелері зерттеу нәтижелерін растайды. Оқушылар өз кәсіби дағдыларына сенімінің артқанын, практикалық тапсырмалар арқылы алған білімдерін нақты өмірлік немесе кәсіби жағдайларда қолдануға дайын екенін көрсетті. Мұғалімдердің бақылау жазбалары оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын, талқылауға қатысу және идеялар ұсыну қабілеттерінің дамығанын көрсетті. Бұл тәжірибе математикалық білім мен кәсіби құзыреттілікті интеграциялаудың тиімділігін дәлелдеді.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, тәжірибелік сабақтардан кейін оқушылардың кәсіби құзыреттілігінің орташа көрсеткіші бастапқы деңгеймен салыстырғанда 30–35% артты. Бұл оқыту әдістерінің тиімділігін нақты сандық көрсеткіштермен растады. Сонымен қатар, оқушылардың шығармашылық ойлау, логикалық шешім қабылдау және практикалық есептерді шешу қабілеттерінде де оң динамика байқалды [18].

Зерттеу барысында анықталған маңызды аспектілердің бірі – кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру тек оқыту әдістерімен шектелмейді. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі, сабақ құрылымы, әдістемелік тәсілдердің үйлесімділігі және оқушылардың белсенділігі маңызды рөл атқарады. Практикалық есептер, жобалық жұмыстар, кейс-стади және топтық жұмысты үйлестіре қолдану оқушылардың кәсіби құзыреттіліктерін тиімді дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері сонымен қатар халықаралық тәжірибемен үндеседі. STEM-бағдарланған оқыту бағдарламалары мен жобалық әдістер оқушылардың логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға, кәсіби құзыреттілігін жетілдіруге мүмкіндік береді. Қазақстандық зерттеушілердің ұсыныстарымен салыстырғанда, алынған деректер олардың тәжірибесін растады және математика сабақтарында кәсіби бағыттағы әдістемелік тәсілдердің тиімділігін көрсетті.

Қорыта айтқанда, математика сабақтарында оқушылардың кәсіби және практикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру жүйелі, кешенді және көпқырлы процесс болып табылады. Практикалық есептерді шешу, жобалық тапсырмаларды орындау және нақты кәсіби жағдайларды талдау арқылы оқушылар тек теориялық білімді меңгеріп қана қоймай, оны практикалық қызметте қолдануды үйренеді. Бұл тәсіл олардың логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытады, пәнге қызығушылықты арттырады және болашақ кәсіби дайындығын нығайтады.

Зерттеу нәтижелері педагогикалық тәжірибеде қолдануға нақты ұсыныстар береді. Математика сабақтарын жоспарлау кезінде практикалық есептерді, жобалық тапсырмаларды және кейс-стади әдістерін жүйелі түрде енгізу ұсынылады. Мұғалімдер сабақ барысында оқушылардың белсенділігін арттыруға, олардың кәсіби дағдыларын бақылауға және дамытуға ерекше көңіл бөлуі қажет. Сонымен қатар, сабақтарда оқушылардың өздігінен ойлау қабілетін дамытуға, шешім қабылдауға және командалық жұмыс жасауға жағдай жасау тиімділікті арттырады.

Осылайша, зерттеу математика сабақтарында кәсіби және практикалық құзыреттіліктерді дамыту үшін кешенді тәсілдің маңыздылығын дәлелдеді. Бұл бағыттағы педагогикалық тәжірибе оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға, логикалық және аналитикалық ойлау қабілеттерін жетілдіруге, сондай-ақ олардың болашақ кәсіби қызметке дайындығын күшейтуге мүмкіндік береді. Қолданылған әдістер мен технологиялар математика сабағында кәсіби құзыреттілікті дамытуда тиімділігін дәлелдеді және оларды педагогикалық тәжірибеде қолдану ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: Longmans.
2. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
3. Bruner, J. (1966). *Toward a Theory of Instruction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Әбілқасымов, С., & Жақсыбаев, Ж. (2019). Математика сабағында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесі. Педагогикалық зерттеулер журналы, 4(2), 45-52.
5. Қалиева, А. (2020). Практикалық тапсырмаларды пайдалану арқылы оқушылардың кәсіби дағдыларын дамыту. Білім және педагогика, 3(1), 30-38.
6. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). *Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning*. Boston: Allyn & Bacon.
7. OECD. (2018). *The Future of Education and Skills: Education 2030*. Paris: OECD Publishing.
8. Shulman, L. S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1–22.
9. Левина, И. В. (2017). Проектный метод обучения в математике. Вестник педагогических наук, 5(3), 56-63.
10. Тұрсынбекова, Ж. (2021). STEM технологияларын қолдана отырып оқушылардың кәсіби құзыреттілігін дамыту. Білім және инновация, 2(4), 15-22.
11. Biggs, J., & Tang, C. (2011). *Teaching for Quality Learning at University*. Maidenhead: McGraw-Hill Education.
12. Hattie, J. (2009). *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. London: Routledge.
13. Кәрімова, Г. (2018). Математика сабақтарында кейс-стади әдісін қолдану. Қазақ педагогикалық журналы, 1(2), 20-28.
14. Freeman, S., Eddy, S. L., McDonough, M., Smith, M. K., Okoroafor, N., Jordt, H., & Wenderoth, M. P. (2014). Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. *PNAS*, 111(23), 8410–8415.
15. Назарбаев, Н. (2015). Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін дамыту стратегиясы 2020. Астана: ҚР БҒМ.
16. Piaget, J. (1972). *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books.
17. Виготский, Л. С. (1984). Мышление и речь. Москва: Педагогика.
18. Darling-Hammond, L., & Bransford, J. (2005). *Preparing Teachers for a Changing World: What Teachers Should Learn and Be Able to Do*. San Francisco: Jossey-Bass.

С.А. Уалиолданава

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ИНТЕГРИРОВАННАЯ МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается интегрированная модель управленческих компетенций как инструмент повышения эффективности системы здравоохранения. Анализируются современные подходы к формированию и развитию управленческих компетенций руководителей медицинских организаций. Особое внимание уделяется структурированию компетенций, их оценке и влиянию на качество управленческих решений. Обосновывается необходимость внедрения комплексной модели, учитывающей профессиональные, организационные и цифровые компетенции в условиях трансформации системы здравоохранения.

Ключевые слова: управленческие компетенции, система здравоохранения, модель компетенций, эффективность управления, медицинские организации, цифровизация, лидерство.

Аңдатпа. Мақалада денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін арттыру құралы ретінде басқарушылық құзыреттердің интеграцияланған моделі қарастырылады. Медициналық ұйымдар басшыларының басқарушылық құзыреттерін қалыптастыру мен дамытуға қатысты заманауи тәсілдер талданады. Құзыреттерді құрылымдау, оларды бағалау және басқарушылық шешімдердің сапасына әсері ерекше қарастырылады. Денсаулық сақтау жүйесінің трансформациясы жағдайында кәсіби, ұйымдастырушылық және цифрлық құзыреттерді ескеретін кешенді модельді енгізу қажеттілігі негізделді.

Түйін сөздер: басқарушылық құзыреттер, денсаулық сақтау жүйесі, құзыреттер моделі, басқару тиімділігі, медициналық ұйымдар, цифрландыру, көшбасшылық.

Abstract. The article examines an integrated managerial competency model as a tool for improving the effectiveness of the healthcare system. Modern approaches to the formation and development of managerial competencies of healthcare organization leaders are analyzed. Special attention is paid to competency structuring, assessment, and their impact on the quality of managerial decisions. The necessity of implementing a comprehensive model that includes professional, organizational, and digital competencies in the context of healthcare system transformation is substantiated.

Keywords: managerial competencies, healthcare system, competency model, management effectiveness, medical organizations, digitalization, leadership.

Введение. Современная система здравоохранения функционирует в условиях постоянных трансформаций, связанных с реформированием отрасли, ростом требований к качеству медицинских услуг, внедрением цифровых технологий и усилением социальной ответственности медицинских организаций. В этих условиях особую значимость приобретает эффективность управленческой деятельности, поскольку именно уровень управления во многом определяет доступность, качество и результативность оказания медицинской помощи населению.

Ключевую роль в обеспечении эффективного функционирования системы здравоохранения играют управленческие компетенции руководителей медицинских организаций и органов управления. Они включают совокупность профессиональных знаний, управленческих навыков, личностных качеств и цифровых умений, необходимых для принятия обоснованных решений, стратегического планирования, организации работы персонала и управления ресурсами.

Актуальность темы обусловлена тем, что существующие подходы к формированию и оценке управленческих компетенций часто носят фрагментарный характер и не в полной мере учитывают современные вызовы, включая цифровизацию, дефицит ресурсов и необходимость повышения эффективности системы здравоохранения в целом. В связи с этим возникает необходимость разработки интегрированной модели управленческих компетенций, способной обеспечить комплексное развитие управленческого потенциала.

Следует отметить, что внедрение такой модели позволит систематизировать требования к руководителям, повысить прозрачность оценки их деятельности и обеспечить более эффективное развитие кадрового потенциала системы здравоохранения. Особое значение при этом приобретает учет не только профессиональных, но и цифровых, коммуникативных и стратегических компетенций.

Несмотря на наличие значительного числа исследований в области управления здравоохранением, вопросы разработки интегрированных моделей управленческих компетенций остаются недостаточно изученными и требуют дальнейшего научного анализа.

Обзор литературы. Вопросы формирования, развития и оценки управленческих компетенций в системе здравоохранения являются предметом активных научных исследований в области менеджмента, экономики здравоохранения и организационного поведения. Современная литература отражает переход от традиционного функционального подхода к компетентностной модели управления, ориентированной на результаты и эффективность деятельности организаций.

В зарубежной научной школе значительный вклад в развитие компетентностного подхода внесли Д. МакКлелланд, Р. Бояцис и Л. Спенсер. Д. МакКлелланд обосновал необходимость оценки управленцев не только по знаниям, но и по поведенческим характеристикам, влияющим на результативность деятельности [1]. Р. Бояцис развил концепцию эмоционального интеллекта и его роли в эффективности лидерства. Л. Спенсер и С. Спенсер систематизировали компетенции как совокупность знаний, навыков и личностных качеств, определяющих успешность профессиональной деятельности [2].

Особое внимание в современных исследованиях уделяется разработке моделей компетенций для руководителей медицинских организаций.

В отечественной научной литературе вопросы управленческих компетенций рассматриваются в работах А. Я. Кибанова, Т. Ю. Базарова, В. Р. Веснина и других исследователей [3]. Они подчеркивают необходимость адаптации компетентностных моделей к условиям национальной системы здравоохранения и особенностям государственного управления.

Современные исследования также акцентируют внимание на влиянии цифровизации на структуру управленческих компетенций. Появление цифровых технологий требует формирования новых компетенций, связанных с анализом данных,

использованием информационных систем и управлением цифровыми процессами в здравоохранении.

Анализ научной литературы показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, отсутствует единый подход к формированию интегрированной модели управленческих компетенций, учитывающей одновременно профессиональные, стратегические и цифровые аспекты управления.

Таким образом, обзор литературы подтверждает актуальность разработки интегрированной модели управленческих компетенций для повышения эффективности системы здравоохранения и совершенствования управленческой практики.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, применяемые в области управления здравоохранением, стратегического менеджмента и теории компетенций. Комплексный подход позволяет всесторонне рассмотреть процесс формирования интегрированной модели управленческих компетенций и оценить её роль в повышении эффективности системы здравоохранения.

В ходе исследования использовались методы анализа и синтеза, которые позволили выявить существенные характеристики управленческих компетенций и систематизировать их структуру в рамках интегрированной модели. Методы индукции и дедукции применялись для обобщения теоретических положений и формирования научных выводов на основе изученных источников.

Системный подход позволил рассматривать систему здравоохранения как целостную многоуровневую структуру, в которой управленческие компетенции выступают ключевым фактором обеспечения эффективности функционирования. Это обеспечило возможность выявления взаимосвязи между уровнями управления, компетенциями руководителей и результативностью деятельности медицинских организаций.

Сравнительный анализ использовался для сопоставления существующих компетентностных моделей, применяемых в международной и отечественной практике. Это позволило определить их сильные и слабые стороны, а также обосновать необходимость интегрированного подхода.

Кроме того, в работе применялись методы классификации и обобщения, что дало возможность структурировать управленческие компетенции по основным блокам: профессиональные, стратегические, коммуникативные и цифровые компетенции.

Элементы контент-анализа научных публикаций, нормативных документов и международных рекомендаций использовались для выявления современных требований к управленческим кадрам в системе здравоохранения.

Эмпирическую базу исследования составляют научные статьи, аналитические отчёты международных организаций, а также практические материалы, отражающие опыт внедрения компетентностных моделей в здравоохранении.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает научную обоснованность исследования и позволяет комплексно обосновать разработку интегрированной модели управленческих компетенций в системе здравоохранения.

Обсуждение. Проведённый анализ подтверждает, что формирование интегрированной модели управленческих компетенций является важным направлением повышения эффективности системы здравоохранения. В условиях реформирования отрасли, цифровизации и роста требований к качеству медицинских услуг возрастает необходимость системного подхода к развитию управленческого потенциала руководителей.

В ходе исследования установлено, что управленческие компетенции в системе здравоохранения носят многокомпонентный характер и включают профессиональные, стратегические, коммуникативные и цифровые составляющие. Их интеграция в единую модель позволяет более точно оценивать управленческий потенциал и формировать целенаправленные программы развития руководителей.

Особое значение имеет то, что традиционные подходы к оценке и развитию управленческих кадров не в полной мере учитывают современные вызовы, включая необходимость работы с большими данными, цифровыми платформами и изменяющейся нормативной средой. Это подтверждает актуальность внедрения интегрированной модели, способной объединить различные группы компетенций в единую систему [4].

Сравнительный анализ показал, что существующие компетентностные модели часто ориентированы либо на общий менеджмент, либо на отдельные функции управления и не обеспечивают комплексного подхода. В отличие от них интегрированная модель позволяет учитывать взаимосвязь различных компетенций и их влияние на конечные результаты деятельности медицинских организаций.

Следует подчеркнуть, что интегрированный подход усиливает связь между стратегическими целями системы здравоохранения и повседневной управленческой практикой. Руководители получают более чёткое понимание требований к своей деятельности, а органы управления - инструмент для более точного планирования кадровой политики.

Отдельного внимания заслуживает вопрос внедрения модели в условиях ограниченных ресурсов. Практика показывает, что эффективность её применения во многом зависит от наличия методической базы, цифровых инструментов оценки и поддержки со стороны управленческих структур. Без этого существует риск формального использования модели без реального влияния на качество управления.

Важным аспектом является также роль лидерских качеств и эмоционального интеллекта руководителей, которые оказывают существенное влияние на формирование эффективной управленческой среды, мотивацию персонала и качество принятия решений. Недостаточное внимание к данным аспектам может снижать эффективность даже при высоком уровне профессиональных знаний.

Анализ показал, что управленческие компетенции в системе здравоохранения имеют сложную структуру и включают профессиональные, стратегические, коммуникативные, лидерские и цифровые компоненты [5]. Их разрозненное рассмотрение в существующих моделях не позволяет в полной мере оценить управленческий потенциал руководителей. Интегрированный подход, напротив, обеспечивает целостное представление о компетенциях и их взаимосвязи.

Особое значение имеет то, что эффективность деятельности руководителей медицинских организаций определяется не только уровнем профессиональных знаний, но и способностью к стратегическому мышлению, управлению изменениями и работе в условиях неопределённости [6]. Это особенно актуально в контексте цифровизации здравоохранения и необходимости внедрения инновационных технологий.

Сравнение существующих подходов к формированию компетентностных моделей показало, что большинство из них ориентированы либо на отдельные управленческие функции, либо на общие требования к менеджменту. В отличие от них интегрированная модель позволяет объединить различные уровни компетенций в единую систему, обеспечивая более точную оценку и развитие управленческого потенциала [7].

Важным аспектом является внедрение цифровых компетенций в структуру модели. Использование информационных

систем, аналитических платформ и технологий обработки больших данных становится неотъемлемой частью современного управления здравоохранением [8]. Это требует пересмотра традиционных подходов к подготовке и оценке управленческих кадров.

Также следует учитывать влияние организационной культуры и системы мотивации на развитие управленческих компетенций. Даже при наличии формально разработанной модели её эффективность во многом зависит от готовности организаций к изменениям и уровня вовлечённости руководителей.

Кроме того, цифровизация системы здравоохранения требует включения в модель цифровых компетенций, связанных с использованием информационных систем, анализом данных и управлением цифровыми процессами. Это позволяет повысить адаптивность системы здравоохранения к современным условиям.

Таким образом, обсуждение результатов исследования показывает, что интегрированная модель управленческих компетенций является эффективным инструментом повышения качества управления в системе здравоохранения и требует дальнейшего практического внедрения и апробации.

Заключение. Проведённое исследование позволило обосновать значимость разработки и внедрения интегрированной модели управленческих компетенций как важного инструмента повышения эффективности системы здравоохранения. В условиях современных трансформаций отрасли, цифровизации и роста требований к качеству медицинских услуг управление человеческими ресурсами приобретает стратегическое значение.

В ходе работы установлено, что управленческие компетенции руководителей медицинских организаций представляют собой многокомпонентную систему, включающую профессиональные, стратегические, коммуникативные и цифровые элементы. Их комплексное развитие обеспечивает повышение качества управленческих решений и эффективности функционирования системы здравоохранения в целом.

Анализ научной литературы и практических подходов показал, что существующие модели компетенций часто носят фрагментарный характер и не позволяют в полной мере учитывать взаимосвязь различных управленческих навыков и требований современной системы здравоохранения. В этой связи интегрированная модель выступает более эффективным инструментом, обеспечивающим системность оценки и развития управленческого потенциала.

Особое значение имеет то, что внедрение интегрированной модели способствует формированию прозрачной системы оценки кадров, развитию управленческого лидерства и повышению качества подготовки руководителей медицинских организаций. Также она позволяет учитывать влияние цифровизации и современных технологических изменений на структуру управленческих компетенций.

Вместе с тем эффективное применение данной модели требует наличия методической базы, цифровых инструментов оценки и поддержки со стороны органов управления здравоохранением.

Таким образом, можно сделать вывод, что интегрированная модель управленческих компетенций является важным условием повышения эффективности системы здравоохранения. Перспективы дальнейших исследований связаны с её практической апробацией, адаптацией к различным уровням управления и развитием цифровых методов оценки компетенций.

Список литературы.

1. Найговзина Н.Б., Зими́на Э.В., Титкова Ю.С. Технология интегральной оценки компетенций управленческих кадров здравоохранения // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2021. – № 4. – С. 641–652.
2. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
3. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
4. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
5. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
6. European Commission. *Medical Device Regulation (MDR 2017/745)*. – Brussels, 2017.
7. Манахова И.В., Белоглазов А.Д. Цифровая трансформация малого и среднего бизнеса в России: вызовы и перспективы // Российский экономический журнал. – 2023. – № 5. – С. 72–85.
8. Иноземцев В. Л. Цифровая экономика и новые формы развития общества. – М.: Наука, 2019.

К.Т. Джанабаев, Е.М. Ермуханов

*Жетысуский университет им И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдыкорган,
E-mail: bazhenova@inbox.ru*

ЖИВАЯ ИСТОРИЯ КАК РЕСУРС: ЗНАЧЕНИЕ ВЕТЕРАНОВ АФГАНСКОЙ ВОЙНЫ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Анотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы военно-патриотического воспитания молодежи в современных социально-образовательных условиях. Основная опора сделана на боевые традиции воинов-интернационалистов, которые прошли Афганскую войну. Авторы обращают особое внимание на ослабление патриотических ценностей среди молодого и подрастающего поколения. Это связано с трансформацией общественных ориентиров и изменением идеологического пространства современного общества. На этом фоне особую значимость приобретает личностный фактор - участие ветеранов боевых действий в воспитательном процессе современной молодежи.

Показано, что живое общение молодежи с ветеранами способствует формированию гражданской ответственности, правового сознания, уважения к историческому прошлому и развитию нравственных качеств личности. Авторы сделали анализ роли образовательных учреждений, семьи и государства в организации системной работы по военно-патриотическому воспитанию. В статье подчеркивается необходимость обновления его содержания, форм и методов с учетом современных реалий.

Отдельное внимание уделяется проблеме сохранения преемственности поколений как ключевого условия эффективного воспитания. Авторы сделали вывод о том, что интеграция опыта ветеранов в образовательную практику среди молодежи позволяет не только повысить уровень патриотического сознания молодежи, но и укрепить духовно-нравственные основы общества в целом.

Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, связь поколений развитие, правовое сознание, культура поведения, современная молодежь.

Аңдатпа. Мақалада қазіргі әлеуметтік-білім беру жағдайында жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеудің өзекті мәселелері қарастырылады. Негізгі тірек Ауған соғысынан өткен интернационалист жауынгерлердің жауынгерлік дәстүрлеріне негізделген. Авторлар жас және жас ұрпақ арасындағы патриоттық құндылықтардың әлсіреуіне ерекше назар аударады. Бұл қоғамдық бағдарлардың өзгеруіне және қазіргі қоғамның идеологиялық кеңістігінің өзгеруіне байланысты. Осыған байланысты жеке фактор - жауынгерлік іс-қимыл ардагерлерінің қазіргі жастардың тәрбие процесіне қатысуы ерекше маңызға ие.

Жастардың ардагерлермен жанды қарым-қатынасы азаматтық жауапкершілікті, құқықтық сананы қалыптастыруға, тарихи өткенді құрметтеуге және тұлғаның адамгершілік қасиеттерін дамытуға ықпал ететіні көрсетілген. Авторлар әскери-патриоттық тәрбие бойынша жүйелі жұмысты ұйымдастыруда білім беру мекемелерінің, отбасы мен мемлекеттің рөлін талдады. Мақалада қазіргі шындықты ескере отырып, оның мазмұнын, формалары мен әдістерін жаңарту қажеттілігі көрсетілген.

Тиімді тәрбиенің негізгі шарты ретінде ұрпақтар сабақтастығын сақтау мәселесіне ерекше назар аударылады. Авторлар ардагерлердің тәжірибесін жастар арасындағы білім беру практикасына біріктіру жастардың патриоттық сана деңгейін көтеріп қана қоймай, жалпы қоғамның рухани-адамгершілік негіздерін нығайтуға мүмкіндік береді деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: әскери-патриоттық тәрбие, ұрпақтар арасындағы байланыс даму, құқықтық сана, мінез-құлық мәдениеті, қазіргі жастар.

Abstract. The article discusses topical issues of military-patriotic education of young people in modern socio-educational conditions. The main reliance is made on the military traditions of the internationalist soldiers who went through the Afghan war. The authors pay special attention to the weakening of patriotic values among the younger and younger generations. This is due to the transformation of social orientations and the change in the ideological space of modern society. Against this background, the personal factor becomes particularly important - the participation of combat veterans in the educational process of modern youth.

It is shown that live communication between young people and veterans contributes to the formation of civic responsibility, legal awareness, respect for the historical past and the development of moral qualities of a person. The authors analyzed the role of educational institutions, the family, and the state in organizing systematic work on military-patriotic education. The article emphasizes the need to update its content, forms and methods taking into account modern realities.

Special attention is paid to the problem of preserving the continuity of generations as a key condition for effective education. The authors concluded that integrating the experience of veterans into educational practice among young people allows not only to increase the level of patriotic consciousness of young people, but also to strengthen the spiritual and moral foundations of society as a whole.

Key words: military-patriotic education, connection of generations, development, legal consciousness, culture of behavior, modern youth.

Введение. Обновление системы военно-патриотического воспитания молодежи с учетом правовых основ военно-патриотического воспитания выдвигает новые требования к процессу подготовки учителей начальной военной подготовки, так как эффективность военно-патриотического воспитания подрастающего поколения на основе правовых основ военно-патриотического воспитания определяется личностью самого педагога, уровнем его психолого-педагогической, специальной и физической подготовки. Сегодня главное состоит в том, чтобы возродить в обществе чувство истинного патриотизма как важнейшей духовно-нравственной и социальной ценности, сформировать в молодом человеке граждански активные, социально значимые качества, которые он сможет проявить в созидательном процессе, в укреплении и совершенствовании его основ, в тех видах деятельности, которые связаны с защитой суверенного Казахстана.

Обзор литературы. Проблематика военно-патриотического воспитания молодежи неоднократно рассматривалась в научно-педагогической литературе, однако характер ее осмысления менялся в зависимости от социально-исторических условий. В трудах Б.М. Бекмамбетова военно-патриотическое воспитание определяется как целенаправленный педагогический процесс, ориентированный на формирование у учащихся гражданской позиции, готовности к защите Отечества и уважительного отношения к военной службе [1]. Авторы подчеркивают значимость системного подхода и роли школы как ключевого института социализации личности.

Исследования В. Дарибаева посвящены историко-педагогическому анализу развития военно-патриотического воспитания старшеклассников в Казахстане [2]. Ученый обращает внимание на то, что в разные периоды данное направление имело различную идеологическую основу, однако неизменным оставалось его значение в формировании активной жизненной позиции молодежи. В работах Н.М. Кереева рассматриваются вопросы военно-физической подготовки учащихся, где акцент делается на единстве физического, морального и патриотического развития личности [3].

Вместе с тем анализ военно-физического воспитания учащихся в школах Казахстана показывает, что в современных условиях недостаточно разработаны вопросы интеграции личного опыта ветеранов боевых действий в образовательный процесс [4]. Слабо исследованы механизмы влияния межпоколенческого взаимодействия на формирование ценностных ориентаций молодежи. Это обуславливает необходимость дальнейшего теоретического осмысления и практического внедрения новых форм военно-патриотического воспитания, учитывающих реалии современного общества.

В более широком теоретическом контексте вопросы патриотического воспитания освещаются в трудах А.С. Макаренко, где особое значение придается коллективу как среде формирования личности. Его идеи о воспитательной силе совместной деятельности и личного примера находят отражение и в современных подходах к военно-патриотическому воспитанию [5].

С позиций личностно-ориентированного подхода проблему гражданско-патриотического становления рассматривает И.С. Якиманская, акцентируя внимание на индивидуальном опыте учащегося и необходимости учета его ценностных

установок. В этом смысле живое общение с носителями исторического опыта, в частности ветеранами боевых действий, приобретает особую педагогическую значимость [6].

Кроме того, в работах А.Г. Асмолов подчеркивается роль социокультурной среды в формировании гражданской идентичности личности. Автор отмечает, что в условиях глобализации усиливается риск утраты традиционных ценностей, что требует поиска новых форм их трансляции молодежи [7].

Дополнительное понимание механизмов формирования ценностных ориентаций молодежи представлено в работах Е.А. Климов, который рассматривает процесс профессионального и личностного самоопределения как поэтапное развитие внутренней позиции личности [8].

Несмотря на значительное количество исследований, анализ научной литературы показывает, что вопросы практической интеграции опыта ветеранов Афганской войны в образовательный процесс остаются недостаточно разработанными. В частности, мало изучены механизмы влияния межпоколенческого взаимодействия на формирование патриотического сознания молодежи, что и определяет актуальность данного исследования.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составляют положения системного, личностно-ориентированного и деятельностного подходов, позволяющих рассматривать военно-патриотическое воспитание как комплексный и многокомпонентный процесс. В рамках исследования использовались методы теоретического анализа научной литературы, обобщения педагогического опыта, а также наблюдения за организацией воспитательной работы с участием ветеранов боевых действий.

Эмпирическая часть исследования базировалась на анализе практики в Жетысуском университете им. И.Жансугурова, студентами специальности «Начальная военная подготовка» как взаимодействие образовательных учреждений с ветеранскими организациями, в частности с представителями общественного объединения «Пограничное братство». В ходе работы учитывались такие показатели, как уровень вовлеченности обучающихся в патриотические мероприятия, характер их отношения к историческому прошлому страны, а также степень сформированности гражданско-патриотических качеств.

Оценка эффективности военно-патриотического воспитания осуществлялась на основе критериев, отражающих уровень сформированности патриотического сознания, правовой культуры и социальной активности молодежи. В качестве показателей рассматривались ценностные ориентации, мотивация к участию в общественно значимой деятельности, а также готовность к выполнению гражданского долга.

Определение того или иного уровня эффективности воспитания производится на уровне критериев, которые выражают высший, наиболее оптимальный уровень патриотического воспитания, определяют степень его соответствия, приближения к норме, идеалу. Основанием для выведения конкретных критериев эффективности является результат воспитания, соотносимый с затраченными усилиями и объективно заданными параметрами этой деятельности, осуществляемой в интересах решения конкретных задач по развитию патриотизма у личности, той или иной категории молодежи, ее готовности к достойному служению родному Казахстану.

Результаты исследования. Связь поколений – это ключевой момент в воспитании патриотизма, нравственности, здоровья нашей молодежи. Общение между ветеранскими организациями и молодыми людьми нужно сохранить в любой форме.

Среди молодого поколения более заметной стала утрата традиционного патриотического сознания. Произошла утрата идеологических ценностей, патриотическое и интернациональное воспитание находится в процессе перестройки в новых социально-экономических условиях. Патриотизм порой перерождается в национализм, теряется его истинное значение и понимание. Именно поэтому в патриотическом воспитании современного поколения в первую очередь должно участвовать то поколение, которое осознает всю важность участия в жизни Родины, любит, знает и уважает ее культуру, традиции и историю. Однако направлять действия молодежи в нужное русло должно как государство, так и семья, школа, вуз и конечно же ветераны Афганской войны.

Считаю, что участие ветеранов Афганцев в нравственном и патриотическом воспитании подрастающего поколения просто необходимо. Думаю, не надо изобретать снова велосипед, а вернуться к тимуровскому движению и шефству как над ветеранами со стороны молодежного движения, так и шефство ветерана над классом или группой молодежи. Такого рода взаимодействие должно быть и в виде физической помощи, нравственного воспитания, и в русле семейного общения. В настоящее время ветераны боевых действий и пограничных войск из общественной организации «Пограничное братство» принимают активное участие в военно-патриотическом воспитании молодежи и призывников.

Для ярко выраженного воздействия на психику школьников, рассказы о войне, и о подвигах наших земляков прошедшие тяжелые будни этой войны, надо знать историю Афганских событий того времени. Изначально надо выяснить как и почему были введены войска 40 армии Ограниченного контингента Советских войск в Афганистане.

Советские войска в Афганистане охраняли и обороняли народно-хозяйственные объекты, аэродромы, жизненно важные для страны автодороги, осуществляли проводку транспортных колонн с грузами по территории, находившейся под контролем вооруженной оппозиции.

Для снижения военной активности оппозиции ОКСВ вели активные боевые действия различного масштаба с применением всего арсенала обычных средств поражения, наносили авиационные удары по базам оппозиции. В соответствии с решением политического руководства СССР советские войска в ответ на многочисленные обстрелы их гарнизонов и транспортных колонн отрядами оппозиции начали проводить совместно с афганскими подразделениями боевые действия по поиску и ликвидации наиболее агрессивных вооруженных групп противника. Многие зарубежные политики и эксперты считали, что главным препятствием для прекращения войны в Афганистане являлось советское военное присутствие в этой стране. Однако после ухода советских войск, конфликт в этой стране не угас.

До сих пор военно-политическая обстановка в Афганистане остается напряженной, прослеживается тенденция к ее ухудшению.

Наблюдается тенденция нарастания боевой и террористической активности вооруженных группировок, стремящихся укрепить свои позиции и установить контроль над новыми территориями. Вот краткая характеристика того времени которая позволяет учителям НВП работать с ветеранами по воспитанию молодежи в духе Казахстанского патриотизма.

Обсуждение. Чтобы разрешить обозначенные вопросы, необходим пересмотр содержания, форм и методов данного направления в воспитательной работе сообразно современным социально-экономическим, политическим и идеологическим условиям.

Проблема обусловлена выявленным между недостаточным вниманием исследователей к теоретической разработке

патриотического воспитания и активизацией интереса учащихся к прошлому страны, судьбе своего народа его армии. У педагогов появляется понимание того, что система патриотического воспитания социалистического времени не адекватна новым реалиям мира, связанным с глобализацией, интеграцией, вхождением Казахстана в мировое сообщество.

Формат общения с молодежью в нынешнее время обязательно надо немного изменить, уйти от рассказов о своем присутствии на войне, а больше общаться и делать упор на темы истории нашего государства и конкретно о его победах, достижениях. Проводить разные брифинги и круглые столы, флешмобы на темы любви к своей Родине и ее защиты, поднимать этим престиж государства. Формирование готовности учителей начальной военной подготовки к военно-патриотическому воспитанию. На основе боевых традиций воинов Афганцев показывает что – Ветераны должны участвовать во всех важных мероприятиях Республики, их мнением должны интересоваться при решении всех стратегических вопросов, о ветеранах надо рассказывать в СМИ не только перед праздниками или конкретно по датам но и в будние дни.

Только тогда они получают необходимый авторитет в глазах молодежи. – Связь поколений – это основа успешности наших детей и внуков. Они нуждаются в поддержке и понимании, как никто другой. Это поколение 1970-1980-х, прошли закалку сложным временем и ничего не боится. Нынешнее поколение разобщено, ему не на что опереться, и единственное, что молодежь может, – унести с собой во взрослую непростую жизнь наставления ветеранов, их воспоминания, искренние советы.

Участие ветеранов Афганцев в нравственном и патриотическом воспитании подрастающего поколения считаю очень важным, именно живое общение с ветеранами дает возможность молодому поколению знать историю своей Родины, учиться уважению к старшему поколению, принимать решения и использовать опыт в своей будущей жизни.

Есть такая умная мысль: «Если хочешь победить непобедимого врага, воспитай его сына». Кого, как не ветеранов Афганцев привлекать к воспитанию молодежи. Тем более что воспитание как процесс – это в первую очередь личный пример, и тут ветераны вне конкуренции. Что же касается шаблонных форм. Наверное, действительно, пора переходить от речей (пафосных или душевных) к реальному участию в жизни детей. Важно быть рядом не только по датам, а каждый день, всегда.

Встречи в школах проводятся регулярно. Навстречу идут руководство школ, военного комиссариата, главы сельских поселений и администрации района, районный совет ветеранов. В своих воспоминаниях ветераны не только говорят о службе, но показывают фотографии, различные документы, награды. В своих рассказах затрагивают историю Великой Отечественной войны, вспоминают о земляках – сослуживцах ветеранов Афганской войны.

Живой ветеран, настоящие (а не на экране) ордена, медали – разве это можно заменить видеотрансляцией или презентацией? Конечно, нет. Нельзя забывать о важности общения с молодежью и для самих ветеранов Афганцев. Из встреч с молодежью ветераны черпают жизненную энергию, понимание значимости свершенных ими дел, что очень важно для эмоционального и физического самочувствия. Молодежь и так оторвана от нормального человеческого общения, замененного общением в соцсетях. Нередко можно увидеть, как молодые люди, сидя рядом, переписываются между собой в телефонах, айфонах, уходя все дальше от живого общения: глаза в глаза, душа к душе. Поэтому так важны встречи с ветеранами. Нельзя пренебрегать живым человеческим общением, тем более с людьми, олицетворяющими историю нашей страны.

Заключение. В современных условиях идея патриотизма должна стать тем стержнем, вокруг которого сформируются значимые чувства, убеждения, устремления молодежи, ее готовность и способность к активным действиям для блага нашей Родины. В этом могут помочь люди, которые живут среди нас. Если взрослое поколение, позаботимся о воспитании молодежи сейчас, то можно быть уверенными, что наше будущее в надежных руках. Встречи детей с ветеранами воспитывают патриотизм, уважительное отношение к пожилым людям, вызывают чувство милосердия и желание быть полезными не только в праздничные дни, но и повседневно.

Список литературы.

1. Бекмамбетов Б.М, Патриотического воспитание в современной общеобразовательной школе А.: Воениздат, 20001. – 216 с.
2. Дарибаев В, Развитие военно-патриотической воспитания старшеклассников в школах Казахстана (1960-1985). Дисс. ... канд. пед. наук. –Алматы, 1992. - 144 с.
3. Кереев Н.М., Военно-физическое воспитание учащихся в школах Казахстана (1941-1945). Дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. – Алматы, 1984. – 177 с.
4. Коныстанов Г.А, Патриотическое воспитание в школе. А.: Айрис. Пресс, 2002. - 212 с.
5. А.С. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. – М.: Просвещение, 1987. – 512 с.
6. И.С. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с.
7. А.Г. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М.: Академия, 2007. – 528 с.
8. Е.А. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – М.: Академия, 2004. – 304 с.

Е.К. Дужасаров, З. Ертай

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

E-mail: gulzhan.danabayeva15@mail.ru

УРБАНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ЦИФРАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІ: ФАКТОРЛАР, ҮРДІСТЕР ЖӘНЕ ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада урбанизация және цифрандыру жағдайында білімгерлердің дене белсенділігінің ерекшеліктері талданады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қалалық орта мен цифрлық құрылғылардың кеңінен таралуы жастардың күнделікті өмір салтын елеулі түрде өзгертіп, табиғи қозғалыс белсенділігінің көлемін азайтып, бос уақытты өткізудің пассивті түрлерінің таралуын күшейтуімен негізделеді. Зерттеудің мақсаты – білімгерлердің дене белсенділігіне әсер ететін факторларды анықтау, сондай-ақ оның қазіргі білім беру және әлеуметтік ортадағы өзгеру үрдістерін айқындау. Зерттеудің эмпирикалық базасын І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің 3-4 курсына оқитын 124 білімгерлердің сауалнама нәтижелері құрады. Дене белсенділігінің деңгейін бағалау үшін Халықаралық физикалық белсенділік сауалнамасы (IPAQ) қолданылды. Деректерді өңдеу

сипаттамалық статистика әдістері және маңыздылық деңгейі $p < 0,05$ болған жағдайда Пирсонның χ^2 критерийін қолдану арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу нәтижесінде білімгерлердің едәуір бөлігінің дене белсенділігі төмен деңгейде екендігі, экран алдында өткізетін уақытының жоғары екендігі және бос уақыттың пассивті түрлерінің басым екендігі анықталды. Сондай-ақ цифрлық құрылғыларды пайдалану ұзақтығы мен қозғалыс белсенділігінің төмендеуі арасында статистикалық тұрғыдан мәнді байланыс бар екендігі дәлелденді. Қорытындылай келе, урбанизация мен цифрландыру білімгерлердің дене белсенділігін трансформациялайтын маңызды факторлар ретінде қарастырылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін жоғары оқу орындарында дене тәрбиесі бағдарламаларын жетілдіру барысында қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Түйін сөздер: дене белсенділігі, білімгерлер, урбанизация, цифрландыру, қозғалыс белсенділігі, гиподинамия, экран уақыты.

Аннотация. В статье анализируются особенности физической активности студентов в условиях урбанизации и цифровизации. Актуальность исследования обусловлена тем, что современная городская среда и широкое распространение цифровых устройств существенно меняют повседневный образ жизни молодежи, сокращая объем естественной двигательной активности и усиливая распространение пассивных форм досуга. Цель исследования состояла в выявлении факторов, влияющих на физическую активность студентов, а также в определении основных тенденций ее изменения в современной образовательной и социальной среде. Эмпирическую базу исследования составили результаты анкетирования 124 студентов 3-4 курсов Жетысуского университета имени И. Жансугурова. Для оценки уровня физической активности использовался Международный опросник физической активности IPAQ. Обработка данных осуществлялась с применением методов описательной статистики и критерия χ^2 Пирсона при уровне значимости $p < 0,05$. Установлено, что значительная часть студентов характеризуется низким уровнем физической активности, высоким экранным временем и преобладанием пассивных форм досуга. Выявлена статистически значимая связь между продолжительностью использования цифровых устройств и снижением двигательной активности. Сделан вывод о том, что урбанизация и цифровизация выступают значимыми факторами трансформации физической активности студентов. Практическая значимость исследования связана с возможностью использования его результатов при совершенствовании программ физического воспитания в вузе.

Ключевые слова: физическая активность, студенты, урбанизация, цифровизация, двигательная активность, гиподинамия, экранное время.

Abstract. The article analyses the characteristics of students' physical activity under conditions of urbanisation and digitalisation. The relevance of the study is обусловлена the fact that the modern urban environment and the widespread use of digital devices significantly transform the everyday lifestyle of young people, reducing the volume of natural motor activity and increasing the prevalence of passive forms of leisure.

The aim of the study was to identify the factors influencing students' physical activity, as well as to determine the main trends in its transformation within the contemporary educational and social environment. The empirical basis of the research consisted of the results of a questionnaire survey conducted among 124 third- and fourth-year students of Zhetysu University named after I. Zhansugurov. The International Physical Activity Questionnaire (IPAQ) was used to assess the level of physical activity.

Data processing was carried out using descriptive statistical methods and Pearson's chi-square (χ^2) test at a significance level of $p < 0.05$. The findings revealed that a considerable proportion of students are characterised by low levels of physical activity, high screen time, and the predominance of passive leisure activities. A statistically significant relationship was identified between the duration of digital device use and a decrease in motor activity.

It is concluded that urbanisation and digitalisation act as significant factors in the transformation of students' physical activity. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its results to improve physical education programmes in higher education institutions.

Key words: physical activity, students, urbanisation, digitalisation, motor activity, hypodynamia, screen time.

Кіріспе. Қоғамның заманауи дамуы урбанизация және цифрландыру үдерістерінің қатар күшеюімен сипатталады, бұл жастардың өмір салтын елеулі түрде трансформациялайды. Қалалық орта жағдайында спонтанды қозғалыс белсенділігінің көлемі азаяды, себебі күнделікті мобильділік барған сайын көлік қолжетімділігімен алмастырылып, тұрмыстық және оқу үдерістері физикалық тұрғыдан аз шығынды бола түсуде. Сонымен қатар цифрландыру цифрлық құрылғылар экрандарының алдында өткізілетін уақыттың айтарлықтай артуына әкеліп, аз қозғалысты өмір салтының таралуын күшейтеді.

Зерттеудің өзектілігі жеткіліксіз дене белсенділігінің, әсіресе жастар арасында, денсаулық үшін негізгі қауіп факторларының бірі ретінде қарастырылуымен негізделеді. Халықаралық зерттеулер деректеріне сәйкес, жастардың едәуір бөлігі ұсынылатын дене белсенділігі деңгейіне жете алмайды, бұл бос уақыт құрылымының өзгеруімен және цифрлық белсенділіктің артуымен байланысты [1]. Урбанизацияланған орта жағдайында бұл мәселе күшейе түседі, өйткені қалалық инфрақұрылым мен өмір салты табиғи қозғалыс белсенділігінің төмендеуіне ықпал етеді [2].

Ғылыми мәселе білімгерлердің жеткілікті деңгейдегі дене белсенділігін сақтау қажеттілігі мен қазіргі қалалық және цифрлық ортаның объективті жағдайлары арасындағы қайшылықтан туындайды, өйткені аталған жағдайлар аз қозғалысты мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал етеді. Дене белсенділігіне арналған көптеген зерттеулердің болуына қарамастан, урбанизация мен цифрландырудың ықпалы көбінесе жеке-жеке қарастырылып, олардың жастардың мінез-құлық үлгілеріне бірлескен әсері жеткілікті деңгейде ескерілмейді.

Мәселенің зерттелу деңгейі шетелдік ғылыми әдебиеттерде қалалық ортаның халықтың дене белсенділігіне әсері белсенді түрде зерттелетінін [2], сондай-ақ цифрлық технологиялардың отырықшы мінез-құлықтың қалыптасуындағы рөлін талдауға арналған еңбектердің бар екенін көрсетеді [3]. Сонымен қатар бірқатар зерттеулерде цифрландырудың екіжақты сипаты атап өтіледі: ол бір жағынан дене белсенділігін төмендететін фактор болса, екінші жағынан фитнес-қосымшалар мен цифрлық платформаларды пайдалану арқылы оны арттыру құралы ретінде де қызмет ете алады [4].

Сонымен бірге ғылыми жарияланымдарды талдау Қазақстанның жоғары білім беру жүйесі жағдайында урбанизация мен цифрландырудың білімгерлердің дене белсенділігіне кешенді әсеріне арналған эмпирикалық зерттеулердің жеткіліксіз екенін көрсететін зерттеу олқылығын айқындайды. Сондай-ақ бұл факторлар білімгерлердің экран уақыты мен бос уақыт құрылымы сияқты мінез-құлық сипаттамаларымен өзара байланыста қарастырылатын еңбектер де жеткіліксіз.

Зерттеудің мақсаты – урбанизация және цифрландыру жағдайында білімгерлердің дене белсенділігінің өзгеру факторлары мен үрдістерін эмпирикалық деректер негізінде анықтау.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер айқындалды: білімгерлердің дене белсенділігінің деңгейін зерттеу; экран уақытының қозғалыс мінез-құлқына әсерін бағалау; білімгерлердің бос уақыт құрылымын талдау; цифрлық белсенділік пен дене белсенділігі деңгейі арасындағы өзара байланысты анықтау.

Зерттеу гипотезасы урбанизация және цифрландыру жағдайында экран уақытының артуы мен бос уақыттың пассивті түрлерінің басым болуы білімгерлердің дене белсенділігі деңгейінің төмендеуіне алып келеді деген болжамға негізделеді, алайда цифрлық құралдарды пайдалану бұл әсерді белгілі бір дәрежеде өтей алады.

Әдебиетке шолу. Урбанизация және цифрландыру жағдайындағы дене белсенділігі мәселесі шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерде кеңінен зерттелуде. Зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі – қалалық ортаның қозғалыс белсенділігі деңгейіне әсерін талдау. J.F.Sallis және т.б. еңбегінде урбанизацияланған ортаның сипаттамалары, соның ішінде құрылыс тығыздығы, көлік инфрақұрылымы және қоғамдық кеңістіктердің қолжетімділігі халықтың дене белсенділігіне елеулі әсер ететіні көрсетілген [2].

Зерттеулердің тағы бір маңызды бағыты – цифрлық технологиялардың дене белсенділігіне ықпалын зерделеу. N.Owen және т.б. еңбегінде цифрлық құрылғыларды ұзақ уақыт пайдалануымен байланысты отырықшы мінез-құлық феномені қарастырылып, оның денсаулыққа теріс әсері атап өтіледі [3].

Мәселені зерттеуге физикалық белсенділіктің жаһандық үрдістеріне арналған еңбектер де айтарлықтай үлес қосты. R.Guthold және т.б. зерттеуінде жасөспірімдер мен жастардың 80%-дан астамы ұсынылған дене белсенділігі деңгейіне жете алмайтыны анықталып, бұл мәселенің жаһандық сипатқа ие екендігін көрсетеді [1].

Соңғы жылдары цифрлық технологиялардың екіжақты ықпалын талдауға ерекше назар аударылуда. A.Direito және т.б. зерттеуінде мобильді қосымшалар мен цифрлық платформаларды пайдалану кері байланыс, мотивация және геймификация элементтері арқылы дене белсенділігін арттыруға ықпал ететіні дәлелденген [4]. Осылайша, цифрландыру тек қауіп факторы ретінде ғана емес, сонымен қатар қозғалыс белсенділігін арттырудың әлеуетті ресурсы ретінде де қарастырылады.

Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына урбанизация мен цифрлық технологиялардың әсерін зерттеуге арналған еңбектер де ерекше назар аударуға лайық. A.Ghosh және J.Alom зерттеуінде урбанизацияланған орта мен цифрлық құрылғыларды белсенді пайдаланудың үйлесуі физикалық даярлықтың төмендеуімен және денсаулық көрсеткіштерінің нашарлауымен қатар жүретіні көрсетілген [5].

Сонымен қатар ғылыми әдебиеттерді талдау бірқатар шешімін таппаған мәселелердің бар екенін көрсетеді. Біріншіден, урбанизация мен цифрландырудың білімгерлердің дене белсенділігіне кешенді әсері, әсіресе нақты ұлттық білім беру жүйелері жағдайында, жеткілікті зерттелмеген. Екіншіден, экран уақыты, бос уақыт құрылымы және цифрлық фитнес-құралдарды пайдалану сияқты көрсеткіштерді қамтитын эмпирикалық зерттеулер саны шектеулі. Үшіншіден, цифрлық технологияларды білімгерлердің дене белсенділігін арттыру мақсатында білім беру үдерісіне тиімді интеграциялау жолдары қосымша зерттеуді қажет етеді.

Осылайша, жүргізілген әдебиеттерге шолу таңдалған тақырыптың өзектілігін және урбанизация мен цифрландыру жағдайында білімгерлердің дене белсенділігінің өзгеру факторлары мен үрдістерін анықтауға бағытталған эмпирикалық зерттеу жүргізудің қажеттілігін дәлелдейді.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеу әдістемесі зерттеу сауалнама мен физикалық белсенділікті бағалаудың стандартталған құралын қолдана отырып, сандық эмпирикалық зерттеу ретінде ұйымдастырылды. Эмпирикалық базаны і. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің базасынан алынған мәліметтер құрады. Зерттеуге 20-22 жас аралығындағы 3-4 курстың 124 білімгерлері қатысты. Физикалық белсенділікті бағалау үшін халықаралық зерттеулерде кеңінен қолданылатын IPAQ сауалнамасы қолданылды [6].

Сауалнама экран уақытының ұзақтығын, бос уақыттың ерекшеліктерін, білімгерлердің физикалық белсенділікке қатынасын және цифрлық ортаның қозғалыс белсенділігіне әсерін өзін-өзі бағалауды анықтауға бағытталған. IPAQ қолдану респонденттерді қозғалыс жүктемесінің апталық көлеміне байланысты физикалық белсенділік деңгейлері бойынша бөлуге мүмкіндік берді. Нәтижелерді өңдеу сипаттамалық статистика әдістерін қолдана отырып жүргізілді. Зерттелетін көрсеткіштер арасындағы айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын тексеру үшін Пирсонның χ^2 критерийі қолданылды. Статистикалық маңыздылық деңгейі $p < 0,05$ -ке тең қабылданды.

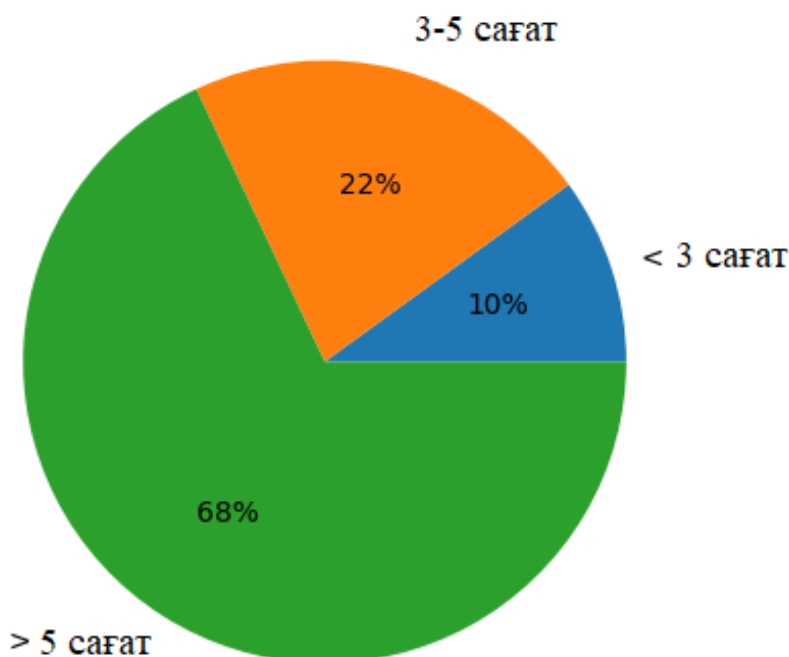
Зерттеу нәтижелері. Нәтижелер білімгерлердің едәуір бөлігінің физикалық белсенділігі жеткіліксіз деңгейде екенін көрсетті. Қозғалыс белсенділігі төмен білімгерлер тобы ең көп болды, бұл гиподинамияның айқын таралуын көрсетеді (1-кесте).

1-кесте – Білімгерлерді физикалық белсенділік деңгейлері бойынша бөлу

Дене белсенділігі деңгейі	Білімгерлер саны	Үлесі, %
Жоғары	26	21
Орташа	42	34
Төмен	56	45

Кестеден көрініп тұрғандай, респонденттердің жартысына жуығы дене белсенділігі төмен топқа жатады. Бұл қозғалыс белсенділігінің төмендеуі жекелеген жағдай емес, керісінше зерттелген іріктеменің тұрақты ерекшелігі болып табылатынын көрсетеді.

Бұл үрдіспен тығыз байланысты факторлардың бірі – экран алдында өткізілетін уақыт. Білімгерлердің басым бөлігі цифрлық құрылғыларды күнделікті ұзақ уақыт пайдаланатынын хабарлады, бұл цифрлық белсенділікті олардың күнделікті өмір салтының маңызды сипаттамасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді (1-сурет).

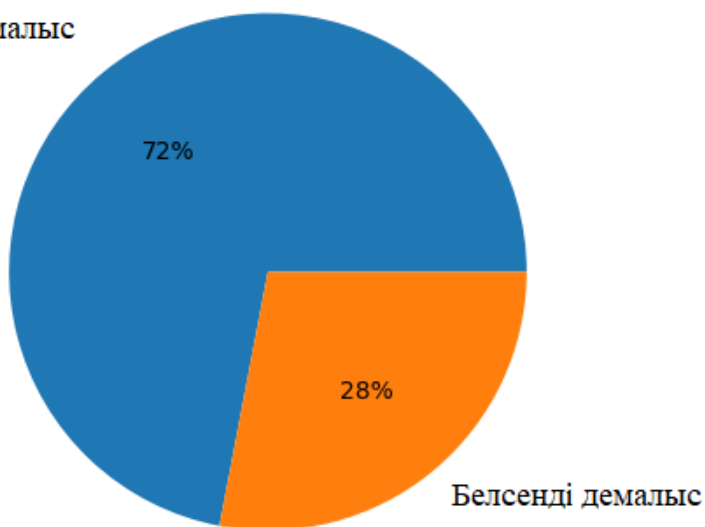

1-сурет - Білімгерлерді экран уақытының ұзақтығына бөлу, %

Күн сайын цифрлық ортада бес сағаттан астам уақыт өткізетін білімгерлер тобының басым болуы цифрлық технологиялардың оқу және бос уақыт қызметіне жоғары деңгейде кіріктірілгенін көрсетеді. Бұл нәтиженің принциптік маңызы зор, өйткені ол экран уақытын екінші дәрежелі емес, білімгерлердің күнделікті белсенділік құрылымының өзгеруіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Демалысты өткізудің басым түрлері де маңызды көрсеткіштердің бірі болды. Жауаптарды талдау белсенді демалыс түрлерінің орнын көбіне цифрлық технологияларды пайдаланумен байланысты пассивті демалыс түрлері басып жатқанын көрсетті (2-сурет).

Пассивті демалыс

Сурет 2 – Білімгерлердің демалыс өткізудің қолайлы түрлері, %

Пассивті демалыс түрлерінің басым болуы жоғары деңгейдегі цифрлық белсенділіктің күнделікті мінез-құлық үлгілерінің өзгеруімен қатар жүретінін дәлелдейді. Білімгерлердің едәуір бөлігі үшін бос уақыт қозғалыс белсенділігіне емес, цифрлық контентті тұтынуға, әлеуметтік желілердегі қарым-қатынасқа және басқа да аз қозғалысты қызмет түрлеріне негізделген.

Статистикалық талдау экран алдында өткізілетін уақыттың ұзақтығы мен білімгерлердің дене белсенділігі деңгейі арасында сенімді байланыс бар екенін көрсетті. χ^2 мәні 9,41-ге тең болды ($p < 0,05$), бұл цифрлық құрылғыларды пайдалану уақытының артуы қозғалыс белсенділігінің төмендеуімен байланысты екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері бірнеше өзара байланысты үрдістерді айқындауға мүмкіндік берді. Біріншіден, зерттелген іріктемеге дене белсенділігі деңгейінің жалпы төмендеуі тән. Екіншіден, күн сайынғы экран уақытының ұзақтығымен сипатталатын жоғары деңгейдегі цифрлық белсенділік байқалады. Үшіншіден, бос уақыт құрылымында пассивті мінез-құлық түрлері басым. Аталған белгілердің жиынтығы білімгерлердің қозғалыс мінез-құلقىның заманауи қалалық және цифрлық орта ықпалымен трансформацияланатынын көрсетеді.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері урбанизация және цифрландыру жағдайында білімгерлердің дене белсенділігінің өзгеру сипатын тереңірек талдауға, сондай-ақ орта факторлары мен мінез-құлықтық көрсеткіштер арасындағы өзара

байланысты айқындауға мүмкіндік береді. Ең алдымен, дене белсенділігі төмен деңгейдегі білімгерлердің үлесінің жоғары болуы (45%) назар аудартады, бұл гиподинамияның қалыптасқан тұрақты үрдіс екенін көрсетеді. Аталған нәтиже заманауи қалалық орта жағдайында жастар үшін жеткіліксіз дене белсенділігі тән құбылыс екенін көрсететін халықаралық зерттеулермен үйлеседі [1].

Зерттеу барысында анықталған экран уақытының жоғары деңгейде болуы (білімгерлердің 68%-ында тәулігіне 5 сағаттан астам, 1-сурет) цифрландырудың қозғалыс мінез-құлқын өзгертудегі негізгі факторлардың бірі екенін дәлелдейді. N.Owen және т.б. еңбектерінде цифрлық құрылғыларды ұзақ уақыт пайдалану нәтижесінде қалыптасатын отырықшы мінез-құлық энергия шығынының төмендеуіне және тұрақты гиподинамикалық әдеттердің қалыптасуына әкелетіні атап көрсетіледі [3]. Бұл жерде цифрлық технологияларды тек бос уақыт мақсатында ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісінде де кеңінен қолдану маңызды рөл атқаратынын ескеру қажет.

Зерттеу нәтижелері экран уақыты мен дене белсенділігі деңгейі арасында статистикалық тұрғыдан мәнді байланыс бар екенін көрсетті ($\chi^2 = 9,41$; $p < 0,05$), бұл цифрлық белсенділіктің білімгерлердің қозғалыс мінез-құлқына тікелей әсер ететінін дәлелдейді. Бұл қорытындылар экран алдында өткізілетін уақыттың артуы дене белсенділігіне бөлінетін уақыттың қысқаруымен байланысты екенін көрсеткен R.Guthold және т.б. зерттеулерінің нәтижелерімен сәйкес келеді [1]. Осы тұрғыда цифрлық орта тек сыртқы фактор ғана емес, өмір салтын қалыптастырушы белсенді ықпал етуші күш ретінде қарастырылады.

Бос уақыт құрылымын қосымша талдау (2-сурет) білімгерлердің 72%-ы пассивті демалыс түрлерін таңдағанын көрсетті. Бұл гиподинамияның мінез-құлықтық тұрғыдан бекітілуін білдіреді. Егер экран уақыты цифрландырудың сандық көрсеткіші болса, пассивті бос уақыт түрлерінің басымдығы бос уақытты ұйымдастырудағы сапалық өзгерістерді сипаттайды. Бұл деректер жиынтығы білімгерлердің күнделікті өмірінде дене белсенділігінің маңызды төмендеп, оның орнына пассивті әрекеттердің басымдық алғанын көрсетеді, бұл мінез-құлық эпидемиологиясы саласындағы зерттеулермен де расталады [7].

Алынған нәтижелерді A.Ghosh және J.Alom [5] зерттеулерімен салыстыру оларды кеңірек жас ерекшелік контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді. Аталған авторлар урбанизацияланған және цифрлық ортада өмір сүретін мектеп оқушыларының дене дайындығы көрсеткіштерінің төмендегенін анықтаған. Бұл аз қозғалысты өмір салтының қалыптасуы ерте әлеуметтену кезеңінде басталып, білімгердің жаста бекітінін көрсетеді. Демек, осы зерттеуде анықталған үрдістер оқшау құбылыс емес, бұрыннан қалыптасқан мінез-құлықтық үлгілердің жалғасы болып табылады.

Сонымен қатар, цифрландырудың тек теріс фактор емес екенін атап өткен жөн. Зерттеу нәтижелері және В.М.Ковалёв пен Ю.В.Соболь [8] еңбектерінде көрсетілгендей, цифрлық технологиялар амбивалентті сипатқа ие. Бір жағынан, цифрлық құрылғыларды шамадан тыс пайдалану дене белсенділігінің төмендеуіне әкеледі. Екінші жағынан, фитнес-қосымшалар, белсенділік трекерлері және онлайн-платформалар мотивация мен өзін-өзі бақылауды арттыру құралы ретінде қызмет ете алады.

Бұл тұжырым шетелдік зерттеулермен де расталады, онда цифрлық интервенциялар кері байланыс, нәтижелерді визуализациялау және геймификация элементтері арқылы дене белсенділігін арттыруға қабілетті екені көрсетілген [4]. Осылайша, цифрлық технологиялардың әсері олардың қолданылу сипатына тәуелді: пассивті тұтыну гиподинамияны күшейтсе, мақсатты қолдану оның орнын толтырушы фактор бола алады.

Урбанизация тұрғысынан қарастырғанда, қалалық орта өздігінен спонтанды дене белсенділігінің деңгейін төмендетеді. J.F.Sallis және т.б. зерттеулері қалалық инфрақұрылым, құрылыс тығыздығы және көлік жүйесі халықтың қозғалыс белсенділігіне елеулі әсер ететінін көрсетеді [2]. Қалалық жағдайда дене белсенділігі көбінесе саналы ұйымдастыруды талап етеді, бұл оны жеке мотивация мен мінез-құлықтық ұстанымдарға тәуелді етеді.

Осы тұрғыда алынған нәтижелерді қосарлы әсердің көрінісі ретінде түсіндіруге болады: бір жағынан, урбанизация табиғи қозғалыс белсенділігін төмендетеді, екінші жағынан, цифрландыру пассивті мінез-құлықты күшейтеді. Бұл факторлардың бірлескен әсері дене белсенділігі күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі емес, факультативті элементке айналатын жаңа өмір салтының қалыптасуына алып келеді.

Педагогикалық тұрғыдан бұл маңызды салдарларға ие. Анықталған факторлар мен үрдістер білімгерлердің дене тәрбиесіне қатысты дәстүрлі тәсілдерді қайта қарау қажеттігін көрсетеді. Қазіргі жағдайда тиімді бағдарламалар білімгерлердің жоғары деңгейдегі цифрлық белсенділігін ескере отырып, цифрлық құралдарды мотивацияны арттыру құралы ретінде пайдалануы тиіс. Бұл білім беру үдерісіне мобильді қосымшаларды, цифрлық белсенділік күнделіктерін, онлайн-тапсырмаларды және геймификация элементтерін енгізуді қамтуы мүмкін [4].

Осылайша, талқылау нәтижелері урбанизация және цифрландыру жағдайында білімгерлердің дене белсенділігі өзара байланысты факторлар кешенімен анықталатынын көрсетеді. Олардың негізгісі – экран уақыты, бос уақыт құрылымы және қалалық ортаның ерекшеліктері. Сонымен қатар цифрландыру тек қауіп факторы ғана емес, оны тиімді пайдалану гиподинамияны азайтуға және жастардың дене белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін әлеуетті ресурс ретінде де қарастырылады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу урбанизация және цифрландыру жағдайында білімгерлердің дене белсенділігінің ерекшеліктерін анықтауға және оның өзгеруінің негізгі факторларын айқындауға мүмкіндік берді. Қойылған мақсатқа сәйкес І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің 3-4 курс білімгерлерінің едәуір бөлігінде дене белсенділігі деңгейінің жеткіліксіз екендігі анықталды, бұл қозғалыс белсенділігі төмен тұлғалардың жоғары үлесімен сипатталады.

Зерттеу нәтижелері дене белсенділігінің төмендеуінің жетекші факторларының бірі ретінде ұзақ экран уақытымен сипатталатын жоғары деңгейдегі цифрлық белсенділікті көрсетті. Цифрлық құрылғыларды пайдалану ұзақтығы мен дене белсенділігі деңгейі арасында статистикалық тұрғыдан мәнді байланыс анықталып, бұл цифрландырудың білімгерлердің қозғалыс мінез-құлқына ықпалын дәлелдейді. Сонымен қатар бос уақыт құрылымында пассивті демалыс түрлерінің басым екендігі анықталып, бұл гиподинамияға бейімділікті күшейтетіні көрсетілді.

Осылайша, урбанизация мен цифрландыру өзара байланысты факторлар ретінде жаңа мінез-құлықтық үлгілерді қалыптастырады, олар табиғи қозғалыс белсенділігінің төмендеуімен және аз қозғалысты мінез-құлықтың артуымен сипатталады. Сонымен бірге зерттеу нәтижелері цифрлық технологиялардың мақсатты түрде қолданылған жағдайда оң әсер ету әлеуетіне ие екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерінен туындайтын практикалық ұсыныстар білімгерлердің дене тәрбиесі бағдарламаларын қазіргі жағдайларды ескере отырып жетілдіруге қажеттілігімен байланысты. Осы тұрғыда фитнес-қосымшалар, қадам санағыштар, онлайн-тапсырмалар және геймификация элементтері сияқты өзін-өзі бақылау мен мотивацияның цифрлық құралдарын енгізу орынды болып табылады. Сонымен қатар білімгерлерде белсенді өмір салтына тұрақты ұстаным қалыптастыру және цифрлық технологияларды ұтымды пайдалану мәдениетін дамыту маңызды.

Алынған нәтижелер білімгерлердің дене белсенділігін арттыруға бағытталған білім беру бағдарламаларын әзірлеуде, сондай-ақ гиподинамия тәуекелдерін төмендетуге бағытталған профилактикалық іс-шараларды ұйымдастыруда қолданылуы мүмкін.

Зерттеудің шектеуі іріктеменің тек бір университет аясымен шектелген жергілікті сипатымен байланысты. Осыған орай, болашақ зерттеулердің перспективалары іріктеме географиясын кеңейтумен, жоғары оқу орындары арасында салыстырмалы зерттеулер жүргізумен, сондай-ақ жастардың қозғалыс белсенділігін арттыру мақсатында цифрлық технологияларды дене тәрбиесі жүйесіне интеграциялайтын педагогикалық модельдерді әзірлеу және апробациялаумен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Guthold R., Stevens G.A., Riley L.M., Bull F.C. Global trends in insufficient physical activity among adolescents: a pooled analysis of 298 population-based surveys with 1.6 million participants // The Lancet Child & Adolescent Health. – 2020. – Vol. 4, No. 1. – P. 23–35. DOI: 10.1016/S2352-4642(19)30323-2.
2. Sallis J.F., Cerin E., Conway T.L., Adams M.A., Frank L.D., Pratt M., Salvo D., Schipperijn J., Smith G., Cain K.L. Physical activity in relation to urban environments in 14 cities worldwide // The Lancet. – 2016. – Vol. 387, No. 10034. – P. 2207–2217. DOI: 10.1016/S0140-6736(15)01284-2.
3. Owen N., Healy G.N., Matthews C.E., Dunstan D.W. Too much sitting: the population health science of sedentary behavior // Exercise and Sport Sciences Reviews. – 2010. – Vol. 38, No. 3. – P. 105–113. DOI: 10.1097/JES.0b013e3181e373a2.
4. Direito A., Carraça E., Rawstorn J., Whittaker R., Maddison R. mHealth technologies to influence physical activity and sedentary behaviors: behavior change techniques, systematic review and meta-analysis // British Journal of Sports Medicine. – 2017. – Vol. 51, No. 21. – P. 1538–1545. DOI: 10.1007/s12160-016-9846-0
5. Ghosh A., Alom J. Impact of Urbanization and Digital Device Usage on Health and Fitness in School-aged Children // ResearchGate. – 2025. – URL: <https://www.researchgate.net> (дата обращения: 31.01.2026).
6. Craig C.L., Marshall A.L., Sjöström M., Bauman A.E., Booth M.L., Ainsworth B.E. et al. International Physical Activity Questionnaire: 12-country reliability and validity // Medicine & Science in Sports & Exercise. – 2003. – Vol. 35, No. 8. – P. 1381–1395. DOI: 10.1249/01.MSS.0000078924.61453.FB.
7. Tremblay M.S., Aubert S., Barnes J.D., Saunders T.J., Carson V., Latimer-Cheung A.E. et al. Sedentary behavior research network (SBRN) – terminology consensus project process and outcome // International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity. – 2017. – Vol. 14. DOI: 10.1186/s12966-017-0525-8.
8. Ковалёв В.М., Соболев Ю.В. Влияние цифровых технологий на физическую активность студентов вузов // Теория и практика физической культуры. – 2026. – № 1(24). – С. 2289–2293. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovyyh-tehnologiy-na-fizicheskuyu-aktivnost-studentov-vuzov>

А.Ә.Серікқажы, А.А. Жаңабай

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

E-mail: Zhanabevabylai@mail.ru

ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ - ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДЕ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада жастарды патриоттық және әскери-патриоттық тәрбиелеудің теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады. Қазіргі жаһандану жағдайында жас ұрпақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру, отансүйгіштік қасиеттерін дамыту және азаматтық жауапкершілігін арттыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу барысында патриоттық және әскери-патриоттық тәрбиенің мазмұны, қағидаттары мен әдіснамалық негіздері талданып, білім беру жүйесіндегі орны айқындалады. Сонымен қатар, жастар тәрбиесінде мемлекеттік саясат пен әлеуметтік институттардың ықпалы қарастырылып, тәрбиелік үдерісті жетілдірудің тиімді бағыттары ұсынылады. Жүргізілген талдау негізінде патриоттық тәрбиені жүйелі түрде дамытуға бағытталған ғылыми негізделген қорытындылар мен ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: патриоттық тәрбие, әскери-патриоттық тәрбие, ұлттық сана, тәрбие үдерісі, әлеуметтік институттар.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты патриотического и военно-патриотического воспитания молодежи. В условиях современной глобализации формирование национального самосознания молодого поколения, развитие патриотических качеств и повышение гражданской ответственности являются одними из актуальных задач. В ходе исследования анализируются содержание, принципы и методологические основы патриотического и военно-патриотического воспитания, а также определяется их место в системе образования. Кроме того, рассматривается влияние государственной политики и социальных институтов на воспитание молодежи, предлагаются эффективные направления совершенствования воспитательного процесса. На основе проведенного анализа сформулированы научно обоснованные выводы и рекомендации, направленные на системное развитие патриотического воспитания.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, военно-патриотическое воспитание, национальное самосознание, воспитательный процесс, социальные институты.

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of patriotic and military-patriotic education of youth. In the context of globalization, the formation of national identity among the younger generation, the development of patriotic values, and the enhancement of civic responsibility are among the most pressing issues. The study analyzes the content, principles, and methodological foundations of patriotic and military-patriotic education, and determines their role within the education system. In addition, the influence of state policy and social institutions on youth education is considered, and effective ways to improve the educational process are proposed. Based on the analysis conducted, scientifically grounded conclusions and recommendations aimed at the systematic development of patriotic education are presented.

Keywords: patriotic education, military-patriotic education, national identity, educational process, social institutions.

Кіріспе. Қазіргі жаһандану жағдайында жастарды патриоттық және әскери-патриоттық рухта тәрбиелеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекеттің тұрақты дамуы мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жас ұрпақтың отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Әскери патриоттық тәрбие көмегімен жастарды тәрбиелеудің ғылыми негіздері. Тәрбие-бұл адамның физикалық және рухани дамуына әсер ететін жүйелі және мақсатты процесс. Оның мақсаты-адамның жан-жақты дамуын қамтамасыз ету, бұл өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде жастарды тәрбиелеуде түбегейлі өзгерістерді қажет етеді. Бұрын тәрбие ұғымы жеке тұлғаның физикалық және рухани аспектілерін дамытуға жүйелі және мақсатты көзқарасты, соның ішінде білімді игеруді, еңбекке дайындықты, өмірге деген көзқарасты қалыптастыруды, сондай-ақ патриотизм, интернационализм, еңбекке саналы көзқарас, тәртіптілік және өзара көмек түріндегі рухани тәрбиені қамтыды. Бұл процесс өмірдің әртүрлі салаларында жүзеге асырылады, мысалы, отбасы, мектепке дейінгі мекемелер, мектептер, еңбек ұжымдары және басқалар.

Әдебиетке шолу. Патриоттық және әскери-патриоттық тәрбие мәселесі педагогика, әлеуметтану және психология ғылымдарында кеңінен зерттелген өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Ғылыми еңбектерде патриотизм ұғымы тұлғаның Отанға деген сүйіспеншілігі, азаматтық жауапкершілігі және ұлттық бірегейлігінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Зерттеушілердің пікірінше, патриоттық тәрбие ең алдымен тұлғаның құндылықтық бағдарларын қалыптастыруға бағытталған ұзақ мерзімді әлеуметтік-педагогикалық процесс болып табылады. Бұл үдерісте тарихи сана, мәдени мұра және ұлттық дәстүрлер маңызды рөл атқарады. Көптеген ғалымдар патриотизмді қалыптастыруда отбасы, білім беру ұйымдары және қоғамның басқа да әлеуметтік институттарының ықпалы ерекше екенін атап өтеді.

Әскери-патриоттық тәрбие мәселесіне арналған еңбектерде жастарды Отан қорғауға даярлау, әскери қызметке деген оң көзқарас қалыптастыру және азаматтық борышты сезіндіру негізгі мақсаттар ретінде айқындалады. Бұл бағыттағы зерттеулерде әскери дайындықтың тек физикалық емес, сонымен қатар моральдық-психологиялық дайындықты да қамтитыны көрсетілген.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде патриоттық тәрбиені ұйымдастырудың түрлі модельдері ұсынылған. Атап айтқанда, құндылықтық-бағдарлық, мәдени-тарихи және іс-әрекеттік тәсілдер кеңінен қарастырылады. Құндылықтық тәсіл тұлғаның ішкі сенімдері мен көзқарастарын қалыптастыруға бағытталса, мәдени-тарихи тәсіл ұлттық мұра арқылы тәрбиелеуді көздейді, ал іс-әрекеттік тәсіл нақты тәжірибелік әрекеттер арқылы патриотизмді дамытуды ұсынады.

Сонымен қатар, бірқатар зерттеулерде патриоттық тәрбиені жүзеге асыруда халықтық педагогика мен ұлттық мәдениеттің маңызы ерекше атап өтіледі. Халықтық дәстүрлер, салт-дәстүрлер мен тарихи тұлғалардың үлгісі жастардың бойында отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Жаһандану жағдайында патриоттық тәрбие мәселесі жаңа мазмұнға ие болуда. Кейбір ғалымдар қазіргі жастар арасында ұлттық құндылықтардың әлсіреу қаупін атап көрсетіп, тәрбие жұмысын заманауи талаптарға бейімдеу қажеттігін алға тартады. Осыған байланысты білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді, ақпараттық технологияларды және интерактивті тәсілдерді қолдану ұсынылады.

Зерттеу әдістемасы. Зерттеу жұмысы барысында жастарды патриоттық және әскери-патриоттық тәрбиелеу мәселелерін жан-жақты қарастыру мақсатында кешенді ғылыми әдістер жүйесі қолданылды.

Ең алдымен, **теориялық талдау әдісі** пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы патриоттық тәрбиеге қатысты отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, нормативтік-құқықтық құжаттар, сондай-ақ білім беру саласындағы бағдарламалар қарастырылып, олардың мазмұнына талдау жасалды. Теориялық талдау зерттеу тақырыбының ғылыми негіздерін айқындауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, **салыстырмалы талдау әдісі** қолданылды. Бұл әдіс арқылы әртүрлі авторлардың көзқарастары мен патриоттық тәрбиені ұйымдастыру тәжірибелері салыстырылып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Нәтижесінде тиімді тәсілдер мен әдістер іріктелді.

Зерттеу барысында **жүйелік талдау әдісі** маңызды орын алды. Бұл әдіс патриоттық және әскери-патриоттық тәрбиені біртұтас жүйе ретінде қарастырып, оның құрылымдық компоненттерін (мақсаты, мазмұны, әдістері, субъектілері) анықтауға мүмкіндік берді.

Тәрбие – тұлғаның рухани және физикалық дамуына бағытталған жүйелі процесс. Әсіресе, әскери-патриоттық тәрбие жастардың азаматтық жауапкершілігін арттырып, Отан алдындағы борышын сезінуге тәрбиелейді.

Зерттеудің мақсаты – жастарды патриоттық және әскери-патриоттық тәрбиелеудің тиімді жолдарын анықтау.

Алайда, қазіргі уақытта Қазақстанда жаңа қоғамдық-экономикалық білім беруге көшу кезеңінде қажетті әлеуметтік, экономикалық, мәдени және басқа да проблемалар бар. Осыған байланысты тәрбие, білім беру және оқыту саласында шешілмеген мәселелер қалып отыр. Бұрын Қазақстанның 2030 жылға арналған Даму стратегиясы әзірленгенімен, бүкіл елде идеология болған жоқ, сондықтан "мәңгілік ел" (Тәуелсіз мемлекет) идеологиясымен Қазақстан-2050 Стратегиясы қабылданды.

Егер мемлекет бар болса, онда оның барлық қажетті институттары, соның ішінде Қарулы Күштері болуы керек. Оқу курсынан өткен және запастағы офицерлер аттестаттаған әскери қызметшілер жиындарға қатысады. Қазақстан кез келген басқа мемлекет сияқты біздің Отанымыз болып табылады және елдің қорғаныс қабілетінің басты элементі болып табылатын өз армиясына ие. АӨТ мәселелері Қазақстан армиясының жауынгерлік дайындығын арттыру және елдің қорғаныс қабілетін нығайту үшін үлкен маңызға ие. Сіз мектептерде және басқа жерлерде АПТ бағдарламасының ұйымдастырушысы боласыз. Мен сізден бұл мәселені іскерлік және жауапты негізде қарастыруыңызды сұраймын, өйткені сіз бұл жұмысты енді ғана бастадыңыз. Біздің әртүрлі көзқарастарымызға қарамастан, біздің елдің тарихы бәрі жаман емес екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. Әскери-патриоттық тәрбие жүйесінің тиімділігін арттыратын негізгі бағыттар мен жағдайлар бар. Қазақстандық қоғамда және оның әскери ұйымдарында Отанға адал қызмет ету әлеуеті, патриотизм және тәрбие сияқты тиісті алғышарттардың болуын қамтамасыз ету қажет, олар осы қызметті жақсарту үшін қажетті жағдайлар жасау үшін негіз болып табылады.

Тәрбие жұмысын басқарудың әртүрлі, бір-бірімен байланысты емес органдары мен құрылымдары арасында тығыз байланыс орнату тәрбие процесін тиімді ұйымдастырудың қажетті шарты болып табылады. Тәрбие жұмысының басшыларында нақты нәтижелерге қол жеткізу және олар үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында осы қызметтің жаңа әдістері мен модельдерін пайдалану үшін барлық қажетті құралдар болуы керек. Осыны ескере отырып, келесі негізгі бағыттар мен шарттарды бөліп көрсетуге болады:

Жастарды тиімді әскери-патриоттық тәрбиелеу үшін практикалық қызметте ғылыми-теориялық жетістіктерді

пайдалану қажет. Бұл қоғамдағы өзгерістер жағдайында әскери-патриоттық тәрбиені түбегейлі жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәдени-тарихи, рухани-адамгершілік және басқа компоненттерді, сондай-ақ әлеуметтік-ізгілендіру және қазіргі заманғы әскери ой саласындағы жетістіктерді пайдалану керек.

Әскери-патриоттық жұмысты педагогикалық және әдістемелік қамтамасыз ету маңызды элемент болып табылады. Бұл жастардың нақты санатына бейімделген оқыту және арнайы бағдарламалар кешенін әзірлеуді, педагогикалық құралдар мен үлгілердің барлық түрлерін пайдалануды, сондай-ақ әскери-патриоттық тәрбиенің әдістері мен модельдерін дамыту мен жетілдіруді қамтиды. Алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибесі мен жаңалығын ескере отырып, осы жұмысты көрсететін тиісті әдебиеттерді жүйелі түрде басып шығару маңызды шарт болып табылады. Сондай-ақ, әскери-патриоттық тәрбиенің тәрбие жұмысын басқарудың әртүрлі органдары мен құрылымдары арасында байланыс пен ынтымақтастық орнату қажет.

Талқылау. Әскери-патриоттық тәрбие жүйесіндегі әртүрлі субъектілер мен олардың құрылымдарының ынтымақтастығына кепілдік беру жүйенің тиімділігін арттыру, оның негізгі қатысушыларының жұмыс істеуін қамтамасыз ету, өңірлік және жергілікті өзін-өзі басқару деңгейінде мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу, жастарды Отанға адал қызмет етуге дайындау, Қазақстан Республикасында патриотизм мен азаматтық бірегейлікті қалыптастыру үшін комиссия құруды білдіреді. Ел өңірлерінде тәрбие жұмысының негізгі бағыттарын жүзеге асыру модельдерін әзірлеу қажет.

Тәрбиенің осы бағытын барлық деңгейлерде жандандыру үшін арнайы ведомстволық құрылымдар, әсіресе ведомствоаралық құрылымдар құру және олардың білім беру, мәдениет, БАҚ жүйесімен, қоғамның әскери ұйымымен, басқа да әлеуметтік институттармен және мемлекеттік мекемелермен өзара іс-қимылын қамтамасыз ету қажет.

Жастарға әскери-патриоттық тәрбие беру жүйесінде кадрлық қамтамасыз ету патриотизмге және қазіргі заманғы талаптар деңгейінде Отанға қызмет етуге дайындыққа тәрбиелеумен байланысты міндеттерді тиімді шеше алатын жоғары білікті мамандарды даярлау процесін ұйымдастыруды қамтиды. Бұл үдеріс жастардың әртүрлі жас топтарындағы тәрбие жұмысын ұйымдастырушылар мен басқарушыларды базалық оқытуды ғана емес, сонымен қатар алдын ала іріктеу, қайта даярлау және біліктілікті арттыру жүйесін де қамтиды.

Отансүйгіштікке және Отанға қызмет етуге дайындыққа тәрбиелеу үшін сапалы негіз құруға жаңа тәсілдерді енгізу осы саланы дамытудың маңызды аспектісі ретінде қарастырылады. Осы бағыттарды іске асыру үшін қажетті жағдайлар жасау және жаңа принципті тәсілдерді іздеу осы саладағы негізгі міндеттер болып табылады.

Тұжырымдама онда қарастырылған мәселелерді егжей-тегжейлі және жан-жақты талқыламайды. Ол дәстүрлі ұсыныстарды қайта қарауға және қайта бағалауға, тәрбиенің негізгі бағыттарының бірін айқындауға, практикалық қызметтің әдістері мен үлгілерімен алмасуға және ҚР Қарулы Күштерін, басқа да әскерлерді, әскери құралымдар мен органдарды қоса алғанда, тиісті әлеуметтік және мемлекеттік институттарды ұйымдастыруға жағдай жасауға бағытталған.

Тұжырымдаманы әзірлеу кезінде жастардың Отанға адал қызмет етуге, патриотизмге және азаматтыққа дайындығын дамытуда құнды Отандық және шетелдік тәжірибе пайдаланылды. Тұжырымдама өңірлерді, Қоғамдық қозғалыстар мен ұйымдарды, сондай-ақ әртүрлі ғылыми және оқу орындарын дамытуға және жетілдіруге қатысу бастамалары үшін ашық.

Тұжырымдамада баяндалған жастарды тәрбиелеудің маңызды міндеттерін шешудің негізінде жатқан теориялық ұсыныстар мен практикалық нұсқауларды іске асыру осы жұмыстың барлық бағыттары мен деңгейлері бойынша күш-жігерді қажет етеді.

Өрбір жас жігітті Қазақстанның азаматы және патриоты ретінде қалыптастыру мақсатына қол жеткізу үшін әлеуметтік және мемлекеттік институттардың үйлесімді өзара іс-қимылының барлық мүмкіндіктерін пайдалану қажет. Бұл қоғамға және оның әскери ұйымына қатысты маңызды мәселелерді ойдағыдай шешуге мүмкіндік береді.

Тұңғыш президентіміз өзінің Қазақстан халқына Жолдауында барлық азаматтар үшін мүмкіндіктер теңдігіне негізделген біртұтас дамуға, этникалық келіспеушіліктерді жоюға, этникалық топтар арасындағы теңдікті қамтамасыз етуге, әлеуметтік проблемаларды сапалы шешуге, елдің әл-ауқатын арттыруға, тұлғааралық және діни қарым-қатынасты дамытуға, сондай-ақ өзара сыйластықты нығайтуға бағытталған қоғамды шоғырландырудың құрамдас бөліктері мен стратегиясын нақты белгіледі, шыдамдылық пен сенімді қарым-қатынас.

Адамзат өркениетінің даму тарихы мемлекеттілік пен ұлттық бірегейлікті сақтау бірінші кезектегі міндеттер екенін көрсетті. Тәуелсіздік пен бостандыққа қол жеткізу үлкен күш-жігерді қажет етеді, бұл құндылықтарды болашақ ұрпаққа бере отырып, оларды үнемі қолдап, нығайту қажет. Тәуелсіздік жариялануына және геосаяси жағдайдағы өзгерістерге байланысты Қазақстан өзінің қарулы күштерін құрды, олар мемлекеттің дербес құрылымының ажырамас бөлігі болып табылады және оны қорғау үшін қажет.

Ұлттық қауіпсіздік жүйесі құрылатын қағидаттар мыналарды қамтиды: бірінші кезекте, Республиканың қауіпсіздігін және оның мемлекеттік және өңірлік тұтастығын кепілдендірілген қамтамасыз ету үшін экономикалық өзара іс-қимылды тереңдету және саяси шаралар қабылдау қажеттілігі; жариялылық пен ықтимал ашықтықты ескере отырып, жоғары билік органдары мен тұтастай алғанда қоғамның ұлт қауіпсіздігіне жауапты ведомстволарды бақылау; Қарулы Күштерді жеткілікті қорғау қағидаты және техника мен қару-жарақ деңгейінің сәйкестігі негізінде ұйымдастыру; Ұлттық қауіпсіздік жүйесі құрылымының әлемдік тәжірибе мен ұлттық-тарихи дәстүрлерді ескере отырып, Халықаралық құқық нормаларына және құқықтық мемлекет қағидаттарына сәйкестігі.

Қазақстан, ең алдымен, өзінің бейбітшілік сүйгіш саясатын ресми түрде растайды және әлемнің басқа мемлекеттеріне өзінің аумақтық талаптарының жоқтығын мәлімдейді. Қазақстан мемлекеті әлемдік қоғамдастықтың ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құруды және бейбіт күш-жігерге белсенді қатысуды өз мақсатына қояды.

Қазақстан Тәуелсіз мемлекет ретінде өзінің қорғаныс қабілетін қамтамасыз етуді аса маңызды мемлекеттік міндеттердің бірі деп санайды. Негізгі мақсат-мемлекеттің аумақтық тұтастығы мен тәуелсіздігін қорғау. Ел басшылығы Қазақстанның тәуелсіз егемендігін құруға байланысты жаңа тарихи жағдайларды ескере отырып, әскери құрылыс стратегиясын әзірлейді. Мемлекет сонымен бірге бейбіт саясатты ұстанады және қорғаныс қабілетін әскери қауіптерден қорғау үшін жеткілікті деңгейде ұстап тұру үшін қолдан келгенін бәрін жасайды.

Технологиялар мен ғылыми жетістіктерді дамытудағы жетістіктердің арқасында біздің Қарулы Күштер армия мен флотты жаңа әскери техникамен және қарумен жарақтандыра алады. Қазіргі заманғы соғыс ҚР Қарулы Күштерінен жоғары дайындықты талап етеді, әсіресе басқа мемлекеттер тарапынан агрессия болған жағдайда. Шайқаста өз Отаны мен демократиялық мұраттарына шын жүректен берілген, әскери дайындығы, моральдық және саяси қасиеттері бар, өз ісінің дұрыстығына сенімді және техника мен қаруды шебер қолдана алатын, сондай-ақ мықты дене бітімі бар тәртіпті жауынгер жөнеледі.

Армия мен флотты жаңа техникамен және қару-жарақпен жабдықтауға байланысты жас сарбаздарды оқыту мен

тәрбиелеу киындай түсуде. Ең жаңа техниканы қысқа мерзімде меңгеру, өз Отанының тәуелсіз және демократиялық қорғаушысы болу оңай шаруа емес. Сондықтан әрбір жас бала бала кезінен әскери қызметке дайындалуы, Отан алдындағы, яғни Қазақстан Республикасы мен оның халқы алдындағы азаматтық жауапкершілігін түсінуі тиіс. Орта оқу орындарында өткізілетін алғашқы әскери дайындық жастарға ҚР Қарулы Күштерінде қызмет етуге дайындалуға көмектеседі.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жастарды патриоттық және әскери-патриоттық тәрбиелеу – қазіргі қоғамдағы өзекті әрі стратегиялық маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау, азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру және Отанға деген сүйіспеншілікті арттыру тәрбие жүйесінің негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында патриоттық тәрбиенің теориялық негіздері талданып, оның мазмұны мен құрылымы айқындалды. Сонымен қатар, әскери-патриоттық тәрбиенің жастарды Отан қорғауға даярлаудағы рөлі анықталды. Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде патриоттық тәрбие жүйесінің тиімділігі оның кешенді түрде ұйымдастырылуына, сондай-ақ әлеуметтік институттардың өзара үйлесімді әрекетіне тікелей байланысты екені белгілі болды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жастарды патриоттық тәрбиелеуде ғылыми-теориялық негіздерді пайдалану, педагогикалық және әдістемелік қамтамасыз студі жетілдіру, жоғары білікті мамандарды даярлау және заманауи тәсілдерді енгізу маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, отбасы, білім беру ұйымдары, әскери құрылымдар және мемлекет арасындағы өзара байланысты нығайту қажеттілігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Воистинова Г.Х., Фролова У.М. О патриотическом воспитании студентов // Современные проблемы науки и образования. – 2023. – № 1.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=32400>
2. Мухина В.М., Рустамов А.Ю., Уруджев В.З. Патриотическое воспитание средствами народной культуры в образовательном процессе // Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 3.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=24835>
3. Стабаев Е.Т., Нсин Е.Ж., Укметов О.Б., Сарманов Қ.Т. Еліміздің жастарына патриоттық тәрбие беру және «алғашқы әскери дайындық» пәнінің маңыздылығын дамыту М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. Петропавловск. -2014.
4. Бесбай А. Жеке тұлғаны патриотизмге, Отан сүйгіштікке тәрбиелеу/ А.Бесбай// Молодой ученый. -2015. -№8.1. – С.29-31
5. Алғашқы әскери дайындық (Республикалық әскери-патриоттық педагогикалық әдістемелік журнал) №4. -2011. 86. (Отаншылдық сезімді қалыптастырудың маңыздылығы).
6. «Алғашқы әскери дайындық» журналы №1, 2021. Б.49-52.
7. В.И. Бачевский. Военно-патриотические сборы для молодежи/ Юный краевед № 3-4 М.,2019 с 40-45.

М.М. Заманбеков, А. Бейсен, А. Касен

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.,
E-mail: Zmarlan@mail.ru*

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ БОЙЫНША МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДА ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада дене тәрбиесі мен спорт саласындағы мамандарды даярлау барысында жеке тұлғаны әлеуметтендірудің маңызы қарастырылады. Авторлар білім берудің дәстүрлі және жаңа жүйелерін салыстырып, қазіргі заманғы педагогикалық тәсілдердің ерекшеліктеріне талдау жасайды. Жеке тұлғаға бағытталған жаңа педагогикалық жүйе студенттердің кәсіби және әлеуметтік бейімделуін жетілдіруге мүмкіндік береді. Мақалада білім беру процесінде инновациялық әдістерді қолданудың қажеттілігі мен олардың болашақ мамандарды даярлаудағы рөлі атап өтіледі. Бұл қасиеттер, ең алдымен, оқытушының үлгісін қайталау мен оған еліктеу арқылы қалыптасады. Жаңа педагогикалық жүйе классикалық модельден айтарлықтай ерекшеленеді және адамның білім арқылы дамуын қамтамасыз ететін келесі қағидаларға негізделеді. Бұл процесс дене шынықтыру және спорт мамандарын даярлауда жеке тұлғаны әлеуметтендіру тұжырымдамасының негізін қалыптастырады.

Мақалада педагогикалық жүйе аясында мамандарды даярлау үдерісіндегі жеке тұлғаны әлеуметтендіру мәселесі қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып, болашақ мамандардың тек кәсіби құзыреттілігін ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік бейімделуін, құндылық бағдарларын және тұлғалық дамуын қамтамасыз студі қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, педагогикалық жүйе жеке тұлғаның әлеуметтенуінің негізгі факторы ретінде қарастырылады.

Зерттеуде әлеуметтендіру ұғымының мәні ашылып, оның құрылымдық компоненттері мен кезеңдері талданады. Сонымен қатар, білім беру үдерісінде қолданылатын әдістер мен технологиялардың тұлғаның әлеуметтік дамуына әсері сипатталады. Автор білім алушылардың әлеуметтік белсенділігін арттыру, олардың коммуникативтік дағдыларын дамыту және кәсіби ортаға бейімдеу жолдарын ұсынады.

Қорытындысында педагогикалық жүйеде тиімді ұйымдастырылған оқыту мен тәрбие жұмысы жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, оның қоғамда өз орнын табуына және бәсекеге қабілетті маман ретінде қалыптасуына ықпал ететіні негізделеді.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, әлеуметтендіру, білім беру жүйесі, педагогикалық инновациялар, мамандарды даярлау.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение социализации личности в процессе подготовки специалистов в области физического воспитания и спорта. Авторы сравнивают традиционные и новые системы образования и анализируют особенности современных педагогических подходов. Новая личностно-ориентированная педагогическая система позволяет

совершенствовать профессиональную и социальную адаптацию студентов. В статье подчеркивается необходимость применения инновационных методов в образовательном процессе и их роль в подготовке будущих специалистов. Эти качества формируются, прежде всего, путем повторения и подражания образцу преподавателя. Новая педагогическая система существенно отличается от классической модели и основывается на следующих принципах, обеспечивающих развитие человека через знания. Этот процесс формирует основу концепции социализации личности при подготовке специалистов по физической культуре и спорту.

Рассматривается проблема социализации личности в процессе подготовки специалистов в рамках педагогической системы. Социально-экономические изменения в современном обществе предъявляют новые требования к системе образования и требуют обеспечения не только профессиональной компетентности будущих специалистов, но и их социальной адаптации, ценностных ориентаций и личностного развития. В этом смысле педагогическая система рассматривается как основной фактор социализации личности.

В исследовании раскрывается сущность понятия социализации, анализируются ее структурные компоненты и этапы. Кроме того, характеризуется влияние используемых в образовательном процессе методов и технологий на социальное развитие личности. Автор предлагает пути повышения социальной активности обучающихся, развития их коммуникативных навыков и адаптации к профессиональной среде.

В заключении обосновывается, что эффективно организованная в педагогической системе учебно-воспитательная работа способствует всестороннему развитию личности, ее поиску места в обществе и становлению конкурентоспособным специалистом.

Ключевые слова: физическая культура, социализация, система образования, педагогические инновации, подготовка специалистов.

Abstract. This article examines the importance of personal socialization in the process of training specialists in the field of physical education and sports. The authors compare traditional and new education systems and analyze the features of modern pedagogical approaches. The new personality-oriented pedagogical system makes it possible to improve the professional and social adaptation of students. The article highlights the need to apply innovative methods in the educational process and their role in the training of future specialists. These qualities are formed primarily by repeating and imitating the teacher's model. The new pedagogical system differs significantly from the classical model and is based on the following principles that ensure human development through knowledge. This process forms the basis of the concept of personal socialization in the training of specialists in physical culture and sports.

The article considers the problem of personality socialization in the process of training specialists within the framework of the pedagogical system. Socio-economic changes in modern society place new demands on the education system and require ensuring not only the professional competence of future specialists, but also their social adaptation, value orientations and personal development. In this sense, the pedagogical system is considered as the main factor of personality socialization.

The study reveals the essence of the concept of socialization, analyzes its structural components and stages. In addition, the influence of methods and technologies used in the educational process on the social development of the individual is characterized. The author suggests ways to increase the social activity of students, develop their communication skills and adapt to a professional environment.

In conclusion, it is proved that the educational work effectively organized in the pedagogical system contributes to the comprehensive development of the individual, his search for a place in society and becoming a competitive specialist.

Keywords: physical culture, socialization, education system, pedagogical innovations, training of specialists.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында балалардың спорттық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға айрықша мән берді.

Осы Жолдауды іске асыру аясында әзірленген Жалпыұлттық іс-шаралар жоспары бойынша Мәдениет және спорт министрлігіне халықты, әсіресе балаларды, дене шынықтыру мен бұқаралық спортқа кеңінен тарту, спорт секцияларын ашу және балалар үйірмелерінің жұмысын қайта жандандыру міндеті жүктелді.

Жоғары білім беру және педагогикалық кадрларды даярлау мәселелеріне қатысты ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау нәтижесінде, ХХІ ғасырдың басында дәстүрлі классикалық жүйені алмастыратын жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы байқалады.

Үйретудің классикалық жүйесінің негізін қалаушы ретінде чех педагогы Я.А. Каменскийдің 1638 жылы жазған «Ұлы дидактика» еңбегі қарастырылады. Бұл еңбекте білім беру әдістемесі ақпаратты қабылдау, есте сақтау және алынған мәліметтерді бақылау үдерістерінің үйлесімділігіне негізделген. Классикалық жүйеде басты назар ақпаратты толық меңгеруге аударылған.

Қазақстандағы қазіргі білім беру жүйесі осы «Ұлы дидактика» қағидаттарының кейбірін сақтап қалғанын байқауға болады. Бұған мысал ретінде оқушылардың ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетін бағалауға бағытталған Бірыңғай ұлттық тестілеудің (БҰТ) енгізілуін айтуға болады.

Біз дене тәрбиесі мен спорт саласындағы мамандарды даярлауды заманауи білім беру технологиялары негізінде жүргізу қажет деп санаймыз. А.В. Морозовтың пікірінше, «жаңа педагогикалық жүйе – адамзатқа ортақ тұжырымдаманың сыртқы көрінісі», ал студенттің мінез-құлқы оның өз пайымдауына және белсенділігіне тікелей байланысты. Осы белсенділік студентке өмірлік дұрыс мақсаттарды анықтауға көмектеседі.

В.А. Сластенин мен Л.С. Подымованың зерттеулеріне сәйкес, қазіргі білім беру жүйесінде студенттердің ізденімпаздық қабілеттері мен инновациялық әрекеттерін дамыту маңызды. Бұл қасиеттер, ең алдымен, оқытушының үлгісін қайталау мен оған еліктеу арқылы қалыптасады. Жаңа педагогикалық жүйе классикалық модельден айтарлықтай ерекшеленеді және адамның білім арқылы дамуын қамтамасыз ететін келесі қағидаларға негізделеді.

1-кесте - Білім беру жүйелерінің сипаттамасы

Классикалық жүйе	Жаңа, классикалық емес жүйе
Білім берудің негізгі міндеті: өсіп келе жатқан жас ұрпақты даярлау	Білім берудің негізгі міндеті: жеке адамның өзін-өзі көрсетуі мен өз тағдырын өзі шешу жағдайларын қамтамасыз ету
Адам – қарапайым жүйе	Адам – күрделі жүйе
Өткеннен білім алу	Болашақтан білім алу («есте сақтау мектебі»)
Білім алу – студентке білімнің, іскерліктің, дағдылардың белгілі үлгісін беру («үлгі тұту»)	Білім алу – пәндік әлеуметтік және рухани мәдениет әлеміне өзін белсенді түрде кірістіре отырып, адамның әлемдік өнегені өз бойына жинақтауы
Студент – үйренетін педагогикалық әсер ету нысаны	Студент – үйренуші, танымдық қызметтің нысаны
Ұстаз бен үйренушінің субъектілік-объектілік, монологиялық қатынасы	Ұстаз бен үйренушінің сұхбат жасайтын субъектілік-объектілік, қатынасы
Үйренушінің «жауап қайтару», қайталау қызметі	Үйренушінің белсенді, ізденісті қызметі

Біздің әдістемеміз негізінде жүргізілген сауалнама барысында дене шынықтыру мамандарын даярлайтын жоғары оқу орындарының оқытушыларына қажетті жеке қасиеттерді анықтау үшін білікті сарапшы-мамандар іріктеліп алынды. Зерттеу нәтижесінде, осы саладағы оқытушылардың кәсіби және тұлғалық ерекшеліктеріне қойылатын негізгі талаптар айқындалды.

2-кесте - Дене тәрбиесі кадрларын дайындаумен шұғылданатын ЖОО-ы оқытушыларының игеруі тиіс (мәнділік ретімен) жеке тұлғалық ерекше белгілері

Қазіргі ЖОО-дағы оқытушылардың жеке ерекшеліктері (мәнділігінің ретімен)
кәсібилік және біліктілік
өзін жетілдіруге ұмтылу
іс-әрекеттердегі, ойлаудағы дербестік пен тәуелсіздік
майталмандық, дарындылық
білімге құштарлық
дарындылық қасиеттері
өзгешелігі, ойлаудың оралымдылығы
ой-өрісі және білгірлігі
ептілігі, тапқырлығы және зейінділігі
ойлап тапқыштығы
болашаққа сенімі, әзіл-оспақты түсіне білуі
маман-сарапшылардың пікірлерінің келісілген белгілері: $W=0,185$; $X^2=22,18$; $P<0,05$

Үлгіні қайталау біртіндеп шығармашылыққа жетелеп, ізденістің табиғи процесіне айналады. Нәтижесінде, педагогикалық дағдылар мен іскерліктерді кеңінен меңгеру арқылы болашақ мамандардың жаңашылдыққа бейімділігі мен ізденісті қабілеттері дамиды. Бұл процесс дене шынықтыру және спорт мамандарын даярлауда жеке тұлғаны әлеуметтендіру тұжырымдамасының негізін қалыптастырады.

Әдебиетке шолу. Адамның кәсіби тұлға ретінде қалыптасуы үдерісінің, сондай-ақ кәсіби маманның тұлға және жалпы өмірдің белсенді субъектісі ретінде қалыптасуының күрделілігі кез келген қоғамда, мәдени-тарихи жағдайларға қарамастан, туындайтын міндеттердің инвариантты сипатын айқындайды. Мысалы, әлеуметтік көшбасшылардың құзыреттілік деңгейі кез келген қоғамның дамуына айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан «құзыреттілік» феноменін, оның мазмұнын, құрылымын және өзгермелі әлеуметтік-мәдени контекстегі рөлін талдау әлеуметтік философияның өзекті мәселесі болып табылады.

Соңғы онжылдықта халық аралық қоғам шешіп келген міндеттердің сипаты мен ауқымы құзыреттіліктің қалыптасуында, әсіресе әлеуметтік құзыреттілік саласында белгілі бір ерекшелікті көрсетеді. Әлеуметтік құзыреттілік дегеніміз — ынтымақтастық, бірлескен әрекет, қарым-қатынас әдістерін меңгеру, сондай-ақ көшбасшылық пен өз қызметінің нәтижелері үшін әлеуметтік жауапкершілікті иелену. Ең алдымен, «социалистік менталитет» синдромының әсері туралы айтуға болады, ол ресейліктердің бірнеше буынының уәждері мен әлеуметтік ұстанымдарына терең із қалдырды. Өтіп бара жатқан әлеуметтік жағдайларға бейімделудің бағытталмаған «бейімделу реакцияларының» қалыптасу механизмдері жаппай санада тамыр жайып, құзыреттілік мәселесін шешуге кәсіби қызметте де, бәлкім, одан да көп дәрежеде кәсіби емес салада ықпал етеді. Өмірдің көптеген салаларындағы ұзаққа созылған «реформалар» жылдары «күте тұру» синдромының кең таралуына әкелді. Бұл, бір жағынан, қоғамдық рөлдердегі енжарлықты, конформизмді, орташа деңгейді білдірсе, екінші жағынан, жеке өмірде табысқа жетуге, өзін-өзі жүзеге асыруға және жетістіктерге деген табиғи ұмтылысты қамтиды. Адамдар қоғамдық өмірге белсенді қатысудан бас тартады, өйткені олар ешнәрсені өзгертуге нақты мүмкіндіктерді көрмейді. Білікке деген сенімсіздік, ресми ақпаратқа сыни көзқарас және сонымен бірге өсек-аянға, қауесеттер мен болжамдарға сенуге дайындық ресейліктердің жаппай санасын шынайылықты «түсінікті етуге» қабілетті түрлі мифтердің өмір сүруіне қолайлы ортаға айналдырады. Осы тұрғыда қалалық мәдениеттің (әсіресе қала туралы мәдени мифтің) әлеуметтік құзыретті тұлғаны қалыптастырудағы рөлін түсіну ерекше маңызға ие. Жаңа реформалардың қалыптасулары қоғамға жаңаша серпіліс тудырады. Ғалымдардың ғылыми зертеулері арқылы қолданысқа берілген ұсыныстары жаңаша бейімделуге құрылымының қарым қатынастарын, әлеуметтік-мәдени жақсаруларына жол береді. Жаңа педагогикалық жүйе классикалық модельден айтарлықтай ерекшеленеді және адамның білім арқылы дамуын қамтамасыз ететін қағидаларға негізделінеді. Сонымен қатар, қауіпсіздік пен моральдық қолдау, жоғары оқу орындарының басшылығы тарапынан материалдық және моральдық ынталандыру маңызды рөл атқарады.

Зерттеу әдіснамасы. Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі педагогикалық жүйеде мамандарды даярлау үдерісінде жеке тұлғаны әлеуметтендірудің теориялық және практикалық аспектілерін кешенді түрде қарастыруға бағытталған. Зерттеу барысында жүйелілік, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік және құзыреттілік тәсілдер негізгі методологиялық ұстанымдар ретінде алынды.

Жүйелілік тәсіл педагогикалық үдерісті өзара байланысқан компоненттерден тұратын біртұтас құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл арқылы білім беру мазмұны, оқыту әдістері, тәрбие жұмыстары мен әлеуметтік орта арасындағы өзара ықпалдастық талданады. Тұлғалық-бағдарлы тәсіл білім алушыны оқу үдерісінің негізгі субъектісі ретінде қарастырып, оның жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескеруге бағытталады.

Іс-әрекеттік тәсіл арқылы білім алушылардың әлеуметтік тәжірибені меңгеруі олардың белсенді әрекеті негізінде жүзеге асатыны қарастырылады. Бұл тұрғыда топтық жұмыс, жобалық оқыту, тәжірибелік тапсырмалар және кәсіби жағдаяттарды модельдеу әдістері тиімді құрал ретінде қолданылады. Құзыреттілік тәсіл болашақ мамандардың тек теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, коммуникативтік және кәсіби құзыреттерін дамытуға бағытталады.

Зерттеу әдістері ретінде теориялық талдау (ғылыми әдебиеттерді саралау, салыстыру, жалпылау), эмпирикалық әдістер (сауалнама, сұхбат, бақылау, педагогикалық эксперимент) қолданылды. Алынған мәліметтерді өңдеуде сапалық және сандық талдау әдістері пайдаланылды.

Осы әдіснамалық негіздер зерттеу тақырыбын жан-жақты ашуға, педагогикалық жүйеде жеке тұлғаны тиімді әлеуметтендіру жолдарын айқындауға мүмкіндік береді.

1 сурет – Спортпен шұғылдану және теориялық дайындық арқылы жеке адамның әлеуметтік санасын тәрбиелеу

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында педагогикалық жүйе бойынша мамандарды даярлауда жеке тұлғаны әлеуметтендіру үдерісінің маңызды рөл атқаратындығы анықталды. Алынған мәліметтер көрсеткендей, білім алушылардың кәсіби дайындығы тек теориялық біліммен шектелмей, олардың әлеуметтік дағдылары мен коммуникативтік қабілеттерін дамытуға байланысты.

Зерттеу нәтижелері мына негізгі тұжырымдарды көрсетті:

1. Әлеуметтік бейімделу деңгейі: Білім алушылардың көпшілігі кәсіби ортада тиімді әрекет ету үшін қосымша әлеуметтік дағдылар мен тәжірибені қажет етеді. Бұл әлеуметтендіру үдерісін оқу барысында жүйелі түрде ұйымдастыру қажеттілігін дәлелдейді.

2. Тұлғалық-бағдарлы әсер: Тұлғаның өзін-өзі тануы, жеке қасиеттерін дамыту және кәсіби құндылықтарды меңгеру әлеуметтенуге тікелей әсер етеді. Жеке тұлғаны дамытуға бағытталған сабақтар мен тренингтер әлеуметтік белсенділікті арттырды.

3. Іс-әрекеттік тәжірибе: Топтық жұмыстар, жобалық оқыту, практикалық тапсырмалар білім алушылардың әлеуметтік қарым-қатынас жасау және шешім қабылдау қабілеттерін дамытуда тиімді болды.

4. Құзыреттілік деңгейі: Болашақ мамандардың кәсіби және әлеуметтік құзыреттерін бірлесіп дамыту әлеуметтену процесін күшейтеді және олардың кәсіби ортаға тез бейімделуіне мүмкіндік береді.

Зерттеу көрсеткендей, педагогикалық жүйеде әлеуметтендіруді ұйымдастыру білім алушылардың кәсіби және әлеуметтік дамуына маңызды үлес қосады, олардың қоғамда белсенді әрі тиімді қызмет етуіне жағдай жасайды. Оқытушының жаңашылдықты енгізуге дайындығы тек білім беру процесі жеке тұлғаға бағытталған жағдайда және оқытушылар инновациялық қызметтің табыстылығын анықтайтын қасиеттер жиынтығына ие болғанда ғана тиімді жүзеге асады.

Сонымен қатар, ХХІ ғасырдағы білім беру үрдістерін ескерудің маңыздылығын төмендегі кесте айқындайды.

3-кесте - А.В.Вербицкийдің ХХІ ғасырдағы білім беру үрдісі

Мектеп, ЖОО және болашақ өндірістік қызмет арасындағы сабақтастықты қарастыратын, үздіксіз білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі есебіндегі білімнің әр деңгейін саналы түсіну.
Үйренушілердің дербес қызметін кең пайдаланумен, ғылыми ізденістің, келелі мәселелердің бөліктерін қоса үйретудің белсенді әдістері мен түрлеріне ақпараттық түрден ауысу.
Оқу-тәрбие барысын ұйымдастырудың шектелген, бақылайтын, алгоритмделген тәсілдерінен және осы процесті басқарудан дамытатын, белсенді ететін, жеделдететін, ойындық тәсілдерге ауысу. Бұл үйренушілердің ізденісті, дербес қызметін ұйымдастыруды қарастырады.
Студент пен ұстаздың бірлесе әрекет етуін ұйымдастыру; «оқытушының үйрететін қызметінен» «студенттің міндетті қызметіне» басымдық берілетін бірлескен қызмет.

Талқылау. Педагогикалық жүйе бойынша мамандарды даярлауда жеке тұлғаны әлеуметтендіру мәселесі қазіргі білім беру кеңістігінде өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Бұл үдеріс тек білім алушының кәсіби білім мен дағдыларды меңгеруімен шектелмей, оның әлеуметтік ортаға бейімделуі, қоғамның құндылықтарын игеруі және тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуымен тығыз байланысты.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жоғары оқу орындарында білім беру үдерісі көбінесе теориялық дайындыққа басымдық береді, ал білім алушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбейді. Осыған байланысты болашақ мамандардың кәсіби ортаға бейімделуінде қиындықтар туындауы мүмкін. Сондықтан педагогикалық жүйеде оқыту мен тәрбиені ұштастыра отырып, тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау маңызды.

Тұлғалық-бағдарлы және іс-әрекеттік тәсілдерді енгізу білім алушылардың белсенділігін арттырып, олардың өз бетінше шешім қабылдау, қарым-қатынас орнату және әлеуметтік жауапкершілік сезімдерін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, топтық жұмыстар, жобалық оқыту және тәжірибелік сабақтар білім алушылардың әлеуметтену деңгейін арттыруда тиімді құрал ретінде көрінеді.

Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында әлеуметтендіру үдерісі жаңа мазмұнға ие болуда. Онлайн-білім беру, цифрлық коммуникация құралдары білім алушылардың әлеуметтік тәжірибесін кеңейтсе де, тікелей қарым-қатынастың азаюы белгілі бір қиындықтарды туындатуы мүмкін. Осыған байланысты дәстүрлі және инновациялық әдістердің үйлесімділігін сақтау қажет.

Қорытындылай келе, педагогикалық жүйеде мамандарды даярлау барысында жеке тұлғаны әлеуметтендіруді тиімді ұйымдастыру білім сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады. Бұл бағытта кешенді тәсілдерді қолдану болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін және олардың қоғамдағы белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, педагогикалық жүйе бойынша мамандарды даярлау үдерісінде жеке тұлғаны әлеуметтендіру маңызды әрі көпқырлы мәселе екені анықталды. Бұл үдеріс білім алушының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырумен қатар, оның әлеуметтік бейімделуін, тұлғалық дамуын және қоғамдағы белсенділігін арттыруға бағытталады.

Зерттеу нәтижелері педагогикалық жүйеде тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік және құзыреттілік тәсілдерді тиімді қолдану білім алушылардың әлеуметтену деңгейін арттыратынын көрсетті. Сонымен қатар, оқу мен тәрбиенің бірлігін қамтамасыз ету, білім алушыларды әлеуметтік тәжірибеге тарту және олардың коммуникативтік дағдыларын дамыту басты шарттардың бірі болып табылады.

Қазіргі білім беру жағдайында дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіре отырып, жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталған педагогикалық ортаны қалыптастыру қажет. Бұл өз кезегінде болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, олардың кәсіби және әлеуметтік тұрғыдан табысты болуына мүмкіндік береді.

Осылайша, педагогикалық жүйеде жеке тұлғаны әлеуметтендіруді жетілдіру білім беру сапасын арттырудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Аталған білім беру үрдісі ЮНЕСКО-ның «Демократия мақсаттарындағы жаңарту, дамыту мақсатындағы білім беру» реформалау тұжырымдамасымен (1990) үндеседі.

Бұл бағыттар ғаламдық жаһандану, білімді гуманизациялау, мәдениеттануды әлеуметтендіру, экологиялық білімді енгізу, пәнаралық ықпалдастық және білім берудің үздіксіздігі сияқты маңызды аспектілерді қамтиды.

Дегенмен, дене шынықтыру мамандарын даярлау мен білім беру жүйесін жаңа технологияларға көшіру тиімді инновациялық қызмет қалыптастырылған жағдайда ғана мүмкін болмақ. Тұрақты себептер жүйесі адамға жаңа міндеттерді шешуде икемділік береді, ал инновациялық қызметке деген тұрақты мотивация тек қолайлы жағдайларда дамиды. Мұндай ынталандырушы факторларға оқытушылардың қызығушылығы, кәсіби өсуі мен ортаға қатыстылық сезімі жатады. Сонымен қатар, қауіпсіздік пен моральдық қолдау, жоғары оқу орындарының басшылығы тарапынан материалдық және моральдық ынталандыру маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Райымқұлова А. Мемлекет басшысының Жолдауын іске асыру жөніндегі <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/madeni-mura-salauatty-omir-saltyn-ustanu-otandyk-kinony-koldau-memleket-basshysynyn-tapsyrmasy-kalay-iske-asryyluda-2393223>
2. Киселев Ю.А. Влияние спорта на формирование личности. – М.: Знание, 2001. – 60 с.
3. Каргаполов Е.П. Актуальные вопросы теории непрерывного физкультурного образования // Теория и практика физической культуры. – 1998. – №7. – С. 16 – 20.
4. Пономарев Н.И. Комментарий к статье В.Н. Томилова // Теория и практика физической культуры. – 2000. – №10. – С. 24 – 25.
5. Николаев Ю.М. Теоретико-методологические основы физической культуры в преддверии ХХІ века: монография. – СПб.: СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 1998. – 217с.
6. Сергеева М. Г.; Шилова В. С.; Евдокимова А. Н.; Арсеньева Н. В.; Дегтярева В. В.; Зуйков А. В. Құзыреттілік тәсілі контекстіндегі болашақ мамандардың әлеуметтенуі
7. Práxis Educacional журналы, 15 том, №34, 2019 ж., 576 бет.
8. Баия штатының Оңтүстік-Батыс мемлекеттік университеті (Universidade Estadual do Sudoest e da Bahia) <https://www.redalyc.org/pdf/6954/695478686031.pdf>.

И.Т. Игембаева

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИЕЙ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ BALANCED SCORECARD

Аннотация. В статье рассматривается стратегическое управление организацией на основе концепции Balanced Scorecard (системы сбалансированных показателей). Анализируются основные принципы BSC, включая финансовую, клиентскую, внутреннюю процессную и обучающую перспективы. Показано, что применение Balanced Scorecard позволяет повысить эффективность стратегического планирования, обеспечить согласованность целей организации и улучшить систему оценки результатов деятельности. Особое внимание уделяется роли BSC в достижении долгосрочных стратегических целей и повышении конкурентоспособности организации.

Ключевые слова: стратегическое управление, Balanced Scorecard, система сбалансированных показателей, эффективность, стратегическое планирование, показатели деятельности, управление организацией.

Аңдатпа. Мақалада Balanced Scorecard (теңгерімді көрсеткіштер жүйесі) тұжырымдамасы негізінде ұйымды стратегиялық басқару мәселелері қарастырылады. BSC жүйесінің негізгі қағидалары – қаржылық, клиенттік, ішкі бизнес-процестер және оқыту мен даму перспективалары талданады. Balanced Scorecard жүйесін қолдану стратегиялық жоспарлаудың тиімділігін арттыруға, ұйым мақсаттарының үйлесімділігін қамтамасыз етуге және қызмет нәтижелерін бағалау жүйесін жақсартуға мүмкіндік беретіні көрсетіледі. Ұйымның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарына жетудегі BSC рөліне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: стратегиялық басқару, Balanced Scorecard, теңгерімді көрсеткіштер жүйесі, тиімділік, стратегиялық жоспарлау, қызмет көрсеткіштері, ұйымды басқару.

Abstract. The article examines strategic management of an organization based on the Balanced Scorecard (BSC) concept. The main principles of the BSC, including financial, customer, internal business process, and learning and growth perspectives, are analyzed. It is shown that the use of the Balanced Scorecard improves the effectiveness of strategic planning, ensures alignment of organizational goals, and enhances performance evaluation systems. Special attention is given to the role of BSC in achieving long-term strategic objectives and increasing organizational competitiveness.

Keywords: strategic management, Balanced Scorecard, performance measurement system, efficiency, strategic planning, performance indicators, organizational management.

Введение. Современные организации функционируют в условиях высокой динамичности внешней среды, усиления конкуренции, цифровой трансформации и постоянного усложнения управленческих процессов. В таких условиях традиционные подходы к стратегическому управлению, основанные преимущественно на финансовых показателях, уже не обеспечивают полноценной оценки эффективности деятельности и не позволяют в полной мере учитывать долгосрочные факторы развития.

Необходимость комплексного подхода к управлению организацией обусловила появление и широкое распространение концепции Balanced Scorecard (BSC) — системы сбалансированных показателей, разработанной Р. Капланом и Д. Нортеном. Данная концепция представляет собой инструмент стратегического управления, который позволяет преобразовывать миссию и стратегию организации в систему взаимосвязанных показателей, отражающих ключевые аспекты ее деятельности.

Balanced Scorecard основана на интеграции четырех взаимосвязанных перспектив: финансовой, клиентской, внутренних бизнес-процессов, а также обучения и развития персонала. Такой подход обеспечивает более полное понимание эффективности организации, поскольку учитывает не только достигнутые финансовые результаты, но и факторы, формирующие долгосрочную устойчивость и конкурентоспособность.

В современных условиях особую актуальность приобретает необходимость согласования стратегических целей с операционной деятельностью. На практике нередко наблюдается разрыв между стратегическими установками руководства и реальными действиями на уровне подразделений. Balanced Scorecard позволяет минимизировать данный разрыв за счет декомпозиции стратегических целей и их трансформации в конкретные измеримые показатели, понятные на всех уровнях управления.

Кроме того, применение системы сбалансированных показателей способствует повышению прозрачности управления, улучшению внутренней коммуникации и формированию единого понимания стратегических приоритетов среди сотрудников организации. Это особенно важно для крупных и многопрофильных организаций, где координация деятельности различных подразделений является ключевым фактором эффективности.

Таким образом, Balanced Scorecard рассматривается как один из наиболее эффективных инструментов стратегического управления, обеспечивающий баланс между краткосрочными результатами и долгосрочным развитием организации, а также позволяющий учитывать как финансовые, так и нефинансовые аспекты деятельности.

Обзор литературы. Вопросы стратегического управления организацией и оценки эффективности деятельности широко освещаются в современной научной литературе, особенно в контексте применения инструментов стратегического менеджмента. Одним из наиболее значимых подходов в данной области является концепция Balanced Scorecard (BSC), разработанная Р. Капланом и Д. Нортеном в начале 1990-х годов [1]. Их фундаментальные работы заложили основу для перехода от традиционной финансово-ориентированной системы оценки эффективности к многофакторной модели стратегического управления.

В классических исследованиях Р. Каплана и Д. Нортена Balanced Scorecard рассматривается как система, позволяющая трансформировать стратегию организации в набор взаимосвязанных показателей, охватывающих четыре ключевые перспективы: финансовую, клиентскую, внутренние бизнес-процессы, а также обучение и развитие персонала. Авторы подчеркивают, что основная ценность BSC заключается не только в измерении результатов, но и в управлении стратегией через систему показателей [2].

Дальнейшее развитие концепции BSC представлено в работах зарубежных исследователей, которые акцентируют внимание на ее адаптации к различным отраслям и типам организаций. В частности, отмечается, что Balanced Scorecard эффективно применяется как в коммерческом секторе, так и в государственном управлении, здравоохранении и некоммерческих организациях [3]. Это подтверждает универсальность данной концепции как инструмента стратегического управления.

В научной литературе также рассматриваются вопросы интеграции BSC с другими управленческими инструментами, такими как системы управления качеством, риск-менеджмент и процессное управление. Исследователи подчеркивают, что комбинированное использование BSC позволяет повысить точность стратегического планирования и улучшить контроль за достижением целей.

Особое внимание в современных исследованиях уделяется проблемам внедрения Balanced Scorecard. Отмечается, что успешная реализация данной системы требует высокой степени вовлеченности руководства, развитой системы коммуникаций и наличия четко сформулированной стратегии. Среди основных трудностей внедрения выделяются сопротивление персонала изменениям, недостаток методологической подготовки и сложность адаптации показателей к специфике организации.

Также в литературе подчеркивается роль Balanced Scorecard в обеспечении устойчивого развития организаций. Исследователи указывают, что использование BSC способствует более сбалансированному учету экономических, социальных и организационных факторов, что особенно важно в условиях нестабильной внешней среды и необходимости долгосрочного развития.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что Balanced Scorecard является одним из наиболее эффективных инструментов стратегического управления, однако его практическая реализация требует дальнейшего изучения, особенно в части адаптации к различным организационным условиям и повышения эффективности внедрения.

Методология исследования. Методологическая основа исследования по теме «Стратегическое управление организацией на основе концепции Balanced Scorecard» базируется на системном и процессном подходах, которые позволяют рассматривать организацию как целостную структуру, функционирующую в условиях постоянного взаимодействия внутренних и внешних факторов [4]. В рамках данного подхода Balanced Scorecard анализируется как инструмент, обеспечивающий связь между стратегическими целями организации и их практической реализацией.

Системный подход позволяет изучать Balanced Scorecard как многоуровневую модель управления, включающую взаимосвязанные элементы: финансовую перспективу, клиентскую перспективу, внутренние бизнес-процессы, а также обучение и развитие персонала. Каждый из этих элементов рассматривается как часть единой системы стратегического управления, обеспечивающей достижение общих целей организации.

Процессный подход используется для анализа последовательности формирования и реализации стратегии с использованием Balanced Scorecard. В рамках данного подхода стратегическое управление рассматривается как непрерывный цикл, включающий этапы разработки стратегии, ее декомпозиции в систему показателей, внедрения, мониторинга и корректировки.

В ходе исследования применялись следующие методы научного познания:

- **теоретический анализ** — изучение и обобщение научных трудов зарубежных и отечественных авторов по вопросам стратегического управления и Balanced Scorecard;
- **сравнительный анализ** — сопоставление традиционных систем оценки эффективности с системой сбалансированных показателей;
- **обобщение и систематизация** — структурирование ключевых принципов и характеристик Balanced Scorecard;
- **аналитический метод** — оценка преимуществ и ограничений применения BSC в стратегическом управлении организацией.

Особое внимание уделено **индикаторному подходу**, который лежит в основе Balanced Scorecard и предполагает использование системы ключевых показателей эффективности (KPI) для измерения степени достижения стратегических целей. Данный подход позволяет трансформировать абстрактные стратегические задачи в конкретные, измеримые результаты.

Методологически исследование направлено на выявление взаимосвязи между стратегическими целями организации, системой показателей Balanced Scorecard и эффективностью управления. Это позволяет оценить роль BSC как инструмента повышения результативности и устойчивости развития организации.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает комплексный и структурированный анализ исследуемой проблемы и позволяет сформировать научно обоснованные выводы о значении Balanced Scorecard в системе стратегического управления.

Обсуждение. Проведенный анализ показывает, что Balanced Scorecard (BSC) является одним из наиболее эффективных инструментов современного стратегического управления, позволяющим преодолеть ограничения традиционных финансово-ориентированных моделей оценки деятельности организаций [4]. В отличие от классических подходов, BSC обеспечивает комплексное видение эффективности, объединяя финансовые и нефинансовые показатели в единую систему.

Одним из ключевых результатов обсуждения является то, что Balanced Scorecard способствует более тесной интеграции стратегического и операционного уровней управления. На практике многие организации сталкиваются с проблемой разрыва между сформулированной стратегией и ее реализацией на уровне подразделений. BSC позволяет минимизировать этот разрыв за счет декомпозиции стратегических целей и их трансформации в конкретные измеримые показатели, понятные сотрудникам на всех уровнях организации.

Важным аспектом является влияние Balanced Scorecard на качество управленческих решений. Использование системы сбалансированных показателей позволяет руководству получать более полную и структурированную информацию о состоянии организации, что повышает обоснованность принимаемых решений. Это особенно актуально в условиях высокой неопределенности и быстро меняющейся внешней среды.

Отдельного внимания заслуживает роль BSC в формировании организационной стратегии развития человеческого капитала. Перспектива обучения и развития персонала, включенная в систему Balanced Scorecard, подчеркивает значимость инвестиций в знания, компетенции и инновационный потенциал сотрудников [5]. Это способствует формированию устойчивых конкурентных преимуществ организации в долгосрочной перспективе.

Однако результаты анализа также показывают наличие ряда ограничений при внедрении Balanced Scorecard. К числу основных проблем относятся сложность разработки корректной системы показателей, необходимость высокой квалификации управленческого персонала, а также сопротивление изменениям со стороны сотрудников. Кроме того, неправильно

подобранные показатели могут привести к искажению стратегических приоритетов и формальному подходу к использованию системы.

Важным фактором успешного применения BSC является наличие четко сформулированной стратегии организации. Без ясного стратегического видения Balanced Scorecard теряет свою эффективность и превращается в набор разрозненных показателей, не связанных с реальными целями развития. Поэтому предварительное стратегическое планирование является обязательным условием успешного внедрения данной концепции.

Также следует отметить, что в современных условиях цифровизации возрастает роль информационных систем в реализации Balanced Scorecard. Использование автоматизированных систем мониторинга и аналитики позволяет в режиме реального времени отслеживать выполнение ключевых показателей и оперативно корректировать управленческие решения. Это существенно повышает гибкость и адаптивность стратегического управления.

Современные организации функционируют в условиях высокой динамичности внешней среды, ускоренной цифровой трансформации, глобальной конкуренции и постоянного усложнения управленческих процессов. Эти факторы требуют от организаций не только оперативного реагирования на изменения, но и формирования устойчивых долгосрочных стратегий развития. В таких условиях традиционные подходы к стратегическому управлению, ориентированные преимущественно на финансовые показатели, становятся недостаточными для комплексной оценки эффективности деятельности.

Одной из ключевых проблем современного менеджмента является разрыв между стратегическими целями организации и их практической реализацией на операционном уровне. Во многих организациях стратегия существует в виде формального документа, не связанного с системой ежедневного управления и мотивации персонала. Это приводит к снижению эффективности управления, нерациональному использованию ресурсов и потере стратегической направленности развития.

В этих условиях особую актуальность приобретает концепция Balanced Scorecard (BSC) -система сбалансированных показателей, разработанная Р. Капланом и Д. Нортеном. Данная концепция представляет собой инструмент стратегического управления, который позволяет трансформировать миссию и стратегию организации в систему взаимосвязанных показателей эффективности [6].

Balanced Scorecard основывается на четырёх ключевых перспективах: финансовой, клиентской, внутренних бизнес-процессов, а также обучения и развития персонала [7]. Такой подход обеспечивает комплексную оценку деятельности организации, учитывающую как краткосрочные результаты, так и долгосрочные факторы устойчивого развития.

Особенностью BSC является её способность обеспечивать «стратегическую согласованность» организации, связывая цели высшего уровня управления с конкретными задачами подразделений и сотрудников. Это позволяет формировать единую систему понимания стратегии на всех уровнях организационной структуры [8].

Важным результатом является то, что BSC способствует формированию единой стратегической системы коммуникации внутри организации. Это обеспечивает понимание стратегических целей не только на уровне высшего руководства, но и среди сотрудников всех подразделений.

Особое значение имеет влияние Balanced Scorecard на развитие организационной культуры. Внедрение BSC способствует формированию ориентации на результат, ответственности за достижение целей и вовлеченности персонала в стратегические процессы.

Однако практическое применение BSC сопровождается рядом трудностей. К ним относятся сложность разработки сбалансированной системы показателей, необходимость постоянного обновления стратегических целей и высокая зависимость эффективности системы от уровня управленческой компетентности.

Также важно отметить, что в условиях цифровой трансформации роль BSC усиливается за счёт интеграции с информационными системами управления. Это позволяет автоматизировать процесс мониторинга показателей и повысить оперативность принятия решений.

Таким образом, Balanced Scorecard рассматривается как один из наиболее эффективных инструментов стратегического управления, обеспечивающий баланс между финансовыми и нефинансовыми показателями, а также между текущей эффективностью и долгосрочным развитием организации.

Таким образом, обсуждение результатов подтверждает, что Balanced Scorecard является не только инструментом измерения эффективности, но и важным механизмом стратегического управления, обеспечивающим согласованность целей, повышение прозрачности управления и устойчивое развитие организации. Вместе с тем эффективность его применения напрямую зависит от качества стратегического планирования, уровня управленческой культуры и готовности организации к изменениям.

Закключение. Проведённое исследование показало, что Balanced Scorecard (BSC) является эффективным инструментом стратегического управления, позволяющим обеспечить комплексный подход к оценке и реализации стратегии организации. В отличие от традиционных систем, ориентированных преимущественно на финансовые показатели, BSC формирует сбалансированную модель управления, включающую финансовую, клиентскую, внутреннюю процессную перспективы, а также обучение и развитие персонала.

В ходе анализа установлено, что применение Balanced Scorecard способствует более тесной интеграции стратегического и операционного уровней управления. Это выражается в трансформации стратегических целей в систему конкретных измеримых показателей, что обеспечивает их практическую реализацию на всех уровнях организационной структуры.

Также выявлено, что BSC играет важную роль в повышении эффективности управленческих решений. Наличие структурированной системы показателей позволяет руководству получать объективную и своевременную информацию о состоянии организации, что повышает качество стратегического планирования и оперативного контроля.

Особое значение Balanced Scorecard имеет в формировании устойчивого развития организации. За счёт включения нефинансовых аспектов, таких как развитие персонала, инновации и внутренние бизнес-процессы, система обеспечивает долгосрочную конкурентоспособность и адаптивность организации к изменениям внешней среды.

Вместе с тем установлено, что эффективность внедрения BSC зависит от ряда факторов, включая уровень стратегической зрелости организации, качество управленческой культуры, вовлечённость персонала и наличие развитых информационных систем. Недостаточная проработка данных аспектов может привести к формальному использованию системы и снижению её практической значимости.

Таким образом, можно сделать вывод, что Balanced Scorecard представляет собой не только инструмент измерения эффективности, но и полноценную систему стратегического управления, обеспечивающую согласование целей, повышение

прозрачности управления и устойчивое развитие организации в долгосрочной перспективе.

Список литературы.

1. Зими́на Е.В., Найговзина Н.Б. Стратегическое планирование и эффективность управления медицинскими организациями // Современные проблемы управления в здравоохранении. – 2022. – № 1. – С. 21–30.
2. Найговзина Н.Б., Зими́на Э.В., Титкова Ю.С. Технология интегральной оценки компетенций управленческих кадров здравоохранения // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2021. – № 4. – С. 641–652.
3. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
4. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
5. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
6. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
7. Кондратьева Л.А., Петров А.В. Стратегическое планирование как инструмент повышения эффективности управления медицинской организацией // Менеджмент в здравоохранении. – 2019. – № 2. – С. 45–52. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
8. Башмаков О.А. Управление развитием медицинских организаций: стратегический аспект // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – № 3. – С. 56–63.

А.Ж. Куракбаева, З. Аманжол, А.Д. Кизайбек

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
E-mail: a.kurakbaeva@mai.ru*

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУ-ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЖАҢА БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа. Мақалада академиялық жазудың жоғары білім беру жүйесіндегі орны қарастырылады, бірақ мәселе тек формальды талаптармен шектелмейді. Авторлар академиялық хаттың білімгердің ғылыми ойлауын қалыптастырудағы рөліне көбірек назар аударады. Шынын айтқанда, қазіргі жағдайда академиялық жазу жай ғана пән емес, ол белгілі бір деңгейде зерттеушілік мәдениеттің негізі ретінде қарастырыла бастады.

Зерттеу І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде «Дене шынықтыру және спорт» білім беру бағдарламасы аясында жүргізілген. Жұмыс барысында сауалнама, бақылау және педагогикалық эксперимент әдістері қолданылды. Бастапқы кезең нәтижелері білімгерлердің ғылыми мәтінмен жұмыс істеу дағдылары жеткілікті деңгейде қалыптаспағанын көрсетті, бұл, жалпы алғанда, тосын жағдай емес сияқты.

Эксперимент нәтижесінде белгілі бір өзгерістер байқалды: білімгерлер өз ойларын біршама жүйелі жеткізе бастады, аргументация құру дағдылары жақсарды, ал ғылыми мәтінді құрылымдау кезінде сенімділік артты. Сонымен қатар, бұл үдеріс тек жазу дағдысымен шектелмей, сыни ойлау элементтерінің дамуына да әсер еткені байқалады.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер академиялық жазуды жоғары оқу орындарында жүйелі түрде оқытудың қажеттілігін көрсетеді. Өйткені оның ықпалы тек мәтін жазумен ғана байланысты емес, ол білімгердің танымдық және кәсіби дамуына тікелей әсер етеді.

Түйін сөздер: академиялық хат; ғылыми-зерттеу жұмысы; академиялық жазу; ғылыми мәтін; педагогикалық эксперимент; білімгер.

Аннотация. В статье рассматривается место академического письма в системе высшего образования, но проблема не ограничивается формальными требованиями. Авторы больше внимания уделяют роли академического письма в формировании научного мышления обучающегося. Откровенно говоря, в современных условиях академическое письмо-это не просто дисциплина, оно в определенной степени стало рассматриваться как основа исследовательской культуры.

Исследование проводилось в Жетысуской университете им. И. Жансугурова в рамках образовательной программы «Физическая культура и спорт». В ходе работы были использованы методы анкетирования, наблюдения и педагогического эксперимента. Результаты начального этапа показали, что у обучающихся недостаточно сформированы навыки работы с научным текстом, что, в общем-то, не кажется сюрпризом.

В результате эксперимента наблюдались определенные изменения: обучающиеся стали более систематически выражать свои мысли, улучшились навыки аргументации, а при структурировании научного текста повысилась уверенность. Кроме того, отмечается, что этот процесс не ограничивался только навыками письма, но и влиял на развитие элементов критического мышления.

В целом полученные результаты свидетельствуют о необходимости систематического обучения академическому письму в высших учебных заведениях. Ведь его влияние связано не только с написанием текста, оно напрямую влияет на познавательное и профессиональное развитие обучающегося.

Ключевые слова: академическое письмо; научно-исследовательская работа; академическое письмо; научный текст; педагогический эксперимент; обучающийся.

Abstract. The article examines the place of academic writing in the higher education system, but the problem is not limited to formal requirements. The authors pay more attention to the role of academic writing in shaping the student's scientific thinking. Frankly speaking, in modern conditions, academic writing is not just a discipline, it has to a certain extent become regarded as the basis of a research culture.

The study was conducted at I. Zhansugurov Semirechensk University as part of the educational program «Physical Culture and Sports». In the course of the work, the methods of questioning, observation and pedagogical experiment were used. The results of the initial stage showed that students have insufficiently developed skills in working with scientific texts, which, in general, does not seem surprising.

As a result of the experiment, certain changes were observed: students began to express their thoughts more systematically, argumentation skills improved, and confidence increased when structuring a scientific text. In addition, it is noted that this process was not limited only to writing skills, but also influenced the development of elements of critical thinking.

In general, the results obtained indicate the need for systematic academic writing training in higher education institutions. After all, his influence is not only related to writing the text, it directly affects the cognitive and professional development of the student.

Keywords: academic writing; scientific research; academic writing; scientific text; pedagogical experiment; student.

Кіріспе. Ғылыми-зерттеу жұмысы - бұл дербес және көбінесе ғылыми жетекшімен бірлесіп, білім алушының білімі мен оларды нақты практикалық мәселелерді шешу үшін қолдану қабілетін ашатын зерттеу. Жұмыс логикалық тұрғыдан толық сипатта болуы керек және білім алушының өз ойларын нақты жеткізе білу, ұсыныстарды дәлелдей білу және терминологияны сауатты қолдану қабілетін көрсетуі керек.

Ғылыми-зерттеу жұмысын орындауда, оны талдауда, жарыққа шығарғанда, қорғауда өте маңызды әр түрлі жанрдағы оқу-ғылыми мәтіндерді, біліктілік жұмыстардың ретін, сондай-ақ, ғылыми мақалаларды отандық және шетелдік журналдарда жарыққа шығару, ғылыми пікірталасқа қатысу, ғылыми және ресми тілдерде ауызша және жазбаша коммуникация стандарттарын меңгеру.

Әдебиетке шолу. Академиялық хат - бұл ғылыми жұмыстарды ұсыну стилі. Бұл ғылыми еңбектердегі ойларды қысқаша және қол жетімді түрде жеткізу қабілетін білдіреді. Бұл стиль мәтін құрылымына және оның дизайнына белгілі бір талаптардың болуына, презентацияның ғылыми немесе публицистикалық стилін қолданумен, аргумент жасау қабілетімен, сілтемелерді дұрыс енгізу және әдебиеттер тізімін жасау мүмкіндігімен ерекшеленеді.

И.Б. Короткина [1,2] өзінің ойын осылай білдірді: «Академиялық хат» пәнінің қалыптасуы шетелде өтті, сондықтан бізде педагогика ғылымының назарынан тыс қалды. Нәтижесінде көптеген ғалымдар мен оқытушылар оны риторикамен емес филологиямен қате байланыстырады және ғылыми мәтінді тәжірибе мен таланттың арқасында жазуды үйрену керек деп санайды. Мұндай идеялар біздің авторлар мен академиялық жазу университет бағдарламаларына енген елдердің авторлары арасындағы ғылыми мәтіндердің сапасында алшақтыққа әкеліп жатыр».

Оның зерттеулері бойынша, академиялық хаттың осы уақытқа дейін біздің педагогика ғылымы мен академиялық қоғамдастықтың назарынан тыс қалуының себептері объективті және бірқатар факторларға байланысты.

- Посткеңестік кезеңде академиялық хатқа және академиялық сауаттылыққа деген қызығушылық пайда болған жоқ, өйткені ұқсас зерттеулер жүргізілмеген және олар біздің ғалымдарымыздың назарынан тыс қалды.

- Академиялық хат бойынша халықаралық зерттеулер мен әзірлемелер ағылшын тілінде жарияланған және орыс тіліне, басқа тілдерге аударылмаған.

- Академиялық хат алғаш рет ағылшын тілінің оқытушыларының тәжірибе деңгейінде танымал болды (оқу құралдары, тесттер және халықаралық емтихандар), сондықтан оның таралуы әлі күнге дейін ғылыми-теориялық және әдіснамалық мәселелерге әсер етпеді.

- Қазіргі уақытта академиялық хат академиялық қоғамдастықтың пікірі бойынша ағылшын тілімен байланысады.

- Институционалдық және саяси қысыммен ғылыми мәтіндердің сапасына және халықаралық жарияланым белсенділігінің артуына қызығушылық өсті, бірақ басылымдар бұл сапа дәстүрлі түрде байланыстырылған сабақтас пәндерден көмек алуға мәжбүр етеді: орыс тілі мен ғылыми мәдениеті сөйлеу, ағылшын тілі шет тілі ретінде, дискурсивті талдау және ғылыми зерттеу әдістемесі.

Бұл пәндер белгілі бір көмек көрсете алатындығын мойындау керек, бірақ бұл көмек сол кездегі пәндердің мазмұны мен әдістемесімен шектелген.

Батыс университеттерінде академиялық хатты оқыту ретінде (және бүгінде әлемнің басқа университеттерінде, соның ішінде Қытай және Оңтүстік Кореяда, осыған байланысты халықаралық басылымдардың айтарлықтай өсуіне қол жеткізді) тікелей ғылыми мәтін құруға бағытталған. Академиялық жазуды жүйелі түрде оқытудың болмауы ғалымдар арасындағы теңсіздікті тудырады және мұндай оқыту болмаған посткеңестік елдердің авторларының жарияланымдарына кедергі келтіреді.

Академиялық хат әдіскері Н.С. Колябинаның [3] ойы бойынша, білімгер ғалымдарға еліктеп, әлі өзі ғалым емес және оның дәрежесіне жетпей өзіне түсініксіз, жақын емес жазуды үйренеді, ал оған оқырмандарға әлі ғылыми дәрежеде емес, бірақ өзінің идеясын жеткізуге үйрену керек.

А.В. Куприяновтың [4] зерттеулерінде академиялық хатты дұрыс түсінудің алғашқы қадамы оның гносеологиялық негізі филология емес, риторика, яғни ғылыми сендіру әдістері екенін мойындау болып табылатындығын көрсетті.

Бұл ойларды А.В.Куприянова осылай жалғастырады: «Академиялық хатты дұрыс түсінудің алғашқы қадамы, оның гносеологиялық негізі филология емес, риторика, яғни ғылыми сендіру әдістері екенін мойындау болып табылады».

Классикалық риторикадан академиялық жазудың сабақтастығын американдық зерттеушілер [5,6] XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жоғары білімге қолдануда осы пәнді белгілеу үшін қабылданған «риторика» және «композиция» терминімен атап көрсетеді, өйткені білім саласы және басқа пәндердің оқытушыларына білімгерлерге қарым-қатынас пен аргумент құруға үйретуге көмектесетін пән. Пәннің атауында екі термин біріктірілген – сендіру өнері ретінде «риторика» және жазу процесі ретінде «композиция».

Зерттеу әдіснамасы. Бүгінгі таңда І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде педагогикалық модульдік білім бағдарламаларының және сонымен қатар 6В01402 – Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының білімгерлеріне «Академиялық хат» пәні енгізілді.

Бұл пәннің мақсаты - ғылыми мәтіндерді, дипломдық жұмыстарды, сондай-ақ ғылыми мақалалар мен басқа да зерттеу және оқу жанрларын жазуға үйрету дағдыларды дамыту.

Ол үшін ғылыми коммуникацияның ерекшеліктері, пікірталас өнері, пікірталасты жүргізу әдістері, академиялық дискурстың ерекшеліктері, мәтін құру кезінде қолданылатын логика ережелері, ғылыми мәтіннің құрылымын қалыптастыруы, аргументацияның, композицияның, презентацияның логикасы, ғылыми жұмыстардағы библиографиялық дереккөздер мен библиографиялық сілтемелерді ресімдеуге қойылатын заманауи талаптары, ғылыми сөйлеу стилі, ғылыми мақаланы, ғылыми жұмысты орындау, баяндама, реферат, эссе, конспект жазу теориялық, іс-тәжірибелік, әдістемелік тұрғыда қарастырылады.

Бұл пән білімгерлерге эссе, аннотация, әдебиетке шолу және т.б. сияқты академиялық мәтіндерді жазу дағдыларын, ғылыми жұмысты, мақалаларды, баяндамаларды, презентацияларды жасау және редакциялау дағдыларын, библиографиялық сипаттаманы дұрыс құрастыру дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Білімгерлерді ғылыми дискурстың негізгі түрлерімен таныстырады; сөйлеудің ғылыми стилінің ерекшеліктерін, оның негізгі жанрларын зерттеуге, жазбаша және ауызша академиялық мәтіндерді құру дағдыларын қалыптастыруға, академиялық ортада коммуникацияның негізгі принциптерін меңгеруге керекті материалды ұсынады.

Сонымен қатар риторикалық өнер мен академиялық жанрлардың сипаттамалық ерекшеліктерін ажыратуда, материалды ауызша баяндау кезінде ақпаратты қысқарту әдістерін қолдануда, ғылыми стильдің негізгі жанрларын ажыратуда, негізгі сөйлеу жолдарын анықтауда, ауызша сөйлеуді риторикалық тұрғыдан талдауда, пікірталаста сөйлеу этикетінің нормаларын қолдануда; ауызша және жазбаша сөйлеулерде дәлелдеу ережелері мен презентация логикасын ескеруде, академиялық жазу ережелеріне сәйкес аннотациялар мен рефераттар жасауда теориялық, әдістемелік, іс-тәжірибелік білімдерді қарастырады.

Ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің ғалымдары академиялық хаттың не екенін жақсы біледі, бірақ бізде бұл пән енді ғана дами бастады. Бұл ғылыми жұмыстарды жазу кезінде ойларды қысқаша және түсінікті тұжырымдай білуді білдіреді.

Бұл білім ғылыми салаларда, әсіресе халықаралық деңгейде дамығысы келетін зерттеушілерге қажет. Академиялық стиль нақты құрылымымен, ойдың айкындылығымен, мәтінде қателіктердің болмауымен ерекшеленеді.

Өз бетінше жазуды үйретуді бастау үшін білім берудің барлық вертикалын қайта құру ғана емес, сонымен қатар мұғалімдерді қайта даярлау, білім беру процесіне қатысушылардың санасын қайта құру қажет – бұл оңай міндет емес. Дегенмен, ол бірқатар батыс елдерінде, ең алдымен АҚШ-та шешілді, бірақ бұл процесс оңай болған жоқ, әсіресе американдық ғалымдар бұл жолды ізашар ретінде бастан өткергенін ескерсек.

Зерттеу нәтижелері. Біз өзіміздің «Академиялық хат» пәнін оқыту бойынша ғылыми-зерттеу жұмысымыздың 1-ші саласында дайындық жұмыстарды жасадық, ал 2-ші саласында біз эксперимент және бақылау топтарды анықтадық: Эксперименттік және бақылау топтарды І. Жансүгіров атындағы ЖУ дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының білімгерлері құрады, Эксперименттік топта – 25 білімгерлер, бақылау тобында - 25.

Анықтау эксперименті барысында біз келесі мәселелерді шештік:

1. Білімгерлердің педагогикалық кәсіптік білім алу себептерін анықтау.
2. Білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмысының түсінігін анықтау.
3. Білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмысымен айналуын анықтау.
4. Білімгерлердің академиялық хат туралы түсініктерін анықтау.
5. Білімгерлердің «Академиялық хат» пәнінен күтулерін анықтау.

Анықтау эксперименті үш кезеңде өтті:

1. Дайындық кезеңі (эксперименттің мақсаты мен міндеттерін қою, пәндердің әдістері мен топтарын таңдау).
2. Анықтау экспериментін жүргізу (нұсқау беру, диагностикалық әдістемелерді тікелей жүргізу).
3. Қорытынды кезең (нәтижелерді өңдеу, деректерді түсіндіру, әрі қарай іс-қимыл жоспарын анықтау).

Анықтаушы эксперименттің міндеттері оның құрылымы мен әдістерін анықтады.

Сауалнамаларды талдау көрсеткендей, білімгерлердің көпшілігі ғылыми-зерттеу жұмысына оң көзқараспен қарайды және ғылыми-зерттеу жұмыстарының мотивтері білімгерлер үшін үлкен маңызға ие және олар академиялық жазу сабақтарында әртүрлі ғылыми зерттеулерді орындауды және оларды тезисте, очерктерде, ғылыми мақалаларда, ғылыми зерттеулерде, презентацияларда орындауды үйренгісі келеді.

Кешенді зерттеудің арқасында біз 1-кестеде көрсетілген ғылыми жұмысты орындау бойынша білімгерлердің бастапқы деңгейлерін анықтадық:

1. кесте - Ғылыми жұмысты орындау бойынша білімгерлердің бастапқы деңгейлері

Дайындық деңгейлері	Эксперименттік		Бақылау	
	саны	%	саны	%
Төмен	9	36	10	40
Орташа	16	64	15	60
Жоғары	-	-	-	-
Қатысқандардың саны	25	100	25	100

1-кестеден білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауға дайындығының жоғары деңгейі жоқ екенін көруге болады. Білімгерлердің орташа 64, 60% және төмен 36, 40% деңгейлері.

Нәтижелеріне сүйене отырып, білімгерлерге «Академиялық хат» курсы оқу үшін айтарлықтай дайындық қажет екенін атап өткен жөн, өйткені академиялық хат - бұл өз ойларын қысқаша, сонымен бірге жеткілікті сенімді ғылыми мәтін арқылы білдіру және негіздеу мүмкіндігі. Бұл жоғары оқу орнында табысты оқытудың және одан әрі ғылыми-зерттеу қызметінің, оның ішінде халықаралық деңгейде маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Анықтау эксперименті кезеңінде жүргізілген зерттеудің нәтижесі білімгерлерге мүмкіндік беретін «Академиялық хат» курсы қажет екенін растау болды, себебі, академиялық жазу - бұл әртүрлі контексттерде әр түрлі дамитын және жеке ойлау процестерін ғана емес, сонымен қатар ұжымдық және институционалды қалыптастыратын динамикалық және стратегиялық әлеуметтік қызмет. Академиялық хат белгілі бір пәндерде де, жалпы академиялық өмірде де «жұмыстың қалай орындалуында» шешуші рөл атқарады. Академиялық хат арқылы білімгерлер негізгі ұғымдарды үйреніп қана қоймай, білімнің гносеологиялық және тәртіптік негіздерімен танысады, сонымен қатар жаңа мәселелер мен жағдайларды шешу үшін осы ұғымдар мен негіздерді талдайды және қолданады, алған білімдерін тәуелсіз бағалауға, сыни тұрғыдан қарауға үйренеді. Бір сөзбен айтқанда, жазу жоғары білім берудегі когнитивті оқу мақсаттарының барлық спектрін қолдайды және сыни ойлаудың маңызды ынталандырушысы болып табылады.

Сондықтан біз «Академиялық хат» пәнді білімгерлер оқыту мақсатында бұл пәннің тиімділігін анықтауда ғылыми-зерттеу жұмысын орындауға мүмкіндік алдық. Ол үшін біз «Дене шынықтыру және спорт» білім беру бағдарламасының білімгерлеріне силлабус және сабақтардың құрылымдарын, слайд-презентацияларын, тапсырмаларын дайындадық.

Жұмыстың екінші кезеңінен кейін білімгерлердің орындаған тапсырмаларын талдау негізінде 2 бақылау жасалды, оның нәтижелері әлі білімгерлердің төмен деңгейлерін эксперименттік топта 20%-ды, орташа деңгейлерін 72%-ды, жоғары деңгейлерін 8%-ды; бақылау топта төмен деңгейлерін 28%-ды, орташа деңгейлерін 72%-ды, жоғары деңгейлерге жетпегенін көрсетті. Бірақ екі топта білімгерлердің дайындықтары төменнен жоғарланды және эксперимент тобында жоғары деңгейдегі дайындық 8%-ды көрсетті, бастапқы деңгейлерінде жоғары пайыз екі топта болған жоқ. Жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін одан әрі бұл курстың қажет екенін көрсетеді – құрастырылған күнтізбелік-тақырыптық жұмыс жоспары бойынша жұмысты әрі қарай жалғастырдық.

2. кесте - «Академиялық хат» курсының 5-ші аптаның нәтижелері

Дайындық деңгейлері	Эксперименттік		Бақылау	
	саны	%	саны	%
Төмен	5	20	7	28
Орташа	18	72	18	72
Жоғары	2	8	-	-
Қатысқандардың саны	25	100	25	100

Талқылау. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың III кезеңінен кейін «Академиялық хат» курсы бойынша сабақтарды одан әрі өткіздік және 1-ші аралық бақылаудың нәтижелері бойынша 3 байқау жүргізілді, оның нәтижелері тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың осы кезеңінің өнімділігін көрсетті. Осы курс бойынша сабақтарды одан әрі өткізу бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың 3 байқаудың нәтижелері 3-кестеде көрсетілген:

3. кесте - «Академиялық хат» курсының 1-ші аралық бақылаудың нәтижелері

Дайындық деңгейлері	Эксперименттік		Бақылау	
	саны	%	саны	%
Төмен	-	-	2	8
Орташа	20	80	22	88
Жоғары	5	20	1	4
Қатысқандардың саны	25	100	25	100

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың IV кезеңінен кейін сабақтарды өткізу, өткізілген сабақтарды талдау нәтижелері бойынша байқау жасалды, оның нәтижелері 4-кестеде көрсетілген:

4. кесте - «Академиялық хат» курсының нәтижелері

Дайындық деңгейлері	Эксперименттік		Бақылау	
	саны	%	саны	%
Төмен	-	-	1	4
Орташа	14	56	23	92
Жоғары	11	44	1	4
Қатысқандардың саны	25	100	25	100

Қорытынды. Осылайша, «Академиялық хат» курсы бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелері жүргізілген ғылыми-эксперименттік жұмыстың маңыздылығын және осы курстың қажеттілігін көрсетті: ғылыми мәтіндерді, ғылыми-зерттеу жұмыстарды, сондай-ақ ғылыми мақалалар мен басқа да зерттеу және оқу жанрларын жазуға үйрету дағдыларды дамытуда; ғылыми коммуникацияның ерекшеліктерін, пікірталас өнерін, пікірталасты жүргізу әдістерін, академиялық дискурстың ерекшеліктерін, мәтін құру кезінде қолданылатын логика ережелерін, ғылыми мәтіннің құрылымын қалыптастыруын, аргументацияның, композицияның, презентацияның логикасын, ғылыми жұмыстардағы библиографиялық дереккөздер мен библиографиялық сілтемелерді ресімдеуге қойылатын заманауи талаптарын, ғылыми сөйлеу стилін, ғылыми мақаланы орындау әдістемесін, ғылыми-зерттеу жұмысты орындау әдістемесін, баяндаманы, рефератты, эссені, конспект жазу әдістемесін теориялық, іс-тәжірибелік, әдістемелік тұрғыда қарастыруды.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Короткина И. Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика : учебное пособие для вузов / И. Б. Короткина. - Москва: Издательство Юрайт, 2020. -295 с.
2. Короткина И.Б. Академическое письмо: необходимость междисциплинарных исследований. //Высшее образование в России. 2018. Т.27. №10. С.64-74. <https://cyberleninka.ru/article/n/akademicheskoe-pismo-neobhodimost-mezhdistsiplinarnyh-issledovaniy/viewer>.
- 3.Колябина Н.С. Роль академического письма в формировании общепрофессиональных компетенций магистра. Серия Гуманитарные науки. 2016. № 21 (242). Выпуск 31. С.180-184.
- 4.Куприянов А.В. Академическое письмо» и академическая жизнь: опыт адаптации курса внедружественной институциональной среде. Высшее образование в России. //№ 10, 2011. С.31-38.
5. Barrass R. Scientists must write. A guide to better writing for scientists, engineers and students. Routledge, London, 2003.
6. Bogolepova S.V. Teaching academic writing in English: approaches and products // Higher Education in Russia. 2016. No. 1. Page 87-94.

М.Р. Озенбаев, А. Жаныбекова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ. Қазақстан

E-mail: ozenbayevm@bk.ru

БІЛІМ БЕРУДІҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Андатпа. Ұлттық ойындар пән аралық байланыстың негізгі элементі бола алады. Өйткені көп жағдайда оның мазмұны, идеясы мен формасы негізгі роль атқарады. Қазақтың ұлттық ойындары бәсеке мен жарысқа негізделген, оның осы мүмкіншілігін жеткіншектердің денешынықтыру іс-әрекеттерде пайдалану олардың табиғат, қоғам, адам өмірі - туралы білімдерін молайтады, өзара жарысына айналдырсақ сабақтың сапасы мен жеткіншектердің сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығы артады.

Бұл жұмыста қазақтың ұлттық ойындарының дене тәрбиесі сабағындағы маңызы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың дене белсенділігінің төмендеуі және ұлттық құндылықтарға қызығушылығының азаюымен байланысты. Осыған орай, ұлттық ойындарды сабақ үдерісіне енгізу оқушылардың физикалық дамуын арттырудың және ұлттық тәрбие берудің тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Зерттеу мақсаты – қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабақтарында қолданудың тиімділігін анықтау. Зерттеу барысында бақылау, салыстырмалы талдау, сауалнама және педагогикалық эксперимент әдістері қолданылды.

Нәтижесінде ұлттық ойындарды жүйелі түрде пайдалану оқушылардың қозғалыс белсенділігін арттырып, ептілік, жылдамдық, күш, төзімділік сияқты дене қасиеттерін дамытуға оң әсер ететіні анықталды. Сонымен қатар, оқушылардың сабаққа қызығушылығы артып, ұжымдық қарым-қатынасы жақсарғаны байқалды.

Зерттеудің практикалық маңызы – ұлттық ойындарды дене тәрбиесі сабақтарында, сыныптан тыс іс-шараларда тиімді қолдануға болатындығында. Бұл тәсіл оқушылардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, ұлттық мәдениетті құрметтеуге тәрбиелейді.

Түйін сөздер: Қазақтың ұлттық ойындары, дене тәрбиесі, оқушылардың физикалық дамуы, қозғалыс белсенділігі, ұлттық тәрбие, педагогикалық әдістер, сабақ тиімділігі, салауатты өмір салты.

Аннотация. Национальные игры могут быть ключевым элементом междисциплинарного общения. Ведь в большинстве случаев основную роль играет его содержание, идея и форма. Казахские национальные игры основаны на соревновании и соревновании, использование этой возможности в физкультурной деятельности подростков расширит их знания о природе, обществе, жизни человека, повысит качество занятий и мотивацию и интерес подростков к занятиям.

В данной работе рассматривается значение казахских национальных игр на уроках физической культуры. Актуальность исследования заключается в том, что в современной системе образования наблюдается снижение физической активности учащихся и снижение интереса к национальным ценностям. В этой связи внедрение национальных игр в учебный процесс рассматривается как эффективное средство повышения физического развития учащихся и национального воспитания.

Цель исследования – определить эффективность использования казахских национальных игр на уроках физической культуры. В исследовании использовались методы наблюдения, сравнительного анализа, анкетирования и педагогического эксперимента.

В результате установлено, что систематическое использование национальных игр повышает двигательную активность учащихся и положительно влияет на развитие таких физических качеств, как ловкость, скорость, сила, выносливость. Кроме того, наблюдалось повышение интереса учащихся к занятиям и улучшение коллективных отношений.

Практическая значимость исследования заключается в том, что национальные игры можно эффективно использовать на уроках физической культуры, во внеклассных мероприятиях. Такой подход не только укрепляет здоровье учащихся, но и воспитывает уважение к национальной культуре.

Ключевые слова: казахские национальные игры, физическая культура, физическое развитие учащихся, двигательная активность, национальное воспитание, педагогические методы, эффективность занятий, здоровый образ жизни.

Abstract. National games can be a key element of interdisciplinary communication. Indeed, in most cases, the main role is played by its content, idea and form. The Kazakh national games are based on competition and competition, the use of this opportunity in the physical education activities of teenagers will expand their knowledge of nature, society, human life, improve the quality of classes and the motivation and interest of teenagers in classes.

This paper examines the significance of Kazakh national games in physical education lessons. The relevance of the study lies in the fact that in the modern education system there is a decrease in physical activity of students and a decrease in interest in national values. In this regard, the introduction of national games into the educational process is considered as an effective means of improving the physical development of students and national education.

The purpose of the study is to determine the effectiveness of using Kazakh national games in physical education classes. The research used methods of observation, comparative analysis, questionnaires and pedagogical experiment.

As a result, it was found that the systematic use of national games increases the motor activity of students and positively affects the development of such physical qualities as agility, speed, strength, endurance. In addition, there was an increase in student interest in classes and an improvement in collective relations.

The practical significance of the study lies in the fact that national games can be effectively used in physical education classes and extracurricular activities. This approach not only strengthens the health of students, but also fosters respect for national culture.

Keywords: Kazakh national games, physical culture, physical development of students, physical activity, national education, pedagogical methods, effectiveness of classes, healthy lifestyle.

Кіріспе. Денсаулық – тұтастай алғанда адамның өмір әрекеттері мен қоғам дамуының толыққандылығының ең қажетті алғы шарттары болып саналады.

Денсаулық сақтау, нағайту механизмдерін іздестіру, денсаулықтың адамдардың өмір сүру салтына ықпал әсері әрдайым зерттеушілердің назарында болды.

Қазіргі таңда оқушылардың денсаулығының төмендеуі, қозғалыс белсенділігінің азаюы және ұлттық құндылықтарға қызығушылықтың бәсеңдеуі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осындай жағдайда қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабақтарына енгізу – оқушылардың физикалық дамуын жақсартумен қатар, ұлттық мәдениетке деген құрметін арттырудың тиімді жолы. Ұлттық ойындар балалардың ептілік, жылдамдық, төзімділік сияқты дене қасиеттерін дамыта отырып, тәрбиелік мәнге де ие.

Қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабақтарында қолданудың тиімділігін анықтау және оның оқушылардың физикалық және тұлғалық дамуына әсерін зерттеу.

Өмір салты – “Тұрмыс салтының бірлігінде тұтастай алғанда индивидтердің, әлеуметтік топтардың, қоғамның өмір әрекеттерінің типтік түрлерінің жиынтығы” болып саналатын аса маңызды жүйелік категориялар.

Ғылыми әдебиеттерде бұл ұғымның түрлеріне бағалар берілген. Мәселен, А.П. Бутенко өмір салты дегенді: “Тұрмыс салтының бірлігінде тұтастай алғанда индивидтердің, әлеуметтік топтардың, қоғамның өмір әрекеттерінің, формаларының жиынтығы деп түсіндіреді”. Осы тұрғыдан А.П. Бутенко өмір салты ұғымының мәнін: “Өмір салты дегеннің өмір әрекеттері шарттарынан айырмашылығы оның адам” [1].

Осы тұрғыдан А.П. Бутенко өмір салты ұғымының мәнін: “Өмір салты дегеннің өмір әрекеттері шарттарынан айырмашылығы оның адамдардың өмір сүруінің нақты әрекеттері екендігінде”, - еп пайымдайды [2]. Өмір салтын талдау үшін өмір сүру әрекеттерінің формаларының нақты жиынтығы ретінде сол өмірдің өзін зерттеу қажет. Өмір салтын өндіріс құралдары, өмір сүру деңгейлері, табиғи-географиялық жағдайлардың жиынтығы, адамдардың құндылық бағдарлары арқылы айқындау және адамдардың өмір сүрудегі мақсатын қалай өмір сүретінін, немен шұғылданатынын көрсетеді. Міне сондықтан да ол тек өмір сүру шарттарын ғана емес өмір сүру әрекеттерінің формаларының бүткіл жиынтығын қамтиды. Өмір сүру салты адамдардың белсенді түрде бағытталған, жаңартын жаңғыртушы, шығармашылықты іс-әрекетінің нәтижесі мен байқалуы болып табылады. Осыған байланысты адамдардың өмір салты олардың бет-бейнесінің айнасы деуге болады.

“Өмір сүру салты” жеке тұлғалық деңгейде типтік кен жекелікті көрсетеді. В.И. Толстых айтқандай: “Әрбір нақты жағдайда күнделікті тұрмыс-тіршіліктің өзіндік сипаты мен белгілерін ажыратын қорғауға болды” [3]. Яки, “Өмір салты” философиялық категориясы ретінде адамның жеке тұлғалық мінез-құлық мен тіршілік ету деңгейіндегі. Әлеуметтік – типологиялық ерекшелігін білдіреді, сонымен қатар әлеуметтіктің адамның жеке сипатына айналатындығын танытады.

Біздер бұдан әрі өмір салтының мәнін ұғыну үшін, біріншіден өмір салтының құрылымын, құрамдас элементтердің, екіншіден өмір салтын айқындайтын факторларды қарастырамыз. Философтардың пайымдауынша өмір салтының құрылымдық элементтері болып, “Әлеуметтік-шарттастықтағы және қоғамдық - маңызды (еңбек, қоғамдық іс-әрекет, мәдениет)”. Өмір әрекеттерінің формасы. Ондай факторларға күнделікті өмірде көрініс табатын жағаяттар жетеді.

1. Әлеуметтік – экономикалық факторлар.
2. Табиғи – географиялық жағдайлар мен факторлар.
3. Субъектінің өмір салтының табиғатымен байланысты факторлар.

Осы ретте Н. Сарсембаевтың осы топтағы факторларға ұлттық мәдениет, салт-дәстүрлер жатқызатындығын айтып өту керек. Мәселен, Н. Сарсембаевтың ұлттық мәдениет, салт-дәстүрлер жатқызатындағын айтып өту керек [4]. Мәселен, Н. Сарсембаевтың ұлттық салт-дәстүрдің сол қоғам өкілдерінің қоғамдық мінез-құлқын реттеуші материяға айналған идеялар яки ішкі фактор ретінде қарастыратын пайдалауларына назар аудару керек.

Біздің пікірмізше жоғырады қарастырылған факторлар өзара тығыз байланыста әрі олар осы жиынтықта өмір салтына әсер етіп, оның түрлі жатқарын ашып отырады және олардың өмір салтын қалыптастыруда әр қойсысының орны мен ролі бар.

Адам табиғатынан тек қана биологиялық тіршілік иесі ғана емес саналы тіршілік иесі – Homo sapiens. Осыған сәйкес ой мен сана, құндылықтардың белгілі бір иерархиясы субъективті шарт ретінде адамның өмір салтына мақсатты бағытталған сипат берік бүткіл өмір әрекеттерінің барлық формаларын бағытып, ұйымдастырып отырады. Психологтар болса кез келген өмір салтында субъектінің өмір сүре әрекеттеріне тән құндылықтар иерархиясы, дүниетанымы, қажеттіктердің, қызығушылықтардың, қабілеттердің жиынтығы әрдайым белгі беріп отырады. Сондықтан адам дүниетанымын ролін айналып өтуге болмауы.

Сонымен дүниетаным, мұрат (идеал), құндылық бағдар, өмір тұжырымдамалары адамның өмір сүру әрекетінің субъективті шарттары болуымен қатар өмір салтының дамуы мен қалыптасуында ерекше маңызды орын алуы.

Өмір салты проблемасына байланысты социологтар сипаттама беруге де өмір сүру деңгейі, өмір сапасы, өмір сүру мәнері деген категорияларды пайдаланады.

Өмір сүру деңгейі ұғымы адамдардың материалдық және мәдени қажеттіктерінің қанағаттану дәрежесі. (экономикалық жағынан).

Өмір санасы – адамдардың жай күші, комфорттық жағынан қанағаттану дәрежесін көрсетеді (әлеуметтік) категория.

Өмір сүру мәнері – жеке тұлғаның немесе топтардың тұрақты түрде көрініс табатын сипаты, мәнері, әдет, толғамдары, бейімділіктері байқалатын белгілі бір мінез – құлық типтері. Өмір сүру мәнеріне адамның тіршілік етуінің сыртқа формалары арқылы баға берілді (бос уақытын немесе өз жұмысын ұйымдастыру еңбе сферасынан басқа жерде шұғылдантын сүйікті істері, мінез құлық әдебі, құндылықты жақсартатыны, тауламы және т.б.).

Тарихи кезеңдерде әр халықтың мәдениетіне, салт-дәстүріне, байланысты өмір сүру салты қалыптасқан және ол ұрпақтардың бейімделген тәжірибесін көрсетеді.

Осыған байланысты “мәдениет” пен “өмір салты” ұғымдарының мазмұнын ашу қажет.

Мәдениет өзінің маңызда мазмұны арқасында өмір сайының жүйесінде бірқатар әлеуметтік функциялары атқарады:

1. Қоршаған әлемді тану және практика жүзінде жаңғыртып өзгерту функциясы.
2. Әлеуметтік тәжірибені сақтау және жеткізу функциясы.
3. Коммуникативтік – мөлшерлік функциясы.
4. Реттеушілік – нормативтік функциясы.
5. Индивидті әлеуметтендіру тәрбиелу функциясы.

Мәдениеттің адамдардың биологиялық және әлеуметтік өмір сүру салтына амал-жолдары арқылы енуі адам денсаулығының маңызы жақтарының бір белгісі ретінде био-әлеуметтік үйлесімділігін қолдап отыруы оның аса бір маңызда рөл атқаратындығын көрсетеді.

«Денсаулық» ұғымының мәнін ашу қажеттілігі оның “Денешынықтыру әрекеттерінде салт” ұжымының мазмұнын талдауда, оған ықпал етуші факторларын анықтауда әдіснамалық негіз болуымен ерекшеленді.

Ғалымдар денсаулық дегенге: “Денсаулық – ауруы немесе физиологиялық мүкісі жоқ қана емес, дене, рухани,

әлеуметтік аман – саулық жағдайы“, - деп анықтама берді. Бүгінгі күнде денсаулық ұғымына басқада түсініктемелер берілен.

1. Денсаулық – ешқандай ауру, кеселдің болмауы.

2. Денсаулық дене, психоэмоционалдық және әлеуметтік – экономикалық констант.

Зерттеушілер денсаулықтың физиологиялық, эмоционалдық, интеллектуалдық, жеке тұлғалық, әлеуметтік, рухани аспектілерін боліп көрсетеді.

Денсаулықтың физиологиялық аспектісі дегенгі адам ағдасының барлық жүйелерінің денсаулығы. Және органдарының дұрыс ұмыс істеуі.

Денсаулықтың интеллектуалдық аспектісіне адамның денсаулық туралы мағлұматтар алуы, оларды қайдан және қалай ала білуі жөніндегі білімдері.

Эмоционалдық аспектісіне адамдардың өз сезімін ұғынуы және оны білдіре алу іскерлігі.

Денсаулықтың әлеуметтік аспектісіне адамдардың өзінің жеке тұлғалық немесе ер, әйел сияқты жынысына қарай өзін және қомаған ортамен өзара әрекеттестігін саналы түрде ұғынуы.

Жеке тұлғалық аспектісіне адамның өзін өзі жеке тұлға ретінде санамен ұғынуы “мен” дейінгі қасиетінің қалыптасуы.

Денсаулықтың рухани аспектісі біздің тіршілік етудің мәні көрсетеді. Ол денсаулықтың барлық аспектілерін түсінік және соған деген қарым-қатынасын ұғынуға көмектеседі.

Сонымен денсаулық дегеніміз оның өзара байланыстағы, өзара шарттастықтағы физиологиялық, әлеуметтік, интеллектуалдық, эмоционалдық, жеке тұлғалық аспектілерінен құралатын “біртұтастық”. Денсаулық пен өмір сүру адмдардың объективті өзара байланысы “Денешынықтыру әрекеттерінде салты” ұғымы арқылы жүзеге асады.

Егер жеке немесе қоғамдық белсенділіктердің формасы мен көрініс табуы өмір салты деген кеменді ұғымды білдірсе, “денешынықтыру әрекеттерінде салты” индивидтің адами функцияларын орындау мақсатында өзінің өмір жағдайын сауықтыруды еңбек, демалыс, тұрмыс-тіршілік әрекеттерін танытуы. Сонымен, “денешынықтыру әрекеттерінде салтын” бір жағынан өмір сүру формасы болса, екінші жағынан өмір сүру салтында өзге фомалардың жүзеге асуы мен дамуына ықпал ететін шарттары болып табылды. Осылайша “денешынықтыру әрекеттерінде салтын” ұғымын зиянды әдеттерден арылу, гигиеналық нормалар мен ережелерді сақтау, санитарлық ағарту, еңбек, демалыс, тамақтану режимін сақау сияқты медициналық-әлеуметтік белсенділік формаларын сақтау ғана деп түсінбеу керек.

Бұл ретте денешынықтыру әрекеттерінде салты. жөніндегі зерттеулер назар аударалық. Мәселен, бірқатар ғылымдар дене және адмгершілік тәрбиесінің өзара байланысында немесе дене мәдениеті және спортпен шұғылданудың мақсаты жеткіншектердің эстетикалық сапа-қаситтеріне ықпалын, дене тәрбиесінің адамның ары мен тәжінің үйлесімділігіне ықпал-әсеріне назар аударды. бастауыш сынып жеткіншектердің дене тәрбиесі және спортпен шұғылдану мотивациясы, осы әрекет сфераларына қызығушылығы, үнемі күнделікті спорттық жаттығулар жасауға құлшынысы әдеттенуі проблемаларға арналған еңбектерде назар аударарлық. Дене тәрбиесінің медико- физиологиялық аспектілерін және денешынықтыру әрекеттерінде салтын мәселелері де әр қырынан қарастырылған еңбектерде баршылық.

Жарық көрген еңбектерде денешынықтыру әрекеттерінде салтын ұғымына көптеген анықтамалар берілген. Мәселен, зерттеушілер мектеп оқушысының денешынықтыру әрекеттерінде салтын деп оқушының дене мәдениеті, ал дене мәдениет және спорттық белсенділігі денешынықтыру әрекеттерінде салтының деңгейін сипаттайды деп тұжырымдайды. А.Д.Дубогай пайымдауына [5]. Бұл гигиеналық нормалар мен ережелерді ұстану, еңбек, демалыс, тамақтану режелік қадағалау; оңтайлым қозғау режимі; зиянды әдеттерден аулақ болу; жоғары медициналық белсінділік; дұрыс денешынықтыру әрекеттерінде салты мінез-құлық, өздік тәртіптілік.

Кейбір зерттеушілер денешынықтыру әрекеттерінде салтын ұғымы жеткіншектердың жас шамасына қарай қарастырады, Мәселен, А.Д. Дубогай денешынықтыру әрекеттерінде салтын ұғымын бастауыш сынып жеткіншектердің денсаулығын сақтау, нығайтуға ықпал ететін дене мәдениеті белсенділігі, ал жоғары сынып жеткіншектердің оқу-еңбек, әлеуметтік және биологиялық функцияларды тиімді орындауға ықпал ететін, физиологиялық психикалық, адамгершілік денсаулығын нығайтуға көмектесетін күнділікті, мәдени өмір әрекеттерінің маңыздысы [6].

Бүгінгі күні қазақ қоғамында күн тәртібіндегі бірінші проблема ұлттық идеология болып тұр. Себебі, қандай қоғам болса да алдына айқын мақсат қойып, соған жетудің жолын іздейді. Ал біз болсақ, тәуелсіздік алғанымызға он жылдан асса да, осы кезге дейін болашақ даму жолымызды әлі айқындап алған жоқпыз.

Рас, 1998 жылы қабылдаған Қазақстан – 2030 стратегиясында негізінен әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси саланың даму жолдары қарастырылған. Бірақ та, көп этностың өкілдері тұрратын және соған байланысты көп мәдениеттің түрлері шоғырланған республикада рухани-мәдени саланың ескерусіз қалуы, бұл біздің болашақта қандай қоғам құрып, қалай өмір сүру керектігімізді беймәлім жағдайда қалдырып отыр. Сондықтан да біз, ұлттық идеология арқылы осы сұрақтарға жауап беруіміз керек.

Біздің қазіргі ресми идеологтарымыз бұл проблеманы Қазақстанда тұратын халықтардың бәрінің босын қосып, бір “Қазақстандық ұлт” жасау арқылы шешуге болады дейді.

Мүмкін Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерін осылай атау дұрыс та шығар, бірақта өзінің тарихи отанында өмір сүріп отырған қазақтарды былай айту ешқандай қисынға келмейтін, ақылға сыймайтын тірлік.

Әріне, әртүрлі тілде сөлейтін, әртүрлі дінді ұстанатын, әртүрлі тілде сөйлейтін, әртүрлі дінді ұстанатын, әртүрлі мәдениетті бар халықтардың бәріне ортақ бір идея табу оңай шаруа емес. Бірақ та бәріміз бір мемлкетте, бір қоғам өмір сүргеннен кейін, бізге ортақ өмір салтын ұстануға тура келеді. Яғни, қайткен күнде де осы Қазақстанда тұратын адамдардың бәрі алдарына бір ортақ мақсат қойып, бір-бірімен тіл табысып, тату-тәтті өмір сүрулері керек.

Біз Қазақстанды қанша көп ұлтты десек те, мұнда негізінен ең көп тұратын қазақтар, одан кейін орыстар. Сол себепті, бұнда тұратын халықтардың тыныштық пен бейбітшілікте өсіп-өркендеуі осы екі этностың қарым-қатынасына тікелей байланысты. Біздің елімізде жеткіншектер мен жастарды тәрбиелеу – бүкіл халықтық іс болып отыр. Осымен байланысты жанұясының, мектептің, әрбір еңбек ұжымының жеткіншек жастарды тәрбиелеу жауапкершілігі күшейіп отыр. Жеткіншектерны тәрбиелеу ісімен айналысатын адамдардың қай-қайсысы болмасын, оқытып тәрбие беру барысында жеткіншектерның денсаулығы жөнінде жан-жақты хабары болуға тиісті екендігін өмір тәжірибесі көрсетіп отыр.

Бүгігі денешынықтыру әрекеттерінде салтының жолдауы бойынша “жеткіншектерның саулығы” деген ұғымын бір-біріне тәуелді бөліктерден құрылатын бүтіндік болып қарау керек. Бір бөлікте пайда болатын бөліктеріне әср ететіні белгілі. Әбір бөлікті “денсаулықтың түгел бүтіндігі” деген ұғымда түсіну керек. “Тек бүтіндік бірлестігі” деген ұғымын қрастыратын әрбір бөлігі – денсаулықтың нақтылы бір аспекті, анығарақ айтқанда, оларды: жан-тәннің күй-жайы, адамның жеке басының ағза ерекшелігі, рухани жағдайы, қызу-сезім билеу әсерлілігі, ақыл-ой көздеген мүнделері, денсаулықтың әлеуметтік жағдайға,

адамның жеке басының ерекшелігі мен рухани жағдайына, еңбекке байланысы болады.

Енді, алдағы уақытта осы Қазақстанда өмір сүретін барлық этностардың мүддесіне ортақ, олардың мәдени, әлеуметтік, саяси дамуына мүмкіндік жасайтын, оларды ұлтқа, тілге, дінге, тапқа бөлмей бәрінің толыққанды өмір сүруіне мүмкіндік беретін қандай идеология болуы керек? Ондай идеология меніңше, “Денешынықтыру әрекеттерінде салты” болуға тиіс [7].

Себебі, адам болсын, қоғам болсын, табиғат болсын бәрі де қандай да бір өмір заңына бағынады. Адамдар табиғаттың бірден-бір иесі болғандықтан, осы заңдарды ғылыми түрде зерттеп, олардың даму заңын айқындап, күнделікті өмір тіршілігімізде оны дұрыс қолдана білсек, біз парасатты ақыл иесі ретінде осы өмірде адамдардың қолы бақытқа жетуіне мүмкіндік жасаған болар едік.

Ұлт ойындарының бойына ұлтқа тән қасиеттердің бәрі шоғырланған. Олай дейтініміз зерттеулерге қарағанда қазақ халқына тән рухани, мәдени туындылардың бәрі де ең алдымен ойын-тойларда әлеумет құлағына жетіп, бүкіл ұлттың қажетіне асып, мүддесіне жарап, көңілінен шыққандарды ғана ел есінде қалып, өмірге жолдама алған. Қазақ үшін ойын-той көне грек жұртының «агоны» іспеттес ерліктің де, елдіктің де өнердің де сынға түсер қасиетті орыны ретінде бағаланған. Қазақ жұртына, қазақ ұлтына - өнеге жақсылықтың нышандары үлгі болып осы жерден тараған. Сондықтан ұлттық ойын қатынасқан әрбір мереке, жиын тойлар үлгі-өнеге, тәрбие мектебі болып есептелген.

Ұлттық ойындар пән аралық байланыстың негізгі элементі бола алады. Өйткені көп жағдайда оның мазмұны емес, идеясы мен формасы негізгі роль атқарады. Қазақтың ұлттық ойындары бәсеке мен жарысқа негізделген, оның осы мүмкіншілігін жеткіншектердің денешынықтыру іс-әрекеттерде пайдалану олардың табиғат, қоғам, адам өмірі - туралы білімдерін молайтады, өзара жарысына айналдырасақ сабақтың сапасы мен жеткіншектердің сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығы артады.

Әдебиетке шолу. Қазақ халқының ұлттық ойындары – халықтың тарихи-мәдени мұрасының маңызды бөлігі. Олар тек ойын-сауық құралы ғана емес, сонымен қатар жас ұрпақты тәрбиелеудің, денесін шынықтырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Бұл мәселе көптеген ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелген.

Ұлттық ойындардың тәрбиелік мәнін алғаш зерттегендердің бірі – Мұхтар Әуезов. Ол өз еңбектерінде қазақ ойындарының халық өміріндегі орнын, олардың балалар тәрбиесіндегі рөлін атап көрсеткен. Ғалым ойындарды халықтың тұрмыс-тіршілігімен, әдет-ғұрпымен тығыз байланыстыра отырып қарастырған.

Сонымен қатар, Әлкей Марғұлан ұлттық ойындардың шығу тегі мен тарихи дамуын зерттеп, олардың көшпелі өмір салтымен байланысын дәлелдеген. Оның пікірінше, ойындар арқылы жастардың ептілігі, батылдығы, төзімділігі қалыптасқан.

Педагогикалық тұрғыдан ұлттық ойындардың маңызын қарастырған ғалымдардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол балаларды оқыту мен тәрбиелеуде ойын элементтерін қолданудың тиімділігін көрсеткен. Оның еңбектерінде ойын – оқыту процесінің ажырамас бөлігі ретінде сипатталады.

Қазіргі педагогика және дене тәрбиесі саласында ұлттық ойындарды қолдану мәселесін зерттеген ғалымдардың қатарында Жүсіпбек Аймауытов ерекше орын алады.

Ол ойынның баланың психологиялық дамуына, қимыл-қозғалыс белсенділігін арттыруға әсерін ғылыми тұрғыдан негіздеген.

Зерттеушілердің көпшілігі (мысалы, Серік Қалиев, Қайрат Жарықбаев) ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағында қолданылуы оқушылардың: қозғалыс белсенділігін арттыратынын, денсаулығын нығайтатынын, ұлттық сана-сезімін қалыптастыратынын, ұжымдық қарым-қатынас дағдыларын дамытатынын атап көрсетеді.

Сонымен бірге, қазіргі ғылыми еңбектерде ұлттық ойындардың білім беру процесіне енгізілуі оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырып, дене жаттығуларын орындауға деген ынтасын күшейтетіні дәлелденген.

Зерттеу әдіснамасы.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау

Бақылау әдісі

Педагогикалық эксперимент

Сауалнама жүргізу

Салыстырмалы талдау әдісі

Теориялық әдістер.

Бұл әдістер ғылыми әдебиеттерді талдауға бағытталған:

психологиялық-педагогикалық еңбектерді саралау;

арихи деректер мен этнографиялық материалдарды зерттеу;

салыстырмалы талдау жасау.

Эмпирикалық әдістер

Зерттеудің практикалық бөлігінде келесі әдістер қолданылады:

Бақылау – дене тәрбиесі сабақтарында ұлттық ойындарды қолдану барысын бақылау;

Сауалнама – оқушылар мен мұғалімдердің пікірін анықтау;

Әңгімелесу – тәжірибелі ұстаздардың тәжірибесін жинақтау;

Педагогикалық эксперимент кезеңдері

1. Анықтау кезеңі – бастапқы деңгейін анықтау (оқушылардың физикалық дайындығы);

2. Қалыптастыру кезеңі – ұлттық ойындарды жүйелі енгізу;

3. Бақылау кезеңі – алынған нәтижелерді талдау және салыстыру.

Зерттеу нәтижелері. Қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабағында қолдануға бағытталған зерттеу жұмысының нәтижелері теориялық талдау мен Педагогикалық эксперимент барысында алынған мәліметтерге негізделеді. Зерттеу бірнеше кезең бойынша жүргізіліп, нақты көрсеткіштер арқылы бағаланды. Зерттеудің бастапқы кезеңінде оқушылардың дене дайындығы мен сабаққа қызығушылық деңгейі анықталды. Нәтижелер көрсеткендей:

- оқушылардың көпшілігінде қозғалыс белсенділігі төмен деңгейде болды;

- дене тәрбиесі сабағына қызығушылық жеткіліксіз;

- ұлттық ойындар туралы білімдері шектеулі екені байқалды.

- оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі артты;

- сабаққа деген қызығушылық жоғарылады;

- оқушылар ойын арқылы жаттығуларды еркін әрі ынтамен орындады.

Физикалық көрсеткіштер бойынша:

- жылдамдық пен ептілік деңгейі жақсарды;
- төзімділік көрсеткіштері артты;
- қозғалыс үйлесімділігі дамыды.

Зерттеу нәтижелері төмендегіні дәлелдеді:

- ұлттық ойындар оқушылардың физикалық дамуына оң әсер етеді;
- олардың сабаққа деген мотивациясын арттырады;
- тәрбиелік және әлеуметтік маңызы жоғары;
- дене тәрбиесі сабағын қызықты әрі тиімді етеді.

Жүргізілген зерттеу жұмысы қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабағында қолдану – ғылыми тұрғыдан негізделген және практикалық жағынан тиімді әдіс екенін көрсетті. Бұл тәсіл оқушылардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, олардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Талқылау. Қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабағында қолдану мәселесі – қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті бағыттардың бірі. Әдебиеттерге сүйене отырып, бұл ойындардың тек физикалық жаттығу құралы ғана емес, кешенді тәрбиелік әсері бар екені анық байқалады.

Біріншіден, ұлттық ойындар оқушылардың табиғи қозғалыс белсенділігін арттырады. Дәстүрлі жаттығулар кейде бірсарынды болып келсе, «Ақсерек-көксерек», «Арқан тартыс», «Асық ату» сияқты ойындар оқушыларды қызықтырып, олардың сабаққа белсенді қатысуына ықпал етеді. Осы тұрғыда Жүсіпбек Аймауытов ойынның баланың ішкі мотивациясын арттыратын маңызды құрал екенін атап өтеді.

Екіншіден, ұлттық ойындар арқылы оқушылардың дене сапалары (жылдамдық, ептілік, төзімділік, күш) табиғи түрде дамиды. Мысалы, «Қыз қуу» ойыны жылдамдық пен төзімділікті талап етсе, «Көкпар» батылдық пен күшті дамытады. Бұл ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай бейімделіп, дене тәрбиесі бағдарламасына тиімді енгізілуі мүмкін.

Үшіншіден, ұлттық ойындардың тәрбиелік маңызы ерекше. Серік Қалиев өз еңбектерінде ұлттық ойындар арқылы оқушылардың ұлттық сана-сезімі қалыптасып, салт-дәстүрге деген құрметі арта түсетінін көрсетеді. Бұл – қазіргі жаһандану жағдайында өте маңызды фактор.

Сонымен қатар, ұлттық ойындар ұжымдық қарым-қатынасты дамытады. Командалық ойындар барысында оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, өзара көмек көрсетуге, жауапкершілік алуға үйренеді. Бұл әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Дегенмен, кейбір мәселелер де бар. Мысалы:

- барлық мұғалімдер ұлттық ойындарды әдістемелік тұрғыда дұрыс қолдана бермейді;
- оқу бағдарламасында ұлттық ойындарға бөлінген уақыт шектеулі;
- кейбір ойындар қауіпсіздік талаптарына толық сәйкес келмей жатады.

Осыған байланысты, ұлттық ойындарды дене тәрбиесі сабағында тиімді пайдалану үшін:

- арнайы әдістемелік нұсқаулықтар әзірлеу,
- мұғалімдердің біліктілігін арттыру,
- ойындарды жас ерекшеліктеріне қарай бейімдеу қажет.

Қорытынды. Қорытындылай келе, ұлттық ойындарды дене тәрбиесі сабағында қолдану – оқушылардың денсаулығын нығайтудың, оларды жан-жақты дамытудың және ұлттық құндылықтарды дәріптеудің тиімді жолы. Бірақ оны жүйелі, ғылыми негізде ұйымдастыру маңызды.

Зерттеу нәтижелерін мектептің дене тәрбиесі сабақтарында, спорттық үйірмелерде және тәрбие сағаттарында қолдануға болады. Ұлттық ойындарды пайдалану мұғалімдерге сабақты түрлендіруге, оқушылардың белсенділігін арттыруға және ұлттық тәрбие беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тәсіл салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Аскарова Ж. Болашақ мұғалім даярлаудағы ақпараттық мәдениет «Ұлагат» 1999ж № 6, 7-8б.
2. Асылыов Ұ. Нұскабайұлы.Ж.«Ұстазы мейрім, шәкірті пейілді» Әдеп ынабаттылық дәрістері 1998ж, 63б.
3. Бейтпейұлы А.«Мұғалімдік мамандық адамтанушы» Қазақстан мектебі 2006ж №10 76б.
4. Жансүгіров А.«Мұғалім мен оқушы қарым-қатынас технологиясы». Қазақстан мектебі 2001ж №4 26б.
5. Дубогай А.Д.Психолого-педагогические основы формирования здорового образа жизни школьников младших классов: диссертация д.п.н. Киев, 1991, 347с.
6. Наубаева К., «Өзара қарым-қатынас және мінез құлық» Қазақстан мектебі 2000ж.,№3.
7. Ж. Қоянбаев, Р.Қоянбаев. Педагогика. - Алматы, 199.

А.К. Мухамадиев

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ: ОПЫТ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматривается система мониторинга и оценки эффективности государственных программ в Республике Казахстан. Анализируются институциональные и методологические основы оценки результатов реализации государственных программ, а также ключевые инструменты контроля и мониторинга. Особое внимание уделяется роли индикаторов эффективности, цифровых платформ и механизмов стратегического планирования. Обосновано, что совершенствование системы мониторинга и оценки способствует повышению результативности государственного управления и эффективности использования бюджетных ресурсов.

Ключевые слова: государственные программы, мониторинг, оценка эффективности, Республика Казахстан, государственное управление, индикаторы эффективности, стратегическое планирование, бюджетная политика, цифровые технологии.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін мониторингтеу және бағалау жүйесі қарастырылады. Мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру нәтижелерін бағалаудың институционалдық және әдістемелік негіздері, сондай-ақ бақылау мен мониторингтің негізгі құралдары талданады. Тиімділік индикаторларының, цифрлық платформалардың және стратегиялық жоспарлау тетіктерінің рөліне ерекше назар аударылады. Мониторинг және бағалау жүйесін жетілдіру мемлекеттік басқарудың нәтижелілігін және бюджет қаражатын тиімді пайдалануды арттыруға ықпал ететіні негізделеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік бағдарламалар, мониторинг, тиімділікті бағалау, Қазақстан Республикасы, мемлекеттік басқару, тиімділік индикаторлары, стратегиялық жоспарлау, бюджеттік саясат, цифрлық технологиялар.

Abstract. The article examines the system of monitoring and evaluating the effectiveness of state programs in the Republic of Kazakhstan. It analyzes the institutional and methodological foundations for assessing the results of state program implementation, as well as key monitoring and control tools. Special attention is given to performance indicators, digital platforms, and strategic planning mechanisms. It is substantiated that improving the monitoring and evaluation system contributes to enhancing public administration performance and the efficient use of budgetary resources.

Keywords: state programs, monitoring, performance evaluation, Republic of Kazakhstan, public administration, performance indicators, strategic planning, budget policy, digital technologies.

Введение. В современных условиях государственного управления особое значение приобретает повышение эффективности реализации государственных программ, поскольку именно они выступают ключевым инструментом достижения стратегических целей социально-экономического развития страны. Государственные программы охватывают широкий спектр направлений — от экономического роста и развития инфраструктуры до социальной политики, здравоохранения и образования, что делает их важнейшим элементом системы государственного планирования.

В Республике Казахстан система государственных программ играет центральную роль в реализации стратегических приоритетов развития, определённых на уровне долгосрочных национальных стратегий [1]. Эффективность их реализации напрямую влияет на качество государственного управления, рациональность использования бюджетных средств и уровень достижения целевых показателей развития регионов и страны в целом.

В этих условиях особую актуальность приобретает система мониторинга и оценки эффективности государственных программ. Мониторинг позволяет осуществлять непрерывное наблюдение за ходом реализации программ, выявлять отклонения от запланированных показателей и своевременно корректировать управленческие решения [2]. Оценка эффективности, в свою очередь, обеспечивает комплексный анализ достигнутых результатов и степени достижения поставленных целей.

Современные подходы к мониторингу и оценке государственных программ основаны на использовании системы индикаторов, цифровых инструментов и механизмов стратегического планирования. Это позволяет повысить объективность оценки, обеспечить прозрачность процессов реализации программ и усилить подотчётность государственных органов.

Несмотря на наличие развитой нормативно-правовой базы и институциональных механизмов, в практике реализации государственных программ сохраняются определённые проблемы. К ним относятся недостаточная согласованность индикаторов, формальный характер отдельных элементов мониторинга, а также ограниченная интеграция информационных систем. Это требует дальнейшего совершенствования существующей системы оценки эффективности.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью повышения результативности государственных программ и обеспечения более эффективного использования бюджетных ресурсов в условиях ограниченности финансовых возможностей и возрастающих требований к качеству государственного управления.

Для достижения поставленной цели необходимо рассмотреть теоретические и институциональные основы мониторинга государственных программ, проанализировать применяемые методы оценки эффективности, а также выявить основные проблемы и направления их совершенствования.

Обзор литературы. Вопросы мониторинга и оценки эффективности государственных программ являются важным направлением современных исследований в области государственного управления, публичной политики и бюджетного планирования. В научной литературе подчёркивается, что эффективная система оценки результатов государственных программ является ключевым условием повышения качества государственного управления и рационального использования бюджетных ресурсов.

Теоретические основы оценки эффективности государственных программ формировались в рамках концепций результативного государственного управления (results-based management), стратегического планирования и программно-целевого подхода. В рамках данных подходов акцент делается на необходимости ориентации государственных программ не только на процесс их реализации, но и на достижение конкретных измеримых результатов [3].

В научных исследованиях подчеркивается, что система мониторинга является неотъемлемым элементом управления государственными программами, обеспечивающим постоянное наблюдение за ходом их реализации [4]. Мониторинг рассматривается как инструмент оперативного контроля, позволяющий выявлять отклонения от плановых показателей и своевременно принимать корректирующие управленческие решения.

Отдельное направление исследований связано с оценкой эффективности государственных программ. В литературе выделяются различные подходы к оценке, включая количественные методы (на основе индикаторов и показателей результативности) и качественные методы (экспертная оценка, анализ социально-экономического воздействия) [5]. При этом отмечается, что наиболее эффективным является комбинированный подход, сочетающий оба направления.

Важное место в научной литературе занимает анализ системы индикаторов эффективности. Исследователи отмечают, что качество мониторинга и оценки во многом зависит от корректности выбора показателей, их измеримости и соответствия стратегическим целям развития [6]. Недостаточная проработанность системы индикаторов может снижать объективность оценки результатов государственных программ.

В современных исследованиях также уделяется внимание цифровизации процессов мониторинга и оценки. Использование информационных систем, цифровых платформ и аналитических инструментов позволяет повысить оперативность сбора данных, улучшить их достоверность и обеспечить более прозрачный контроль за реализацией государственных программ.

В контексте международного опыта подчеркивается, что развитые системы мониторинга и оценки государственных программ широко используются в странах с высоким уровнем эффективности государственного управления. В этих странах акцент делается на результативность, подотчетность и прозрачность использования бюджетных средств.

В исследованиях, посвящённых Казахстану, отмечается, что страна последовательно развивает систему программно-целевого планирования и мониторинга государственных программ. Вместе с тем сохраняются определённые проблемы, связанные с фрагментарностью подходов к оценке, недостаточной интеграцией информационных систем и формальным характером отдельных процедур мониторинга.

Методология исследования. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории государственного управления, бюджетного планирования и программно-целевого подхода. Такой подход позволяет всесторонне рассмотреть систему мониторинга и оценки эффективности государственных программ в Республике Казахстан и выявить ключевые особенности её функционирования.

В исследовании применяется системный подход, который рассматривает государственные программы как элемент целостной системы государственного управления, включающей цели развития, механизмы реализации, систему индикаторов и инструменты контроля. Это позволяет выявить взаимосвязи между этапами планирования, реализации и оценки государственных программ.

Теоретическую основу исследования составляют концепции результативного управления (results-based management), программно-целевого планирования и стратегического государственного управления. Особое внимание уделяется роли мониторинга как инструмента оперативного управления и оценки как механизма анализа достигнутых результатов.

Эмпирическую базу исследования составляют государственные программы Республики Казахстан, стратегические и программные документы, нормативно-правовые акты, а также аналитические материалы государственных органов и международных организаций.

Особое внимание уделено анализу системы индикаторов эффективности, механизмов сбора и обработки данных, а также использованию цифровых инструментов в процессе мониторинга государственных программ.

Обсуждение. Проведённый анализ системы мониторинга и оценки эффективности государственных программ в Республике Казахстан позволяет сделать вывод о том, что данная система является ключевым элементом программно-целевого управления и играет важную роль в обеспечении результативности государственной политики. Мониторинг и оценка выступают не только инструментами контроля, но и механизмами обратной связи, позволяющими корректировать управленческие решения и повышать эффективность использования бюджетных ресурсов.

Одним из основных результатов исследования является подтверждение того, что эффективность государственных программ напрямую зависит от качества системы индикаторов. Индикаторы выступают базовым инструментом измерения результатов, позволяя оценивать степень достижения целей программ. Однако на практике сохраняются проблемы, связанные с недостаточной точностью показателей, их избыточным количеством и слабой увязкой с конечными социально-экономическими результатами.

Система мониторинга в Республике Казахстан обеспечивает регулярное отслеживание хода реализации государственных программ, что позволяет выявлять отклонения от плановых показателей на ранних этапах [7]. Это способствует повышению оперативности управленческих решений и снижению рисков неэффективного расходования бюджетных средств. Вместе с тем отмечается, что мониторинг в ряде случаев носит формализованный характер и ориентирован преимущественно на отчётность, а не на реальное управление результатами.

Важную роль в повышении эффективности государственных программ играет система оценки, которая позволяет проводить комплексный анализ достигнутых результатов. В отличие от мониторинга, оценка направлена на выявление конечного эффекта реализации программ, включая социальные и экономические последствия [8]. Однако существующая практика оценки в Казахстане в значительной степени ориентирована на количественные показатели, что ограничивает возможность полноценного анализа качественных изменений.

Особое значение имеет цифровизация процессов мониторинга и оценки. Внедрение информационных систем и цифровых платформ позволяет повысить прозрачность, оперативность и точность сбора данных. Использование цифровых инструментов способствует формированию более объективной картины реализации государственных программ и снижает влияние субъективного фактора. Тем не менее уровень интеграции информационных систем между государственными органами остаётся недостаточным, что затрудняет формирование единой аналитической базы.

Сравнительный анализ международной практики показывает, что в развитых странах система мониторинга и оценки государственных программ более ориентирована на результативность и социальный эффект. В таких системах особое внимание уделяется не только количественным показателям, но и качественной оценке влияния программ на уровень жизни населения. Это подчеркивает необходимость дальнейшего совершенствования подходов к оценке эффективности в Казахстане.

С институциональной точки зрения важным фактором эффективности системы мониторинга и оценки является уровень координации между государственными органами. Недостаточная согласованность действий различных ведомств может приводить к дублированию функций, разрозненности данных и снижению качества аналитической информации. В этой связи актуальным является развитие единой системы управления данными и усиление межведомственного взаимодействия.

Также следует отметить, что эффективность системы мониторинга и оценки во многом зависит от кадрового потенциала государственных служащих. Недостаточный уровень аналитических компетенций может ограничивать возможности качественного анализа данных и использования современных инструментов оценки. Это обуславливает необходимость повышения квалификации кадров в сфере программного управления и анализа данных.

Таким образом, обсуждение результатов показывает, что система мониторинга и оценки эффективности государственных программ в Казахстане обладает значительным потенциалом, однако требует дальнейшего совершенствования. Основные направления развития включают повышение качества системы индикаторов, усиление цифровой интеграции, переход к более комплексной оценке результатов и развитие институционального взаимодействия между государственными органами.

Закключение. Проведённое исследование позволило комплексно проанализировать систему мониторинга и оценки эффективности государственных программ в Республике Казахстан и определить её ключевую роль в повышении результативности государственного управления. Установлено, что данная система является важнейшим инструментом программно-целевого подхода, обеспечивающим контроль, анализ и корректировку реализации государственных программ.

Одним из основных выводов является то, что эффективность государственных программ во многом зависит от качества системы индикаторов. Корректно сформированная система показателей позволяет объективно оценивать степень достижения целей, однако существующие проблемы, связанные с их избыточностью и недостаточной связью с конечными результатами, снижают общую эффективность оценки.

Также установлено, что система мониторинга обеспечивает оперативное отслеживание хода реализации государственных программ и способствует своевременному выявлению отклонений. Однако в ряде случаев мониторинг носит формальный характер и ориентирован преимущественно на отчётность, что ограничивает его управленческий потенциал.

Система оценки эффективности позволяет анализировать конечные результаты государственных программ, включая их социально-экономическое воздействие. Вместе с тем преобладание количественных подходов в оценке ограничивает полноту анализа и требует более широкого использования качественных методов.

Особое значение приобретает цифровизация процессов мониторинга и оценки, которая способствует повышению прозрачности, оперативности и точности анализа данных. Однако недостаточная интеграция информационных систем и разрозненность данных остаются значимыми проблемами, требующими решения.

Таким образом, можно сделать вывод, что система мониторинга и оценки эффективности государственных программ в Республике Казахстан является важным элементом государственного управления, однако нуждается в дальнейшем совершенствовании. Основными направлениями развития являются повышение качества системы индикаторов, усиление цифровой интеграции, развитие межведомственного взаимодействия и переход к более комплексной оценке результатов программ.

Список литературы.

1. Бухтерова О.Ю. Принципы и методы финансового планирования // Экономика и предпринимательство. 2014. № 11 (ч. 4). С. 560–563.
2. Берлин С.И. Современные тенденции развития российского предпринимательства / С.И. Берлин, С.Х. Берлина, Д.В. Петров // Вестник ИМСИТ. - 2015. - № 1(61). - С.27. Юнусова Е.В. Развитие российской экономики в условиях научно-технического прогресса // Вестник Российского университета кооперации. 2019. № 2 (36). С. 95–98.
3. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. – М.: Юнити-Дана, 2000. – С. 98.
4. Адаменко А.А. Организация коммуникационного воздействия в управлении бизнес процессом предприятия // Вестник Академии знаний. - 2019. - №4(33). - С.20-24.
5. Методологические основы планирования и прогнозирования бюджетов [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:3/> (Дата обращения 10.11.2019).
6. Финансовое планирование в образовательном учреждении [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:21/> (Дата обращения 11.11.2019).
7. Основы планирования расходов государственного бюджета [Электронный ресурс]. URL: <https://economuch.com/munitsipalnyie-finansyi-gosudarstvennyie/osnovyi-planirovaniya-rashodov-47157.html> (Дата обращения 10.11.2019).
8. Bureau of National Statistics (2022). Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>

С.С. Жексембаев, Ж.О. Ахметов

*Жетысуский университет им И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдыкорган,
E-mail: bsultanzheksembaev@gmail.com, zhanibek.ahmetov@mail.ru*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК УСЛОВИЕ ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ, УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ И АДАПТАЦИИ ОРГАНИЗМА ШКОЛЬНИКА В ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В данной работе рассматривается использование физкультурно-оздоровительных технологий как важного условия физического развития, укрепления здоровья и успешной адаптации организма школьников в условиях высокотехнологичной образовательной среды. Актуальность темы обусловлена ростом учебной нагрузки, увеличением времени, проводимого за цифровыми устройствами, и снижением уровня двигательной активности детей. В исследовании анализируются современные подходы к внедрению оздоровительных технологий в образовательный процесс, включая динамические паузы, игровые формы занятий, элементы фитнеса, дыхательные и релаксационные упражнения.

Особое внимание уделяется влиянию данных технологий на функциональное состояние организма школьников, их физическую подготовленность, уровень работоспособности и психоэмоциональное состояние. Подчеркивается, что систематическое применение физкультурно-оздоровительных методов способствует профилактике гиподинамии, повышению иммунитета и формированию устойчивой мотивации к здоровому образу жизни.

В результате делается вывод о том, что интеграция физкультурно-оздоровительных технологий в высокотехнологичную образовательную среду является необходимым условием гармоничного развития личности школьника, обеспечивая баланс между интеллектуальной нагрузкой и физической активностью.

Ключевые слова: физкультурно-оздоровительные технологии, укрепление и сохранение здоровья, адаптация организма, высокотехнологичная образовательная среда, двигательная активность, физическая рекреация.

Аңдатпа. Бұл жұмыс мектеп оқушыларының физикалық дамуының, денсаулығын нығайтудың және жоғары технологиялық білім беру ортасына сәтті бейімделудің маңызды факторы ретінде дене шынықтыру және денсаулық сақтау технологияларын пайдалануды қарастырады. Бұл тақырыптың өзектілігі академиялық жүктеменің артуы, цифрлық құрылғыларға жұмсалатын уақыттың ұлғаюы және балалар арасындағы физикалық белсенділік деңгейінің төмендеуіне байланысты. Зерттеуде динамикалық үзілістерді, ойын негізіндегі оқытуды, фитнес элементтерін, тыныс алу және релаксация

жаттығуларын қоса алғанда, сауықтыру технологияларын оқу үдерісіне енгізудің заманауи тәсілдері талданады.

Бұл технологиялардың мектеп оқушыларының функционалдық жағдайына, дене дайындығына, оқу үлгеріміне, психоэмоционалдық әл-ауқатының әсеріне ерекше назар аударылады. Дене шынықтыру және сауықтыру әдістерін жүйелі қолдану физикалық белсенділіктің алдын алуға, иммунитетті көтеруге және салауатты өмір салтын ұстануға тұрақты мотивацияны қалыптастыруға көмектесетіні атап өтіледі.

Нәтижесінде дене шынықтыру және денсаулық сақтау технологияларын жоғары технологиялық білім беру ортасына кіріктіру оқушы тұлғасының үйлесімді дамуының, интеллектуалдық жүктеме мен дене белсенділігі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Дене тәрбиесі және денсаулық сақтау технологиялары, денсаулықты нығайту және сақтау, денені бейімдеу, жоғары технологиялық білім беру ортасы, дене шынықтыру, дене шынықтыру.

Abstract. This paper examines the use of physical education and health technologies as an important factor in the physical development, health promotion, and successful adaptation of schoolchildren in a high-tech educational environment. The relevance of this topic is driven by the increasing academic workload, increased time spent on digital devices, and declining physical activity levels among children. The study analyzes modern approaches to integrating wellness technologies into the educational process, including dynamic breaks, game-based learning, fitness elements, breathing and relaxation exercises. Particular attention is paid to the impact of these technologies on schoolchildren's functional state, physical fitness, performance, and psycho-emotional well-being. It is emphasized that the systematic use of physical education and health-improving methods helps prevent physical inactivity, boost immunity, and foster a lasting motivation for a healthy lifestyle. As a result, it is concluded that the integration of physical education and health technologies into a high-tech educational environment is a necessary condition for the harmonious development of the student's personality, ensuring a balance between intellectual workload and physical activity.

Key words: Physical education and health technologies, strengthening and maintaining health, adaptation of the body, high-tech educational environment, physical activity, physical recreation.

Введение. В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об образовании» одним из принципов государственной политики является приоритетность развития системы образования; доступность образования всех уровней для населения с учетом интеллектуального развития, психофизиологических и индивидуальных особенностей каждого лица [1].

Одной из главных задач школы является создание условий, гарантирующих формирование и укрепление здоровья учащихся. Основным из средств реализации этой задачи является формирование здорового образа жизни (ЗОЖ).

Универсальным механизмом формирования навыков здорового образа жизни остается оздоровительно-педагогическое воздействие на стиль жизни школьников, поскольку уровень и качество жизни каждого ребенка обусловлены материальными возможностями его семьи.

Находясь в процессе роста и развития организм школьника подвержен влиянию различных факторов окружающей среды. Влияние внешних факторов сказывается на функциональном состоянии детского организма на всем периоде его развития. Под воздействием внешней среды и естественных процессов организм школьника постоянно адаптируется. Один из способов адаптации - использование возможностей физического воспитания с использованием физкультурно-оздоровительных технологий [2].

Систематическая физическая активность значительно улучшает физическое здоровье школьника, особенно состояние опорно-двигательной и сердечно-сосудистой систем, которые испытывают дополнительные нагрузки, связанные с использованием средств информатизации в образовательной деятельности.

Физкультурно-оздоровительные технологии направлены на физическое развитие школьников: закаливание организма, тренировку силы, выносливости, быстроты, гибкости и ловкости. Используются на уроках физической культуры, в работе спортивных секций, во внеклассной и внешкольной работе с учащимися.

Обзор литературы. В научной литературе физкультурно-оздоровительные технологии рассматриваются как система средств, методов и организационных форм, направленных на сохранение и укрепление здоровья учащихся средствами физической культуры.

Исследователи подчеркивают, что:

ФОТ включают диагностику состояния здоровья, планирование нагрузки и контроль результатов; их цель — достижение устойчивого уровня здоровья, повышение функциональных возможностей организма и профилактика заболеваний. К базовым работам относятся труды: В.Н. Селуянова (Теория оздоровительной физической культуры); Т.Ю. Круцевич (Методика физического воспитания); Н.К. Смирнова (Здоровьесберегающие технологии).

Анализ литературы выявил ряд проблем: недостаточная интеграция ФОТ в цифровую образовательную среду; нехватка методик индивидуализации нагрузок; низкая мотивация школьников к двигательной активности; противоречие между ростом учебной нагрузки и потребностью в движении.

Обзор литературы показывает, что физкультурно-оздоровительные технологии являются: ключевым фактором физического развития школьников; эффективным средством укрепления здоровья; важным механизмом адаптации в условиях высокотехнологичной образовательной среды.

Их дальнейшее развитие связано с цифровизацией образования и необходимостью создания здоровьесберегающей образовательной экосистемы.

Физкультурно-оздоровительная технология – это способ реализации деятельности, направленной на достижение и поддержание физического благополучия и на снижение риска развития заболеваний средствами физической культуры и оздоровления; способов организации и осуществления конкретных действий, необходимых для выполнения физкультурно-оздоровительной деятельности. Эти технологии основываются на достижениях медицины. Целью любой физкультурно-оздоровительной технологии является оздоровление и реализация физкультурно-оздоровительной деятельности в образовательном учреждении [3].

Составными компонентами технологии является определение уровня здоровья, тестирование физической подготовленности учащихся, а также вопросы управления внедрением физкультурно-образовательных технологий в образовательных процесс в условиях высокотехнологичной среды образовательного учреждения.

Оздоровительная физическая культура обеспечивает укрепление и сохранение здоровья, способствует формированию у школьников навыка здорового образа жизни. Задачей оздоровительной физической культуры является общее оздоровление,

повышение сопротивляемости организма вредным воздействиям внешней среды, предупреждение заболеваний и т.д. Занятия оздоровительной физической культурой не ставят себе задачу достижения каких-либо спортивных результатов или лечения болезней и доступны всем практически здоровым людям. В оздоровительной физической культуре можно выделить как минимум три аспекта: деятельностный, предметно-ценностный и результативный [4].

Физкультурно-оздоровительные технологии - способ осуществления разнообразной физкультурно-оздоровительной деятельности. Это база, на которой строится физкультурно-оздоровительная работа в образовательном учреждении.

В условиях высокотехнологичной среды образовательного учреждения физкультурно-оздоровительные технологии могут осуществляться по разным направлениям: шейпинг, аэробика, фитнес, бодибилдинг, калланетика, изотон, а также бег, туризм, плавание как оздоровительные виды спорта, скандинавская ходьба и прочие виды деятельности, которые используются в досуговой деятельности [5].

Методология исследования. Исследования по данной теме основывались на комплексном подходе, включающем анализ научной литературы и педагогическое наблюдение. В исследовании применялись методы анкетирования, тестирования физического состояния школьников и мониторинга показателей здоровья. Особое внимание уделялось внедрению физкультурно-оздоровительных технологий в учебный процесс с учетом особенностей высокотехнологичной образовательной среды. Полученные результаты позволили выявить влияние физической активности на уровень здоровья и адаптационные возможности школьников.

Одним из основных факторов здорового образа жизни современного человека является рациональная двигательная активность, проявляемая в виде естественных локомоций (ходьба, бег, плавание, езда на велосипеде), игровых дисциплин, силовых и гимнастических комплексов, тренажерных систем, а также различных нетрадиционных упражнений, как правило, инновационного характера [6]. Регулярная физическая активность значительно улучшает физическое здоровье, особенно состояние опорно-двигательной и сердечнососудистой систем, повышают иммунитет, положительно влияют на общий тонус человека, что является актуальным для профилактики заболеваний, связанных с внедрением информационных технологий и компьютеризацией образовательного процесса в школе, снижением двигательной активности учащихся, проводящих время за компьютером.

Здоровье всего организма определяет здоровье позвоночника. Недостаточная двигательная активность приводит к заболеваниям опорно-двигательного аппарата. Особенно страдают школьники, проводящие много времени за компьютером, что актуально при обучении в условиях высокотехнологичной среды образовательного учреждения. В условиях воздействия неблагоприятных факторов, связанных с использованием средств информатизации в образовательном процессе, особое значение приобретает профилактика заболеваний опорно-двигательного аппарата. В качестве основных мер по профилактике заболеваний позвоночника применяются массаж и физические упражнения [7].

Использование мелких предметов помогают контролировать правильность выполнения упражнения. Поэтому широко применяются упражнения с гимнастическими палками, обручами, кеглями, лентами, с длинной веревкой, флажками, скакалками. При этом планируется использование одного и того же предмета на занятии многократно. Если, например, на занятии запланированы упражнения с гимнастической палкой, то в вводную часть можно включить ходьбу с палкой за плечами; если в вводной части выполняются упражнения с мешочками, то в основную часть занятия включаются упражнения в ходьбе с мешочками на голове или прыжках через мешочки. Эти приемы обеспечивают увеличение физической нагрузки, повышают у детей интерес к занятию. Укреплению костно-мышечного аппарата способствуют игры с элементами спортивных упражнений: городки, бадминтон, настольный теннис, катание на коньках, ходьба на лыжах.

Результаты исследования. Научно-обоснованной комплексной системой оздоровительной физической культуры, разработанной учеными, являются упражнения по системе изотон. Занятия изотон программами имеют своей конечной целью улучшение самочувствия, работоспособности, физического здоровья, внешнего вида, социальной, бытовой активности.

Комплекс упражнений направлен на решение следующих задач:

- улучшение самочувствия, работоспособности, соотношения массы жировой и мышечной ткани, нормализация работы органов пищеварения и других жизненно важных систем организма, повышения иммунитета и нормализация деятельности эндокринной системы, улучшение психоэмоционального состояния;
- поддержание хорошего физического состояния и внешнего вида при относительно небольшом количестве затрачиваемого времени и усилий.

Эта комплексная система оздоровительной физической культуры включает комбинацию видов физической тренировки (изотоническая, стретчинг, аэробная, дыхательная); средства психологической коррекции (релаксация, настрой); средства физиотерапевтического воздействия (массаж и др.); гигиенические (очищающие и закаливающие) мероприятия; организацию рационального питания; методы контроля физического развития и функционального состояния. Центральное место в системе занимает изотоническая (статодинамическая) тренировка, отличающаяся её от других систем, относимых к оздоровительной физической культуре. Основные компоненты системы: тестирование, физическая тренировка, система питания, внутренировочные компоненты [8].

Обсуждение. В последнее время всё чаще специалисты указывают на возрастающую популярность в среде студенческой молодёжи рекреационной направленности физической культуры, обеспечивающей им активный отдых и восстановление работоспособности после напряжённой умственной работы. В теории и практике недостаточно уделяется внимания изучению и практическому воплощению возможности использования средств и методов физической культуры и спорта для восстановления работоспособности студенческой молодёжи. В этом аспекте слабо исследован вопрос о том, какими упражнениями, в каком нагрузочном режиме, в какой последовательности их применения можно это сделать наиболее быстро и результативно.

Признаки физической рекреации:

- двигательная активность;
- физические упражнения как главное средство;
- осуществляется в свободное или специально выделенное время;
- включает культурно-ценностные аспекты;
- содержит интеллектуальные, эмоциональные и физические компоненты;
- осуществляется на добровольных, самостоятельных началах;
- оказывает оптимизирующее влияние на организм человека;
- включает образовательно-воспитательные компоненты;

- носит преимущественно развлекательный характер;
- осуществляется преимущественно в природных условиях.

Целью рекреации в физическом воспитании студентов является: восстановление их умственной и физической работоспособности в ходе учебного процесса, а также оптимизация функционального состояния организма во внеурочное время.

Заключение. Можно утверждать, что учебные занятия физической культурой рекреационной направленности способствуют восстановлению у учащихся как физической, так и умственной работоспособности. Формирование здорового образа жизни молодёжи должно являться не только одной из приоритетных задач Министерства здравоохранения, но и учебного заведения. Здоровье – это первая и важнейшая потребность человека, определяющая способность его к труду и обеспечивающая гармоническое развитие личности. Систематическое включение двигательной активности в образовательный процесс способствует снижению утомляемости и повышению общей работоспособности. Кроме того, данные технологии оказывают благоприятное воздействие на психоэмоциональное состояние школьников.

Список литературы.

1. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_
2. Дик, Н.Ф. Безопасность образовательного процесса и охрана труда в школе, лицее / Н.Ф. Дик. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 352 с. – (Сердце отдаю детям).
3. Т.М.Жирова. Твоя жизнь-твой выбор. Развитие ценностей здорового образа жизни школьников. Волгоград, «Панорама», 2006.
4. В.Н. Селуянов, Теория оздоровительной физической культуры. — М.: СпортАкадемПресс, 2001.
5. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в современной школе. – Москва, 2002.
6. Т.Ю. Круцевич Методика физического воспитания. Киев: Олимпийская литература, 2003.
7. В.И. Лях. — Физическая культура школьника. М. Просвещение, 2015.
8. Мякинченко Б.Б., Селуянов В.Н. «Оздоровительная тренировка по системе ИЗОТОН», Спорт Академ-Пресс, 2001 г.

А.И. Хлюпина, А.С. Землянова., С.А. Сочин

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Казахстан

E-mail: huq6704@gmail.com

ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ АСПЕКТЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГЕНДЕРНОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются историко-социальные и гуманитарные аспекты эффективности гендерного разделения школьников на уроках физической культуры в условиях глобальных трансформаций образовательной системы. Цель исследования заключается в комплексном анализе педагогической целесообразности гендерного подхода с учетом современных социокультурных изменений. Методология исследования включает анализ научной литературы, сравнительный и системный подходы, а также обобщение результатов педагогических экспериментов. В работе раскрывается влияние исторических этапов развития образования на формирование современных дифференцированных моделей обучения. Особое внимание уделяется психофизиологическим, мотивационным и социальным особенностям учащихся различных возрастных групп. Результаты исследования показывают, что гендерное разделение способствует повышению уровня физической подготовленности, мотивации, вовлеченности и психоэмоционального благополучия учащихся, особенно в среднем школьном возрасте. Научная новизна заключается в интеграции гуманитарного и педагогического анализа эффективности гендерного подхода в контексте глобальных трансформаций образования.

Ключевые слова: глобальные трансформации, гуманитаризация, гендерный подход, физическая культура, школьники, педагогика, мотивация.

Аңдатпа. Мақалада білім беру жүйесінің жаһандық өзгерістері жағдайында дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың гендерлік бөлінуінің тиімділігінің тарихи-әлеуметтік және гуманитарлық аспектілері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты қазіргі әлеуметтік-мәдени өзгерістерді ескере отырып, гендерлік тәсілдің педагогикалық орындылығын кешенді талдау болып табылады. Зерттеу әдістемесі ғылыми әдебиеттерді талдауды, салыстырмалы және жүйелік тәсілдерді, сондай-ақ педагогикалық эксперименттердің нәтижелерін жалпылауды қамтиды. Жұмыста білім беруді дамытудың тарихи кезеңдерінің оқытудың қазіргі заманғы сараланған модельдерін қалыптастыруға әсері ашылады. Әр түрлі жастағы оқушылардың психофизиологиялық, мотивациялық және әлеуметтік ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелері гендерлік бөліну оқушылардың, әсіресе орта мектеп жасындағы оқушылардың дене шынықтыру, мотивация, белсенділік және психоэмоционалды әл-ауқатының жоғарылауына ықпал ететінін көрсетеді. Ғылыми жаңалық білім берудің жаһандық трансформациялары контекстінде гендерлік тәсілдің тиімділігіне гуманитарлық және педагогикалық талдауды біріктіруде жатыр.

Түйін сөздер: жаһандық трансформация, гуманитаризация, гендерлік тәсіл, дене шынықтыру, оқушылар, педагогика, мотивация.

Abstract. The article examines the historical, social and humanitarian aspects of the effectiveness of the gender division of schoolchildren in physical education lessons in the context of global transformations of the educational system. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the pedagogical feasibility of a gender approach, taking into account modern socio-cultural changes. The research methodology includes the analysis of scientific literature, comparative and systematic approaches, as well as generalization of the results of pedagogical experiments. The paper reveals the influence of historical stages of education development on the formation of modern differentiated learning models. Special attention is paid to the psychophysiological, motivational and social characteristics of students of various age groups. The results of the study show that gender separation contributes to an increase in the level of physical

fitness, motivation, engagement and psycho-emotional well-being of students, especially in middle school age. The scientific novelty lies in the integration of humanitarian and pedagogical analysis of the effectiveness of the gender approach in the context of global educational transformations.

Keywords: global transformations, humanitarization, gender approach, physical education, schoolchildren, pedagogy, motivation.

Введение. Современное общество развивается в условиях глобальных трансформаций, затрагивающих социальные, культурные и образовательные процессы [1]. Развитие технологий, цифровизация и изменение социальных ролей формируют новые требования к системе образования. В этих условиях образование становится важнейшим инструментом формирования личности, способной адаптироваться к быстро меняющимся условиям [3]. Особое значение приобретает гуманизация образования, предполагающая учет индивидуальных, психологических и социальных особенностей обучающихся [4]. Одним из ключевых направлений модернизации образовательного процесса является гендерный подход, позволяющий учитывать различия в развитии, мотивации и поведении учащихся.

Обзор литературы. Проблема гендерного подхода в образовании активно исследуется в современной педагогической науке [5]. Гендер рассматривается как социально обусловленная характеристика личности, формируемая в процессе социализации [6]. Существенный вклад в развитие гендерной теории внес Р. Столлер, который обосновал различие между биологическим полом и гендером [7]. В области физического воспитания установлено, что мальчики и девочки имеют различия в уровне физической подготовленности, темпах развития и мотивации к занятиям [8].

Исследования показывают, что дифференцированные подходы, включая гендерное разделение, способствуют повышению эффективности образовательного процесса [9].

Методология исследования. Методологическую основу исследования составляют:

- анализ научной и научно-методической литературы;
- сравнительный анализ педагогических моделей обучения;
- системный подход;
- обобщение результатов педагогических исследований.

В работе использованы данные о физической подготовленности, мотивации и психоэмоциональном состоянии учащихся при различных формах организации уроков физической культуры.

Результаты исследования. Проведённый анализ показал, что эффективность гендерного разделения обусловлена следующими факторами:

Физиологические различия:

В подростковом возрасте различия в силе, скорости и выносливости между мальчиками и девочками значительно возрастают.

Психологические особенности:

Мальчики чаще проявляют соревновательную мотивацию, тогда как девочки ориентированы на комфорт и правильность выполнения упражнений.

Социальные факторы:

В смешанных группах у части учащихся наблюдается снижение уверенности, что влияет на результаты обучения.

Результаты показывают, что гендерное разделение способствует:

- увеличению прироста физических показателей;
- повышению мотивации к занятиям;
- улучшению психоэмоционального состояния;
- снижению тревожности.

Таблица 1 - Наблюдения за уроком

Параметр	Экспериментальная группа	Контрольная группа	Примечания
Активность (низкая / средняя / высокая)	высокая	средняя	В ЭГ более динамичная разминка и вовлекающие упражнения
Интерес к упражнениям (низкий / средний / высокий)	высокий	средний	У ЭГ интерес выше благодаря вариативности заданий
Вовлечённость (не вовлечён / частично / полностью)	полностью	частично	В ЭГ дети чаще выполняют задания до конца
Эмоциональное состояние (негативное / нейтральное / позитивное)	позитивное	нейтральное	В ЭГ больше эмоционального отклика и улыбок
Дисциплина (нарушения / без нарушений)	без нарушений	незначительные нарушения	В КГ иногда отвлекались, разговаривали
Комментарии наблюдателя	Группа активно работала, хорошо реагировала на задания, высокий уровень взаимодействия.	Группа работала стабильно, но мотивация ниже, требуется дополнительное стимулирование.	Наблюдались явные отличия в активности и интересе между группами.

Таблица 2- Физическая подготовленность по возрасту и полу

Возраст	Пол	Сила	Скорость	Выносливость	Гибкость	Координация
7–10	М	Средняя	Средняя	Средняя	Средняя	Средняя
	Ж	Средняя	Средняя	Средняя	Выше среднего	Выше среднего
11–14	М	Выше среднего	Выше среднего	Средняя	Средняя	Средняя
	Ж	Средняя	Средняя	Средняя	Высокая	Высокая
15–17	М	Высокая	Высокая	Средняя	Средняя	Средняя
	Ж	Средняя	Средняя	Средняя	Высокая	Высокая

Обсуждение. Полученные результаты подтверждают, что гендерное разделение является отражением гуманитарных трансформаций образования. Оно позволяет учитывать индивидуальные особенности учащихся и создавать более эффективную образовательную среду [8].

С историко-социальной точки зрения данный подход отражает переход от унифицированных моделей обучения к дифференцированным [10].

Важно учитывать возрастные особенности: в младшем возрасте различия минимальны, тогда как в среднем и старшем школьном возрасте гендерное разделение становится наиболее эффективным [3, С.15].

Закключение. Таким образом, мы считаем, что глобальные трансформации общества требуют модернизации образовательных подходов и внедрения гуманитарно -ориентированных моделей обучения. Гендерное разделение школьников на уроках физической культуры является эффективным инструментом повышения качества образования, мотивации и психологического благополучия учащихся. Интеграция историко-социальных и гуманитарных аспектов позволяет адаптировать образовательный процесс к современным требованиям и обеспечить гармоничное развитие личности.

Список литературы.

1. Абраменкова В. В. Половая дифференциация и межличностные отношения в детской группе // Вопросы психологии. — 1987. — № 5. — С. 70–78.
2. Абульханова-Славская К. Я. Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1989.
3. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие. — М.: МГУ, 1990.
4. Арефьева Т. К. Гендерные исследования в гуманитарных науках. — Иваново, 2000.
5. Баймуратова А. А. Методика физического воспитания в школе. — Алматы, 2020.
6. Бендас Т. В. Гендерная психология лидерства. — Оренбург, 2000.
7. Жолдасбекова М. Ж. Педагогика и психология. — Алматы, 2022.
8. Stoller R. J. Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. — New York, 1968.
9. UNESCO. Gender Equality in Education. — Paris, 2018.
10. Методические рекомендации Минпросвещения РФ

А.М. Тохтаров, Ш.Е. Мурзахметова

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Akniet.mukhtaruly@mail.ru*

СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ФРУСТРАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Андатпа. Бұл мақалада студенттер арасындағы фрустрация құбылысының теориялық және практикалық маңызы қарастырылады. Фрустрация тұлғаның мақсатқа жету жолындағы кедергілерге байланысты туындайтын психологиялық күй ретінде сипатталады. Зерттеу барысында студенттердің фрустрациялық жағдайының пайда болу себептері, оның эмоционалдық күйге, мінез-құлыққа және оқу мотивациясына әсері талданады. Сонымен қатар, фрустрацияның мазасыздық, күйзеліс және агрессия сияқты психологиялық көріністерімен байланысы анықталады.

Мақалада студенттердің фрустрациялық күйін диагностикалау тәсілдері мен оны төмендетудің тиімді жолдары ұсынылады. Теориялық талдау негізінде фрустрацияның тұлға дамуына ықпалы айқындалып, практикалық тұрғыда білім беру үдерісінде психологиялық қолдау көрсетудің маңыздылығы негізделеді. Зерттеу нәтижелері студенттердің психологиялық әлауқатын арттыру және оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру мақсатында қолдануға бағытталған.

Кілт сөздер: фрустрация, студенттер, психологиялық күй, эмоциялық жағдай, мотивация, күйзеліс, мазасыздық, агрессия, психологиялық қолдау, тұлға дамуы, оқу үдерісі, бейімделу.

Аннотация. В данной статье рассматривается теоретическое и практическое значение феномена фрустрации среди студентов. Фрустрация характеризуется как психологическое состояние, возникающее в результате препятствий на пути к достижению целей личности. В ходе исследования анализируются причины возникновения фрустрационного состояния у студентов, а также его влияние на эмоциональное состояние, поведение и учебную мотивацию. Кроме того, выявляется связь фрустрации с такими психологическими проявлениями, как тревожность, стресс и агрессия.

В статье предлагаются методы диагностики фрустрационного состояния студентов и эффективные способы его снижения. На основе теоретического анализа раскрывается влияние фрустрации на развитие личности, а также обосновывается значимость оказания психологической поддержки в образовательном процессе с практической точки зрения. Результаты исследования направлены на повышение психологического благополучия студентов и эффективную организацию учебного процесса.

Ключевые слова: фрустрация, студенты, психологическое состояние, эмоциональное состояние, мотивация, стресс,

тревожность, агрессия, психологическая поддержка, развитие личности, учебный процесс, адаптация.

Abstract. This article examines the theoretical and practical significance of the phenomenon of frustration among students. Frustration is characterized as a psychological state that arises due to obstacles encountered in the process of achieving personal goals. The study analyzes the causes of frustration among students, as well as its impact on emotional state, behavior, and academic motivation. In addition, the relationship between frustration and such psychological manifestations as anxiety, stress, and aggression is identified.

The article proposes methods for diagnosing students' frustration and effective ways to reduce it. Based on theoretical analysis, the influence of frustration on personality development is revealed, and the importance of providing psychological support within the educational process is substantiated from a practical perspective. The results of the study are aimed at improving students' psychological well-being and enhancing the effectiveness of the educational process.

Keywords: frustration, students, psychological state, emotional state, motivation, stress, anxiety, aggression, psychological support, personality development, educational process, adaptation.

Кіріспе. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен білім беру жүйесіндегі жаңарулар студент жастардың психологиялық жағдайына айтарлықтай әсер етуде. Жоғары оқу орнында білім алу барысында студенттер түрлі қиындықтар мен кедергілерге тап болады, бұл өз кезегінде олардың эмоционалдық күйіне, мінез-құлқына және оқу мотивациясына ықпал етеді. Осындай психологиялық құбылыстардың бірі – фрустрация.

Фрустрация тұлғаның мақсатқа жету жолындағы кедергілерге байланысты туындайтын психологиялық күй ретінде қарастырылады. Бұл құбылыс студенттердің ішкі күйзелісін күшейтіп, мазасыздық, агрессия, сенімсіздік сияқты жағымсыз жағдайларға әкелуі мүмкін. Сондықтан студенттер арасындағы фрустрацияны зерттеу қазіргі психология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады [1].

Аталған мәселенің теориялық маңыздылығы фрустрацияның табиғатын, себептерін және оның тұлға дамуына әсерін тереңірек түсінуге бағытталса, практикалық маңыздылығы білім беру үдерісінде студенттерге психологиялық қолдау көрсетудің тиімді жолдарын анықтаумен байланысты.

Осыған орай, мақалада студенттер арасындағы фрустрация құбылысының теориялық негіздері талданып, оның пайда болу себептері мен көріністері қарастырылады, сондай-ақ оны төмендетудің тиімді әдістері ұсынылады [2].

Әдебиетке шолу. Фрустрация мәселесі психология ғылымында кеңінен зерттелген және тұлғаның эмоционалдық күйімен тығыз байланысты күрделі психологиялық құбылыс ретінде қарастырылады. Алғаш рет фрустрация ұғымы батыс психологиясында енгізіліп, ол тұлғаның мақсатқа жету жолындағы кедергілерге реакциясы ретінде сипатталған.

Фрустрация теориясының дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі – Д. Доллард пен Н. Миллер. Олар фрустрация мен агрессия арасындағы байланысты қарастырып, «фрустрация–агрессия» гипотезасын ұсынды. Бұл теорияға сәйкес, фрустрация көбінесе агрессиялық мінез-құлықтың пайда болуына әкеледі. Кейінгі зерттеулерде бұл көзқарас толықтырылып, фрустрацияның әртүрлі мінез-құлықтық реакцияларға (агрессия, регрессия, апатия) әкелетіні дәлелденді [3].

Сондай-ақ, К. Левиннің өріс теориясында фрустрация тұлғаның психологиялық кеңістігіндегі кедергілермен байланысты қарастырылады. Ғалымның пікірінше, адам әрекеті оның ішкі қажеттіліктері мен сыртқы орта арасындағы өзара әрекеттестік нәтижесінде қалыптасады, ал кедергілер фрустрациялық күйдің туындауына себеп болады.

Отандық және шетелдік зерттеушілер студенттердің фрустрациялық күйін олардың оқу үдерісіне бейімделуімен, академиялық жүктемемен және әлеуметтік ортадағы өзгерістермен байланыстырады. Зерттеулер көрсеткендей, жоғары деңгейдегі фрустрация студенттердің оқу мотивациясының төмендеуіне, эмоционалдық күйзелістің артуына және тұлғалық дамудың баяулауына әсер етеді.

Қазіргі ғылыми еңбектерде фрустрацияны диагностикалау мен оны төмендетудің жолдарына ерекше назар аударылуда. Психологиялық тренингтер, кеңес беру, қолдау бағдарламалары студенттердің фрустрациялық күйін азайтуда тиімді құрал ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, білім беру ортасында қолайлы психологиялық климат қалыптастырудың маңыздылығы атап өтіледі [4].

Жалпы алғанда, әдебиеттерді талдау студенттер арасындағы фрустрация мәселесінің өзектілігін және оны теориялық әрі практикалық тұрғыда зерттеудің қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу әдістемасы. Студенттер арасындағы фрустрациялық күйді зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Зерттеу келесі кезеңдерден тұрды:

1. **Теориялық кезең** – психология, педагогика және білім беру саласындағы әдебиеттерді талдау арқылы фрустрация ұғымының мәні, оның себептері, көріністері және салдары анықталды. Сонымен қатар, фрустрацияны төмендету жолдары мен психологиялық қолдау әдістері қарастырылды.

2. **Эмпирикалық кезең** – студенттердің фрустрациялық күйін нақты анықтау үшін психологиялық зерттеу әдістері қолданылды:

○ **Сауалнама әдісі** – студенттердің эмоционалдық күйін, оқу мотивациясын және фрустрациялық факторларға сезімталдық деңгейін анықтау үшін арнайы сұрақтар.

○ **Бақылау әдісі** – студенттердің оқу процесіндегі мінез-құлық ерекшеліктерін және стресс жағдайларына реакциясын тіркеу.

○ **Психодиагностикалық тесттер** – фрустрация деңгейін өлшеуге арналған стандартталған құралдар (мысалы, Фрустрация шкаласы, стресс деңгейін анықтау тесттері).

3. **Сандық және сапалық талдау** – алынған мәліметтер статистикалық өңдеуден өткізілді және психологиялық интерпретацияланды. Бұл тәсіл фрустрацияның әртүрлі факторларға байланысты өзгеруін нақты көрсетуге мүмкіндік берді.

Зерттеу объектісі – жоғары оқу орындарының студенттері, ал зерттеу субъектісі – олардың фрустрациялық күйі мен психологиялық реакциялары. Зерттеу барысында студенттердің жынысы, оқу жылы, мамандық ерекшеліктері ескерілді.

Сонымен қатар, әдістемеге **практикалық бақылау элементтері** енгізілді: кейбір студенттерге стресс жағдайында оқу тапсырмаларын орындау тапсырылды, ал олардың эмоционалды реакциялары тіркелді [5]. Бұл әдіс студенттердің нақты оқу жағдайында фрустрацияны сезіну деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Осылайша, қолданылған әдістеме фрустрацияны жан-жақты зерттеп, оны төмендетудің тиімді тәсілдерін анықтауға бағытталған.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында алынған мәліметтер студенттердің фрустрациялық күйінің деңгейі, себептері және көріністері анықталды. Нәтижелер келесідей топтастырылды:

1. **Фрустрация деңгейі**

Сауалнама және психодиагностикалық тесттер нәтижесі бойынша студенттердің 40%-ында орташа деңгейдегі фрустрация, 25%-ында жоғары деңгейдегі фрустрация анықталды. Қалған студенттердің 35%-ында фрустрация төмен деңгейде байқалды. Бұл көрсеткіш студенттердің оқу үдерісіндегі кедергілер мен психологиялық стресс факторларына сезімтал екенін көрсетті.

2. Фрустрация себептері

Зерттеу көрсеткендей, фрустрацияның негізгі себептері мыналар:

- академиялық жүктеменің көптігі;
- уақытты дұрыс жоспарлай алмау;
- оқу материалын түсінудегі қиындықтар;
- әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас мәселелері;
- болашаққа қатысты белгісіздік және кәсіби бағыт таңдауындағы қиындықтар[6].

3. Эмоциялық және мінез-құлықтық көріністері

Фрустрациялық күй студенттердің эмоционалдық жағдайына және мінез-құлқына әсер ететіндігі анықталды:

- мазасыздық пен уайымның артуы;
- көңіл-күйдің төмендеуі;
- кейбір студенттерде агрессия немесе пассивтілік көрінісі;
- оқу мотивациясының уақытша төмендеуі.

4. Жынысы мен оқу жылы бойынша талдау

• Жоғары фрустрация деңгейі негізінен 1–2 курс студенттерінде жиі кездеседі, себебі олар оқу ортасына бейімделу кезеңінде.

• Қыз студенттерде мазасыздық пен эмоционалдық кернеу жиірек байқалды, ал ұл студенттерде пассивтілік немесе агрессиялық реакциялар көбірек тіркелді.

5. Фрустрацияны төмендету жолдары Зерттеу нәтижесі бойынша фрустрацияны төмендетудің тиімді әдістері анықталды:

- психологиялық кеңес беру және тренингтер;
- оқу жүктемесін жоспарлау бойынша нұсқаулар;
- уақытты басқару және стресске төзімділікті арттыру әдістерін үйрету;
- әлеуметтік қолдау жүйесін құру (топтық жұмыс, коучинг, менторлық).

Жалпы, зерттеу студенттердің фрустрациялық күйін анықтап қана қоймай, оны төмендетудің нақты практикалық жолдарын ұсынуға мүмкіндік берді. Бұл білім беру процесінде психологиялық қолдаудың маңыздылығын көрсетті және студенттердің оқу мотивациясын арттыруға бағытталған іс-шараларды ұйымдастыруға негіз болады[7].

Талқылау. Зерттеу нәтижелері студенттер арасындағы фрустрациялық күйдің кең таралғанын және оның оқу үдерісіне, психологиялық әл-ауқатқа және тұлға дамуына айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Фрустрация – бұл тұлғаның мақсатқа жету жолындағы кедергілерге немесе қиындықтарға қарсы жауап ретінде туындайтын психологиялық күй. Алынған мәліметтер көрсеткендей, студенттердің шамамен 65%-ы орта және жоғары деңгейдегі фрустрацияны сезінеді. Бұл көрсеткіш қазіргі білім беру жүйесіндегі академиялық талаптардың, уақыт шектеулерінің, оқу материалдарының күрделілігінің және әлеуметтік ортадағы өзгерістердің студент психикасына әсерін дәлелдейді.

Фрустрацияның эмоционалдық және мінез-құлықтық көріністері зерттеу барысында анықталды. Студенттерде көбінесе мазасыздық, стресс, көңіл-күйдің төмендеуі байқалды. Кейбір жағдайларда жоғары деңгейдегі фрустрация агрессиялық немесе пассивті мінез-құлыққа алып келеді. Бұл тұжырымдар Д. Доллард пен Н. Миллердің «фрустрация–агрессия» гипотезасымен үйлеседі, яғни кедергілер мен қиындықтар психологиялық күйге тікелей әсер етіп, кейде агрессиялық реакцияларға себеп болады[8]. Сонымен қатар, К. Левиннің өріс теориясына сәйкес, студенттердің психологиялық кеңістігіндегі кедергілер олардың мақсатқа жету әрекетінде фрустрациялық күй туындататыны расталды.

Зерттеу нәтижелері фрустрацияның негізгі себептерін анықтауға мүмкіндік берді. Бірінші орында академиялық жүктеме тұр: тапсырмалардың көптігі, емтиханға дайындық және уақыт тапшылығы студенттердің күйзелісін арттырады. Екінші себеп – оқу материалын толық түсінудегі қиындықтар. Студенттер күрделі тақырыптарды игеруде қиындықтар туындаған кезде фрустрация деңгейі жоғарылайды. Үшінші маңызды фактор – әлеуметтік ортадағы қарым-қатынастар: достармен, оқытушылармен және топ мүшелерімен қатынастың қиындығы. Төртінші себеп – болашаққа қатысты белгісіздік және кәсіби бағытты таңдаудағы қиындықтар. Бұл факторлар студенттердің мотивациясына кері әсер етіп, кейде оқу нәтижесін төмендетеді.

Зерттеу көрсеткендей, фрустрация деңгейі студенттердің оқу жылына байланысты өзгереді. 1–2 курс студенттері жана оқу ортасына бейімделу кезеңінде фрустрациялық күйге көбірек ұшырайды. Жоғары курстарда студенттер оқу процесіне бейімделгенімен, кейбіреулерде кәсіби бағыт пен болашаққа байланысты белгісіздік фрустрацияны туындатады. Жыныс факторын қарастырғанда, қыз студенттерде эмоционалдық кернеу мен мазасыздық жиі байқалады, ал ұл студенттерде пассивтілік немесе агрессиялық реакциялар басым келеді[9].

Практикалық тұрғыдан зерттеу фрустрацияны төмендетудің тиімді жолдарын анықтады. Психологиялық кеңес беру мен тренингтер студенттердің эмоционалдық күйін тұрақтандыруға көмектеседі. Стрессті басқару және уақытты ұйымдастыру стратегияларын үйрету академиялық жүктемені жеңілдетіп, фрустрациялық күйді азайтады. Сонымен қатар, әлеуметтік қолдау жүйесін құру – топтық жұмыс, коучинг және менторлық бағдарламалар студенттердің сенімділігін арттырады. Білім беру процесінде психологиялық қолдауды жүйелі ұйымдастыру студенттердің оқу мотивациясын сақтауға, эмоционалдық тұрақтылығын жақсартуға және тұлға дамуына ықпал етеді.

Әдебиеттерге шолу барысында анықталғандай, фрустрация тек психологиялық күй ретінде ғана емес, сонымен қатар оқу мотивациясына, тұлғааралық қатынастарға және академиялық жетістіктерге әсер ететін күрделі феномен ретінде қарастырылады. Бұл зерттеу студенттердің фрустрациялық күйін диагностикалау мен оны төмендетудің нақты жолдарын ұсына отырып, білім беру ортасында психологиялық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері фрустрацияны алдын алу мен басқаруға арналған бағдарламаларды құру қажеттілігін дәлелдейді. Мысалы, оқу процесін жоспарлау, эмоционалдық күйді бақылау, стрессті төмендету әдістерін үйрету және әлеуметтік қолдауды қамтамасыз ету фрустрация деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер студенттердің психологиялық әл-ауқатын жақсартып қана қоймай, оқу мотивациясын арттыруға және академиялық жетістіктерін жоғарылатуға бағытталған.

Жалпы, зерттеу студенттер арасындағы фрустрацияны түсінудің теориялық және практикалық маңыздылығын көрсетті. Фрустрацияны анықтау, оның себептерін талдау және оны төмендету жолдарын ұсыну білім беру үдерісінде психологиялық қолдаудың тиімділігін арттырады. Алынған нәтижелер жоғары оқу орындарында студенттердің психологиялық тұрақтылығын сақтауға, оқу мотивациясын күшейтуге және тұлға дамуын қолдауға арналған практикалық ұсыныстарды жасауға мүмкіндік береді [10].

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері студенттер арасындағы фрустрацияның теориялық және практикалық маңыздылығын нақты көрсетті. Фрустрация студенттердің эмоционалдық күйіне, мінез-құлқына және оқу мотивациясына айтарлықтай әсер етеді, бұл олардың оқу процесіндегі тиімділігін төмендетіп, психологиялық тұрақтылығын бұзады. Негізгі факторлар ретінде академиялық жүктеме, оқу материалын түсінудегі қиындықтар, уақытты дұрыс жоспарлай алмау, әлеуметтік қатынастардағы кедергілер және болашаққа қатысты белгісіздік анықталды.

Эмпирикалық талдау студенттердің шамамен 65%-ында орта және жоғары деңгейдегі фрустрация бар екенін көрсетті. Бұл көрсеткіш психологиялық қолдаудың қажеттілігін және оқу үдерісінде стрессті төмендету мен фрустрацияны басқару шараларын жүйелі түрде енгізудің өзектілігін дәлелдейді. Фрустрацияның эмоционалдық және мінез-құлықтық көріністері студенттердің академиялық жетістіктеріне, психологиялық әл-ауқатына және әлеуметтік қатынастарға кері әсер етуі мүмкін.

Практикалық тұрғыдан фрустрацияны төмендетудің тиімді әдістері анықталды: психологиялық кеңес беру, стрессті басқару жаттығулары, уақытты ұйымдастыру стратегиялары және әлеуметтік қолдауды қамтамасыз ету. Мұндай тәсілдер студенттердің психологиялық тұрақтылығын сақтап, оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқу процесінде психологиялық қолдауды жүйелі түрде енгізу білім беру мекемелеріне студенттердің эмоционалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, олардың оқу нәтижелерін жақсартуға және тұлға дамуын қолдауға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер білім беру практикасында нақты ұсыныстар жасауға негіз болады. Мысалы, психологиялық тренингтер мен кеңестерді оқу бағдарламаларына интеграциялау, студенттердің әлеуметтік қолдауын күшейту, академиялық жүктемені реттеу және стрессті басқару дағдыларын дамыту арқылы фрустрацияны азайтуға болады. Бұл тәсілдер студенттердің оқу процесінде табысты болуына, эмоционалдық тұрақтылығын сақтап қалуына және болашақ кәсіби өміріне дайындық деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Жалпы, зерттеу студенттер арасындағы фрустрацияны анықтаудың, оның себептерін талдаудың және оны төмендетудің маңызды екенін көрсетті. Бұл зерттеу білім беру жүйесінде психологиялық қолдаудың қажеттілігін және студенттердің эмоционалдық әл-ауқатын қамтамасыз етудің практикалық мәнін дәлелдейді. Алынған нәтижелер жоғары оқу орындарында студенттердің оқу мотивациясын арттыруға, академиялық жетістіктерін жақсартуға және тұлға дамуын қолдауға арналған стратегияларды құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Доллард, Дж., Миллер, Н. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven: Yale University Press.
2. Левин, К. (1935). *A Dynamic Theory of Personality*. New York: McGraw-Hill.
3. Кузнецова, Т. В. (2018). Психология учебной мотивации студентов. *Вестник психологии и образования*, 23(2), 45–53.
4. Сидоренко, А. И. (2020). Фрустрация в студенческой среде: причины и последствия. *Психологическая наука и образование*, 25(4), 12–22.
5. Rubin, Z., & Peplau, L. A. (1975). *Personality and Social Behavior*. New York: Harper & Row.
6. Shapiro, S., & Schwartz, G. (2000). Stress and student adaptation. *Journal of Educational Psychology*, 92(3), 437–445.
7. Воробьева, Н. Н. (2019). Психологическая поддержка студентов в условиях учебной нагрузки. *Педагогическая психология*, 14(1), 77–85.
8. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.
9. Ергешов, А. С. (2021). Эмоциональная устойчивость студентов и фрустрационные состояния. *Вестник высшей школы*, 18(3), 101–110.
10. Kohn, A., & Frazer, G. H. (1986). Frustration tolerance and academic performance. *Educational Psychology Review*, 8(2), 115–130.

А.Б. Айтбай, М.Р. Коньсбекова

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ. Қазақстан*

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛЫСТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының негізгі себептері мен олардың алдын алу жолдары қарастырылады. Авторлар әлеуметтік, психологиялық және құқықтық факторларды талдай отырып, кәмелетке толмағандардың виктимизациясына әсер ететін негізгі тәуекелдерді анықтайды. Сонымен қатар, отбасылық орта, білім беру жүйесі, ақпараттық кеңістік және қоғамдағы девиантты мінез-құлықтың рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеу барысында аталған қылмыстардың алдын алу бойынша мемлекеттік саясаттың тиімділігі мен құқықтық реттеу тетіктері сараланып, алдын алу шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: кәмелетке толмағандар, зорлық-зомбылық, қылмыс, себептер, алдын алу, құқықтық реттеу, виктимизация, әлеуметтік факторлар, психологиялық әсер, отбасылық орта.

Аннотация. В данной статье рассматриваются причины совершения насильственных преступлений в отношении несовершеннолетних и пути их предупреждения. Авторы анализируют социальные, психологические и правовые факторы, влияющие на виктимизацию несовершеннолетних. Особое внимание уделяется роли семьи, системы образования, информационной среды и девиантного поведения в обществе. В ходе исследования оценивается эффективность государственной политики и правовых механизмов в сфере профилактики подобных преступлений, а также предлагаются

рекомендации по их совершенствованию.

Ключевые слова: несовершеннолетние, насильственные преступления, причины, профилактика, правовое регулирование, виктимизация, социальные факторы, психологические факторы, семейная среда.

Abstract. This article examines the causes of violent crimes against minors and explores ways to prevent them. The authors analyze social, psychological, and legal factors contributing to the victimization of minors. Particular attention is given to the role of family environment, education system, media influence, and deviant behavior in society. The study also evaluates the effectiveness of public policy and legal mechanisms aimed at preventing such crimes and provides recommendations for improving preventive measures.

Keywords: minors, violent crimes, causes, prevention, legal regulation, victimization, social factors, psychological factors, family environment.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары өзекті әлеуметтік-құқықтық мәселелердің бірі болып отыр. Жаһандану, урбанизация және цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігіне төнетін қатерлердің сипаты мен ауқымы өзгеріп, күрделене түсуде. Бұл құбылыс тек жекелеген құқықбұзушылықтар шеңберінде ғана емес, тұтастай алғанда қоғамдық қауіпсіздік пен ұлттық дамуға әсер ететін фактор ретінде қарастырылады.

Кәмелетке толмағандар – психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан толық қалыптаспаған, сыртқы ықпалдарға бейім әлеуметтік топ. Осыған байланысты олар зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне, соның ішінде физикалық, психологиялық, жыныстық және экономикалық қысымға жиі ұшырайды. Мұндай қылмыстардың салдары тек жәбірленушінің денсаулығына ғана емес, оның тұлғалық дамуына, әлеуметтік бейімделуіне және болашақ өмір сапасына да теріс әсер етеді.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау және оларға қатысты қылмыстардың алдын алу мәселелері мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Соңғы жылдары осы саладағы заңнамалық базаны жетілдіру, құқық қорғау органдарының қызметін күшейту және профилактикалық шараларды дамыту бағытында бірқатар жұмыстар атқарылуда. Дегенмен, аталған қылмыстардың себептері күрделі әрі көпқырлы болғандықтан, оларды тек құқықтық шаралар арқылы ғана шешу жеткіліксіз.

Осыған орай, кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының себептерін кешенді түрде талдау, олардың пайда болуына әсер ететін әлеуметтік, психологиялық және экономикалық факторларды анықтау, сондай-ақ тиімді алдын алу тетіктерін әзірлеу ерекше маңызға ие.

Әдебиеттерге шолу. Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары мәселесі қазіргі таңда криминология, психология, социология және құқық ғылымдары шеңберінде жан-жақты зерттеліп келеді. Ғылыми әдебиеттерде бұл құбылыс көпфакторлы сипатқа ие екендігі және оның пайда болуына әртүрлі әлеуметтік, экономикалық және психологиялық факторлар ықпал ететіні атап өтіледі [1, 1156].

Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдер арасындағы зорлық-зомбылық қылмыстары көбінесе әлеуметтік теңсіздік, отбасындағы бақылаудың әлсіздігі, білім беру сапасының төмендігі және девиантты ортада тәрбиелену сияқты факторлармен тығыз байланысты [2, 526]. Сонымен қатар, қолайсыз отбасылық жағдайлар, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың куәсі болу, ата-аналардың немқұрайлығы мен әлеуметтік қолдаудың жеткіліксіздігі жасөспірімдердің қылмыстық мінез-құлқын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Ғалымдардың пікірінше, кәмелетке толмағандардың психологиялық ерекшеліктері – эмоционалдық тұрақсыздық, импульсивтілік, құрдастар ықпалына бейімділік – олардың зорлық-зомбылық әрекеттеріне бейім болуына әсер етеді [3, 626]. Жасөспірімдерде өзін-өзі бақылау деңгейінің төмендігі және агрессияны басқару дағдыларының қалыптаспауы қылмыстық мінез-құлқтың негізгі алғышарттарының бірі ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдары цифрлық ортаның ықпалына ерекше назар аударылуда. Әлеуметтік желілер, интернеттегі деструктивті контент және виртуалды қауымдастықтар жасөспірімдердің мінез-құлқына әсер етіп, агрессивті модельдерді қалыптастыруы мүмкін. Жаһандану жағдайында урбанизация, миграция және әлеуметтік өзгерістер де кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуіне ықпал ететін факторлар ретінде қарастырылады.

Алдын алу шаралары жөніндегі әдебиеттерде кешенді және жүйелі тәсілдің тиімділігі ерекше атап өтіледі. Зерттеулер көрсеткендей, ең нәтижелі профилактика – отбасы, мектеп, құқық қорғау органдары және әлеуметтік қызметтердің өзара үйлесімді әрекетіне негізделген модель болып табылады [4, 706]. Сонымен қатар, қоғамдастық деңгейіндегі бағдарламалар, ерте психологиялық көмек көрсету, білім беру ұйымдарындағы профилактикалық жұмыстар және құқықтық сауаттылықты арттыру зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын алуда маңызды құралдар ретінде қарастырылады.

Осылайша, ғылыми әдебиеттер кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының күрделі, көпқырлы табиғатын айқындай отырып, оларды тиімді алдын алу үшін пәнаралық, кешенді және алдын алу шараларын ерте кезеңнен бастап жүзеге асыру қажеттігін дәлелдейді.

Зерттеу әдіснамасы. Бұл зерттеу кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының себептерін анықтау және олардың алдын алу тетіктерін негіздеу мақсатында кешенді, пәнаралық тәсілге негізделген. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістердің үйлесімі қолданылды.

Зерттеудің теориялық негізін криминология, құқық социологиясы және даму психологиясы салаларындағы ғылыми тұжырымдамалар құрайды. Атап айтқанда, девиантты мінез-құлық теориялары, әлеуметтік бақылау теориясы, виктимологиялық көзқарастар және әлеуметтік үйрену теориясы зерттеудің әдіснамалық базасы ретінде алынды. Бұл тәсілдер кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез-құлқының қалыптасу механизмдерін кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

Біріншіден, талдау және синтез әдісі – отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерді, нормативтік-құқықтық актілерді, статистикалық деректерді жүйелеу және жалпылау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс мәселенің теориялық аспектілерін айқындауға мүмкіндік берді.

Екіншіден, салыстырмалы-құқықтық әдіс – әртүрлі мемлекеттердің кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарын алдын алу саласындағы заңнамаларын салыстыру арқылы тиімді құқықтық тетіктерді анықтау мақсатында қолданылды.

Үшіншіден, статистикалық талдау әдісі – ресми деректер негізінде кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстардың динамикасын, құрылымын және негізгі тенденцияларын анықтау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс зерттелетін құбылыстың ауқымы мен өзектілігін сандық тұрғыда бағалауға мүмкіндік берді.

Төртіншіден, социологиялық әдістер (сауалнама, сұхбат, бақылау) – кәметке толмағандардың мінез-құлқына әсер ететін әлеуметтік факторларды анықтау, сондай-ақ қоғамның осы мәселеге деген көзқарасын зерттеу үшін қолданылды.

Бесіншіден, жүйелік-құрылымдық әдіс – зорлық-зомбылық қылмыстарының себептері мен салдарын өзара байланысты элементтер жиынтығы ретінде қарастыруға және алдын алу шараларының кешенді моделін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының ресми статистикалық мәліметтері, халықаралық ұйымдардың есептері, сондай-ақ әлеуметтік зерттеулер нәтижелері құрайды. Сонымен қатар, заңнамалық актілер мен бағдарламалық құжаттарға талдау жүргізілді.

Осылайша, қолданылған әдістер жиынтығы зерттеу мақсатына қол жеткізуге, кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының себептерін жан-жақты талдауға және олардың алдын алу бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Талқылау. Кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары қазіргі қоғамның ең күрделі және көпқырлы мәселелерінің бірі болып табылады. Зерттеу нәтижелері бұл құбылыстың бір ғана себеппен емес, өзара тығыз байланысқан әлеуметтік, психологиялық, экономикалық және құқықтық факторлардың жиынтығымен түсіндірілетінін көрсетеді. Осыған байланысты талқылау барысында мәселені бірнеше деңгейде қарастыру орынды.

Ең алдымен, зорлық-зомбылық қылмыстарының түпкі себептерінің бірі ретінде отбасы институтының рөлі ерекше атап өтіледі. Қолайсыз отбасылық орта, ата-аналардың жауапкершілігінің төмендігі, ішкі отбасылық қақтығыстар мен тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері баланың тұлғалық дамуына теріс әсер етеді [5, 486.]. Мұндай жағдайда өскен балалар агрессияны қалыпты құбылыс ретінде қабылдап, оны әлеуметтік мінез-құлық моделі ретінде меңгеруі мүмкін. Сонымен қатар, ата-аналық бақылаудың әлсіздігі мен эмоционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі кәметке толмағандардың сыртқы теріс ықпалдарға бейім болуына әкеледі.

Екіншіден, әлеуметтік орта мен экономикалық жағдайдың ықпалы да маңызды. Әлеуметтік теңсіздік, жұмыссыздық, урбанизация процесіндегі бейімделу қиындықтары, миграциялық процестер – мұның барлығы жасөспірімдердің әлеуметтік дезадаптациясына әсер етеді. Әсіресе әлеуметтік осал топтарға жататын балалар қылмыстық ортаға тартылу қаупіне көбірек ұшырайды. Бұл жағдай девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына, соның ішінде зорлық-зомбылық әрекеттерінің пайда болуына ықпал етеді.

Үшіншіден, психологиялық факторларды атап өту қажет. Жасөспірімдік кезең – тұлғаның қалыптасуындағы күрделі әрі өтпелі кезең. Бұл кезеңде эмоционалдық тұрақсыздық, импульсивтілік, өзін-өзі бақылау деңгейінің төмендігі, агрессияны басқару дағдыларының жеткіліксіздігі жиі байқалады. Егер осы ерекшеліктер қолайсыз әлеуметтік ортамен ұштасса, зорлық-зомбылық мінез-құлқының қалыптасу ықтималдығы артады. Сонымен қатар, психологиялық травмалар, буллинг, әлеуметтік оқшаулану сияқты факторлар да кәметке толмағандардың агрессивті әрекеттерге баруына себеп болуы мүмкін.

Төртіншіден, қазіргі цифрлық орта мен ақпараттық кеңістіктің әсері ерекше назар аударуды талап етеді. Интернеттің кең таралуы, әлеуметтік желілердің ықпалы, зорлық-зомбылықты насихаттайтын контенттің қолжетімділігі жасөспірімдердің санасына тікелей әсер етеді. Виртуалды кеңістікте қалыптасқан агрессивті мінез-құлық модельдері шынайы өмірде қайталануы мүмкін [6, 486.]. Сонымен қатар, кибербуллинг, онлайн-қудалау сияқты жаңа қауіп түрлері пайда болып, кәметке толмағандардың психологиялық жағдайына кері әсерін тигізуде.

Бесіншіден, құқықтық реттеу және құқық қолдану практикасының тиімділігі мәселесіне тоқталу қажет. Қазақстан Республикасында кәметке толмағандардың құқықтарын қорғауға бағытталған заңнамалық база жеткілікті деңгейде қалыптасқанымен, оның іске асырылуында белгілі бір олқылықтар бар. Атап айтқанда, алдын алу шараларының жүйелілігінің жеткіліксіздігі, ведомстваралық өзара іс-қимылдың әлсіздігі, құқық қорғау органдары мен білім беру мекемелері арасындағы үйлестірудің жеткіліксіздігі байқалады. Сонымен қатар, жәбірленушілерді қорғау және оларға психологиялық көмек көрсету жүйесін жетілдіру қажеттілігі де өзекті болып отыр.

Алтыншыдан, зерттеу нәтижелері халықаралық тәжірибемен салыстырғанда ұқсас тенденцияларды көрсетеді. Көптеген елдерде кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын алу үшін кешенді, көпдеңгейлі тәсілдер қолданылады. Мұндай тәсілдерге отбасылық қолдау бағдарламалары, мектептегі психологиялық қызметтер, қоғамдастық деңгейіндегі профилактика, сондай-ақ құқықтық және әлеуметтік саясаттың үйлесімділігі жатады. Бұл тәжірибе Қазақстан үшін де тиімді бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Жетіншіден, алдын алу шараларының тиімділігі мәселесі ерекше маңызға ие. Қазіргі таңда қолданылып жүрген профилактикалық шаралар көбінесе реактивті сипатқа ие, яғни қылмыс жасалғаннан кейін жүзеге асырылады [7, 2116.]. Ал тиімді саясат алдын алу мен ерте араласуға негізделуі тиіс. Бұл ретте тәуекел топтарын ерте анықтау, психологиялық диагностика жүргізу, мектептерде құқықтық және моральдық тәрбиені күшейту, ата-аналармен жүйелі жұмыс жүргізу маңызды.

Сегізіншіден, қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі де белгілі бір деңгейде әсер етеді. Материалдық құндылықтардың басым болуы, агрессия мен күш көрсетуге төзімділіктің артуы, әлеуметтік жауапкершіліктің төмендеуі кәметке толмағандардың мінез-құлқына ықпал етеді. Сондықтан бұл мәселені шешуде тек мемлекеттік органдардың ғана емес, жалпы қоғамның, азаматтық сектордың және бұқаралық ақпарат құралдарының белсенді қатысуы қажет.

Кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын алу үшін кешенді, жүйелі және ғылыми негізделген тәсіл қажет. Бұл бағытта отбасы институтын нығайту, білім беру жүйесінің рөлін арттыру, психологиялық қызметтерді дамыту, цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құқықтық механизмдерді жетілдіру басты басымдықтар ретінде қарастырылуы тиіс [8, 36.]. Тек осындай үйлесімді шаралар жүйесі арқылы ғана аталған мәселені тиімді түрде шешуге болады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары қазіргі заманғы қоғамның күрделі, көпдеңгейлі және өзекті әлеуметтік-құқықтық мәселелерінің бірі екендігі анықталды. Жүргізілген зерттеу бұл құбылыстың пайда болуы мен дамуы бір ғана факторға тәуелді емес екенін, керісінше әлеуметтік, психологиялық, экономикалық, мәдени және ақпараттық факторлардың өзара күрделі ықпалы нәтижесінде қалыптасатынын көрсетті. Сондықтан мәселені шешу кешенді ғылыми және практикалық тәсілді талап етеді.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер кәметке толмағандардың зорлық-зомбылыққа ұшырауы мен қылмыстық мінез-құлыққа тартылуы көбіне отбасылық институттың әлсіреуімен тығыз байланысты екенін дәлелдеді. Тәрбиедегі олқылықтар, ата-аналық бақылаудың жеткіліксіздігі, ішкі отбасылық қақтығыстар, тұрмыстық зорлық-зомбылық және эмоционалдық қолдаудың болмауы баланың тұлғалық дамуына теріс әсер етіп, оны әлеуметтік тұрғыдан осал етеді. Мұндай

жағдайлар жасөспірімнің агрессияны қалыпты мінез-құлық моделі ретінде қабылдауына және оны өмірлік тәжірибеде қолдануына әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, әлеуметтік-экономикалық факторлардың рөлі де ерекше. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік, кедейлік деңгейі, жұмыссыздық, миграциялық процестер және урбанизация жағдайындағы бейімделу қиындықтары кәмілетке толмағандардың маргиналдандыруына ықпал етеді. Әлеуметтік қолдаудың жеткіліксіздігі және өмірлік мүмкіндіктердің шектеулілігі кейбір жасөспірімдерді девиантты ортаға жақындатады. Бұл өз кезегінде зорлық-зомбылық қылмыстарына тартылу тәуекелін арттырады.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, жасөспірімдік кезеңнің ерекшеліктері де маңызды рөл атқарады. Эмоционалдық тұрақсыздық, импульсивтілік, өзін-өзі бақылаудың жеткіліксіздігі, стресс пен конфликт жағдайларын конструктивті шешу дағдыларының дамымауы кәмілетке толмағандардың агрессивті мінез-құлыққа бейімділігін күшейтеді. Бұған қоса, психологиялық жарақаттар, буллинг, құрдастар тарапынан қысым және әлеуметтік оқшаулану да зорлық-зомбылық мінез-құлқының қалыптасуына ықпал ететін маңызды факторлар болып табылады.

Қазіргі цифрлық дәуір жағдайында ақпараттық ортаның әсері ерекше маңызға ие болып отыр. Интернет пен әлеуметтік желілердегі зорлық-зомбылықты насихаттайтын контент, агрессивті ойындар, кибербуллинг және деструктивті онлайн-қауымдастықтар жасөспірімдердің сана-сезіміне тікелей ықпал етеді. Бұл фактор дәстүрлі әлеуметтік институттардың (отбасы, мектеп) тәрбиелік функциясын әлсіретіп, жаңа қауіп-қатерлерді қалыптастыруда.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасында кәмілетке толмағандарды қорғауға бағытталған заңнамалық база қалыптасқанымен, оның тәжірибеде іске асырылу деңгейі әрдайым жеткілікті нәтиже бере бермейді. Алдын алу шараларының жүйесіздігі, ведомствоаралық үйлестірудің жеткіліксіздігі және ерте араласу механизмдерінің әлсіздігі мәселенің толық шешілуіне кедергі келтіреді. Сонымен қатар, жәбірленушілерге көрсетілетін психологиялық және әлеуметтік көмектің сапасын арттыру қажеттілігі сақталып отыр.

Халықаралық тәжірибені талдау көрсеткендей, кәмілетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алуда ең тиімді модель – көпдеңгейлі, кешенді және интеграцияланған тәсіл. Бұл тәсіл отбасы, білім беру жүйесі, денсаулық сақтау, құқық қорғау органдары және азаматтық қоғам институттарының бірлескен қызметіне негізделеді. Мұндай модель ерте диагностика, тәуекел топтарымен жұмыс, психологиялық қолдау және әлеуметтік бейімдеу шараларын қамтиды.

Осы зерттеу нәтижелері негізінде кәмілетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарын төмендету үшін келесі бағыттардың маңыздылығы айқындалды: отбасы институтын нығайту, мектептегі құқықтық және психологиялық тәрбиені жетілдіру, цифрлық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру, әлеуметтік қолдау жүйесін дамыту және құқықтық механизмдерді жетілдіру. Сонымен қатар, профилактикалық саясат реактивті емес, проактивті сипатта болуы тиіс, яғни қылмыс орын алғаннан кейін емес, оның алдын алуға бағытталуы қажет.

Жалпы алғанда, кәмілетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету – тек мемлекеттік органдардың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Бұл бағытта мемлекет, отбасы, білім беру мекемелері, құқық қорғау органдары және азаматтық қоғамның үйлесімді және жүйелі әрекеті қажет. Тек осындай кешенді тәсіл арқылы ғана кәмілетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының деңгейін төмендетіп, қауіпсіз әрі тұрақты әлеуметтік орта қалыптастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Ковалева Ю.А. Личность преступника в криминологической науке // Проблемы современной науки и образования, 2015. №4 (34). - С.115-118
2. Джексенова, Н.А. Кәмілетке толмағандардың құқық бұзуға бейім мінез-құлқы және оның алдын алу мәселелері: Магистрлік диссертация. Мамандығы: 6М030100 Құқықтану. - Талдықорған, 2016. - 100б.
3. Жадбаев С.Х. Криминология: оқу құралы. // Алматы, «Жеті жарғы». 2002. – 234с.
4. Аракелян К.Н. Возникновение и развитие виктимологии как науки о поведении жертвы: исторический экскурс // Прикладная юридическая психология, 2016, №1. -С.70-74.
5. Кәмілетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы // «Заңгер» Вестник права РК №8 (205) 2018. - 48-50 бб.
6. Шалагин А.Е. Криминальная виктимология: понятие, содержание, профилактика // Вестник Казанского юридического института МВД России, 2017. №3 (91). - С.49-50.
7. Алауханов Е.О. «Пути развития отечественной криминологии. Достижения и проблемы» // Известия НАН РК.Сер общественных и гуманитарных наук. - 2015. -№1. - С.211-214.
8. Е.О. Алауханов. «Қазақстан криминологиясының негізін қалаушы» // Заң газеті. - 2019. - 14 мамыр (№35). - Б.3.

А. Естай

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ. Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жер қатынастарын құқықтық реттеудің өзекті мәселелері қарастырылады. Жер – мемлекеттің басты ұлттық байлығы және табиғи ресурстардың маңызды түрі болып табылады. Жер ресурстарын тиімді әрі әділетті пайдалану мен қорғау мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен экологиялық қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан жер қатынастарының құқықтық реттелуі – еліміз үшін аса маңызды мәселе. Мақалада жер қатынастары саласындағы қолданыстағы заңнамалық базаға, оның ішінде Қазақстан Республикасының Жер кодексіне жан-жақты талдау жасалады. Авторлар заңнаманың қазіргі жағдайын сипаттап, ондағы құқықтық олқылықтар мен қайшылықтарды анықтайды. Жердің меншік нысандары, оны пайдалану құқығы, жер учаскелерін беру тәртібі, мақсатты пайдаланылуын бақылау, ауыл шаруашылығы жерлерінің тиімді айналымы және жер кадастрына қатысты проблемалар нақты мысалдармен көрсетілген. Сонымен қатар, мақалада жерді ұтымсыз пайдалану, жер ресурстарының монополиялануы, ашықтықтың болмауы, жердің көлеңкелі нарығы және жерге қатысты құқықтық даулардың көбеюі сияқты жүйелі мәселелер де талқыланады. Авторлар бұл мәселелерді шешу үшін заңнамалық реформалар жүргізу, мемлекеттік жер саясатын жетілдіру, цифрлық кадастрлық жүйені

дамыту және жер қатынастарында азаматтардың құқықтарын қорғау механизмдерін күшейту қажеттігін атап өтеді. Халықаралық тәжірибені салыстырмалы түрде талдай отырып, жер қатынастарын реттеудің шетелдік үлгілері де қарастырылған. Әсіресе, дамыған елдерде қолданылатын жерді басқару мен кадастрлық ақпараттың цифрландырылуы, ашық аукцион арқылы жерді беру тәжірибесі, және жер пайдаланушылардың міндеттемелерін құқықтық бекіту жолдары Қазақстан үшін пайдалы ұсыныстар ретінде бағаланады. Мақаланың қорытынды бөлімінде Қазақстанда жер қатынастарын құқықтық реттеуді жетілдіру жөнінде нақты ұсыныстар мен ғылыми тұжырымдар беріледі. Авторлар жер реформасының құқықтық негізін жаңарту, қоғамдық бақылауды күшейту және жерге қатысты құқықтық ақпараттың ашықтығын қамтамасыз ету қажеттігін атап өтеді. Бұл зерттеу заңгерлер, мемлекеттік қызметкерлер, жер ресурстарын басқару саласының мамандары мен ғылыми қауым үшін пайдалы болып табылады.

Түйін сөздер: жер заңнамасы, меншік институты, құқықтық реформа, кадастрлық есеп, салыстырмалы талдау, құқықтық модельдеу.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы правового регулирования земельных отношений в Республике Казахстан. Земля является одним из важнейших национальных богатств и ключевым видом природных ресурсов. Эффективное и справедливое использование и охрана земельных ресурсов напрямую влияет на экономическую стабильность страны и экологическую безопасность. В связи с этим правовое регулирование земельных отношений представляет собой важнейшую задачу для государства. В статье проводится комплексный анализ действующей законодательной базы в сфере земельных отношений, с особым акцентом на Земельный кодекс Республики Казахстан. Авторы характеризуют текущее состояние законодательства, выявляют правовые пробелы и противоречия. На конкретных примерах раскрываются такие вопросы, как формы собственности на землю, право пользования земельными участками, порядок их предоставления, контроль за целевым использованием, эффективный оборот сельскохозяйственных земель и проблемы, связанные с земельным кадастром. Также в работе поднимаются системные проблемы, такие как нерациональное использование земель, монополизация земельных ресурсов, отсутствие прозрачности, формирование теневого рынка земли и рост числа земельных споров. Авторы подчёркивают необходимость законодательных реформ, совершенствования государственной земельной политики, развития цифровой кадастровой системы, а также усиления механизмов защиты прав граждан в сфере земельных отношений. На основе сравнительного анализа международного опыта рассматриваются зарубежные модели регулирования земельных отношений. В частности, положительно оцениваются такие элементы, как цифровизация управления земельными ресурсами и кадастровой информации, практика предоставления земли через открытые аукционы, а также юридическое закрепление обязательств землепользователей в правовых системах развитых стран. В заключении статьи представлены конкретные предложения и научные рекомендации по совершенствованию правового регулирования земельных отношений в Казахстане. Авторы подчёркивают необходимость обновления правовой базы земельной реформы, усиления общественного контроля и обеспечения прозрачности правовой информации, связанной с землёй. Проведённое исследование будет полезным для юристов, государственных служащих, специалистов в области управления земельными ресурсами, а также для широкой научной аудитории.

Это исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Grant No. BR24993047).

Ключевые слова: земельное законодательство, институт собственности, правовая реформа, кадастровый учёт, сравнительный анализ, правовое моделирование.

Annotation. This article examines the pressing issues of legal regulation of land relations in the Republic of Kazakhstan. Land is one of the most important national assets and a key type of natural resource. The effective and fair use and protection of land resources directly impacts the country's economic stability and environmental security. Therefore, the legal regulation of land relations is a matter of great importance for the state. The article provides a comprehensive analysis of the current legislative framework in the field of land relations, with a particular focus on the Land Code of the Republic of Kazakhstan. The authors describe the current state of legislation, identifying legal gaps and contradictions. Specific examples illustrate issues such as types of land ownership, land use rights, the procedure for allocating land plots, monitoring of targeted land use, effective turnover of agricultural land, and problems related to the land cadastre. The article also discusses systemic problems such as inefficient land use, monopolization of land resources, lack of transparency, the emergence of a shadow land market, and the growing number of legal disputes related to land. The authors emphasize the need for legislative reforms, the improvement of state land policy, the development of a digital cadastral system, and the strengthening of mechanisms for protecting citizens' rights in land relations. A comparative analysis of international experience is also presented, highlighting foreign models of land regulation. In particular, the use of digital land management and cadastral systems, the practice of transparent land allocation through open auctions, and the legal enforcement of land users' obligations in developed countries are evaluated as valuable examples for Kazakhstan. In the conclusion, the article offers specific proposals and scholarly recommendations for improving the legal regulation of land relations in Kazakhstan. The authors stress the need to update the legal basis for land reform, strengthen public oversight, and ensure transparency of legal information related to land. This research is useful for legal scholars, government officials, professionals in land resource management, and the broader academic community.

This research is funded by the Committee on Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR24993047).

Key words: Land legislation, institution of Property, Legal Reform, Cadastral accounting, comparative analysis, legal modeling.

Кіріспе. Жер – адам өмірінің негізі, оның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру көзі және бір-бірін үнемі алмастырып отыратын ұрпақтардың өмір сүруі мен ұдайы өндірілуінің аса маңызды шарты. Барлық өндірістік процестер мен адамзаттың өз өмірінің табиғи алғышарты бола отырып, жер еңбек адамына жұмыс орнын, ал өндірістік процеске – іс-әрекет кеңістігін береді. Экономикалық тұрғыдан алғанда жер өндіріс құралы (ауыл және орман шаруашылығында) және кеңістіктік операциялық негіз (барлық көлік түрлері, өңдеу өнеркәсібінің көптеген салалары және құрылыс индустриясы үшін) қызметін атқарады. Өндіріс құралы ретінде жерді басқа нәрсемен алмастыру мүмкін емес, өйткені ол қозғалмайтын, қатаң түрде белгілі бір жерде орналасқан өндіріс құралы болып табылады және тек сол жерде ғана пайдаланылуы мүмкін. Әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан жер меншік объектісі ретінде қарастырылады, себебі кез келген мемлекеттің экономикалық жүйесінің негізін табиғи ресурстарға меншік нысаны құрайды, яғни олардың иелену, пайдалану және билік ету жөніндегі заңмен белгіленген құқықтары

болып табылады. Осылайша, жер табиғи объект ретінде адамдардың шаруашылық қызметінің объектісі болып табылады, сондықтан да ол мемлекет пен қоғамның қоғамдық құрылымына байланысты ерекше құқықтық мәртебеге ие. Жер иеленушілер санының өсуіне байланысты жер қатынастарына қатысушылардың қатары артып, жер учаскелеріне қатысты жүзеге асырылатын құқықтық әрекеттер ауқымы кеңейді. Осыған орай меншік пен шаруашылық жүргізудің түрлері, жер рентасы, жер бағасы, жер төлемі, жер кепілі, жер салығы сияқты мәселелерді ғылыми тұрғыда зерттеу қажеттілігі туындады. Бұл өз кезегінде жер қатынастарын реттеудің құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық механизмдерінің заңнамалық-нормативтік базасын құруды, сондай-ақ осы қатынастарды реттеуде ұлттық ерекшеліктерді, дәстүрлер мен мемлекеттік мүдделерді ескеруді талап етті.

Жер учаскелерімен мәмілелер жасасқанда азаматтық заңнаманың жалпы нормаларын дұрыс қолданудың маңызы зор. Бұл нормалар жер айналымы қолданыстағы жер заңнамасымен шектелмеген көлемде ғана жер қатынастарының тиісті тобына қолданылады. Табиғаттың ең үлкен сыйы – жерді материалдық әлемдегі ешбір өзге объект алмастыра алмайды. Жер, басқа да табиғи объектілер сияқты, халықтың баға жетпес игілігі болып табылатын топырақтың құнарлылық биопотенциалына ие. Қазақстан Республикасының Конституциясында жерді табиғи ресурс ретінде сақтау және оны Қазақстан халқының өмір сүру негізі ретінде қорғау қажеттігі бекітілген. Жер Қазақстан Республикасының бірқатар құқық салаларының – конституциялық, әкімшілік, азаматтық, отбасы, қаржы, салық және аграрлық құқықтың құқықтық реттеу объектісі болып табылады. Бұл ретте жер мәселелері мемлекеттік шекараларға, мемлекеттік құрылымға, азаматтық мәмілелер жасауға, ерлі-зайыптылардың жер учаскелеріне меншік құқығын бөлуге, жер салығын салуға, ауыл шаруашылығы өндірісіне және басқа да салаларға қатысты болады. Жалпы, жер қатынастарының объектісі – жер учаскесі. Ал субъектілері болып азаматтар, лауазымды адамдар мен заңды тұлғалар танылады. Қазақстан Республикасындағы экономика мен әлеуметтік қатынастар әкімшілік-өміршілік жүйеден нарықтық қатынастарға, жерге мемлекеттік монополиялық меншіктен оның жеке меншік түрлеріне дейінгі қиын өтпелі кезеңді басынан кешіруде. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында жерге жеке меншік құқығының енгізілуімен жер нарығы қалыптасып, жер учаскелері нарықтық-шаруашылық қатынастардың объектісіне айналып, мүлктік айналымға тартылуда. Мемлекет нарық талаптарын, жер меншігінің және шаруашылық жүргізудің әртүрлі нысандарын ескере отырып, жер қатынастарын реттеудің түбегейлі жаңа жүйесін қалыптастыра бастады. Мемлекеттік мүдде жеке немесе қоғамдық мүдделермен үйлескен жағдайда ғана жерді қорғау, ұтымды пайдалану және оның сапасын жақсарту міндеттері өз шешімін таба алады. Өйткені жердің жемісін өзі көретін, оған күтім жасайтын, жерді дұрыс пайдаланбаудан болатын шығынды өз мойнына алатын шынайы меншік иесі ғана жердің бағалы табиғи-ресурстық қасиеттерін өз шаруашылығында, сондай-ақ болашақ ұрпақтардың шаруашылық қызметінде сақтай алады. Осыған байланысты жерге жеке меншік құқығын кеңейту, меншік иелерінің құқықтық мәртебесін нығайту, осы қатынастарды реттеу механизмдерінің негіздерін теориялық және практикалық тұрғыдан меңгеру және заң жүзінде бекіту қажеттілігі туындайды. Бұл жұмыста соңғы онжылдықта жүргізілген зерттеулердің біздің зерттеуіміздің жекелеген фрагменттерін ғана қамтыған мәселелері талданған. Мұның себебі – зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі өтпелі кезеңнің жағдайларында айқын көрініп, қоғамның саяси-құқықтық өміріндегі үнемі болып жатқан өзгерістерге, демократиялық институттардың дамуына, қоғам өмірінің шынайы талаптарына сай келетін мықты әрі тұрақты заңнамаға деген қажеттіліктің артуына байланысты ғылыми ізденістердің тұрақты түрде өзгеріп отыруында. Айта кететін жайт, бұрын жүргізілген зерттеулер заңнамалық тәртіппен бірнеше рет өзгерістер мен толықтыруларға ұшырап, біз бүгінгі күні тәжірибелік қызметіміздегі қателіктерімізді нақты білетін, демократиялық қоғамның негіздерін бұзуға, құқық рөлінің төмендеуіне және басқа да қоғамдық құндылықтардың жоғалуына әкелуі мүмкін салдарды түсінетін деңгейге жеттік.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ұсынылып отырған зерттеуде Қазақстан Республикасының жер заңнамасын дамытудағы меншік институтының проблемаларын кешенді талдау үшін жер қатынастарын құқықтық реттеуді қалыптастырудың тарихи алғышарттарын да, туындайтын қазіргі заманғы сын-тегеуріндерді де жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін тарихи-құқықтық әдісті, салыстырмалы құқықтық талдауды, нормативтік-құқықтық тәсілді және құқықтық модельдеу әдісін қамтитын құқықтық зерттеу әдістерінің интеграцияланған кешені қолданылады өтпелі кезең және жаһандық экономикалық өзгерістер жағдайында зерттеледі. Тарихи-құқықтық әдіс кеңестік құқықтық жүйенің мұрасынан бастап қазіргі заманғы реформаларға дейінгі құқықтық нормалардың эволюциясын анықтауға, өткен тәжірибелердің Қазақстандағы меншік институтының қалыптасуына әсерін анықтауға ықпал етеді.

Салыстырмалы құқықтық талдау ұлттық құқықтық жүйені шетелдік мысалдармен салыстыру үшін қолданылады, бұл әр түрлі елдердегі жер қатынастарын реттеудің жалпы тенденцияларын да, ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік береді, әрі қарайғы реформалар үшін негіз бола алатын табысты модельдер мен үздік тәжірибелерді анықтайды. Нормативтік-құқықтық әдіс қолданыстағы заңнамалық актілерді, заңға тәуелді нормативтік құжаттарды және сот практикасын егжей-тегжейлі зерделеуді көздейді, бұл реттеу жүйесіндегі қолданыстағы құқықтық олқылықтарды, қайшылықтар мен кемшіліктерді анықтау мүмкіндігін қамтамасыз етеді, сондай-ақ ұсынылған өзгерістерді негіздеу үшін базаны қалыптастырады. Эмпирикалық деректер мен теориялық тұжырымдамаларды біріктіре отырып, құқықтық модельдеу әдісі реформалардың құқықтық салдарын болжауға және мүмкін болатын өзгерістердің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді, бұл жер қатынастары саласындағы заңнаманы дамытудың стратегиялық бағыттарын әзірлеуге ықпал етеді. Аталған әдістерді кешенді қолдану құқықтық реттеуді жетілдіру, азаматтардың мүлктік құқықтарын қорғауды күшейту және қазіргі заманғы серпінді құқықтық және экономикалық орта жағдайында жер ресурстарын тиімді басқару үшін тұрақты құқықтық тетік құру бойынша негізделген ұсынымдарды қалыптастыруға ықпал ете отырып, меншік институтының проблемаларын жүйелі және терең талдауды қамтамасыз етеді. Осылайша, осы әдістерді кешенді пайдалану жер қатынастары саласында болып жатқан процестерді терең теориялық түсінуді ғана емес, сонымен қатар заңнамалық базаны жетілдіруге ықпал ететін тұжырымдардың практикалық маңыздылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Тарихи алғышарттар мен қазіргі тенденцияларды талдай отырып, зерттеу тұрақты құқықтық модельді қалыптастырудың маңызды шарты болып табылатын ұлттық құқықтық жүйенің ерекшелігін ескере отырып, озық халықаралық тәжірибені интеграциялау қажеттілігін көрсетеді.

Талқылау Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 26-бабына сәйкес, мемлекеттік меншіктің объектілері жеке меншікке берілмеген барлық жерлер болып табылады. Аталған бапта мемлекеттік меншікте мемлекеттік билік органдарына, мемлекеттік ұйымдар мен мекемелерге берілген жер учаскелері; қорғаныс қажеттіліктері үшін пайдаланылатын, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер; орман және су қорлары; елді мекендердің жалпы пайдаланудағы жерлері; босалқы жерлер, соның ішінде арнайы жер қоры; елді мекендер мен ауылдардың маңындағы жайылымдар мен шабындықтар, сондай-ақ шалғайдағы жайылымдар және жеке меншікке берілмеген басқа да жерлер болады делінген. Жеке меншіктің объектілері болып елді мекендердің, ауыл шаруашылығы мақсатындағы, орман және су қорларының жерлері Қазақстан Республикасының Жер кодексінде көзделген тәртіппен берілуі мүмкін (ҚР Жер кодексінің 24-бабы, 97-

бабының 6-тармағы, 109-бабы, 128-бабының 2-тармағы, 133-бабының 2-тармағы және көлік саласы туралы өзге де заңнамалық актілер [1].

Қазақстан Республикасының Жер кодексінде мемлекеттік және жеке меншік объектілері нақты ажыратылған. Жеке меншікке берілмейтін жерлердің тізбесі де аталған кодекстің 26-бабында нақты көрсетілген:

- қорғаныс және мемлекеттік қауіпсіздік қажеттіліктері үшін, мемлекеттік меншіктегі қорғаныс өнеркәсібі объектілері, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын қорғауға және күзетуге арналған инженерлік-техникалық құрылыстар, коммуникациялар;

- кеден қажеттіліктеріне арналған жерлер;
- ерекше қорғалатын табиғи аумақтар;
- орман қоры (ҚР Жер кодексінің 128-бабының 4-тармағында көрсетілген учаскелерден басқа);
- су қоры (ҚР Жер кодексінің 133-бабының 2-тармағында көрсетілген учаскелерден басқа);
- магистральдық темір жол желілері мен жалпы пайдаланымдағы автомобиль жолдары;
- елді мекендердің жалпы пайдаланымдағы аумақтары (ғимараттар мен құрылыстардың астындағы және оларды пайдалану үшін қажетті жерлерден басқа).

Азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігіне берілмейтін жерлерге мыналар жатады:

- халықтың мұқтаждықтарына арналған жайылымдар мен шабындық жерлер;
- жалпы пайдаланымдағы жолдар, соның ішінде шаруашылықаралық, елді мекенаралық және жалпы пайдаланымдағы жерлерге қатынайтын жолдар;

- бірлесіп пайдаланатын суландыру құрылыстары (каналдар, құдықтар, суару орындары) екі немесе одан да көп меншік иелерінің немесе жер пайдаланушылардың ортақ пайдалануында болатын жерлер [1].

Белгіленген тәртіппен ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, магистральдық құбырларды дамыту үшін резервке алынған жер учаскелері, сондай-ақ әкімшілік және әлеуметтік мақсаттағы объектілерді салуға (әуежайлар, вокзалдар, станциялар, жалпы пайдаланымдағы жолдар, мемлекеттік органдардың әкімшілік ғимараттары, ауруханалар, мектептер, мемлекеттік тұрғын үй қоры, саябақтар, бульварлар, скверлер және қоғамдық пайдаланымдағы басқа да объектілер) бекітілген қала құрылысы құжаттамасына сәйкес жоспарланған жерлер уақытша жер пайдалану құқығымен жоба бойынша игерілгенге дейін басқа мақсаттар үшін жер пайдаланушыларға берілуі мүмкін[2]. Өнеркәсіп, көлік, байланыс және ауыл шаруашылығына жатпайтын басқа да мақсаттағы жерлер мемлекет меншігіндегі объектілерді жекешелендіру кезінде тиісті арнайы заңнамада (байланыс, теміржол көлігі, автомобиль көлігі, энергетика туралы) көзделген жағдайда жеке меншікке берілуі мүмкін.

Автомобиль жолдары мемлекеттік және жеке меншікте болуы мүмкін. Республикадағы негізгі қатынас жолдары болып табылатын жалпы пайдаланымдағы автомобиль жолдары мемлекеттік меншікте және жекешелендіруге жатпайды.

Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес жер учаскесінің меншік иесі меншік құқығын Қазақстан Республикасының Жер кодексі мен өзге де заң актілерінде белгіленген негіздерде, жағдайларда және шектерде жүзеге асырады. Жеке меншік құқығындағы жер учаскесіне қатысты иелену, пайдалану және билік ету құқықтарының мазмұны Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 12-бабының 28, 31, 32-тармақтарында ашылады.

Жерге меншік құқығы, нақтырақ айтсақ, жер учаскесін иелену құқығы – жерге (жер учаскесіне) іс жүзінде иелік етуді жүзеге асырудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі болып табылады.

Жеке меншік құқығындағы жер учаскесін пайдалану құқығы – жер учаскесін нысаналы мақсатына сәйкес нақты пайдалану (ҚР Жер кодексінің 64-бабы).

Жеке меншік құқығындағы жер учаскесіне билік ету құқығы – жеке меншік иесінің өзіне тиесілі жер учаскесіне қатысты Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде тыйым салынбаған мәмілелер жасау құқығы.

Жер кодексінде меншік иесінің жер учаскесіне қатысты үш түрлі құқықтары көзделген:

1. жеке меншік құқығын іске асыру құқығы (25-бап);
2. жер учаскесіне құқықтардың шектері (42-бап);
3. жер учаскесі иелерінің құқықтары (64-бап) [1].

Жер учаскесінің меншік иесі оны пайдалану мақсатын өзгертпестен, заңмен тыйым салынбаған кез келген мәмілелер жасай алады. Жер учаскесіне меншік құқығы басқа тұлғаға барлық ауыртпалықтарымен бірге өтеді. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің иелері көрсетілген құқықтарды Қазақстан Республикасы Жер кодексінің ережелерін ескере отырып жүзеге асырады. Жер учаскесінің меншік иесі жерді уақытша пайдалануға шарт негізінде беруге құқылы. Жер учаскесіне меншік құқығы осы учаске шегіндегі топырақ қабатына, тұйық су қоймаларына, екпелерге таралады. Жер қойнауын пайдалану заңнамалық актілерге сәйкес жүзеге асырылады [3]. Қорытындылай келе, Қазақстанның жер заңнамасын дамыту мемлекеттен қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге жедел ден қоюды ғана емес, сонымен қатар құқықтық жүйе экономиканың үйлесімді дамуына, азаматтардың құқықтарын қорғауға және жер ресурстарын тұрақты басқаруға ықпал ететін Болашақтың стратегиялық көзқарасын талап ететінін айтуға болады[4]. Құқықтық процестің барлық қатысушыларының күш-жігерінің синергиясы ғана алға қойылған мақсаттарға қол жеткізуге және қазіргі заманғы серпінді құқықтық және экономикалық орта жағдайында меншік институтының жан-жақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Алтынбасов, Б. Ө., Баянбаева Ә. Р. (2021). РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ВОПРОСОВ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННЫХ ВУЗОВ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ. Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан», 4(67). https://doi.org/10.52026/2788-5291_2021_67_4_40
2. Стамкулов, А. С. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Жалпы бөлім: оқу құралы - Алматы : Заң әдебиеті, 2004. - 334б. с.
3. Зиманов С. З. Еренов А. Е. О характере феодальной собственности на землю в Казахстане // Труды Алматинского юридического института. – А.: Казахское государственное издательство, 1955. – С.47–56.
4. Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года №442 // <http://adilet.zan.kz>
5. Абдраимов Б.Ж. Проблемы совершенствования процессуальных форм реализации земельного права. – Алматы, 2001. – 314 с.

Б. Ж. Жанатбек

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ. Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ ЖҮЙЕСІН ДАМУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында сот жүйесін дамытудың негізгі негіздері мен бағыттары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі құқықтық мемлекет қалыптастыру жағдайында сот билігінің тиімділігін арттыру, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және әділ сот төрелігін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты. Сот жүйесі мемлекеттің негізгі институттарының бірі ретінде құқық үстемдігін жүзеге асыруда және қоғамдағы тұрақтылықты сақтауда маңызды рөл атқарады. Мақалада Қазақстандағы сот жүйесінің қалыптасу кезеңдері, оның қазіргі құрылымы мен қызмет ету қағидаттары талданады. Судьялардың тәуелсіздігі, сот төрелігінің ашықтығы мен жариялылығы, сот актілерінің сапасы және сот қызметіне деген қоғам сенімі мәселелері зерттеудің негізгі нысаны ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, сот жүйесін жаңғыртуға бағытталған реформалар, соның ішінде цифрландыру, электрондық сот ісін жүргізу, сот процестерінің қолжетімділігін арттыру және халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мәселелері талданады. Жұмыста сот жүйесін дамытуға кедергі келтіретін факторлар да қарастырылады, атап айтқанда, сот жүктемесінің жоғары болуы, кадрлық қамтамасыз ету мәселелері және құқықтық мәдениеттің жеткіліксіз деңгейі. Осыған байланысты сот жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар ұсынылады. Қорытындысында Қазақстан Республикасында сот жүйесін одан әрі дамыту құқық үстемдігін нығайтуға, азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауға және қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етуге ықпал ететіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: сот жүйесі, сот төрелігі, Қазақстан Республикасы, құқық үстемдігі, сот реформасы, судья тәуелсіздігі, цифрландыру, құқықтық мемлекет.

Аннотация. В статье рассматриваются основы и ключевые направления развития судебной системы Республики Казахстан. Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения эффективности судебной власти в условиях формирования правового государства, обеспечения защиты прав и свобод граждан, а также реализации принципа верховенства права. Судебная система является одним из важнейших институтов государства, играющим центральную роль в обеспечении законности и справедливости в обществе. В работе анализируются этапы становления судебной системы Казахстана, ее современная структура и принципы функционирования. Особое внимание уделяется вопросам независимости судей, открытости и прозрачности судебных процессов, качеству судебных актов и доверию общества к судебной власти. Рассматриваются проводимые реформы, направленные на модернизацию судебной системы, включая внедрение цифровых технологий, развитие электронного правосудия, повышение доступности судебной защиты и приведение национальной судебной системы в соответствие с международными стандартами. Также в статье выявляются основные проблемы развития судебной системы, такие как высокая нагрузка на суды, кадровые вопросы и недостаточный уровень правовой культуры населения. В заключении предлагаются меры по дальнейшему совершенствованию судебной системы. Делается вывод о том, что развитие судебной системы Республики Казахстан способствует укреплению верховенства права, защите прав граждан и повышению уровня справедливости в обществе.

Ключевые слова: судебная система, правосудие, Республика Казахстан, верховенство права, судебная реформа, независимость судей, цифровизация, правовое государство.

Abstract. This article examines the foundations and key directions for the development of the judicial system of the Republic of Kazakhstan. The relevance of the study is determined by the need to improve the efficiency of the judiciary in the context of building a rule-of-law state, ensuring the protection of human rights and freedoms, and strengthening the principle of the rule of law. The judicial system is one of the most important institutions of the state, playing a central role in maintaining legality and justice in society. The paper analyzes the stages of formation of the judicial system of Kazakhstan, its current structure, and principles of functioning. Particular attention is paid to the independence of judges, transparency of judicial proceedings, quality of judicial decisions, and public trust in the judiciary. The article also considers ongoing reforms aimed at modernizing the judicial system, including the implementation of digital technologies, development of e-justice, improvement of access to justice, and alignment with international standards. The study also identifies key challenges in the development of the judicial system, such as high caseload, кадровые issues, and insufficient level of legal awareness among the population. The article concludes with recommendations for further improvement of the judicial system. It is concluded that the development of the judicial system in Kazakhstan contributes to strengthening the rule of law, protecting citizens' rights, and ensuring justice in society.

Keywords: judicial system, justice, Republic of Kazakhstan, rule of law, judicial reform, judicial independence, digitalization, legal state.

Қазақстан Республикасында судьялардың құқықтық жағдайын, міндеттерін, сот билігін ұйымдастыру тәртібін "Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы" 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N132 Қазақстан Республикасының конституциялық заңы айқындайды [2]. Қазақстан Республикасының сот білімінің 2017-2020 жылдарға арналған стратегиясында білім беру сапасын арттыру, кадрларды кәсіби даярлау және сот жүйесін жаңғырту мәселелерін қоса алғанда, сот білімі саласындағы стратегиялық басымдықтарды айқындайды [3]. "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне процесстік заңнаманы жетілдіру және сот жүйесін реформалау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 2023 жылғы 27 наурыздағы № 216 VII Қазақстан Республикасының Заңы мемлекетіміздің сот жүйесін дамыту бағытын айқындайтын маңызды құжат болып табылады. Бұл заң сот жүйесін реформалаудың негізгі аспектілерін, соның ішінде соттардың құрылымын өзгертуді, олардың құзыреттерін анықтауды, судьяларды тәуелсіздік пен ашықтықпен қамтамасыз етуді қарастырады [4]. Ғ.Ж. Сүлейменованың "Қазақстан Республикасындағы сот реформасы: негізгі кезеңдерге шолу" мақаласы Қазақстандағы сот реформалары процесін егжей-тегжейлі талдау болып табылады. Автор заңнамадағы негізгі өзгерістерді, сондай-ақ сот жүйесі өзінің дамуының әртүрлі кезеңдерінде кездескен мәселелер мен қиындықтарды қарастырады. Сүлейменова сот төрелігін қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғау үшін сот реформасының адами ресурстарын дамыту маңыздылығына назар аударады [5]. "Қазақстандағы сот билігін жетілдіру

мәселелері" мақаласында заң ғылымдарының кандидаты және профессор Ғ.Ж. Сүлейменова сот билігін жетілдіруге байланысты мәселелерді қосымша зерттейді. Автор сыбайлас жемқорлықты еңсеру, судьялардың кәсібилігін арттыру және олардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету тетіктерін әзірлеуге баса назар аударады. Сүлейменова сонымен қатар сот жүйесін оңтайландыру және жаңғырту бойынша бірқатар ұсыныстар ұсынады. Ғ. Ж.Сүлейменованың зерттеулері сот жүйесі мен адами ресурстардың дамуын зерделеу үшін құнды деректер мен талдамалық материал ұсынады. Олардың жұмыстары проблематиканың өзектілігін көрсетеді және елдің сот жүйесін реформалаудың маңызды аспектілерін көрсетеді [6].

Адам—ұйымның стратегиясын жүзеге асырудың сәттілігін анықтайтын басқарудың негізгі буыны. Тиімді жұмыс істейтін команданы қалыптастыру, егер адамдар жынысы мен жасынан басқа, қабілеттері, бейімділігі, қажеттіліктері мен үміттері, наным-сенімдері мен фобиялары, темпераменті, 7 мінезі, тәрбиесі, діні және т. б. ерекшеленетін болса ғана мүмкін болады. Барлық осы факторлардың комбинациясы сансыз, сондықтан ұқсас топтар болмайды, теориялық және әдіснамалық бірлікте адам ресурстарын басқарудың бірдей стратегиялары жоқ. Осыны негізге ала отырып, адами ресурстарды даярлау— әділ және тәуелсіз сот жүйесін дамыту жолындағы басты кезеңдердің бірі болып табылады. Посткеңестік кеңістіктегі құқықтық білім беру проблемасына ғалымдар өткен ғасырдың аяғында назар аудара бастады. Заң білімінің тарихы және бүгінгі жағдайы құқықтық пәндерді оқыту сапасын арттыру мәселелері, оқу орындарында білім беру менеджменті, стандарттары проблемаларын шешу білім беру талабына және жұмыс берушілердің мүдделеріне сай болуының кепілі болар еді. Соңғы 30 жыл ішінде судьялардың білімі— сот құзыреттілігін дамытудың және бүкіл әлемде сот төрелігі мен соттардың жұмысын жүзеге асыру сапасын арттырудың маңызды, жаңа құралына айналды. Әрбір мемлекет өзінің төрелік ету жүйесін іске асыру кезінде әлемдік тәжірибені ескереді. Сот жүйесінің жетілгендігінің себебі — жекелеген судьялардың кәсіби деңгейінің жеткіліктілігі. Кейбір судьялар сот төрелігін жүзеге асыру кезінде қоғам алдындағы моральдық жауапкершілікті, судьяның жоғары миссиясын сезінбеуімен, Қазақстан Республикасының атынан қабылданған шешім үшін жауапкершіліктің толық көлемін дұрыс түсінбей жатады. Өкінішке орай, судьялардың күнделікті жұмысында өздерінің қызметтік міндеттерін адал да, саналы түрде атқару, сот төрелігін тек заңға толық бағыну, бейтараптық пен әділеттілікпен жүзеге асыру туралы салтанатты жағдайда берген ант сөздерін ұмытады. Судья жоғары кәсіби және моральдық деңгейде өз міндеттерін адал атқарып, істерді ақылға қонымды мерзімде уақтылы және дұрыс қарау үшін барлық қажетті шараларды қабылдауы керек.

Судья өзінің біліктілігін жоғары деңгейде ұстап тұруға, өзін үнемі кәсіби тұрғыда жетілдіріп отыруға, өзінің кәсіби өсуімен айналысуға және өз саласының беделді маманы болуға ұмтылуға міндетті. Сот жүйесінің механизміндегі басты рөл судьяға, сот төрелігін жүргізуші ретінде беріледі. Осыған байланысты, судьяның құқықтық мәртебесі сот билігінің даму деңгейін, сот төрелігінің сапасы мен оның тәуелсіздігін көрсетеді. Судьялық білім— судьялық құзыреттілікті дамыту және сот төрелігін іске асыру мен соттар жұмысының сапасын арттыру үшін маңызды мәні бар. Жоғары сот органы - Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты, облыстық, қалалық, аудандық, мамандандырылған және ауданаралық соттар, сондай-ақ Конституциялық сот және өзге де мамандандырылған соттар кіреді. Ұйымдық құрылымның негізінде сот практикасында жүйелілік пен бірлікті қамтамасыз ететін тік бағыну және бақылау принципі жатыр. Сот жүйесінің ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуі Қазақстан Республикасының Конституциясында және "Қазақстан Республикасы судьяларының сот жүйесі мен мәртебесі туралы" заңда айқындалады. Осы 8 құжаттарға сәйкес соттар тәуелсіздік, бейтараптық, заңдылық және әділеттілік қағидаттары негізінде әрекет етеді.

Олар азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және басқа да істерді заңда белгіленген тәртіппен қарайды және шешеді. Қазіргі уақытта мемлекеттің ғылыми-білім беру саясатын іске асыруда ҚР Жоғарғы Соты судьяларды даярлауға, сот жүйесі органдарын жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз етуге, судьялардың кадр резервін судья лауазымдарында үлкен жұмыс тәжірибесі бар Құзыретті судьялармен жасақтауға бағытталған шараларды жүзеге асыруда. ҚР Жоғарғы Соты сот білімі саласында жүзеге асыратын шаралар арасынан ол әзірлеген 2012-2016 және 2017-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының сот білімінің Стратегияларына енгізілген төрт жылдық және бес жылдық іс-шаралар бағдарламаларын бөліп көрсетуге болады. Сонымен, қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында сот білімі үш негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылады: 1)"Құқықтану" мамандығы бойынша магистратураның білім беру бағдарламасын мемлекеттік тапсырыс бойынша іске асыру жолымен Қазақстанның сот жүйесі мен мемлекеттік қызметі үшін кадрларды мамандандырылған даярлау. Магистранттерді даярлау өндірістен қол үзіп жүзеге асырылады; 2) жұмыс істеп жүрген судьяларды және сот жүйесінің басқа да қызметкерлерін кәсіби қайта даярлауды, олардың біліктілігін арттыруды жүзеге асыру; 3) сот жүйесін ұйымдастыру және оның жұмыс істеуі саласында, сондай-ақ сот практикасын қорыту және заңнаманы талдау мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу қызметін іске асыру болып табылады [7]. Тәуелсіз сот жүйесін дамыту үшін судьяларды даярлау мен қызметке тағайындаудың халықаралық тәжірибесін үздіксіз зерделеу, өткен қателіктерді талдау және басқа елдердің табысты тәжірибелерін үйрену қажет. Халықаралық ұйымдар мен шетелдік сарапшылар да ҚР Жоғарғы сотына сот құқықтық реформаларды жүргізуде консультативтік және талдамалық көмек көрсетеді. Қазіргі заманғы сот институттарының тарихы бүгінгі күнге дейін судьяларды іріктеудің, сондай-ақ оларды даярлаудың әртүрлі жүйелерін білді және біледі. Судьяларды іріктеу мен даярлаудың 4 негізгі санатын бөліп көрсетуге болады. Бұл жүйелердің әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Бірінші түрі судьяларды атқарушы немесе заң шығарушы органдардың таңдауы негізінде жалдауды қамтиды, ал сот жүйесінің біліктілік басқа тармақтарына тәуелділігін арттыру қаупі артады. Судьяларды іріктеудің екінші түрі-тікелей халықтың еркі. Үшінші типке судьялардың техникалық дайындығына сенімділік беретін қолданыстағы сот құрамынан жаңа кадрларды енгізу кіреді, бірақ бұл опция сот жүйесінде консерватизмге әкелуі мүмкін. Сонымен, судьяларды іріктеу жүйесінің соңғы түрі—объективті критерийлер негізінде судья корпусының тәуелсіз органының конкурстық негізде кадрларды тағайындауы [8]. 9 Бірқатар зерттеулер табысты сот реформаларын жүзеге асыруға кедергі келтіретін проблемаларды көрсетеді. Атап айтқанда, бұл проблемалар сыбайлас жемқорлыққа, судьялардың жеткіліксіз дайындығына, олардың тәуелсіздігі мен жауапкершілігіне байланысты. Бұл мәселелерді шешу сот жүйесін дамыту және Қазақстанда құқық үстемдігін нығайту үшін басымдық болып табылатынын атап өту маңызды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі С.З.Зиманов сот қызметі туралы былай дейді: «Қоғамдық, мемлекеттік өмірдің кез-келген саласында жеке тұлғаның рөлі сот қызметі саласындағыдай ерекше мәнге ие емес. Ізгілік пен әділдік дегеніміз – адам руханиятының негізгі элементтерін құрайтын адамгершілік негіздер. Олар адамның табиғатына тән, дегенмен, олардың пайда болуы үшін оларды басу мен езгіден «босатып», қоғамдық-саяси қатынастар процесінде ашып, тәрбиелеуі керек. Бұл қасиеттер адамдар мен қоғам барған сайын шындық пен әділеттілікті табуға бет бұрған судьялар үшін өте маңызды. Олар қанша қиын болса да үміттерінде алданбауы керек. Судья өз атынан емес, мемлекет атынан, қоғамның ұжымдық және жоғары билігі атынан сөйлейді және бұл оған өте үлкен жауапкершілік жүктейді. Судьялар қызметінің маңыздылығы оның мінез-құлқы мен шешімі адамның қадір-қасиетін қалпына келтіруі, жоғарылатуы немесе оны

тереңге итермелеуі, тіпті өлтіруі мүмкін екендігінде. Сондықтан судьялар барлық жағдайда ізгілік пен әділеттілік өнерінің персонациясы болуы керек. Жағдай жасау, тәрбиелеу және олардың осындай болуын талап ету - мемлекеттің және бүкіл қоғамның қажымас міндеті» [9]. Қазақстандағы конституциялық заңдылық пен сот билігінің негізгі тенденциялары мен ережелері, сондай-ақ судьялардың дамуының маңыздылығы туралы Қ.Мәмидің жұмысында ашылды. Судьялыққа кандидаттарды конкурстық іріктеу рәсімдері жетілдірілуі, судьялық лауазымдарға кадр резервінің рөлі, жоғарғы және облыстық соттардың жанынан жедел ұйымдастыру мәселелерін шешу жөніндегі функциялар жүктелетін жеке орган құрылуы туралы айтылды. Соттық төрелікті жүзеге асырғанда барлық судьялар дербес және тек қана Конституция мен заңдарға бағынады [10].

"Соңғы жылдары судьялар корпусына кәсіби жұмыс тәжірибесі жоқ адамдар, сондай-ақ кәсіби және моральдық қасиеттері бойынша судья атағына лайық емес адамдар кіргенін мойындау керек. ...судьяларға қойылатын талаптардың тізімін реттейтін заңдар қазір жеткіліксіз. Судьялыққа кандидаттарға қойылатын талаптарды қатаңдату, осы жолақты арттыру қажет. Шын мәнінде, бұл талаптар қоғамда эталонға айналуы керек" Дьяченко С.А. өз мақаласында Қазақстанның судьяларының күзіндеттілігін арттыру, сот жүйесін реформалауды және оның болашағын талдайды [11]. Қазақстанның конституциялық құқығын түсіну үшін академиялық курс оқулықтары зерделенді, олардың авторы Г.С. Сапарғалиев болып табылады. Конституцияда судьялыққа кандидаттар үшін цензуралар және заңда судьяларға қосымша талаптар белгіленуі мүмкін екендігі атап өтілді. Әділеттілік идеясы судьяның ант беруінде бекітілген. Заң судьялардың тәуелсіздігіне кепілдік береді [12]. 10 Республиканың барлық соттарының судьялары бірыңғай мәртебеге ие. Бұл конституциялық ережелерден, соттардың ерекше мәртебесінен, сондай-ақ басқа жағдайлардан туындайды.

Судьялардың бірыңғай мәртебесі Конституциямен, Конституциялық заңмен және Республика заңдарымен қамтамасыз етіледі [13]. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасының кейбір мамандандырылған соттарын құру және тарату туралы Жарлығы негізгі құжат болып табылады. Судьялардың мамандану бағыттарының маңыздылығы туралы Е. Қаржаубаев әлемдік қоғамдастықтың мамандандырылған соттар саласындағы тәжірибесін зерттейді [14].

М.С. Нәрікбаев Қазақстан Республикасының Конституциясына және сот билігіне қатысты мәселелерді қарайды. Ол судьяның кәсіби бағалауына мұқият қарау керек. Судьялыққа кандидаттардың жеке қасиеттерін, қоғамдық беделін, жеке сипаттамалары маңызды. Бүгінгі таңда жоғары дәлдікті пайдаланудың жаңа мүмкіндіктері, технологиялар мен әдістемелер бар [15]. Қазақстан мойындаған халықаралық демократия және адам құқықтарын сақтау саласындағы стандарттар қамтамасыз етуге көбірек көңіл бөлген жөн деп санаймыз, сондай-ақ соттардың тәуелсіздігін, оның ішінде судьяның тағайындалу процесіне халықтың араласуы арқылы сот жүйесі қалыптастып, әрі қарай дамиды [16].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010-2020 жылдарға бағытталған құқық саясатын дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы жарлығы елдің құқықтық жүйесін дамытудың негізгі бағыттарын айқындайтын маңызды құжат болып табылады. Қазақстан Республикасының сот жүйесі де осы тақырып аясында зерттелді. Сот реформасын және оның негізгі аспектілерін талдайды. Ол сот кадрларының сапасы – сот жүйесінің дамуының басты, маңызды бөлігі деп көрсетті [17]. Осы жұмыс шеңберінде сот жүйесінің Адами ресурстарын дамыту саласындағы халықаралық тәжірибеге талдау жасалды. Бұл үшін басқа елдердің сот жүйелері, олардың ерекшеліктері және адам ресурстарын басқарудағы инновациялық тәсілдер туралы ақпарат беретін шетелдік көздер зерттелді. Халықаралық тәжірибені зерделеу қазақстандық контекстке бейімделе алатын және елдің сот жүйесін жақсартуға ықпал ететін озық тәжірибелер мен табысты даму модельдерін анықтауға мүмкіндік берді. Шетелдік дереккөздерді талдауға қосу, сондай-ақ әртүрлі елдердің сот жүйелері тап болатын жаһандық трендтер мен сын-қатерлер туралы тереңірек түсінуді қалыптастыруға ықпал етеді және Қазақстанның сот жүйесінде адами ресурстарды дамыту үшін кешенді және теңгерімді шешімдер әзірлеуге мүмкіндік береді.

Адвокат Д. Канафин "сот билігі тәуелсіздігінің халықаралық стандарттары құқықтық жүйенің тұрақтылығының кепілі ретінде" жұмысында автор сот жүйесі тәуелсіздігінің халықаралық стандарттарын талдайды, бұл қазақстандық жүйенің халықаралық нормаларға сәйкестігін бағалауға және дамудың әлеуетті бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді [18]. Потапенко, С. В., Даниелян, А. С., Гелиева, И. Н. "Ресей Федерациясының сот жүйесі: оқу құралы" оқу құралында Ресейдің сот жүйесін, оның құрылымы мен негізгі принциптерін жүйелі талдайды, оны қазақстандық сот жүйесімен 11 салыстырмалы талдау үшін де пайдалануға болады. Сонымен қатар, Ресей сот жүйесінде судьяның көмекшісі лауазымы бар, ол судьяның жұмысын жеңілдетуге көп көмегін тигізеді. Судьяға сот процесі мен сот қаулыларының жобаларын дайындауға және ұйымдастыруға жәрдемдесетін, сондай-ақ федералдық заңнамада көзделген жағдайларда және тәртіппен өзге де іс жүргізу әрекеттерін жасайтын лауазымды тұлға. Судья көмекшісінің сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі функцияларды орындауға құқығы жоқ [19]. Сонымен қатар, соңғы уақытта Республикада бейбітшілік судьялары институтын құру мүмкіндігі туралы мәселе талқыланды. Оларды енгізудің шұғыл қажеттілігі бар сияқты, өйткені бейбітшілік судьялары негізгі буын судьяларын аса күрделі емес істерді қараудан едәуір босатқан болар еді [20].

Қаралған зерттеулер мен заңнамалық актілер Қазақстанның сот жүйесінің Адами ресурстарын дамытуды одан әрі талдау және әзірлеу үшін негіз болып табылады. Ұсынылған дереккөздерді зерттеу сот жүйелері мен әртүрлі елдердегі адами ресурстарды дамыту принциптері туралы кең түсінік берді. Мұндай талдау Қазақстанның сот жүйесін жетілдіру, халықаралық стандарттарды есепке алу және осы саладағы адами әлеуетті табысты дамыту жөніндегі ұсынымдарды әзірлеу үшін негіз болып табылады. Жалпы, зерттелген әдебиеттер Қазақстандағы сот жүйесі мен адами ресурстардың дамуына кешенді шолу жасайды. Әр түрлі авторлар сот жүйесін, конституциялық құқық пен заңнаманы, соттардың, оның ішінде кәсілетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған соттардың құрылымы мен функцияларын реформалау мәселелерін қозғайды. Бұл материалдар Қазақстанның сот жүйесіндегі адами ресурстарды одан әрі зерттеу және талдау үшін негіз болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Мемлекет басшысы Қазақстан Республикасы судьяларының VIII Съезіне қатысты//URL:https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings /glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-viii-sezde-sudei-respubliki-kazahstan Жүгінген күні 08.04.2023 ж.
2. "Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы" Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 17 қарашадағы №80-IV Конституциялық заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132> Жүгінген күні 02.04.2023 ж.
3. Стратегия судебного образования на 2017-2020 годы // URL: <https://sud.gov.kz/rus/content/strategiya-sudebnogo-obrazovaniya-na-2017-2020-gody>
4. "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне процестік заңнаманы жетілдіру және сот жүйесін

реформалау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы"Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 27 наурыздағы № 216-VII Заңы //«Әділет» Қазақстан Республикасы құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі –URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000216> Жүгінген күні 02.04.2023 ж.

5. Судебная реформа в Республике Казахстан: обзор основных этапов (Г.Ж.Сулейменова) // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38412079&mode=p&page=5&pos=655;44#pos=655;44

6. Проблемы совершенствования судебной власти в Казахстане // URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30509210

7. Э. Б. Аблаева. Профессиональное обучение судей как одно из приоритетных направлений совершенствования судебной системы Республики Казахстан // URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnoe-obuchenie-sudey-kak-odno-iz-prioritetnyh-napravleniy-sovershenstvovaniya-sudebnoy-sistemy-respubliki-kazahstan/viewer>

8. Джакомо Оберто. Подбор и подготовка судей в Европе: сравнительное исследование/URL:https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/rapports/LivreOberto_r u.pdf

9. СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ Международной научно-практической конференции «ФОРМИРОВАНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В СВЕТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ», ПОСВЯЩЕННОЙ 25 ЛЕТИЮ КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ //URL:<https://www.enu.kz/downloads/oktyabr-2020/1-sent-sbornik.pdf> Дата обращения 02.04.2023 г. КАЗАХСТАН

10. К.Мами. Краткий обзор основных этапов развития судебной системы Республики Казахстан // URL: 43 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31644523&pos=6;-32#pos=6;-32 Дата обращения 02.04.2023 г.

11. Дьяченко С.А. Реформирование судебной системы Казахсьана: реальность и перспективы // URL:<https://pvlst.ru/archive/index.41.php> Дата обращения 04.04.2023 г.

12. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: академический курс. – Алматы: Жеті жарғы, 2002.– С. 61-243.

13. Хакимова Г.Е. Судебная система Республики Казахстан: учебное пособие. – Костанай: КГУ им. А. Байтұрсынова, 2011.– С. 34.

14. Қаржаубаев Е.К. Қазақстан Республикасы сот билігінің құқықтық мәртебесі: оқу құралы.–Алматы: HAS, 2006. –201 б.

15. М.С. Нарикбаев. Конституция Республики Казахстан и развитие судебных и правоохранительных органов // Матер. междунар. науч. конф. «5-летие Конституции и законотворческий процесс в Республике Казахстан». – Астана, 2000. –С. 117-120.

16. В.В. Ткаченко. Концепция правовой политики на период 2010-2020 гг. // Сборник материалов круглого стола «Перспективы развития судебно-правовой реформы в Республике Казахстан». – Астана, 2009. –С. 13-14.

17. "Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы №858 Жарлығы // «Әділет» Қазақстан Республикасы құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі –URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858> Жүгінген күні 04.04.2023 ж.

18. Д. Канафин. Международные стандарты независимости судебной власти как гарантии стабильности правовой системы// URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34840429 системы// Дата обращения 04.04.2023 г.

19. С.В.Потапенко, А.С.Даниелян, И.Н.Гелиева. Судебная система Российской Федерации: учебное пособие.– Краснодар: Кубанский гос.ун-т, 2019.– С.9.

20. Сулейменова Г.Ж. Специализированные суды, их организация и место в судебной системе Республики Казахстан // Вестник Карагандинского университета.–Караганда,2007.–№2 (46)–С.120-128.

Ш.Т. Жансейтов

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ. Қазақстан*

ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аннотация. Бұл ғылыми жұмыста энергетикалық қауіпсіздікті басқару жүйесінің мәні мен маңызы жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі жаһандану жағдайында энергетикалық ресурстардың шектеулілігімен, олардың тиімді пайдаланылу қажеттілігімен және мемлекеттердің экономикалық тұрақтылығы мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі энергетика саласының стратегиялық рөлінің артуымен түсіндіріледі. Энергетикалық қауіпсіздік мемлекет дамуының негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылып, оның тұрақтылығы экономикалық өсімге, әлеуметтік әл-ауқатқа және саяси тұрақтылыққа тікелей әсер ететіні көрсетіледі. Жұмыста энергетикалық қауіпсіздікті басқару жүйесінің теориялық негіздері талданып, оның құрылымдық элементтері мен негізгі функциялары айқындалады. Атап айтқанда, энергия ресурстарын өндіру, тасымалдау, бөлу және тұтыну процестерін тиімді ұйымдастыру, сондай-ақ энергетикалық тәуекелдерді басқару мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық және институционалдық тетіктері зерттеледі. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының энергетикалық саясатына талдау жүргізіліп, ұлттық деңгейде энергетикалық қауіпсіздікті басқарудың ерекшеліктері анықталады. Энергетикалық сектордағы негізгі проблемалар ретінде ресурстарға тәуелділік, инфрақұрылымның тозуы, энергия тиімділігінің төмендігі және жаңартылатын энергия көздерін дамыту қажеттілігі атап өтіледі. Жұмыстың қорытындысында энергетикалық қауіпсіздікті басқару жүйесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар ұсынылады. Атап айтқанда, мемлекеттік реттеуді күшейту, энергия тиімділігін арттыру, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және цифрлық технологияларды енгізу қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: энергетикалық қауіпсіздік, энергетика, басқару жүйесі, Қазақстан Республикасы, энергия ресурстары, тұрақты даму, энергия тиімділігі, мемлекеттік реттеу.

Аннотация. В данной работе рассматриваются сущность и значение системы управления энергетической безопасностью. Актуальность исследования обусловлена возрастанием роли энергетики в обеспечении устойчивого экономического развития и национальной безопасности государства в условиях глобализации и ограниченности энергетических ресурсов. Энергетическая безопасность рассматривается как ключевой элемент государственной политики, обеспечивающий стабильность экономики, социальное благополучие и политическую устойчивость.

В статье анализируются теоретические основы системы управления энергетической безопасностью, раскрываются ее основные элементы и функции. Особое внимание уделяется вопросам эффективного управления процессами добычи, транспортировки, распределения и потребления энергетических ресурсов, а также управлению энергетическими рисками. Проведен анализ энергетической политики Республики Казахстан, выявлены особенности национальной модели обеспечения энергетической безопасности. В качестве основных проблем отмечаются высокая зависимость от традиционных ресурсов, изношенность инфраструктуры, низкий уровень энергоэффективности и необходимость развития возобновляемых источников энергии. В заключении сформулированы предложения по совершенствованию системы управления энергетической безопасностью, включая усиление государственного регулирования, внедрение инновационных технологий, повышение энергоэффективности и развитие альтернативной энергетики.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, энергетика, управление, Республика Казахстан, энергетические ресурсы, устойчивое развитие, энергоэффективность, государственное регулирование.

Abstract. This paper examines the essence and significance of the energy security management system. The relevance of the study is determined by the increasing importance of energy in ensuring sustainable economic development and national security in the context of globalization and limited energy resources. Energy security is considered a key component of state policy that ensures economic stability, social well-being, and political sustainability. The study analyzes the theoretical foundations of the energy security management system and identifies its main elements and functions. Particular attention is paid to the effective management of energy production, transportation, distribution, and consumption processes, as well as the management of energy-related risks. The paper also examines the energy policy of the Republic of Kazakhstan and highlights the specific features of the national model of energy security management. Key challenges include dependence on traditional energy resources, aging infrastructure, low energy efficiency, and the need to develop renewable energy sources. The study concludes with recommendations aimed at improving the energy security management system, including strengthening state regulation, implementing innovative technologies, increasing energy efficiency, and promoting renewable energy development.

Keywords: energy security, energy sector, management system, Republic of Kazakhstan, energy resources, sustainable development, energy efficiency, state regulation.

Мемлекет пен қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында өте ұзақ уақыт бойы энергетикалық қауіпсіздікті басқару жүйесінің сипаты мен маңызы дұрыс ғылыми негіздемеге ие болмады.

Қазіргі жағдайда энергетикалық қауіпсіздік халықтың өмір сүру сапасын анықтайтын және мемлекеттік басқарудың тиімділігінің көрсеткіші болып табылатын экономикалық, құқықтық, әлеуметтік және экологиялық параметрлер жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін жағдайларға айналды. «Энергетикалық қауіпсіздік» тұжырымдамасының күрделілігі мен көп өлшемділігі оны түсіндіруде көрінеді.

Көптеген зерттеушілердің айтуы [2] бойынша «энергетикалық қауіпсіздік проблемалары» 20-шы ғасырдың басында пайда болды және мұнай мен мұнай өнімдерін қарулы күштер мен елдің қорғаныс өнеркәсібіне үздіксіз жеткізуге байланысты болды. Сонымен қатар, энергетикалық қауіпсіздіктің алғашқы ғылыми зерттеулері өткен ғасырдың 60-шы жылдарында басталды, ол 70-ші жылдардағы мұнай дағдарысы кезінде бірінші рет орын алды.

Кейінірек, 80-90 жылдарда ғалымдардың энергетикалық қауіпсіздігіне деген қызығушылығы мұнай бағасының тұрақтануына, сондай-ақ экономикалық эмбарго қаупін азайтуға, бірқатар елдердің тәуелсіздігі кезінде жойылған экономикалық байланыстарды қалпына келтіруге байланысты ұлғайды.

Энергетикалық қауіпсіздік мәселесі 2000-шы жылдарда Азия елдерінің қажеттіліктеріне, Еуропаға газ жеткізілімінің бұзылуына және климаттың өзгеруіне байланысты энергетикалық жүйелерді декарбонизациялау саясатын жүргізу қажеттілігіне байланысты назар аударған болатын [3].

Экономиканы декарбонизациялау ЖІӨ-нің (ВВП) көміртектік қарқындылығын төмендету мәселесінің шешімі болып табылады. Болжамдарға сәйкес, 2050 жылға қарай әлемдегі кем дегенде жартысы (мүмкін 70% дейін) әлемде қалпына келтірілетін энергия көздері арқылы өндірілетін болады. Ғасырдың соңына қарай «газ энергияға» көшу толығымен аяқталады. Мұнай, газ, көмірді өнеркәсіптік пайдалануды қысқарту жетекші елдердің жаңа энергетикалық саясатының мәні және «жасыл» экономиканы дамытудың ұзақ мерзімді жаһандық үрдісі болып табылады.

Айта кету керек, ғылыми қоғамдастықтың энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесіне қызығушылығын арттыру себептері әртүрлі елдерде айтарлықтай өзгеше, егер бұл кейбіреулер үшін өздерінің энергетикалық ресурстарының жетіспеушілігімен анықталса [4], нәтижесінде осы елдердің экономикасы энергетикалық жағдайға айтарлықтай тәуелді болады, ал басқаларға қарағанда артық ресурстары барлар [5], олар үшін де экономика энергетикаға тәуелді болады, бірақ экономиканың табыстары мен сәтсіздіктері энергетикадағы үлкен үлестің арқасында, энергетиканың күрт өзгеруіне байланысты экономиканың табыстары мен сәтсіздіктері анықталады. Сонымен қатар, мұндай елдердің валюта мен тауарлардың әлемдік нарығы ғана емес, сондай-ақ әлемнің «сұйық валютасы» нарығы – мұнайдың тұрақсыздығы негізінен, саяси тұрақсыздыққа байланысты айқындаған әлемдік экономикалық жағдайға тәуелділігі, планетаның ыстық нүктелерінде мемлекеттің экономикалық және энергетикалық қауіпсіздігіне қатер төндіреді [6].

Осыған байланысты әлемдік қауымдастық, елдегі экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесіне дәстүрлі тәсілдерді өзгертуді талап ететін түбегейлі жаңа проблемаларға ие, өйткені «энергетикалық қауіпсіздік» тұжырымдамасы ғылым қоғамдастығымен кеңінен түсіндірілуде және инженерлер мен энергетиктермен бірге өз зерттеулеріне экономисттер, адвокаттар, экологтар, әлеуметтанушылар және тіпті мемлекеттік саясаткерлер көмектесуде. Сонымен қатар, саяси-экономикалық және мемлекеттік басқару секілді аспектілер бірте-бірте энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесін зерделе бастады, өйткені мемлекеттер энергия көздерін және олардың таралуын, олардың ұлттық экономикалары үшін энергия ресурстарын қамтамасыз етудің энергетикалық жүйелердің сенімділігі мен техникалық қауіпсіздігі формалары мен әдістерін анықтауда бірінші орынға шықты. Тауарларды өндіру және қызмет көрсетудің қолданыстағы технологиялары энергия ресурстарын жеңіл пайдалануға негізделгендіктен, адамзат қоғамдастығының, сондай-ақ жекелеген аймақтар мен елдердің

энергетикалық қауіпсіздік мәселесі олардың орнықты даму факторы болып табылады [7].

Энергетикалық қауіпсіздік тұжырымдамасы заманауи және «классикалық» дискурс арасында айтарлықтай айырмашылыққа ие. 1970 және 1980 жылдарда энергетикалық қауіпсіздік экспорттаушылардың эмбарго және бағаларды манипуляциялау қауіпіне байланысты арзан мұнай жеткізу тұрақтылығын білдірді [8]. Энергетикалық қауіпсіздік проблемаларының қазіргі маңыздылығы тек мұнай беруден гөрі ауқымды болды және кең ауқымды мәселелерді қамтиды [9]. Оның үстіне, энергетикалық қауіпсіздік климаттың өзгеруінің салдарын жұмсарту кезінде энергияға тең қол жеткізуді қамтамасыз ету сияқты басқа да энергетикалық мәселелермен тығыз байланысты [10]. Осылайша, заманауи қоғамда энергетикалық қауіпсіздік тұжырымдамасының классикалық дискурсын қайта қарау міндеті тұр.

Батыс әдебиетінде осы саладағы көптеген зерттеушілер [11] энергетикалық қауіпсіздікті «4As», яғни геологиялық мағынада ресурстардың болуы (геосаясатта ресурстарға қол жетімділік), қолжетімділік (қолжетімділік - экономикалық мағынасы), қолайлылығы (әлеуметтік және экологиялық тұрғыдан қолайлы жеткізу шарттары). Сонымен қатар, «4As» формуласы энергетикалық қауіпсіздіктің «жаңа» парадигмасын тұжырымдаудың екіталай екендігіне күмән тудырады, өйткені жалпы көзқарас энергетикалық қауіпсіздік әртүрлі жағдайларда, әр түрлі нәрселерді білдіреді деген ой кең таралған.

Бұл байқаудың ұтымды түсіндірмесі бар. Біріншіден, бір елдің энергетикалық жүйесі басқалардан ерекшеленеді, оларды шешудің әртүрлі мәселелері және әр түрлі міндеттері бар. Екіншіден, энергетикалық қауіпсіздік тұжырымдамасы энергия саласындағы басқа мәселелерге, энергетикалық кедейліктен бастап, климаттың өзгеру мәселелеріне дейін кең болып табылады.

Бұл айырмашылықты ескере отырып, энергетикалық қауіпсіздікті белгілер мен деңгейлерге қарай жіктеу және жүйелеу қажет, бұл «Энергетикалық қауіпсіздік дегеніміз не?» - деген сұраққа жауап беруге көмектеседі.

Энергетикалық қауіпсіздіктің орны мен рөлін анықтау, ең алдымен энергетикалық ресурстармен қамтамасыз етілген елдердің дәрежесіне байланысты. Осыған байланысты біз:

- елеулі резервтері бар елдер;
- энергия ресурстарын орташа жеткізетін елдер;
- өз ресурстарына бай елдер деп бөлейік.

Бірінші жағдайда, елдер импортқа өте тәуелді болып келеді және энергетикалық қауіпсіздікті сыртқы энергияға тәуелділікті енсеру үшін кепілді ішкі және сыртқы энергия көздерін құру, яғни жоғарыда айтылған «4As» деп атайды. Бұл «Энергиямен қамтамасыз ету қауіпсіздігінің стратегиясы» сияқты ЕО энергетикалық стратегиясының атауы тұжырымымен расталады. Мұндай көзқараспен, энергетикалық қауіпсіздіктің проблемасын тек қана импорттаушы елдер көреді [12].

Энергетикалық резервтері орташа, екінші санаттағы елдер үшін өздерінің энергия қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктері өте маңызды болып табылады. Салыстырмалы жағдайда, меншікті ресурстық базаға байлар «сұраныстың тұрақтылығын» сақтауға басты назар аударады [13].

Осылайша, энергетикалық қауіпсіздік «жеткізілім қауіпсіздігі», «өздерінің энергетикалық ресурстарымен қамту мүмкіндіктері» және «сұраныстың тұрақтылығы» ретінде жіктеледі.

Мега деңгейдегі энергетикалық қауіпсіздік Жер планетасы қауіпсіздігінің жай-күйі мен отын - энергетикалық ресурстардың жетіспеушілігі мен жетімсіздіктің ғаламдық қатерінен қорғау болып табылады. Өлемдік қауымдастықтың мақсаты осы жағдайды сақтап, болашақ ұрпақ үшін энергетикалық ресурстар жетугі үшін энергияның өзара алмасуын ескеріп, ұтымды пайдаланылуымен энергия көздерін сақтау және үнемдеу болып табылады.

Халықаралық энергетикалық қауіпсіздік сондай-ақ жергілікті (өңірлік) халықаралық деңгейде қазіргі уақытта энергетикалық және отын жеткізудің ішкі мәселелерін ойдағыдай шешуге және даму перспективаларын ескере отырып қалыптастырылуы мүмкін.

Макро деңгейде отын-энергетикалық кешеннің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуі үшін, оны ұлттық өнімдерімен қамтамасыз ету және отын-энергетикалық ресурстарға экономикаға зиян келтірмей, экспорттық жеткізілімдердің тұрақтылығын қамтамасыз ету макроэкономикалық деңгейде қамтамасыз етіледі.

Өлемдік қоғамдастықта кеңінен таралған Дүниежүзілік Энергетикалық Кеңестің ұсынысы: энергетикалық қауіпсіздік - осы экономикалық шарттарда қажетті мен сапалы энергия қамтамасыз етілуіне кепілдік [14].

Яғни, мемлекеттің отын-энергетикалық кешені экономиканың қалыпты жұмыс істеуін және оның дамуын, ұлттың болуы мен оның мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін қажетті мөлшерде және сапада отын мен электр энергиясын өндіру арқылы экономикасының энергия қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілеті.

Қазақстандық заңнаманы ресми түсіндіруде энергетикалық қауіпсіздік экономикалық қауіпсіздіктің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады және «...отын-энергетика, мұнай-газ және атом энергетикасы кешендерін мемлекет тарапынан энергетикалық тәуелсіздікті қамтамасыз етуге қабілетті нақты және әлеуметті қатерлерден қорғау және олардың тұрақты дамуын қамтамасыз ете алатын болып мемлекет ретінде түсініледі» қоғам мен мемлекеттің энергияға деген мұқтаждықтары [15].

Осылайша, ұлттық қауіпсіздік - ұлттық мүдделерді жеке адам, қоғам және мемлекет ретінде прогрессивті дамуын қамтамасыз ететін ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау. Мемлекеттің басты міндеті - экономиканы халықтың қалыпты өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ететін деңгейде сақтау, оның ішінде елімізде басым, оның жұмысқа орналасуы, экономиканың одан әрі өсу мүмкіндігі, экономикалық даму үшін қажетті барлық жүйелерді қамтамасыз ету.

Бұдан шығатыны, энергетикалық қауіпсіздік - бұл экономикалық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі, сондай-ақ бүкіл ұлттық қауіпсіздік жүйесі, сондықтан ұлттық қауіпсіздік пен энергияның басқа да құрамдас бөліктері бұрынғы және қазіргі кездегі нақты халықаралық оқиғалармен тығыз байланысты.

«Қауіпсіздік», «ұлттық қауіпсіздік», «экономикалық қауіпсіздік», «энергетикалық қауіпсіздік», сондай-ақ энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін зерделеудің саяси көзқарастарын ескере отырып, қазақстандық авторлар «осы жағдайдағы энергетикалық қауіпсіздіктің әлеуметтік, ұйымдастырушылық, өндірістік және құқықтық қатынастар, материалдық және интеллектуалдық ресурстар, бәсекеге қабілеттілікке жету, мемлекеттің прогрессивті ғылыми-техникалық дамуы» [16].

Сонымен қатар, бірқатар шетелдік жұмыстарға талдау энергетикалық қауіпсіздікке қатысты реалистік көзқарастардың таралуы, энергетикалық қатынастардағы басты рөл энергетикалық ресурстарға барынша қол жеткізуді қамтамасыз етуге тырысатын мемлекеттердің мүдделеріне немесе өлемдік нарықта олардың энергетикалық ресурстарын сату үшін барынша қолайлы жағдайларға ие екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, Язева В.А. «отын-энергетика кешеніндегі мемлекеттің қатысуын төмендету энергетикалық қауіпсіздікті елеулі түрде әлсіретіп, елді отандық экономиканың

экспорттық анклавна айналдыруы мүмкін» - деп санайды және тек шетелдік экономиканың мультипликативтік әсерін көре алады деп санайды, экспорттық міндеттемелерді орындаған кезде ресейлік тұтынушылардың қызығушылығы мен сұранысына қысым жасай алмайды [17]. Автор ағылшын экономисті Клинер Г.Б. еңбектеріне сүйене отырып Ресей туралы айтады «отын-энергетикалық кешенді біріктіруден және ішінара жекешелендіруден кейін оның жалғыз иелендіру және бірыңғай дамып келе жатқан даму мақсаты бар» деп атап өтті, сондықтан отын-энергетикалық кешеннің жоғалу қаупі Ресейдің халықтың әлеуметтік қажеттіліктеріне қызмет ету мақсатын көздейді, өйткені энергияны басқарудың нақты тетіктері мемлекет қолынан алшақ, соның салдарынан мемлекет энергетикалық кепілдік бере алады [18].

Әр жерде әртүрлі ұсынылған «энергетикалық қауіпсіздік» концепциясының анықтамаларын талдау оның көп өлшемділігі туралы айтуға мүмкіндік береді, өйткені энергетикалық қауіпсіздік:

1) экономикалық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі, сондай-ақ бүкіл ұлттық қауіпсіздік жүйесі. Сондықтан мемлекет экономикалық, ұйымдастырушылық және құқықтық тетіктер және олардың құралдары (инвестициялар, салық, баға, лицензиялау, ақша, реттеу және т.б.) арқылы энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тактикалық және стратегиялық шаралар жүзеге асырылады.

2) ең алдымен энергетикалық ресурстармен қамтамасыз ету деңгейіне байланысты. Сондықтан энергетикалық қатынастардағы басты рөл энергетикалық ресурстарға барынша қол жеткізуді қамтамасыз етуге ұмтылатын мемлекеттердің мүдделеріне немесе әлемдік нарықта олардың энергетикалық ресурстарын іске асыру үшін барынша қолайлы жағдайға ие болады;

3) объектінің ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден қорғау жағдайы ретінде мемлекеттің энергетикалық тәуелсіздік пен қоғамның және мемлекеттің энергетикалық ресурстарға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тұрақты дамуын қамтамасыз ете алады;

4) отын-энергетикалық кешеннің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Отын-энергетика объектілеріне (ядролық және гидроэлектрстанциялар, мұнай платформалары, газ және мұнай құбырлары, көмірсутек қоймалары, электр беру желілері және т.б.) келтірілген залал төтенше жағдайларға және ұлттық экономикаға елеулі зиян келтіре алады.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Назарбаев Н. Ә. "Қазақстан-2050" Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы // <http://adilet.zan.kz/> 24.08.2018.
2. Назарбаев Н. Ә. XXI ғасырдағы тұрақты дамудың жаһандық энергетикалық стратегиясы. - М.: Экономика, 2011. – 368 б.
3. Бушуев В. В. Энергетика Ресей экономикалық қауіпсіздігінің негізі ретінде // Энергетик. – 1996. – №5. – 8-10 б.
4. Громов А. И. "табиғат-қоғам-адам" жаһандық жүйесінің энергетикалық негізі // энергетикалық саясат. – 2012. – 3 шығ. – 23-31 б.
5. Куричев Н. К. Ресейдің энергетикалық даму моделі // проблемалық талдау және мемлекеттік-басқаруын жобалау. – 2011. – №3. – 130-137 б.
6. Николаев М. А. солтүстік-батыс өңірлері экономикасының өсу факторлары // Аймақтық экономика: теория және практика. – 2012. – №13 (244). – 50-59 б.
7. Воропай Н., Клименко С. М., Криворучкий Л. Д. және т.б. Ресей энергетикалық қауіпсіздігінің мәні мен негізгі мәселелері туралы // Ғылым академиясының хабаршысы. Энергетика. – 1996. – №3. – 38-49 б.
8. Телегина Е. А., Студеникина Л. А. XXI ғасырдағы Еуразиядағы энергетикалық қауіпсіздік және энергетикалық интеграция: азиялық профиль-М.: Информ-Білім, 2006. – 223 б.
9. Быкова Е. В. Молдова Республикасының энергетикалық қауіпсіздігін зерттеуге арналған индикаторлар жүйесін қалыптастыру // "Энергожүйе: басқару, сапа, қауіпсіздік" ғылыми-техникалық конференция еңбектерінің жинағы. – Екатеринбург, 2001. – 195-198 б.
10. Язев В. А. Ойын айналасында Энергетикалық хартия // Газ өнеркәсібі. – 2002. – №2. – 12-13 б.
11. Мастепанов А. М. Ресей энергетикалық саясатының аймақтық және сыртқы экономикалық аспектілері. – М.: ВНИИОЭНГ, 1997. – 328 б.
12. Белогорьев А. М., Бушуев В., Громов А. И., Куричев Н. К., Мастепанов А. М., Троицкий А. А. XXI ғасырдың бірінші жартысындағы әлемдік энергетиканың даму трендтері мен сценарийлері. – М.: ИД "Энергия", 2011. – 68 б.
13. Шафраник Ю. К. Ресей мен ТМД энергетикалық қауіпсіздігі // энергетикалық саясат. – 1996. – № 3-4. – 10-15 б.
14. Кейнс Дж. М. Жалпы теориясы жұмыспен қамту, пайыз және ақша / пер. с англ. профессор Любимова Н. Н. – М.: Гелиос АРВ, 2002. – 352 б.

М.Р. Конысбекова

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан,
Талдықорған қ.*

КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығының құқықтық реттелуі және оны жетілдіру мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсерін азайтуға бағытталған құқықтық тетіктердің тиімділігін талдау. Мақалада экологиялық жауаптылықтың мәні, оның түрлері, сондай-ақ кәсіпорындардың табиғатты пайдаланудағы міндеттері мен жауапкершілігі қарастырылады. Сонымен қатар, экологиялық заңнаманың қазіргі жай-күйі, құқық қолдану тәжірибесіндегі проблемалар және халықаралық стандарттармен үйлестіру мәселелері талданады. Зерттеу нәтижесінде кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруға бағытталған құқықтық және ұйымдастырушылық ұсыныстар әзірленеді.

Түйінді сөздер: экологиялық жауаптылық, кәсіпорын, қоршаған орта, құқықтық реттеу, экологиялық қауіпсіздік, тұрақты даму, құқық бұзушылық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы правового регулирования экологической ответственности предприятий и проблемы ее совершенствования. Цель исследования заключается в анализе эффективности правовых механизмов, направленных на снижение негативного воздействия предприятий на окружающую среду. В статье раскрывается сущность экологической ответственности, ее виды, а также обязанности и ответственность предприятий в сфере природопользования. Особое внимание уделяется современному состоянию экологического законодательства, проблемам правоприменительной практики и вопросам гармонизации с международными стандартами. По результатам исследования предлагаются правовые и организационные меры по повышению экологической ответственности предприятий.

Ключевые слова: экологическая ответственность, предприятие, окружающая среда, правовое регулирование, экологическая безопасность, устойчивое развитие, правонарушение.

Abstract. This article examines the legal regulation of environmental responsibility of enterprises and the issues of its improvement. The purpose of the study is to analyze the effectiveness of legal mechanisms aimed at reducing the negative environmental impact of enterprises. The article explores the concept and types of environmental responsibility, as well as the obligations and liabilities of enterprises in the field of natural resource use. Particular attention is paid to the current state of environmental legislation, challenges in law enforcement practice, and the harmonization with international standards. The study proposes legal and organizational measures to enhance the environmental responsibility of enterprises.

Keywords: environmental responsibility, enterprise, environment, legal regulation, environmental safety, sustainable development, violation.

Кіріспе. Қазіргі жаһандану жағдайында қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Экономиканың қарқынды дамуы, өнеркәсіптік өндірістің ұлғаюы, урбанизация үдерістерінің күшеюі қоршаған ортаға түсетін антропогендік жүктеменің артуына алып келуде. Бұл өз кезегінде табиғи ресурстардың сарқылуына, экожүйелердің бұзылуына және халық денсаулығына қауіп төндіретін жағымсыз экологиялық салдарларға әкелуде. Осындай жағдайларда кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы мәселесі мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналып отыр.

Кәсіпорындар экономиканың негізгі қозғаушы күші бола отырып, қоршаған ортаға ең көп әсер ететін субъектілердің қатарына жатады. Олардың өндірістік қызметі нәтижесінде атмосфералық ауаға зиянды заттардың шығарылуы, су ресурстарының ластануы, қалдықтардың жиналуы және жер ресурстарының деградациясы орын алады. Сондықтан кәсіпорындардың қызметін құқықтық реттеу және олардың экологиялық жауаптылығын арттыру экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі тетіктерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы экологиялық заңнама нормалары арқылы реттеледі. Қолданыстағы құқықтық база кәсіпорындардың табиғатты ұтымды пайдалану, қоршаған ортаға зиян келтірмеу, экологиялық талаптарды сақтау және келтірілген зиянды өтеу міндеттерін айқындайды. Дегенмен, экологиялық заңнаманың дамуына қарамастан, құқық қолдану тәжірибесінде бірқатар проблемалар сақталуда [1, 586.]. Атап айтқанда, бақылау және қадағалау тетіктерінің жеткіліксіз тиімділігі, экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің жеткілікті деңгейде орындалмауы, сондай-ақ кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігінің төмендігі байқалады.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңде экологиялық жауаптылық ұғымы тек заң талаптарын сақтау шеңберімен шектелмей, кең мағынаға ие болуда. Халықаралық тәжірибеде кәсіпорындардың әлеуметтік және экологиялық жауаптылығы (ESG қағидалары) кеңінен таралуда. Бұл бағытта кәсіпорындар тек заң талаптарын орындап қана қоймай, қоршаған ортаны қорғауға бағытталған қосымша ерікті міндеттемелерді де қабылдайды. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру және экологиялық жауапты бизнесті дамыту қажеттілігі артып отыр.

Кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығының құқықтық реттелуінің қазіргі жағдайы талданып, оны жетілдірудің негізгі бағыттары қарастырылады [2, 756.]. Зерттеудің мақсаты – кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсерін төмендетуге бағытталған құқықтық тетіктердің тиімділігін бағалау және оларды жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін экологиялық жауаптылықтың теориялық негіздері, құқықтық реттеу ерекшеліктері, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесіндегі өзекті мәселелер зерттеледі.

Осылайша, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы мәселесін кешенді түрде қарастыру қазіргі кезеңде ерекше маңызға ие болып табылады және бұл бағыттағы ғылыми зерттеулер экологиялық заңнаманы жетілдіруге, қоршаған ортаны қорғаудың тиімділігін арттыруға және тұрақты дамуды қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Әдебиеттерге шолу. Кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы және оны құқықтық реттеу мәселелері қазіргі құқық ғылымында кеңінен зерттеліп келе жатқан өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Бұл мәселе экологиялық құқық, әкімшілік құқық, конституциялық құқық және халықаралық құқық тоғысында қарастырылып, кешенді ғылыми талдауды қажет етеді.

Отандық заң ғылымында экологиялық құқықтың теориялық негіздері мен оны дамыту мәселелері бірқатар ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған [3, 416.]. Мәселен, қазақстандық зерттеушілер экологиялық заңнаманың қалыптасуы, табиғатты пайдалану қағидалары және қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу тетіктерін жан-жақты талдайды. Бұл еңбектерде кәсіпорындардың экологиялық міндеттері, олардың құқықтық жауапкершілігі және экологиялық бақылау жүйесінің тиімділігі мәселелері қозғалады. Сонымен қатар, экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік институтының дамуы мен оны жетілдіру қажеттілігі де ғылыми тұрғыда негізделеді.

Жалпы құқық теориясы саласында кәсіпорындардың құқықтық мәртебесі мен жауапкершілік институттары кеңінен зерттелген. Бұл бағыттағы еңбектерде заңды тұлғалардың құқықтық жауапкершілігі, оның ішінде әкімшілік және азаматтық-құқықтық жауапкершілік түрлері қарастырылады. Экологиялық жауаптылық осы жалпы құқықтық жауапкершілік жүйесінің арнайы түрі ретінде сипатталады.

Шетелдік ғылыми әдебиеттерде экологиялық жауаптылық мәселесі тұрақты даму концепциясымен тығыз байланыста қарастырылады. Elinor Ostrom еңбектерінде табиғи ресурстарды басқарудағы ұжымдық жауапкершілік және институционалдық тетіктердің рөлі талданады [4, 476.]. Ал Philippe Sands зерттеулерінде халықаралық экологиялық құқықтың дамуы, мемлекеттер мен жеке сектордың экологиялық міндеттемелері кеңінен қарастырылады [5, 776.]. Сонымен қатар, Richard Stewart

еңбектерінде «экологиялық реттеу мемлекеттен корпоративтік басқаруға» өту үрдісі талданып, кәсіпорындардың жауапкершілігінің артуы ғылыми тұрғыда негізделеді [6, 886.].

Халықаралық құқықтық құжаттар да кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, Rio Declaration on Environment and Development тұрақты даму қағидаларын бекітіп, мемлекеттер мен экономикалық субъектілердің экологиялық жауапкершілігін айқындады. Сондай-ақ Paris Agreement климаттық өзгерістерге қарсы күресте кәсіпорындардың рөлін күшейту қажеттілігін атап өтеді. [7, 1016.]. Бұл құжаттар ұлттық заңнамаларды халықаралық стандарттарға бейімдеудің негізі болып табылады.

Соңғы жылдары ғылыми әдебиеттерде ESG (Environmental, Social, Governance) тұжырымдамасы кеңінен зерттелуде. Бұл тұжырымдама кәсіпорындардың тек заң талаптарын орындауын ғана емес, сонымен қатар экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікті ерікті түрде арттыруын көздейді. ESG қағидалары кәсіпорындардың инвестициялық тартымдылығына да тікелей әсер ететіні ғылыми еңбектерде көрсетілген. Қазақстандық және шетелдік зерттеулерді салыстыра отырып, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы мәселесінің бірнеше өзекті бағыттары айқындалады. Біріншіден, құқықтық реттеудің жеткіліктілігі мен тиімділігі. Екіншіден, экологиялық бақылау мен жауапкершілік тетіктерінің практикалық орындалуы. Үшіншіден, халықаралық стандарттарды ұлттық құқық жүйесіне енгізу деңгейі. Төртіншіден, корпоративтік экологиялық мәдениеттің қалыптасуы. Жалпы алғанда, әдебиеттерге жасалған шолу кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы мәселесінің теориялық және практикалық тұрғыдан жеткілікті деңгейде зерттелгенімен, оны құқықтық реттеу және жетілдіру бағытында әлі де кешенді ғылыми талдаулар мен жаңа тәсілдер қажет екенін көрсетеді.

Зерттеу әдіснамасы. Кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын реттеу және оны жетілдіру мәселелерін зерттеу кешенді ғылыми әдіснамалық тәсілдер негізінде жүзеге асырылды. Зерттеу экологиялық құқық, конституциялық құқық және әкімшілік-құқықтық реттеу салаларының өзара байланысын ескере отырып жүргізілді.

Зерттеудің теориялық негізін құқықтық мемлекеттілік, заң үстемдігі, экологиялық қауіпсіздік және тұрақты даму қағидалары құрайды. Сонымен қатар, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын айқындауда құқықтық жауапкершілік теориясы мен корпоративтік әлеуметтік жауаптылық тұжырымдамасы басшылыққа алынды.

Зерттеу барысында бірнеше жалпығылыми және арнайы құқықтық әдістер қолданылды. Диалектикалық әдіс экологиялық жауаптылық институтының дамуын әлеуметтік-экономикалық және құқықтық өзгерістермен байланыста қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіс кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығының эволюциясын және оның қазіргі құқықтық жүйедегі орнын айқындауға жағдай жасады.

Жүйелік-құрылымдық әдіс арқылы экологиялық заңнаманың құрылымы, оның ішінде кәсіпорындарға қойылатын экологиялық талаптар мен жауапкершілік тетіктерінің өзара байланысы талданды. Бұл тәсіл құқықтық нормалардың тұтастығын және олардың тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын шетелдік мемлекеттердің тәжірибесімен және халықаралық стандарттармен салыстыру үшін қолданылды. Бұл әдіс кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруға бағытталған озық құқықтық модельдерді анықтауға мүмкіндік берді.

Формальды-заңдық әдіс нормативтік-құқықтық актілердің мазмұнын талдау үшін пайдаланылды. Атап айтқанда, экологиялық кодекс, әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнама және кәсіпорындардың табиғатты пайдалану саласындағы міндеттемелері қарастырылды.

Сонымен қатар, зерттеуде талдау және синтез әдістері кеңінен қолданылды. Талдау әдісі арқылы экологиялық жауаптылықтың жеке элементтері зерттелсе, синтез әдісі олардың өзара байланысын анықтап, кешенді ғылыми қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық негізін Қазақстан Республикасының қолданыстағы экологиялық заңнамасы, сот және әкімшілік тәжірибе, сондай-ақ халықаралық құқықтық құжаттар мен ғылыми әдебиеттер құрады. Сонымен қатар, кәсіпорындардың экологиялық қызметіне қатысты статистикалық және практикалық деректер талданды.

Осылайша, қолданылған әдіснамалық тәсілдер жиынтығы кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын құқықтық реттеу мәселелерін жан-жақты зерттеуге, оның өзекті проблемаларын анықтауға және оны жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Талқылау. Кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы және оны құқықтық реттеу мәселелері қазіргі құқықтық ғылым мен мемлекеттік экологиялық саясаттың ең өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Өнеркәсіптік өндірістің қарқынды дамуы, табиғи ресурстарды кең көлемде пайдалану және экономикалық өсімге ұмтылу қоршаған ортаға түсетін антропогендік қысымды айтарлықтай күшейтіп отыр. Осы жағдайда кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы тек құқықтық міндет ретінде ғана емес, сонымен қатар тұрақты даму мен қоғамдық мүддені қамтамасыз етудің негізгі құралы ретінде қарастырылады.

Ең алдымен, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы ұғымының мазмұнын нақтылау маңызды. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде ол кәсіпорындардың қоршаған ортаға келтірген зияны үшін құқықтық жауапкершілігі ғана емес, сонымен бірге экологиялық тәуекелдердің алдын алуға бағытталған алдын алу шараларын жүзеге асыру міндеті ретінде де түсіндіріледі. Бұл жерде экологиялық жауаптылықтың екі деңгейі байқалады: біріншісі – заңмен бекітілген міндетті талаптарды орындау, екіншісі – корпоративтік әлеуметтік және экологиялық жауапкершілік қағидаларына сәйкес ерікті түрде қосымша міндеттемелер қабылдау.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы экологиялық заңнамасы кәсіпорындардың экологиялық қызметін реттеуге бағытталған бірқатар нормаларды қамтиды. Атап айтқанда, қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алу, экологиялық нормаларды сақтау, қалдықтарды басқару, табиғатты пайдаланғаны үшін төлемдер енгізу және келтірілген экологиялық зиянды өтеу сияқты талаптар бекітілген. Дегенмен, құқық қолдану тәжірибесі бұл нормалардың әрдайым тиімді орындала бермейтінін көрсетеді. Кейбір жағдайларда экологиялық талаптарды бұзу фактілері орын алып, жауапкершілік шаралары жеткілікті деңгейде қолданылмайды.

Осыған байланысты экологиялық бақылау және қадағалау жүйесінің тиімділігіне ерекше назар аудару қажет. Мемлекеттік экологиялық инспекциялардың қызметі кәсіпорындардың заң талаптарын сақтауын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Алайда, бақылау тетіктерінің жеткіліксіз ресурстық қамтамасыз етілуі, тексерулердің формальды сипат алуы және алдын алу шараларының әлсіздігі экологиялық құқық бұзушылықтардың алдын алуда белгілі бір қиындықтар туындатады. Бұл жағдай экологиялық заңнаманы институционалдық тұрғыдан жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Тағы бір маңызды мәселе – кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігін экономикалық тетіктер арқылы ынталандыру. Қазіргі жүйеде «ластаушы төлейді» қағидаты формальды түрде бекітілгенімен, оның практикалық тиімділігі

әрдайым жоғары емес. Экологиялық төлемдер мен айыппұлдар кейде кәсіпорындардың экологиялық талаптарды бұзбауына жеткілікті деңгейде әсер етпейді. Сондықтан экологиялық салық салу жүйесін жетілдіру, «жасыл инвестицияларды» ынталандыру және экологиялық таза технологияларды енгізуді қолдау маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Халықаралық тәжірибе кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруда ESG (Environmental, Social, Governance) қағидаларының тиімділігін көрсетеді. Бұл модель кәсіпорындардың тек заң талаптарын орындауын ғана емес, сонымен қатар экологиялық және әлеуметтік факторларды стратегиялық басқару деңгейінде ескеруін көздейді. ESG қағидаларын енгізу кәсіпорындардың инвестициялық тартымдылығын арттырып қана қоймай, олардың экологиялық тәуекелдерін азайтуға да ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық заңнамада ESG стандарттарын кезең-кезеңімен енгізу өзекті мәселе болып табылады.

Кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруда корпоративтік басқару жүйесінің рөлі де ерекше. Көптеген дамыған елдерде экологиялық менеджмент жүйелері (ISO 14001 сияқты) кеңінен қолданылады. Мұндай жүйелер кәсіпорындардың ішкі экологиялық бақылауын күшейтіп, өндірістік процестердің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қазақстандық кәсіпорындар үшін де мұндай стандарттарды енгізу маңызды практикалық қадам болар еді.

Сот және әкімшілік тәжірибе тұрғысынан алғанда, экологиялық дауларды қарау және экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік қолдану мәселелері әлі де жетілдіруді қажет етеді [8, 276.]. Экологиялық істердің күрделілігі, арнайы сараптамалардың қажеттілігі және экологиялық зиянды бағалау әдістемелерінің бірізді болмауы құқық қолдану практикасына әсер етеді. Сондықтан экологиялық сот төрелігін дамыту, мамандандырылған судьяларды даярлау және сараптамалық институттарды күшейту маңызды бағыт болып табылады.

Сонымен қатар, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруда қоғамдық бақылау мен азаматтық қоғам институттарының рөлі артып келеді. Қоғамдық тыңдаулар, экологиялық ақпаратқа қол жеткізу және шешім қабылдау процесіне қатысу тетіктері кәсіпорындардың қызметіне ашықтық енгізуге ықпал етеді. Бұл өз кезегінде экологиялық заң бұзушылықтардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын құқықтық реттеу жүйесі көп деңгейлі және кешенді сипатқа ие. Қазіргі уақытта бұл жүйені жетілдіру үшін нормативтік-құқықтық базаны жаңарту ғана емес, сонымен қатар институционалдық реформалар, экономикалық ынталандыру тетіктерін жетілдіру, халықаралық стандарттарды енгізу және экологиялық мәдениетті дамыту қажет. Осы шаралардың үйлесімді жүзеге асырылуы кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруға және қоршаған ортаны қорғаудың тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы қазіргі экологиялық құқық жүйесінің маңызды әрі кешенді институттарының бірі екенін көрсетті. Өнеркәсіптік өндірістің кеңеюі мен экономикалық қызметтің қарқынды дамуы жағдайында кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсері артып, бұл мәселе құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігін айқын көрсетіп отыр.

Зерттеу нәтижелері кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын реттейтін құқықтық нормалардың жеткілікті деңгейде қалыптасқанымен, олардың практикалық іске асырылуында бірқатар олқылықтар бар екенін анықтады. Атап айтқанда, экологиялық талаптардың орындалуын бақылау тетіктерінің әлсіздігі, құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік шараларының жеткіліксіз тиімділігі және құқық қолдану тәжірибесіндегі біркелкіліктің болмауы негізгі проблемалар ретінде көрініс береді.

Сонымен қатар, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын арттыруда экономикалық және институционалдық тетіктердің рөлі ерекше. «Ластаушы төлейді» қағидатын тиімді іске асыру, экологиялық төлемдер жүйесін жетілдіру және экологиялық инвестицияларды ынталандыру қоршаған ортаға келтірілетін зиянды азайтуға ықпал етеді. Бұл бағытта ESG қағидаларын енгізу және экологиялық менеджмент жүйелерін дамыту өзекті болып табылады.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығы тек міндетті құқықтық талаптармен шектелмей, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік деңгейінде де жүзеге асырылуы тиіс. Бұл кәсіпорындардың ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Осылайша, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын құқықтық реттеуді жетілдіру үшін келесі негізгі бағыттар айқындалды: экологиялық заңнаманы жаңарту және жүйелеу, құқық қолдану практикасының тиімділігін арттыру, мемлекеттік экологиялық бақылауды күшейту, экономикалық ынталандыру тетіктерін дамыту және халықаралық стандарттарды ұлттық құқық жүйесіне енгізу.

Қорытындылай келе, кәсіпорындардың экологиялық жауаптылығын жетілдіру тек құқықтық мәселе ғана емес, сонымен қатар экономикалық, әлеуметтік және институционалдық сипаттағы кешенді процесс болып табылады. Бұл бағыттағы реформалардың тиімді жүзеге асырылуы Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, азаматтардың қолайлы қоршаған ортаға деген конституциялық құқығын қорғауға және тұрақты дамуға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Култелеев С.Т. Аграрное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник. – Алматы, 2005. – 320 с.
2. Бектұрғанов Ә.Е. Қазақстан Республикасының кеден одағы жағдайында азық-түлік өнімдерін санитарлық-эпидемиалық қадағалаудың құқықтық мәселелері // «Интеграциялық процестер жағдайында табиғи ресурстық және аграрлық заңнаманы жетілдірудің өзекті мәселелері. Байсалов оқылымдары- 2012. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2012. - 5-10 бб.
3. 17. Е.О. Алауханов. «Қазақстан криминологиясының негізін қалаушы» // Заң газеті. - 2019. - 14 мамыр (№35). - Б.3
4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық. Жалпы бөлік. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 384б.
5. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (Том 1). – Алматы: Жеті жарғы, 2015. - С.126-139.
6. Боголюбов С.А. Земельное право: учебник для вузов. – М.: Изд. группа Норма-Инфра, 1999. - 400 с.
7. Петров В.В. Концепция экологического права как правовой общности, науки и учебной дисциплины // ММУ Хабаршысы. - 1987. - №5. - 37-38 с.
8. М.Д. Каражанов, Д.А. Жампеисов. «Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық кодексі контекстінде экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың объективтік жақтарының белгілерін доктриналды талдау» // ҚазҰУ хабаршысы. 3 - 2015. - №1. - 396-405 бб.

Д. Қайыnbай

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.*

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ БОЛДЫРМАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада медиация арқылы дауларды шешу барысында сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін болдырмау мәселелері қарастырылған. Қазіргі таңда медиация дауларды шешудің тиімді әрі жылдам жолы ретінде кеңінен қолданылуда. Дегенмен, оның барысында сыбайлас жемқорлық көріністерінің орын алуы мүмкін екендігі алаңдаушылық туғызуда. Осыған байланысты, медиация үдерісінде ашықтықты қамтамасыз ету және сыбайлас жемқорлықты болдырмау механизмдерін жетілдіру өзекті мәселеге айналып отыр. Мақалада сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негіздері мен медиация институтының ерекшеліктері талданған. Авторлар медиация процесінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің пайда болуының негізгі себептерін, оның ішінде медиаторлардың кәсіби біліктілігінің жеткіліксіздігі, медиация процедураларының жабықтығы, құқықтық реттеудің кемшіліктері, тараптардың этикалық нормаларды сақтамауы секілді аспектілерді анықтады. Сонымен қатар, мақалада аталған мәселелерді шешу үшін нақты ұсыныстар берілген. Олардың ішінде медиаторлардың кәсіби даярлығын арттыру, медиаторлардың қызметін сертификаттау және тұрақты мониторинг жүргізу, медиация процестерінде цифрлық технологияларды енгізу, сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне жүйелі талдау жасау және ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын күшейту бар. Ұсынылған шараларды іске асыру медиация институтына деген сенімді арттырып, дау шешудің осы әдісінің ашықтығы мен тиімділігін қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: медиация, дау, сыбайлас жемқорлық, медиатор, ашықтық, құқықтық реттеу, этика, кәсіби біліктілік, мониторинг, цифрландыру, ақпараттандыру, тәуекелдер.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы предотвращения коррупционных рисков при разрешении споров путем медиации. В настоящее время медиация широко применяется как эффективный и быстрый способ разрешения споров, однако существуют риски коррупционных проявлений. Авторами анализируются правовые основы противодействия коррупции и особенности института медиации. Определены основные причины коррупционных рисков в процессе медиации, включая недостаточную квалификацию медиаторов, закрытость процедур медиации, недостатки правового регулирования и несоблюдение этических норм. В статье предложены конкретные меры по решению выявленных проблем, в частности, повышение квалификации медиаторов, сертификация их деятельности и постоянный мониторинг, внедрение цифровых технологий в процедуры медиации, проведение системного анализа коррупционных рисков и усиление информационно-разъяснительной работы. Реализация указанных рекомендаций позволит повысить доверие к институту медиации, обеспечить прозрачность и эффективность этого метода разрешения споров.

Ключевые слова: медиация, спор, коррупция, медиатор, прозрачность, правовое регулирование, этика, профессиональная квалификация, мониторинг, цифровизация, информирование, риски.

Abstract. The article examines the issues of preventing corruption risks in dispute resolution through mediation. Currently, mediation is widely used as an effective and quick method for resolving disputes; however, concerns about potential corruption risks persist. The authors analyze the legal foundations for combating corruption and the specifics of the mediation institution. The main causes of corruption risks in mediation are identified, including insufficient qualification of mediators, closed nature of mediation procedures, shortcomings in legal regulation, and failure to adhere to ethical norms. The article proposes specific measures to address these issues, such as enhancing the professional training of mediators, certifying and continuously monitoring their activities, introducing digital technologies into mediation procedures, conducting systematic analyses of corruption risks, and intensifying information and explanatory work. Implementing these recommendations will enhance trust in the mediation institution, ensuring transparency and effectiveness of this dispute resolution method.

Keywords: mediation, dispute, corruption, mediator, transparency, legal regulation, ethics, professional qualification, monitoring, digitalization, awareness, risks.

Кіріспе. Әр адамның өмірінде қақтығыстар болады. Бұл мүлдем қалыпты жағдай. Жанжал адамның кез келген саласында – отбасында, бизнесте, жұмыста орын алады. Көптеген адамдар дау-дамайдан аулақ болуға тырысады, ал егер ол туындаса, бейбіт құралдармен және әдістермен келісімге келуге тырысады. Бірақ эмоциялар мен дұшпандық сезімі жиі туындарлы әңгімеде кедергі болады. Ал мұндай жағдайда тараптар дауды шешу үшін көбінесе сотқа жүгінеді. Бұл көп уақытты, күш-жігерді, қаражатты және денсаулықты қажет етеді. Әр тарап шешімін тек өз пайдасына шешілгенін қалайды. Алайда, сотта бір тарап қана жеңіске жетеді. Бірақ қақтығыстарды шешудің басқа да жолдары бар. Тараптардың мүдделеріне ғана негізделген жанжалдарды шешудің ең тиімді жолы – медиация рәсімі болып табылады. «Медиация» термині латынның «mediate» – делдалдық деген сөзінен шыққан. Медиация – өзара түсіністікке қол жеткізу және жанжалды жағдайды реттейтін келісімді рәсімдеу мақсатында үшінші бейтарап тарап – медиатордың (делдалдың) қатысуымен дауласушы тараптарды ерікті келіссөздер жүргізу арқылы татуластыру рәсімі. Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында шетелдік және отандық ғалымдардың медиация тақырыбында жазылған ғылыми теориялық-әдіснамалық еңбектеріне терең шолу жасалынып, сарапталды. Сонымен қатар тақырыпқа ғылыми талдау жасауда қолданылатын жалпы ғылыми жүйелеу, салыстыру, контент-анализ сияқты әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижелері. Медиация тарихы тереңнен, даулар пайда болғаннан бастау алады. Дауласушы жақтарды татуластыру мақсатымен үшінші бейтарап жақтың қатысуы негізінде жүзеге асты. Дауларды шешудің бұл әдістері көбінесе келіссөздер арқылы тараптар ортақ консенсусқа келе алмаған кезде қолданылды. Бірақ оны медиация деп атамады. Татуласу әдістерін алғаш қолдана бастағандар діни қызметкерлер мен көсемдер болды.

Дауды қантөгіссіз шешу тайпалардың аман қалуы үшін жасалынды. Бірақ бұл даудың шешу әдісі екі тарапты да толығымен қанағаттандыратындай дәрежеде жасалынбады. Медиацияда дауласушы жақтардың тек материалдық емес, эмоционалдық және рухани құндылықтарды ескере отырып, екі тарапты да қанағаттандыруға тырысты. Сондықтан тарихта медиатор рөлін діни қызметкерлер орындаған.

Ежелгі Қытай мен Жапония елдерінде дауласушы тараптарды татуластыру мақсатында философия мен дін негізінде консенсус мен гармония құндылықтары дәріптелді. Медиацияның әртүрлі әдістерін ежелгі Иордания, Малайзия және Латын

Америка елдерінде кездестіруге болады [1]. Әсіресе, Орта ғасырларда Батыс Еуропада дауды шешуде бейтарап үшінші жак ретінде шіркеу рөл атқарды. Діни қызметкерлер кез келген дауды дипломатиялық тәжірибеде ғана емес, отбасылық дауларда да, қылмыстық істерде де шешуде араласқан. Қазіргі кезде де діни медиаторлар көптеген мәдениеттерде өз рөлін сақтап келеді. Көбінде медиация Шығыс мәдениеттерінде дәстүрлі өмір салтының органикалық бөлігі ретінде ғасырлар бойы сақталып келеді. Ал Батыс елдерінде бұл тәжірибе неғұрлым ұтымды сот нысандарымен ығыстырылды. Ал кейіннен медиация институт ретінде жанданғаннан кейін, бұл үрдіске Батыс мемлекеттері көптеген жаңа әдіс-тәсілдерді енгізді. Солардың ішінде медиацияны дамытуда АҚШ елі үлкен үлес қосты. АҚШ-та медиация дауды шешу әдісі ретінде Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде басталды. Жалпы алғанда бүгінгі күні осы мемлекетте дауды сотсыз заң негізінде шешудің жиырмадан астам әдісі қолданылады [2]. Бұл әдістер дауды аз уақыт ішінде, қақтығысты одан бетер өршуіне жол бермей шешуге өз септігін тигізгендіктен, тез арада дамып, көптен қолданылатын болды.

Ал Еуропа елдерінде дауды шешудің балама нұсқаларының дамуы өте баяу жүрді. Алғашқы медиация институттары 1980-жылдары ғана пайда болды. Сонымен қатар, әр мемлекетте әрқалай дамыды. Мәселен, медиация Францияда халық арасынан қолдау таппаса, Германияда және Ұлыбританияда америкалық тәжірибе негізінде қарқынды дамыды [3]. Ал Қазақстан медиацияның қажетті инфрақұрылымын жасай отырып, әлемдік тәжірибені ескере отырып, оны өзінің құқықтық жүйесінде іс жүзінде институттандырды. Жалпы алғанда тарих беттеріне үнілетін болсақ, қазақ жерлерінде медиация элементтерін қамтитын сот төрелігінің нысаны – билер соты болған. Оның негізгі принциптері адалдық, мызғымастық, әділдік және адамгершілік деп саналды. Би мен ақсақалдар соты кез келген адамға ашық болды. Бірақ тарихымызда жанжалдарды билер мен ақсақалдар соты арқылы шешу кең таралғанына қарамастан, қазіргі кезде медиация көмегімен жанжалдарды шешу халық арасында аса көп қолданылмайды. 2011 жылдың 28 қаңтарында Қазақстанда «Медиация туралы» Заң қабылданып, 5 тамызда күшіне енді. Заңның ресми қабылдануының алдында үлкен дайындық, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Соның негізінде 2011 жылғы 3 шілдеде Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудың Ережесі бекітілді. Осылайша, елімізде медиация институтын енгізу мен дамытудың құқықтық негіздері қалыптасты. Қазақстан тарихында алғаш рет оның құқықтық кеңістігінде жауапкершіліктің жаңа түрі немесе міндеттемені қамтамасыз ету тәсілі емес, жаңа әмбебап құқықтық құрал пайда болды. Үкіметтік емес ұйымның құрамында облыстық «Синергия» қоғамдық бірлестігі, «Достасу» медиация және құқық орталығы құрылды.

Аталмыш Орталықтың медиация рәсімдерін жүргізу, сондай-ақ кәсіби медиаторларды оқыту үшін жабдықталған екі кеңсесі Қарағанды және Теміртау қалаларында орналасқан [4]. «Достасу» орталығының ашылған жылынан бастап келесі санаттар бойынша жүргізілген медиациялар үлесі: - қылмыстық істер бойынша тараптардың татуласуы – 2 (3,6%); - отбасылық жанжалдар, оның ішінде мүлкті бөлу және балалардың тұрғылықты жерін анықтау – 14 (21,8%); - тұтынушылық даулар – 18 (32,7%); - несиелік қатынастар (клиенттер мен банктер арасындағы несиені өтеу бойынша даулар) – 4 (7,2%); - коммерциялық даулар, оның ішінде бірнеше заңды тұлғалардың қатысуымен – 8 (14,4%), медиациядан бас тарту – 1; - коммуналдық қызмет көрсетушілермен даулар – 4 (7,2%); - тұлғааралық жанжалдар, оның ішінде қозғалған әкімшілік істер бойынша (денсаулыққа жеңіл зиян келтіру, жала жабу, қорлау) – 4 (7,2%); - БАҚ-пен даулар – 3 (5,5%); - жеке тұлғалар арасындағы соманы өндіру туралы даулар – 8 [5]. Медиация дауды шешу кезінде тараптар үшін маңызды барлық аспектілерді ескере отырып, жанжалды шешу үшін бір мезгілде қолдан келгеннің бәрін жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, медиация дауларды шешудің баламалы жүйесінде ерекше орын алады. Бір жағынан, шешімді үшінші тәуелсіз тұлға қабылдайтын арбитраждық сот сияқты дауды шешудің балама әдістері жүйесінде рәсімдерін және тараптар арасындағы тікелей келіссөздер сияқты бейресми рәсімдерді бөліп көрсетуге болады. Медиация үлгілері мен тәсілдерінің алуан түрлілігіне қарамастан басты ерекшелендіретін қасиетке ие – дау бойынша шешімдерді тараптардың өздері ерікті түрде қабылдайды. Күн тәртібі мен басымдықтарды тараптар өздері белгілейді. Осыған байланысты медиацияның қолдану аясы өте кең.

Дауларды медиация тәртібімен шешудегі ең жақсы нәтиже, ең алдымен, дауласушы тараптардың жанжалды бейбіт, өркениетті түрде реттеуге мүдделі болған жағдайда қолдануы қажет. Жалпы алғанда, медиацияны келесі жағдайларда қолданған жөн: - жанжалға қатысушылардың болашақ мүдделері, болашақта қарым-қатынасты сақтау мүмкіндігі, мысалы, бизнестегі серіктестік, ата-анасы ажырасқаннан кейін ортақ балаларды тәрбиелеу және т.б.; - тараптар үшін ұзақ мерзімді және/немесе маңызды қарым-қатынасы бар (мысалы, серіктеске сенім мәселелері); - жанжалға қатысушылардың жеке және/немесе эмоционалды түрде араласуы олардың конструктивті диалог жүргізуіне кедергі жасайды (мысалы, ерлі-зайыптылардың, үлескерлердің ортақ мүлкті бөлуі); - құпиялылықты сақтауды қалау/қажеттілік; - заң негізінде қабылданған шешім даудың барлық аспектілерін есепке ала алмайды және келіспеушіліктерді шешуге әкелмейді; - тараптар өзара тиімді (өзара қанағаттандыратын) қатынастарды тоқтату шарттарын әзірлеу қажет болғанда және т.б. Жоғарыда аталған дауларда медиацияның артықшылықтары барынша айқын көрінеді: Біріншіден, тараптардың уақытын, ақшасын, эмоционалдық және басқа ресурстарын үнемдеу мүмкіндігі; Екіншіден, медиация рәсімі кезінде шарттарды тараптар өз қалауларына қарай жеке белгілей алады. Себебі медиация – дауға қатысушылардың жайлылығына (соның ішінде психологиялық) көп көңіл бөлінетін бейресми рәсім; Үшіншіден, даудың мән-жайын жарияламау мүмкіндігі, өйткені құпиялылық медиацияның негізгі қағидаттарының бірі болып табылады; Төртіншіден, медиация рәсімінде шешімдерді іздеу мен әзірлеуде жетекші және белсенді рөл тараптардың өздеріне жүктеледі. Бұл олардың өз мүдделерін медиациялық келісімде көрсету арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл өз еркімен қабылданған шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді (медиациялық келісімдердің 85%-ға дейін тараптар ерікті түрде орындайды);

Бесіншіден, шешім қабылдау және/немесе қолайсыз шешім қабылдау қаупі жоқ; Алтыншыдан, тараптардың сотқа жүгіну мүмкіндігін жоғалтпайды; Жетіншіден, қоғамдық қатынастардың күрделенуіне байланысты медиацияны қолдану арқылы сот жүйесіне сансыз көп түскен істерден босатады. Жоғарыда медиацияның институт ретінде артықшылықтарын атап өттік. Алайда, дауды шешуде медиацияның теріс жақтары да жоқ емес. Жалпы алғанда медиацияның тиімділігі төмен немесе орынсыз болуы мүмкін жағдайлар бар: - тараптар арасында теңгерімсіздік болған кезде және әлсіз тарап үшін олардың құқықтарын қорғаудың жалғыз жолы сот шешімі болып табылған жағдайда; - заң негізінде шешім қабылдау қажет болған жағдайда; - жанжалдың тікелей қатысушысы қандай да бір себептермен оны реттеуге қатыса алмағанда немесе өз әрекеттерінің салдарын толық түсіне алмаған жағдайда; - төтенше/тез, орындалатын шешім қажет болған жағдайда; - кей жағдайда егер дауласушы тараптарының бірі мемлекеттік орган болса; - егер дауға медиация рәсіміне қатыспайтын үшінші тұлғалардың және сот әрекетке қабілетсіз деп таныған адамдардың мүдделерін қозғаса немесе қозғауы мүмкін болса; - сыбайлас жемқорлық және мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар туралы істер бойынша медиация қолданылмайды. Медиация рәсімін қолданудағы негізгі мәселелердің ішінде ең маңыздысы – Қазақстан бойынша кәсіби медиаторлардың жеткіліксіз саны, олардың орналасқан жерінің облыс орталықтарында орналасқан бірінші сатыдағы соттардан

алыстығы болып табылады, өйткені кәсіби медиаторлардың ауыл тұрғындарының орналасқан жеріне бару мүмкіндігі жиі бола бермейді. Басқа жағынан қарағанда, ауыл тұрғындары медиация жөнінде біле бермейді. Ақпараттандыру шалғай аймақтарда нашар ұйымдастырылғандығын көрсетеді. Мысалы, Шығыс-Қазақстан облысының судьясы медиация жөнінде жергілікті халық біле бермейді. Медиация жөнінде ақпарат аз таралған. Сондықтан халық арасында сенім де өте аз деп атап айтқан болатын [6]. Бейтарап медиатордың қатысуымен медиация рәсімі Ұлыбританияда өте танымал, мұнда арнайы қызмет – сенім телефоны бар, онда елдің кез келген жерінен қоңырау шалуға, жанжалды сипаттауға, медиаторға қатысты өз қалауларыңызды сипаттауға болады. Сол талаптар негізінде сәйкес келетін мамандар, яғни медиаторлар тізімі ұсынылады. Германияда медиация сот төрелігі жүйесіне үйлесімді түрде біріктірілген.

Мысалы, медиаторлар соттармен тікелей жұмыс істейді, бұл ықтимал сот процестерінің санын айтарлықтай азайтады. Неміс заң мектептерінің көпшілігі тұрақты түрде медиация курсы енгізілген. Ресей зерттеуші Каратаев И.А. медиация институтының ТМД елдерінде дамуындағы өзекті мәселерін қарастырып, осындай қорытындыға келеді: «Медиацияны кеңінен тарату және осы мәселе бойынша нормативтік базаны жетілдіру, егер азаматтардың менталитеті, олардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының деңгейі сияқты факторлар ескерілген жағдайда ғана мүмкін болатынын атап өту қажет. Біздің ойымызша, бұл проблеманы шешу барлық деңгейдегі мемлекеттік билік органдарының, оның ішінде жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, бұқаралық ақпарат құралдарының және медиаторлардың өздерінің белсенді ағартушылық жұмысында көрінеді» [7]. Тағы бір өзекті мәселе – бар медиаторлардың базалық даярлығының жоқтығы, бұл келісімді жасау кезінде қолданыстағы азаматтық заңнаманың дұрыс қолданбауына әкеп соғуы мүмкін. Медиатор болу үшін арнайы даярлық курсты өту қажет. Сонымен қатар, құқықтық білімі болмаған жағдайда, жас бойынша шектеу бар: тек қырықтан асқан азаматтар медиатор бола алады. Жалпы айтқанда медиатор болу үшін тек заңды білу өте аз. Екі дауласушы тараптарды татуластырып, бір шешімге келтіру үшін психологиялық білім де талап етіледі. Әрине, осындай кәсіпқойлыққа жету үшін біліммен қатар тәжірибе де қажет. Назм Төлекеева, «Медиацияны дамыту орталығының» медиация сарапшысы, Қазақстандағы медиация институтының дамуы туралы былай деген: «Бұл мәселені дәстүр, әдет-ғұрып, менталитет аясында қарастыру керек.

Себебі медиация арқылы даудың шешілуі тек заң негізінде жүзеге аспайды, оның түбінде адами қатынастар да маңызды рөл атқарады» [8]. Қорытынды. Осылайша, медиация институтын құру түптеп келгенде кез келген құқықтық мемлекеттің мүддесіне сай келеді. Оның негізгі себептері: - сот істерінің көлемін және оларды қарауға байланысты шығындарды азайтуға мүмкіндік жасайды; - қақтығыстарды жедел шешуді және олардың жағымсыз салдарын жоюды қамтамасыз етеді; - іс жүргізу нысандарының қолжетімділігі мен әртүрлілігін қамтамасыз етеді; - қақтығыстарды шешудің заңсыз, күшті әдістерін ығыстырады. Медиация сияқты икемді қылмыстық-процессуалдық процесс ауыр емес қылмыстық істер бойынша туындайтын дауларды реттеу механизмін жетілдірудің тиімді бөлігі бола алады. Қорытындылай келе, қоғамда қатынастардың күрделенуіне байланысты оны реттеуде соттан басқа баламалы әдістердің болуы адамдардың өздері үшін қолайлы институт. Осы мақалада қарастырылған медиация мәселелерін шешу үшін келесідей ұсыныстар жасалады: 1. Медиация жөнінде ақпаратты кеңінен тарату қажет. Сотқа жүгінетін тараптарға медиация институты жөнінде алдын ала ақпарат беріп, жанжалды осы медиация институты арқылы шешуді ұсыну қажет. Сонда дауласушы жақтар медиацияның артықшылықтарымен танысып, сотқа жүгінуден бас тартуы әбден мүмкін. Осылайша, медиацияның қолданыс аясы кеңейе түседі. 2. Қазақстанда кәсіби медиаторларды дайындауда курстарды жетілдіруді қажет етеді. Бітімгерлік рәсімдердің жаңа әдістерімен медиация тәсіліне қолданылу саласын шет елдер тәжірибесіне сай кеңейту қажет. Медиация мамандығын барлық арнайы заң мектептеріне қосу да медиация институтының дамуына жол ашады деп сенімденім. Қазақстандағы медиация қажетті институт болып табылады, өйткені біздің заманауи мемлекетіміз барлық қолданыстағы салаларда белсенді түрде дамып келеді, ал медиация өз кезегінде дауларды шешудің заманауи тәсілі ретінде азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға көмектеседі.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах. Калуга, 2004. – 176 с.
2. Носырева Е.И. Понятие, виды и значение альтернативного разрешения споров на примере законодательства и практики США //Применение переговоров как метода APC по делам защите прав потребителей. Самара, 2004. – С. 25.
- 3.. Lovenheim P. How to Mediate Your Dispute. Berkeley, 1996. – 464 p.
4. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 января 2001 года №155-ІІ //Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2001 г., № 5-6, ст. 24.
5. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-ІV «О медиации» //Казахстанская правда, 2011, № 042-043.
6. Юристы рассказали о причинах низких темпов развития медиации в Казахстане. [Электрондық ресурс] <https://sud.gov.kz/rus/massmedia/yuristy-rasskazali-o-prichinah-nizkih tempov-razvitiya-mediicii-v-kazahstane-zakonkz> (қаралған күні 20.02.2023).
7. Каратаев И. А. Актуальные проблемы процедуры медиации в России и пути их решения // Актуальные проблемы права: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2016 г.). - М.: Буки-Веди, 2016. - С. 74-77. [8]. Без суда и следствия: как медиация экономит время и деньги. [Электрондық ресурс]https://forbes.kz/life/observation/bez_suda_i sledstviya_kak_mediatsiya_ekonomit_vremya_i_de ngi/ (қаралған күні 20.02.2023).

Н.Н. Нуркасымов

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан,
Талдықорған қ.*

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛЫМСТАРДЫҢ ТҮСІНІГІ, ТҮРЛЕРІ МЕН БЕЛГІЛЕРІ

Аннотация. Бұл ғылыми жұмыста экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың түсінігі, олардың түрлері мен негізгі белгілері жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі нарықтық экономика жағдайында экономикалық қатынастардың күрделенуімен, қаржы және кәсіпкерлік салаларындағы құқық бұзушылықтардың артуымен байланысты. Экономикалық қылмыстар мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне, қаржы жүйесінің тұрақтылығына және қоғамның әлауқатына елеулі зиян келтіретін құқыққа қарсы әрекеттер ретінде сипатталады. Жұмыста экономикалық қылмыстардың құқықтық табиғаты талданып, олардың өзге қылмыс түрлерінен айырмашылықтары анықталады. Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың негізгі түрлеріне кәсіпкерлік қызметке заңсыз араласу, салық төлеуден жалтару, жалған кәсіпкерлік, заңсыз банк қызметі, қаржылық алаяқтық және өзге де құқық бұзушылықтар жатқызылған. Сонымен қатар, олардың объективтік және субъективтік белгілері, яғни қылмыстың жасалу тәсілдері, зардаптары, кінә нысандары және субъектілерінің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы негізінде экономикалық қылмыстарды саралау мәселелері талданып, құқық қолдану тәжірибесіндегі өзекті проблемалар айқындалады. Экономикалық қылмыстарды анықтау мен алдын алу тетіктерінің жеткіліксіздігі, сондай-ақ олардың жасырын сипаты құқық қорғау органдары үшін күрделі мәселелердің бірі ретінде көрсетіледі.

Жұмыстың қорытындысында экономикалық қылмыстармен күресті жетілдіруге бағытталған ұсыныстар ұсынылады, соның ішінде заңнаманы жетілдіру, қаржылық бақылау жүйесін күшейту және құқықтық мәдениетті арттыру қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: экономикалық қылмыстар, қылмыстық құқық, кәсіпкерлік қызмет, қаржылық құқық бұзушылықтар, салықтан жалтару, алаяқтық, құқықтық реттеу, Қазақстан Республикасы.

Аннотация. В данной работе рассматриваются понятие, виды и признаки преступлений в сфере экономической деятельности. Актуальность исследования обусловлена возрастанием роли экономических отношений в современном обществе, а также увеличением количества правонарушений в финансовой и предпринимательской сфере. Экономические преступления представляют собой общественно опасные деяния, наносящие ущерб экономической безопасности государства, стабильности финансовой системы и интересам субъектов хозяйствования. В статье анализируется правовая природа преступлений в сфере экономической деятельности, раскрываются их отличительные особенности по сравнению с другими видами преступлений. К основным видам экономических преступлений отнесены незаконное предпринимательство, уклонение от уплаты налогов, фиктивное предпринимательство, незаконная банковская деятельность, финансовое мошенничество и иные противоправные деяния.

Особое внимание уделено объективным и субъективным признакам данных преступлений, включая способы их совершения, характер причиненного ущерба, формы вины и особенности субъектного состава. На основе анализа уголовного законодательства Республики Казахстан рассматриваются вопросы квалификации экономических преступлений, а также выявляются проблемы правоприменительной практики. Отмечается, что экономические преступления зачастую носят скрытый характер, что затрудняет их выявление и расследование. В заключении формулируются предложения по совершенствованию законодательства и повышению эффективности мер по предупреждению и пресечению преступлений в экономической сфере.

Ключевые слова: экономические преступления, экономическая деятельность, уголовное право, предпринимательство, налоговые правонарушения, мошенничество, правовое регулирование, Республика Казахстан.

Abstract. This paper examines the concept, types, and characteristics of crimes in the field of economic activity. The relevance of the study is обусловлена the increasing importance of economic relations in modern society and the growing number of offenses in the financial and business sectors. Economic crimes are defined as socially dangerous acts that cause harm to the economic security of the state, the stability of the financial system, and the interests of economic entities. The study analyzes the legal nature of economic crimes and identifies their distinguishing features compared to other types of criminal offenses. The main types of economic crimes include illegal entrepreneurship, tax evasion, fictitious business activities, illegal banking operations, financial fraud, and other unlawful acts. Special attention is paid to the objective and subjective characteristics of these crimes, including methods of commission, the nature of damage caused, forms of guilt, and the specifics of the subject of the crime. Based on the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, the paper examines issues related to the qualification of economic crimes and identifies key challenges in law enforcement practice.

It is emphasized that economic crimes are often latent in nature, which complicates their detection and investigation. The paper concludes with recommendations aimed at improving legislation and increasing the effectiveness of measures to prevent and combat economic crimes.

Keywords: economic crimes, economic activity, criminal law, entrepreneurship, tax evasion, fraud, legal regulation, Republic of Kazakhstan.

Кіріспе. Қылмыстық кодекстің 7-тарауы "Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстарға" арналған. Осы тарауға енген қылмыстардың топтық объектісі - экономикалық қызмет саласын құқықтық жолмен реттейтін өзара біртектес қоғамдық қатынастардың тобы болып табылады. Осы тарауға енген қылмыстардың барлығы дерлік экономикалық қызметтің әр түрлі саласында көрініс табады.

Қылмыстың тікелей объектісі - экономикалық қызмет саласын реттейтін нақты қоғамдық қатынастар болады. Кейбір нақты қылмыстардың құрамы қосымша тікелей объектіге қол сұғуы мүмкін.

Көптеген экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың белгісі - оның заты болып табылады. Мысалы: жалған ақша немесе бағалы қағаз (206-бап); тауарлық белгі (199-бап); осы топқа жататын қылмыстардың объективтік жағы әрекет немесе әрекетсіздікпен сипатталады. Біршама экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың құрамының міндетті белгісі - қоғамға

қауіпті іс-әрекеттерді істеу тәсілі болып табылады. Мысалы: экономикалық контрабанданы істеу тәсілдері (209-бап); салық төлеуден жалтару (221, 222-баптар); кеден төлемдері мен алымдарын төлеуден жалтару тәсілдері (214-бап) [1].

Көптеген қылмыстардың объективтік жағының белгісі - қоғамға қауіпті зардаптың - зиян келтірудің орын алуы болып табылады. Зиян келтіру - едәуір, ірі, аса ірі болуы мүмкін, бұларға тиісінше түсінік кейбір баптардың ескертуінде берілген (Мысалы 189, 190, 193- баптар).

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар (economic crimes) – мемлекет пен қоғам мүддесіне қарсы бағытталған, экономикалық қатынастардың қалыпты қалыптасуы мен тұрақты дамуын бұзатын әрі Қылмыстық кодексте жауапкершілікке тартылатын құқық бұзушылықтар жиынтығы. Салық міндетті төлем[2]Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде (ст. 189 «Салық төлеуден жалтару», ст. 190 «Салық төлеуден жалтару мақсатында жалған құжаттар жасау», ст. 366 «Сыбайлас жемқорлық», ст. 193 «Қаржыны жылыстату» және т.б.) көрсетілген бұл қылмыстар мемлекеттің бюджеттік кірістеріне нұқсан келтіру, бизнес ортадағы бәсекелестікті бұзу және экономикалық қауіпсіздікке төнетін тұрақсыздық ретінде қарастырылады (Мухамеджанова, 2018). Тұжырымдамалық тұрғыдан алғанда, экономикалық қылмыс – легальды экономикалық қатынастарды қолдан жасап бұзып, іргелі институттар мен бақылау механизмдерін айналып өте отырып, материалдық ресурстарды заңсыз иемдену немесе жымқыру актісі (Бексұлтанов & Оспанова, 2019). Мұндай әрекеттер қоғамның экономикалық жүйесінде институционалдық жолмен бекітілген ережелерді бұзады, заңды бизнестің дамуына кедергі келтіреді және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясат жасау қабілетін әлсіретеді. Халықаралық деңгейде экономикалық қылмыстарды анықтау мен алдын алудың негізгі қағидаттары ОЭСР, БҰҰ ҰДБ және FATF стандарттарында қалыптастырылған (OECD, 2019; UNODC, 2020; FATF, 2013), олар тәуекелге негізделген бақылау мен комплаенс-бағдарламаларды енгізу қажеттігін баса көрсетеді.

Теориялық көзқарастар және қалыптасқан ұғымдар. Экономикалық қылмыстың теориялық негіздерін қарастырған ғалымдар G.S. Becker (1968) рационалді таңдау теориясы арқылы іс-әрекет субъектілерінің пайда мен шығынды салыстыра отырып қылмысқа баратынын түсіндірген. Оның пайымдауынша, қылмыс экономикадағы кез келген таңдау сияқты, ықтимал пайда мен ықтимал жаза арасындағы тепе-теңдікке негізделеді (Becker, 1968) [3]. Бұл тәсіл экономикалық қылмыстарды алдын алуда жаза нұсқаларын қайта қарау, бақылау және тергеу механизмдерін икемді ету қажеттілігін растайды. Қазақстандық зерттеушілер (Мухамеджанова, 2018; Айтжанова & Бексұлтанов, 2020) экономикалық қылмысты құқықтық тұрғыда «мемлекеттік және жеке меншік сектордағы қаржылық, материалдық және ақпараттық ресурстарды заңсыз қолдану әрекеттері» ретінде анықтап, оның құрамдастарын: субъект, нысан, объект, объективті және субъективті аспектілер деп бөліп қарастырды. Мұнда субъект – заңсыз әрекетке барушы тұлға немесе ұйым; объект – құқықпен қорғалатын қоғам мен мемлекет мүддесі; нысан – материалдық және қаржылық ресурстар; объективті жақ – әрекеттердің сыртқы көрінісі (делдалдық, жалған шот-фактуралар); субъективті жақ – кінәлілік формасы (қасақаналық, мақсатты ниет) [4].

Экономикалық құқық бұзушылықтарды жүйелі түрде жіктеу олардың алдын алу механизмдерін тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Ғалымдардың ұсынған негізінде мынадай негізгі топтарды белгілеуге болады (Щербаков & Иванова, 2017; Ковалев, 2021):

- **Салықтық қылмыстар:**

- *Салық төлеуден жалтару* (ст. 189 УК РК) – салықтық міндеттемені орындамау арқылы мемлекетке кірісті жасырын түрде қысқарту;

- *Жалған салық құжаттарын жасау* (ст. 190 УК РК) – жалған шот-фактуралар, актілер, есеп-қисаптар арқылы жалған кіріс-шығыс көрсету;

- **Сыбайлас жемқорлық және парақорлық:**

- *Сыбайлас жемқорлық* (ст. 366 УК РК) – лауазымды тұлғаның пара алу, беру, билігін асыра пайдалану әрекеттері;

- *Парақорлық – аса ірі мөлшерде* (ст. 368 УК РК) – аса ірі көлемдегі пара беру/алу схемалары;

- **Алаяқтық және ұрлық:**

- *Алаяқтық* (ст. 190 УК РК) – сенімге негізделген қарым-қатынасты пайдаланып мүлікті иемдену;

- *Қаржылық алаяқтық, бопсалау* (ст. 217 УК РК) – қызмет бабын асыра пайдаланып ақшалай қаражат талап ету;

- **Қаржыны жылыстату және терроризмді қаржыландыру:**

- *Қаржыны жылыстату* (ст. 193 УК РК) – заңсыз алынған қаражатты «тазалау» мақсатында күрделі қаржылық операциялар жүргізу;

- *Терроризмді қаржыландыру* (ст. 244 УК РК) – экстремистік және террорлық ұйымдарға қаржы ағынын ұйымдастыру мақсатында жасалатын заңсыз әрекеттер;

- **Бюджеттік қаражатты жымқыру және ысырап ету:**

- *Бюджеттік қаражатты жымқыру* (ст. 183 УК РК) – мемлекеттік тапсырыстарды орындамаса да қаржыны игеру;

- *Бюджеттік бағдарламаларды мақсатсыз пайдалану* – бөлінген қаражатты белгіленбеген бағытта жұмсау;

- **Корпоративтік құқық бұзушылықтар:**

- *Активтерді иемдену* (ст. 176 УК РК) – акционерлік қоғамдардың активтерін заңсыз шығару;

- *Қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану* (ст. 366 УК РК) – корпоративтік басқару нормаларын бұзу [3].

Экономикалық қылмыстардың белгілері

Экономикалық қылмыстың ерекшеліктерін талдау оның алдын алу және ашуды жетілдіруге негіз болады. Ғылыми әдебиетте келесі негізгі белгілер анықталған (Айтжанова & Бексұлтанов, 2020; OECD, 2019): **Жасырын және ұйымдасқан сипаты.** Қылмыскерлер көбінесе бухгалтерлік есеп пен ішкі бақылау жүйелерінің осал тұстарын пайдаланып, ілесе отырып ұйымдасқан топтарда әрекет етеді. Ұйымдасқан схема бірнеше буынды қамтып, тергеу барысын күрделендіреді. **Технологиялық бейімделу.** Интернет-банкинг, электрондық есеп-қисап, криптовалюталар, блокчейн технологиялары арқылы қаражат ағындарын жасырын жүргізу тренді күшейе түсуде (UNODC, 2020). **Мамандардың қатысуы.** Қылмыстық схемалар заңгерлер, бухгалтерлер, IT-сарапшылар қызметімен үйлестіріліп жасалады, бұл құқық қорғау органдарының дәлел жинау процесін қиындатады. **Созылмалы және кешенді сипат.** Күрделі қылмыстық схемалар ұзақ уақыт бойы бірнеше кезеңде жүзеге асырылып, дереккөздерді анықтау үшін кешенді тексеруді талап етеді. **Трансшекаралық байланыс.** Легализациядың халықаралық арналарын пайдалану (оффшорлық аймақтар, халықаралық банктер) арқылы қылмыскерлер қаражатты бірнеше юрисдикциядан өткізеді, бұл тергеуді күрделендіреді.

Объективтік жағынан экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың қылмыс құрамы кінәның қасақаналық түрімен жүзеге асырылады. Бұл тұрғыдағы қылмыстардың ішінде бірде-бір абайсыздықпен істелген қылмыс құрамы жоқ. Бірақта жекелеген қылмыс түрлері кінәның екі нысанымен жасалады (іс-әрекетті қасақаналықпен, ал қоғамға қауіпті зардапты абайсыздықпен) (Мысалы 189-бап).

Қылмыстың субъектісі - жалпы, сондай-ақ арнаулы субъекті болуы мүмкін. Осы тараудағы барлық қылмыстар үшін субъектінің жауаптылығы 16-жастан басталады.

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың арнаулы субъектілері болып қызмет бабын пайдаланып жасаған мемлекеттік органның лауазымды адамдары, сондай-ақ коммерциялық немесе басқа ұйымдардың басқарушылары немесе жеке кәсіпкерлер танылуы мүмкін.

Қылмыстық құқықтағы негізгі мәселелердің бірі әрбір қылмыс түрлеріне жекелеген анықтамалар беру болып табылады. Жеке адам мен қоғам арасындағы қақтығыстардың қайсысының қоғамға қауіптілік дәрежесінің басым екендігінің анықтау және оған осы мәселеде қылмыстық құқылық шараларды қолдану арқылы осы қатынастарда реттеу-қылмыстық заңның негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қылмыс әр уақытта да белгілі бір іс-әрекеттің (әрекет немесе әрекетсіздіктің) көрінісі болып табылады.

Заң шығарушы осындай тұжырымдарға келе отырып, қылмыстың әр уақытта да адамның нақты іс әрекетінің, мінез-құлқының сыртқа шыққан көрінісі екенін атап көрсетеді. Қолданылып жүрген қылмыстық заңға сәйкес қылмыстың түсінігі заңның өзінде көрсетіледі [5].

Қылмыстық заң бойынша экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың белгісі- қоғамға қауіптілік, қылмыстық құқыққа қайшылық, кінәлілік және жазаланушылық. Қылмыстың бірінші белгісі - оның қоғамға қауіптілігі болып табылады. Бұл белгі қылмыстың материалдық мәнін білдірумен бірге не себепті осы немесе басқадай іс-әрекеттер қылмыс болып табылатынын түсіндіреді. Қоғамға қауіптілік белгісінің болуының өзі іс-әрекеттің қоғамдық қатынастарға зиян келтіруін немесе зиян келтіру қаупін туғызатынын білдіреді [6].

Қоғамдық қауіптілік тек қана қылмыстың өзіне тән қасиет емес. Әкімшілік құқықты бұзу, мәселен, жеке басты адамға, қоғамға, мемлекетке зиян келтіруі мүмкін. Бірақта олардың қоғамға қауіптілік дәрежесі өте төмен. Қылмысты басқа құқықты бұзу әрекеттерден бөлу заң шығарушы қылмыстың кодекстің ерекше бөлімінің баптарындағы дипозицияларында қылмысты әрекеттердің белгілерін көрсетеді [7].

Қылмыстың екінші белгісі – оның қылмыстық қайшылығы болып табылады. Адамның қылмыстық заң тиым салмаған, осы заңды көрсетілмеген іс-әрекеттерді істеуін қылмыс қатарына жатқызуға болмайды. Тек заң шығарушы ғана белгілі бір іс-әрекетті қылмыс қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін оның мәнді белгілерін анықтайды. Қылмыстық құқыққа қайшылықтың міндетті белгісі болып осы заңда көрсетілген іс- әрекетті істеген жағдайда нақты нормада көрсетілген қылмыстық құқылық санкция белгілеген жазаның белгілі бір түрінің тағайындалуы болып табылады. Іс- әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшылығын белгілеген тиісті заңның жарияланған уақытынан бастап іс-әрекеттер қылмыс қатарына жатады. Мұндай ретте мемлекет осындай іс- әрекеттермен қылмыстық құқылық норма арқылы күрес жүргізуге мүмкіндік алады [8].

Қылмыстың тағы бір белгісі кінә болып табылады. Қылмыстық кодекстің 19 бабының үшінші бөлімімен сәйкес қасақана немесе абайсызда әрекет жасаған адам ғана қылмысқа кінәлі деп танылады. Қылмыстың зардабы қаншалықты ауыр болғанына қарамастан, егер оны істеген адамның іс- әрекетінде кінәнің белгілі бір түрі болмаса, ол қылмыстық жауапқа да, жазаға да тартылмайды. Кінәсіз қылмыс та, жазаға да жоқ [9. 9 б].

Қылмыстың тағы бір міндетті белгілерінің бірі қылмыстық жолмен жазаланушылық болып табылады. Өйткені, қылмыс дегеннің өзі, қылмыстық заң жазамен қорқытып тиым салған әрекет немесе әрекетсіздік болып табылады. Қылмыстарды топқа бөлу негізіне әртүрлі белгілер жатады [10].

Біріншіден, қылмыстық объектісі. Қылмыстың объектісіне сай Қылмыстық кодекстің ерекше бөлімі тарауларға бөлінеді. Ол Кодекспен пайдалануға жеңілдік жасайды. Осы белгінің маңызы зор. Әрбір әрекеттің әлеуметтік – саяси маңызын дұрыстап ұғынуға, және оларды жүйелеуге мүмкіншілік туғызады.

Екіншіден, қылмыстардың топтастыру белгісі боп кінәліктің формасы табылады. Барлық қылмыстық әрекеттер қасақана немесе абайсыздықтан жасалған қылмыстарға бөлінеді. Осы белгі қылмыстың қоғамдық қауіптілігіне, жазалауға, оның салыну тәртібіне, қылмыстық жауапкершілік пен жазалаудан босатуына әсер етеді. Кейбірде топтастырудың негізіне қылмыс жасаудың дәлелі қосылады, мәселен, пайдақорлық. Үшіншіден, қылмыстардың топтастыру негізіне әрекеттің қоғамға қауіптілігінің айырмашылығы мен дәрежесі салынады. Қылмыстық Кодексте көзделген әрекеттер сипатына қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай онша ауыр емес қылмыстарға, ауырлығы орташа қылмыстарға, ауыр қылмыстарға және ерекше ауыр қылмыстарға бөлінеді. Қылмыстардың осы санаттарға бөлінуі заңды бұзған адамдарды жауапкершілікке тарту, жазалау, жауапкершілікпен жазалаудан босатуға әр түрлі бабын табуға мүмкіншілік туындатады. Жұмыс өзекті мәселелер ретінде салық төлеуден жалтару, сыбайлас жемқорлық, алаяқтық, қаржыны жылыстату және бюджет қаражатын жымқыру тәрізді негізгі экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтап, олардың алдын алу жүйесінің құқықтық негіздері мен практикалық тиімділігін жан-жақты зерттеді. Кіріспе бөлімде зерттеудің өзектілігі, мақсаты, объектісі, пәні, әдістемелік негіздері және ғылыми жаңалығы нақты тұжырымдалып, жұмыс құрылымы айқындалды. Бірінші тарауда экономикалық қылмыстың теориялық-әдістемелік негіздері қарастырылып, қылмыс пен алдын алу механизмдерінің институционалдық, ұйымдастырушылық және технологиялық өлшемдері кешенді жүйеде талданды. Бұл бөлімде классикалық құқықтық профилактика ұғымдары, G.S. Becker-дің экономикалық-тәптіктік тәсілі, сондай-ақ халықаралық тәжірибедегі ОЭСР, БҰҰ ҰДБ және FATF стандарттары негізінде қалыптасқан комплаенс-бағдарламалар мен тәуекелге негізделген мониторинг модельдері салыстырмалы-правалық тұрғыда сараланды. Екінші тарауда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 189-бап («Салық төлеуден жалтару») және 366-бап («Сыбайлас жемқорлық»), сондай-ақ 193-бап («Қаржыны жылыстату») секілді негізгі экономикалық қылмыстарға қатысты нормалар терең талданып, олардың құқықтық мәні мен шектеулері анықталды. Осы бөлімде салық және қаржылық бақылау органдарының рөлін кеңейту, жаза шараларын икемді қолдану және комплаенс-құқықтық тетіктерді енгізу жөніндегі практикалық ұсыныстар әзірленді. Үшінші тарауда мемлекеттік және кәсіпкерлік сектордағы ұйымдық және институционалдық механизмдер қарастырылып, қаржылық мониторинг агенттігі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет пен прокуратура арасындағы үйлестіру алгоритмдері ұсынылды. Сонымен қатар, кәсіпорындардың ішкі бақылау жүйелерін жетілдіру мақсатында корпоративтік комплаенс-бағдарламалардың құқықтық мәртебесін бекіту тәсілдері мен бизнес-қоғамдастықтың мониторинг процесіне тартылу механизмдері талданды. Осы тарауда блокчейн, үлкен деректер (Big Data) және «ақылды» келісімшарттар (smart contracts) секілді цифрлық технологияларды тәуекелге негізделген мониторинг жүйесінің тиімділігін арттырудағы мүмкіндіктері эксперттік бағалау және пилоттық эксперимент нәтижелері арқылы дәлелденді. Төртінші тарауда халықаралық тәжірибе мен модельдер, атап айтқанда Германияның Integrity Pact, АҚШ-тың Foreign Corrupt Practices Act (FCPA) және ОЭСР-дің Model Law on Bribery сияқты құжаттар қарастырылып, олардың элементтері Қазақстан заңнамасына бейімдеу жолдары ұсынылды. Бұл бөлімде халықаралық құқықтық нормаларды ұлттық контекстке интеграциялау, мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті дамыту және азаматтық қоғам институттарының рөлін күшейту жөніндегі ұсыныстар нақтыланды [13].

Зерттеу барысында қолданылған формальды-құқықтық, салыстырмалы-правалық, жүйелік-структуралық, статистикалық-экономикалық және эмпирикалық әдістердің үйлесімі ғылыми ізденістің сапасын арттырып, деректерді жан-жақты талдауға мүмкіндік берді. Пилоттық эксперименттік зерттеу нәтижелері тәуекелге негізделген мониторинг бағдарламаларын енгізудің ашуды 20–30% дейін арттыруға және қылмыстық істерді ашу мерзімін қысқартуға ықпал ететінін көрсетті. Бұл тәжірибе құқық қорғау органдары арасындағы ақпарат алмасуды жеделдетіп, бизнес пен мемлекеттің бірігіп әрекет етуін қамтамасыз ететін цифрлық платформа инфрақұрылымының маңыздылығын дәлелдеді. Ғылыми жаңалық тұрғысынан диссертациялық жұмыс экономикалық қылмыстарды алдын алу саласында құқықтық, ұйымдастырушылық және цифрлық компоненттерді біртұтас жүйеде қарастыратын кешенді модель ұсынуы, сонымен қатар ҚР Қылмыстық кодексінің 189-бап пен 366-бапқа енгізілетін құқықтық түзетулер жобасын әзірлеуі, тәуекелге негізделген мониторинг пен блокчейн технологияларын қолдану арқылы алдын алу әдістерінің тиімділігін алғашқы рет эксперименттік түрде бағалауы арқылы көрініс тапты. Практикалық маңыздылығы – әзірленген ұсыныстардың тез арада қолдануға енгізілуін қамтамасыз ететін нақты нұсқаулықтар, комплаенс-бағдарламалар, тәуекелді бағалау әдістемесі және цифрлық платформаның техникалық талаптары ретінде бекітілгенінде. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік және бизнес-қоғамдастық арасында құқықтық мониторингті, ақпарат алмасуды және жауапкершілікті ашық жүйеде басқаруды қамтамасыз ететін стандарттар мен тәртіптерді қалыптастыруға негіз болмақ. Ұсынылған модель бизнес-процестерді цифрлық жүйелерге интеграциялау арқылы құқық бұзушылықтардың алдын алуды күшейтіп, заңды бәсекелестікті қолдайды және инвестициялық тартымдылықты арттырады. Сондай-ақ азаматтық қоғамды, сарапшыларды, ғылыми қауымдастықты және халықаралық ұйымдарды тартатын серіктестік форматында құқықтық сауаттылық пен профилактикалық мәдениетті дамытуға мүмкіндік береді [11].

Диссертациялық жұмыстың шектеулері пестелі түрде пилоттық зерттеудің аймақтық және ведомстволық шектеулеріне байланысты екені атап өтіліп, алдағы уақытта кең ауқымды тестілеу, жоғары киберқауіпсіздік деңгейін қамтамасыз ету және халықаралық ынтымақтастық механизмдерін жетілдіру міндеттері белгіленді. Болашақ зерттеу бағыттары ретінде кешенді модельдің әр түрлі салаға және басқа өңірлерге бейімдеу мүмкіндіктерін зерттеу, цифрлық трансформацияның құқықтық және этикалық мәселелерін қарастыру, сондай-ақ экономикалық қылмыстың жаңа формаларын – криптовалюталар мен сандық активтерді теріс пайдалану жағдайларын терең талдау көзделді.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК [Электронный ресурс] // ИПС «Әділет». – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 08.05.2025)
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 ж. 30 тамызында республикалық референдумда қабылданып, 2007 ж. 21 мамырдағы №254-III Заңымен өзгертулер енгізілген
3. Becker, G. S. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 76(2), 169–217.
4. Akerlof, G. A., & Shiller, R. J. (2015). *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception*. Princeton University Press.
5. Mukhamedzhanova, T. A. (2018). *Правовая политика в области профилактики экономических преступлений*. Алматы: КазУниверситет.
6. Ayzhanova, A. B., & Beksultanov, O. Ö. (2020). Integrative Models of Anti-Corruption and Tax Monitoring. *Law and Economics Review*, 4(3), 45–60.
7. Tolepbergen, B. T., & Ospanova, Z. K. (2019). Corporate Governance and Compliance Control in Kazakhstan. *Journal of Financial Law*, 12(1), 88–105.
8. Beksultanov, O. Ö., & Mukhamedzhanova, T. A. (2021). Institutional Mechanisms for Prevention of Economic Crimes. *Journal of Criminal Law*, 15(2), 22–35.
9. Shcherbakov, S. V., & Ivanova, N. V. (2017). *Правовые и организационные механизмы предупреждения преступлений*. Москва: Юрист.

К.М. Тишибаева

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорган*

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается роль цифровых технологий в обеспечении устойчивого развития системы здравоохранения. Анализируются основные направления цифровой трансформации, включая внедрение информационных систем, телемедицины, электронных медицинских карт и технологий анализа больших данных. Особое внимание уделяется влиянию цифровизации на повышение доступности, качества и эффективности медицинской помощи, а также на оптимизацию управления ресурсами здравоохранения. Обосновано, что цифровые технологии являются ключевым фактором формирования устойчивой и адаптивной системы здравоохранения в условиях современных социально-экономических вызовов.

Ключевые слова: цифровые технологии, устойчивое развитие, здравоохранение, цифровизация, медицинские организации, телемедицина, большие данные, управление, инновации.

Андатпа. Мақалада денсаулық сақтау жүйесінің тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі цифрлық технологиялардың рөлі қарастырылады. Ақпараттық жүйелерді, телемедицинаны, электрондық медициналық карталарды және үлкен деректерді талдау технологияларын енгізуді қоса алғанда, цифрлық трансформацияның негізгі бағыттары талданады. Цифрландырудың медициналық көмектің қолжетімділігіне, сапасына және тиімділігіне, сондай-ақ денсаулық сақтау ресурстарын басқаруды оңтайландыруға әсеріне ерекше назар аударылады. Цифрлық технологиялар қазіргі әлеуметтік-экономикалық сын-қатерлер жағдайында тұрақты және бейімделгіш денсаулық сақтау жүйесін қалыптастырудың негізгі факторы екені негізделді.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, тұрақты даму, денсаулық сақтау, цифрландыру, медициналық ұйымдар,

телемедицина, үлкен деректер, басқару, инновациялар.

Abstract. The article examines the role of digital technologies in ensuring the sustainable development of the healthcare system. It analyzes key areas of digital transformation, including the implementation of information systems, telemedicine, electronic health records, and big data analytics technologies. Special attention is given to the impact of digitalization on improving accessibility, quality, and efficiency of healthcare services, as well as optimizing healthcare resource management. It is substantiated that digital technologies are a key factor in building a sustainable and adaptive healthcare system in the context of modern socio-economic challenges.

Keywords: digital technologies, sustainable development, healthcare, digitalization, medical organizations, telemedicine, big data, management, innovation.

Введение. Современная система здравоохранения находится в состоянии активной трансформации, обусловленной влиянием глобальных социально-экономических изменений, демографических процессов, ростом хронических заболеваний и повышением требований населения к качеству и доступности медицинских услуг. В этих условиях особую актуальность приобретает обеспечение устойчивого развития здравоохранения как способности системы сохранять стабильность, адаптироваться к внешним вызовам и эффективно использовать имеющиеся ресурсы.

Одним из ключевых факторов, определяющих развитие здравоохранения на современном этапе, выступают цифровые технологии. Их внедрение охватывает практически все уровни системы здравоохранения — от первичного звена до специализированной и высокотехнологичной медицинской помощи. Цифровизация включает использование электронных медицинских карт, телемедицинских сервисов, информационных систем управления, а также технологий анализа больших данных и искусственного интеллекта.

Цифровые технологии существенно изменяют не только процесс оказания медицинской помощи, но и принципы управления системой здравоохранения. Они способствуют повышению прозрачности процессов, улучшению координации между медицинскими организациями, оптимизации распределения ресурсов и повышению качества принимаемых управленческих решений. Благодаря этому формируются новые возможности для повышения эффективности и устойчивости всей системы здравоохранения.

Вместе с тем процесс цифровой трансформации сопровождается рядом вызовов и ограничений. К ним относятся необходимость значительных финансовых инвестиций, недостаточный уровень цифровой грамотности медицинского персонала, вопросы защиты персональных данных пациентов, а также неравномерность внедрения цифровых технологий в различных регионах и медицинских организациях. Эти факторы могут снижать эффективность цифровизации и замедлять процесс достижения устойчивого развития.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью комплексного анализа роли цифровых технологий в обеспечении устойчивого развития здравоохранения, а также выявления ключевых направлений их эффективного использования. В условиях стремительного развития информационных технологий особое значение приобретает научное осмысление их влияния на функционирование и развитие системы здравоохранения.

Целью данной статьи является исследование роли цифровых технологий в обеспечении устойчивого развития системы здравоохранения, а также анализ их влияния на эффективность управления, качество медицинских услуг и адаптационные возможности системы.

Для достижения поставленной цели необходимо рассмотреть основные направления цифровизации здравоохранения, проанализировать их влияние на устойчивое развитие системы, а также определить существующие проблемы и перспективы дальнейшего внедрения цифровых технологий.

Обзор литературы. Проблематика цифровой трансформации здравоохранения и её влияния на устойчивое развитие системы медицины является одним из наиболее активно развивающихся направлений современной научной мысли. Теоретические основы устойчивого развития были сформированы в рамках концепции устойчивого развития, предполагающей баланс экономических, социальных и экологических факторов. В дальнейшем эти идеи были адаптированы к сфере здравоохранения, где устойчивость системы рассматривается как её способность обеспечивать непрерывность, доступность и качество медицинских услуг в долгосрочной перспективе.

В научной литературе отмечается, что цифровые технологии становятся ключевым драйвером трансформации систем здравоохранения. В частности, внедрение электронных медицинских карт, телемедицинских платформ и информационных систем управления способствует повышению эффективности организационных процессов и улучшению координации между различными уровнями медицинской помощи.

Значительный вклад в развитие концепции цифровой медицины внес Эрик Тополь, который рассматривает цифровизацию как основу перехода к персонализированной и предиктивной медицине. По его мнению, использование цифровых технологий позволяет не только улучшить диагностику и лечение, но и существенно изменить подходы к управлению здравоохранением в целом.

В работах зарубежных и отечественных исследователей подчеркивается, что цифровизация здравоохранения способствует повышению прозрачности управленческих процессов, снижению административных барьеров и оптимизации использования ресурсов [1]. Особое внимание уделяется роли больших данных и аналитических платформ, которые позволяют осуществлять мониторинг состояния системы здравоохранения в режиме реального времени и принимать более обоснованные управленческие решения [2].

Отдельное направление исследований связано с применением технологий искусственного интеллекта и машинного обучения в здравоохранении [3]. Эти технологии рассматриваются как инструменты повышения точности прогнозирования, оптимизации маршрутизации пациентов и поддержки принятия клинических и управленческих решений.

В то же время в научной литературе подчеркиваются и ограничения цифровой трансформации. Среди них выделяются проблемы цифрового неравенства, недостаточная инфраструктурная готовность отдельных регионов, дефицит квалифицированных кадров, а также риски, связанные с защитой персональных медицинских данных [4]. Эти факторы могут существенно влиять на темпы и эффективность цифровизации здравоохранения.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных цифровым технологиям в медицине, недостаточно проработанным остается вопрос их комплексного влияния на устойчивое развитие системы здравоохранения. В частности, требуется дальнейшее изучение механизмов интеграции цифровых решений в стратегическое управление и оценка их

долгосрочного воздействия на устойчивость системы.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что цифровые технологии рассматриваются как ключевой фактор трансформации здравоохранения, однако их роль в обеспечении устойчивого развития требует дальнейшего теоретического и практического исследования.

Методология исследования. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории управления, экономики здравоохранения и концепции цифровой трансформации. Такой подход обусловлен необходимостью всестороннего анализа роли цифровых технологий в обеспечении устойчивого развития системы здравоохранения.

В исследовании применён системный подход, позволяющий рассматривать систему здравоохранения как целостную структуру, включающую взаимосвязанные элементы: медицинские организации, управленческие органы, информационные системы и цифровые платформы. Это обеспечивает возможность анализа влияния цифровых технологий на устойчивость системы в целом, а не отдельных её компонентов.

Теоретическую базу исследования составляют научные положения в области устойчивого развития, цифровой экономики и цифрового здравоохранения. Особое внимание уделено концепциям управления на основе данных (data-driven management) и цифровой трансформации общественных систем.

Эмпирическую базу исследования составили научные публикации, аналитические отчёты международных организаций в сфере здравоохранения, а также материалы, отражающие практику внедрения цифровых технологий в медицинские системы различных стран.

Особое внимание уделено качественному анализу влияния цифровых технологий на ключевые показатели устойчивого развития здравоохранения, включая доступность медицинской помощи, эффективность управления ресурсами и качество медицинских услуг.

Обсуждение. Результаты исследования показывают, что цифровые технологии выступают одним из ключевых факторов обеспечения устойчивого развития системы здравоохранения. Их влияние носит комплексный характер и охватывает как организационно-управленческий уровень, так и клинично-медицинскую практику. В условиях цифровой трансформации здравоохранения формируется новая модель функционирования системы, основанная на непрерывном обмене данными, автоматизации процессов и использовании аналитических платформ.

Одним из наиболее значимых эффектов цифровизации является повышение доступности медицинской помощи [5]. Внедрение телемедицинских технологий, электронных сервисов записи на прием и дистанционного мониторинга состояния пациентов позволяет снизить территориальные и организационные барьеры [6]. Это особенно важно для отдалённых и малонаселённых регионов, где традиционная система здравоохранения сталкивается с ограничениями инфраструктурного характера.

Вторым важным направлением влияния цифровых технологий является повышение эффективности управления ресурсами здравоохранения. Использование информационных систем управления позволяет оптимизировать распределение кадровых, финансовых и материально-технических ресурсов, а также повысить прозрачность управленческих процессов [7]. Аналитика больших данных способствует более точному прогнозированию потребностей населения в медицинской помощи, что снижает уровень неэффективных затрат и повышает устойчивость системы в целом.

Существенное значение имеет также влияние цифровых технологий на качество медицинских услуг. Электронные медицинские карты, системы поддержки принятия клинических решений и технологии искусственного интеллекта способствуют снижению количества диагностических ошибок, повышению точности лечения и улучшению координации между различными уровнями оказания медицинской помощи [8]. В результате формируется более персонализированный и ориентированный на пациента подход.

Вместе с тем результаты анализа указывают на наличие ряда ограничений и рисков цифровой трансформации. Одной из ключевых проблем является цифровое неравенство, проявляющееся в различном уровне доступности технологий в зависимости от региона и уровня развития инфраструктуры. Это может приводить к неравномерному развитию системы здравоохранения и снижению общей эффективности цифровых решений.

Также следует учитывать проблему кибербезопасности и защиты персональных медицинских данных. Расширение цифровых сервисов увеличивает объем обрабатываемой информации, что требует усиления мер по обеспечению информационной безопасности и соблюдению конфиденциальности данных пациентов.

Дополнительным вызовом является необходимость адаптации кадрового потенциала системы здравоохранения. Недостаточный уровень цифровой грамотности медицинского персонала может ограничивать эффективность внедрения технологий и снижать их практическую результативность.

Закключение. Проведённое исследование показало, что цифровые технологии играют системообразующую роль в обеспечении устойчивого развития системы здравоохранения. Их внедрение способствует повышению эффективности управления, улучшению качества медицинских услуг и расширению доступности медицинской помощи для населения.

Установлено, что ключевыми направлениями влияния цифровизации являются оптимизация процессов управления ресурсами, развитие телемедицины, внедрение электронных медицинских систем и использование аналитики больших данных. Эти инструменты позволяют повысить прозрачность функционирования системы здравоохранения и обеспечить более точное прогнозирование потребностей населения.

В то же время выявлено, что цифровая трансформация сопровождается рядом вызовов и ограничений. К ним относятся цифровое неравенство между регионами, вопросы кибербезопасности и защиты персональных данных, а также недостаточный уровень цифровых компетенций медицинского персонала. Эти факторы могут снижать эффективность внедрения цифровых технологий и замедлять достижение устойчивого развития.

Таким образом, можно сделать вывод, что цифровые технологии являются важнейшим фактором формирования устойчивой, адаптивной и ориентированной на пациента системы здравоохранения. Однако их эффективное использование требует комплексного подхода, включающего развитие инфраструктуры, совершенствование нормативно-правового регулирования и повышение уровня цифровой грамотности специалистов.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой моделей оценки эффективности цифровых технологий в здравоохранении, а также изучением их долгосрочного влияния на устойчивость и качество медицинских систем в различных социально-экономических условиях.

Список литературы.

1. Topol E. Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. – New York: Basic Books, 2019.
2. Raghupathi W., Raghupathi V. Big Data Analytics in Healthcare: Promise and Potential // Health Information Science and Systems. – 2014. – Vol. 2. – No. 3.
3. Jiang F., Jiang Y., Zhi H. et al. Artificial Intelligence in Healthcare: Past, Present and Future // Stroke and Vascular Neurology. – 2017. – Vol. 2. – No. 4. – P. 230–243.
4. World Health Organization. Global Strategy on Digital Health 2020–2025. – Geneva: WHO, 2021.
5. Bashshur R., Shannon G., Krupinski E., Grigsby J. The Empirical Foundations of Telemedicine Interventions in Primary Care // Telemedicine and e-Health. – 2016. – Vol. 22. – No. 5. – P. 342–375.
6. World Health Organization. Telemedicine: Opportunities and Developments in Member States. – Geneva: WHO, 2010.
7. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996.
8. Topol E. The Patient Will See You Now: The Future of Medicine is in Your Hands. – New York: Basic Books, 2015.

Д.Т. Омаишев

Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдықорган,

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АДВОКАТОВ И ЮРИДИЧЕСКИХ КОНСУЛЬТАНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности правового регулирования деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан. Проведён сравнительно-правовой анализ института адвокатуры и системы юридического консультирования, выявлены их сходства и различия в правовом статусе, функциях и механизмах регулирования. Особое внимание уделяется вопросам обеспечения квалифицированной юридической помощи, профессиональных стандартов и гарантий независимости юридической деятельности. Также анализируется влияние реформ в сфере оказания юридических услуг на развитие правовой системы Казахстана. На основе проведённого исследования формулируются предложения по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: адвокат, юридический консультант, правовое регулирование, юридическая помощь, адвокатура, сравнительно-правовой анализ, Республика Казахстан.

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы адвокаттар мен заң консультанттарының қызметін құқықтық реттеу ерекшеліктері қарастырылады. Адвокатура институты мен заң консультанттары жүйесіне салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізіліп, олардың құқықтық мәртебесі, функциялары және реттеу тетіктеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталған. Білікті заң көмегін қамтамасыз ету, кәсіби стандарттар және заң қызметінің тәуелсіздігі мәселелеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, заң қызметін көрсету саласындағы реформалардың құқықтық жүйенің дамуына әсері талданады. Зерттеу нәтижелері негізінде заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар беріледі.

Түйінді сөздер: адвокат, заң консультанты, құқықтық реттеу, заң көмегі, адвокатура, салыстырмалы-құқықтық талдау, Қазақстан Республикасы.

Abstract: This article examines the features of legal regulation of the activities of lawyers and legal consultants in the Republic of Kazakhstan. A comparative legal analysis of the advocacy institution and the legal consulting system is conducted, identifying similarities and differences in their legal status, functions, and regulatory mechanisms. Special attention is paid to the provision of qualified legal assistance, professional standards, and guarantees of independence of legal practice. The impact of reforms in the legal services sector on the development of the legal system of Kazakhstan is also analyzed. Based on the research, proposals for improving legislation are formulated.

Keywords: lawyer, legal consultant, legal regulation, legal assistance, advocacy, comparative legal analysis, Republic of Kazakhstan.

Введение. Современное развитие правового государства невозможно без эффективного функционирования института квалифицированной юридической помощи. В условиях усложнения общественных отношений, роста правовой активности граждан и расширения экономических связей возрастает потребность в профессиональном правовом сопровождении. В этой связи особую значимость приобретает деятельность адвокатов и юридических консультантов, которые выступают ключевыми субъектами системы оказания юридической помощи в Республике Казахстан.

В соответствии с конституционными принципами Республики Казахстан, каждому гарантируется право на получение квалифицированной юридической помощи. Реализация данного права обеспечивается через деятельность адвокатуры и института юридических консультантов, которые функционируют в рамках действующего законодательства и профессиональных стандартов. При этом данные институты, несмотря на общую цель — защиту прав и законных интересов физических и юридических лиц, имеют различия в правовом статусе, организационной структуре и механизмах регулирования.

Адвокатура в Казахстане представляет собой профессиональное сообщество, основанное на принципах независимости, самоуправления и соблюдения адвокатской тайны. Юридические консультанты, в свою очередь, осуществляют деятельность в рамках палат юридических консультантов и регулируются специальным законодательством, что отражает тенденцию к либерализации рынка юридических услуг и повышению конкуренции в сфере правовой помощи [1, 85с.]. Такая дуалистическая модель вызывает необходимость научного осмысления и сравнительно-правового анализа данных институтов.

Актуальность темы обусловлена рядом факторов. Во-первых, продолжающимися реформами в сфере оказания юридической помощи, направленными на повышение её качества и доступности. Во-вторых, необходимостью гармонизации национального законодательства с международными стандартами в области прав человека и правосудия. В-третьих,

существующими дискуссиями относительно разграничения полномочий адвокатов и юридических консультантов, а также эффективности действующей модели регулирования.

Особое значение имеет вопрос обеспечения независимости лиц, оказывающих юридическую помощь, поскольку именно этот фактор напрямую влияет на качество защиты прав и свобод граждан. Кроме того, важным направлением является формирование единых профессиональных стандартов, механизмов дисциплинарной ответственности и этических норм, регулирующих деятельность как адвокатов, так и юридических консультантов.

В научной литературе рассматриваемая проблема получила определённое освещение, однако комплексные сравнительно-правовые исследования, посвящённые анализу правового регулирования адвокатской деятельности и деятельности юридических консультантов в Казахстане, остаются недостаточно разработанными. Это обуславливает необходимость дальнейшего теоретического осмысления указанных институтов с учетом их практического функционирования и зарубежного опыта.

Обзор литературы. Вопросы правового регулирования деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан относятся к числу активно исследуемых направлений современной юридической науки. Особое внимание в научной литературе уделяется проблемам институционального развития адвокатуры, реформированию системы юридической помощи и формированию конкурентной модели оказания правовых услуг.

В отечественной правовой доктрине значительный вклад в разработку теоретических основ адвокатской деятельности внесли исследования, посвящённые конституционным гарантиям права на квалифицированную юридическую помощь, принципам независимости адвокатуры и её роли в системе правосудия [2, 29с.].

В трудах казахстанских учёных рассматриваются вопросы правового статуса адвоката, адвокатской тайны, дисциплинарной ответственности и профессиональной этики. Также исследуются проблемы реформирования адвокатуры в условиях модернизации судебной системы.

Отдельное направление исследований связано с анализом института юридических консультантов, который является относительно новым для правовой системы Казахстана. В научной литературе данный институт рассматривается как элемент либерализации рынка юридических услуг, направленный на повышение доступности и качества правовой помощи. Учёные отмечают, что введение института юридических консультантов позволило создать конкурентную среду, однако одновременно возникли вопросы разграничения их полномочий с адвокатами, а также обеспечения единых стандартов профессиональной деятельности [3].

В сравнительно-правовых исследованиях значительное внимание уделяется зарубежному опыту регулирования адвокатской деятельности. В частности, анализируются модели правового регулирования в странах континентальной и англосаксонской правовых систем, где по-разному организованы институты юридической помощи [4, 101с.].

В ряде зарубежных исследований подчёркивается важность обеспечения институциональной независимости адвокатуры, а также необходимость государственного контроля за качеством юридических услуг при сохранении профессиональной автономии.

Среди зарубежных авторов, занимающихся вопросами адвокатуры и юридической профессии, можно выделить Richard L. Abel, который исследует социальную роль адвокатов и трансформацию юридической профессии в условиях глобализации, а также Elliott S. Milstein, уделяющего внимание вопросам профессиональной этики и регулирования юридической деятельности [5, 96с.].

В международной доктрине также активно обсуждаются стандарты доступа к правосудию и роль юридических профессий в обеспечении верховенства права.

Существенное значение для понимания исследуемой темы имеют международные правовые акты и стандарты. В частности, в документах Организации Объединённых Наций и Совета Европы закреплены принципы независимости адвокатуры, гарантии доступа к юридической помощи и требования к профессиональной квалификации юристов [6, 64с.].

Эти стандарты оказывают влияние на формирование национального законодательства и реформирование правовых институтов в различных странах, включая Казахстан.

Анализ научной литературы показывает, что, несмотря на наличие значительного количества исследований, посвящённых адвокатуре и юридической помощи, сравнительно-правовой анализ адвокатов и юридических консультантов в Казахстане остаётся недостаточно разработанным. В частности, недостаточно исследованы вопросы их институционального взаимодействия, разграничения компетенций и эффективности существующей модели регулирования.

Таким образом, обзор литературы свидетельствует о необходимости дальнейшего комплексного исследования правового регулирования деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан с учётом современных реформ, международных стандартов и сравнительно-правового опыта.

Методология исследования. Методологическая основа настоящего исследования базируется на совокупности общенаучных и специальных юридических методов, позволяющих комплексно рассмотреть правовое регулирование деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан в сравнительно-правовом аспекте.

Теоретическую основу исследования составляют положения общей теории права, конституционного и административного права, а также доктринальные подходы к институту юридической помощи и профессиональной юридической деятельности. Важное значение имеют принципы верховенства права, законности, независимости адвокатуры и обеспечения права на квалифицированную юридическую помощь.

В процессе исследования применялись следующие методы научного познания:

Диалектический метод позволил рассмотреть развитие институтов адвокатуры и юридических консультантов в динамике, выявить их эволюцию в контексте правовых реформ и социально-экономических изменений в Республике Казахстан.

Системно-структурный метод использовался для анализа правового регулирования юридической помощи как целостной системы, включающей адвокатуру, юридических консультантов, государственные органы и механизмы контроля качества юридических услуг. Данный подход позволил определить место каждого института в общей системе оказания юридической помощи.

Сравнительно-правовой метод является ключевым в рамках данного исследования и применялся для сопоставления правового статуса адвокатов и юридических консультантов, а также анализа зарубежного опыта регулирования юридической профессии. Это позволило выявить общие тенденции и различия в моделях правового регулирования.

Формально-юридический метод использовался для анализа нормативно-правовых актов Республики Казахстан, регулирующих деятельность адвокатов и юридических консультантов, включая Конституцию, законы и подзаконные акты.

Данный метод позволил уточнить содержание правовых норм и выявить их юридическую структуру.

Аналитический и синтетический методы применялись для изучения отдельных элементов правового регулирования с последующим обобщением полученных результатов и формированием целостных выводов относительно эффективности действующей модели.

Эмпирическую базу исследования составляют действующие нормативно-правовые акты Республики Казахстан, материалы правоприменительной практики, а также научные публикации отечественных и зарубежных авторов, посвященные вопросам адвокатской деятельности и юридического консультирования.

Таким образом, использование комплексной методологии позволило обеспечить всесторонний анализ правового регулирования деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан, выявить проблемные аспекты и сформировать научно обоснованные подходы к его совершенствованию.

Обсуждение. Правовое регулирование деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан представляет собой сложную и многоуровневую систему, формирование которой связано с реформированием института юридической помощи и стремлением государства обеспечить доступность и качество правовых услуг. Проведенный анализ показывает, что в Казахстане сложилась дуалистическая модель оказания юридической помощи, включающая адвокатуру и институт юридических консультантов, что является относительно новым этапом развития национальной правовой системы.

В первую очередь следует отметить, что адвокатура в Республике Казахстан традиционно рассматривается как профессиональное сообщество, обладающее признаками самоуправления и институциональной независимости. Адвокаты осуществляют защиту прав и законных интересов физических и юридических лиц, обладают особым правовым статусом и гарантией адвокатской тайны. Данные элементы подчеркивают повышенный уровень процессуальных гарантий и значимость адвокатской деятельности в системе правосудия.

В то же время институт юридических консультантов был введен в целях либерализации рынка юридических услуг и повышения конкуренции в данной сфере. Юридические консультанты также оказывают квалифицированную юридическую помощь, однако их деятельность организована на основе членства в палатах юридических консультантов и регулируется иными механизмами контроля и ответственности. Такая модель направлена на расширение доступа граждан к правовой помощи, особенно в гражданско-правовых и коммерческих отношениях.

Сравнительно-правовой анализ показывает, что основное различие между адвокатами и юридическими консультантами заключается в уровне процессуальных гарантий, степени институциональной независимости и объеме предоставляемых прав в уголовном судопроизводстве. Адвокаты обладают более широкими полномочиями в сфере защиты по уголовным делам, тогда как юридические консультанты в большей степени ориентированы на гражданско-правовую и предпринимательскую практику [7, 12с.]. Однако на практике границы между этими институтами постепенно размываются, что вызывает необходимость их более четкого нормативного разграничения.

Существенным вопросом является обеспечение единых стандартов качества юридической помощи. Несмотря на наличие профессиональных требований и этических кодексов, в правоприменительной практике наблюдаются различия в уровне регулирования дисциплинарной ответственности, контроля за деятельностью и механизмов допуска к профессии [8, 127с.]. Это создает определенные риски неравномерности качества оказываемых юридических услуг.

Отдельного внимания заслуживает вопрос доступности правовой помощи. Введение института юридических консультантов способствовало расширению конкуренции и снижению стоимости юридических услуг в отдельных сегментах рынка. Однако одновременно возникает проблема фрагментации системы юридической помощи, что может влиять на её качество и единообразие правоприменительной практики.

С точки зрения международного опыта, многие страны стремятся к созданию либо единой адвокатской профессии, либо четко разграниченной системы юридических услуг с едиными стандартами квалификации и ответственности. В этом контексте казахстанская модель находится в стадии становления и требует дальнейшего совершенствования с учётом международных стандартов, в том числе принципов независимости юридической профессии и гарантированного доступа к правосудию.

Также следует отметить, что цифровизация юридических услуг и развитие электронного правосудия оказывают значительное влияние на трансформацию деятельности как адвокатов, так и юридических консультантов. Это требует адаптации правового регулирования к новым условиям, включая использование онлайн-платформ, электронных доказательств и дистанционного оказания юридической помощи.

Таким образом, обсуждение показывает, что существующая модель правового регулирования в целом обеспечивает функционирование системы юридической помощи, однако нуждается в дальнейшей унификации, уточнении компетенций субъектов и усилении гарантий качества предоставляемых услуг. Баланс между конкуренцией и профессиональными стандартами является ключевым фактором дальнейшего развития данного института в Республике Казахстан.

Заключение. Проведённое исследование правового регулирования деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан позволяет сделать вывод о том, что система оказания квалифицированной юридической помощи в стране находится на этапе активного институционального развития и реформирования. Введение дуалистической модели, включающей адвокатуру и институт юридических консультантов, стало важным шагом в направлении либерализации рынка юридических услуг и расширения доступа граждан к правовой помощи.

В ходе анализа установлено, что адвокатура сохраняет статус традиционного и наиболее защищённого института юридической помощи, обладающего повышенными гарантиями независимости, процессуальными полномочиями и особым режимом профессиональной тайны. В свою очередь, юридические консультанты выступают как более гибкий и конкурентный сегмент системы юридических услуг, ориентированный преимущественно на гражданско-правовую и предпринимательскую сферу.

Сравнительно-правовой анализ показал, что, несмотря на общую цель деятельности — обеспечение квалифицированной юридической помощи, данные институты различаются по уровню правовых гарантий, механизмам регулирования, дисциплинарной ответственности и объёму процессуальных полномочий. Эти различия требуют дальнейшего нормативного уточнения для исключения правовой неопределённости и дублирования функций.

Выявлено, что действующая система регулирования обладает рядом положительных аспектов, включая повышение доступности юридических услуг и развитие конкурентной среды. Однако одновременно сохраняются проблемы, связанные с неоднородностью стандартов профессиональной деятельности, недостаточной унификацией требований к качеству юридической помощи и необходимостью совершенствования механизмов контроля.

Особое значение имеет необходимость гармонизации национального законодательства с международными стандартами в сфере доступа к правосудию и независимости юридической профессии. Кроме того, важным направлением развития является адаптация правового регулирования к условиям цифровизации и внедрения современных технологий в сферу юридических услуг.

Таким образом, можно сделать вывод, что дальнейшее совершенствование правового регулирования деятельности адвокатов и юридических консультантов в Республике Казахстан должно быть направлено на укрепление гарантий независимости юридической помощи, повышение качества профессиональных стандартов, четкое разграничение компетенций и развитие единой, эффективной системы оказания правовой помощи. Это будет способствовать укреплению принципов верховенства права и повышению уровня правовой защищенности граждан и организаций.

Список литературы.

1. Тыныбеков С.Т. Организационные формы и деятельность адвокатуры в РК Казахстан. -Алматы: Казак университеті.2010, – 220с.
2. Д. Гильманова. «Процессуалды келісім ұғымы мен ерекшеліктері» // Заң. - 2020. - №11. - 29-31с.
3. Тыныбеков С.Т., Адвокатура и адвокатская деятельность в Республике Казахстан: Учебник, Алматы: Данекер, 2008.
4. Булгакбаев А.Б. Адвокатура в РК.- Алматы: Жеті жарғы, 2013, –368 с.
5. Арсентьев О.В. Адвокатура. Адвокат в уголовном и гражданском процессах.- Костанай: Заря, 2018. – 240с.
6. Алауханов Е.О. Право подозреваемого (обвиняемого) и подсудимого на профессиональную защиту. – Алматы: Дулат, 2009. – 247 с.
7. Қайыржанов Е. Жамиев Р. Қылмыстық істер бойынша адвокаттың қорғау тәсілдері // Заң журналы, 20011.- №1.- 12-26 б.
8. Васильковский Е. Организация адвокатуры. М.: Типография П.П. Сойкина, 2013.- 256с.

А. Сансызбай

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.*

БИРЖА ҰҒЫМЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Аннотация. В данной работе рассматриваются теоретические и практические аспекты правового регулирования использования и охраны водных ресурсов в Республике Казахстан в условиях современных экологических вызовов и глобальных климатических изменений. Актуальность исследования обусловлена возрастающим значением водных ресурсов как стратегического элемента устойчивого развития государства, а также необходимостью совершенствования национального законодательства с учетом международных обязательств и передового зарубежного опыта. В работе проведен комплексный анализ действующей нормативно-правовой базы Республики Казахстан, регулирующей водные отношения, включая Водный кодекс, экологическое законодательство и подзаконные акты. Особое внимание уделено вопросам рационального использования водных ресурсов, предотвращения их истощения и загрязнения, а также обеспечения водной безопасности на национальном и трансграничном уровнях. Рассматриваются проблемы правоприменительной практики, включая недостаточную эффективность механизмов контроля и мониторинга состояния водных объектов, а также пробелы в регулировании ответственности за экологические правонарушения. Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных результатов при разработке нормативно-правовых актов, совершенствовании государственной политики в области водных ресурсов, а также в научной и образовательной деятельности. Результаты исследования могут быть полезны для государственных органов, научного сообщества и специалистов в области экологического и водного права.

Таким образом, проведенное исследование способствует формированию комплексного подхода к правовому регулированию водных ресурсов, направленного на обеспечение их устойчивого использования и сохранение для будущих поколений.

Ключевые слова: водные ресурсы, водное право, экологическое право, Республика Казахстан, устойчивое развитие, водная безопасность, трансграничные воды, правовое регулирование, охрана окружающей среды, водный кодекс.

Аңдатпа. Бұл ғылыми жұмыста Қазақстан Республикасында су ресурстарын пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеудің теориялық және практикалық мәселелері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі экологиялық сын-қатерлер мен климаттың жаһандық өзгерістері жағдайында су ресурстарының стратегиялық маңызының артуымен және ұлттық заңнаманы жетілдіру қажеттілігімен байланысты. Жұмыста Қазақстан Республикасының су қатынастарын реттейтін қолданыстағы нормативтік-құқықтық базасына кешенді талдау жүргізілген. Су ресурстарын ұтымды пайдалану, олардың сарқылуы мен ластануын болдырмау, сондай-ақ ұлттық және трансшекаралық деңгейде су қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне ерекше назар аударылады. Құқық қолдану тәжірибесіндегі проблемалар, оның ішінде бақылау және мониторинг тетіктерінің жеткіліксіз тиімділігі қарастырылады. Зерттеуде шет мемлекеттердің су ресурстарын басқару саласындағы заңнамасына салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізіледі. Еуропалық Одақ, АҚШ және Орталық Азия елдерінің тәжірибелері қарастырылып, су заңнамасының даму үрдістері анықталады. Халықаралық құқықтық нормаларды ұлттық жүйеге енгізу мәселелері де талданады. Су ресурстарын тиімді басқаруға бағытталған ұсыныстар әзірленеді.

Түйін сөздер: су ресурстары, су құқығы, экологиялық құқық, Қазақстан Республикасы, тұрақты даму, су қауіпсіздігі, трансшекаралық сулар, құқықтық реттеу.

Abstract. This study examines the theoretical and practical aspects of legal regulation of the use and protection of water resources in the Republic of Kazakhstan in the context of modern environmental challenges and global climate change. The relevance of

the research is determined by the increasing importance of water resources as a key element of sustainable development and the need to improve national legislation in accordance with international standards and best foreign practices. The paper provides a comprehensive analysis of the current legal framework governing water relations in Kazakhstan, including the Water Code and environmental legislation. Particular attention is paid to the rational use of water resources, prevention of depletion and pollution, and ensuring water security at both national and transboundary levels. A comparative legal analysis of foreign legislation is conducted, highlighting key trends such as the integration of sustainable development principles and the use of economic instruments in water management. The study also explores international legal frameworks and their implementation into national law. Based on the findings, recommendations are proposed to improve legal and institutional mechanisms for water resource management in Kazakhstan.

Keywords: water resources, water law, environmental law, Republic of Kazakhstan, sustainable development, water security, transboundary waters, legal regulation.

Қор биржасы нарықтың ауыстырылмайтын қаржылық делдалы болып табылады, өйткені қаржылық құралдардың негізгі үлес салмағы сонда айналыста болады және ол ресурстардың бір субъектіден екіншісіне қозғалысын реттейді.

«Биржа» терминінің пайда болуы жайлы екі түрлі түсінік қалыптасқан. Біріншісі жаңа латынның «bursa», яғни әмиян деген сөзіне негізделеді. Сонымен қатар, француз тілінде «bourse» сөзі де әмиян және студенттік шәкіртақы мағынасын береді; неміс тілінде «börse» және итальян тіліндегі «borsa» да сол мағынаны береді [1].

Екіншісі бельгиялық Брюгге қаласында тұрған Вандер Бурсе атты голландық көпестің атынан пайда болды делінеді. Ол тұрғын үйде үш әмияның суреті бар таңба болған. Оның үйі орналасқан жер стаушылардың жиналуына ыңғайлы алаң болатын, мұнда олар ақшаларын ауыстырып, өздерінің істерін жастайтын істерін жастайтын, сондықтан көпес мүмкіндігін жібермей өз істерін жасайтын, сондықтан көпес мүмкіндігін жібермей өз үйін белгілі бір төлемге алғашқы биржашыларға берген[2.56].

Қазіргі заман талаптарына сай сырт көрінісі өзгергенмен, бұл сөздің мағынасы сол күйінде сақталған.

Егер заң тұрғысынан қарайтын болсақ, биржадағы операциялар қомақты табыс көзін әкеледі, бірақ ол өз клиенттеріне ғимараттар мен қызметтер ұсына отырып, тек қана өзін өзі қаржыландыра алатын, шығынсыз мекеме болып қана отыр. Құқықтық қатынастардың тәуелсіз агенті бола отырып, биржа барлық түсімдерін қызметшілер жалақысына жібереді. Кірістер шығыстардан асып түскен уақытта, сол ақша қаражаттары сауда процесін жүргізуге және оған қызмет көрсетуге, ондағы айырма биржа қызметкерлеріне сыйақы беруге, сауда алаңдарын кеңейтуге, жаңа құралдарды сатып алуға, жаңа технологияны енгізуге және зерттеуге кетеді.

Биржаның табысы мен мүлгі листингтегі бағалы қағаздарды оны қалыпты ұстап тұру және тағы басқа қызмет көрсетуден түсетін түсімдерді қоспағанда, Есептік палатаға түсіп тұратын төлемдерден, пайлық қабылдау және жыл сайынғы биржа мүшелерінің төлемдерінен, биржалық операциялар алымдарынан, көрстейлетін қызметтер үшін төлемдерден, сауда ережесі бұзылғандығы үшін төлемдерден айыппұлдардан қалыптасады[3.78].

ҚР «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңына сәйкес қор биржасы – акционерлік қоғам формасында бағалы қағаздардың кәсіби қатысушыларымен құрылған және қызметі өзін – өзі қаржыландыру қағидасына негізделген коммерциялық емес ұйым. Қор биржасы ҚР мемлекеттік органдарына тәуелді емес. Оның қызметі ерекше болып саналады және басқа да қызметтің түрлеріне сәйкес келмейді. Ол лицензия негізінде әрекет етеді және басқа биржалар қызметін атқара алмайды. Қор биржасы бағалы қағаздармен операциялар жүргізе алатын қосымша құрылымдық бөлімшелерді ашуға құқығы бар, сонымен қатар филиалдар мен өкілдіктерді де аша алады [2].

Ұйымдастырушылық тұрғыдан қор биржасы төмендегілермен айналыса алады:

- бағалы қағаздармен мәмілелер жүргізуге арнайы құрылған сауда алаңын өз клиенттеріне ұсыну;
- бағалы қағаздар саудасын ұйымдастыру;
- бағалы қағаздарға баға белгілеу;
- өз мүшелеріне ұйымдастырушылық, ақпараттық кеңес беруші қызметін көрсету;
- жеке талдаулық зерттеулерді жүргізу;
- құқықтық қатынастар субъектілері арасында клиринг жүргізу;

Экономикалық тұрғыда қор биржасы мына функцияларды атқарады:

- баға белгілеуші – биржа экономикалық тұрғыда негізделген бағаны белгілеуге мүмкіндік береді;
- бағаны болжау және ақпараттық – талдаулық – биржа мүмкін болатын сұраныс пен ұсыныстың даму үрдісін анықтау

бойынша ғылыми – зерттеу орталығы болып табылады;

- тәуекелді сақтандыру;

- бағаны тұрақтандырушы функция – биржада бағаның ауытқу амплитудасы ескеріле отырып, күн сайынғы баға тербелісі анықталады. Мұның асынан тыс әрекет ету мүмкін емес;

- қор биржасы кез келген заңды тұлға ретінде өз клиенттері алдында белгілі бір жауапкершілікте болады. Ол бағалы қағаздар нарығы субъектісінің шеккен зиянының орнын толтыруға және өз функциясын дұрыс орындамаған, заңды бұзған, биржалық сауда ережесін немесе коммерциялық құпияны ашып қойған жағдайда жауапқа тартылуы тиіс.

Қазақстан Заңында «Биржа – қызметтер көрсетуден алған табыстары оның шығындарын өтеуге, биржа мен биржалық инфрақұрылымды ақпараттық – техникалық және әлеуметтік дамытуға пайдаланатын субъект» деп жазылған.

Әлемде алғашқытауар биржалары 16 ғасырда Еуропаның сауда орталықтарында: 1531 жылы – Антверпен (Нидерландыда), 1549 жылы – Лион, Тулуза (Францияда), 1556 жылы – Лондон (Ұлыбританияда) пайда болды. Ресейде алғашқы биржа І – Петрдің басшылығымен Санкт – Петербургте 1703 – 1705 жылдарда құрылды. АҚШ – та (Чикагода) 1848 жылы пайда болды [3].

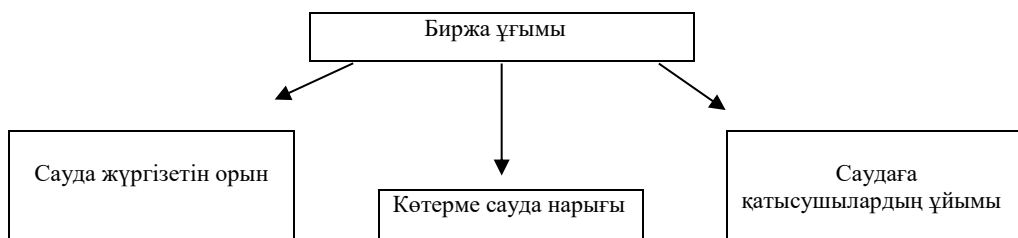
Әдетте көп мөлшердегі тауарларды сату арнайы орындарда, мыс., базарда, жәрмеңкеде, дүкенде өткізіледі. Тарихи осындай жерлердің бірі биржа деп аталады. Осыдан биржа ұғымының негізіне сауда жүргізілетін және тауарды сатушы мен сатып алушы кездесетін орын жатады. Міне осы белгілер биржа деген ұғымды басқа да сауда жүргізетін ұйымдармен біріктіреді. Әйтсе де, әшейін саудадан биржалық сауданың ерекшеліктері бар:

- биржада тауардың өзі сатылмайды, тауардың үлгілері немесе арнайы сипаттамасы бойынша тауарды сатып алу – сатуға шарт жасалады;

- биржалық саудаға ұсақ тауар өндірушілер немесе жеке сатып алушылар қатыспайды, әдетте оған тауарлардың үлкен партияларын сататын және сатып алатын сатушы – делдалдар қатысады.

Биржа ұғымы оның мәнін, яғни сауда жүргізетін алаң екенін білдіреді. Бірақ кез – келген сауда жүргізетін орын биржа

деп аталмайды. Биржа ұғымының элементтерін 1-суретпен өрнектеуге болады.

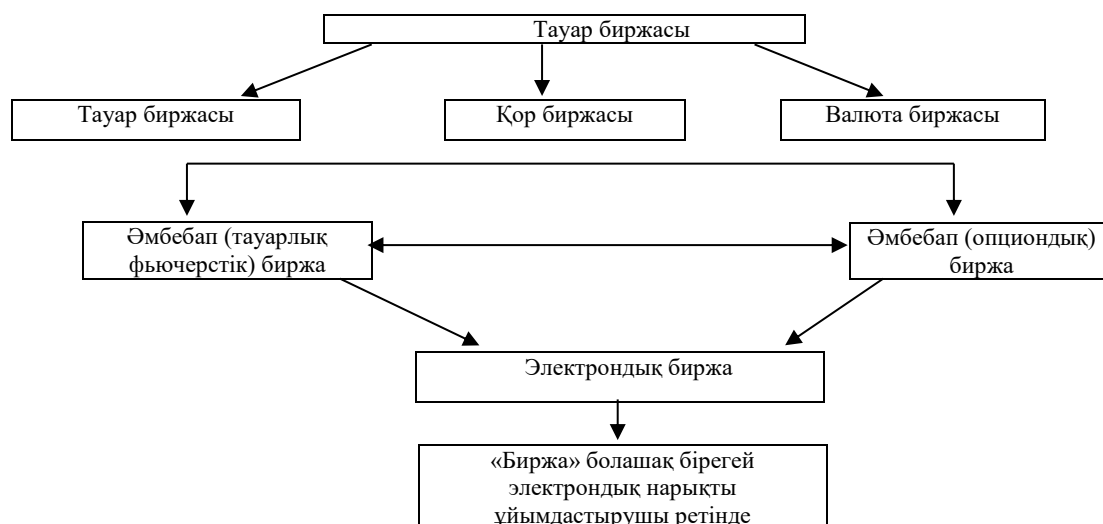
1 Сурет. Биржа ұғымының құрамдас элементтері

Алғашқыда тауар биржасы саудаға нақты тауар түсетін орын ретінде, яғни онда тауарлар сатылатын және сатып алынатын биржа ретінде пайда болды. Алайда экономиканың қарқынды дамуы және сауда көлемінің жедел өсуіне байланысты бүкіл тауарлар қозғалысын биржа арқылы ұйымдастыру мүмкін емес еді. Нәтижесінде XX – ғасырда нақты тауарлар саудасы биржадан тыс айналымға ауысты. Дегенмен тауар биржасы біржола жойылған жоқ. Әрі қарай ол екі түрлі жолмен дами бастады. Еуропаның көптеген тауар биржалары тауар нарықтарының конъюнктурасын айқындайтын, кеңес беретін және т.б. іс – шаралар жүргізетін орталықтарға айналды. Бірсыпырасы фьючерстік тауар нарығын меңгеріп, яғни фьючерстік тауар нарығын меңгеріп, яғни фьючерстік шарт жасасу негізінде тауарларды сатып алу – сатуды ұйымдастырды. Фьючерстік биржалық сауданың механизмі әмбебап болғандықтан оны қор биржалары да, валюта биржалары да меңгерді. Нәтижесінде бір жағынан әртүрлі биржаның арасындағы көптеген өзгешеліктер жойылса, екінші жағынан барлық биржалар әмбебап биржалар ретінде қызмет етуде [4].

Тауар биржасы қазіргі биржалардың алғашқы нұсқасы. Оларда сатылған активтер түріне (тауар, бағалы қағаз, валюта) байланысты кейін қор биржасы және валюта биржасы бөлініп шықты.

Биржа дамуының болашағын айтатын болсақ, қазіргі кезде ғылыми – техникалық прогресті пайдалану электрондық биржаны тарихи аренаға шығарды, яғни биржалық сауданың бүкіл процесі компьютерленген. Осы бағытта биржалық және биржадан тыс нарықтардың айырмашылығы жойылып, нарықтық активтердің барлық түрін сататын, басқаратын және ұйымдастыратын бірегей электрондық нарық пайда болады. Сөйтіп, 16 ғасырда пайда болған ежелгі «биржа» атауы жаңа типтегі бірегей электрондық нарық компаниясына өтуі мүмкін. Сонда биржа ұғымының мәні қазіргіден мүлдем басқаша түсіндірілетін болады. Осы айтылғандарды 2- суретпен өрнектелік.

Тарихи мәліметтер биржа ұғымы үнемі өзгеріп отыратын түсінік екенін аңғартады. Егер 1. суретте сауда өтетін орынға және көтерме сауда нарығына көңіл бөлінсе, ал келесі 2. суретте электрондық сауда формасын пайдалануға байланысты сауданы қызмет орнында да өткізуге болатыны аңғарылады. Сондықтан қазіргі кезде саудаға арнаулы орын – сауда залын дайындаудың қажеттілігі жойылды. ал биржаның көтерме сауда нарығы сияқты міндетті белгісі де өзгерді. Себебі, электрондық жүйе арқылы бұрынғыдай активтердің үлкен партиясы емес, кез – келген мөлшерін сатуға мүмкіндік туды. Айта кететін жайт, биржаның клиенттерін, яғни сатып алушы мен сатушыны бір – бірімен өзара кездестіретін биржалық делдалдар қазіргі уақытта да нарықтық қатынастардың негізі ретінде өз маңызын жойған жоқ. Алайда автоматтық жүйе арқылы сатушы мен сатып алушыны іздестіру болашақта биржалық сауданың бұл негізін де керек қылмайтын сыңайы бар.

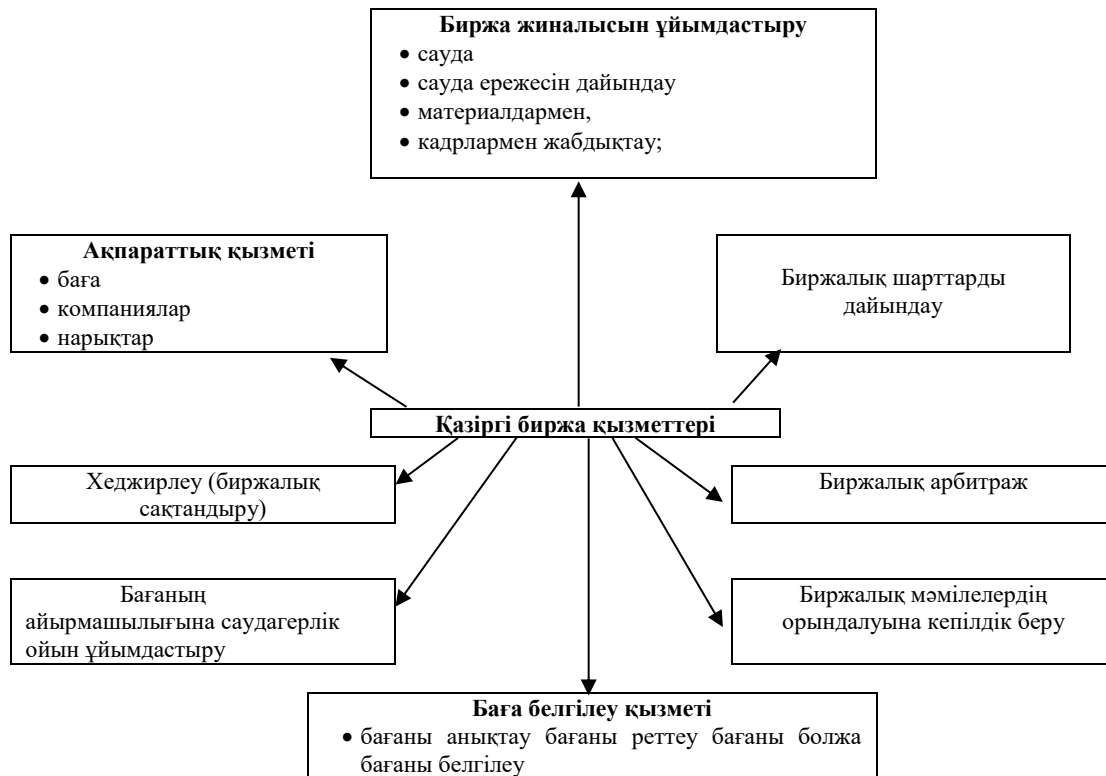
2 Сурет. Биржаның эволюциясы

Келешекте жойылатынын болжауға болмайтын тек бір нәрсе ғана бар, ол биржаның мәні. Себебі биржа сауданы ұйымдастырушы, басқарушы және бақылаушы ұйым. Сайып келгенде, биржаның тарихи даму кезеңдерін төмендегідей қорытындылауға болады: [5].

1. XVI ғасырда – биржа – импортталатын көтерме сауда орны.

2. XVII – XIX ғасырларда – биржа – тауарлармен, бағалы қағаздармен, валютамен көпшілік ірі сауда ұйымдастыратын ұйым;

3. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың I жартысында – биржа – бағалы қағаздармен және тауарларға фьючерстік шарттармен ашық, көпшілік сауда жүргізетін ұйым;
4. XX ғасырдың 70 – 80 ж. – биржа – бағалы қағаздармен және фьючерстік шарттармен ашық, көпшілік және электрондық сауда жүргізетін ұйым;
5. XXI ғасырдың бас жағына болжам – биржа – бағалы қағаздармен және фьючерстік шарттармен электрондық сауда жүргізетін ұйым;
6. XXI ғасырдың орта шеніне болжам – биржа компьютерлік жүйемен сауданы басқаратын ұйым.
- Биржаның қызметіне тек биржаның өзі ғана айналысатын, басқа бірде – бір сауда ұйымдары жүргізбейтін істер жатады. Оны 3-суретпен өрнектеуге болады.

3- Сурет. Қазіргі биржа қызметтері

Суретте көрсетілген қазіргі биржалардың негізгі қызметтерін таратып айтатын болсақ, ол:

Біріншіден, ашық көпшілік сауда жүргізу үшін биржа жиналысын ұйымдастыру керек. Ол үшін:

- биржалық сауданы ұйымдастыру;
- биржалық сауданың ережесін дайындау және бекіту;
- сауданы материалдық, техникалық жабдықтау;
- биржа қызметкерлерін оқыту және білімін жетілдіру;
- саудаға қатысушыларға мамандық талаптарын дайындап, оны түсіндіру керек.

Сауданы ұйымдастыру үшін биржа ашық сауда жүргізетін көптеген сатушы мен сатып алушы сиятын жақсы жабдықталған нарық орнын (биржалық зал) дайындауы керек. Қазіргі электрондық байланыс құралдарын пайдалну сатушылардың бір жерде болуын қажет етпей – ақ, сауданы электрондық компьютерлік терминалмен жүргізуге мүмкіндік тудырады. Сондықтан биржалық сауда залы жоғары нәтижелі электрондық сауда жүйесімен жабдықталуы керек [6].

Сауданы ұйымдастыру биржадан сауда ережесін, яғни залдағы саудаға қатысушылардың жүріс – тұрыс ережелерін және нормасын дайындап, оның қатаң орындалуын қадағалауды қажет етеді.

Сауданы материалдық – техникалық қамтамасыз етуге биржа залын, саудаға қатысушылардың жұмыс орнын жабдықтау, биржадағы бүкіл процестерді компьютермен қамтамасыз ету жатады.

Биржалық сауданы жүргізу үшін биржада жоғары маманданған, білім деңгейін қайта жетілдірген қызметкерлер штаты болуы қажет.

Биржалық саудаға қатысатын биржа мүшелерінің биржадағы жұмыс тәртібін білуі, биржалық саудаға байланысты қажетті білімі мен іс – тәжірибесі болуы керек.

Екіншіден, биржалық шарттарды дайындау қызметі:

- биржалық тауардың сапалық сипаттамасына қойылатын талаптарды стандарттауды (бір үлгіге салуды);
- шартқа енгізілген активтер партиясының мөлшерін стандарттауды;
- биржалық мәмілелер бойынша есеп айырысуға бірыңғай талаптарды жасауды (шарт бойынша жүк жеткізу, өзара есептесу және биржамен есеп айырысу мерзімі мен жағдайларын қоса алғанда) біріктіреді.

Үшіншіден, биржаның арбитраж қызметі, немесе биржалық сауда барысында жасалған биржалық мәміле бойынша туындаған дауды шешу. Биржаның бұл қызметінің маңызы аса зор. Бір жағынан алдау – арбаумен іс - әрекет жасағысы келген сатушыларды анықтау шарасы болса, екінші жағынан мәміледе жіберілген қате жазулардың, компьютер жүйесінің ақауларының және техникалық қателердің әсерінен кеткен кемшіліктерді түзету тәсілі.

Төртіншіден, биржалық мәміленің орындалуына кепілдік беру қызметі биржалық клиринг және есеп айырысу жүйесін

қолдану арқылы орындалады. Ол үшін биржа қолма – қол ақшасыз есеп айырысу және саудаға қатысушылардың өзара тараптары мен міндеттерін есептеу жүйелерін қолданады. Сонымен бірге олардың орындалуын ұйымдастырады.

Бесіншіден, биржаның баға құру қызметі – ол екі жақты жағдайды көрсетеді:

Біріншісі, биржаның мақсаты – нарықтық дәл бағаны анықтау болса, сонымен қатар бағаны заңсыз өзгертудің болмауын реттеу міндетін орындауы. Бұл қызметін таратып айтсақ, биржа биржалық тауарлардың барлық түрлеріне баға қалыптастыруға және оны реттеуге қатысатын бірден – бір ұйым. Биржада сұраныс пен ұсыныстың шоғырландырылуы, сондай – ақ көптеген мәмілелердің жасалуы бағаға нарықтан тыс факторлардың әсерін жойып, нақты бағаның сұраныс пен ұсынысқа сай белгіленуіне әсер етеді. Биржалық баға биржаның ең маңызды қызметі ретінде баға кесу (белгілеу) процесінде белгіленеді. Баға кесу деп биржаның күнбе күнгі қызметінде валюта немесе бағалы қағаздардың, биржалық тауарлардың бағасын белгілеуді айтады.

Баға құру қызметінің екінші жағы – бағаны болжау. Биржада тауар сатушылар мен сатып алушылардың шоғырландырылуы, биржалық мәміленің көптігі және олардың көлемділігі, саудаға тауарлардың ірі партияларының түсірілуі биржалық тауарлар бағасын өкілетті нарықтық бағаға айналдырып, ол көптеген басқа тауарларға баға кесудің негізі ретінде алынады. Нәтижесінде биржа баға құру қызметін атқарып, ол еңбек ақы ставкасы, амортизациялық аударым нормасы және т.б. қатар баға құрудың базасы болады. Биржада мәмілеге келген датадан соңғы бірнеше айдан кейін жөнелтілетін тауарлар шарттарымен сауда жасалынатындықтан тауар жөнелтілетін датаға (күнге) дейін күнбе – күн баға болжалып отырады [7].

Алтыншыдан, биржаның хеджирлеу немесе биржалық саудаға қатысушыларды бағаның қолайсыз ауытқуынан сақтандыру қызметін орындау үшін мәміленің арнаулы түрлерін және олардың жасалу механизмін қолданады. Биржа сатып алушы мен сатушыға нақты тауарды өздері таңдауға және бір уақытта тиісті биржалық саудаға не клиент, не қатысушы ретінде қатынасуға жағдай жасайды. Бұндай шаралар биржаға деген сенімді арттырады. Биржаның хеджерлеу қызметі фьючерстік шарт механизмін қолданылуға негізделген. Бұл қызметтің мәні хеджер – сатушы бір мезгілде әрі тауар сатушы, әрі сатып алушы болуы тиіс. Бұл жағдайда тауар бағасының өзгеруі бейтараптанады. Себебі бір мезгілдегі сатушының ұтысы сол мезгілдегі сатып алушының ұтылысын көрсетеді, керісінше де болады. Мұндай жағдайда хеджер, мысалы, жай нарықта сатып алушы болып, ал фьючерстік шартпен биржалық нарықта қарама – қарсы жақта болып қол жеткізеді. Әдетте тауар өндірушілер өз өнімдеріне бағаның төмендеуінен сақтанса, ал сатып алушылар сатып алатын өніміне бағаның өсуінен сақтанады.

Жетіншіден, биржаның саудагерлік қызметі – ол биржадағы коммерциялық әрекет. Оның мақсаты – биржалық тауардың сату және сатып алу бағасының айырмасынан пайда табу. Биржаның алыпсатарлық қызметі оның хеджерлеу қызметімен тығыз байланысты. Биржадағы хеджердің құтылған қаупін алыпсатар өзіне қабылдайды. Алыпсатушы – ол биржадағы кәсіби қызметкер болуы шарт емес. Ол «арзан алып, қымбатқа сату» принципімен пайда табуды көздеген кез – келген компания болуы мүмкін.

Сегізіншіден, биржа ақпараттық қызметін орындау барысында биржадағы баға, биржада сауда жасайтын компаниялар, нарықтық конъюнктура, әртүрлі нарықтар бойынша болжам және тағы басқа іс - әрекеттері туралы мәліметтерді бұқаралық ақпарат құралдарында үнемі жариялайды. Қазіргі биржалардың ақпараттық қызметінің айтарлықтай жаңалықтары соншалықты мол, мысалы, дамыған мемлекеттерде биржалар өзінің 30% - ке дейінгі табысын биржалық ақпараттарды сатудан табады [8].

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Биржевая деятельность: Учебник / Под ред. проф. В.А.Галанова. - Москва: Финансы и статистика, 1996. - 20с.
2. "Бағалы қағаздар рыногы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. 2003 жылғы 29 желтоқсан N 1424
3. Биржевое дело: Учебник / Под ред. В.А.Галанова, А.И.Басова. - М.: Финансы и статистика, 2001. – 14с.
4. Бердникова ТБ. Рынок ценных бумаг и биржевое дело: Учебное пособие. - М.: ИНФРА -М, 2002 - 70с. (Высшее образование).
5. Бороздин П.Ю. Ценные бумаги и фондовый рынок. _ Москва: 1994. - 60с.
6. Алехин Б.И. Рынок ценных бумаг: Введение в фондовые операции. с.: Совмен, 1992 - 160 С.: ил.
7. Алексеев М.Ю. Рынок ценных бумаг. - М.: Финансы и статистика, 1995 г.;
8. Балабанов В.С. Рынок ценных бумаг: Коммерческая азбука /В.с.Балабанов., И.Е.Осокин., А.И.поволоцкий. - Москва: Финансы и статистика., 1994. - 128с.

Zh. Makhmutov

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.*

THEORETICAL AND SOCIO-LEGAL ASPECTS OF WATER RESOURCES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының су ресурстары ғымының теориялық және әлеуметтік-құқықтық мәні қарастырылады. Су ресурстарының қоршаған табиғи ортаның маңызды бөлігі ретіндегі ерекшеліктері, олардың құқықтық режимі және су құқығының экологиялану үдерісіндегі трансформациясы ашып көрсетіледі. Траншекаралық сулар, су қауіпсіздігі, су ресурстарының аумақтық теңсіздігі және климаттық өзгерістердің ықпалы мәселелеріне ерекше назар аударылады. Қазіргі экологиялық, экономикалық және халықаралық-құқықтық жағдайларды ескере отырып, су заңнамасын жетілдіру қажеттігі негізделді.

Түйін сөздер: су ресурстары, су құқығы, су заңнамасы, экологиялық құқық, трансшекаралық сулар, су қауіпсіздігі, табиғатты пайдалану.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-правовые аспекты понятия и социально-правового значения водных ресурсов Республики Казахстан. Раскрываются особенности водных ресурсов как составной части природной среды, их правовой режим, трансформация водного законодательства в контексте экологизации права. Особое внимание уделяется

вопросам трансграничных вод, водной безопасности, неравномерности распределения водных ресурсов и влияния климатических изменений. Обосновывается необходимость совершенствования водного законодательства с учётом современных экологических, экономических и международно-правовых реалий.

Ключевые слова: водные ресурсы, водное право, водное законодательство, экологическое право, трансграничные воды, водная безопасность, природопользование.

Annotation. The article examines the theoretical and socio-legal aspects of the concept of water resources in the Republic of Kazakhstan. It highlights the characteristics of water resources as part of the natural environment, their legal regime, and the transformation of water legislation in the context of environmental legal development. Special attention is paid to transboundary water issues, water security, regional disparities in water availability, and the impact of climate change. The study justifies the need to improve water legislation in line with modern environmental, economic, and international legal challenges.

Keywords: water resources, water law, water legislation, environmental law, transboundary waters, water security, natural resource use.

In the system of legal sciences of Kazakhstan, which study the patterns of social relations in the sphere of human-nature interaction, a significant place is given to natural resource law. By its legal nature, it is intended to regulate relations regarding the use of specific natural resources — land, subsoil, water, forests, wildlife, and atmospheric air. The evolution of natural resource law has been interrelated with the development of such legal branches as land law, mining law, water law, forestry law, etc. In the most generalized form, these regulate public relations concerning the named natural resources. However, in the course of the dialectics of human-nature relations, natural resource law — initially focused on resource use — transformed into a component of a new legal science: environmental law. As early as the 1970s, the insufficiency of a purely resource-based legal approach to environmental issues became evident. Legal protection issues arose, emphasizing not only the consumption but also the rational use of water resources — a depletable natural resource — as well as their conservation, reproduction, and protection from pollution and depletion [1].

As rightly noted by S.A. Bogolyubov, "It became inevitable to generalize — to include the regulation of public relations regarding the protection and use of natural resources into the broader regulation of the environment. Land and other sectors of natural resource law became sub-branches of environmental law, its integral part. At the same time, the legal meaning, features, and mechanisms of implementation of natural resource law largely remain relevant in today's legal science, albeit within the framework of environmental law. One such sub-branch is water law, whose external legal expression is represented by water legislation.

The development of water law and water legislation clearly illustrates the pattern that the legal nature and content of regulatory legal acts forming water legislation are derivative of the political, social, and economic conditions of the state and society. These laws perform the function of regulating water relations arising in the process of developing and using water resources. Changes in a country's political, social, and economic conditions generally lead to major reforms in the system of water legislation. This is evident when comparing Kazakhstan's water legislation during the transition to a market economy and the present period. For example, compared to the transitional period, current water laws clearly regulate the mandatory payment for special water use — a principle that previously had a more abstract and underdeveloped legal status[2].

Kazakhstan has undergone globally unique political and socio-economic transformations on its path to sovereignty, transitioning from the "socialist bloc" to a market economy. As a result, most legislation from that era lost legal force and was replaced by new legal acts that reflect the market-based nature of the country's development.

These transformations significantly changed the normative-legal foundation of water relations. As a result, the current system and structure of water law and legislation emerged, capable of addressing the contemporary needs for regulating water resources. Natural objects in their entirety constitute the environment — a balanced, interconnected system that functions as a single, unified natural organism. In this system, water resources occupy a central role, both in Kazakhstan and globally. They are essential for socio-economic development, environmental stability, and the survival of plant and animal life. The legal and methodological foundations of differentiating the concepts of "water," "waters," "water resources," "water bodies," and "water fund" have been extensively studied in modern Kazakhstani water law literature. Detailed classifications and institutional distinctions have been elaborated by prominent Kazakhstani scholars, who have significantly contributed to the theoretical and methodological foundations of water law[3].

Kazakhstan's water resources include about 85,000 rivers, and its territory is divided into eight river basins: Irtysh, Aral-Syrdarya, Balkhash-Alakol, Ural-Caspian, Ishim, Tobol-Torgai, Nura-Sarysu, and Shu-Talas. Except for the Nura-Sarysu basin, all are transboundary in nature. Additionally, Kazakhstan hosts the Caspian and Aral Seas and thousands of lakes — the largest being Balkhash, Alakol, Zaisan, and Tengiz. Wetlands in Northern Kazakhstan are internationally important as waterfowl habitats[4].

Freshwater reserves in Kazakhstan total approximately 429 km³, including:

- 190 km³ in lakes,
- 58 km³ of predicted groundwater reserves,
- 101 km³ in rivers,
- 80 km³ in glaciers.

The majority of water resources are surface waters, with an average annual volume of 100.5 km³. Of this, 55.9 km³ is formed within Kazakhstan, while 44.6 km³ comes from neighboring countries: 19.4 km³ from China, 14.5 km³ from Uzbekistan, 3.24 km³ from Kyrgyzstan, and 7.5 km³ from Russia.

Groundwater reserves are estimated at over 15.6 km³. These include desalinated marine water and other sources. However, water resources are distributed extremely unevenly across the country. The most water-rich region is East Kazakhstan, with over 290,000 m³/km² and 34.5% of the total water resources. Other regions: Southeast — 24.1%, South — 21.2%, West — 13.4%, North — 4.2%, and Central — 2.6%. The Atyrau, Kyzylorda, and Mangystau regions face the most severe water deficits. About 85% of economic sectors are supplied by surface water sources; the rest use underground, marine, or even recycled water. Notably, over 65% of all consumed water is used in agriculture[5].

Kazakhstan's water resources represent a living, unique, and vulnerable system, subject to numerous external risks, including:

1. High evaporation rates from closed-basin lakes require up to 30 billion m³ annually to maintain ecosystem stability.
2. Dependence on transboundary rivers (e.g., from China, Russia, Kyrgyzstan, Uzbekistan), which constitute 44% of surface inflows. Economic growth in neighboring states intensifies water exploitation, leading to predicted reductions in flow volumes by over 40% by 2030.
3. Accelerated glacial melting and climate change threaten future water volumes, especially in southern regions.

4. Continuous population growth and industrial expansion increase global water demand.
5. Irrational use and exploitation of water resources result in scarcity and depletion.
6. Outdated and inefficient water use and treatment technologies contribute to pollution and ecological degradation.
7. Lack of regulation and coordination in international use and protection of transboundary waters.
8. Inadequate national legislation incapable of fully addressing water use conflicts and ensuring sustainable management.

In conclusion, the steady increase in global demand for water resources creates risks and environmental tensions. Water security is now among the most pressing ecological challenges of our time. Addressing it requires comprehensive legal, political, and institutional solutions based on rational and sustainable water use.

List of references.

1. Тюльпанов Ф.М. Право водопользования сельскохозяйственных предприятий: автореф. дис... канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1979. – 21 с.
2. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник для вузов. – М.: Издательство «НОРМА» (Издательская группа «НОРМА ИНФРА»), 2001. – 448 с.
3. Мукашева А.А. Теоретические и методологические проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях: Дисс. ... на соиск. уч. степени док. юр наук: 12.00.06. – Астана, 2010. – 267 с.
4. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2019 года № 577. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596&pos=3;-108#pos=3;-108. Дата обращения 25.05.2021.
5. Водный кодекс Республики Казахстан от 09 июля 2003 года №481-ІІ. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1042116. Дата обращения 06.03.2021 г.

С.Б. Даулетбеков

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

Email: dauletbekov.sayat@gmail.com

ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Түйіндеме. Бұл мақалада электр энергетикасын мемлекеттік реттеудің шетелдік тәжірибесі жан-жақты талданып, оның негізгі қағидаттары мен тиімді тетіктері қарастырылады. Әртүрлі елдердің, әсіресе АҚШ пен Еуропа мемлекеттерінің тәжірибелері негізінде саланы ырықтандыру, бәсекелестікті дамыту және инфрақұрылымды жаңғырту мәселелері зерттеледі. АҚШ-тағы PJM үлгісі мен федералдық реттеу жүйесінің ерекшеліктері, сондай-ақ Еуропадағы «unbundling» тәсілінің маңызы айқындалады. Зерттеу барысында электр энергетикасындағы нарықтық реформалардың әрдайым күтілген нәтижеге жеткізе бермейтіні, баға тұрақсыздығы мен бәсекелестіктің жеткіліксіздігі сияқты мәселелердің сақталатыны анықталған. Сонымен қатар, энергия үнемдеу мен энергия тиімділігін арттырудың теориялық негіздері қарастырылып, жаңартылатын энергия көздерінің рөлі ерекше атап өтіледі. Қазақстан жағдайында шетелдік тәжірибені қолдану ерекшеліктері талданып, ұлттық экономикалық, әлеуметтік және геосаяси факторларды ескеру қажеттілігі негізделеді. Қорытындысында энергетика саласының тұрақты дамуы тиімді мемлекеттік реттеу, инвестиция тарту және инновациялық технологияларды енгізумен тығыз байланысты екені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: энергетика, инвестиция, құқық, мемлекет, реттеу, тәжірибе.

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируется зарубежный опыт государственного регулирования электроэнергетики, рассматриваются его основные принципы и эффективные механизмы. На основе опыта различных стран, особенно США и государств Европы, исследуются вопросы либерализации отрасли, развития конкуренции и модернизации инфраструктуры. Подробно раскрываются особенности модели PJM и системы федерального регулирования в США, а также значение подхода «unbundling» в Европе. В ходе исследования установлено, что рыночные реформы в электроэнергетике не всегда приводят к ожидаемым результатам, при этом сохраняются проблемы ценовой нестабильности и недостаточного уровня конкуренции. Также рассматриваются теоретические основы энергосбережения и повышения энергоэффективности, особое внимание уделяется роли возобновляемых источников энергии. Проанализированы особенности применения зарубежного опыта в условиях Казахстана и обоснована необходимость учета национальных экономических, социальных и геополитических факторов. В заключение делается вывод о том, что устойчивое развитие энергетической отрасли напрямую связано с эффективным государственным регулированием, привлечением инвестиций и внедрением инновационных технологий.

Ключевые слова: энергетика, инвестиции, право, государство, регулирование, опыт.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of international experience in state regulation of the electricity sector, focusing on its key principles and effective mechanisms. Based on the practices of various countries, particularly the United States and European states, the study examines issues of industry liberalization, competition development, and infrastructure modernization. The characteristics of the PJM model and the federal regulatory system in the United States are highlighted, as well as the significance of the “unbundling” approach in Europe. The research shows that market reforms in the electricity sector do not always lead to the expected outcomes, as problems such as price instability and insufficient competition persist. The theoretical foundations of energy saving and energy efficiency improvement are also considered, with special emphasis on the role of renewable energy sources. The study analyzes the application of international experience in Kazakhstan and emphasizes the need to consider national economic, social, and geopolitical factors. In conclusion, it is stated that the sustainable development of the energy sector is closely linked to effective state regulation, investment attraction, and the implementation of innovative technologies.

Keywords: energy, investment, law state, regulation, experience.

Энергетика саласын мемлекеттік реттеу шетелдік тәжірибеде әртүрлі тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Электр энергетикасын реттеу тұрақты әрі қолжетімді энергиямен қамтамасыз етуде, нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті сақтауда және

саланың ұзақ мерзімді дамуын қолдауда маңызды рөл атқарады. Әр ел өз ерекшеліктеріне сәйкес реттеу тетіктерін қолданады, соның нәтижесінде түрлі көрсеткіштер мен нәтижелер қалыптасады. Бұл шолуда әртүрлі мемлекеттердің табысты тәжірибелері негізінде электр энергетикасын мемлекеттік реттеудің негізгі қағидаттары мен олардың әсері қарастырылады.

Энергетика секторын мемлекеттік реттеу шетелдік тәжірибеде алуан түрлі әдістермен іске асырылады. Электр энергетикасын реттеу халықты сенімді және қолжетімді энергиямен қамтамасыз етуге, нарықтағы бәсекелестікті қолдауға және саланың ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз етуге айтарлықтай ықпал етеді. Әрбір ел өз жағдайына байланысты реттеу құралдарын қолданады, соның нәтижесінде әртүрлі көрсеткіштер мен тиімділік деңгейлері қалыптасады. Бұл шолуда әр елдің озық тәжірибелері негізінде электр энергетикасын мемлекеттік реттеудің негізгі қағидалары мен олардың нәтижелері талданады.

Зерттеуші Кареваның пікірінше [1], Ресей Федерациясының энергетика саласындағы инвестициялардың төмендеуіне бірнеше фактор әсер етеді. Олардың қатарында саланың инвестициялық тартымдылығының әлсіздігі, салынған қаражаттың ұзақ мерзімде қайтарылуы, бағаның қатаң реттелуі, сондай-ақ электр энергиясының көтерме және бөлшек нарықтарын болжау деңгейінің жеткіліксіздігі бар. Сонымен қатар, қаржы ресурстарының экономиканың басқа салаларына, әсіресе технологиялық және экономикалық жағынан ұқсас мұнай-газ секторына бағытталуы да байқалады. Бұл сала, өз кезегінде, баға белгілеудегі еркіндігімен және салыстырмалы түрде жоғары табыстылығымен ерекшеленеді.

Аталған зерттеуде Ш. Кашаев [2] электр энергетикасын мемлекеттік реттеудегі АҚШ тәжірибесін талдайды. Қайта құрылымдау үдерісінің негізгі үлгісі ретінде PJM энергетикалық пулы қарастырылады. АҚШ-тың бұл саладағы тәжірибесінің ерекше қызығушылық тудыруының бірнеше себебі бар: біріншіден, бұл – әлемдегі ең ірі және экономикалық тұрғыдан дамыған елдердің бірі; екіншіден, ел аумағының ауқымдылығы электр энергетикасын трансформациялау үдерісіне айтарлықтай ықпал етеді; үшіншіден, федералдық құрылымның болуы және реттеуді ырықтандыру нәтижесінде әртүрлі штаттарда тариф қалыптастыру мен бәсекелі баға белгілеу тетіктерінің қалай іске асырылатынын айқын көрсетеді.

АҚШ халықаралық инвестицияларды ең көп тартатын елдердің бірі болғандықтан, инвестицияға қаныққан әрі бәсекелі ортада реттеуді ырықтандыру үдерісін дамыту ерекше қызығушылық тудырады.

1978 жылға дейін АҚШ-тың электр энергетикасы негізінен тігінен біріктірілген, көп жағдайда жекеменшік коммуналдық кәсіпорындардың бақылауында болды. Бұл компаниялардың қызметі мемлекеттік коммуналдық комиссиялар арқылы реттеліп отырды.

1978 жылы қабылданған коммуналдық қызметтерді реттеу саясаты туралы заң маңызды кезеңге айналды. Ол шағын электр энергиясын өндірушілерге келісімшарт негізінде электр желілеріне қосылуға мүмкіндік беріп, тәуелсіз энергия өндірушілердің қарқынды дамуына жол ашты. Алғашқы кезеңде штаттарда тігінен біріктірілген коммуналдық кәсіпорындарға қажетті қуатты сатып алу үшін ең төмен баға ұсынылған келісімшарттарды аукцион арқылы ұсынуға рұқсат берілді.

Келесі маңызды қадам – 1992 жылы федералдық деңгейде энергетикалық саясат туралы заңның қабылдануы болды. Бұл заң бәсекелі нарыққа көшуге негіз қалап, Федералдық электр реттеу комиссиясына коммуналдық және мемлекетаралық көтерме нарықтарға ашық қолжетімділікті қамтамасыз ету құқығын берді. Алайда, бұл органға соңғы тұтынушылар үшін толық ашық қолжетімділікті міндеттеу құқығы берілмеді.

1993 жылы Пенсильвания, Нью-Джерси және Мэриленд штаттарының (PJM) энергетикалық жүйесі қайта құрылымдау үдерісін бастап, PJM Interconnection Association атты бейтарап ұйым құрылды. Алғашында оған электр энергиясы пулын басқару функциясы жүктелді.

1997 жылға қарай PJM толық тәуелсіз ұйымға айналды: коммуналдық кәсіпорындар нарықтың негізгі қатысушылары болмағанымен, меншік иесі бола алды, ал басқару тәуелсіз директорлар кеңесі арқылы жүзеге асырылды. Алғашқы кезеңде ұйым нарықты тұрақтандыруға және бәсекелі ортаны қалыптастыруға басымдық берді. Кейін баға белгілеу тетіктері енгізіліп, нарықтың күрделілігі артты.

2000 жылы күн бұрынғы нарыққа нақты уақыттағы нарық қосылып, жергілікті шекті бағалар мен бәсекеге негізделген баға қалыптастыру жүйесі енгізілді.

Дегенмен, жүргізілген реформаларға қарамастан, электр энергетикасындағы нарықтық баға саясаты күтілген нәтижелерді толық бере алмады. Өндірушілер арасындағы бәсекелестік бағаны төмендетеді деген үміт ақталмады: тіпті реттеу деңгейі төмен штаттардың өзінде бағалар айтарлықтай төмендеген жоқ, ал бәсекелестік жеткілікті деңгейде қалыптаспады.

Осыған байланысты электр энергиясы нарығын қайта реттеу үдерісін 18 штат бастады. Олардың барлығы ұқсас тәсілді таңдады: электр желілеріне бақылауды сақтап, бірақ электр станциялары мен энергия жеткізушілер арасындағы бәсекеге қойылған шектеулерді алып тастады. Соған қарамастан, АҚШ-та толыққанды бәсекелі электр энергиясы нарығын қалыптастыру әзірге мүмкін болмады. Қаржылық қиындықтарға байланысты нарық қатысушыларының саны шектеулі болып, бұл электр энергиясының бағасын төмендетуге кедергі келтірді.

АҚШ-та энергетика саласын реттеудің негізгі құқықтық актілерінің бірі – Federal Power Act. 1977 жылы United States Department of Energy Organization Act қабылданып, соның негізінде АҚШ Энергетика министрлігі құрылып, оның негізгі құқықтары мен міндеттері айқындалды.

Бұл заң бұрын жұмыс істеген Федералдық энергетикалық комиссияны таратып, оның функцияларын Federal Energy Regulatory Commission (FERC) органына жүктеді. Аталған комиссия энергетика саласында лицензия беру, энергетикалық нысандарды орналастыруға рұқсат ету және бекіту, сондай-ақ штаттар арасындағы электр энергиясы саудасын реттеу мен көтерме нарықтағы баға белгілеуді бақылау сияқты маңызды міндеттерді атқарады.

1992 жылы Energy Policy Act of 1992 қабылданып, электр энергетикасы саласындағы бәсекелестік пен нарықтағы шоғырлану деңгейін реттеуге бағытталған шаралар енгізілді. Қазіргі уақытта АҚШ-та 3000-нан астам электр энергетикалық ұйым жұмыс істейді, олардың басым бөлігі мемлекеттік қатысуымен қызмет атқарады. Бұл жағдай мемлекетке саланы тікелей реттеуге мүмкіндік береді, ал жеке компаниялардың үлесі салыстырмалы түрде төмен.

Осы деректер АҚШ электр энергетика жүйесінің толық орталықтандырылмағанын көрсетеді. Сонымен қатар, АҚШ Энергетика министрлігі мен FERC бақылау-қадағалау жүргізу, айыппұл салу және инвестициялық құралдарды пайдалану арқылы саланы әкімшілік әрі экономикалық тәсілдермен реттей алады.

Зерттеуші Kiseleva АҚШ электр энергетикасының қалыптасу кезеңдерін және оның дамуына әсер еткен негізгі факторларды талдаған. АҚШ-та бұл саланы бәсекелі нарыққа көшіру туралы шешім қабылданғанымен, оның тиімділігі әлі күнге дейін пікірталас тудырып келеді. Алғашқы кезеңдерде саланың дамуы бірізді болмаған, бұл түрлі тарихи және экономикалық факторлармен түсіндіріледі. [3].

Жалпы алғанда, нарықтық экономикасы дамыған елдер электр энергетикасы секторын реформалау мен құрылымдауда айтарлықтай табыстарға қол жеткізген.

1990 жылдардың басында көптеген елдерде электр энергетикасы саласында баға тізбегінің барлық кезеңдерін қамтитын ірі, тік интеграцияланған коммуналдық кәсіпорындар басым болды. АҚШ пен Ұлыбританияда электр энергиясын өндіру мен жеткізу салалары өзара тығыз байланыста жұмыс істеп, генерация секторында іс жүзінде бәсекелестік болмады. АҚШ-та, сондай-ақ Шотландия мен Солтүстік Ирландияда белгілі бір аймақтарда өндіріс, тарату және бөлшек сауда қызметтері бір құрылым шеңберінде біріктірілген түрде жүзеге асырылды.

Электр энергетикасын ырықтандыру бұл дәстүрлі тік интеграцияланған модельді өзгертті. Оның негізгі екі бағыты болды: біріншіден, көптеген тәуелсіз өндіруші компанияларды қалыптастыру, екіншіден, электр энергиясын өндіру мен тасымалдау функцияларын бір-бірінен ажырату. Бұл шаралар генерация секторында бәсекелестікті дамыту және табиғи монополия болып табылатын жағдайында инфрақұрылымның бейтараптығын қамтамасыз ету үшін қажет болды. [4].

Зерттеуші С. Weber Еуропа елдері мен Ұлыбританиядағы реформаларды талдай отырып, реттеудің маңызды тетіктерінің бірі – «unbundling», яғни тік интеграцияланған компанияларды бөліктерге бөлу екенін атап өтеді. Бұл тәсіл табиғи монополия жағдайында бәсекелестік мүмкін емес сегменттерді ажыратып, көтерме және бөлшек нарықтарда бәсекені күшейтуге бағытталған. [5].

Еуропада бәсекеге қабілетті электр энергиясы нарығын қалыптастыру кезең-кезеңімен жүзеге асырылды. Осы мақсатта құқықтық, операциялық және меншік тұрғысынан компанияларды бөлуге бағытталған реформалар енгізілді. Мұндай өзгерістер нарықтағы бағаның ағымдағы жағдайын ғана емес, болашақтағы ресурстар тапшылығын да көрсететін индикатор ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Ал R. Meyer пікірінше, Еуропада электр энергетика секторын бөлудің басты мақсаты – бәсекелестікті дамыту арқылы инфрақұрылымға инвестиция тартуды ынталандыру болды. Бұл үдеріс 1996 жылы қабылданған алғашқы еуропалық электр энергетикасы директивасынан бастау алып, тәуелсіз өндірушілердің электр желілеріне тең әрі кемсітусіз қол жеткізуін қамтамасыз етуге бағытталды. [6].

Энергия үнемдеу термині энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 13 қаңтардағы № 541-IV Заңы бойынша пайдаланылатын энергетикалық ресурстардың көлемін азайтуға бағытталған ұйымдастырушылық, техникалық, технологиялық, экономикалық және өзге де шараларды іске асыру ретінде анықталады [7]. Ұсынылған анықтамаға талдау жасайтын болсақ, энергия үнемдеу біріншіден, пайдаланылатын энергетикалық ресурстардың көлемін азайтуға бағытталады екіншіден, ұйымдастырушылық, техникалық, технологиялық, экономикалық және өзге де шаралардан тұрады. Біздің пікірімізше, бұл анықтама энергия үнемдеудің ақиқатында болуы тиіс анықтамасы үшін жеткіліксіз. Энергия үнемдеу неғұрлым қисынды болуы үшін жаңартылатын энергия көздері қолданылуы тиіс.

Аталған заң актісіне сәйкес энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру саласындағы мемлекеттік реттеудің негізгі келесі бағыттары анықталады:

- энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру саласында техникалық реттеуді жүзеге асыру;
- энергетикалық ресурстарды өндіру және тұтыну саласындағы теңгерімді тарифтік саясат пен баға белгілеуді жүзеге асыру;
- энергия үнемдейтін жабдықтар мен материалдарды пайдалануды қоса алғанда, энергия үнемдеуді және энергия тиімділігін арттыруды ынталандыру;
- энергетикалық ресурстардың тиімді пайдаланылуына мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру;
- энергетикалық ресурстарды тиімді пайдаланудың экономикалық, экологиялық және әлеуметтік артықшылықтарын насихаттау, осы салада қоғамдық білім беру деңгейін арттыру;
- Қазақстан Республикасының энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру туралы заңнамасының сақталуын қамтамасыз ету болып табылады [7].

Біздің пікірімізше, аталған бағыттардың қатарына энергия үнемдеуде жаңартылатын энергия көздерін қолдануға басымдық беру деген бағытты қосқан жөн. Себебі, энергоресурстарды пайдалы қолданудың көрсеткішін арттырудың басты бағыттарының бірі жаңартылатын энергия көздерін қолдану болып табылады.

Сонымен, энергия үнемдеу дегеніміз идеологиялық, құқықтық, экономикалық ұйымдастырушылық, ғылыми, техникалық және т.б. шаралардан тұратын тұтынылатын отын энергетикалық ресурсының көлемін азайтуға және шаруашылық айналымға жаңартылатын энергия көздерін қолдануға бағытталған мемлекеттің және қоғам субъектілерінің кешенді қызметі деп анықтама беруімізге болады. Осы ұсынылып отырған анықтама арқылы энергия үнемдеудің келесі міндетті белгілерін анықтауға мүмкіншілік бар:

- энергия үнемдеу идеологиялық, құқықтық, экономикалық ұйымдастырушылық, ғылыми, техникалық және т.б. шаралардан тұрады;
- энергия үнемдеудің негізгі бағыттары тұтынылатын отын энергетикалық ресурсының көлемін азайту және шаруашылық айналымға жаңартылатын энергия көздерін қолдану;
- мемлекет пен қоғам субъектілерінің кешенді қызметі [8].

Ал энергетикалық тиімділік - объектіні энергиямен қамтамасыз етудің қалыпты көлемін сақтай отырып, және қоршаған ортаға зиян келтірмейтін энергияны ұтымды пайдалану.

Көріп отырғамыздай осы екі ұғым үшін ортақ мәселе жаңартылатын энергия көздерін қолдану болып табылады.

Ауыл шаруашылығында энергия үнемдеудің төрт бағытын атап өтуімізге болады:

- өндірістің энергетика және ресурс үнемдейтін, интенсификацияны арттыратын шаруашылық амалдарын рационализациялау есебінен тұтынатын энергия көлемінің абсолютті азаюы;
- қымбат және дефицит энергетика ресурстарын қол жетімді ресурстарға алмастыру;
- жаңартылатын энергия көздерін қолдану аясын кеңейту;
- ұйымды басқару жүйесінің өзгеруі, энергия үнемдеудің ұйымдастырушылық және экономикалық тетігін қалыптастыру және енгізу [9].

- Соған қарамастан, бастапқы кезеңде либерализация оң нәтиже бергенімен — тәуелсіз жеткізушілер саны артып, бөлшек нарықтағы бағалар төмендегенімен — кейіннен бұл үрдіс баяулап, бағалар қайта өсе бастады. Бұған негізгі себептердің бірі ретінде нарықтағы ірі дәстүрлі жеткізушілердің жоғары үлесінің сақталуы және бәсекелестіктің жеткілікті деңгейде дамымауы аталады.

Еуропа елдері энергетика саласында әртүрлі бағыттарды ұстанып келеді: нарықты ырықтандыру мен мемлекеттік реттеуді жетілдіруден бастап, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және энергия тиімділігін арттыруға дейін. Бұл шаралар бәсекелестікті күшейтіп, тұрақты дамуға ықпал еткенімен, сонымен қатар нарықтағы бағаның құбылмалылығы мен геосаяси тәуекелдер сияқты қиындықтарды да туындатты.

Осы тәжірибелерді Қазақстан жағдайында қолдану елдің өзіндік ерекшеліктерін ескеретін жан-жақты әрі бейімделген тәсілді талап етеді. Мұнда мемлекет пен нарық арасындағы тепе-теңдікті сақтау, ашықтық пен есептілікті арттыру, инновациялар мен тұрақты шешімдерді қолдау, сондай-ақ барлық мүдделі тараптардың қатысуын қамтамасыз ету маңызды. Сонымен бірге, жергілікті әлеуметтік-экономикалық және геосаяси факторларды ескере отырып, халықаралық озық тәжірибені тиімді пайдалану Қазақстанның энергетикалық болашағын айқындауда шешуші рөл атқарады.

Жүргізілген зерттеуді қорытындылай келе, бірнеше негізгі тұжырым жасауға болады.

Біріншіден, мемлекеттік реттеу энергетикалық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуге, тұтынушылардың құқықтарын қорғауға және инвестиция тартуға бағытталған кешенді шараларды қамтиды. Бұл ретте мемлекеттік басқару нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу, оны іске асыру және орындалуын бақылау арқылы жүзеге асады. Зерттеу барысында «мемлекеттік реттеу» мен «мемлекеттік басқару» ұғымдарының айырмашылығы нақтыланды: біріншісі ережелер мен нормаларды белгілеуге бағытталса, екіншісі сол ережелердің орындалуын ұйымдастыру мен бақылауды қамтиды.

Екіншіден, отын-энергетика кешенінің мәні мен құрылымы, сондай-ақ цифрлық майнинг өндірісінің ерекшеліктері қарастырылды. Отын-энергетика кешені энергия ресурстарын өндіру, тасымалдау және тұтыну үдерістерін біріктіретін экономиканың негізгі салаларының бірі болып табылады. Оның құрамдас бөлігі ретінде электр энергетикасы ерекше маңызға ие. Ал цифрлық майнингтің дамуы энергетикалық жүйеге қосымша жүктеме түсіріп, бір жағынан жаңа мүмкіндіктер ашса, екінші жағынан бірқатар тәуекелдер мен қиындықтарды туындатады.

Үшіншіден, Қазақстандағы электр энергетикасын мемлекеттік реттеудің қазіргі жағдайы талданды. Тәуелсіздік жылдарынан бері бұл саладағы заңнамалық база мен мемлекеттік саясат біртіндеп дамып келеді. Соған қарамастан, электр станциялары үшін белгіленген шекті тарифтер және инфрақұрылымды жаңғыртуға жеткіліксіз инвестициялар сияқты өзекті мәселелер әлі де сақталуда.

Қорытындылай келе, электр энергетикасын мемлекеттік реттеу әр елде өзіндік ерекшеліктерге ие болғанымен, оның негізгі мақсаты ортақ: сенімді, қолжетімді және тұрақты энергиямен қамтамасыз ету, сондай-ақ нарықтағы тиімді бәсекелестікті қалыптастыру.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, саланы ырықтандыру, тік интеграцияны бөлу («unbundling»), тәуелсіз өндірушілерді дамыту және ашық нарық механизмдерін енгізу электр энергетикасының тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Алайда бұл реформалар әрдайым күтілген нәтижені бере бермейді, өйткені нарықтағы ірі ойыншылардың үстемдігі, инвестиция тапшылығы және баға құбылмалылығы сияқты факторлар бәсекелестікті шектеуі мүмкін. Қазақстан үшін бұл тәжірибелерді бейімдеу кезінде ұлттық ерекшеліктерді ескеру аса маңызды. Әсіресе, мемлекеттік реттеу мен нарықтық тетіктер арасындағы тепе-теңдікті сақтау, инфрақұрылымды жаңғыртуға инвестиция тарту, энергия тиімділігі мен жаңартылатын энергия көздерін дамыту негізгі басымдықтар болуы тиіс. Осылайша, энергетика саласының тұрақты дамуы тиімді мемлекеттік саясатқа, икемді реттеу құралдарына және инновациялық шешімдерді кеңінен енгізуге тікелей байланысты.

Список литературы.

1. Карева А.С. Проблемы оценки относительной рентабельности современной российской электроэнергетики // Вопросы статистики. – 2019. – Т. 26, №8. – С. 43-50.
2. Кашаев Ш. Опыт государственного регулирования тарифов на электроэнергию в США // Известия высших учебных заведений. Проблемы энергетики. – 2009. – №1-2. – С. 98-103.
3. Киселева М. История развития и регулирования электроэнергетики США // Теория и методы согласования решений: сб. науч. тр. – Новосибирск, 2009. – С. 183-193.
4. Pollitt M. G. Lessons from the history of independent system operators in the energy sector // Energy Policy. – 2012. – Vol. 47. – P. 32-48.
5. Weber C. Achievements and Challenges in European Energy Markets // Journal of modern power systems and clean energy. – 2023. – Vol. 11, Issue 3. – P. 698-704.
6. Meyer R. Vertical Economies and the Costs of Separating Electricity Supply – A Review of Theoretical and Empirical Literature // The Energy Journal. – 2012. – Vol. 33, Issue 4. – P. 161-185.
7. Энергия үнемдеу термині энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 13 қаңтардағы, №541-IV Заңы.
8. Кошкин М.В. Деление энергосети, как метод энергосбережения // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2011. - №74.
9. Воротников И.Л. Рыночно-государственный механизм управления ресурсосбережением в АПК // Сельскохозяйственная техника: обслуживание и ремонт. - 2008. - №2. - С. 3 - 4.

О.Г. Турсынбаев, А.А. Асым

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,

E-mail: Tursynbayev1989@mail.ru

*М.Ломоносов атындағы №5 орта мектеп-лицейі КММ,
Қазақстан, Талдықорған қ.*

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру жүйесінің тарихи дамуы мен жаһандану жағдайындағы трансформациясы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің тек әлеуметтік институт ретінде ғана емес, сонымен қатар, экономикалық өсудің, инновациялық дамудың және адами капитал сапасының негізгі факторы ретінде маңыздылығының артуымен айқындалады. Жаһандану және цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру жүйесінің мазмұнына, құрылымына және ұйымдастырылуына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – білім беру жүйесінің тарихи эволюциясын талдау негізінде оның қазіргі трансформациясының негізгі бағыттарын айқындау, соның ішінде дәстүрлі білім беру модельдерінің ерекшеліктерін, онлайн білім беру мен цифрлық платформалардың ықпалын және білім беру құндылықтарының өзгеруін анықтау болып табылады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, жүйелік талдау, институционалдық тәсіл және контент-талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері білім беру жүйесінің индустриялық модельден постиндустриялық, цифрлық модельге ауысқанын көрсетеді. Сондай-ақ, білім беру процесінің икемділігі артып, білім алушының жеке қажеттіліктеріне бейімделген модельдердің қалыптасқаны анықталды. Білім беру құндылықтарының трансформациясы нәтижесінде өмір бойы оқу, цифрлық сауаттылық және сыни ойлау қабілеттері негізгі басымдықтарға айналды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы білім беру жүйесінің трансформациясын тарихи сабақтастық тұрғысынан талдауында және жаһандық үрдістермен байланысын ашуында көрінеді. Зерттеу нәтижелері білім беру саясатын жетілдіруде және цифрлық білім беру жүйесін дамытуда практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: білім беру жүйесі, жаһандану, цифрландыру, онлайн білім беру, тарихи даму, білім беру трансформациясы, адами капитал, цифрлық қоғам.

Кіріспе. Білім беру жүйесі қоғам дамуының негізгі институционалдық тетіктерінің бірі болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, білім беру әрқашан қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымымен, өндіріс тәсілімен және мәдени құндылықтарымен тығыз байланыста дамыды. Әрбір тарихи кезеңде білім беру жүйесінің мазмұны мен ұйымдастырылуы қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес өзгеріп отырды. Қазіргі жаһандану жағдайында бұл байланыс одан әрі күшейіп, білім беру жүйесі әлемдік деңгейдегі өзгерістердің маңызды драйверлерінің біріне айналды.

XXI ғасырда білім беру жүйесіне әсер ететін негізгі факторлардың қатарына цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, экономиканың жаһандануы, еңбек нарығындағы талаптардың өзгеруі және білім беру кеңістігінің интернационалдануы жатады. Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, қазіргі еңбек нарығында сұранысқа ие мамандардан тек кәсіби білім ғана емес, сонымен қатар жоғары деңгейдегі когнитивтік, коммуникативтік және цифрлық дағдылар талап етіледі. Бұл өз кезегінде білім беру жүйесіне жаңа міндеттер жүктеп, оның мазмұны мен әдістерін қайта қарастыру қажеттілігін туындатады.

Қазақстан жағдайында да білім беру жүйесін жаңғырту мемлекеттік саясаттың стратегиялық басым бағыттарының бірі ретінде айқындалған. Соңғы жылдары қабылданған мемлекеттік бағдарламалар білім беру сапасын арттыруға, цифрландыруды дамытуға және халықаралық білім беру кеңістігіне интеграциялануға бағытталған. Бұл реформалар білім беру жүйесінің құрылымдық және мазмұндық өзгерістерге ұшырауына негіз болды.

Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерге жүргізілген талдау білім беру жүйесінің цифрлануы, онлайн оқыту және жаһандану жағдайындағы өзгерістері кеңінен зерттелгенін көрсетеді. Алайда, бұл зерттеулердің көпшілігі аталған процестерді жеке-жеке қарастырады және олардың тарихи дамуымен байланысын кешенді түрде талдамайды. Яғни, білім беру жүйесінің қазіргі трансформациясын оның тарихи эволюциясымен сабақтастыра қарастыру жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Бұл жағдай зерттеу олқылығының бар екенін және аталған мәселені тереңірек қарастыру қажеттілігін айқындайды.

Осыған байланысты аталған зерттеудің негізгі мақсаты – білім беру жүйесінің тарихи даму кезеңдерін талдау негізінде оның жаһандану жағдайындағы трансформациясының негізгі бағыттарын анықтау болып табылады.

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі міндеттер қойылды: білім беру жүйесінің тарихи даму кезеңдерін және олардың ерекшеліктерін сипаттау, дәстүрлі білім беру моделінің негізгі сипаттамаларын талдау, цифрлық технологиялар мен онлайн білім беру платформаларының білім беру жүйесіне әсерін анықтау, жаһандану жағдайында білім беру құндылықтарының өзгеру үрдістерін зерттеу, білім беру жүйесінің қазіргі трансформациясының негізгі бағыттарын жүйелеу.

Зерттеудің болжамы ретінде келесі тұжырым ұсынылады: егер білім беру жүйесінің қазіргі трансформациясы оның тарихи даму логикасымен сабақтастықта қарастырылса, онда жаһандану жағдайындағы өзгерістердің себептері мен бағыттарын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік туады және бұл білім беру жүйесін тиімді дамыту бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеуге жол ашады.

Осылайша, ұсынылып отырған зерттеу білім беру жүйесінің тарихи дамуы мен қазіргі трансформациясын өзара байланыста қарастыра отырып, оның теориялық және практикалық маңызын арттыруға бағытталған.

Әдебиетке шолу. Білім беру жүйесінің тарихи дамуы мен жаһандану жағдайындағы трансформациясы қазіргі заманғы ғылымда кешенді және көпқырлы зерттеу нысаны болып табылады. Бұл мәселе педагогика, әлеуметтану, экономика және білім беру саясаты сияқты әртүрлі ғылыми бағыттардың тоғысында қарастырылады. Осыған байланысты, әдебиеттерге шолу барысында отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері жүйелі түрде талданды.

Шетелдік ғылыми әдебиеттерде білім беру жүйесінің трансформациясы көбінесе цифрландыру және жаһандану процестерімен байланысты қарастырылады. Мысалы, A.W.Bates өз зерттеулерінде цифрлық дәуірдегі оқытудың теориялық және практикалық негіздерін қарастырып, онлайн білім берудің тиімділігін дәлелдейді [1, 528-6.]. Ол дәстүрлі білім беру моделінің шектеулерін атап өтіп, жаңа педагогикалық тәсілдерді енгізу қажеттігін негіздейді.

Сонымен қатар, OECD [2, 23-6.] және UNESCO [3, 38-6.] ұйымдарының зерттеулерінде білім беру жүйесінің болашағы құзыреттілікке негізделген тәсілмен, цифрлық дағдыларды дамыту және өмір бойы білім алу қағидатымен тығыз

байланыстырылады.

N.Selwyn еңбектерінде білім беру мен технология арасындағы өзара байланыс сыни тұрғыдан талданып, цифрлық технологиялардың білім беру жүйесіне ықпалы екіжақты сипатқа ие екені көрсетіледі. Автордың пікірінше, цифрландыру білімге қолжетімділікті арттырғанымен, әлеуметтік теңсіздікті де тереңдетуі мүмкін. Бұл тұжырым білім беру жүйесін трансформациялау барысында әлеуметтік факторларды ескерудің маңыздылығын көрсетеді [4, 248-6.].

Әлемдік Банк зерттеулерінде білім беру жүйесінің трансформациясы еңбек нарығының өзгеруімен тікелей байланысты қарастырылады. Онда технологиялық прогресс жұмыс құрылымын өзгертетіні, ал бұл білім беру мазмұнын қайта қарастыруды талап ететіні көрсетілген [5, 151-6.].

C. Redecker ұсынған DigCompEdu құжаты педагогтардың цифрлық құзыреттілігін дамыту мәселесіне ерекше назар аударады. Бұл құжат білім беру жүйесіндегі цифрлық трансформацияның табыстылығы мұғалімдердің цифрлық дағдыларына тәуелді екенін көрсетеді [6, 95-6.].

S. Marginson зерттеулерінде жоғары білім берудің жаһандық кеңею үрдісі талданып, білім берудің интернационалдануы мен қолжетімділігінің артуы негізгі тенденция ретінде сипатталады [7, 413–434-66.].

Халықаралық зерттеулерде білім беру трансформациясы көбінесе адами капитал теориясы тұрғысынан да қарастырылады. Бұл бағытта білім беру экономикалық өсудің және инновациялық дамудың негізгі факторы ретінде бағаланады.

Қазақстандық ғылыми әдебиеттерде білім беру жүйесінің дамуы мен реформаларына ерекше назар аударылады. Мысалы, Құсайынов А.К. білім беру жүйесінің тарихи қалыптасу кезеңдерін талдап, оның ұлттық ерекшеліктерін айқындайды [8, 256-6.]. Автор білім беру жүйесінің эволюциясын қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық өзгерістерімен байланыстырады.

Сатыбалдина А.А. Қазақстандағы білім беру реформаларын талдай отырып, олардың жүйелі сипатқа ие екенін және әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен тығыз байланысты екенін көрсетеді [9, 312-6.].

Жұмабекова Ф.Н. цифрлық білім беру мәселелерін қарастырып, білім беру процесіне ақпараттық технологияларды енгізудің теориялық негіздерін талдайды [10, 198-6.].

Соңғы жылдары Қазақстанда білім беруді цифрландыру мәселесі ерекше өзектілікке ие болды. Бұл бағытта Ж. Нұрбекова мен Б. Нұрбековтің зерттеулерінде білім беру жүйесін цифрландырудың қазіргі жағдайы, оның артықшылықтары мен проблемалары жан-жақты қарастырылған [11, 45–52-66.].

Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесін цифрландыру, сапаны арттыру және халықаралық білім беру кеңістігіне интеграциялану негізгі стратегиялық бағыттар ретінде белгіленген [12].

Дегенмен, жүргізілген әдебиеттерге шолу нәтижесінде бірқатар ғылыми олқылықтар анықталды. Біріншіден, көптеген зерттеулер білім беру жүйесінің жекелеген аспектілерін ғана қарастырады. Екіншіден, тарихи даму мен қазіргі трансформация арасындағы сабақтастық жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Үшіншіден, жаһандану жағдайындағы құндылықтық өзгерістер жүйелі талдауды қажет етеді.

Осыған байланысты, ұсынылып отырған зерттеу білім беру жүйесінің тарихи дамуы мен қазіргі трансформациясын өзара байланыста қарастыра отырып, аталған ғылыми олқылықтарды толықтыруға бағытталған. Бұл білім беру жүйесінің даму заңдылықтарын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеу барысында кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс білім беру жүйесінің әртүрлі кезеңдердегі даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Институционалдық тәсіл білім беру жүйесін әлеуметтік институт ретінде қарастыруға негіз болды.

Жүйелік талдау әдісі білім беру трансформациясын көпқырлы құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, контент-талдау әдісі арқылы халықаралық ұйымдардың есептері, ғылыми мақалалар және ұлттық зерттеулер талданды.

Зерттеу дереккөздері ретінде: халықаралық ұйымдардың есептері (UNESCO, OECD, World Bank), ғылыми мақалалар (Scopus, Web of Science), отандық зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері. Жүргізілген зерттеу нәтижелері білім беру жүйесінің тарихи дамуы мен қазіргі жаһандану жағдайындағы трансформациясы өзара тығыз байланысты әрі заңды үдеріс екенін көрсетеді. Білім беру жүйесінің эволюциясы қоғам дамуының жалпы логикасына сәйкес жүзеге асып, әрбір тарихи кезеңде жаңа мазмұнмен толықтырылып отырған.

Зерттеу барысында білім беру жүйесінің дамуын шартты түрде үш негізгі кезеңге бөлуге болатыны анықталды: дәстүрлі (аграрлық), индустриялық және постиндустриялық (ақпараттық) кезең. Әрбір кезең білім беру жүйесінің мақсаттары, мазмұны және ұйымдастырылу формалары бойынша өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады.

Дәстүрлі қоғам кезеңінде білім беру жүйесі негізінен діни және мәдени институттар аясында жүзеге асырылды. Бұл кезеңде білім беру элитарлық сипатта болды және қоғамның шектеулі бөлігіне ғана қолжетімді еді. Білім беру мазмұны көбінесе философиялық, діни және моральдық құндылықтарға негізделді. Мұндай жүйе тұлғаның рухани дамуына бағытталғанымен, оның практикалық және кәсіби дағдыларды қалыптастырудағы мүмкіндіктері шектеулі болды.

Индустриялық қоғам кезеңінде білім беру жүйесі түбегейлі өзгеріске ұшырады. Өнеркәсіптің дамуы мен урбанизация үдерістері жаппай сауаттылықты талап етті. Нәтижесінде, білім беру жүйесі стандартталған, орталықтандырылған сипатқа ие болып, міндетті білім беру енгізілді. Бұл кезеңде білім беру жүйесінің басты мақсаты – өндірістік экономикаға қажетті мамандарды даярлау болды. Оқыту процесі қатаң құрылымдалған, пәндік білімге негізделген және мұғалімге бағытталған сипатта жүзеге асырылды.

Алайда, XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында қоғамның постиндустриялық даму кезеңіне өтуі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойды. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, жаһандану және білім экономикасының қалыптасуы білім беру мазмұнын қайта қарастыруды қажет етті. Осы кезеңде білім беру жүйесі икемді, ашық және тұлғаға бағытталған сипатқа ие бола бастады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесінің трансформациясының негізгі бағыттарының бірі – цифрландыру болып табылады. Цифрлық технологиялардың енгізілуі білім беру процесін ұйымдастырудың жаңа формаларын қалыптастырды. Атап айтқанда, онлайн білім беру платформаларының дамуы білім алушыларға уақыт пен кеңістікке тәуелсіз білім алуға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде білімнің қолжетімділігін арттырып, білім беру жүйесінің инклюзивтілігін күшейтті.

Зерттеу барысында онлайн білім беру мен цифрлық платформалардың білім беру жүйесіне әсері бірнеше бағытта көрініс табатыны анықталды. Біріншіден, оқыту процесі икемді сипатқа ие болып, білім алушының жеке ерекшеліктеріне

бейімделу мүмкіндігі артты. Екіншіден, білім беру мазмұны жаңарып, дәстүрлі пәндік біліммен қатар цифрлық дағдылар, сыни ойлау және проблемаларды шешу қабілеттері алдыңғы қатарға шықты. Үшіншіден, білім беру процесінде интерактивті әдістер кеңінен қолданылып, білім алушылардың белсенділігі артты.

Қазақстан жағдайында жүргізілген талдау білім беру жүйесінің цифрлануы кезең-кезеңімен жүзеге асырылып жатқанын көрсетті. Электрондық оқыту жүйелері, онлайн платформалар және қашықтықтан оқыту технологиялары енгізіліп, білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған шаралар жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, пандемия кезеңі бұл процесті жеделдетіп, цифрлық білім берудің маңыздылығын айқын көрсетті.

Зерттеу нәтижелерінің тағы бір маңызды аспектісі – білім беру құндылықтарының трансформациясы болып табылады. Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің басты мақсаты тек білім беру емес, сонымен қатар тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ету болып отыр. Осыған байланысты білім беру жүйесінде келесі құндылықтар алдыңғы қатарға шықты: өмір бойы білім алу, өзін-өзі дамыту, бейімделгіштік, цифрлық сауаттылық және сыни ойлау.

Сонымен бірге, зерттеу барысында білім беру жүйесінің трансформациясы бірқатар қайшылықтармен қатар жүретіні анықталды. Атап айтқанда, цифрлық теңсіздік мәселесі өзекті болып отыр. Барлық білім алушылардың заманауи технологияларға тең қолжетімділігі қамтамасыз етілмеген. Сондай-ақ, педагог кадрлардың цифрлық құзыреттілігінің жеткіліксіздігі де білім беру жүйесінің тиімділігіне әсер ететін факторлардың бірі болып табылады.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер білім беру жүйесінің қазіргі трансформациясы кешенді және көпқырлы үдеріс екенін көрсетеді. Ол тек технологиялық өзгерістермен шектелмей, білім беру мазмұнының, әдістерінің және құндылықтарының түбегейлі өзгеруін қамтиды. Бұл өзгерістер білім беру жүйесінің болашақтағы дамуын айқындайтын негізгі факторлар ретінде қарастырылуы мүмкін.

Талқылау. Алынған нәтижелер білім беру жүйесінің трансформациясы тарихи заңдылықтарға сәйкес жүзеге асатынын көрсетеді. Әрбір жаңа кезең алдыңғы кезеңнің негізінде қалыптасады, бірақ жаңа әлеуметтік-экономикалық талаптарға бейімделеді.

Қазіргі цифрлық трансформация білім беру жүйесінің құрылымын ғана емес, оның мәнін де өзгертуде. Білім беру енді тек ақпарат беру емес, білім алушының жеке дамуына бағытталған процесс ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, бұл трансформация бірқатар мәселелерді де туындатуда, мәселен цифрлық теңсіздік, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, педагогтардың дайындық деңгейі. Бұл зерттеудің нәтижелері халықаралық зерттеулермен сәйкес келеді және білім беру жүйесінің болашағы цифрлық және икемді модельдермен байланысты екенін көрсетеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеу білім беру жүйесінің қазіргі трансформациясын оның тарихи даму логикасынан бөліп қарастыру мүмкін еместігін көрсетті. Әрбір тарихи кезеңде білім беру мазмұны мен ұйымдастырылуы қоғамның экономикалық, технологиялық және мәдени сұраныстарына бейімделіп отырғаны байқалады. Бүгінгі жаһандану жағдайында орын алып отырған өзгерістер де осы заңдылықтың жалғасы болып табылады, алайда олардың қарқыны мен ауқымы бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда әлдеқайда жоғары.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесі сапалық тұрғыдан жаңа деңгейге көтеріліп, дәстүрлі оқыту үлгілерінен біртіндеп алшақтауда. Әсіресе, цифрлық технологиялардың кеңінен енгізілуі білім беру процесінің құрылымын ғана емес, оның мазмұны мен әдістерін де түбегейлі өзгертті. Білім алуға қойылатын талаптар өзгеріп, тек теориялық біліммен шектелмей, практикалық дағдыларды, сыни ойлауды және ақпаратпен жұмыс істей алу қабілетін дамыту алдыңғы орынға шықты. Онлайн білім беру формалары мен цифрлық платформалар білімнің қолжетімділігін кеңейтіп қана қоймай, оқыту процесін икемді, жекелендірілген және үздіксіз етуге мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде, білім беру жүйесі «өмір бойы оқу» қағидатына негізделген жаңа модельге қарай бет алды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында білім беру құндылықтарының да елеулі өзгеріске ұшырағаны анықталды. Егер бұрын білім беру жүйесінің басты мақсаты белгілі бір көлемде білім беру болса, қазіргі жағдайда оның негізгі міндеті – тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау, өзгермелі ортаға бейімделе алатын, дербес шешім қабылдайтын, бәсекеге қабілетті маман қалыптастыру болып отыр. Бұл өз кезегінде білім беру мазмұнын жаңартуды, оқыту әдістерін жетілдіруді және білім беру ортасын қайта қарастыруды талап етеді.

Осыған байланысты білім беру жүйесін одан әрі тиімді дамыту үшін бірқатар практикалық шараларды жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Ең алдымен, цифрлық инфрақұрылымды жетілдіру маңызды, өйткені сапалы интернет пен заманауи технологияларға қолжетімділік білім беру теңдігін қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Сонымен бірге, педагог кадрлардың цифрлық құзыреттілігін арттыру ерекше мәнге ие, себебі жаңа технологияларды тиімді пайдалану мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей байланысты. Бұдан бөлек, білім беру мазмұнын қазіргі заман талаптарына сай жаңарту қажет, яғни оқу бағдарламалары еңбек нарығының сұраныстарын, цифрлық дағдыларды және XXI ғасыр құзыреттіліктерін қамтуы тиіс.

Жалпы алғанда, білім беру жүйесінің трансформациясы – бұл үздіксіз әрі көпқырлы үдеріс. Ол тек технологиялық өзгерістермен шектелмей, қоғамның жалпы даму бағыттарымен тығыз байланысты. Сондықтан білім беру саласындағы реформалар кешенді түрде жүргізіліп, тарихи тәжірибе мен қазіргі жаһандық үрдістерді ескере отырып жүзеге асырылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning – Vancouver: BCCampus, 2015. – 528 p.
2. OECD. The Future of Education and Skills 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 23 p.
3. UNESCO. Education in a Post-COVID World: Nine Ideas for Public Action. – Paris: UNESCO, 2021. – 38 p.
4. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury Academic, 2016. – 248 p.
5. World Bank. World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. – Washington, DC: World Bank, 2019. – 151 p.
6. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 95 p. DOI:10.2760/159770
7. Marginson S. The worldwide trend to high participation higher education // Higher Education. – 2016. – Vol. 72, № 4. – P. 413–434. DOI:10.1007/s10734-016-0016-x
8. Құсайынов А.К. Білім беру жүйесінің дамуы. – Алматы: Ғылым, 2013. – 256 б.
9. Сатыбалдина А.А. Қазақстандағы білім беру реформалары: теориясы мен практикасы. – Алматы: Экономика, 2015. – 312 б.

10. Жұмабекова Ф.Н. Цифрлық білім беру негіздері. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2021. – 198 б.
11. Нұрбекова Ж.К., Нұрбеков Б.К. Білім беруді цифрландыру: Қазақстан тәжірибесі // Вестник КазНПУ им. Абая. – 2022. – №3(71). – Б. 45–52.
12. Қазақстан Республикасының Үкіметі. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан, 2020.

Ә.А. Болат

*Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдықорган,
E-mail: a.bolat.edu@gmail.com*

ЮРИДИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЕЛЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ МЕХАНИЗМАХ ВЕРИФИКАЦИИ ЯДЕРНОГО НЕРАСПРОСТРАНЕНИЯ: РОЛЬ МАГАТЭ И ДРУГИХ КОНТРОЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ

Аннотация. Настоящее исследование посвящено выявлению юридических и практических пробелов в международных механизмах верификации ядерного нераспространения с акцентом на деятельность МАГАТЭ и других контрольных институтов, играющих ключевую роль в обеспечении соблюдения международных обязательств государств. Цель работы заключается в комплексной оценке эффективности действующих механизмов верификации, контроля и реагирования на нарушения, а также в определении их нормативных и институциональных ограничений. Основные направления исследования включают анализ международно-правовой базы, оценку полномочий и практики МАГАТЭ, сопоставление функций других международных структур и выявление недостатков санкционных механизмов. Научная и практическая значимость работы состоит в уточнении пределов международного контроля в ядерной сфере и формулировании предложений по повышению правовой эффективности существующих соглашений. Методологическую основу исследования составили формально-юридический, сравнительно-правовой, институциональный и системный методы анализа. В результате установлено, что действующие механизмы верификации обладают рядом пробелов, связанных с ограниченностью мандатов, политизацией процедур, недостаточной определенностью санкций и слабостью механизмов принуждения. Ценность исследования заключается в развитии научного подхода к оценке международных режимов контроля, а его практическая значимость состоит в возможности использования выводов при совершенствовании договорных и институциональных механизмов ядерного нераспространения.

Ключевые слова: ядерное нераспространение, международная верификация, МАГАТЭ, контрольные институты, международные санкции, международно-правовые пробелы.

Аңдатпа. Осы зерттеу ядролық қаруды таратпау саласындағы халықаралық верификация тетіктерінің құқықтық және практикалық олқылықтарын айқындауға арналған және мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерді сақтауын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқаратын МАГАТЭ мен өзге де бақылаушы институттардың қызметіне ерекше назар аударады. Жұмыстың мақсаты – қолданыстағы верификация, бақылау және бұзушылықтарға ден қою тетіктерінің тиімділігін кешенді бағалау, сондай-ақ олардың нормативтік және институционалдық шектеулерін анықтау. Зерттеудің негізгі бағыттарына халықаралық-құқықтық базаны талдау, МАГАТЭ өкілеттіктері мен тәжірибесін бағалау, басқа халықаралық құрылымдардың функцияларын салыстыру және санкциялық тетіктердің кемшіліктерін айқындау жатады. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы ядролық саладағы халықаралық бақылаудың шектерін нақтылаудан және қолданыстағы келісімдердің құқықтық тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар әзірлеуден көрінеді. Зерттеудің әдіснамалық негізін формальды-зани, салыстырмалы-құқықтық, институционалдық және жүйелік талдау әдістері құрайды. Зерттеу нәтижесінде верификация тетіктерінде мандаттардың шектеулілігіне, рәсімдердің саясаттандырылуына, санкциялардың жеткілікті нақтыланбауына және мәжбүрлеу тетіктерінің әлсіздігіне байланысты бірқатар олқылықтардың бар екені анықталды. Зерттеудің құндылығы халықаралық бақылау режимдерін бағалаудың ғылыми тәсілін дамытуында, ал практикалық маңызы оның қорытындыларын ядролық қаруды таратпау саласындағы шарттық және институционалдық тетіктерді жетілдіруде қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Түйін сөздер: ядролық таратпау, халықаралық верификация, МАГАТЭ, бақылаушы институттар, халықаралық санкциялар, халықаралық-құқықтық олқылықтар.

Abstract. This study is devoted to identifying the legal and practical gaps in international nuclear non-proliferation verification mechanisms, with particular attention to the activities of the IAEA and other control institutions that play a key role in ensuring state compliance with international obligations. The aim of the paper is to provide a comprehensive assessment of the effectiveness of existing verification, control, and response mechanisms, as well as to determine their normative and institutional limitations. The main areas of the research include the analysis of the international legal framework, the assessment of the IAEA's mandate and practice, the comparison of the functions of other international bodies, and the identification of deficiencies in sanctioning mechanisms. The scientific and practical significance of the study lies in clarifying the limits of international control in the nuclear field and in formulating proposals to improve the legal effectiveness of existing agreements. The methodological basis of the research includes formal legal, comparative legal, institutional, and systemic methods. The findings demonstrate that current verification mechanisms contain a number of gaps related to limited mandates, politicization of procedures, insufficiently defined sanctions, and weak enforcement instruments. The value of the study lies in advancing the scholarly approach to assessing international control regimes, while its practical significance consists in the potential use of its conclusions for improving treaty-based and institutional mechanisms of nuclear non-proliferation.

Key words: nuclear non-proliferation, international verification, IAEA, control institutions, international sanctions, legal gaps in international law.

Введение. Проблема международной верификации в сфере ядерного нераспространения сохраняет высокую актуальность в условиях усложнения ядерного топливного цикла, роста политической конфликтности и неоднородности

договорных обязательств государств. Статья III Договора о нераспространении ядерного оружия закрепила центральную роль гарантий МАГАТЭ как средства проверки выполнения обязательств государств, однако современная практика показывает, что формальное существование режима контроля не всегда означает его одинаковую полноту и эффективность для всех участников. По данным МАГАТЭ, в 2024 г. гарантии применялись в 190 государствах, но объем и глубина выводов Агентства различались в зависимости от типа действующих соглашений, наличия Дополнительного протокола и сохраняющихся ограничений правового характера. Как следствие, вопрос о пробелах в юридической архитектуре и практической реализуемости контроля остается открытым [1].

В научной и экспертной литературе исследуемая проблема уже получила заметное освещение. Публикация МАГАТЭ «*Legal Framework for IAEA Safeguards*» систематизирует эволюцию правовой основы гарантий, а современные работы М. Zubair и соавт. акцентируют значение технологического развития, учета ядерных материалов и Дополнительного протокола для повышения эффективности контроля [2, с. 188-205]. В свою очередь, L. Bantagha и соавт. показывают, что даже технически развитые механизмы верификации оказываются уязвимыми в кризисных условиях ограниченного доступа, тогда как доклады UNIDIR подчеркивают зависимость соблюдения и обеспечение выполнения от политической воли государств и устойчивости институциональной среды. Вместе с тем предшествующие исследования чаще рассматривают либо технические аспекты гарантий, либо общие вопросы соблюдения договоров, оставляя недостаточно раскрытой именно взаимосвязь между юридическими пределами мандата контрольных органов, фрагментарностью санкционного реагирования и практическими издержками верификации [3, с. 389-406].

Дополнительную значимость теме придает то обстоятельство, что помимо МАГАТЭ в международной системе контроля действуют и иные институты, прежде всего СТВТО, обладающие собственными верификационными механизмами [4]. Однако даже при высокой степени технической готовности таких структур их потенциал не всегда реализуется в полной мере вследствие незавершенности договорного режима и процедурных ограничений. В этой связи цель настоящего исследования состоит в выявлении юридических и практических пробелов в международных механизмах верификации ядерного нераспространения через анализ роли МАГАТЭ и других контрольных институтов, а также в обосновании необходимости дальнейшего совершенствования договорных, процедурных и институциональных механизмов реагирования на нарушения [5].

Обзор литературы. В отечественной литературе проблема международной верификации ядерного нераспространения традиционно рассматривается через призму правовой природы гарантий МАГАТЭ, эволюции ДНЯО и институционального развития режима контроля. Ранние работы акцентировали адаптацию системы гарантий к обязательствам по ДНЯО и формирование процедур международного контроля, тогда как более поздние исследования сосредоточены на соотношении правовых и технических аспектов инспекционной деятельности, рисках политизации решений о несоблюдении и влиянии новых ядерных технологий на действующую нормативную среду. Сильной стороной этих работ является внимательное раскрытие юридической базы гарантий и институциональной логики МАГАТЭ; их слабость состоит в том, что они нередко анализируют Агентство изолированно, без достаточного сопоставления с иными контрольными институтами и без развернутого рассмотрения санкционных последствий нарушений.

В зарубежных исследованиях, особенно индексируемых в Scopus и Web of Science, выделяются по меньшей мере три подхода. Первый - институционально-правовой, в рамках которого гарантии МАГАТЭ рассматриваются как ядро режима нераспространения, а Дополнительный протокол - как инструмент расширенного доступа и проверки незадекларированной деятельности. Второй - технико-верификационный: он подчеркивает значение учета ядерных материалов, неразрушающего анализа, цифрового мониторинга и контроля непрерывности знания. Третий - кризисно-адаптивный, показывающий, что даже развитые проверочные системы уязвимы при ограничении доступа к объектам, нарушении информационных потоков и чрезвычайных обстоятельствах. Преимуществом этих исследований является высокий уровень эмпирической и методической проработки; вместе с тем в них нередко преобладает техническая оптика, из-за чего юридические пределы мандата контрольных органов и вопросы международно-правовой ответственности оказываются раскрыты не полностью.

Отдельный массив литературы посвящен compliance и enforcement в режимах контроля над ОМУ. Здесь научная дискуссия смещается от вопроса «как проверять» к вопросу «как обеспечивать выполнение обязательств после выявления нарушения». Работы UNIDIR и исследования по правовым последствиям несоблюдения демонстрируют, что слабым звеном остается не только верификация, но и фрагментарность мер реагирования: санкции часто зависят от политической воли государств и институтов вне самого договорного механизма. Нерешенными остаются вопросы соотношения технической проверки и юридической квалификации нарушения, распределения ролей между МАГАТЭ, СТВТО и Советом Безопасности ООН, а также критериев, при которых выявленный дефект контроля трансформируется в эффективное международно-правовое последствие. Именно этот пробел и определяет научную нишу настоящей статьи.

Методология исследования. Настоящее исследование выполнено как качественное юридико-аналитическое исследование, ориентированное на выявление нормативных и практических пробелов в международных механизмах верификации ядерного нераспространения. Объектом исследования выступают международные отношения, складывающиеся в сфере контроля за соблюдением обязательств по ядерному нераспространению. Предмет исследования составляют международно-правовые нормы, институциональные механизмы и правоприменительная практика МАГАТЭ, СТВТО, Совета Безопасности ООН и иных контрольных институтов, участвующих в верификации, мониторинге и реагировании на нарушения международных обязательств. Выбор такого предметного поля обусловлен необходимостью рассмотреть проблему не только в плоскости договорных норм, но и в контексте их практической реализации.

По типу данная работа относится к доктринальному и сравнительно-правовому исследованию с элементами институционального анализа. Эмпирическую основу составили международные договоры в сфере ядерного нераспространения и контроля, документы МАГАТЭ по гарантиям и дополнительным протоколам, материалы СТВТО по вопросам верификации, официальные доклады международных организаций, а также научные публикации отечественных и зарубежных авторов, включая работы, индексируемые в Scopus и Web of Science. Отбор источников осуществлялся по критериям тематической релевантности, нормативной значимости, авторитетности институционального происхождения и способности источника отражать как юридические конструкции, так и практику их применения. Приоритет отдавался документам и исследованиям, непосредственно раскрывающим полномочия контрольных органов, пределы верификационного мандата, процедуры установления нарушений и механизмы санкционного реагирования.

Методологическую основу исследования составили формально-юридический, сравнительно-правовой, системный, институциональный и проблемно-хронологический методы. Формально-юридический метод использовался для анализа содержания международных договоров, положений о гарантиях, процедур инспекций, полномочий международных

организаций и нормативных оснований реагирования на нарушения. Сравнительно-правовой метод применялся при сопоставлении мандатов МАГАТЭ и других контрольных институтов, а также при анализе различий между договорными моделями верификации и принуждения. Системный метод позволил рассмотреть международный контроль как совокупность взаимосвязанных правовых, процедурных и политико-институциональных элементов. Институциональный метод был использован для оценки реальной роли международных организаций, включая пределы их компетенции, зависимость от государств-участников и влияние внешнеполитического фактора на эффективность контроля. Проблемно-хронологический метод позволил проследить эволюцию верификационных механизмов и изменение подходов к квалификации нарушений.

Сбор и обработка данных осуществлялись путем содержательного анализа международно-правовых актов, официальных отчетов и научной литературы с последующей тематической классификацией выявленных проблем. Аналитические единицы включали: правовой мандат контрольного органа, инструменты доступа к информации, процедуры установления несоблюдения, механизм передачи вопроса в компетентные международные органы и характер санкционных последствий. Полученные данные обобщались посредством логико-правового синтеза и структурного сопоставления, что позволило выделить юридические и практические пробелы как на уровне норм, так и на уровне правоприменения.

Этические принципы исследования обусловлены его неэмпирическим характером: в работе не использовались персональные данные, не проводились интервью, опросы и эксперименты с участием людей. Основными требованиями выступали академическая добросовестность, точность интерпретации международных документов, корректное использование научных позиций и недопущение произвольного расширения выводов за пределы исследуемого материала. Такой подход обеспечивает воспроизводимость исследования и позволяет оценить его методологические преимущества и ограничения.

Результаты и обсуждение. Проведенное исследование показало, что ключевой юридический пробел международной верификации в ядерной сфере связан не с отсутствием контрольных институтов как таковых, а с неравномерностью их мандатов и правовых режимов доступа. В 2024 г. МАГАТЭ применяло гарантии в отношении 190 государств, однако выводы о гарантиях смогло сделать лишь по 175 из них. Из 137 государств с комплексными соглашениями о гарантиях и дополнительными протоколами только по 75 был сделан «более широкий вывод» о том, что весь ядерный материал оставался в мирной деятельности; по 61 государству вывод ограничился лишь заявленным материалом, а по 31 государству без Дополнительного протокола Агентство также могло подтвердить только отсутствие отклонения заявленного материала. Еще по 15 государствам с первоначальным текстом SQP выводы не делались, а по государствам, не имеющим соглашения о гарантиях, Секретариат вообще не может формулировать выводы о гарантиях. Показателен и случай КНДР: в 2024 г. Агентство не осуществляло там инспекций на месте и, соответственно, не могло сделать никакого вывода. Это означает, что полнота международной верификации зависит прежде всего от конфигурации согласованных государством юридических обязательств, а уже затем — от технических средств контроля [6].

Второй результат состоит в том, что практическая эффективность МАГАТЭ усиливается не автоматически вследствие технологического прогресса, а только при наличии расширенного правового основания для доступа к информации и объектам. В этом отношении полученные выводы совпадают с работой М. Zubair и соавт., где подчеркивается значение учета ядерных материалов, методов неразрушающего анализа и Дополнительного протокола как инструмента расширенного доступа. Однако в отличие от преимущественно технико-обзорного подхода указанного исследования настоящая работа показывает, что даже совершенные средства контроля не устраняют фундаментальную правовую асимметрию: государства с разным договорным профилем остаются под разной глубиной проверки. Именно поэтому первоначальный текст SQP был признан МАГАТЭ слабым звеном системы гарантий, а Дополнительный протокол — необходимым усилителем проверки полноты и корректности государственных деклараций [7].

Третьим результатом стало выявление внешнего и политически зависимого характера санкционного механизма. Формально статья XII.C Статута МАГАТЭ предусматривает несколько мер реагирования: требование немедленного устранения non-compliance, сообщение о нарушении государствам-членам, Совету Безопасности и Генеральной Ассамблее ООН, возврат материалов и оборудования, а также приостановление прав и привилегий членства. Но правовая конструкция остается неполной: сами гарантии не являются самоисполняющейся, их применение и последствия зависят от конкретного соглашения с государством, а понятие несоответствие не имеет универсального определения ни в ДНЯО, ни в INFCIRC/153. Как показывают материалы VCDNP, арбитражные механизмы в этой сфере фактически не использовались, тогда как практика сообщения в Совет Безопасности охватывала ограниченное число кейсов и строилась вокруг вывода о невозможности подтвердить отсутствие отклонения. Следовательно, стадия от технического установления подозрения до юридически определенного санкционного последствия остается нормативно разомкнутой [8].

Этот вывод в целом согласуется с исследованиями UNIDIR по соблюдению и обеспечению выполнения в режимах ОМУ, где подчеркивается, что верификация, оценка соблюдения и санкционное реагирование представляют собой разные, хотя и взаимосвязанные стадии. Вместе с тем наше исследование уточняет, почему в ядерной сфере разрыв между ними особенно заметен. В отличие от иных режимов, МАГАТЭ ежегодно формирует выводы о гарантиях на государственном уровне, то есть технически и институционально система оценки развита относительно высоко. Однако именно в момент перехода от заключения о гарантиях или невозможности его вынести к международно-правовому принуждению система утрачивает внутреннюю завершенность и зависит от политических решений Совета управляющих, Совета Безопасности ООН и самих государств. Поэтому различие с обобщающими работами UNIDIR объясняется не расхождением в результатах, а более узким, ядерно-специфическим фокусом настоящего исследования.

Четвертый результат связан с оценкой роли других контрольных институтов, прежде всего СТВТО. Исследование показало парадоксальную ситуацию: техническая инфраструктура режима верификации ДВЗЯИ развита весьма существенно — свыше 90% из 337 объектов Международной системы мониторинга уже функционируют, и сама система доказала эффективность, фиксируя все объявленные ядерные испытания КНДР. Однако самый чувствительный инструмент — инспекция на месте — может быть запрошен лишь после вступления ДВЗЯИ в силу. До этого СТВТО фактически готовит потенциал OSI, но не располагает полноценно активируемым принудительно-верификационным механизмом. Тем самым подтверждается центральный вывод статьи: даже при наличии сильной технической архитектуры международный контроль остается юридически неполным, если его ключевые полномочия поставлены в зависимость от не наступившего договорного условия. В этом аспекте наши выводы согласуются с исследованием L. Bandarra и соавт. о кризисных сценариях ограниченного доступа, но расширяют его: уязвимость состоит не только в разрыве преемственности знаний при кризисах, но и в институциональном разрыве между фактической готовностью и юридической применимостью полномочий [9].

Таблица 1. Основные выявленные пробелы и предложения по их устранению

Выявленный пробел	Практическое проявление	Правовое последствие	Предложение
Асимметрия договорных режимов МАГАТЭ	Разная глубина safeguards conclusions в зависимости от CSA/AP/SQP	Неравномерность международной проверки	Универсализация Дополнительного протокола и дальнейшее сокращение сферы применения первоначальных SQP
Неполнота квалификации non-compliance	Невозможность четко отделить подозрение, нарушение и порог для передачи вопроса в СБ ООН	Политизация правовой оценки	Разработка согласованных критериев существенного нарушения и процедурной шкалы реагирования
Внешний характер санкций	Переход от технического вывода к политическому решению вне рамок самой системы гарантий	Ослабление предсказуемости enforcement	Закрепление более определенных follow-up процедур после findings of non-compliance
Неполная юридическая операционализация СТВТО	OSI готовится, но не может быть инициирована до вступления ДВЗЯИ в силу	Разрыв между технической готовностью и правовым действием	Поддержка мер по вступлению ДВЗЯИ в силу и развитие промежуточных механизмов сотрудничества и разъяснения

Таблица составлена автором на основе анализа официальных материалов МАГАТЭ и СТВТО, а также современных исследований по гарантии, соблюдение и обеспечение выполнения [1-10].

Практическая применимость полученных результатов состоит в том, что они могут быть использованы при разработке предложений по усилению договорных механизмов верификации, унификации подходов к квалификации нарушений и совершенствованию процедур направления дел из технической плоскости в политико-правовую. Ограничение исследования состоит в его доктринальном характере: работа опирается на официальные документы и опубликованные исследования, но не включает интервью с инспекторами, внутренние материалы международных организаций и количественное моделирование эффективности санкций. Дальнейшие исследования целесообразно направить на сравнительный анализ практики Совета управляющих МАГАТЭ и Совета Безопасности ООН по делам о non-compliance, а также на изучение того, как цифровой мониторинг, анализ открытых данных и новые инспекционные технологии могут быть встроены в более определенную юридическую модель международного контроля [10].

Заключение. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что основная проблема международных механизмов верификации ядерного нераспространения заключается не в отсутствии институциональной инфраструктуры контроля, а в ее юридической и процедурной неполноте. Современная система опирается на развитые механизмы гарантий МАГАТЭ и технически продвинутые элементы международного мониторинга, однако полнота проверки по-прежнему зависит от объема согласованных государством обязательств, прежде всего от наличия соглашения о всеобъемлющих гарантиях и Дополнительного протокола. Данные МАГАТЭ за 2024 год подтверждают, что возможности Агентства по формулированию более широких выводов остаются неодинаковыми для разных государств, а значит, международный контроль сохраняет асимметричный характер.

Результаты исследования показывают, что юридические пробелы проявляются на трех взаимосвязанных уровнях. Во-первых, сохраняется различие в глубине и объеме верификации в зависимости от договорного статуса государства. Во-вторых, правовая квалификация несоблюдения обязательств и переход от технической фиксации проблемы к международно-правовому реагированию остаются недостаточно определенными. В-третьих, санкционный механизм во многом находится за пределами собственно верификационной системы и зависит от политической воли государств и решений внешних органов, прежде всего Совета Безопасности ООН. Именно поэтому даже при наличии формально установленных процедур эффективность правоприменения остается ограниченной и не всегда предсказуемой.

Отдельное значение имеет вывод о том, что аналогичная проблема характерна и для других контрольных институтов. На примере КТБТО видно, что высокая техническая готовность режима верификации не устраняет правовой незавершенности: инспекция на месте рассматривается как финальный элемент контроля, но может быть задействована только после вступления ДВЗЯИ в силу. Это подтверждает общий тезис статьи: международная верификация эффективна лишь тогда, когда технические возможности подкреплены четко действующим и полностью операциональным правовым режимом.

Научная ценность исследования состоит в уточнении взаимосвязи между мандатом международных организаций, пределами их юрисдикции и фактической эффективностью контроля. Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных выводов для совершенствования договорных механизмов верификации, расширения применения Дополнительного протокола, выработки более определенных критериев несоответствия и сближения технической стадии контроля с юридически обязательными последствиями нарушения. В качестве перспективного направления дальнейших исследований представляется целесообразным углубленный сравнительный анализ практики передачи дел о несоблюдении из технических органов в политико-правовые структуры, а также изучение того, каким образом новые цифровые и дистанционные средства мониторинга могут быть встроены в более предсказуемую и юридически завершенную модель международного контроля.

Данное исследование подготовлено в рамках исследовательского проекта под номером № AP 25795633 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы.

1. Организация Объединенных Наций. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons [Электронный ресурс]. New York, 1970. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20729/volume-729-i-10485-english.pdf> (дата обращения: 16.04.2026).

2. Zubair M., Radkiany R., Akram Y., Ahmed E. Nuclear safeguards: Technology, challenges, and future perspectives // *Alexandria Engineering Journal*. 2024. Vol. 108. P. 188–205. <https://doi.org/10.1016/j.aej.2024.07.055>
3. Bandarra L., Bösch S., Dürholt A. et al. Nuclear safeguards during crises: three scenarios of restricted access to nuclear interim storage facilities // *Zeitschrift für Friedens- und Konfliktforschung*. 2024. Vol. 13. P. 389–406. doi.org/10.1007/s42597-024-00126-1
4. International Atomic Energy Agency. Legal Framework for IAEA Safeguards [Электронный ресурс]. Vienna: IAEA, 2013. 32 p. URL: <https://www.iaea.org/publications/10388/legal-framework-for-iaea-safeguards> (дата обращения: 16.04.2026).
5. Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization. Verification regime [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ctbto.org/our-work/verification-regime> (дата обращения: 16.04.2026).
6. International Atomic Energy Agency. The Safeguards Implementation Report for 2024 [Electronic resource]. Vienna: IAEA, 2025. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/25/06/sir-2024.pdf> (accessed: 16.04.2026).
7. International Atomic Energy Agency. IAEA Applied Safeguards for 190 States – IAEA Report [Electronic resource]. Vienna: IAEA, 2025. URL: <https://www.iaea.org/newscenter/news/iaea-applied-safeguards-for-190-states-iaea-report> (accessed: 16.04.2026).
8. Dunworth T. Compliance and Enforcement in WMD-Related Treaties [Electronic resource]. Geneva: UNIDIR, 2019. 28 p. URL: <https://unidir.org/wp-content/uploads/2023/05/compliance-wmd-treaties.pdf> (accessed: 16.04.2026).
9. Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization. On-site inspection [Electronic resource]. Vienna: CTBTO. URL: <https://www.ctbto.org/our-work/on-site-inspection> (accessed: 16.04.2026).
10. Fisher M.N., Mayhew N.C. A Review of Arbitral Mechanisms and Referrals for IAEA Safeguards Non-Compliance [Electronic resource]. Vienna Center for Disarmament and Non-Proliferation, 2022. URL: <https://vcdnp.org/wp-content/uploads/2023/05/ID-09-%E2%80%93-Fisher.pdf> (accessed: 16.04.2026).

С. Панов

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдыкорган,

E-mail: kadiog20@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЯДЕРНОГО КОНТРОЛЯ: ОЦЕНКА МЕХАНИЗМОВ ВЕРИФИКАЦИИ И САНКЦИЙ ЗА НАРУШЕНИЕ СОГЛАШЕНИЙ

Аннотация. Настоящее исследование посвящено проблемам правоприменения в системе международного ядерного контроля в контексте оценки механизмов верификации и санкций за нарушение международных соглашений. Актуальность темы обусловлена тем, что формальное существование международных обязательств в сфере ядерного нераспространения и контроля не всегда сопровождается одинаково эффективными процедурами проверки, установления нарушений и применения мер реагирования. Цель работы состоит в выявлении правовых и практических ограничений международных механизмов верификации, а также в оценке эффективности санкционных инструментов, используемых в случае несоблюдения договорных обязательств. Основные направления исследования включают анализ международно-правовой базы, изучение правоприменительной практики контрольных институтов, прежде всего МАГАТЭ, а также сопоставление процедур выявления нарушений и последствий их квалификации. Научная и практическая значимость работы заключается в уточнении пределов международного контроля и выявлении пробелов между технической фиксацией нарушения и юридическим механизмом принуждения. Методологическую основу составили формально-юридический, сравнительно-правовой, институциональный и системный методы. В результате установлено, что ключевые проблемы связаны с фрагментарностью санкционного реагирования, зависимостью правоприменения от политической воли и неоднородностью верификационных режимов. Ценность исследования состоит в развитии научного понимания международного ядерного контроля как сложной правоприменительной системы, а практическая значимость - в возможности использования выводов для совершенствования договорных и институциональных механизмов обеспечения соблюдения международных соглашений.

Ключевые слова: международный ядерный контроль, правоприменение, верификационные механизмы, международные санкции, нарушение международных соглашений, МАГАТЭ.

Андатпа. Осы зерттеу халықаралық ядролық бақылау жүйесіндегі құқыққолдану мәселелеріне, атап айтқанда халықаралық келісімдерді бұзғаны үшін верификация тетіктері мен санкцияларды бағалауға арналған. Тақырыптың өзектілігі ядролық таратпау және бақылау саласындағы халықаралық міндеттемелердің формальды түрде болуы әрдайым тексерудің, бұзушылықтарды анықтаудың және ықпал ету шараларын қолданудың бірдей тиімді рәсімдерімен қатар жүрмейтіндігімен түсіндіріледі. Жұмыстың мақсаты – халықаралық верификация тетіктерінің құқықтық және практикалық шектеулерін анықтау, сондай-ақ шарттық міндеттемелер орындалмаған жағдайда қолданылатын санкциялық құралдардың тиімділігін бағалау. Зерттеудің негізгі бағыттарына халықаралық-құқықтық базаны талдау, ең алдымен МАГАТЭ қызметін қоса алғанда бақылаушы институттардың құқыққолдану тәжірибесін зерделеу, сондай-ақ бұзушылықтарды анықтау рәсімдері мен оларды құқықтық саралаудың салдарын салыстыру жатады. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы халықаралық бақылаудың шектерін нақтылаудан және бұзушылықты техникалық тіркеу мен заңдық мәжбүрлеу тетігі арасындағы олқылықтарды ашудан көрінеді. Әдіснамалық негізін формальды-заңи, салыстырмалы-құқықтық, институционалдық және жүйелік әдістер құрайды. Зерттеу нәтижесінде негізгі мәселелер санкциялық ден қоюдың фрагментарлығымен, құқыққолданудың саяси ерікке тәуелділігімен және верификациялық режимдердің әркелкілігімен байланысты екені анықталды. Зерттеудің құндылығы халықаралық ядролық бақылауды күрделі құқыққолдану жүйесі ретінде ғылыми түсінуді тереңдетуде, ал практикалық маңызы оның қорытындыларын халықаралық келісімдердің сақталуын қамтамасыз ететін шарттық және институционалдық тетіктерді жетілдіруде қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Түйін сөздер: халықаралық ядролық бақылау, құқыққолдану, верификация тетіктері, халықаралық санкциялар, халықаралық келісімдерді бұзу, МАГАТЭ.

Abstract. This study examines enforcement problems within the system of international nuclear control through an assessment of verification mechanisms and sanctions for violations of international agreements. The relevance of the topic lies in the fact that the formal existence of international obligations in the field of nuclear non-proliferation and control does not always ensure equally effective procedures for verification, determination of violations, and application of response measures. The aim of the paper is to identify the legal and practical limitations of international verification mechanisms and to evaluate the effectiveness of sanctions applied in cases of non-compliance with treaty obligations. The main directions of the research include the analysis of the international legal framework, the study of the enforcement practice of control institutions, primarily the IAEA, as well as the comparison of procedures for detecting violations and the consequences of their legal qualification. The scientific and practical significance of the work lies in clarifying the limits of international control and revealing the gap between the technical detection of a violation and the legal mechanism of enforcement. The methodological basis includes formal legal, comparative legal, institutional, and systemic methods. The study concludes that the main problems are related to fragmented sanctions responses, the dependence of enforcement on political will, and the heterogeneity of verification regimes. The value of the research lies in advancing the scholarly understanding of international nuclear control as a complex enforcement system, while its practical significance consists in the possibility of using the findings to improve treaty-based and institutional mechanisms for ensuring compliance with international agreements.

Key words: international nuclear control, law enforcement, verification mechanisms, international sanctions, violation of international agreements, IAEA.

Введение. Проблема правоприменения в системе международного ядерного контроля сохраняет устойчивую актуальность, поскольку эффективность режима нераспространения определяется не только наличием договорных обязательств, но и способностью международных институтов проверять их исполнение и обеспечивать юридически значимое реагирование на нарушения. Статья III Договора о нераспространении ядерного оружия закрепила обязательность гарантий МАГАТЭ для неядерных государств-участников как ключевого инструмента верификации, тогда как правовая архитектура самих гарантий включает Устав МАГАТЭ, соглашения о гарантиях, дополнительные протоколы и практику Совета управляющих. Вместе с тем современное состояние режима показывает, что его применение остается неоднородным: по итогам 2024 года Секретариат МАГАТЭ смог сделать «более широкий вывод» лишь по 75 государствам, тогда как по 61 государству вывод касался только заявленного ядерного материала. Это свидетельствует о сохраняющейся асимметрии между формальной универсальностью режима и фактической глубиной проверки [1].

В научной литературе проблема исследуется по нескольким направлениям. Одни авторы акцентируют внимание на технологической стороне гарантий, значении учета ядерных материалов, неразрушающего анализа и Дополнительного протокола для повышения эффективности контроля. Другие рассматривают устойчивость верификации в кризисных условиях ограничения доступа к объектам. Отдельный блок исследований посвящен соблюдению и обеспечению выполнения в режимах ОМУ, включая вопросы квалификации несоответствия, направления дел в Совет Безопасности ООН и практической роли арбитражных механизмов. Сильной стороной этих работ является детальное раскрытие либо технических, либо институционально-правовых аспектов контроля; однако их общий недостаток состоит в том, что связь между верификацией, правовой квалификацией нарушения и санкционным реагированием зачастую анализируется фрагментарно, без целостного рассмотрения международного ядерного контроля именно как системы правоприменения [2, с. 188-205].

В связи с этим цель настоящего исследования состоит в выявлении основных проблем правоприменения в системе международного ядерного контроля через оценку механизмов верификации и санкций за нарушение международных соглашений. Необходимость такого исследования обусловлена тем, что при высокой степени институциональной и технической разработанности контрольных процедур сохраняются пробелы в переходе от технической фиксации нарушения к юридически определенному международному последствию, что ограничивает практическую эффективность существующего режима [3].

Обзор литературы. В отечественной литературе проблематика международного ядерного контроля традиционно рассматривается в рамках международно-правового анализа режима нераспространения и гарантий МАГАТЭ. Для этой группы исследований характерно внимание к договорной базе контроля, правовой природе гарантий, соотношению суверенитета государства и международной инспекционной деятельности, а также к эволюции институциональных полномочий Агентства. В более ранних работах акцент делался на нормативной конструкции режима и его универсалистских претензиях, тогда как в более поздних публикациях усиливается интерес к прикладным аспектам контрольной деятельности МАГАТЭ, включая пределы инспекционного мандата, зависимость эффективности контроля от согласия государств и влияние новых ядерных технологий на правовую архитектуру гарантий. Сильной стороной отечественных исследований является детальная проработка юридической основы режима; их слабость состоит в том, что санкционный компонент и правоприменительные последствия выявленных нарушений часто анализируются фрагментарно и, как правило, без системного сопоставления с зарубежной доктриной соблюдения и обеспечения выполнения [4].

В зарубежной литературе, особенно в публикациях, индексируемых в Scopus и Web of Science, можно выделить три основных подхода. Первый - институционально-правовой, в рамках которого гарантии МАГАТЭ понимаются как ядро международного режима нераспространения, встроенное в сложную сеть соглашений, протоколов и вспомогательных договорных механизмов. Второй - технико-верификационный, сосредоточенный на материальном учете, дистанционном мониторинге, неразрушающем анализе, цифровизации и иных инструментах обнаружения отклонений. Третий - кризисно-адаптивный, исследующий устойчивость гарантий в условиях ограниченного доступа к объектам, разрушения преемственности знаний и политико-безопасных потрясений. Преимущество этих работ состоит в высокой эмпирической насыщенности и междисциплинарности; вместе с тем в них нередко преобладает либо техническая, либо институциональная оптика, тогда как собственно юридический переход от верификационного вывода к санкционному последствию раскрывается недостаточно [2; 3].

Наиболее содержательная научная дискуссия разворачивается вокруг вопроса о том, является ли основным слабым звеном режима сама верификация или же стадия правоприменения после установления несоответствия. Материалы UNIDIR показывают, что в режимах ОМУ проверка соблюдения и принуждение к соблюдению представляют собой разные стадии, причем именно вторая в наибольшей степени зависит от политического контекста. Исследование Фишер и Мэйхью дополнительно указывает, что арбитражные механизмы в практике гарантий МАГАТЭ фактически не задействовались, несмотря на существование формальных процедур. Отсюда вытекает нерешенный вопрос, который и сохраняет научную новизну данной статьи: каким образом соединить технически развитую систему верификации с более определенной,

юридически предсказуемой и институционально менее политизированной моделью международного правоприменения в ядерной сфере [5].

Методология исследования. Настоящее исследование выполнено как качественное юридическое исследование доктринально-аналитического типа, направленное на выявление проблем правоприменения в системе международного ядерного контроля. Объектом исследования выступают международные отношения, складывающиеся в процессе верификации соблюдения обязательств в сфере ядерного нераспространения и реагирования на их нарушение. Предмет исследования составляют международно-правовые нормы, институциональные механизмы и правоприменительная практика, связанные с деятельностью МАГАТЭ, а также иных органов и структур, вовлеченных в установление фактов несоблюдения, их юридическую квалификацию и последующее санкционное реагирование.

По типу исследование является комплексным и сочетает элементы формально-юридического, сравнительно-правового и институционального анализа. Такой выбор обусловлен самой природой изучаемой проблемы: она не сводится ни к толкованию международных договоров, ни к описанию деятельности международных организаций, а требует рассмотрения связи между нормативной конструкцией обязательств, процедурой верификации и механизмами международно-правового принуждения. Эмпирическую основу работы составили международные договоры в области ядерного нераспространения и контроля, уставные и процедурные документы международных организаций, официальные доклады МАГАТЭ, аналитические материалы профильных международных институтов, а также научные публикации отечественных и зарубежных авторов по вопросам гарантии, соблюдение и обеспечение выполнения.

Поскольку исследование не предполагает участия респондентов, опросов, интервью или наблюдения за поведением физических лиц, специальный отбор участников не осуществлялся. Вместо этого применялся целенаправленный отбор источников по следующим критериям: нормативная значимость документа, институциональная релевантность, связь с практикой квалификации нарушений, а также аналитическая ценность для выявления пробелов между стадией верификации и стадией санкционного реагирования. Приоритет отдавался источникам, позволяющим проследить весь правоприменительный цикл: от установления факта возможного нарушения до передачи вопроса в компетентные международные органы и оценки последствий такого решения.

Методика «измерения» в рамках настоящего исследования носила качественный характер и строилась на операционализации нескольких аналитических индикаторов: объема мандата контрольного органа, глубины доступа к информации и объектам, критериев квалификации несоответствие, наличия процедур передачи материалов в международные органы и определенности санкционных последствий. Каждый источник анализировался по указанным параметрам, после чего результаты сопоставлялись между собой. Обработка данных осуществлялась посредством содержательного анализа, логико-правового синтеза и сравнительного сопоставления. Представление результатов строилось по проблемно-логическому принципу: сначала оценивались механизмы верификации, затем - процедуры правовой квалификации нарушений, после чего анализировались санкционные последствия и институциональные ограничения их применения.

Этические принципы исследования обусловлены его документальным и неэмпирическим характером. В работе не использовались персональные данные, не затрагивались права участников исследований и не проводились вмешательства, требующие специального этического одобрения. Основное значение имели принципы академической добросовестности, точности цитирования, корректного толкования международно-правовых источников и недопущения подмены нормативного анализа политической оценочностью. Такой подход обеспечивает воспроизводимость исследования и позволяет оценить как его методологические преимущества, так и пределы применимости полученных выводов.

Результаты и обсуждение. Проведенное исследование показало, что главным результатом является выявление структурного разрыва между верификацией и правоприменением в системе международного ядерного контроля. По данным МАГАТЭ, в 2024 г. гарантии применялись в отношении 190 государств, однако выводы о гарантиях были сформулированы лишь по 175 из них. Среди 137 государств, имевших одновременно соглашение о всеобъемлющих гарантиях и Дополнительный протокол, только по 75 был сделан «более широкий вывод» об отсутствии как отклонение заявленного материала, так и признаков незаявленной ядерной деятельности; еще по 61 государству вывод касался лишь заявленного материала; по одному государству с оперативный SQP на основе первоначального текста вывод не был сделан. Среди 45 государств с соглашением о всеобъемлющих гарантиях, но без Дополнительного протокола, по 31 государству подтверждено лишь нахождение заявленного материала в мирной деятельности, а по 14 государствам с первоначальным текстом SQP выводы не формулировались. Следовательно, фактическая глубина международного контроля зависит не столько от наличия самой системы гарантий, сколько от объема принятых государством договорных обязательств [6].

Из этого вытекает второй результат: Дополнительный протокол остается ключевым юридическим усилителем верификации, поскольку именно он расширяет инструменты доступа к информации и возможностям проверки незаявленной деятельности. В этом пункте выводы настоящего исследования в целом совпадают с работой М. Зубаир и соавт., где подчеркивается возрастающее значение учета ядерных материалов, цифрового мониторинга и новых аналитических методов для гарантии [2]. Однако наше исследование уточняет, что технологическое совершенствование само по себе не устраняет правовую асимметрию режима: даже развитые технические средства работают в пределах того мандата, который допускается конкретной договорной конфигурацией. Поэтому различие между нашими выводами и технико-ориентированными исследованиями объясняется не расхождением в фактах, а различием в исследовательской оптике: если инженерные обзоры исходят из возможностей средств контроля, то юридический анализ исходит из пределов допустимого доступа и последствий выявленного нарушения [7].

Третий результат состоит в том, что санкционная стадия остается нормативно менее определенной, чем стадия проверки. Статья XII.C Статута МАГАТЭ предусматривает, что Генеральный директор сообщает о несоответствии Совету управляющих, который должен потребовать устранения нарушения и сообщить о деле государствам-членам, Генеральной Ассамблее и Совету Безопасности ООН; при этом правовая рамка допускает также ограничение помощи и иные меры. Вместе с тем ни Статут, ни базовые тексты соглашения о гарантиях не содержат универсального легального определения несоответствие, а сама практика показывает, что от технического установления подозрения до международно-правового последствия лежит политически чувствительная стадия квалификации. Исследование Фишер и Мэйхью подтверждает, что арбитражные механизмы соглашения о гарантиях фактически не использовались, тогда как к Совету Безопасности ООН было направлено шесть дел - Ирак, Румыния, КНДР, Иран, Ливия и Сирия [5]. Тем самым выявляется не отсутствие процедур как таковых, а их ограниченная предсказуемость и высокая зависимость от институционального усмотрения [8].

Этот вывод корреспондирует с более общими работами UNIDIR по соблюдению и обеспечению выполнения в режимах

ОМУ. В частности, Т. Дунворс и С. Вундерлих, Н. Мюллер, Ю. Якоб показывают, что механизмы соблюдения и принуждения в WMD-режимы в целом функционируют не автоматически, а в зависимости от политической воли государств и уровня единства участников режима [10]; при этом для ядерного режима специально отмечается, что правоприменение остается его уязвимым звеном, несмотря на относительно развитую систему проверки. Настоящее исследование не противоречит этим выводам, но конкретизирует их применительно к гарантиям: слабость правоприменения объясняется не только внешней политизацией, но и внутренней многоступенчатостью самого процесса - от инспекционных данных к заключению о гарантиях, от заключения о гарантиях к правовой квалификации, и далее к санкционной реакции вне рамок собственно технической верификации [9].

Четвертым результатом стало установление того, что аналогичная проблема наблюдается и в деятельности других институтов международного ядерного контроля, прежде всего в рамках ДВЗЯИ/КТБТО. По официальным данным КТБТО, более 90% из 337 объектов Международной системы мониторинга уже функционируют, а сама система продемонстрировала эффективность, зафиксировав все заявленные ядерные испытания КНДР. Вместе с тем инспекция на месте - наиболее чувствительный элемент верификации - может быть инициирована только после вступления ДВЗЯИ в силу [11]. Следовательно, даже при высокой технической готовности контрольный механизм остается юридически неполным. В этом аспекте наши результаты согласуются с работой Л. Бандарра и соавт., где показано, что в кризисных условиях разрыв преемственности знаний подрывает надежность гарантий [6]; однако данное исследование идет дальше и показывает, что ограничение может носить не только кризисно-практический, но и собственно договорно-правовой характер.

Таблица 1. Основные результаты исследования и практические предложения

Выявленная проблема	Фактическое проявление	Правовое значение	Практическое предложение
Асимметрия верификации	Разная глубина выводы о гарантиях в зависимости от CSA/AP/SQP	Неравенство режимов проверки	Расширение практики присоединения к Дополнительному протоколу; дальнейшее ограничение применения первоначальных SQP
Неполная определенность несоответствие	Отсутствие универсального определения и высокий уровень усмотрения	Политизация квалификации нарушений	Разработка согласованных критериев существенного нарушения в рамках практики Совета управляющих
Внешний характер санкций	Реакция на нарушение зависит от Совета управляющих и СБ ООН	Ослабление предсказуемости правоприменение	Формализация последовательности следовать за мерами после установления несоответствие
Неполная операциональность иных режимов	В КТБТО OSI возможна только после вступления ДВЗЯИ в силу	Разрыв между технической готовностью и юридическим действием	Поддержка механизмов, ускоряющих переход от подготовительная проверка к полностью работоспособной проверке

Источник: составлено автором на основе [2–11].

Научная новизна исследования состоит в том, что международный ядерный контроль рассматривается не как совокупность отдельных технических процедур, а как единая правоприменительная цепочка, в которой наибольший дефицит эффективности возникает именно на этапе перехода от верификационного результата к юридически обязательному последствию. Практическая применимость полученных результатов заключается в возможности использовать их при совершенствовании договорных моделей гарантии, при выработке рекомендаций для органов международного контроля и при подготовке предложений по сближению технической и санкционной стадий режима нераспространения. Ограничение исследования связано с его доктринальным характером: работа основана на официальных документах и опубликованных исследованиях и не включает интервью с инспекторами, внутренние материалы международных организаций и количественную оценку сравнительной результативности санкций. Перспективными направлениями дальнейших исследований являются: сравнительный анализ практики передачи дел о несоответствии в Совет Безопасности ООН; разработка критериев «существенного нарушения» в закон о гарантиях; а также изучение того, как цифровой мониторинг и новые аналитические технологии могут быть встроены в более определенную юридическую модель международного реагирования [11].

Заключение. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что основная проблема международного ядерного контроля заключается не в отсутствии институтов верификации, а в неполной юридической связанности между стадией проверки, стадией квалификации нарушения и стадией санкционного реагирования. Система гарантий МАГАТЭ остается центральным элементом режима нераспространения, однако ее практическая результативность зависит от объема обязательств, принятых конкретным государством по своему соглашению о гарантиях, а также от наличия дополнительных инструментов доступа и проверки. Именно поэтому международный контроль сохраняет асимметричный характер: технические возможности проверки существуют, но их юридическая глубина неодинакова.

Результаты исследования подтверждают, что наиболее уязвимым звеном системы остается правоприменение после выявления проблемы соблюдения. Верификационные механизмы способны формировать выводы и фиксировать обстоятельства, значимые для оценки поведения государства, однако переход от выводов о гарантиях к международно-правовым последствиям зависит от институционального усмотрения и политической воли государств и международных органов. В этом смысле международный ядерный контроль представляет собой не полностью автоматизированный правовой режим, а сложную многоуровневую систему, где техническая достоверность еще не гарантирует однозначного юридического результата. Такой вывод согласуется с более широкими исследованиями по соблюдению и обеспечению выполнения в режимах, связанных с оружием массового уничтожения.

Отдельное значение имеет вывод о том, что аналогичный разрыв между технической готовностью и юридической полнотой проявляется и в других институциональных форматах контроля. На примере КТБТО видно, что даже развитая архитектура мониторинга не устраняет ограничений, если ключевые инструменты, включая инспекцию на месте, поставлены в зависимость от вступления договора в силу. Это подтверждает общий тезис статьи: эффективная международная верификация требует не только технической оснащенности, но и завершенной, операционально применимой правовой конструкции.

Научная ценность исследования состоит в том, что международный ядерный контроль раскрывается как единая правоприменительная цепочка, а не как совокупность разрозненных процедур проверки. Практическая значимость работы заключается в возможности использовать полученные выводы для совершенствования договорных моделей гарантий, расширения применения дополнительных механизмов верификации, уточнения критериев квалификации несоответствия и разработки более последовательных процедур следовать за после выявления нарушений. Логическим направлением дальнейших исследований является сравнительный анализ практики передачи дел о несоблюдении из технических органов в политико-правовые структуры, а также изучение того, каким образом новые цифровые средства мониторинга могут быть встроены в более определенную модель международного принуждения.

Данное исследование подготовлено в рамках исследовательского проекта под номером № AP26100031 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы.

1. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Opened for signature at London, Moscow and Washington on 1 July 1968 // United Nations Treaty Series. 1970. Vol. 729. No. 10485. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20729/volume-729-i-10485-english.pdf> (дата обращения: 10.04.2026).
2. Zubair M., Radkiany R., Akram Y., Ahmed E. Nuclear safeguards: Technology, challenges, and future perspectives // *Alexandria Engineering Journal*. 2024. Vol. 108. P. 188–205. <https://doi.org/10.1016/j.aej.2024.07.055>
3. International Atomic Energy Agency. Legal Framework for IAEA Safeguards [Электронный ресурс]. Vienna: IAEA, 2013. 32 p. URL: <https://www.iaea.org/publications/10388/legal-framework-for-iaea-safeguards> (дата обращения: 10.04.2026).
4. Парамузова О.Г. Гарантии ядерного нераспространения (международно-правовые проблемы соблюдения в условиях глобализации) // Вестник С.-Петербург. ун-та. Сер. 6, Философия, политология, социология, психология, право, междунар. отношения. 2006. № 6. С. 137–149. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/garantii-yadernogo-nerasprostraneniya-mezhdunarodno-pravovye-problemy-soblyudeniya-v-usloviyah-globalizatsii-1> (дата обращения: 10.04.2026).
5. Fisher M.N., Mayhew N.C. A Review of Arbitral Mechanisms and Referrals for IAEA Safeguards Non-Compliance [Electronic resource]. Vienna Center for Disarmament and Non-Proliferation, 2022. URL: <https://vcdnp.org/wp-content/uploads/2023/05/ID-09-%E2%80%93Fisher.pdf> (дата обращения: 10.04.2026).
6. Bandarra L., Bösch S., Dürholt A. et al. Nuclear safeguards during crises: three scenarios of restricted access to nuclear interim storage facilities // *Zeitschrift für Friedens- und Konfliktforschung*. 2024. Vol. 13. P. 389–406. doi.org/10.1007/s42597-024-00126-1
7. Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization. Verification regime [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ctbto.org/our-work/verification-regime> (дата обращения: 16.04.2026).
8. International Atomic Energy Agency. The Safeguards Implementation Report for 2024 [Electronic resource]. Vienna: IAEA, 2025. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/25/06/sir-2024.pdf> (дата обращения: 10.04.2026).
9. International Atomic Energy Agency. IAEA Applied Safeguards for 190 States – IAEA Report [Electronic resource]. Vienna: IAEA, 2025. URL: <https://www.iaea.org/newscenter/news/iaea-applied-safeguards-for-190-states-iaea-report> (дата обращения: 10.04.2026).
10. Dunworth T. Compliance and Enforcement in WMD-Related Treaties [Electronic resource]. Geneva: UNIDIR, 2019. 28 p. URL: <https://unidir.org/wp-content/uploads/2023/05/compliance-wmd-treaties.pdf> (дата обращения: 10.04.2026).
11. Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization. On-site inspection [Electronic resource]. Vienna: CTBTO. URL: <https://www.ctbto.org/our-work/on-site-inspection> (дата обращения: 10.04.2026).

А.А. Мукашева, Г.Б. Телеуев, Р.А. Сеилкасымова

Университет Нархоз, Казахстан, г. Алматы,

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

МЕСТО И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА НОРМ ПО ЭКСПЛУАТАЦИИ И БЕЗОПАСНОСТИ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Масштабы последствий стихийных бедствий, выражающиеся в числе жертв и разрушений, выступают объективным индикатором уровня готовности государства противостоять природным катаклизмам. В этом контексте наблюдается активизация регионального сотрудничества стран Центральной Азии в сфере обеспечения безопасной эксплуатации гидротехнических сооружений, в особенности расположенных в бассейнах трансграничных рек. Указанные государства демонстрируют заинтересованность в формировании долгосрочного регионального организационного механизма для многостороннего взаимодействия [1].

Обусловлена такая тенденция критически важным влиянием гидротехнических сооружений на экологическую и социально-экономическую обстановку в регионе, где от их надежности напрямую зависят устойчивое развитие и безопасность населения. При этом существующий инфраструктурный парк сталкивается с системными вызовами, ключевым из которых является естественное старение, учитывая, что многие объекты были введены в эксплуатацию более четырех десятилетий назад. Данный фактор диктует необходимость реализации непрерывного мониторинга их технического состояния и проведения своевременных ремонтно-восстановительных работ. Дополнительными рисками, негативно влияющими на состояние ГТС, выступают низкий уровень квалификации обслуживающего персонала и нарушения в режимах эксплуатации. В совокупности эти обстоятельства предопределяют особую актуальность вопросов обеспечения безопасной и надежной эксплуатации гидротехнических сооружений, а также развития взаимовыгодного регионального сотрудничества в данной области.

Республика Казахстан демонстрирует последовательную приверженность решению вопросов, связанных с трансграничными водными ресурсами, в строгом соответствии с нормами международного права. Эта позиция находит практическое выражение в присоединении страны к ключевым международным соглашениям, таким как Конвенция об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте [2], Конвенция по охране и использованию трансграничных

водотоков и международных озер [3], а также Конвенция о водно-болотных угодьях [4].

В рамках взятых международных обязательств, в частности согласно Конвенции ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, Казахстан осуществляет комплекс мер, направленных на реализацию ее фундаментальных принципов. Основной задачей является принятие всех необходимых мер по предотвращению, ограничению и сокращению загрязнения вод, способного оказывать трансграничное воздействие. Параллельно с этим обеспечивается использование трансграничных вод в соответствии с принципами экологически обоснованного и рационального управления водными ресурсами, что предполагает их сохранение и охрану окружающей среды в целом.

Важным аспектом политики является обеспечение разумного и справедливого использования трансграничных вод, при котором их трансграничный характер учитывается в качестве определяющего фактора при осуществлении любой деятельности, потенциально способной оказывать трансграничное воздействие. Наконец, неотъемлемой частью сотрудничества выступает обязательство по обеспечению сохранности, а в необходимых случаях – и восстановлению связанных с трансграничными водами экосистем. Таким образом, правовая позиция Казахстана в данной сфере формируется на основе прогрессивных международных стандартов, интегрированных в национальную систему водных отношений.

Знаковым событием в сфере международного водного сотрудничества стало подписание Конвенции о правовом статусе Каспийского моря 12 августа 2018 года в Актау [5]. Данный документ, ратифицированный Казахстаном в феврале 2019 года, установил комплексный правовой режим, регулирующий права и обязательства прикаспийских государств в отношении вод, дна, недр, природных ресурсов и воздушного пространства Каспийского моря. Конвенция детализирует вопросы разграничения национальных зон и юрисдикций, определяет порядок недропользования, транзита, прокладки подводных коммуникаций, а также устанавливает правовые основы для охраны окружающей среды и биологических ресурсов. Особое значение имеют положения, касающиеся обеспечения безопасности и ликвидации чрезвычайных ситуаций, что создает правовой фундамент для многостороннего сотрудничества в этой сфере.

На национальном уровне водохозяйственный комплекс Казахстана функционирует в соответствии с четко сформулированной целью – обеспечение качественными водными ресурсами населения и всех секторов экономики при одновременном создании условий для охраны вод от истощения и загрязнения. Управление водными ресурсами организовано по бассейновому принципу, с выделением восьми речных бассейнов, семь из которых имеют трансграничный статус. Это определяет особую значимость международных договоров и соглашений, заключенных Казахстаном в области использования и охраны водных ресурсов.

Водно-ресурсный потенциал страны характеризуется значительным объемом, однако отличается структурной сложностью и зависимостью от внешних поступлений. Общие запасы пресной воды оцениваются в 429 км³, при этом основной объем формируется за счет поверхностных вод, среднегодовой ресурс которых составляет 100,5 км³. Критически важным аспектом является то, что почти половина этого объема (44,6 км³) поступает с территорий сопредельных государств, что активно обуславливает трансграничный характер управления водными ресурсами и необходимость укрепления международного сотрудничества. Подземные воды, сосредоточенные преимущественно в Балхаш-Алакольском и Ертиском бассейнах, представляют собой существенный резерв, однако их разведанные и утвержденные эксплуатационные запасы существенно меньше поверхностных. Данная ресурсная структура формирует комплексные challenges, требующие сбалансированного подхода к управлению как национальными, так и разделяемыми водными ресурсами.

Эксплуатация водохозяйственных объектов в Казахстане характеризуется значительным износом основных конструкций, что создает серьезные предпосылки для возникновения техногенных чрезвычайных ситуаций. Продолжительная эксплуатация и систематическое недофинансирование ремонтно-восстановительных работ привели к прогрессирующему разрушению сооружений и загрязнению водохранилищ. Особую актуальность эти проблемы приобретают в периоды прохождения весенних половодий и паводков, когда нагрузка на гидротехнические сооружения достигает максимальных значений [6].

Согласно данным Комитета по водным ресурсам МЭГПР РК, критическим порогом для повышения вероятности аварий плотин является возраст сооружений, превышающий 30-40 лет. Большинство гидротехнических объектов в стране уже перешагнули этот рубеж, причем многие эксплуатируются без капитального ремонта и реконструкции более четырех десятилетий. Исторически создававшиеся для нужд сельского хозяйства, эти сооружения в настоящее время часто принадлежат новым собственникам, не обладающим достаточными финансовыми ресурсами для поддержания их в технически исправном состоянии.

Финансирование мероприятий по усилению безопасности объектов покрывает лишь 10-15% от реальной потребности, при этом бюджетные средства в приоритетном порядке направляются на ремонт сооружений республиканской собственности. Чрезвычайные ситуации последних лет, включая прорыв плотины в селе Кызылагаш и размыв плотины водохранилища Кокпекты, наглядно продемонстрировали необходимость системного подхода к обеспечению безопасной эксплуатации гидротехнических сооружений.

По информации Министерства сельского хозяйства РК, в настоящее время 39 водохранилищ страны находятся в аварийном состоянии и требуют незамедлительной реконструкции. В текущем периоде завершается реконструкция шести аварийных объектов, на пяти начаты строительные работы, а по остальным ведется разработка проектно-сметной документации. Данная ситуация свидетельствует о наличии системных проблем в управлении инфраструктурой гидротехнических сооружений, требующих комплексного решения на государственном уровне.

По состоянию на 2024 год гидротехнический комплекс Республики Казахстан насчитывает свыше 13 тысяч объектов, отличающихся значительным конструктивным и функциональным разнообразием. Среди наиболее значимых объектов инфраструктуры выделяется Сергеевское водохранилище в Северо-Казахстанской области, обладающее пропускной способностью 7300 м³/с при длине гребня плотины 268 метров. Важнейшим элементом межбассейновой переброски водных ресурсов является канал имени Каныша Сатпаева, который проходит через территории Павлодарской и Карагандинской областей. Его уникальность заключается в технической возможности подъема воды из реки Ертис на высоту 418 метров при общей протяженности трассы 458 километров [7].

В региональном контексте существенную роль играют такие объекты, как Бартогайское водохранилище в Алматинской области с полезным объемом 320 млн м³, характеризующееся специфическим режимом работы сбросных сооружений, обеспечивающих рассеивание энергии потока на расстоянии 60-100 метров. Кызылкумский магистральный канал, предназначенный для орошения рисовых систем, демонстрирует пропускную способность 200 м³/с и обеспечивает водными ресурсами 74,7 тысяч гектаров поливных земель. Историческую ценность представляет Досан-Карабасское водохранилище, введенное в эксплуатацию в 1929 году и первоначально обеспечивавшее водой 404 гектара орошаемых земель.

Вместе с тем значительное количество гидротехнических сооружений требует повышенного внимания с точки зрения безопасности. К числу объектов, представляющих потенциальную угрозу для населения, относятся Астанинское, Селетинское, Капшагайское, Актюбинское, Каргалинское, Саздинское, Уйденское, Кандысуское, Чарское, Егинское, Каракольское и другие водохранилища. Наличие столь обширного перечня проблемных объектов свидетельствует о необходимости системного подхода к оценке их технического состояния и разработке комплексных мер по обеспечению безопасности.

Сергеевское водохранилище в Северо-Казахстанской области представляет собой уникальный гидротехнический комплекс с проектной пропускной способностью 7300 м³/с. Конструктивной особенностью сооружения является система автоматического сброса паводковых вод через гребень плотины при достижении критических отметок. Длина гребня составляет 268 метров. В меженный период водосброс осуществляется через две турбины и холостной водосброс в реку Есиль. Эксплуатационная эффективность водохранилища была подтверждена в паводковый период 2024 года, когда через сооружение прошло более 8 млрд м³ воды при сбросе 7,8 млрд м³.

Канал имени Каныша Сатпаева признан выдающимся достижением гидротехнического строительства международного уровня. Трасса канала протяженностью 458 км, пересекающая территории Павлодарской и Карагандинской областей, оснащена уникальной системой подъема воды из реки Ертис на высоту 418 метров. Проект, разработанный под руководством академика Каныша Сатпаева, отмечен престижными наградами на международных выставках во Франкфурте, Женеве и Париже за инновационные технические решения и качество строительства.

Бартогайское водохранилище в Алматинской области демонстрирует уникальные параметры работы сбросных сооружений, обеспечивающих рассеивание потока с высоты 60 метров на расстоянии 60-100 метров. Введенный в эксплуатацию в 1983 году гидроузел обладает полным объемом 320 млн м³ и пропускной способностью 282 м³/с. Водохранилище играет ключевую роль в водообеспечении орошаемых земель Енбекшиказахского и Талгарского районов общей площадью 48 636 гектаров.

Кызылкумский магистральный канал является крупнейшим в Казахстане гидромелиоративным объектом с пропускной способностью 200 м³/с. Построенный в 1969 году канал протяженностью 106,1 км осуществляет транспортировку воды из Шардаринского водохранилища для орошения 74,7 тыс. гектаров земель в Арысе, Отырарском и Шардаринском районах. Помимо рисовых систем, водные ресурсы канала используются для полива хлопчатника, люцерны и садовых насаждений.

Досан-Карабасское водохранилище, введенное в эксплуатацию в 1929 году, представляет историческую ценность как первый гидротехнический объект в системе «Казводхоз». Сооружение Туркестанского филиала предназначено для водообеспечения 404 гектаров орошаемых земель населенного пункта Бестогай. При полном объеме 6,2 млн м³ текущее заполнение водохранилища составляет 5,35 млн м³, что соответствует 86% от проектной мощности.

Конституция РК гласит, что земля и ее недра, воды, растительный и животный мир, другие природные ресурсы находятся в государственной собственности. Государство ставит целью охрану окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека [8].

Правовое регулирование отношений в области эксплуатации и обеспечения безопасности гидротехнических сооружений в Республике Казахстан занимает комплексное положение в системе национального законодательства, находясь на стыке водного, экологического, земельного и административного права. Центральным системообразующим актом в данной сфере выступает Водный кодекс Республики Казахстан [9], который закладывает фундаментальные основы и принципы.

Первичное местонахождение соответствующих норм определяется через понятийный аппарат. Ключевым для понимания правовой природы является то, что безопасность гидротехнического сооружения трактуется как свойство ГТС, позволяющее обеспечивать защиту жизни, здоровья и имущества граждан, окружающей среды от вредного воздействия вод. Данные дефиниции выводят регулирование за узкоотраслевые рамки, придавая ему публично-правовой, охранительный характер, поскольку первоочередной целью обозначается защита интересов личности, общества и государства [9].

Проведенный анализ позволяет констатировать, что правовое регулирование безопасности гидротехнических сооружений в Республике Казахстан представляет собой сложную многоуровневую систему, интегрированную в национальное и международное правовое поле. Сформированная нормативная база охватывает весь жизненный цикл гидротехнических сооружений – от проектирования и строительства до эксплуатации, реконструкции и ликвидации. Ключевой особенностью правового режима является его комплексный характер, сочетающий положения водного, экологического, земельного и административного законодательства с акцентом на публично-правовые методы регулирования, что обусловлено высокой значимостью объектов для обеспечения национальной безопасности.

Международно-правовые обязательства Казахстана в сфере трансграничного водопользования и экологической безопасности создают важные ориентиры для развития национального законодательства. Присоединение к ключевым международным конвенциям и подписание Конвенции о правовом статусе Каспийского моря демонстрируют стремление государства к гармонизации своих нормативных подходов с мировыми стандартами.

Список литературы.

1. Петраков И. А. О необходимости совершенствования законодательства Республики Казахстан по вопросу безопасности плотин // География и водные ресурсы. 2015. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-neobhodimosti-sovershenstvovaniya-zakonodatelstva-respubliki-kazahstan-po-voprosu-bezopasnosti-plotin> (дата обращения: 05.11.2025).
2. Конвенция об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте. Принята 25 февраля 1991 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/env_assessment.shtml?ysclid=mhnrxd4v8y123723281
3. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Принята 17 марта 1992 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercourses_lakes.shtml?ysclid=mhnrz0ezmd17469730
4. Конвенция о водно-болотных угодьях, имеющих международное значение, главным образом, в качестве местобитаний водоплавающих птиц. Принята 2 февраля 1971 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/waterfowl.shtml?ysclid=mhnrzuvn33747115315
5. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря // <http://www.kremlin.ru/supplement/5328>
6. Информационно-аналитический обзор к парламентским слушаниям на тему: «Водная безопасность Казахстана: состояние, проблемы и рекомендации». Нур-Султан, 2019. URL: <https://senate.parlam.kz/storage/536c3d72c4494ae687e43510c22c78f1.pdf> (дата обращения: 06.11.2025).
7. TOP-5: уникальные гидротехнические сооружения Казахстана // <https://www.gov.kz/memleket/entities/water/press/news/details/772556?lang=ru>

8. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.) //

9. Кодекс Республики Казахстан от 9 апреля 2025 года № 178-VIII «Водный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.09.2025 г.) //

Д.Ж. Сулейменов

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,
E-mail: daastan88@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕ ОРНАЛАСУДА АШЫҚТЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің қазіргі жағдайы, даму ерекшеліктері және негізгі мәселелері қарастырылады. Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі кадрлық резервті қалыптастыру, мемлекеттік аппараттың тиімділігін арттыру, құқықтық базаны жетілдіру және мемлекеттік қызметшілердің кәсіби деңгейін көтеру сияқты маңызды аспектілер талқыланады. Мемлекеттік қызметті реформалау арқылы еліміздегі мемлекеттік басқару жүйесінің сапасын жақсарту, халықтың мемлекеттік қызметке деген сенімін арттыру, сондай-ақ, мемлекеттің экономикалық және саяси тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсат етіледі. Мақалада кадрлық саясаттың маңыздылығы, мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік қорғалу мәселелері және олардың кәсібилігін дамыту жолдары жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, мемлекеттік қызмет саласындағы жаңа технологияларды енгізу мен инновациялық тәсілдерді пайдалану қажеттілігі де атап өтіледі. Қорытындылай келе, мемлекеттік қызмет жүйесінің дамуы мен сапасын арттыру елдің ұзақ мерзімді тұрақтылығы мен дамуындағы маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Жасалған ұсыныстар мен жүргізілген талдаулар негізінде мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыруға бағытталған нақты шаралар көрсетілген.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет, кадрлық резерв, құқықтық негіздер, кәсібилік, реформалар, әлеуметтік қорғау, тиімділік, инновациялар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются текущая ситуация, особенности развития и основные проблемы государственной службы в Республике Казахстан. Обсуждаются такие важные аспекты, как формирование кадрового резерва в системе государственной службы, повышение эффективности государственного аппарата, совершенствование правовой базы и повышение профессионального уровня государственных служащих. Реформирование государственной службы направлено на улучшение качества системы государственного управления в стране, укрепление доверия населения к государственной службе, а также обеспечение экономической и политической стабильности государства. В статье подробно рассматривается значимость кадровой политики, вопросы социальной защиты государственных служащих и пути их профессионального развития. Кроме того, подчеркивается необходимость внедрения новых технологий и использования инновационных подходов в сфере государственной службы. В заключение отмечается, что развитие и повышение качества системы государственной службы рассматриваются как один из ключевых факторов долгосрочной стабильности и развития страны. На основе сделанных предложений и проведенного анализа представлены конкретные меры, направленные на повышение эффективности государственной службы.

Ключевые слова: государственная служба, кадровый резерв, правовые основы, профессионализм, реформы, социальная защита, эффективность, инновации.

Annotation This article examines the current state, development features, and main issues of the civil service in the Republic of Kazakhstan. Key aspects such as the formation of a personnel reserve within the civil service system, improving the efficiency of the government apparatus, refining the legal framework, and enhancing the professional skills of civil servants are discussed. Civil service reform is aimed at improving the quality of the national governance system, strengthening public trust in the civil service, and ensuring the state's economic and political stability.

The article explores the importance of personnel policy, issues related to the social protection of civil servants, and the paths to their professional development. Furthermore, it highlights the necessity of introducing new technologies and utilizing innovative approaches within the civil service sector. In conclusion, the development and improvement of the civil service system are considered key factors in the country's long-term stability and growth. Based on the proposals and analysis provided, specific measures to increase the efficiency of the civil service are outlined.

Keywords: civil service, personnel reserve, legal foundations, professionalism, reforms, social protection, efficiency, innovations.

Қазіргі таңда мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен сапасы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі факторы болып табылады. Мемлекеттік басқару жүйесінің негізін мемлекеттік қызметшілер құрайды. Сондықтан мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесін зерттеу және жетілдіру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесі дегеніміз – мемлекеттік қызметшілердің құқықтарын, міндеттерін, жауапкершілігін, әлеуметтік кепілдіктерін және шектеулерін қамтитын құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады. Бұл құқықтық мәртебе мемлекеттік қызметтің ерекшеліктерін, қызметшілердің кәсіби қызметінің сипатын және қоғам алдындағы жауапкершілігін ескере отырып анықталады.

Егемен Қазақстан үшін мемлекеттік аппараттың өзгеріп отырған мемлекеттік функцияларды ескере отырып, қоғам қажеттіліктеріне сәйкес бейімделу қабілеті барған сайын өзекті болуда. Мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру халық пен мемлекет мүддесіне қызмет етіп қана қоймай, сонымен бірге мемлекеттік органдар мен мемлекеттік қызметшілердің қызметін ашықтық пен реттеуді қамтамасыз етуге, қоғамда мемлекеттік қызметтің оң бейнесін қалыптастыруға бағытталуы керек. 1998 жылы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару жоғары мектебі және Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру институты негізінде Қазақстан

Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік қызмет академиясы құрылды.

Қазіргі таңда Қазақстанда мемлекеттік қызметшілер саяси, бюрократиялық, экономикалық, идеологиялық және әскери элиталардан тұратын билік элитасына жатады. Демек, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілері – бұл тек қана мемлекеттік билікті өз қолына шоғырландырып қана қоймай, бүкіл жүйенің даму стратегиясын анықтауға жауапты қоғамның ерекше бір тобы [1.23]. Осындай билікке ие бола отырып, әрбір шенеунік кәсібилік, құзыреттілік және қарым-қатынас мәдениеті сияқты қасиеттерді меңгеруге ұмтылуы қажет.

Қазақстанға өз кәсіби қызметінде қолданылатын білімді, іскерлікті және дағдыларды меңгерген білікті кадрлар қажет. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан-2030» халыққа Жолдауында «жаңа буын шенеунігі – бұл ұлт қызметшісі, патриоттық сезімі бар, әділ, өз ісіне берілген және кәсіби деңгейдегі маман» деп жазғаны кездейсоқ емес.

Нарықтық қатынастарға өту, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстық құбылыстармен қатар, адамдардың мінез-құлқы құқықтық және моральдық реттеуге қиындық туғызған кезде, мемлекеттік қызметшілердің рухани-адамгершілік және құқықтық тәрбиесінің ерекше маңыздылығы еш күмән туғызбайды. «Мораль мен адамгершіліктің дағдарысы, – деп атап көрсетеді ҚР ҰҒА академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор М.Т. Баймаханов, – қоғамның құқықтық саласындағы дағдарыспен толықтырылып, одан әрі тереңдей түсуде» [2].

Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесі негізінен Қазақстан Республикасының Конституциясымен, «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының заңымен және басқа да нормативтік-құқықтық актілермен реттеледі. Қазақстан Республикасының Конституциясының 33-бабы азаматтардың мемлекеттік қызметке тең дәрежеде қол жеткізу құқығын бекітеді. Осыған сәйкес, мемлекеттік қызметке қабылдау конкурсы негізінде жүзеге асырылады және оның ашықтығы мен әділеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған. Мемлекеттік қызметтің принциптері – бұл мемлекеттік органдардың құзыретін, міндеттері мен функцияларын, мемлекеттік қызметте жұмыс істейтін қызметкерлердің өкілеттіктерін жүзеге асырудың ғылыми негізделген бағыттарын айқындайтын объективті заңдылықтарды көрсететін негізгі идеялар мен тұжырымдар. Олар мемлекеттік қызмет жүйесінде пайда болатын қатынастардың маңыздылығын, заңдылығын және әлеуметтік құндылығын анықтайды. Старилов Ю.Н. атап өткендей, «Мемлекеттік қызметтің құқықтық принциптерінің болмауы оның өз ішінде кездейсоқтық, бюрократия, ретсіздік, заңсыздық, әділетсіздік және имандылықтың жоқтығы сияқты элементтердің пайда болуына әкеп соғады» [3].

Сонымен қатар, субъективті ұғым болып табылатын бұл принциптер адам (заң шығарушы) тарапынан елдегі нақты құқықтық тәжірибеге және құқықтық мәдениетке сүйене отырып, құқықтық жүйенің негізгі ережелері мен салалық заңнаманың даму деңгейін ескере отырып тұжырымдалады. Қазіргі мемлекеттік қызметтің принциптері Қазақстан Республикасының Конституциясы мен басқа да заңдарында, Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтарында, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулыларында, республиканың субъектілерінің конституциялары, жарғылары және басқа да заңнамалық және нормативтік құқықтық актілерінде бекітіледі. Олар мемлекеттік қызметшілердің практикалық әрекеттері арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңында белгіленген мемлекеттік қызмет принциптері қоғамдық қызметтің барлық басқа заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілері үшін үлгі болып табылады. Мемлекеттік қызмет бұрын да, қазір де, болашақта да мемлекеттің негізгі институттарының бірі болып қала береді. Сондықтан оны құру мен жұмыс істеудің әртүрлі аспектілерін, біздің еліміздегі дамуын, басқа елдердегі мемлекеттік қызметтің ерекшеліктерін білу осы институтпен қандай да бір дәрежеде байланысатын кең ауқымды адамдар үшін қажетті болып табылады.

Мемлекеттік қызметтің құрылуы мен оның құқықтық реттелуінің қажеттілігі мемлекеттің өз міндеттері мен функцияларының болуымен, сондай-ақ мемлекеттік органдардың кадрлық әлеуетін ұйымдастыру қажеттілігімен түсіндіріледі. Мемлекеттік қызметшілер – бұл басқарушы және басқарылатын жүйелердің институттары ішінде мемлекеттік органдар, мекемелер мен ұйымдардың әртүрлі құрылымдарындағы персонал. Дәл солардың құзыреттілігі мемлекеттік басқару мүмкіндіктерін нақты қолдану арқылы мемлекет пен қоғамда қажетті құқықтық тәртіп орнатуға ықпал етеді.

А.П. Алехин мен Ю.М. Козлов мемлекеттік қызметті кең мағынада мемлекеттік ұйымдарда, яғни мемлекеттік билік органдарында, кәсіпорындарда, мекемелерде, басқа да ұйымдарда қызметшілердің өз міндеттерін орындауы (жұмыс атқаруы) ретінде түсіндіреді. Ал тар мағынада, олардың пікірінше, мемлекеттік қызмет тек мемлекеттік органдарда қызметшілердің өз міндеттерін орындауын қамтиды [4].

Б.М. Лазарев мемлекеттік қызметті «мемлекетке қызмет ету, яғни мемлекет тапсырмасы бойынша және одан жалақы алып, мемлекеттік органдарда мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру бойынша қызмет атқару» деп анықтайды [5].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, функционалдық тұрғыдан алғанда, мемлекеттік қызмет – бұл мемлекеттік органдардың өкілді, атқарушы және сот билігі салаларындағы мемлекеттік билікті жүзеге асыруға бағытталған, заңға негізделген, қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында мемлекеттің міндеттері мен функцияларын орындауға арналған персоналдың қызметі.

Мемлекеттік қызметшілерде Қазақстан Республикасының азаматы және тұлғасы ретінде толық көлемде конституциялық құқықтары болады, сонымен қатар олардың барлық құқықтары мен бостандықтарымен қатар қоғам алдында міндеттері де бар. Мемлекеттік қызметшілердің құқықтарындағы шектеулер тек мемлекеттік қызмет туралы заңмен және олардың қызметтік өкілеттіктерін тиісті деңгейде орындауын қамтамасыз ету мақсатында ғана белгіленуі мүмкін.

Мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәртебесі белгілі бір ерекшеліктерге ие. Мемлекеттік қызметке қабылдану, оны өткеру және тоқтату үшін арнайы шарттар белгіленген. Мемлекеттік қызметші өз өкілеттіктері мен функцияларын мемлекеттік әкімшіліктің ішінде де, құқықтың сыртқы субъектілеріне қатысты да жүзеге асырады. Мемлекеттік қызметте тұрған қызметшінің құқықтық мәртебесі, мысалы, әскери қызметшінің құқықтық мәртебесінен қызметтік өкілеттіктердің сипаты, құқықтар мен міндеттердің мазмұны, құқықтық жауапкершілікке тарту механизмімен ерекшеленеді, сондай-ақ мемлекеттік қызметтің өтетін жағдайларына да байланысты. Сондықтан мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесінің ерекшеліктері белгілі бір қоғамдық-саяси немесе мемлекеттік жағдайдың объективті түрде туындауымен айқындалуы мүмкін: мысалы, төтенше жағдай немесе әскери жағдай режимін енгізу; мобилизация жариялау; арнайы заңдармен белгіленген басқа да әкімшілік-құқықтық режимдер [6].

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы мемлекеттік қызметі үнемі қозғалыстағы құқықтық материя болып табылады: ол өзгеруде, толықтырылуда, қолданыстағы мәселелерді шешудің жаңа құралдары іздестірілуде, мемлекеттік-қызметтік қатынастарды реттейтін жаңа нормативтік актілер әзірленуде. Бұл саланың болашақта елеулі өзгерістерге ұшырауы керек екенін көрсетеді.

Қазіргі заңнаманың дамуы кәсіби шенеуніктік институтын қайта жандандыру жолында екенін сенімді түрде айтуға мүмкіндік береді. Бұл институт, кәсібилікке, қабілетке, қызметшілердің саяси бейтараптылығына және қызметтік міндеттерді сапалы орындауға негізделі отырып, көптеген елдерде тұрақты мемлекеттік басқаруды қамтамасыз етеді және мемлекеттілікті сақтау мен дамытудың маңызды факторы болып табылады [7].

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы «Мемлекеттік қызмет туралы» заңында мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесі, олардың құқықтары мен міндеттері, жауапкершіліктері толық айқындалған. Заңда мемлекеттік қызметшілер екі топқа бөлінеді: саяси мемлекеттік қызметшілер және әкімшілік мемлекеттік қызметшілер. Әкімшілік мемлекеттік қызметшілер өз кезегінде корпусқа бөлініп, кәсіби құзыреттілігі мен біліктілігі бойынша ерекшеленеді.

Мемлекеттік қызметті дамытудың бастапқы кезеңіндегі негізгі мақсат – меритократия қағидатын басқару негізі ретінде енгізу болды. Бұл қағидат бойынша басшылық лауазымдарды әлеуметтік шығу тегіне немесе қаржылық мүмкіндіктеріне қарамастан, қабілеті мен біліктілігі жоғары азаматтар иеленуі тиіс. Осы мақсат «азаматтардың мемлекеттік қызметке тең қол жеткізуі» деген маңызды конституциялық қағидамен тығыз байланысты.

Мемлекеттік қызмет туралы заңнамаға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес, мемлекеттік қызметке конкурс арқылы қабылдау жүйесі сақтала отырып, әкімшілік мемлекеттік қызметшінің әкімшілік мемлекеттік лауазымды ауыстыру тәртібімен атқаруы мүмкін болады, яғни азаматтық мемлекеттік қызмет позициялық-кадрлық модельге көшті. Ауыстыру тек мемлекеттік қызметшінің бос тұрған лауазымға қойылатын біліктілік талаптарына сәйкес келуі және оның келісімімен, сондай-ақ әкімшілік мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті органның немесе оның аумақтық бөлімшелерінің келісімімен ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, саяси мемлекеттік қызметшілерге, Парламент және мәслихат депутаттарына конкурстан тыс іріктеуге рұқсат етіледі.

Қазақстандық мемлекеттік қызмет моделінде мемлекеттік қызметшілердің біліктілік даярлығына (білім деңгейі, біліктілікті арттыру) ерекше көңіл бөлінеді. Осыған байланысты мемлекеттік қызмет бойынша жаңа құжаттар пакетін енгізу мемлекеттік қызметшілердің кәсіби өсуімен айналысуына мотивация болмақ, сондай-ақ мемлекеттік органдардың персоналды дамыту мәселелері бойынша қызметін жетілдіру (мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру мүмкіндіктерін іздеу, ерекше көзге түскендерді ынталандыру) үшін алғышарттар жасайды [8].

Қазіргі уақытта, әсіресе өтпелі кезең жағдайында, кадрлық резервті қалыптастыру қажеттілігі айтарлықтай артып отыр, себебі мемлекеттік қызмет жаңа кадрларды, қазіргі заман талабына сай ойлайтын, бұрынғы басқару мәдениеті мен идеологиясының ауыртпалығынсыз адамдарды қабылдауды қажет етеді. Кадрларды жоспарлау – заманауи менеджменттің негіздерінің бірі және кез келген ұйымның болашағының кепілі. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік қызметі үшін бұл – реформалардың және сапалы жаңарудың болашағы. Ізбасарларды дайындау – бұл жоғары басшылықтың, кадрлық қызмет мамандарының және мемлекеттік органдардың құрылымдық бөлімшелері басшыларының тұрақты назарын талап ететін күрделі, көпсатылы процесс.

Мемлекеттік органдардың бұл процесті тиімді басқарып отыр деп айту қиын, көптеген органдар әлі күнге дейін бұл мәселені жекелеген лауазымның босау сәтінде жедел түрде шешеді. Кадрлар резерві мемлекеттік қызметтің тұрақтылығының, кәсібилікті арттырудың және іскерлік белсенділікті жоғарылатудың кепілі болуы тиіс.

Заңға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар мемлекеттік қызметшілердің құқықтық және әлеуметтік қорғалуын күшейтті. Бұрынғы ережелерден айырмашылығы, мемлекеттік орган қайта ұйымдастырылған немесе таратылған жағдайда барлық қызметкерлер, еңбек өтіліне қарамастан, жұмыспен қамтамасыз етіледі. Сондай-ақ, Мемлекет басшысының Жарлығымен арнайы тексерудің нәтижелерін алғанға дейінгі міндетін атқару кезеңі мемлекеттік қызмет өтіліне енгізілетін болады, бұл өз кезегінде қызметкердің жалақы деңгейіне әсер етеді. Бұған қоса, әкімшілік мемлекеттік қызметшіні ауыстыру немесе саяси қызметші ретінде басқа лауазымға тағайындау кезінде, егер олар бұрынғы жұмыс орнында демалысын пайдаланбаған болса, онда оларға жаңа жұмыс орнында Еңбек заңнамасында көзделген мерзім аяқталғанға дейін демалыс берілуі мүмкін [9].

Бүгінде Қазақстанда мемлекеттік қызмет реформасы жалғасуда. Қазақстан қоғамының демократияға және жаңа әлеуметтік құндылықтарға көшуі бірқатар перспективалық басым міндеттерді алға қойып отыр, оларды шешу тек кәсіби мемлекеттік қызметшілер корпусының болуы жағдайында мүмкін болады.

Қорытынды. Мемлекеттік қызметтің тиімділігі мен сапасын арттыру қазіргі замандағы кез келген мемлекеттің дамуындағы маңызды міндеттердің бірі болып саналады. Мемлекеттік қызметші – бұл тек заңды орындаушы ғана емес, сонымен бірге қоғамдық тәртіпті сақтаушы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаушы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясаттарын іске асырушы тұлға. Сондықтан мемлекеттік қызметті жаңғырту, оның заңнамалық негіздерін жетілдіру, кадрларды кәсіби тұрғыдан дайындау мен қайта даярлау, мемлекеттік басқару жүйесінде жаңа технологияларды енгізу мәселелері әрдайым өзекті болып қала береді.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан-2030» стратегиялық даму жоспарында мемлекеттік қызметтің сапасын арттыруды ерекше атап өткен болатын. Ол мемлекеттік қызметшілерді патриоттық рухта тәрбиелеу, олардың біліктілігін үздіксіз арттыру және қоғамдық жауапкершілігін нығайту қажеттілігін көрсеткен. Осы мақсатта Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметті реформалау бойынша көптеген жұмыстар атқарылып келеді. Бұл реформалар мемлекеттік қызметке деген сенімді арттыруға, оның қоғам алдындағы беделін көтеруге бағытталған. Қазақстандық мемлекеттік қызметтің ерекшеліктерінің бірі – кадрлық резервті қалыптастыру мен дамытуға ерекше назар аудару. Мемлекеттік қызметте жаңашыл көзқарасқа ие, заман талабына сай ойлай білетін жас мамандарды тарту арқылы кадрлық резервтің сапасын жақсарту елдің мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірудің маңызды қадамы болып табылады. Мемлекеттік қызметке қабілетті, білімді, іскер мамандардың келуі – мемлекеттік аппараттың тиімді жұмыс істеуінің кепілі. Бұл ретте, кадрлық резервтің дайындық деңгейін арттыру, оларға қажетті жағдай жасау, мемлекеттік қызметтегі кәсіби стандарттарды нығайту қажет. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік және құқықтық қорғалуы үлкен маңызға ие. Мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәртебесін, олардың әлеуметтік кепілдіктерін заң жүзінде қамтамасыз ету – олардың кәсіби деңгейін арттыруға, қоғамдық мәселелерге жауапкершілікпен қарауға ықпал етеді. Бұл шаралар мемлекеттік қызметшілердің өз міндеттерін жоғары деңгейде атқаруына, қоғам алдындағы беделін нығайтуға септігін тигізеді. Қазақстанда жүргізіліп жатқан мемлекеттік қызмет реформалары елдің демократиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік қызметтің сапасын арттыру, оның құқықтық негіздерін нығайту, мемлекеттік аппараттың ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз ету – бұл тек мемлекеттік қызметтің ішкі міндеті ғана емес, сонымен бірге қоғамның сенімін арттырудың негізгі жолы. Қазақстанның саяси және экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік қызметтің кәсібилігін үнемі жетілдіріп отыру қажет.

Қорытындылай келе, мемлекеттік қызметтің тиімділігі мен сапасын арттыру мемлекеттің тұрақтылығы мен халықтың

әл-ауқатын жақсартудың басты шарты болып табылады. Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігі мен кәсібилігін арттыру, кадрлық резервті нығайту, заңнамалық негіздерді жетілдіру, сондай-ақ олардың әлеуметтік қорғалу деңгейін арттыру мәселелері маңызды болып қала береді. Бұл бағытта үкімет пен қоғамның бірлескен күш-жігері арқасында Қазақстан тиімді, кәсіби және заманауи мемлекеттік басқару жүйесін құру жолында үлкен жетістіктерге жетеді деп сенім білдіруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Алматы, 1997 г., с. 159.
2. Баймаханов М.Т. и др. Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода. Алматы: «Жеті Жарғы», 1995 г., с. 32-33
3. Старилов Ю.Н. Государственная служба. - Воронеж, 2006. - С. 78.
4. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право. - М., 2006. - С. 138.
5. Лазарев Б.М. Государственная служба. - М., 2003. - С. 5-6.
6. Байменов А.М. Мемлекеттік қызмет: халықаралық тәжірибе және Қазақстанның үлгісі. – Астана: Фолиант, 2017. – 320 б.
7. Бельский К.С. О концепции реформы государственной службы в России// Государство и право, 2020 г., № 4, с. 24-32.
8. Турисбек А. Правовой статус государственных служащих Республики Казахстан. Международный опыт // Юрист, 2003 г., № 10, с. 43.
9. Таранов А.А. Государственная служба: моделирование и вопросы законодательного обеспечения // Справочник государственного служащего. Юридические консультации, Алматы, 2004 г., № 2, с. 29

Г.М. Байназарова

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

**ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАК УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ
СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИИ**

Аннотация. В статье рассматривается формирование корпоративной культуры как важнейшее условие успешной реализации стратегии организации. Анализируется влияние ценностей, норм поведения и внутренних коммуникаций на достижение стратегических целей. Показано, что корпоративная культура обеспечивает согласованность действий сотрудников, повышает уровень вовлеченности персонала и способствует эффективному внедрению стратегических изменений. Особое внимание уделяется роли лидерства и управленческих механизмов в процессе формирования устойчивой корпоративной культуры.

Ключевые слова: корпоративная культура, стратегия организации, управление персоналом, организационное развитие, ценности, лидерство, стратегическое управление.

Аңдатпа. Мақалада ұйым стратегиясын іске асырудың маңызды шарты ретінде корпоративтік мәдениетті қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Құндылықтардың, мінез-құлық нормаларының және ішкі коммуникациялардың стратегиялық мақсаттарға қол жеткізудегі әсері талданады. Корпоративтік мәдениет қызметкерлердің іс-әрекеттерінің үйлесімділігін қамтамасыз етіп, персоналдың қатысу деңгейін арттырып, стратегиялық өзгерістерді тиімді енгізуге ықпал ететіні көрсетіледі. Лидерлік пен басқару тетіктерінің корпоративтік мәдениетті қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: корпоративтік мәдениет, ұйым стратегиясы, персоналды басқару, ұйымдық даму, құндылықтар, көшбасшылық, стратегиялық басқару

Abstract. The article examines the formation of corporate culture as a key condition for the successful implementation of an organization's strategy. It analyzes the impact of values, behavioral norms, and internal communication on achieving strategic goals. It is shown that corporate culture ensures coordination of employee actions, increases staff engagement, and facilitates the effective implementation of strategic changes. Special attention is given to the role of leadership and management mechanisms in building a sustainable corporate culture.

Keywords: corporate culture, organizational strategy, human resource management, organizational development, values, leadership, strategic management

Введение. В современных условиях развития экономики организации функционируют в высококонкурентной и постоянно изменяющейся среде, характеризующейся ускорением технологических изменений, глобализацией рынков и ростом требований к эффективности управления. В таких условиях стратегическое управление становится ключевым инструментом обеспечения устойчивого развития организаций и их конкурентоспособности.

Однако успешная реализация стратегии организации зависит не только от качества стратегического планирования, но и от внутренних факторов, определяющих поведение сотрудников и характер взаимодействия внутри организации. Одним из таких факторов является корпоративная культура, которая формирует систему ценностей, норм поведения, традиций и моделей взаимодействия, влияющих на все управленческие процессы.

Корпоративная культура выступает своеобразным «невидимым каркасом» организации, который определяет, насколько эффективно сотрудники воспринимают и реализуют стратегические цели. Даже при наличии хорошо разработанной стратегии ее реализация может быть затруднена, если ценности и установки персонала не соответствуют стратегическим приоритетам компании. В то же время сильная и согласованная корпоративная культура способствует повышению

вовлеченности сотрудников, улучшению коммуникаций и формированию единого понимания целей организации.

Особую актуальность данная тема приобретает в условиях постоянных организационных изменений, цифровой трансформации и внедрения инновационных управленческих практик. В таких условиях корпоративная культура становится важным инструментом адаптации организации к изменениям внешней среды, обеспечивая устойчивость и гибкость внутренней системы управления.

Современные исследования в области менеджмента подчеркивают, что корпоративная культура оказывает непосредственное влияние на эффективность стратегического управления. Она определяет степень готовности сотрудников к изменениям, уровень их мотивации, а также способность организации внедрять новые управленческие решения. В связи с этим формирование корпоративной культуры, поддерживающей стратегические цели, рассматривается как один из ключевых факторов успеха организации.

Несмотря на значительное количество научных работ, посвященных стратегическому управлению и корпоративной культуре, вопросы их взаимосвязи и практической реализации остаются недостаточно изученными. В частности, требует дальнейшего анализа роль корпоративной культуры в процессе внедрения стратегических изменений и обеспечении долгосрочной устойчивости организации.

Таким образом, исследование формирования корпоративной культуры как условия реализации стратегии организации является актуальным и имеет важное теоретическое и практическое значение для современного менеджмента.

Обзор литературы. Вопросы корпоративной культуры и её влияния на реализацию стратегии организации занимают важное место в современной теории менеджмента и организационного развития. Теоретические основы данного направления были заложены в работах зарубежных и отечественных исследователей, рассматривающих организацию как социальную систему, в которой поведение сотрудников определяется не только формальными правилами, но и неформальными нормами и ценностями.

Одним из основоположников исследования корпоративной культуры считается Эдгар Шейн, который определял корпоративную культуру как систему базовых предположений, ценностей и артефактов, формирующих поведение членов организации. Согласно его подходу, культура является глубинным уровнем организации и оказывает существенное влияние на принятие решений, стиль управления и организационную эффективность.

Большой вклад в развитие концепции внесли также Т. Питерс и Р. Уотерман, которые в своих исследованиях показали, что успешные компании отличаются сильной корпоративной культурой, ориентированной на клиента, качество и инновации. Их работы подтвердили, что культурные факторы могут играть не меньшую роль, чем экономические и структурные элементы управления.

В современной научной литературе корпоративная культура рассматривается как стратегический ресурс организации. Исследователи подчеркивают, что она влияет на способность организации адаптироваться к изменениям внешней среды, внедрять инновации и обеспечивать устойчивое развитие. В рамках стратегического менеджмента культура рассматривается как механизм, обеспечивающий согласование целей организации и поведения сотрудников.

Отдельное внимание в исследованиях уделяется взаимосвязи корпоративной культуры и стратегического управления. Отмечается, что эффективная реализация стратегии невозможна без формирования соответствующей культурной среды, поддерживающей стратегические приоритеты. Несовпадение между стратегией и культурой организации часто приводит к сопротивлению изменениям и снижению эффективности управления.

Также в литературе рассматриваются различные типологии корпоративной культуры (например, клановая, адхократическая, рыночная и иерархическая модели), каждая из которых по-разному влияет на процессы стратегического управления. Исследователи отмечают, что выбор модели культуры должен соответствовать стратегическим целям организации.

В отечественных исследованиях акцент делается на роли корпоративной культуры в повышении эффективности управления персоналом, формировании мотивации и развитии организационной лояльности. Подчеркивается, что в условиях трансформации экономики и цифровизации корпоративная культура становится важным фактором конкурентоспособности.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что корпоративная культура является ключевым элементом системы стратегического управления организацией. Однако остаются недостаточно изученными механизмы её целенаправленного формирования и практической интеграции в процесс реализации стратегии, что обуславливает актуальность дальнейших исследований.

Методология исследования. Методологическая основа исследования по теме «Формирование корпоративной культуры как условие реализации стратегии организации» базируется на системном и поведенческом подходах, позволяющих рассматривать организацию как сложную социально-экономическую систему, в которой стратегические цели реализуются через поведение и взаимодействие сотрудников.

Системный подход обеспечивает рассмотрение корпоративной культуры как целостного явления, включающего взаимосвязанные элементы: ценности, нормы поведения, традиции, коммуникационные модели и стиль управления. В рамках данного подхода корпоративная культура анализируется как внутренний механизм, обеспечивающий согласованность стратегических целей и практической деятельности организации.

Поведенческий подход позволяет исследовать влияние корпоративной культуры на действия сотрудников, уровень их мотивации, вовлеченности и готовности к реализации стратегических изменений. Особое внимание уделяется тому, как ценностные установки и нормы поведения формируют отношение персонала к стратегии организации.

Дополнительно используется компетентностный подход, который рассматривает корпоративную культуру как среду формирования и развития профессиональных и управленческих компетенций персонала, необходимых для успешной реализации стратегии организации.

Методологически исследование направлено на выявление закономерностей влияния корпоративной культуры на процесс стратегического управления и определение её роли как ключевого фактора успешной реализации организационной стратегии.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает комплексный анализ исследуемой проблемы и позволяет сформировать научно обоснованные выводы о значении корпоративной культуры в системе стратегического управления организацией.

Обсуждение. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что корпоративная культура является одним из ключевых факторов, определяющих успешность реализации стратегии организации. Несмотря на наличие формально разработанных стратегических планов, их практическое воплощение во многом зависит от того, насколько ценности, нормы

поведения и управленческие практики внутри организации соответствуют стратегическим целям.

Одним из важных результатов обсуждения является подтверждение тесной взаимосвязи между уровнем развития корпоративной культуры и эффективностью стратегического управления. В организациях с сильной, устойчивой культурой сотрудники демонстрируют более высокий уровень вовлеченности, ответственности и ориентации на результат, что способствует более эффективной реализации стратегических инициатив. Напротив, в организациях со слабой или фрагментированной культурой наблюдается низкая согласованность действий, сопротивление изменениям и снижение общей эффективности управления.

Особое значение имеет роль корпоративной культуры в процессе стратегических изменений. Реализация новой стратегии практически всегда сопровождается трансформацией организационных процессов, структуры и методов управления. В таких условиях именно культура определяет степень готовности персонала к изменениям, уровень принятия новых ценностей и норм поведения. Если стратегические изменения противоречат существующей культуре, возникает сопротивление, которое может существенно замедлить или даже заблокировать процесс реализации стратегии.

Важным аспектом является влияние лидерства на формирование корпоративной культуры. Руководители организации выступают основными носителями и трансляторами культурных ценностей. Их поведение, стиль управления и коммуникации напрямую формируют культурную среду, которая либо поддерживает, либо препятствует реализации стратегии. Эффективное лидерство способствует формированию единого стратегического видения и укреплению организационной идентичности.

Также следует отметить, что корпоративная культура оказывает значительное влияние на мотивацию персонала и качество внутренних коммуникаций. Чётко сформированные ценности и нормы поведения способствуют снижению конфликтности, повышению доверия между сотрудниками и улучшению координации внутри организации. Это, в свою очередь, повышает скорость и качество реализации стратегических решений.

Также следует отметить, что корпоративная культура оказывает существенное влияние на процессы принятия управленческих решений. В организациях с развитой культурой доверия и открытости решения принимаются быстрее и с меньшим уровнем конфликтности. Напротив, в организациях с авторитарным стилем управления наблюдается ограниченный обмен информацией, что снижает качество стратегических решений и замедляет их реализацию.

Важным элементом обсуждения является роль корпоративной культуры в формировании инновационной активности. Организации, в которых поощряются инициативность, креативность и готовность к изменениям, обладают более высоким потенциалом к стратегическому развитию. В таких условиях сотрудники не только выполняют поставленные задачи, но и активно участвуют в совершенствовании процессов, что усиливает стратегическую гибкость организации.

Кроме того, корпоративная культура оказывает влияние на формирование организационной идентичности. Общие ценности и нормы поведения создают у сотрудников чувство принадлежности к организации, что повышает уровень лояльности и снижает текучесть кадров. Это особенно важно в условиях реализации долгосрочных стратегий, требующих стабильности человеческого капитала.

Существенным аспектом является то, что эффективность стратегии во многом зависит от степени её «культурной совместимости». Если стратегические инициативы противоречат устоявшимся ценностям и нормам поведения, организация сталкивается с латентным сопротивлением, которое может не выражаться открыто, но существенно снижает скорость и качество реализации изменений. В таких условиях формальное внедрение стратегии не гарантирует её фактическую реализацию.

Отдельного внимания заслуживает феномен субкультур внутри организации. В крупных и многопрофильных организациях могут одновременно существовать различные субкультуры подразделений, которые по-разному воспринимают стратегические цели. Это приводит к неоднородности поведения сотрудников и снижает уровень стратегической согласованности. Следовательно, задача управления заключается не только в формировании единой корпоративной культуры, но и в гармонизации существующих субкультур.

Также важно отметить, что корпоративная культура оказывает влияние на процессы организационного обучения. Организации с развитой культурой непрерывного развития и обмена знаниями демонстрируют более высокую способность к адаптации стратегии в условиях неопределённости. В таких организациях ошибки рассматриваются как источник обучения, что способствует повышению инновационного потенциала.

В условиях глобализации и цифровизации усиливается значение гибкости корпоративной культуры. Жёсткие, бюрократические модели культуры становятся менее эффективными, поскольку они ограничивают скорость принятия решений и адаптацию к изменениям внешней среды. Напротив, гибкие и адаптивные культурные модели, основанные на доверии, ответственности и горизонтальных коммуникациях, способствуют более эффективной реализации стратегии.

Дополнительно следует подчеркнуть роль внутренних коммуникаций как механизма трансляции корпоративной культуры. Эффективная коммуникационная система обеспечивает не только передачу информации о стратегических целях, но и формирование общего ценностного поля, необходимого для их реализации. Недостатки в коммуникации приводят к искажению стратегических приоритетов и снижению уровня вовлеченности персонала.

Следует также учитывать, что в современных условиях цифровой трансформации корпоративная культура претерпевает значительные изменения. Внедрение цифровых технологий, удалённых форм работы и гибких организационных структур требует формирования новой культурной модели, основанной на доверии, самоорганизации и высокой степени ответственности сотрудников.

Таким образом, расширенное обсуждение подтверждает, что корпоративная культура является ключевым стратегическим ресурсом организации. Её целенаправленное формирование позволяет не только повысить эффективность реализации стратегии, но и обеспечить долгосрочную устойчивость, адаптивность и конкурентоспособность организации в изменяющейся внешней среде.

Отдельного внимания заслуживает вопрос адаптации корпоративной культуры к условиям внешней среды. В современных условиях цифровизации, глобализации и высокой конкуренции организации вынуждены постоянно адаптироваться к изменениям. Гибкая и адаптивная корпоративная культура становится важным конкурентным преимуществом, позволяющим организации быстрее реагировать на внешние вызовы и внедрять инновации.

Таким образом, обсуждение результатов показывает, что корпоративная культура является не вспомогательным, а стратегически значимым элементом управления. Её развитие и целенаправленное формирование позволяют обеспечить согласованность стратегических целей и практической деятельности, повысить эффективность управления и обеспечить устойчивое развитие организации.

Заклучение. Проведённое исследование подтвердило, что корпоративная культура является одним из ключевых условий успешной реализации стратегии организации. Она выступает не только внутренним социально-психологическим феноменом, но и важным стратегическим ресурсом, определяющим эффективность управленческих решений и результативность организационного развития.

Установлено, что степень согласованности корпоративной культуры со стратегическими целями организации напрямую влияет на успешность их достижения. При наличии сильной и устойчивой корпоративной культуры обеспечивается единое понимание стратегических приоритетов, повышается уровень вовлеченности персонала и улучшается координация действий между подразделениями.

В ходе анализа также выявлено, что корпоративная культура играет важную роль в процессах организационных изменений. Она определяет готовность сотрудников к восприятию новых стратегических инициатив, влияет на уровень сопротивления изменениям и способствует либо ускорению, либо замедлению реализации стратегии. В этой связи формирование поддерживающей стратегии корпоративной культуры является необходимым условием эффективного управления.

Особое значение имеет роль лидерства в формировании и развитии корпоративной культуры. Руководство организации выступает основным носителем ценностей и норм, определяющих поведение сотрудников. Эффективное лидерство способствует укреплению стратегической направленности культуры и повышению её согласованности с целями организации.

Кроме того, установлено, что корпоративная культура оказывает значительное влияние на мотивацию персонала, качество внутренних коммуникаций, инновационную активность и уровень организационной лояльности. Это позволяет рассматривать её как важный фактор обеспечения долгосрочной устойчивости и конкурентоспособности организации.

Таким образом, можно сделать вывод, что формирование корпоративной культуры является неотъемлемым условием реализации стратегии организации. Её целенаправленное развитие обеспечивает согласованность целей и действий, повышает эффективность управления и способствует устойчивому развитию организации в условиях динамичной внешней среды.

Список литературы.

1. Найговзина Н.Б., Зими́на Э.В., Титкова Ю.С. Технология интегральной оценки компетенций управленческих кадров здравоохранения // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2021. – № 4. – С. 641–652.
2. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
3. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
4. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
5. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
6. European Commission. *Medical Device Regulation (MDR 2017/745)*. – Brussels, 2017
7. Манахова И.В., Белоглазов А.Д. Цифровая трансформация малого и среднего бизнеса в России: вызовы и перспективы // Российский экономический журнал. – 2023. – № 5. – С. 72–85.
8. Иноземцев В. Л. Цифровая экономика и новые формы развития общества. – М.: Наука, 201

Ж. Дулатұлы, С.С. Нуржапаров

*Жетісуський университет імені І.Жансугурова,
Республіка Казахстан, г.Талдықорған
Email: zaksylykdulatuly@gmail.com*

БАЛҚАШ КӨЛІНІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аннотация. Зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістер (жүйелік талдау, синтез, индукция және дедукция) және арнайы заң ғылыми әдістері (салыстырмалықұқықтық, формальдылогикалық, нормативтікқұқықтық талдау, құқықтық модельдеу) кешенді түрде қолданылды. Мақалада ең алдымен 2025 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа Су кодексінің Балқаш көлі бассейніне қатысты нормалары жанжақты талданады. Оның ішінде бассейндік басқару принципі, Бассейндік кеңестердің құқықтық мәртебесі және олардың шешімдерінің міндетті заңды күші қарастырылады. Сондайақ, Балқаш көлінің Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен «ерекше мемлекеттік маңызы бар су объектісі» ретінде бекітілген құқықтық мәртебесінің маңызы айқындалып, бұл мәртебенің көлді қорғаудың қатаң режимін (қалдықтарды көмуге, ағынды суларды рұқсатсыз тастауға, экологиялық сараптамасыз нысан салуға тыйым салу) белгілейтіні негізделеді. Халықаралық құқықтық деңгейде мақалада Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы трансшекаралық Іле өзенінің су ресурстарын бөлу лері қарастырылады, 2001 жылғы «Трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау туралы» келісімнің ережелері, Бірлескен комиссияның қызметі, Қорғас және Сүмбе өзендеріндегі су бөлу құрылғыларының тәжірибесі, сондайақ қазіргі уақытта әзірленіп жатқан трансшекаралық өзендерде суды бөлу жөніндегі жаңа келісім жобасының маңызы талданады. Сонымен қатар, мақалада құқықтық реттеудің кемшіліктері мен проблемалары да анықталған, оның ішінде заңнаманы орындаудың төмен деңгейі (кәсіпорындардың, мысалы «Қазақмыс» корпорациясының экологиялық талаптарды өрескел бұзу фактілері, жергілікті тұрғындардың браконьерлік әрекеттері), экологиялық сараптаманың сапасыздығы, көл деңгейінің тұрақсыздығы (соңғы 50 жылда көл ауданының 2 мың шаршы шақырымға азаюы) және олардың себептері талданады.

Түйін сөздер: Балқаш көлі, құқықтық реттеу, су қауіпсіздігі, Су кодексі, трансшекаралық су бөлу, бассейндік кеңес, экологиялық қауіпсіздік, Қытай, Іле өзені.

Аннотация. В статье в первую очередь подробно анализируются нормы нового Водного кодекса Республики Казахстан, принятого в 2025 году, применительно к бассейну озера Балхаш, включая принцип бассейнового управления,

правовой статус бассейновых советов и обязательную юридическую силу их решений. Также определяется значение правового статуса озера Балхаш как «водного объекта, имеющего особое государственное значение», утвержденного постановлением Правительства Республики Казахстан, и обосновывается, что данный статус устанавливает строгий режим охраны озера (запрет на захоронение отходов, несанкционированный сброс сточных вод, строительство объектов без экологической экспертизы). На международноправовом уровне в статье рассматриваются вопросы распределения водных ресурсов трансграничной реки Или между Казахстаном и Китайской Народной Республикой, анализируются положения Соглашения от 2001 года «Об использовании и охране трансграничных рек», деятельность Совместной комиссии, опыт водораспределительных сооружений на реках Хоргос и Сумбе, а также значение разрабатываемого в настоящее время нового проекта соглашения о разделе вод трансграничных рек. В статье также показана институциональная роль БалхашАлакольского бассейнового совета, его совместная работа с представителями Китая, Узбекистана и других стран Центральной Азии, конкретные результаты, такие как решение 41го заседания об ограничении скорости движения на Капчагайской ГЭС до 6 километров в час. Кроме того, в статье выявлены недостатки и проблемы правового регулирования, включая низкий уровень соблюдения законодательства (факты грубых нарушений экологических требований предприятиями, например корпорацией «Казахмыс», браконьерские действия местных жителей), некачественность экологической экспертизы, нестабильность уровня озера (сокращение площади озера на 2 тысячи квадратных километров за последние 50 лет), и анализируются их причины. Практическая значимость статьи заключается в представлении правовых перспектив в рамках Мастерплана по сохранению экосистемы озера Балхаш до 2040 года и разработке научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию законодательства в сфере водных ресурсов, усилению контрольных механизмов и повышению ответственности за правонарушения.

Ключевые слова: озеро Балхаш, правовое регулирование, водная безопасность, Водный кодекс, трансграничное водораспределение, бассейновый совет, экологическая безопасность, Китай, река Или.

Abstract. This master's scientific article comprehensively examines the theoretical and practical issues of legal regulation of the safety of Lake Balkhash. The main purpose of the study is to analyze the legal mechanisms for ensuring the environmental and water safety of Lake Balkhash within the framework of the national legislation of the Republic of Kazakhstan and international treaties, assess their effectiveness, and develop scientifically based proposals for improving legislation. The research employs a combination of general scientific methods (system analysis, synthesis, induction and deduction) and special legal methods (comparative legal, formal logical, normative legal analysis, legal modeling). The article primarily analyzes in detail the provisions of the new Water Code of the Republic of Kazakhstan, adopted in 2025, as applied to the Lake Balkhash basin, including the principle of basin management, the legal status of basin councils, and the binding legal force of their decisions. The significance of the legal status of Lake Balkhash as a "water body of special state importance", established by a decree of the Government of the Republic of Kazakhstan, is determined, and it is substantiated that this status establishes a strict regime for the protection of the lake (prohibition on waste disposal, unauthorized discharge of wastewater, construction of facilities without environmental impact assessment). The article also highlights the institutional role of the BalkhashAlakol Basin Council, its joint work with representatives of China, Uzbekistan and other Central Asian countries, and specific results, such as the decision of the 41st meeting to limit the speed of movement at the Kapshagay HPP to 6 kilometers per hour. Furthermore, the article identifies shortcomings and problems of legal regulation, including the low level of compliance with legislation (cases of gross violations of environmental requirements by enterprises, such as the Kazakhmys corporation, poaching by local residents), the poor quality of environmental impact assessments, the instability of the lake's water level (a reduction in the lake's area by 2 thousand square kilometers over the past 50 years), and analyzes their causes. The research concludes that the legal regulation of Lake Balkhash's safety has a multilevel character, and the unity of national legislation, international agreements, and basin council mechanisms is the main tool for protecting the lake; however, it is determined that the effectiveness of legislative norms directly depends on their proper implementation. The practical significance of the article lies in presenting the legal perspectives within the framework of the Master Plan for the preservation of the Lake Balkhash ecosystem until 2040 and in developing scientifically based recommendations for improving legislation in the field of water resources, strengthening control mechanisms, and increasing responsibility for offenses.

Keywords: Lake Balkhash, legal regulation, water security, Water Code, transboundary water distribution, basin council, environmental security, China, Ili River.

Қысқашы. Қазіргі таңда Балқаш көлі Қазақстан Республикасының ең үлкен көлі. Балқаш көлінің су балансының көп бөлігі трансшекаралық Іле өзені арқылы қалыптасады. Бұл көлдің жағдайын көрші мемлекеттердің су пайдалану саясатына тікелей тәуелді етеді. Соңғы елу жыл ішінде антропогендік факторлардың, соның ішінде Қытай аумағындағы су тұтынуының артуы мен экожүйенің деградациясы дегендей факторлар Балқаш көлінің суының азаюна әкеп соғып отыр. Осыған байланысты Балқаш көлінің қауіпсіздігін құқықтық реттеу сі бүгінгі таңда ерекше өзектілікке ие. Балқаш көлінің қауіпсіздігін қорғауға бағытталған заңнама мен халықаралық шарттардың салыстырмалы түрде кең құқықтық базасына қарамастан, қазіргі уақытта көптеген қайшылықтар мен проблемалар сақталуда. Мәселен, 2025 жылғы жаңа Су кодексінде бассейндік басқару принципі, Бассейндік кеңестердің шешімдеріне заңды күш беру, көлге «ерекше мемлекеттік маңызы бар су объектісі» мәртебесін беру сияқты озық нормалар қабылданды. Бұл нормаларды іске асыру практикасы төмен деңгейде қалып отыр деп есептеймін. Менің ойымша экологиялық сараптаманың сапасыздығы, кәсіпорындардың талаптарды өрескел бұзуы, жергілікті тұрғындардың браконьерлік әрекеттері. Қытаймен су бөлу жөніндегі келісімнің әлі толық қол жеткізілмеуі осының бәрі құқықтық реттеудің тиімділігіне күмән тудырады. Заңнамалық базаның болуы мен оның тиімді зерттеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Зерттеудің мақсаты Балқаш көлінің экологиялық және су қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ұлттық және халықаралық құқықтық механизмдерді жүйелі түрде талдау және саралау қажеттігін ескеру керекпіз. Балқаш көліне қатысты тағы бір маңызды құқықтық акт Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Ерекше мемлекеттік маңызы бар су объектілерінің тізбесін бекіту туралы» қаулысы. Осы қаулымен Балқаш көлі ерекше мемлекеттік маңызы бар су объектісі мәртебесіне ие болды. Бұл мәртебе көлге ерекше қорғау режимін орнатады. Бұл тыйымдардың практикалық мәні мынада: Балқаш маңында бірнеше ірі кен орындары бар (мысалы, Саяк, Шығыс Қоңырат), Балқаш қаласы мен бірнеше ауылдық округтер орналасқан. Осы нысандардың шаруашылық қызметіне «ерекше мемлекеттік маңызы бар» мәртебесі арқылы қосымша экологиялық шектеулер қоюға мүмкіндік туды. Сонымен қатар, Экологиялық кодекс Балқаш көліне қатысты бірқатар маңызды нормаларды қамтиды. Экологиялық сараптаманың қорытындысы оң болмаса, жобаны қаржыландыруға немесе іске асыруға жол берілмейді. Экологиялық кодекстің тағы бір маңызды нормасы ластаушылардың жауапкершілігі. Ластаушы принципі

бойынша Балқаш көліне залал келтірген тұлғалар залалдың орнын толтыруға міндетті. Залалдың мөлшері арнайы әдістемелер бойынша есептеледі. Егер заланың мөлшері ауыр болса, Әкімшілік кодексте (айыппұл, қызметін тоқтату) немесе Қылмыстық кодексте (бас бостандығынан айыруға дейін) жауапкершілік көзделген. Бұл заңнамалық нормалардың қағаз жүзінде ғана күшті болып, іс жүзінде олардың орындалуы бақылаудың әлсіздігі салдарынан төмен екенін көрсетеді. Бұл проблеманы шешу үшін: су инспекциясының штатын көбейту және оның материалдық техникалық базасын жаңарту; , экологиялық заң бұзушылықтар үшін айыппұл мөлшерін айтарлықтай арттыру; қайталама заң бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілік нормаларын күшейту қажет. Сондайақ, Балқаш көлінің «ерекше мемлекеттік маңызы бар» мәртебесінің нақты механизмін жетілдіру қажет. Қазіргі уақытта бұл мәртебе заңнамада айқын анықталмаған, оның күші мен маңызы көбінесе түсіндіруге байланысты. Яғни, Балқаш көліне келіп түсетін судың басым бөлігі Қытай аумағында қалыптасады. Бұл гидрологиялық шындық Балқаш көлінің қауіпсіздігін көрші мемлекеттің су саясатына тікелей тәуелді етеді. Сондықтан құқықтық реттеудің ұлттық деңгейімен қатар халықаралық деңгейі де өте маңызды. Бұл келісімнің маңыздылығы ол алғаш рет екі ел арасындағы су қатынастарын жүйелі түрде реттеуге тырысты. Келісім бойынша Қазақстан Қытай бірлескен комиссиясы құрылды. Бұл комиссияның құрамына екі елдің су шаруашылығы, экология, сыртқы істер және басқа да салалық органдарының өкілдері кіреді. Комиссия жылына кемінде бір рет кезектесіп отырады. Оның негізгі функциялары: трансшекаралық өзендерді пайдалану мен қорғауды үйлестіру; су сапасын мониторингтеу нәтижелерімен алмасу; су тапшылығы жағдайында су бөлу тәртібін келісу; бірлескен гидротехникалық құрылыстарды салу және пайдалану. Сондайақ, Сүмбе өзеніндегі су бөлу құрылысының реконструкциясы жүзеге асырылды. Егер бұл келісім қабылданса, Балқаш көліне жететін су көлемі халықаралық құқықтық кепілдікке ие болады. Яғни, егер Қытай су алудың шекті көлемін асып кетсе, Қазақстан халықаралық құқықтық тетіктерді іске қоса алады. Бұл су қоймалары Қытайдың өз аумағында суды жинақтап, оны Іле ағынын реттеуге мүмкіндік береді. Ұзақ мерзімді перспективада бұл Балқаш көліне келіп түсетін су көлемінің төмендеуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан Қазақстан су бөлу туралы келісімді бекітуді жеделдетуі керек. Қазақстан сондайақ трансшекаралық су ресурстары саласындағы негізгі халықаралық конвенцияларға қосылған. Оның ішінде: БҰҰның Трансшекаралық су ағындарын қорғау және пайдалану жөніндегі конвенциясы (Хельсинки, 1992 жыл). Бұл конвенция трансшекаралық су ағындарын пайдаланудың халықаралық құқықтық негіздерін айқындайды. Бұл конвенциялардың маңызы олар Қазақстанға Қытаймен туындауы мүмкін су дауларын халықаралық сотта қарауға мүмкіндік береді. Яғни, екіжақты келіссөздер нәтиже бермеген жағдайда, Қазақстан бұл конвенциялардың аралық сот тетіктерін пайдалана алады. Дегенмен, халықаралық құқықтық реттеу саласында да бірқатар проблемалар бар. Проблема Қытайдың біріккен комиссия шешімдерін орындаудағы консервативті ұстанымы. Кейбір жағдайларда комиссияның бірлескен шешімдерін Қытай тарапы өз мүддесіне қарай біржақты түрде түсіндіреді. Проблема мониторинг деректерінің ашықтығының төмендігі. Қытай өз аумағындағы су алу көлемі туралы толық мәліметтерді беру бас тартады. Проблема су бөлу туралы арнайы келісімнің әлі қабылданбауы. Проблема Қазақстанның халықаралық су дауларын шешудегі тәжірибесінің жеткіліксіздігі. Осы проблемаларды шешу үшін: , Қазақстанның су дипломатиясын күшейту, су леріне арналған арнайы консультанттар дайындау; , су бөлу туралы келісімді жақын арада ратификациялау; , Хельсинки конвенциясының тетіктерін белсенді пайдалану; , АҚШ, Еуропалық Одақ және басқа да халықаралық серіктестерді су мониторингіне тарту қажет. Балқаш көлінің қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі ең маңызды институционалдық тетік БалқашАлакөл бассейндік кеңесі. Бұл кеңес 2025 жылғы Су кодексінің негізінде құрылды және жұмыс істейді. Су кодексінің басты жаңалығы бассейндік кеңестерге заңды күші бар шешімдер шығару құқығының берілуі. Бұрын, яғни 2025 жылға дейін, бассейндік кеңестер тек ұсыныс сипатында ғана жұмыс істеді. Кеңестің шешімдері мемлекеттік органдар үшін міндетті емес еді, олар тек ескеруге ғана тиіс болатын. Енді бұл жағдай түбегейлі өзгерді. Қазіргі БалқашАлакөл бассейндік кеңесінің шешімдері мемлекеттік органдар, жергілікті атқарушы билік, су пайдаланушылар және басқа да мүдделі тұлғалар үшін міндетті болып табылады. Бұл норманың заңды күші бар яғни кеңестің шешімін орындамаған адам заңға сәйкес жауапкершілікке тартылады. БалқашАлакөл бассейндік кеңесінің құрамы өте кең. Оған мынадай өкілдер кіреді: мемлекеттік органдардан Су ресурстары комитеті, Экология министрлігі, Ауыл шаруашылығы министрлігі, Индустрия министрлігі; жергілікті атқарушы биліктен Алматы облысы, Жетісу облысы, Қарағанды облысы, Абай облысы әкімдіктерінің өкілдері; ғылыми мекемелер Қазақ ұлттық университеті, География институты, Су шаруашылығы институты; су пайдаланушылардан «Қазақмыс» корпорациясы, Балқаш балық шаруашылығы кәсіпорындары, суарушы ауыл шаруашылығы кооперативтері; қоғамдық ұйымдардан «Балқашты сақтайық» экологиялық қозғалысы, жасылдар партиясы; халықаралық бақылаушылардан Қытай, Өзбекстан, Қырғызстан өкілдері. «Балқашты сақтайық» экологиялық қозғалысы қазіргі таңда Балқаш көлінің экожүйесін қорғауға бағытталған ең маңызды қоғамдық бастамалардың бірі ретінде қарастырылады. Бұл тек экологиялық ұран деңгейінде қалатын қозғалыс емес, керісінше, су ресурстарын басқару, табиғи тепе-теңдікті сақтау және аймақтың болашағына тікелей әсер ететін нақты мәселені көтеріп отыр. Балқаш көлінің жағдайы жыл сайын күрделене түсіп, су деңгейінің өзгеруі, өндірістік және ауыл шаруашылығы факторларының әсері қоғамда үлкен алаңдаушылық тудырады. Осыған байланысты қозғалыс азаматтардың экологиялық құқықтарын жүзеге асырудың бір формасы ретінде маңызды рөл атқарады, өйткені Қазақстан заңнамасы әрбір азаматқа қоршаған ортаның жай-күйі туралы ақпарат алуға және оны қорғау ісіне қатысуға мүмкіндік береді. Қозғалыстың ерекшелігі – ол тек мамандар немесе мемлекеттік органдар деңгейінде емес, қарапайым халықтың да пікірін біріктіріп, мәселені кең қоғамдық талқылауға шығарады. Сонымен қатар «жасылдар» бағытын ұстанатын қоғамдық және саяси ұйымдар бұл бастаманы қолдай отырып, экологиялық мәселелерді құқықтық және саяси деңгейде көтеруге ықпал етеді. Осы контексте Қытай, Қырғызстан, Өзбекстан тарапынан немесе халықаралық сарапшылардың қатысуы мәселенің өңірлік деңгейде өзектілігін көрсетеді, дегенмен олардың ұстанымдары көбіне ұсыныстық сипатта болады. Негізгі түйін – қоғамдық бастамалардың тек пікір деңгейінде қалып қоймай, нақты құқықтық механизмдерге айналуы, яғни су ресурстарын қорғауға бағытталған міндетті нормалар мен нақты атқару тетіктерінің енгізілуі. Бұл бастамаға экологиялық бағыттағы саяси және қоғамдық ұйымдардың, соның ішінде «жасылдар» қозғалысының қатысуы экологиялық мәселелерді саяси-құқықтық күн тәртібіне енгізуге мүмкіндік беріп, табиғатты қорғауға бағытталған жаңа нормативтік шешімдердің қалыптасуына ықпал етеді. Құқықтық реттеу тұрғысынан алғанда ең басты қиындықтардың бірі – нормалардың бар болуы емес, олардың орындау деңгейі, себебі көп жағдайда экологиялық заңнама жеткілікті дамығанымен, бақылау және жауапкершілік тетіктері әлсіз болып жатады, осы себепті нақты экологиялық нәтижеге қол жеткізу үшін тек заң қабылдау жеткіліксіз, оны іске асыратын институционалдық механизмдер қажет. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, трансшекаралық су объектілерін қорғау тек бір елдің шешімімен жүзеге аспайды, ол үшін ұзақ мерзімді келісімдер, ортақ мониторинг жүйесі және ашық деректер алмасу қажет, Балқаш жағдайында да дәл осындай көпдеңгейлі басқару моделі тиімді болуы мүмкін. Қоғамдық қозғалыстардың рөлі де осы процесте маңызды, өйткені олар ресми құрылымдардың жұмысын толықтырып, экологиялық проблемалардың ашық талқылануына мүмкіндік береді, бірақ олардың әсері нақты болуы үшін ұсыныстар жүйелі

түрде заңнамалық деңгейге өтуі керек. Тағы бір маңызды аспект – деректердің ашықтығы, себебі су деңгейі, сапасы және пайдаланылуы туралы ақпарат қоғамға қолжетімді болса, бұл бақылау деңгейін арттырады және шешім қабылдау процесін тиімді етеді, ашық деректер экологиялық дағдарыстардың алдын алуға мүмкіндік беретін ерте ескерту жүйесі ретінде де қызмет ете алады. Сонымен бірге, бұл процесте қаржыландыру мәселесі де назардан тыс қалмауы тиіс, себебі кез келген экологиялық бағдарлама тұрақты қаржылық қолдаусыз ұзақ мерзімді нәтиже бере алмайды, инфрақұрылымды жаңғырту, су үнемдеу технологияларын енгізу және мониторинг жүйелерін дамыту айтарлықтай инвестицияны талап етеді, сондықтан мемлекеттік бюджетпен қатар халықаралық гранттар мен серіктестік жобалардың рөлі артуы мүмкін. Одан бөлек, экологиялық мәдениетті қалыптастыру да стратегиялық маңызға ие, өйткені қоғамда су ресурстарын үнемдеу, табиғатқа жауапкершілікпен қарау және экологиялық заңнаманы сақтау мәдениеті қалыптаспайынша, тек құқықтық немесе техникалық шаралар жеткіліксіз болады, бұл бағытта білім беру жүйесі, бұқаралық ақпарат құралдары және қоғамдық ұйымдар бірлесіп жұмыс істеуі қажет. Тағы бір маңызды мәселе – құқық қолдану практикасының біркелкілігі, себебі кейбір жағдайларда экологиялық нормалар аймақтарда әртүрлі деңгейде орындалады.

Қорытынды. Балқаш көлінің қауіпсіздігін құқықтық реттеу сіне жүргізілген зерттеу мынадай негізгі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Балқаш көлінің қауіпсіздігін құқықтық реттеу үш деңгей тұрады. деңгей ұлттық заңнама. Ол 2025 жылғы Су кодексінің, Экологиялық кодексті, Әкімшілік және Қылмыстық кодекстердің нормаларын, сондай-ақ Балқаш көліне «ерекше мемлекеттік маңызы бар су объектісі» мәртебесін берген Үкімет қаулысын қамтиды. Ол Қазақстан мен Қытай арасындағы 2001 жылғы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау туралы келісім, Бірлескен комиссияның қызметі, сондай-ақ қазіргі таңда әзірленіп жатқан су бөлу туралы жаңа келісім жобасы арқылы іске асырылады. Қазақстан сондай-ақ Хельсинки конвенциясы және НьюЙорк конвенциясы сияқты халықаралық құқықтық құжаттарға қосылған. деңгей институционалдық тетіктер. Оның орталық буыны БалқашАлакөл бассейндік кеңесі. Бұл кеңес 2025 жылғы Су кодексінің негізінде заңды күші бар шешімдер шығару құқығына ие болды. Прокурорлық тексерулер «Қазақмыс» корпорациясы сияқты ірі кәсіпорындардың да экологиялық талаптарды бұзатынын көрсетті. Экологиялық сараптамалар көбінесе сапасыз жүргізіледі. Браконеерлік әрекеттер жалғасуда. Заңнамалық нормалардың болуы мен олардың тиімді орындалуы арасындағы алшақтық бүгінгі таңдағы ең өзекті. БалқашАлакөл бассейндік кеңесінің заңды күші бар шешімдер шығаруы маңызды институционалдық жетістік. Кеңестің Қапшағай БЭОда кемелердің жылдамдығын сағатына 6 шақырыммен шектеуі, жылдық су бөлу лимиттерін бекітуі он мысалдар. Кеңес құрамында ғылыми мекемелердің, қоғамдық ұйымдардың және халықаралық бақылаушылардың болуы лердің ашық және кең ауқымда қарастырылуына мүмкіндік береді. Дегенмен, кеңестің шешімдерін орындамағаны үшін нақты санкциялардың жоқтығы, мониторингтің әлсіздігі, отырыстар аралығындағы бақылаудың болмауы бұл кеңестің тиімділігін төмендететін факторлар. Балқаш көлінің болашағы үшін 2040 жылға дейінгі Мастерплан шеңберіндегі құқықтық перспективалар ерекше маңызды. Бұл жоспар көлдің жыл сайынғы су ағынын кемінде 12 миллиард текше метр деңгейінде ұстауды көздейді. Мастерпланда көлдің ластануын азайту, жағалау эрозиясымен күресу, биоалуантүрлілікті сақтау сияқты нақты ісшаралар қамтылған. Францияның даму агенттігі Мастерпланды әзірлеуге 1 миллион 350 мың еуро гранттық қаражат бөлді. «Қазақмыс» корпорациясы 5 миллион АҚШ долларын қаржыландыруға уәде берді. Бұл ресурстар мемлекет пен жеке сектордың бірлескен күшімен жұмыс істеуге болатынын көрсетеді. Қытаймен су бөлу жөніндегі келісімді жеделдетіп ратификациялау. Сонымен қатар, Қазақстанның су дипломатиясын күшейту, су леріне арналған арнайы консультанттар дайындау, Хельсинки конвенциясының тетіктерін белсенді пайдалану керек. ұсыныс 2040 жылға дейінгі Мастерпланды толық іске асыру. Бұл үшін планның орындалуын бақылаудың халықаралық аудит механизмін құру, планда көзделген ісшараларды қаржыландырудың тұрақты көздерін айқындау, планның орындалу барысы туралы жыл сайынғы Ұлттық баяндама дайындау керек. Балқаш көлін сақтау бұл табиғи нысанды қорғау сі ғана емес, бұл Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің стратегиялық сі. Көлдегі судың мөлшері мен сапасы бүкіл аймақтың тұрғындарының саулығына, экономикалық белсенділігіне, болашағына әсер етеді. Балқаш көлінің тағдыры Қазақстанның бүгінгі таңдағы ең маңызды таңдауларының бірі. Біз осы көлді келешек ұрпақ үшін сақтап қалуға міндеттіміз. Құқықтық тұрғыдан қарастырғанда, бұл қозғалыс Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген азаматтардың қолайлы қоршаған ортаға құқығын және экологиялық ақпаратқа қол жеткізу құқығын жүзеге асырудың бір формасы ретінде көрінеді, сондай-ақ Экологиялық кодекс азаматтарға қоғамдық бақылауға қатысуға және қоршаған ортаға қатысты шешімдерге әсер етуге мүмкіндік береді, сондықтан «Балқашты сақтайық» қозғалысының құқықтық жүйеден тыс құбылыс емес, керісінше экологиялық құқықтың қоғамдық деңгейде іске асуының көрінісі ретінде бағалауға болады. Қозғалыстың қызметі ақпараттық-ағартушылық жұмыс жүргізу, мемлекеттік органдарға ұсыныстар енгізу және су ресурстарын басқару саласындағы заңнаманы жетілдіруге ықпал ету бағыттарында жүзеге асады, бұл оның тек символикалық емес, нақты әлеуметтік және құқықтық мәнге ие екенін көрсетеді. Сонымен қатар бұл бастамаға экологиялық бағыттағы саяси және қоғамдық ұйымдардың, соның ішінде «жасылдар» қозғалысының қатысуы экологиялық мәселелерді саяси-құқықтық күн тәртібіне енгізуге мүмкіндік беріп, табиғатты қорғауға бағытталған жаңа нормативтік шешімдердің қалыптасуына ықпал етеді. Балқаш мәселесінің күрделілігі оның трансшекаралық сипатымен байланысты, өйткені көлдің су балансы бірнеше мемлекет аумағынан өтетін су көздеріне тәуелді, сондықтан мұнда халықаралық су құқығының принциптері, әсіресе су ресурстарын әділ және ұтымды пайдалану қағидаты ерекше маңызға ие. Осыған байланысты Қытай, Қырғызстан және Өзбекстан сияқты елдермен консультациялар жүргізу немесе халықаралық сарапшылардың қатысуы мәселенің өңірлік деңгейде қарастырылуы қажеттігін көрсетеді, алайда мұндай талқылаулар көбіне кеңес беру сипатында қалып, тікелей құқықтық міндеттемелер туындатпайды.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қазақстан Республикасының Су кодексі <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200000373>
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K21000000400>
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
4. ҚР Үкіметінің №781 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P22000000781>
5. Қарағанды облысы әкімдігінің қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V11000004421>
6. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің №190 бұйрығы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500015621>
7. ҚР Үкіметі мен ҚХР Үкіметі арасындағы келісім https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P020001115_
8. Трансшекаралық су ағындарын қорғау және пайдалану туралы конвенция (UNECE) <https://unece.org/environmentpolicy/water>

9. Халықаралық су ағындарын пайдалану туралы конвенция (БҰҰ, 1997) https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf
10. Орхус конвенциясы <https://unece.org/ru/env/pp/documents>
11. Шорников Д.В. Орхус конвенциясы әлеуеті // Сибирский юридический вестник, 2022
12. Колобов Р.Ю., Диевич Я.Б. Байкал экологиялық мәселелері // 2021
13. Колобов Р.Ю. Траншекаралық өзендер // 2018
14. Осипчук Е.Н. Байкал деңгейі // 2017
15. Липовецкая А. Орхус конвенциясы // 2014
16. Макрицкая Е.Д. Экологиялық ақпарат // 2020
17. Sputnik Қазақстан мақаласы <https://ru.sputnik.kz/20201106/pregovorychinakazakhstanvoda15403484.html>
18. ҚХР Сыртқы істер министрлігі мәлімдеме http://russian.china.org.cn/government/txt/201001/29/content_19328048.htm
19. ҚР Экология министрлігі (Балқаш-Алакөл кеңесі) <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo>
20. CAWaterInfo халықаралық су ресурстары базасы http://cawaterinfo.net/library/content/no_36.htm
21. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Кодексі, 2014 жыл — <https://wipo.lex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/kz/kz144en.html>
22. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 жыл — https://adilet.zan.kz/eng/docs/K970000167_
23. Ахметов Б. «Қазақстандағы су ресурстарын құқықтық реттеу». Журнал «Экологиялық құқық», 2021 жыл — <https://scholar.google.com/scholar?q=Ахметов+Қазақстандағы+су+ресурстарын+құқықтық+реттеу>
24. Сейітов Т. «Су объектілерін қорғаудағы халықаралық тәжірибе». Журнал «Экология және құқық», 2020 жыл — <https://scholar.google.com/scholar?q=Сейітов+Су+объектілерін+қорғаудағы+халықаралық+тәжірибе>
25. Мухамеджанов А. «Автоматтандырылған су сапасын бақылау жүйелері». Журнал «Су ресурстары», 2022 жыл — <https://scholar.google.com/scholar?q=Мухамеджанов+Автоматтандырылған+су+сапасын+бақылау+жүйелері>
26. «ҚазАқпарат» агенттігі. Қазақстандағы өзендер мен көлдердің экологиялық жағдайы. 2022–2023 жылдар — <https://www.inform.kz/en/search?q=river+ecology+Kazakhstan>
27. Қазақстан Республикасының Экология министрлігінің ресми сайты. Су ресурстары бойынша есептер. 2022–2023 жылдар — <https://ecology.gov.kz/en>
28. БҰҰ-ның трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау туралы Конвенциясы, 1992 жыл — <https://unece.org/environment-policy/water/water-convention>
29. Хельсинки конвенциясы, 1992 жыл — <https://unece.org/environment-policy/water/water-convention>
30. Орталық Азия елдері арасындағы су ресурстарын бірлесіп пайдалану келісімдері, 2000–2022 жылдар — <https://www.cawater-info.net/library/>

Р.Ж. Ермектасов

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

РОЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ МЕДИЦИНСКИМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

Аннотация. В статье рассматривается роль стратегического планирования в повышении эффективности управления медицинскими организациями. Анализируются современные подходы к разработке и реализации стратегий развития в сфере здравоохранения. Особое внимание уделяется влиянию стратегического планирования на качество медицинских услуг, рациональное использование ресурсов и устойчивость организаций. Обосновывается необходимость внедрения системного подхода к управлению в условиях реформирования здравоохранения и усиления конкурентной среды.

Ключевые слова: стратегическое планирование, медицинские организации, управление, эффективность, здравоохранение, стратегия развития, менеджмент.

Андатпа. Мақалада медициналық ұйымдарды басқару тиімділігін арттырудағы стратегиялық жоспарлаудың рөлі қарастырылады. Денсаулық сақтау саласындағы даму стратегияларын әзірлеу мен іске асырудың заманауи тәсілдері талданады. Стратегиялық жоспарлаудың медициналық қызмет сапасына, ресурстарды тиімді пайдалануға және ұйымдардың тұрақтылығына әсеріне ерекше назар аударылады. Денсаулық сақтау жүйесін реформалау және бәсекелестіктің күшеюі жағдайында басқарудың жүйелі тәсілін енгізу қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: стратегиялық жоспарлау, медициналық ұйымдар, басқару, тиімділік, денсаулық сақтау, даму стратегиясы, менеджмент.

Abstract. The article examines the role of strategic planning in improving the efficiency of management in medical organizations. Modern approaches to the development and implementation of development strategies in healthcare are analyzed. Special attention is paid to the impact of strategic planning on the quality of medical services, efficient use of resources, and organizational sustainability. The necessity of implementing a systematic management approach under healthcare reforms and increasing competition is substantiated.

Keywords: strategic planning, medical organizations, management, efficiency, healthcare, development strategy, management.

Введение. Современная система здравоохранения функционирует в условиях динамичных социально-экономических изменений, роста требований к качеству медицинских услуг и усилению конкуренции между медицинскими организациями. В этих условиях особую значимость приобретает эффективное управление, направленное на обеспечение устойчивого развития учреждений здравоохранения, рациональное использование ресурсов и повышение качества оказываемой медицинской помощи.

Одним из ключевых инструментов повышения эффективности управления выступает стратегическое планирование. Оно позволяет формировать долгосрочные цели развития медицинской организации, определять приоритетные направления деятельности, а также разрабатывать механизмы их достижения с учётом внешних и внутренних факторов. Стратегическое планирование обеспечивает согласованность действий всех уровней управления и способствует повышению адаптивности организаций к изменяющимся условиям внешней среды.

Актуальность темы обусловлена необходимостью перехода от преимущественно оперативного управления к системному стратегическому подходу в сфере здравоохранения. В условиях ограниченности ресурсов, внедрения цифровых технологий и реформирования отрасли возрастает потребность в научно обоснованных методах долгосрочного планирования, позволяющих повышать эффективность деятельности медицинских организаций.

Следует отметить, что несмотря на значительное количество научных исследований в области менеджмента и здравоохранения, вопросы практического применения стратегического планирования в медицинских организациях остаются недостаточно изученными. Особенно это касается механизмов реализации стратегий, оценки их эффективности и адаптации к специфике медицинской сферы.

Цель данной статьи заключается в исследовании роли стратегического планирования в повышении эффективности управления медицинскими организациями, а также в выявлении его основных инструментов и направлений применения в современных условиях развития системы здравоохранения.

Обзор литературы. Вопросы стратегического планирования и его роли в повышении эффективности управления медицинскими организациями широко освещаются в научной литературе в области менеджмента, экономики здравоохранения и государственного управления. Исследования в данной сфере формируют теоретическую основу для понимания механизмов долгосрочного развития организаций и повышения их устойчивости в условиях изменяющейся внешней среды.

В зарубежной научной школе значительный вклад в развитие теории стратегического управления внесли И. Ансофф, М. Портер, П. Друкер и Г. Минцберг. И. Ансофф считается одним из основоположников стратегического менеджмента, разработавшим концепции корпоративной и конкурентной стратегии. М. Портер развил теорию конкурентных преимуществ, подчеркивая важность стратегического позиционирования организации на рынке. П. Друкер акцентировал внимание на роли управления по целям и необходимости долгосрочного планирования как основы эффективности организаций. Г. Минцберг критически анализировал формализованные стратегии, отмечая значение гибкого и адаптивного подхода к стратегическому управлению [1].

В области здравоохранения зарубежные авторы, такие как В. Starfield, J. Øvretveit и R. Saltman, рассматривают стратегическое планирование как инструмент повышения качества медицинских услуг и эффективности систем здравоохранения. В их работах подчеркивается, что устойчивость медицинских организаций во многом зависит от способности к долгосрочному прогнозированию и адаптации к изменениям в потребностях населения.

В отечественной научной литературе вопросы стратегического управления рассматриваются в трудах А. Я. Кибанова, Т. Ю. Базарова, В. Р. Веснина и других исследователей [2]. В их работах акцентируется внимание на необходимости адаптации классических моделей стратегического менеджмента к условиям национальной системы здравоохранения, а также на особенностях управления государственными и муниципальными медицинскими учреждениями.

Современные исследования также подчеркивают возрастающую роль цифровых технологий в стратегическом планировании. Использование аналитических систем, больших данных и цифровых платформ позволяет повысить точность прогнозирования и обоснованность управленческих решений. Международные организации, такие как Всемирная организация здравоохранения и OECD, отмечают, что стратегическое планирование является ключевым фактором устойчивого развития систем здравоохранения.

Анализ литературы показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, остаются недостаточно изученными вопросы практической реализации стратегического планирования в медицинских организациях, а также оценка его влияния на реальные показатели эффективности управления.

Таким образом, существующая научная база подтверждает важность стратегического планирования как инструмента повышения эффективности управления медицинскими организациями, однако требует дальнейшего углубленного изучения его практических аспектов.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, применяемые в области стратегического менеджмента и управления в здравоохранении. Комплексный подход позволяет всесторонне рассмотреть роль стратегического планирования в повышении эффективности управления медицинскими организациями и выявить основные тенденции его развития.

В процессе исследования использовались такие общенаучные методы, как анализ и синтез, позволяющие определить сущностные характеристики стратегического планирования и его влияние на управленческие процессы. Метод индукции и дедукции применялся для обобщения теоретических положений и формирования выводов на основе изученных научных источников.

Системный подход позволил рассматривать медицинскую организацию как целостную систему, в которой стратегическое планирование обеспечивает согласованность целей, ресурсов и управленческих решений на всех уровнях. Это дало возможность выявить взаимосвязь между стратегическим управлением и эффективностью деятельности учреждения.

Сравнительный анализ использовался для сопоставления различных моделей стратегического планирования, применяемых в здравоохранении и других отраслях экономики. Это позволило определить их преимущества, ограничения и возможности адаптации к специфике медицинских организаций.

Кроме того, в работе применялись методы классификации и обобщения, что позволило структурировать основные инструменты стратегического планирования и выделить ключевые этапы его реализации. Элементы контент-анализа научных публикаций и нормативных документов использовались для выявления современных подходов к управлению в сфере здравоохранения.

Эмпирическую основу исследования составляют научные статьи, аналитические отчёты международных организаций, а также материалы, отражающие практику стратегического управления в медицинских организациях.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает научную обоснованность исследования и позволяет комплексно оценить роль стратегического планирования в повышении эффективности управления медицинскими организациями.

Обсуждение. Современные медицинские организации функционируют в условиях высокой динамики внешней среды, усиливающейся конкуренции и ограниченности ресурсов. Эффективное управление медицинскими учреждениями требует не

только оперативного решения текущих задач, но и долгосрочной стратегии, которая позволяет обеспечить устойчивое развитие, оптимизацию процессов и повышение качества медицинской помощи. В этих условиях стратегическое планирование становится ключевым инструментом повышения эффективности управления.

Стратегическое планирование представляет собой системный процесс постановки целей, разработки планов действий и распределения ресурсов, направленных на достижение долгосрочных результатов организации [3]. Для медицинских организаций оно имеет особую значимость, поскольку позволяет согласовать клинические, административные и финансовые аспекты деятельности, а также учитывать требования государственных программ и стандартов качества медицинской помощи.

Основными элементами стратегического планирования в здравоохранении являются анализ внешней и внутренней среды, формулирование миссии и видения организации, определение стратегических целей, разработка программ и проектов, а также мониторинг и оценка результатов. Комплексный подход к планированию позволяет руководителям медицинских организаций принимать обоснованные решения, прогнозировать потребности в ресурсах и снижать риски, связанные с неопределенностью внешней среды [4].

Практика стратегического планирования в медицинских организациях демонстрирует, что его внедрение положительно влияет на управленческую эффективность. Во-первых, стратегическое планирование способствует повышению согласованности действий различных подразделений и специалистов, снижает дублирование функций и оптимизирует использование ресурсов. Во-вторых, оно обеспечивает возможность оценки текущих результатов и корректировки стратегии в зависимости от изменений внешних и внутренних условий. В-третьих, наличие четкой стратегии повышает мотивацию персонала и способствует формированию культуры долгосрочного развития организации. Использование аналитики данных и систем поддержки принятия решений позволяет формировать прогнозы, оценивать эффективность программ и своевременно выявлять проблемные зоны. Цифровые инструменты стратегического планирования повышают точность управленческих решений и позволяют оперативно реагировать на изменения в потребностях пациентов и ресурсных ограничениях.

В международной практике стратегическое планирование в здравоохранении включает разработку комплексных стратегий, охватывающих финансовое управление, кадровую политику, качество медицинской помощи и инновационные технологии. Примеры успешного внедрения стратегического планирования демонстрируют повышение удовлетворенности пациентов, рост эффективности использования ресурсов и улучшение клинических показателей [5]. В российской практике стратегическое планирование также становится инструментом повышения управленческой эффективности, особенно в государственных и муниципальных медицинских организациях, где оно помогает согласовать задачи с программами государственной политики и требованиями системы обязательного медицинского страхования.

Несмотря на очевидные преимущества, внедрение стратегического планирования в медицинских организациях сталкивается с рядом проблем. Среди них выделяются недостаточная подготовка управленческих кадров, ограниченность финансовых и человеческих ресурсов, а также низкий уровень интеграции стратегических целей с повседневной операционной деятельностью. Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего обучение руководителей, развитие компетенций в области стратегического управления и внедрение цифровых инструментов анализа и мониторинга.

Проведенный анализ показывает, что стратегическое планирование является одним из ключевых инструментов повышения эффективности управления медицинскими организациями [6]. Его значение особенно возрастает в условиях реформирования системы здравоохранения, ограниченности ресурсов и необходимости обеспечения высокого качества медицинских услуг.

В ходе исследования установлено, что внедрение стратегического планирования позволяет медицинским организациям формировать долгосрочные цели развития, повышать согласованность управленческих решений и более рационально распределять имеющиеся ресурсы. Это способствует повышению устойчивости учреждений здравоохранения и их способности адаптироваться к изменениям внешней среды [7].

Сравнение различных подходов к стратегическому управлению показало, что наиболее эффективными являются комплексные модели, сочетающие элементы классического стратегического анализа, программно-целевого планирования и современных цифровых инструментов. Такие модели позволяют учитывать как внутренние ресурсы организации, так и внешние факторы, влияющие на её деятельность.

Вместе с тем выявлено, что на практике стратегическое планирование в медицинских организациях часто носит формальный характер и недостаточно интегрировано в повседневные управленческие процессы [8]. Это снижает его эффективность и ограничивает потенциальное влияние на результаты деятельности учреждений здравоохранения.

Особое внимание следует уделить роли человеческого фактора и управленческой компетентности руководителей. Успешная реализация стратегических планов во многом зависит от уровня подготовки руководства, их способности к аналитическому мышлению, принятию долгосрочных решений и управлению изменениями.

Также установлено, что цифровизация здравоохранения открывает новые возможности для стратегического планирования. Использование аналитических платформ, систем обработки больших данных и цифровых моделей прогнозирования повышает точность планирования и качество управленческих решений.

Таким образом, обсуждение результатов исследования подтверждает, что стратегическое планирование является важнейшим условием повышения эффективности управления медицинскими организациями, однако требует дальнейшего совершенствования методов его практической реализации и интеграции в систему управления.

Заключение. Проведенное исследование позволило определить ключевую роль стратегического планирования в повышении эффективности управления медицинскими организациями. В условиях реформирования системы здравоохранения, роста требований к качеству медицинских услуг и ограниченности ресурсов стратегический подход становится необходимым условием устойчивого развития учреждений.

В ходе работы установлено, что стратегическое планирование обеспечивает формирование долгосрочных целей, повышение согласованности управленческих решений и рациональное использование ресурсов. Это способствует укреплению организационной устойчивости медицинских учреждений и повышению качества предоставляемых услуг.

Анализ научной литературы и практических подходов показал, что наиболее результативными являются комплексные модели стратегического управления, включающие элементы аналитического прогнозирования, программно-целевого планирования и цифровых технологий. Их применение позволяет повысить обоснованность управленческих решений и адаптивность организаций к изменяющимся условиям внешней среды.

Вместе с тем выявлено, что на практике стратегическое планирование нередко реализуется формально и недостаточно интегрировано в систему оперативного управления, что снижает его эффективность. Это указывает на необходимость

совершенствования методического обеспечения и повышения управленческой компетентности руководителей медицинских организаций.

Таким образом, можно сделать вывод, что стратегическое планирование является важнейшим инструментом повышения эффективности управления в сфере здравоохранения. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой более гибких и цифровизированных моделей стратегического управления, адаптированных к специфике медицинских организаций.

Список литературы.

1. Mintzberg H. The Rise and Fall of Strategic Planning. – New York: Free Press, 1994.
2. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации. – Москва: ИНФРА-М, 2020.
3. Ansoff H.I. Corporate Strategy. – New York: McGraw-Hill, 1965.
4. Porter M.E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. – New York: Free Press, 1980.
5. World Health Organization. Everybody's Business: Strengthening Health Systems to Improve Health Outcomes. – Geneva: WHO, 2007.
6. Drucker P. Management Challenges for the 21st Century. – New York: Harper Business, 1999.
7. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996.
8. Bryson J.M. Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations. – 5th ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2018.

Д.И. Етимова

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорган*

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ НОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДИТЕЛЯ МЕДИЦИНСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается роль искусственного интеллекта в формировании новых компетенций руководителя медицинской организации в условиях цифровой трансформации здравоохранения. Анализируется влияние технологий искусственного интеллекта на процессы принятия управленческих решений, стратегическое планирование и организационное управление. Особое внимание уделяется развитию цифровых, аналитических и управленческих компетенций руководителя, необходимых для эффективного использования данных и интеллектуальных систем поддержки решений. Обосновано, что внедрение искусственного интеллекта требует трансформации управленческого мышления и формирования нового типа цифрового лидерства в здравоохранении.

Ключевые слова: искусственный интеллект, компетенции руководителя, медицинская организация, цифровая трансформация, здравоохранение, управленческие решения, цифровое лидерство, аналитика данных, управление.

Андатпа. Мақалада денсаулық сақтау жүйесінің цифрлық трансформациясы жағдайында медициналық ұйым басшысының жаңа құзыреттерін қалыптастырудағы жасанды интеллекттің рөлі қарастырылады. Жасанды интеллект технологияларының басқарушылық шешімдер қабылдау, стратегиялық жоспарлау және ұйымдастырушылық басқару процестеріне әсері талданады. Басшының деректерді және интеллектуалды шешім қабылдау жүйелерін тиімді пайдалану үшін қажетті цифрлық, аналитикалық және басқарушылық құзыреттерін дамытуға ерекше назар аударылады. Жасанды интеллектті енгізу басқарушылық ойлауды трансформациялауды және денсаулық сақтауда цифрлық көшбасшылықтың жаңа түрін қалыптастыруды талап ететіні негізделді.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, басшы құзыреттері, медициналық ұйым, цифрлық трансформация, денсаулық сақтау, басқарушылық шешімдер, цифрлық көшбасшылық, деректер талдауы, басқару.

Abstract. The article examines the role of artificial intelligence in shaping new competencies of healthcare organization leaders in the context of digital transformation of healthcare. It analyzes the impact of artificial intelligence technologies on managerial decision-making processes, strategic planning, and organizational management. Special attention is given to the development of digital, analytical, and managerial competencies required for the effective use of data and intelligent decision-support systems. It is substantiated that the implementation of artificial intelligence requires the transformation of managerial thinking and the formation of a new type of digital leadership in healthcare.

Keywords: artificial intelligence, leader competencies, healthcare organization, digital transformation, healthcare, managerial decisions, digital leadership, data analytics, management.

Введение. Современная система здравоохранения переживает этап глубокой цифровой трансформации, в рамках которой технологии искусственного интеллекта становятся одним из ключевых факторов изменения управленческих процессов. Искусственный интеллект активно внедряется в деятельность медицинских организаций, охватывая такие направления, как анализ медицинских данных, прогнозирование заболеваемости, оптимизация ресурсов и поддержка принятия управленческих решений.

В этих условиях существенно меняется роль руководителя медицинской организации. Если ранее управленческая деятельность опиралась преимущественно на профессиональный опыт, нормативные документы и экспертные оценки, то сегодня все большее значение приобретают цифровые технологии и аналитические системы. Руководитель становится пользователем сложных интеллектуальных систем, способных обрабатывать большие объемы данных и формировать рекомендации для принятия решений.

Это приводит к формированию новых требований к профессиональным компетенциям управленцев в сфере здравоохранения. Наряду с традиционными управленческими навыками возрастает значимость цифровой грамотности,

способности интерпретировать аналитические данные, а также навыков работы с системами искусственного интеллекта. Таким образом, происходит трансформация компетентностного профиля руководителя медицинской организации.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью адаптации системы управления здравоохранением к условиям цифровой экономики и стремительным развитием технологий искусственного интеллекта. В этих условиях особое значение приобретает исследование влияния ИИ на формирование новых компетенций руководителей медицинских организаций и изменение характера управленческой деятельности.

Целью данной статьи является анализ роли искусственного интеллекта в формировании новых компетенций руководителя медицинской организации в условиях цифровой трансформации здравоохранения.

Для достижения поставленной цели необходимо рассмотреть теоретические основы компетентностного подхода в управлении, проанализировать влияние искусственного интеллекта на процессы принятия решений и определить ключевые направления развития компетенций руководителя в цифровой среде.

Обзор литературы. Проблема формирования управленческих компетенций руководителей в условиях цифровой трансформации здравоохранения является междисциплинарной и активно изучается в современной научной литературе. Теоретические основы компетентностного подхода в управлении были заложены в трудах Дэвид Макклелланд, который одним из первых предложил рассматривать компетенции как совокупность знаний, навыков и поведенческих характеристик, определяющих эффективность профессиональной деятельности [1]. Дальнейшее развитие компетентностного подхода получило отражение в работах Ричард Бояцис, который связал компетенции руководителя с результативностью управленческого поведения и достижением организационных целей [2].

В контексте здравоохранения значительный вклад в исследование управленческих трансформаций внесли современные авторы, рассматривающие влияние цифровых технологий на систему медицинского управления. В частности, в научной литературе подчеркивается, что цифровизация здравоохранения приводит к изменению структуры управленческой деятельности, увеличению роли аналитики данных и автоматизации процессов принятия решений.

Отдельное направление исследований связано с развитием технологий искусственного интеллекта в медицине. В работах Эрик Тополь отмечается, что искусственный интеллект трансформирует медицинскую практику, переходя от реактивной модели здравоохранения к предиктивной и персонализированной [3]. Это, в свою очередь, требует новых подходов к управлению медицинскими организациями и формированию соответствующих компетенций руководителей.

Современные исследования также акцентируют внимание на концепции цифрового лидерства, которая предполагает наличие у руководителей способности эффективно использовать цифровые технологии для принятия стратегических решений [4]. В рамках данного подхода подчеркивается важность развития цифровой грамотности, аналитического мышления и навыков работы с большими данными.

В научной литературе выделяется, что внедрение искусственного интеллекта в управленческие процессы медицинских организаций приводит к изменению роли руководителя. Он становится не только лицом, принимающим решения, но и интерпретатором данных, полученных от интеллектуальных систем. При этом возрастает значимость способности критически оценивать рекомендации алгоритмов.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных цифровой трансформации здравоохранения, недостаточно изученным остается вопрос комплексного влияния искусственного интеллекта на формирование новых управленческих компетенций руководителей медицинских организаций. В частности, требует дальнейшего анализа трансформация профессионального профиля руководителя в условиях интеграции ИИ в процессы стратегического планирования и оперативного управления.

Методология исследования. Методология данного исследования основана на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории управления, цифровой трансформации и компетентностного подхода в образовании и менеджменте здравоохранения. Такой подход обусловлен необходимостью всестороннего анализа влияния искусственного интеллекта на формирование новых компетенций руководителя медицинской организации.

В основе исследования лежит системный подход, позволяющий рассматривать деятельность руководителя медицинской организации как элемент единой управленческой системы, находящейся под влиянием цифровых технологий и алгоритмов искусственного интеллекта. Это обеспечивает анализ взаимосвязи между технологическими изменениями и трансформацией управленческих компетенций.

Теоретическую основу составляют научные положения в области стратегического менеджмента, теории компетенций и цифрового управления. Особое внимание уделено концепции цифрового лидерства и управлению на основе данных, предполагающему использование аналитических и интеллектуальных систем поддержки принятия решений.

Эмпирическую основу исследования составляют научные публикации, аналитические отчеты международных организаций в сфере здравоохранения, а также исследования, посвященные цифровым технологиям и искусственному интеллекту в управлении.

Особое внимание уделено качественному анализу изменений в структуре управленческих компетенций, связанных с внедрением интеллектуальных систем поддержки принятия решений. Рассматриваются такие аспекты, как развитие цифровой грамотности, аналитического мышления и способности к интерпретации данных, генерируемых алгоритмами искусственного интеллекта.

Обсуждение. Результаты проведенного анализа свидетельствуют о том, что искусственный интеллект становится одним из ключевых факторов трансформации управленческой деятельности в системе здравоохранения. Его внедрение в процессы стратегического и оперативного управления медицинскими организациями приводит к существенному изменению содержания профессиональных компетенций руководителя, смещая акцент с традиционного административного управления на аналитико-цифровую модель принятия решений.

Одним из наиболее значимых эффектов применения искусственного интеллекта является расширение возможностей информационно-аналитической поддержки управленческих решений. ИИ позволяет обрабатывать большие массивы медицинских, финансовых и организационных данных, выявлять скрытые закономерности и формировать прогнозные модели развития медицинской организации. Это повышает обоснованность принимаемых решений и снижает уровень неопределенности в управлении.

Вместе с тем усиление роли алгоритмических систем в управлении формирует новые требования к компетенциям руководителя. Традиционные управленческие навыки, такие как организация процессов, контроль и мотивация персонала, дополняются необходимостью владения цифровыми инструментами, понимания принципов работы алгоритмов и способности

интерпретировать результаты машинного анализа данных [5]. Таким образом, формируется новая структура компетенций, включающая цифровую, аналитическую и стратегическую составляющие.

Особое значение приобретает развитие **цифровой грамотности руководителя**, которая предполагает не только техническое понимание цифровых систем, но и способность критически оценивать результаты, полученные с помощью искусственного интеллекта [6]. Это особенно важно в условиях, когда алгоритмы могут функционировать как «черный ящик», затрудняя понимание логики принятия решений [7].

Кроме того, важным аспектом является изменение характера управленческого лидерства. Руководитель медицинской организации в условиях цифровой трансформации становится не только администратором, но и **цифровым лидером**, способным интегрировать технологии искусственного интеллекта в стратегию развития организации [8]. Это требует формирования новых лидерских качеств, включая адаптивность, инновационное мышление и готовность к постоянному обучению.

Следует отметить, что внедрение искусственного интеллекта не заменяет управленца, а трансформирует его роль. Несмотря на высокую степень автоматизации аналитических процессов, окончательное принятие решений по-прежнему остаётся за человеком. Это подчеркивает важность развития навыков критического мышления и способности к ответственному принятию решений в условиях неопределенности.

В то же время выявлены определённые ограничения и риски. Одним из них является неравномерный уровень цифровой зрелости медицинских организаций, что влияет на эффективность внедрения искусственного интеллекта. В организациях с недостаточно развитой цифровой инфраструктурой потенциал ИИ реализуется не в полной мере, что ограничивает развитие новых компетенций руководителей.

Также следует учитывать проблему зависимости от технологий. Чрезмерное доверие алгоритмическим системам может привести к снижению роли профессионального опыта и экспертного суждения, что особенно критично в сфере здравоохранения, где управленческие решения напрямую связаны с качеством и безопасностью медицинской помощи.

Таким образом, обсуждение результатов показывает, что искусственный интеллект оказывает комплексное влияние на формирование новых компетенций руководителя медицинской организации. С одной стороны, он расширяет возможности управления и повышает эффективность принятия решений. С другой стороны, он формирует новые вызовы, связанные с необходимостью адаптации управленческого персонала к цифровой среде и развитием критического отношения к результатам алгоритмического анализа.

В целом можно сделать вывод, что успешная интеграция искусственного интеллекта в систему управления здравоохранением требует не только технологических изменений, но и глубоких трансформаций в системе подготовки и развития управленческих кадров.

Закключение. Проведённое исследование показало, что искусственный интеллект играет системообразующую роль в трансформации управленческой деятельности в медицинских организациях и становится важным фактором формирования новых компетенций руководителя в условиях цифровой трансформации здравоохранения.

Установлено, что внедрение технологий искусственного интеллекта существенно расширяет аналитические и прогностические возможности управления, повышает обоснованность стратегических решений и способствует более эффективному использованию ресурсов. Одновременно с этим происходит изменение структуры профессиональных компетенций руководителя, в которой усиливается значение цифровых, аналитических и интерпретационных навыков.

Выявлено, что традиционная модель управленческих компетенций постепенно дополняется новыми требованиями, связанными с необходимостью работы с большими данными, пониманием принципов функционирования алгоритмов искусственного интеллекта и способностью критически оценивать результаты автоматизированного анализа. В этих условиях формируется концепция цифрового лидерства в здравоохранении.

Вместе с тем отмечено, что процесс внедрения искусственного интеллекта сопровождается рядом ограничений и рисков. К ним относятся неоднородный уровень цифровой зрелости медицинских организаций, зависимость от технологических решений, а также необходимость сохранения баланса между автоматизированными системами и профессиональным управленческим опытом.

Таким образом, можно сделать вывод, что искусственный интеллект является не только технологическим инструментом, но и фактором глубоких институциональных изменений в системе управления здравоохранением. Его эффективное использование требует комплексного подхода, включающего развитие цифровых компетенций руководителей, совершенствование образовательных программ и формирование новых моделей управленческого мышления.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой моделей оценки цифровых компетенций руководителей медицинских организаций, а также изучением влияния искусственного интеллекта на эффективность стратегического управления в различных типах медицинских учреждений.

Список литературы.

1. Найговзина Н.Б., Зими́на Э.В., Титкова Ю.С. Технология интегральной оценки компетенций управленческих кадров здравоохранения // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2021. – № 4. – С. 641–652.
2. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
3. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
4. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
5. Кондратьева Л.А., Петров А.В. Стратегическое планирование как инструмент повышения эффективности управления медицинской организацией // Менеджмент в здравоохранении. – 2019. – № 2. – С. 45–52. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
6. Башмаков О.А. Управление развитием медицинских организаций: стратегический аспект // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – № 3. – С. 56–63.
7. Зими́на Э.В., Найговзина Н.Б. Стратегическое планирование и эффективность управления медицинскими организациями // Современные проблемы управления в здравоохранении. – 2022. – № 1. – С. 21–30.

Б.Е.Таишманов

Лияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,

ҚАЗАҚСТАНДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Бұл ғылыми жұмыста Қазақстан Республикасында медиация институтын дамытудың маңызы мен оның құқықтық жүйедегі рөлі жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қоғамдағы құқықтық дауларды шешудің баламалы тәсілдеріне сұраныстың артуымен және сот жүйесіне түсетін жүктемені азайту қажеттілігімен негізделеді. Медиация – тараптардың ерікті келісімі негізінде бейтарап делдалдың қатысуымен дауларды бейбіт жолмен шешудің тиімді тетігі ретінде сипатталады. Жұмыста Қазақстандағы медиация институтының қалыптасу кезеңдері, оның нормативтік-құқықтық негіздері, соның ішінде «Медиация туралы» заң және басқа да құқықтық актілер талданады. Медиацияның азаматтық, еңбек, отбасылық және қылмыстық-құқықтық қатынастардағы қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, медиация рәсімінің артықшылықтары, оның ішінде уақыт пен қаржылық шығындарды үнемдеу, тараптар арасындағы қарым-қатынасты сақтау, құпиялық қағидатын қамтамасыз ету мәселелері айқындалады. Зерттеу барысында шет мемлекеттердің медиация саласындағы тәжірибесіне салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізіледі. Бұл талдау медиация институтын жетілдіру үшін тиімді модельдерді анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстанда медиацияны дамытуға кедергі келтіретін факторлар ретінде құқықтық мәдениеттің жеткіліксіздігі, халықтың ақпараттану деңгейінің төмендігі және медиаторлардың кәсіби даярлығының біркелкі болмауы атап өтіледі.

Жұмыстың қорытындысында Қазақстанда медиация институтын жетілдіруге бағытталған ұсыныстар берілген. Атап айтқанда, құқықтық ағартушылықты күшейту, медиаторларды даярлау жүйесін жетілдіру, сондай-ақ медиация рәсімін құқықтық реттеуді одан әрі нақтылау қажеттілігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: медиация, дауларды шешу, Қазақстан Республикасы, құқықтық реттеу, альтернативті әдістер, медиатор, соттан тыс реттеу, құқықтық мәдениет.

Аннотация. В данной работе рассматривается значение развития института медиации в Республике Казахстан и его роль в современной правовой системе. Актуальность исследования обусловлена необходимостью внедрения эффективных альтернативных способов разрешения споров, направленных на снижение нагрузки на судебную систему и повышение уровня правовой культуры общества. Медиация определяется как добровольная процедура урегулирования конфликта с участием нейтрального посредника, способствующая достижению взаимоприемлемого решения.

В статье проанализированы этапы становления института медиации в Казахстане, а также его нормативно-правовая база, включая Закон Республики Казахстан «О медиации». Рассматриваются особенности применения медиации в различных отраслях права, таких как гражданское, семейное, трудовое и уголовное право. Особое внимание уделено преимуществам медиации, включая оперативность, экономичность, конфиденциальность и сохранение партнерских отношений между сторонами. Проведен сравнительно-правовой анализ зарубежного опыта применения медиации, что позволило выявить эффективные механизмы ее развития. В работе также обозначены основные проблемы функционирования института медиации в Казахстане, среди которых недостаточная осведомленность населения, слабая правовая культура и необходимость повышения квалификации медиаторов. В заключение сформулированы предложения по совершенствованию института медиации, включая развитие системы подготовки медиаторов, расширение сфер применения медиации и усиление государственной поддержки данного института.

Ключевые слова: медиация, разрешение споров, Республика Казахстан, правовое регулирование, альтернативные способы, медиатор, внесудебное урегулирование, правовая культура.

Abstract. This paper examines the importance of developing the institution of mediation in the Republic of Kazakhstan and its role in the modern legal system. The relevance of the study is determined by the growing need for effective alternative dispute resolution mechanisms aimed at reducing the burden on the judicial system and improving legal culture in society. Mediation is defined as a voluntary process of conflict resolution involving a neutral third party, which facilitates mutually acceptable agreements between the parties. The study analyzes the stages of formation of the mediation institution in Kazakhstan, as well as its legal framework, including the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation.” The application of mediation in various fields of law, such as civil, family, labor, and criminal law, is considered. Special attention is paid to the advantages of mediation, including efficiency, cost-effectiveness, confidentiality, and preservation of relationships between the parties. A comparative legal analysis of foreign practices in mediation is conducted, allowing the identification of effective models for its development. The paper also highlights key challenges in the development of mediation in Kazakhstan, including low public awareness, insufficient legal culture, and the need to improve the professional training of mediators. The study concludes with recommendations aimed at enhancing the mediation institution, including strengthening legal education, improving mediator training systems, and expanding the scope of mediation application.

Keywords: mediation, dispute resolution, Republic of Kazakhstan, legal regulation, alternative dispute resolution, mediator, out-of-court settlement, legal culture.

Бәрімізге белгілі 2021 жыл республикада Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығы жылы болып жарияланды. Қазақстан Тәуелсіздігіне 30 жыл толды. «Бұл біздің ата-бабаларымыз армандаған қазақ мемлекеттілігін, еркіндігін қайта жаңғыртуды нығайтудағы маңызды күн. Тарих үшін 30 жыл - бұл көздің қарашығындай ұшатын сәт. Алайда, көптеген халықтар үшін бұл қиындықтар мен қуаныштардың, дағдарыстар мен көтерілістердің бүкіл дәуірі (дәуірі). Біз сол жолмен жүреміз». Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің халыққа Жолдауында 2020 жылғы 1 қыркүйекте дауларды шешудің баламалы тәсілдерін дамыту қажеттігіне назар аударады, бұл мемлекеттің қатысуынсыз ымыраға келуге мүмкіндік береді. Мұндай институттар дамыған елдерде өздерін жақсы көрсетті.

Осыдан он бір жыл бұрын біз «Медиация туралы» Заң қабылдадық. Бірақ осы уақытқа дейін бірде-бір мемлекеттік орган оны дамытумен айналыспайды, нақты мемлекеттік саясат жоқ. Бұл жағдайды түзету керек.

2011 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Медиация туралы» Заңға [1], сондай-ақ оған ілесіп «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне медиация мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды. ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексіне, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексіне, ҚР Қылмыстық кодексіне, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне, ҚР Еңбек

кодексіне, ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексіне, «Аралық соттар туралы» ҚР Заңына, «Халықаралық төрелік туралы» ҚР Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Аталған заңдардың қабылдануына дейін қалпына келтіру сот төрелігінің тәжірибелік мәселелерін, татуластыру рәсімдерінің халықаралық тәжірибесін зерделеу және талдау, сондай-ақ жанжалдарды шешудің неғұрлым тиімді, балама нысандарын іздеу бойынша үлкен жұмыс жүргізілді.

Бүгін біз медиация институты, бұл құқықтық дауды сотпен шешуге қарағанда, дауды шешудің ең тиімді балама тәсілі деп сеніммен айта аламыз. Бұл көптеген отандық және шетелдік азаматтық ғалымдар бірнеше рет сипаттаған факторлармен түсіндіріледі: мерзімдер, қол жетімділік, арзан шығындар, еріктілік, құпиялылық, бұл медиацияны ерекше тартымдылық береді. Медиация рәсімі дауды басында айтылған ұстанымдарға емес, қатығысушы тараптардың шынайы мүдделеріне сүйене отырып шешуге бағытталған.

Қазақстанда бүгінде сот талқылауы және азаматтық істерді қараудың және шешудің өзге де тәсілдері (кең мағынада) бұзылған құқықтарды, бостандықтар мен заңды мүдделерді қорғаудың негізгі тәсілдері болып табылады. Алайда, азаматтық қоғамның қалыптасуы мен серпінді дамуының қазіргі жағдайында олар көбінесе тиімді емес екенін жоққа шығаруға болмайды [7].

Қазіргі уақытта нормативтік-құқықтық базаны неғұрлым нақты және жүйелендіріп әзірлеу, сондай-ақ медиация рәсімі мен субъектілерге нақтылау және неғұрлым егжей-тегжейлі көзқарас қажет.

Е.И.Носырева өзінің ұсыныстарында, «Делдалдық (медиация)» курсын оқытудың әдістемелік және теориялық негіздерінде келесі «медиация» термині латынның сын есімінен шыққан *medius* (бейтарап) – екі көзқарастың немесе тараптардың ортасын алу, орта жолды ұсыну, бейтарап, бейтарап ұстау. Құқықтық теориясымен тәжірибеде делдалдың көмегімен жүзеге асырылатын балама процедураны белгілеу үшін екі терминнің өзара алмастырылып қолданылуы: «делдал» және «делдалдық». Біріншісі орыстың түпнұсқасы. Орыс тілін тікелей түсіндіруде «делдал – бұл екі тарап келісім үшін таңдаған үшінші делдал болу – саналы түрде делдал болу, екі тараптың арасында оларды қиындық туғанда келістіру [2, 9 б.].

Кейіннен «медиация» деп аталатын рәсім қатығыстарды күш қолданбай және үшінші тараптың көмегісіз шешу үшін бұрыннан қолданылған. Зерттеушілер медиацияның мәнін екі қарама-қарсы болып көрінетін элементтердің-тараптардың дербестігінің жоғары деңгейінің және жалпы позицияны дамыту мен өзара тиімді нәтижеге қол жеткізудің маңызды кепілдіктерінің үйлесімінде көреді.

Кейіннен «медиация» деп аталатын рәсім қатығыстарды күш қолданбай және үшінші тараптың көмегісіз шешу үшін бұрыннан қолданылған. Зерттеушілер медиацияның мәнін екі қарама-қарсы болып көрінетін элементтердің-тараптардың дербестігінің жоғары деңгейінің және жалпы позицияны дамыту мен өзара тиімді нәтижеге қол жеткізудің маңызды кепілдіктерінің үйлесімінде көреді.

Бүгінгі таңда медиация құқықтық дауды сотпен шешудің баламасы ретінде ең тиімді болып табылады. Медиацияның жүйелі дамуының басталуы Гарвард заң мектебінің профессоры Франк Сандердің 1976 жылы Роско Паундтың 70 жылдығына арналған Паунд конференциясы ретінде белгілі конференцияда айтқан ұстанымы қызықты, ол балама «көптеген қолданыстағы нұсқалардың біреуін» таңдау мүмкіндігін білдіреді, барлық процедураларға ортақ «дауларды шешудің балама әдістері» терминін, соның ішінде сот ісін де қолдануды ұсынады [3, 35 б.].

Қазақстан Республикасында медиация институтын қолдануды талдау ұйымдастырушылық сипаттағы мәселелердің белгілі бір топтарын көрсетті. Олардың бірі медиация принциптерін жүзеге асырумен байланысты.

«Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабына сәйкес:

1. Медиацияны жүргізу кезінде медиатор тараптардан, мемлекеттік органдардан, өзге де заңды, лауазымды және жеке тұлғалардан тәуелсіз болады, Медиатор жол берілуі осы Заңда айқындалатын медиация құралдары мен әдістерін таңдауда дербес болады.

2. Медиатор бейтарап болуға, екі тараптың мүддесі үшін медитация жүргізуге және медиация рәсіміне тараптардың тең қатысуын қамтамасыз етуге тиіс. Медиатордың бейтараптығына кедергі келтіретін мән-жайлар болған кезде ол медиацияны жүргізуден бас тартуға тиіс.

3. Медиацияны жүргізу кезінде медиатордың қызметіне Қазақстан Республикасының заңдарында көзделгеннен басқа жағдайларда, осы баптың 1-тармағында көрсетілген адамдар тарапынан араласуға жол берілмейді [16].

Алайда, кейбір ғалымдар медиация рәсіміне араласпау қағидатының шектеулері бар деп санайды, бірақ бұл шектеулер заңда тікелей көрсетілмеген, бұл болашақта араласу мүмкіндіктерін кеңінен түсіндіруге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде құпиялылық принципі шектейді.

Құпиялылық қағидатының өзі, біздің ойымызша, жеткілікті қорғалмаған, өйткені осы қағидатты бұзғаны үшін әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 85-бабымен 20 айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл түрінде әкімшілік жауапкершілік көзделген.

Медиация процесінде белгілі болған мәліметтерді жария еткені үшін жауапкершілік бөлігінде әкімшілік бұзушылықтар туралы Кодексті (85-бап), сондай-ақ медиатордың өз өкілеттіктерін өз қызметінің міндеттеріне қарамастан және пайда мен артықшылықтар алу мақсатында пайдалануы бөлігінде ҚР Қылмыстық кодексін қоспағанда, «Медиация туралы» ҚР Заңында, өзге де нормативтік-құқықтық актіде жоқ өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру үшін, егер бұл әрекет азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтірсе.

Сонымен бірге медиатордың медиацияны жүргізу туралы шарттың елеулі талаптары ретінде медиатор жауапкершілігінің шарттары, көлемі және негіздері туралы талап «Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 21-бабының 8-тармағында ұсынылған. Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 393-бабы тараптар арасында тиісті жағдайларда талап етілетін нысанда оның барлық елеулі талаптары бойынша келісімге қол жеткізілген кезде шарт жасалған болып есептеледі деп айқындайды.

Бұл ретте шарттың мәні туралы талаптар, заңнамада елеулі деп танылған немесе осы түрдегі шарттар үшін қажетті талаптар, сондай-ақ тараптардың бірінің өтініші бойынша келісімге қол жеткізілуге тиіс барлық талаптар елеулі болып табылады.

Біздің ойымызша, «Медиация туралы» ҚР Заңының 21-бабы 2-бөлігінің 8-тармағын не медиацияны жүргізу туралы шарттың елеулі талабы ретінде алып тастау, не заң шығарушының қандай жауапкершілікке ие екенін және оның негіздері қандай екенін нақтылау қажет.

Медиаторларды дайындау, медиаторлар тізілімін жүргізу, медиаторлар ұйымдары саласында бүгінгі күні оқыту жүргізілуде, бірақ сапасы көрсетілетін қызметтер процесінде айқындалады, бұл туралы сот практикасы, шағым жасалған

медиативтік келісімдер, қолданыстағы заңнамаға қайшы келген келісім шарттарын орындамағаны үшін көрсетеді.

Қазақстанда «Медиация туралы» Заң енгізілгеннен кейін мемлекетте медиацияны дамытудың негізгі «қозғаушы күші» Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты болды. Осыдан, біздің ойымызша, медиацияны қолдану саласында кейбір түсініспеушіліктер орын алды.

Заңнама нормаларын, сондай-ақ медиация рәсімін реттейтін нормаларды талдау сот медиациясы әлдеқайда егжей-тегжейлі реттелгенін және сотқа дейінгі немесе соттан тыс медиация алдында басым күшке ие екенін көрсетеді.

Сотқа дейінгі медиация рәсімі «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен ғана реттелген, сондай-ақ «Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 27-бабының 4-бөлігі [1] азаматтық іс сотта қаралғанға дейін жасалған дауды реттеу туралы келісім азаматтық құқықтарды белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған мәмілені білдіретіні айқындалғандықтан және тараптардың міндеттері. Мұндай келісім орындалмаған немесе тиісінше орындалмаған жағдайда, келісімді бұзған медиация тарапы Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен жауаптылықта болады [4].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісім - бұл жай ғана мәміле емес, құқықтық дауды не жанжалды шешетін мәміле. Мәміле жасалған жағдайда, мұндай мәмілені жасаған адамның іс-әрекеті істі мәні бойынша қарау үшін қайтадан сотқа жүгіну қаншалықты заңды?

Қазақстан Республикасының Азаматтық процесстік кодексінің 277-бабының 2,4-тармақтарына сәйкес іс бойынша іс жүргізуді тоқтату негіздері белгіленді:

1) талап қоюшының талап қоюдан бас тартуына немесе тараптардың бітімгершілік келісімін, тараптардың дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімін бекітуге байланысты іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы сол тараптардың арасындағы, нақ сол нысана туралы дау бойынша және нақ сол негіздер бойынша шығарылған заңды күшіне енген сот шешімі немесе сот ұйғарымы болса, партисипативтік рәсім тәртібімен дауды реттеу туралы келісімдер;

2) тараптар дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім, дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісім жасаса және оларды сот бекітсе, медиация тәртібімен дауды (дау-шарды) реттеу туралы келісімге қол қояды [3].

Егер сот дауды медиация тәртібімен реттеу туралы медиативтік келісімді бекіту туралы ұйғарым шығарса не осы процесте тараптар дауды (жанжалды) реттеу туралы татуласу немесе партисипативтік келісім жасаса және оны сот бекітсе, іс тоқтатылуы мүмкін.

Сондай-ақ, ҚР АПК-нің 153-бабының 2-бөлігінде талап арызды қабылдаудан бас тарту негіздері бөлігінде мыналар болғанын атап өткен жөн: егер сол тараптар арасындағы дау бойынша, сол нысана туралы және сол негіздер бойынша шығарылған заңды күшіне енген сот шешімі немесе іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы сот ұйғарымы болса талап қоюшының талап қоюдан бас тартуымен немесе тараптардың бітімгершілік келісімін бекіту туралы немесе дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім. Осылайша, осы нормадан, егер дауды (жанжалды) реттеу туралы медиация тәртібімен келісім болған жағдайда, талап арызды қабылдаудан бас тарту орын алғаны туындайды.

Қолданыстағы азаматтық процесстік кодексінің 151-бабының 1-бөлігі талап-арызды қабылдаудан бас тартудың негіздері ретінде мыналарды атайды:

1) арыз азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралуға және шешілуге жатпайды;

2) сол тараптардың арасындағы, сол нысана туралы және сол негіздер бойынша шығарылған дау бойынша осы кодексте көзделген негіздер бойынша іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы заңды күшіне енген сот шешімінің немесе сот ұйғарымының болуы;

3) сол тараптар арасындағы дау бойынша, сол нысана туралы және сол негіздер бойынша қабылданған төреліктің шешімі болса және бұл туралы сотқа белгілі болса.

Сондай-ақ, заң шығарушылар талап арызды қабылдаудан бас тарту үшін дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді негіздерден қандай дәлелді себеппен алып тастағаны түсініксіз.

Судьялар корпусының көптеген оппоненттері Қазақстан Республикасының Конституциясымен 13-баптың 2-бөлігімен әркімге өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалу құқығына кепілдік берілгенін мәлімдейді [5].

Жоғарыда айтылғандай, ҚР «Медиация туралы» Заңына сәйкес азаматтық істі сотта қарағанға дейін жасалған дауды реттеу туралы келісім мәміле болып табылады. Белгілі бір мәмілеге белгілі бір талаптар қойылады, олардың бірі - заңдылық. Басқаша айтқанда, егер келісім заңсыз болса, оған сотта дау айтуға болады, осылайша тарап заңмен қорғалатын құқықтар мен бостандықтардың сот арқылы қорғалу құқығын жүзеге асыра алады.

Егер сіз осы жағдайды осындай құлдырауға байланысты қарасаңыз және талдасаңыз, соттан тыс медиацияның парадоксалды жағдайы дамиды. Егер тараптар бір-бірімен дау туралы келісім жасаса, бірақ олар бұл дауды сотта «тағы бір рет» шешуге құқылы. Мысалы, қарыз шарты бойынша құқықтық дауды шешу кезінде тараптар борышқор ай сайын белгілі бір ақша сомасы бойынша қарызды төлейтіні туралы өзара шешімге келеді; осы келісімге қарамастан, несие беруші қарыз шарты бойынша қарыз сомасын бір уақытта өндіріп алу туралы талап қою арқылы сотқа жүгіне алады.

Бұл ретте борышкер сол уақытта дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы көрсетілген келісімді орындау үшін оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу тәртібімен сотқа жүгіне алады (мұндай келісімдерде, егер борышкер ай сайын белгілі бір соманы төлеуге міндеттенсе, онда тиісінше борышқордың осы соманы қабылдау және одан жалтартбау міндеті белгіленеді).

Осылайша, бұл екі процесс параллель жүруі мүмкін және нәтижесінде әртүрлі өзара ерекше шешімдер қабылдануы мүмкін [6, 214 б.].

Бірақ бұл ретте, егер дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы осындай ұқсас келісім сотта қабылданса және тиісінше бекітілсе, тараптардың ешқайсысы дауды мәні бойынша шешу үшін сотқа жүгіне алмайтын еді.

Бірақ соттан тыс медиацияның маңыздылығын төмендетсек, бұған қалай қол жеткізуге болады?

Егер тараптар шынымен заңды күшті келісімге қол жеткізгісі келсе, олар сотқа жүгінуге мәжбүр болады, өйткені соттан тыс жасалған келісім, өкінішке орай, сотта жасалған келісім сияқты заңды күшке ие емес.

Біз соттан тыс медиация тәртібімен жасалған құқықтық дауды (жанжалды) реттеу туралы келісім сотта жасалған және сот бекіткен дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісіммен мәні бойынша бірдей болуға тиіс деп талап етеміз.

Қазақстанның медиация институтының дамуы сөзсіз екенін атап өткім келеді. Уақыт бір орында тұрмайды заң шығарушылар, Қазақстанның судьялар қауымдастығы даулар мен жанжалдарды реттеудің баламалы әдісін дамытуды көтермелейді. Медиаторлар да, судьялар да даулар мен жанжалдарды шешуге қатысады, бұл медиация институтының өзіне де айтарлықтай әсер етті.

Қазақ қоғамында медиация рәсімі ежелден бері болғаны белгілі. Ғасырлар бойы қақтығыстарды құрметті ақсақалдар мен билердің көмегімен шешу дәстүрі болған. Қазіргі медиаторлар оны жаңа тұрғыда және Заң аясында жандандыруды ұсынады.

Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға арналған құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру аясында іс жүргізу заңнамасы мен құқық қолдану практикасына қалпына келтіру сот төрелігі-медиация, құқық бұзушылықтарды соттан тыс реттеу элементтерін енгізу туралы мәселе өзекті болып отыр. Бұл қажеттілік қылмыстық саясатты ізгілендірумен де, процедуралық процедураларды оңтайландыру қажеттілігімен де байланысты.

Қазір Қазақстанда медиация мен бітімгершіліктің бірыңғай орталығы жұмыс істейді, онда Медиация негіздерін оқытудан өткен мамандар жұмыс істейді. Медиаторлар адамдарға бір-бірін тындауға және даулы құқықтық мәселелер бойынша белгілі бір шешім табуға көмектеседі. Медиация идеясын Қазақстанның көрнекті мемлекет қайраткерлері И.И. Рогов, С.Ф.Бычкова, С.А. Дьяченко және басқалары белсенді алға артты.

Қазіргі уақытта медиация жанжалдардағы медиацияның кеңінен танымал және кең таралған әдісіне айналады. Медиация-дауларды шешудің балама әдістерінің тобына жататын дауларды шешу әдісі. Сонымен қатар, медиация дауларды шешудің барлық басқа әдістерінен түбегейлі ерекшеленеді – дәстүрлі де, балама да. Медиацияда үшінші тарап – медиаторға уәкілеттік берілмеген және дау бойынша шешім шығаруға құқығы жоқ, сонымен қатар жанжалды шешудің нұсқаларын ұсынумен аулақ болуға тиіс. Медиация-бұл даудың барлық тараптарына тең құқықтар берілген жағдайда, жеке адамды құрметтеуге, ерікті қатысуға және ерік білдіруге, тараптардың мүдделерін қорғау және қанағаттандыру мүмкіндіктеріне негізделген шешімдерді әзірлеу және қабылдау еркіндігіне негізделген әдіс.

Алғаш рет медиация қақтығыстарды сындарлы реттеу әдісі ретінде АҚШ-та 60-жылдардың басында қолданыла бастады. Оның пайда болуы мен дамуының қайнар көзі сол кезде елді басып озған көптеген сот процестері болды. Сот жүйесінің жүктемесі технологияның дамуына әкелді, оны пайдалану көптеген дауларды шешуге мүмкіндік берді, оның ішінде соттар екі жақты ұтыстың нәтижесімен, яғни тараптардың бітімгершілік келісімге қол жеткізуімен. Кең ауқымды әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, сот дауларында медиацияны қолдану 85% жағдайда жанжалдар қарама-қарсы тараптар арасында келісімге қол жеткізумен аяқталғанына ықпал етті. Заң тәжірибесі аясында әзірленген медиативті технология кейіннен адам қызметінің әртүрлі салаларында кеңінен таралды: мектептерде, бизнесіте, басқаруда, халықаралық дипломатияда және т.б. дауды қолайлы шешуге қол жеткізу үшін үшінші тұлғаны тарту әрекеттері жаңа емес. Біздің көпшілігіміз өзінің рөлдік ұстанымына, лауазымдық немесе кәсіби міндеттеріне байланысты басқа адамдар арасындағы қақтығыстарды шешу функцияларын мезгіл-мезгіл қабылдауға мәжбүрміз. Алайда, әдетте, бұл үшін бәріне таныс «арбитраж» моделі таңдалады. Бұл жағдайда медиатор (үшінші, жанжалға қатыспаған адам) аралық судья ретінде әрекет етеді: тараптарды тыңдайды, қажетті ақпаратты жинайды, содан кейін тараптардың бірінің дұрыстығын мойындайды немесе үшінші шешім қабылдайды[5. 56-18].

Қорытындылай келе, медиация белгілі бір жолды жүріп өтті деп айтқым келеді, бірақ әлі де көп нәрсені істеуіміз керек. Болашақта прогрессивті медиация институты тиісті, яғни тәжірибеде салыстырмалы түрде кең таралады деп үміттенеміз, бұл біздің елімізде қалпына келтіретін сот төрелігінің толыққанды жүйесін қалыптастыру идеясын жүзеге асыруға қызмет етеді. Қазіргі таңда Қазақстанда медиацияның дамуын үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең 2011-2013 жылдарды қамтыды, ол қазақстандық қоғамның, заң қоғамдастығының медиацияны өз мән – мағынасына, ал ең бастысы-кәсіби медиаторларды даярлауға арналды. Осы уақыт аралығында кәсіби медиаторлардың алғашқы ұйымдары құрылды. 2013 жылдың соңына қарай олардың саны 27 болды, «Медиация даулар мен жанжалдарды шешу және қоғамдағы әлеуметтік шиеленіс деңгейін төмендету тәсілі ретінде» талдамалық есебінің деректері бойынша медиаторлар ұйымдары 56 болды. Медиацияны дамытудың екінші кезеңі 2014-2017 жылдарды қамтиды. Бұл кезең Қазақстан халқы Ассамблеясына медиацияны дамыту функциясын енгізумен ерекшеленді. Бүкіл ел бойынша Достық үйлерінің жанында медиаторлар кабинеттері құрылды. Медиацияны дамытудың үшінші кезеңі 2017 жылдың аяғынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл кезең даулардың әртүрлі санаттары бойынша медиацияны мамандандырудың қалыптасуымен ерекшеленеді. Медиаторларды қарыздарды өндіріп алу туралы банктік даулар бойынша, сондай-ақ микроқаржы ұйымдарының қарыздарды өндіріп алуы туралы даулар бойынша мамандандыру белсенді енгізілуде.

Қазіргі уақытта өз шешімін тауып жатқан, бірақ соңына дейін шешімін таппаған сот медиациясының проблемасы соттарда медиацияны жүргізетін судьялардың кәсіпқой емес медиаторларға теңестірілетіндігінде және келіссөздер процесін жүргізу білімі, іскерлігі мен дағдысы, дауды реттеу мақсатында кәсіби медиаторлар пайдаланатын психотехниктер болмауында. Бұл мәселенің шешімі, біздің ойымызша, судьялардың кәсіби медиаторларды даярлау бағдарламалары бойынша оқудан өтуі болып табылады. Сонымен бірге соттан тыс медиация қарқынды дамып келеді және бұған бірнеше объективті себептер бар. Біріншіден, кәсіби медиаторлар қоғамдастығының мемлекеттік органдар, оның ішінде ҚР Жоғарғы Соты сияқты әкімшілік ресурстары жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қазақстан Республикасы. Заң «Медиация туралы» № 401-IV от 28 января 2011 г. [Электронный ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> (дата обращения: 20.03.2025).
2. Решетникова И.В. Қарсы қозғалыс құқығы. Медиация және арбитраждық процес // Медиация және құқық. Делдалдық және татуласу. – 2017.-№2, 52-56 б.
3. Давыденко Д.Л. Сот ісін қалай болдырмауға болады. Бизнес жанжалындағы медиация. - М.: Секрет фирмы, 2016. - 168 б.
4. Гвоздарева М.В. Медиация корпоративті жанжалдарды шешудің балама әдісі ретінде: Автореф. дис. ...әлеум. ғылым. канд. М., 2017.- 23 б.
5. Брыжинский А.А. Құқықтық даулар мен қақтығыстарды балама шешу: канд. дис. ...з.ғ.к. Саранск, 2019. – 234 б.
6. Яковлев В.Ф. Заңды еркін қолдану // Медиация және құқық. Медиация және татуласу. – 2020. №1.-12-16 б.

Н.К. Жамаубаев

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается цифровизация государственного сектора как ключевой инструмент повышения качества обслуживания населения. Анализируются современные направления внедрения цифровых технологий в систему предоставления государственных услуг, включая электронное правительство, цифровые платформы и автоматизацию административных процессов. Особое внимание уделяется влиянию цифровизации на доступность, оперативность и прозрачность государственных услуг. Обосновано, что цифровая трансформация государственного сектора способствует повышению удовлетворенности граждан и эффективности взаимодействия государства с населением.

Ключевые слова: цифровизация, государственный сектор, государственные услуги, качество обслуживания, электронное правительство, цифровые технологии, цифровые платформы, государственное управление, население

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттік секторды цифрландыру халыққа көрсетілетін қызметтердің сапасын арттырудың негізгі құралы ретінде қарастырылады. Электрондық үкімет, цифрлық платформалар және әкімшілік процестерді автоматтандыру сияқты мемлекеттік қызметтер жүйесіне цифрлық технологияларды енгізудің заманауи бағыттары талданады. Цифрландырудың мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігіне, жеделдігіне және ашықтығына әсеріне ерекше назар аударылады. Мемлекеттік сектордың цифрлық трансформациясы азаматтардың қанағаттану деңгейін арттырып, мемлекет пен халық арасындағы өзара әрекеттестіктің тиімділігін күшейтетіні негізделеді.

Түйін сөздер: цифрландыру, мемлекеттік сектор, мемлекеттік қызметтер, қызмет көрсету сапасы, электрондық үкімет, цифрлық технологиялар, цифрлық платформалар, мемлекеттік басқару, халық

Abstract. The article examines digitalization of the public sector as a key tool for improving the quality of public service delivery to the population. It analyzes modern directions of implementing digital technologies in public service systems, including e-government, digital platforms, and automation of administrative processes. Special attention is paid to the impact of digitalization on the accessibility, efficiency, and transparency of public services. It is substantiated that digital transformation of the public sector enhances citizen satisfaction and improves the efficiency of interaction between the state and the population.

Keywords: digitalization, public sector, public services, service quality, e-government, digital technologies, digital platforms, public administration, population

Введение. Современное развитие государственного управления характеризуется активным внедрением цифровых технологий, которые становятся ключевым фактором повышения эффективности деятельности государственного сектора. В условиях глобальной цифровизации изменяются не только внутренние процессы государственных органов, но и способы взаимодействия государства с населением, что приводит к формированию новых стандартов качества предоставления государственных услуг.

Цифровизация государственного сектора рассматривается как комплексный процесс внедрения информационно-коммуникационных технологий, направленный на автоматизацию административных процедур, развитие электронных сервисов и повышение доступности государственных услуг. В результате формируется более гибкая и ориентированная на граждан модель государственного управления, основанная на принципах оперативности, прозрачности и клиентоориентированности.

Для Республики Казахстан цифровизация государственного сектора является одним из приоритетных направлений стратегического развития. Реализация концепции «электронного правительства» и развитие цифровых платформ позволили существенно расширить спектр государственных услуг, предоставляемых в онлайн-формате, а также сократить временные и административные издержки для граждан и бизнеса [1].

Повышение качества обслуживания населения в государственном секторе является одной из ключевых задач современной административной реформы [2]. Качество государственных услуг включает такие параметры, как доступность, своевременность, удобство получения услуг, а также уровень удовлетворенности граждан. В этом контексте цифровизация выступает важным инструментом улучшения всех перечисленных показателей.

Несмотря на значительные достижения в области цифровой трансформации, сохраняется ряд проблем, связанных с неравномерностью цифрового развития, недостаточным уровнем цифровой грамотности отдельных групп населения, а также необходимостью обеспечения кибербезопасности и защиты персональных данных. Эти факторы требуют дальнейшего научного анализа и совершенствования механизмов цифрового государственного управления.

Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения качества обслуживания населения через использование цифровых технологий и оптимизацию процессов предоставления государственных услуг.

Для достижения поставленной цели необходимо рассмотреть теоретические основы цифровизации государственного сектора, проанализировать основные направления внедрения цифровых технологий в систему государственных услуг, а также определить их влияние на качество обслуживания населения.

Обзор литературы. Вопросы цифровизации государственного сектора и повышения качества обслуживания населения активно исследуются в современной научной литературе в рамках теории государственного управления, цифровой экономики и публичной политики. Большинство авторов сходятся во мнении, что цифровая трансформация является одним из ключевых факторов модернизации системы предоставления государственных услуг.

Теоретические основы цифровизации государственного управления формировались в рамках концепции электронного правительства, которая предполагает использование информационно-коммуникационных технологий для повышения эффективности взаимодействия государства и граждан [2]. В дальнейшем данная концепция была расширена до более комплексных моделей цифрового государства и цифровой экосистемы государственного управления.

В научных исследованиях отмечается, что цифровизация государственного сектора приводит к трансформации

административных процессов, переходу от бюрократической модели управления к сервисно-ориентированной модели, в которой гражданин рассматривается как получатель услуг [2]. Такой подход позволяет повысить клиентоориентированность государственного сектора и улучшить качество обслуживания населения.

Особое внимание в литературе уделяется развитию электронных государственных услуг. Исследователи подчеркивают, что внедрение онлайн-сервисов позволяет значительно сократить временные и финансовые затраты граждан, повысить доступность услуг и снизить административные барьеры [3]. В этой связи цифровые платформы рассматриваются как ключевой инструмент повышения эффективности государственного управления.

В работах по цифровой трансформации также подчеркивается значение автоматизации административных процессов [4]. Использование информационных систем и цифровых технологий позволяет минимизировать человеческий фактор, снизить вероятность ошибок и повысить прозрачность предоставления государственных услуг.

Отдельное направление исследований связано с анализом качества государственных услуг. В научной литературе качество рассматривается как комплексная категория, включающая доступность, оперативность, надежность и удовлетворенность граждан [5]. Отмечается, что цифровизация оказывает прямое влияние на все указанные параметры, способствуя их улучшению.

Вместе с тем исследователи указывают на ряд проблем цифровизации государственного сектора. К ним относятся цифровое неравенство, ограниченный доступ отдельных категорий населения к цифровым сервисам, недостаточный уровень цифровой грамотности, а также вопросы информационной безопасности и защиты персональных данных.

Несмотря на значительное количество исследований в области цифрового государственного управления, остаются недостаточно изученными вопросы комплексного влияния цифровизации на качество обслуживания населения, особенно в контексте развивающихся стран и переходных экономик, включая Республику Казахстан.

Методология исследования. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории государственного управления, цифровой трансформации и концепции качества государственных услуг. Такой подход обусловлен необходимостью всестороннего анализа влияния цифровизации государственного сектора на повышение качества обслуживания населения.

В исследовании используется системный подход, позволяющий рассматривать государственный сектор как целостную систему, включающую административные процессы, цифровые технологии, информационные потоки и взаимодействие с гражданами. Это обеспечивает выявление взаимосвязей между уровнями цифровизации и качеством предоставляемых государственных услуг.

Теоретическую основу исследования составляют концепции электронного правительства, сервисно-ориентированного государственного управления и цифровой трансформации публичного сектора. Особое внимание уделено модели клиентоориентированного государственного управления, в которой гражданин рассматривается как основной потребитель государственных услуг.

Эмпирическую базу исследования составляют научные публикации, стратегические документы в сфере цифровизации государственного управления, аналитические отчеты международных организаций, а также материалы, отражающие практику внедрения электронных государственных услуг.

Особое внимание уделено таким аспектам, как уровень доступности цифровых государственных услуг, степень автоматизации административных процедур, качество взаимодействия государства с гражданами и уровень удовлетворенности населения.

Обсуждение. Проведенный анализ показывает, что цифровизация государственного сектора оказывает существенное и многоаспектное влияние на повышение качества обслуживания населения. В первую очередь это выражается в трансформации самой модели предоставления государственных услуг — от традиционной, ориентированной на административные процедуры, к сервисной модели, в центре которой находится гражданин как потребитель услуг.

Одним из наиболее значимых результатов цифровизации является повышение доступности государственных услуг. Внедрение электронного правительства, онлайн-порталов и цифровых платформ позволяет гражданам получать услуги в дистанционном формате, без необходимости личного посещения государственных органов [6]. Это особенно важно для удаленных регионов, где физический доступ к государственным учреждениям может быть ограничен. Таким образом, цифровизация способствует снижению территориального неравенства в доступе к государственным услугам.

Вторым важным эффектом является повышение оперативности предоставления услуг. Автоматизация административных процедур и внедрение информационных систем позволяют значительно сократить сроки обработки заявлений, уменьшить количество промежуточных этапов и минимизировать влияние человеческого фактора [7]. В результате государственные услуги становятся более быстрыми и предсказуемыми, что положительно влияет на уровень удовлетворенности населения.

Также следует отметить повышение прозрачности государственного сектора. Цифровые технологии обеспечивают возможность отслеживания статуса заявок, фиксирования всех этапов предоставления услуг и формирования цифровых следов административных процессов. Это снижает риски коррупционных проявлений и повышает доверие граждан к государственным институтам.

Особое значение имеет улучшение качества взаимодействия между государством и населением. Цифровые платформы позволяют организовать обратную связь, проводить онлайн-опросы и учитывать мнение граждан при оценке качества услуг [8]. Это способствует формированию более гибкой и адаптивной системы государственного управления, ориентированной на потребности общества.

Вместе с тем цифровизация государственного сектора сопровождается рядом проблем и ограничений. Одной из ключевых является цифровое неравенство. Несмотря на расширение цифровых сервисов, часть населения по-прежнему испытывает трудности с доступом к ним из-за отсутствия необходимых навыков, технических средств или интернет-соединения. Это может ограничивать реальное равенство в получении государственных услуг.

Другой важной проблемой является уровень цифровой грамотности населения и государственных служащих. Недостаточные навыки использования цифровых платформ могут снижать эффективность внедряемых технологий и создавать дополнительные барьеры в процессе получения услуг. В этой связи возрастает необходимость системного обучения и повышения цифровых компетенций.

Существенное значение имеет вопрос информационной безопасности и защиты персональных данных. Расширение цифровых сервисов приводит к увеличению объема обрабатываемой информации, что требует усиления мер киберзащиты и

совершенствования нормативно-правового регулирования в данной сфере. Недостаточная защита данных может подрывать доверие населения к цифровым государственным услугам.

Также следует учитывать организационные ограничения, связанные с неравномерностью цифровизации различных государственных органов. В некоторых случаях наблюдается фрагментация информационных систем и недостаточная интеграция между ведомствами, что снижает эффективность цифрового взаимодействия и усложняет процесс предоставления комплексных услуг.

С точки зрения управления качеством обслуживания населения важно отметить, что цифровизация позволяет перейти к более объективной системе оценки государственных услуг. Использование цифровых данных, аналитических инструментов и автоматизированных систем мониторинга создает возможность более точного измерения уровня удовлетворенности граждан и выявления проблемных зон.

Таким образом, обсуждение результатов исследования показывает, что цифровизация государственного сектора является ключевым фактором повышения качества обслуживания населения. Однако её эффективность зависит от решения ряда сопутствующих проблем, включая цифровое неравенство, уровень цифровой грамотности, обеспечение кибербезопасности и интеграцию информационных систем.

В целом можно утверждать, что дальнейшее развитие цифровизации государственного сектора должно осуществляться на основе комплексного подхода, включающего технологическое развитие, институциональные реформы и повышение человеческого потенциала.

Заключение. Проведённое исследование подтвердило, что цифровизация государственного сектора является одним из ключевых факторов повышения качества обслуживания населения. Внедрение цифровых технологий, электронных государственных услуг и автоматизированных систем управления существенно трансформирует характер взаимодействия государства с гражданами, обеспечивая переход к более эффективной, прозрачной и клиентоориентированной модели государственного управления.

Установлено, что цифровизация оказывает положительное влияние на основные параметры качества государственных услуг, включая их доступность, оперативность, прозрачность и удобство получения. Благодаря развитию электронного правительства и цифровых платформ граждане получают возможность взаимодействовать с государственными органами в дистанционном формате, что значительно снижает временные и административные издержки.

Вместе с тем выявлено, что процесс цифровой трансформации государственного сектора сопровождается рядом проблем и ограничений. К ним относятся цифровое неравенство, недостаточный уровень цифровой грамотности населения и государственных служащих, а также вопросы информационной безопасности и защиты персональных данных. Кроме того, сохраняется проблема фрагментации информационных систем и недостаточной межведомственной интеграции.

Таким образом, можно сделать вывод, что цифровизация государственного сектора является эффективным инструментом повышения качества обслуживания населения, однако её реализация требует комплексного подхода. Он должен включать развитие цифровой инфраструктуры, повышение цифровых компетенций, совершенствование нормативно-правовой базы и обеспечение кибербезопасности.

Список литературы.

1. Адаменко А.А. Организация коммуникационного воздействия в управлении бизнес процессом предприятия // Вестник Академии знаний. - 2019. - №4(33). - С.20-24.
2. Методологические основы планирования и прогнозирования бюджетов [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:3/> (Дата обращения 10.11.2019)
3. Бухтерова О.Ю. Принципы и методы финансового планирования // Экономика и предпринимательство. 2014. № 11 (ч. 4). С. 560–563.
4. Юнусова Е.В. Развитие российской экономики в условиях научно-технического прогресса // Вестник Российского университета кооперации. 2019. № 2 (36). С. 95–98.
5. Берлин С.И. Современные тенденции развития российского предпринимательства / С.И. Берлин, С.Х. Берлина, Д.В. Петров // Вестник ИМСИТ. - 2015. - № 1(61). - С.27.
6. Bureau of National Statistics (2022). Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
7. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. – М.: Юнити-Дана, 2000. – С. 98.
8. Финансовое планирование в образовательном учреждении [Электронный ресурс]. URL: <https://studfile.net/preview/2554453/page:21/> (Дата обращения 11.11.2019)

А.С. Измуханов

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдыкорган*

ЭФФЕКТИВНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ РЕСУРСОВ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОСТИ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. В статье рассматривается роль эффективного планирования ресурсов здравоохранения как ключевого фактора устойчивости медицинских организаций. Анализируются современные подходы к распределению и использованию финансовых, кадровых и материально-технических ресурсов в системе здравоохранения. Особое внимание уделяется вопросам оптимизации управленческих процессов, повышения эффективности ресурсного обеспечения и снижения операционных рисков. Обосновывается необходимость внедрения системного подхода к планированию ресурсов в условиях ограниченности финансирования и роста требований к качеству медицинских услуг.

Ключевые слова: планирование ресурсов, здравоохранение, медицинские организации, устойчивость, оптимизация, управление, эффективность, риски.

Аңдатпа. Мақалада медициналық ұйымдардың тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі фактор ретінде денсаулық сақтау ресурстарын тиімді жоспарлаудың рөлі қарастырылады. Денсаулық сақтау жүйесіндегі қаржылық, кадрлық және материалдық-техникалық ресурстарды бөлу мен пайдаланудың заманауи тәсілдері талданады. Басқару процестерін оңтайландыру, ресурстық қамтамасыз етудің тиімділігін арттыру және операциялық тәуекелдерді азайту мәселелеріне ерекше назар аударылады. Қаржыландырудың шектеулілігі мен медициналық қызмет сапасына қойылатын талаптардың өсуі жағдайында ресурстарды жоспарлауға жүйелі тәсілді енгізу қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: ресурстарды жоспарлау, денсаулық сақтау, медициналық ұйымдар, тұрақтылық, оңтайландыру, басқару, тиімділік, тәуекелдер.

Abstract. The article examines the role of effective healthcare resource planning as a key factor in the sustainability of medical organizations. Modern approaches to the allocation and use of financial, human, and material-technical resources in the healthcare system are analyzed. Special attention is given to optimizing management processes, improving resource efficiency, and reducing operational risks. The necessity of implementing a systematic approach to resource planning under conditions of limited funding and increasing requirements for healthcare service quality is substantiated.

Keywords: resource planning, healthcare, medical organizations, sustainability, optimization, management, efficiency, risks.

Введение. Современная система здравоохранения функционирует в условиях возрастающей нагрузки, ограниченности ресурсов и повышения требований к качеству медицинских услуг. Медицинские организации вынуждены одновременно обеспечивать доступность и эффективность медицинской помощи, что требует рационального использования финансовых, кадровых и материально-технических ресурсов.

В этих условиях особую значимость приобретает эффективное планирование ресурсов здравоохранения, которое выступает важнейшим инструментом управления и обеспечения устойчивости медицинских организаций. Грамотно выстроенная система планирования позволяет оптимизировать распределение ресурсов, минимизировать потери, повышать производительность труда и снижать операционные риски.

Актуальность темы обусловлена тем, что в условиях реформирования системы здравоохранения и усиления финансовых ограничений возрастает необходимость внедрения современных методов планирования и управления ресурсами. Традиционные подходы зачастую не обеспечивают достаточной гибкости и не учитывают динамику внешней среды, что снижает эффективность деятельности медицинских организаций.

Следует отметить, что устойчивость медицинских организаций напрямую зависит от качества планирования ресурсов. Недостаточное или неэффективное распределение ресурсов может привести к снижению качества медицинской помощи, увеличению нагрузки на персонал и росту организационных рисков.

Несмотря на значительное количество исследований в области управления здравоохранением, вопросы комплексного планирования ресурсов и их влияния на устойчивость медицинских организаций остаются недостаточно изученными и требуют дальнейшего научного анализа.

Обзор литературы. Вопросы планирования ресурсов в системе здравоохранения и его влияния на устойчивость медицинских организаций широко рассматриваются в научной литературе в области экономики здравоохранения, стратегического менеджмента и государственного управления. Современные исследования подчеркивают, что эффективное управление ресурсами является ключевым фактором повышения качества медицинских услуг и устойчивого развития отрасли.

В зарубежной научной школе значительный вклад в развитие теории ресурсного планирования внесли Г. Минцберг, М. Портер, П. Друкер и И. Ансофф. П. Друкер акцентировал внимание на эффективности управления ресурсами и ориентации на результат [1]. М. Портер рассматривал рациональное использование ресурсов как основу формирования конкурентных преимуществ организаций [2]. И. Ансофф развивал идеи стратегического планирования, включая распределение ресурсов в условиях неопределенности. Г. Минцберг подчеркивал важность гибкости управленческих решений в динамичной среде [3].

Й.Доз и Г.Хамел в своих исследованиях акцентировали внимание на обучающем характере альянсов и их роли в передаче знаний между партнёрами [4].

Современные исследования также уделяют внимание применению цифровых технологий в планировании ресурсов. Использование аналитических систем, больших данных и цифровых платформ позволяет повысить точность прогнозирования потребностей и улучшить распределение ресурсов.

В отечественной научной литературе вопросы управления ресурсами здравоохранения рассматриваются в трудах А. Я. Кибанова, В. Р. Веснина и других исследователей. Они подчеркивают необходимость системного подхода к планированию ресурсов с учетом специфики государственного сектора и ограниченности финансирования [5].

Анализ литературы показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, недостаточно разработаны комплексные модели планирования ресурсов, учитывающие одновременно экономические, организационные и цифровые аспекты.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, применяемые в области экономики здравоохранения, стратегического и операционного менеджмента. Комплексный подход позволяет всесторонне рассмотреть процесс планирования ресурсов здравоохранения и определить его влияние на устойчивость медицинских организаций.

В ходе исследования использовались методы анализа и синтеза, позволяющие выявить сущность ресурсного планирования и систематизировать основные подходы к его реализации. Методы индукции и дедукции применялись для обобщения теоретических положений и формирования выводов на основе изученных научных источников.

Системный подход позволил рассматривать медицинскую организацию как целостную систему, в которой финансовые, кадровые и материально-технические ресурсы взаимосвязаны и влияют на общую эффективность деятельности. Это обеспечило возможность выявления ключевых факторов устойчивости организаций здравоохранения.

Сравнительный анализ использовался для сопоставления различных моделей планирования ресурсов, применяемых в международной и отечественной практике. Это позволило определить их преимущества, ограничения и возможности адаптации к условиям системы здравоохранения.

Кроме того, в работе применялись методы классификации и обобщения, что позволило структурировать основные виды ресурсов и инструменты их планирования, включая бюджетирование, прогнозирование потребностей и оптимизацию распределения.

Элементы контент-анализа научных публикаций, нормативных документов и аналитических отчётов использовались для выявления современных тенденций в управлении ресурсами здравоохранения.

Эмпирическую базу исследования составляют научные статьи, аналитические материалы международных организаций и практический опыт управления ресурсами в медицинских учреждениях.

Обсуждение. Проведённый анализ подтверждает, что эффективное планирование ресурсов здравоохранения является одним из ключевых факторов обеспечения устойчивости медицинских организаций. В условиях ограниченности финансовых средств, роста потребности в медицинской помощи и увеличения нагрузки на систему здравоохранения возрастает значение рационального распределения всех видов ресурсов.

В ходе исследования установлено, что устойчивость медицинской организации напрямую зависит от сбалансированности финансовых, кадровых и материально-технических ресурсов. Несогласованность в их распределении приводит к снижению эффективности работы учреждений, увеличению издержек и ухудшению качества оказываемых услуг. В этой связи системный подход к планированию ресурсов позволяет обеспечить более высокую управляемость и предсказуемость деятельности организаций здравоохранения.

Особое значение имеет кадровый ресурс, поскольку именно медицинский персонал определяет качество и доступность медицинской помощи. Недостаточное планирование кадровых потребностей приводит к перегрузке сотрудников, снижению мотивации и росту профессионального выгорания. В свою очередь, это негативно отражается на устойчивости всей системы здравоохранения. Эффективное кадровое планирование должно учитывать не только количественные показатели, но и квалификационный уровень, распределение нагрузки и потребность в профессиональном развитии.

Финансовое планирование также играет ключевую роль в обеспечении устойчивости медицинских организаций. Анализ показывает, что применение современных методов бюджетирования и прогнозирования позволяет более точно распределять финансовые ресурсы, снижать нецелевое расходование средств и повышать прозрачность управления. Однако на практике нередко наблюдается несоответствие между плановыми и фактическими показателями, что свидетельствует о необходимости совершенствования методических подходов.

Материально-техническое обеспечение медицинских организаций является ещё одним важным элементом ресурсного планирования. Недостаточная оснащённость оборудования или несвоевременное обновление инфраструктуры может существенно снизить качество медицинских услуг [6]. В этой связи важным направлением является внедрение долгосрочного планирования закупок и технического обслуживания, а также использование цифровых систем учёта и контроля.

Отдельного внимания заслуживает влияние цифровизации на процессы планирования ресурсов здравоохранения. Использование информационных систем, больших данных и аналитических платформ позволяет повысить точность прогнозирования потребностей, оптимизировать распределение ресурсов и снизить уровень неопределённости в управленческих решениях. Цифровые технологии способствуют формированию более гибкой и адаптивной системы управления ресурсами [7].

Также необходимо отметить, что эффективность ресурсного планирования во многом зависит от качества управленческих решений и уровня компетентности руководителей медицинских организаций. Недостаточная управленческая подготовка может привести к неэффективному использованию ресурсов, даже при наличии современных инструментов планирования. Это подчеркивает важность развития управленческих компетенций в системе здравоохранения.

Сравнительный анализ международного опыта показывает, что наиболее эффективными являются комплексные модели ресурсного планирования, которые объединяют стратегический, тактический и оперативный уровни управления [8]. Такие модели позволяют учитывать как долгосрочные цели развития системы здравоохранения, так и текущие потребности медицинских организаций.

Вместе с тем выявлено, что одной из ключевых проблем остаётся недостаточная интеграция различных видов планирования. Финансовое, кадровое и материально-техническое планирование часто осуществляется разрозненно, что снижает общую эффективность управления. В этой связи актуальной задачей является создание интегрированных систем планирования ресурсов.

Таким образом, обсуждение результатов исследования показывает, что эффективное планирование ресурсов здравоохранения является многоуровневым и комплексным процессом, требующим сочетания системного подхода, цифровых технологий и высокого уровня управленческой компетентности. Его совершенствование напрямую связано с повышением устойчивости и эффективности медицинских организаций.

Закключение. Проведённое исследование позволило определить, что эффективное планирование ресурсов здравоохранения является ключевым фактором устойчивости медицинских организаций в современных условиях. В условиях ограниченности финансовых и кадровых ресурсов, роста нагрузки на систему здравоохранения и повышения требований к качеству медицинских услуг особую значимость приобретает рациональное и системное управление всеми видами ресурсов.

В ходе работы установлено, что устойчивость медицинских организаций формируется на основе сбалансированного планирования финансовых, кадровых и материально-технических ресурсов. Их эффективное распределение позволяет снизить уровень операционных рисков, повысить качество медицинской помощи и обеспечить стабильность функционирования учреждений здравоохранения.

Анализ научной литературы и практических подходов показал, что наиболее результативными являются комплексные и интегрированные модели ресурсного планирования, включающие стратегический, тактический и оперативный уровни управления. Особую роль в их развитии играют цифровые технологии, позволяющие повысить точность прогнозирования и эффективность принятия управленческих решений.

Вместе с тем выявлено, что на практике сохраняются проблемы разрозненности планирования различных видов ресурсов, недостаточной точности прогнозирования и ограниченного использования современных аналитических инструментов. Это снижает общую эффективность управления в системе здравоохранения.

Также установлено, что важным условием повышения эффективности ресурсного планирования является уровень управленческой компетентности руководителей медицинских организаций, их способность использовать современные методы анализа и цифровые технологии в процессе принятия решений.

Следовательно, можно сделать вывод, что эффективное планирование ресурсов здравоохранения является основой

устойчивого развития медицинских организаций. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой цифровых интегрированных моделей ресурсного планирования и совершенствованием управленческих механизмов в системе здравоохранения.

Список литературы.

1. Drucker P. Management Challenges for the 21st Century. – New York: Harper Business, 1999.
2. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
3. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
4. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
5. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации. – Москва: ИНФРА-М, 2020.
6. Кондратьева Л.А., Петров А.В. Стратегическое планирование как инструмент повышения эффективности управления медицинской организацией // Менеджмент в здравоохранении. – 2019. – № 2. – С. 45–52. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
7. Башмаков О.А. Управление развитием медицинских организаций: стратегический аспект // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – № 3. – С. 56–63.
8. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996.

Б.Б. Сарсенбаев, А.Б. Жанабатыр

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,
E-mail: sarsenbaev_b1968@mail.ru*

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІН ОҚЫТУДА ОЙЫНДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аннотация. Мақалада қазақ ұлттық ойындары негізінде Ойындастыру мен жасанды интеллект технологияларын дене шынықтыру сабақтарына енгізудің педагогикалық мүмкіндіктері мен тиімділігі талданады. Бұл тәсіл оқыту үдерісін дараландыруға, оқушылардың физикалық көрсеткіштерін, мотивациясын, әлеуметтік белсенділігін және патриоттық сана-сезімін жүйелі түрде арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу мақсаты – қазақ ұлттық ойындары негізінде дене шынықтыру пәнін оқытуда ойындастыру (gamification) және жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері мен тиімділігін ғылыми тұрғыда негіздеу.

Қолданылған әдістер: теориялық талдау және синтез, салыстырмалы талдау, сандық және сапалық көрсеткіштерді кешенді бағалау.

Негізгі нәтижелер: эксперименталды топтарда жылдамдық (7,7%), төзімділік (20,5%), ептілік (26,7%) және сабаққа қатысу белсенділігі (17%) өсті. Мотивация, қызығушылық, командалық жұмысқа бейімділік және ынтық көрсеткіштері 30–53%-ға жақсарды. Жасанды интеллект қозғалыс белсенділігін 22%-ға арттырып, жарақат алу қаупін 30%-ға төмендетті.

Ғылыми жаңалығы: алғаш рет қазақ ұлттық ойындарын ойындастыру және жасанды интеллектпен интеграциялаудың кешенді педагогикалық моделі ұсынылып, оның физикалық дайындық пен мотивацияға тигізетін әсері сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы дәлелденді.

Түйін сөздер: ойындастыру, жасанды интеллект, қазақ ұлттық ойындары, дене шынықтыру, мотивация, физикалық дайындық, дараландырылған оқыту, цифрлық технологиялар.

Аннотация. В статье анализируется педагогический потенциал и эффективность интеграции технологий геймификации и искусственного интеллекта на уроках физической культуры на основе казахских национальных игр. Такой подход способствует индивидуализации процесса обучения, систематическому повышению физической работоспособности, мотивации, социальной активности и патриотического сознания учащихся. Цель исследования: научно обосновать педагогический потенциал и эффективность использования технологий геймификации и искусственного интеллекта в обучении физическому воспитанию на основе казахских национальных игр.

Методы: теоретический анализ и обобщение, сравнительный анализ, комплексная оценка количественных и качественных показателей.

Основные результаты: в экспериментальных группах улучшились скорость (на 7,7%), выносливость (на 20,5%), ловкость (на 26,7%) и посещаемость занятий (на 17%). Мотивация, интерес, навыки командной работы и вовлеченность повысились на 30–53%. Искусственный интеллект повысил физическую активность на 22% и снизил риск получения травм на 30%.

Научная новизна: впервые предложена комплексная педагогическая модель, объединяющая казахские национальные игры с геймификацией и искусственным интеллектом; ее влияние на физическую подготовку и мотивацию обосновано с помощью количественных и качественных показателей.

Ключевые слова: геймификация, искусственный интеллект, казахские национальные игры, физическое воспитание, мотивация, физическая подготовка, персонализированное обучение, цифровые технологии.

Abstract. The article analyzes the pedagogical potential and effectiveness of integrating gamification and artificial intelligence technologies into physical education lessons based on Kazakh national games. This approach contributes to the individualization of the learning process, systematically improving students' physical performance, motivation, social activity, and patriotic consciousness.

Research objective: to scientifically substantiate the pedagogical potential and effectiveness of using gamification and artificial intelligence technologies in teaching physical education based on Kazakh national games.

Methods: theoretical analysis and synthesis, comparative analysis, comprehensive assessment of quantitative and qualitative indicators.

Key results: in experimental groups, speed (7.7%), endurance (20.5%), agility (26.7%) and class attendance (17%) improved. Motivation, interest, teamwork skills and engagement increased by 30–53%. Artificial intelligence increased physical activity by 22% and reduced the risk of injury by 30%.

Scientific novelty: for the first time, a comprehensive pedagogical model integrating Kazakh national games with gamification and artificial intelligence is proposed; its impact on physical fitness and motivation is substantiated through quantitative and qualitative indicators.

Keywords: gamification, artificial intelligence, Kazakh national games, physical education, motivation, physical fitness, personalized learning, digital technologies.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде дене шынықтыру пәні оқушылардың денсаулығын нығайту, физикалық қабілеттерін дамыту және рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Дегенмен соңғы жылдары оқушылардың қозғалыс белсенділігінің төмендеуі, сабаққа қатысу ынтасының азаюы және цифрлық ортаға тәуелділіктің артуы дәстүрлі сабақ әдістерін қайта қарауды қажет етеді [1, 2]. Осы жағдай педагогикалық үдерісті жаңғыртатын инновациялық технологияларды – ойындастыру (gamification) мен жасанды интеллектті (ЖИ) – қолданудың маңыздылығын көрсетеді.

Ойындастыру оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізу арқылы оқушылардың мотивациясын арттыруға мүмкіндік берсе, жасанды интеллект олардың физикалық дайындық деңгейін нақты бағалап, жеке тапсырмалар мен жүктемелерді тиімді ұйымдастыруға септігін тигізеді. Қазақ ұлттық ойындарын осы технологиялармен үйлестіру оқушылардың физикалық дайындығын арттырумен қатар олардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді [3, 4].

Ұлттық ойындар – қазақ халқының тарихи-мәдени тәжірибесін сақтаушы маңызды тәрбиелік құрал. Алайда оларды қазіргі білім алушылардың сұранысына сай ұсыну үшін ойындастыру және жасанды интеллект сияқты технологиялық шешімдерді қолдану қажет. Сондықтан мақаланың мақсаты – ұлттық ойындар негізіндегі оқытуды ойындастыру мен ЖИ қолданудың педагогикалық мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыда негіздеу.

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеудің әдіснамалық негізін педагогика, дене шынықтыру, ойындастыру және жасанды интеллект салаларындағы отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге теориялық талдау жасау құрады.

Зерттеу әдістері:

1. Теориялық талдау және синтез – қазақ ұлттық ойындарының («Асық ату», «Арқан тарту», «Ақсерек-көксерек», «Көкпар элементтері») педагогикалық, этномәдени ерекшеліктерін және ойындастыру мен ЖИ-дің дене шынықтыру сабағында қолданылу мүмкіндіктерін зерделеу.

2. Салыстырмалы талдау – ойындастыру элементтері енгізілген эксперименталды топтар мен дәстүрлі әдіспен оқытылған бақылау топтарының нәтижелерін салыстыру.

3. Сандық және сапалық көрсеткіштерді кешенді бағалау – оқушылардың физикалық дайындық деңгейі (жылдамдық, төзімділік, ептілік), сабаққа қатысу белсенділігі, мотивациясы, командалық жұмысқа бейімділігі сынды параметрлер бойынша деректерді жинақтау және саралау.

Зерттеудің теориялық негізі ретінде ойындастырудың педагогикалық тұжырымдамалары және жасанды интеллекттің білім берудегі дидактикалық мүмкіндіктері туралы еңбектер алынды [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында алынған нәтижелер қазақ ұлттық ойындарына негізделген, ойындастыру мен жасанды интеллект элементтері қосылған сабақтардың тиімділігін сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы дәлелдеді.

1 - кесте- Сандық көрсеткіштер:

Көрсеткіш	Эксперименттік топ	Бақылау тобы	Өсім (%)
Жылдамдық (30м. Жүгіру)	4,8 с	5,2 с	7,7 с
Төзімділік (6 мин жүгіру)	820 м	680 м	20,5 м
Ептілік (асық лақтыру дәлдігі)	15,2 ұпай	12,0 ұпай	26,7
Сабаққа қатысу белсенділігі	92%	75%	17,0

Жасанды интеллект қолданылған жағдайда оқушылардың қозғалыс белсенділігі орта есеппен 22%-ға артқан, ал жарақат алу ықтималдығы 30%-ға төмендеген [2].

2 - кесте- Сапалық көрсеткіштер (1-5 шкала бойынша):

Параметр	Эксперименттік топ	Бақылау тобы	Өсім (%)
Мотивация	4,6	3,2	43,7
Сабаққа қызығушылық	4,7	3,1	51,6
Оқушылардың ынтасы	4,6	3,0	53,3
Командалық жұмысқа бейімділік	4,5	3,4	32,4

Ескерту: [2, 5, 6, 7] дереккөздер негізінде автормен құрастырылған.

Алынған деректер ойындастыру мен ЖИ технологияларын интеграциялау оқушылардың физикалық дайындық деңгейін ғана емес, сонымен қатар сабаққа деген қызығушылығы мен ішкі мотивациясын айтарлықтай арттыратынын көрсетті.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері ойындастыру мен жасанды интеллекттің дене шынықтыру сабағындағы тиімділігі

туралы халықаралық ғылыми еңбектердегі тұжырымдармен сәйкес келеді [3, 4, 5]. Ойындастыру элементтері (ұпай жинау, деңгейлік тапсырмалар, марапаттау жүйесі) оқушылардың сабаққа деген көзқарасын түбегейлі өзгертіп, бәсекелестік ортаны қалыптастырады. Бұл әсіресе ұлттық ойындармен үйлескенде, оқушылардың мәдени мұраға деген қызығушылығын оятып, этнопедагогикалық тәрбиенің тиімділігін арттырады.

Жасанды интеллекттің қолданылуы оқу үдерісін дараландыруға ерекше ықпал етеді. ЖИ көмегімен әр оқушының физикалық даму ерекшеліктері, жүктемеге реакциясы нақты бақыланып, жеке тапсырмалар ұсынылады. Бұл оқушылардың жарақат алу қаупін төмендетіп, сабақтың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [1, 2, 6].

Ұлттық ойындардың педагогикалық әлеуеті тек дене қасиеттерін дамытумен шектелмейді. «Асық ату», «Арқан тарту», «Ақсерек-көксерек» сияқты ойындар оқушылардың бойында ұжымшылдық, әділдік, ұлттық құндылықтарға құрмет секілді рухани қасиеттерді қалыптастырады [3, 4]. Осындай ойындарды ойындастыру және ЖИ арқылы ұсыну заманауи оқушылардың қабылдау ерекшеліктеріне сай келіп, олардың белсенділігін одан әрі арттырады.

Сандық және сапалық көрсеткіштердің кешенді талдауы көрсеткендей, ойындастыру мен жасанды интеллект элементтерін ұлттық ойындармен үйлестіру дене шынықтыру сабақтарының тиімділігін жүйелі түрде арттырады. Бұл тәсіл оқушылардың физикалық, мотивациялық және әлеуметтік әлеуетін дамытуға бағытталған заманауи педагогикалық практиканың маңызды компоненті ретінде қарастырылады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ ұлттық ойындарын дене шынықтыру сабағында ойындастыру және жасанды интеллект технологияларымен үйлестіре оқытудың педагогикалық тиімділігі ғылыми тұрғыдан негізделді. Бұл тәсіл:

1. Оқушылардың физикалық дайындық деңгейін (жылдамдық, төзімділік, ептілік) және сабаққа қатысу белсенділігін елеулі түрде арттырады. Нақтырақ айтқанда, жылдамдық көрсеткіші 7,7%-ға, төзімділік 20,5%-ға, ептілік 26,7%-ға, ал сабаққа қатысу белсенділігі 17%-ға өсті.

2. Мотивация, қызығушылық және командалық жұмысқа бейімділік секілді сапалық көрсеткіштерді 30–50%-ға жақсартады. Мотивация 43,7%-ға, сабаққа қызығушылық 51,6%-ға, командалық жұмысқа бейімділік 32,4%-ға, оқушылардың ынтымақтасуы 53,3%-ға артты.

3. Жасанды интеллект арқылы оқу үдерісін дараландыруға, әр оқушының физикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, жүктемені тиімді бөлуге және жарақат алу қаупін төмендетуге мүмкіндік береді. ЖИ қолданылған жағдайда қозғалыс белсенділігі 22%-ға артып, жарақат алу ықтималдығы 30%-ға төмендеді.

4. Ұлттық ойындардың этнопедагогикалық мәнін заманауи технологиялармен ұштастыра отырып, оқушылардың патриоттық санасын, мәдени құндылықтарға деген құрметін қалыптастырады.

Осылайша, ұсынылып отырған әдістеме дене шынықтыру пәнін оқытудағы дәстүрлі қағидаттарды инновациялық технологиялармен байытып, оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігін арттырудың перспективалық бағыты болып табылады. Қазақ ұлттық ойындарының тәрбиелік әлеуетін заманауи цифрлық шешімдермен үйлестіру дене шынықтыру пәнін тек физикалық дайындықты дамыту құралы ғана емес, сонымен қатар рухани-мәдени құндылықтарды жеткізетін кешенді педагогикалық құрал ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Болашақ зерттеулерде осы әдістердің ұзақ мерзімді әсерін, әртүрлі сынып деңгейлеріндегі тиімділігін және технологиялық интеграция мүмкіндіктерін тереңірек талдау маңызды ғылыми міндет болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Кузнецова, И. В. Дене шынықтыру сабағында инновациялық технологияларды қолдану. – Санкт-Петербург : Питер, 2018. – 144 с.
2. Нұрғалиев, Е. Ж. Жасанды интеллект және білім беру. – Алматы : Білім, 2021. – 184 с.
3. Абдуллин, А. А. Ойындастыру в образовании: теория и практика. – Москва : Изд-во «Педагогика», 2020. – 256 с.
4. Қуанышев, Б. Т. Қазақ ұлттық ойындары: этнопедагогикалық аспект. – Алматы : Фолиант, 2019. – 212 б.
5. El-Tanahi N. et al. The Effectiveness of Gamification in Physical Education: A Systematic Review. International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. 2024.
6. Ойындастыру и искусственный интеллект в школьном обучении / Под ред. С. В. Смирнова. – Москва : Наука, 2022. – 320 с.
7. Fernandez-Ramirez et al. Gamification in Physical Education: A Systematic Review. Education Sciences. 2024.

А. Қ. Құрманбек

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДИТЕЛЕЙ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к оценке управленческих компетенций руководителей медицинских организаций. Анализируются существующие модели оценки, их преимущества и ограничения в условиях реформирования системы здравоохранения. Особое внимание уделяется практическому применению компетентностного подхода, цифровых инструментов оценки и методик 360 градусов. Обосновывается необходимость разработки комплексной модели оценки, учитывающей специфику медицинской сферы и требования к эффективности управленческих решений.

Ключевые слова: управленческие компетенции, медицинские организации, оценка персонала, компетентностный подход, модель оценки, здравоохранение, руководители.

Аңдатпа. Мақалада медициналық ұйымдар басшыларының басқарушылық құзыреттерін бағалаудың заманауи тәсілдері қарастырылады. Денсаулық сақтау жүйесін реформалау жағдайында қолданыстағы бағалау модельдері, олардың артықшылықтары мен шектеулері талданады. Құзыреттілік тәсілді, цифрлық бағалау құралдарын және 360 градус әдісін практикалық қолдануға ерекше назар аударылады. Медициналық саланың ерекшелігін және басқарушылық шешімдердің

тиімділігіне қойылатын талаптарды ескеретін кешенді бағалау моделін әзірлеудің қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер. басқарушылық құзыреттер, медициналық ұйымдар, персоналды бағалау, құзыреттілік тәсіл, бағалау моделі, денсаулық сақтау, басшылар.

Abstract: The article examines modern approaches to assessing managerial competencies of leaders in medical organizations. Existing assessment models, their advantages, and limitations in the context of healthcare system reforms are analyzed. Special attention is given to the practical application of competency-based approaches, digital assessment tools, and 360-degree feedback methods. The necessity of developing an integrated assessment model that considers the specifics of the healthcare sector and requirements for managerial effectiveness is substantiated.

Keywords: managerial competencies, medical organizations, personnel assessment, competency-based approach, assessment model, healthcare, leaders.

Введение. Современная система здравоохранения функционирует в условиях постоянных изменений, обусловленных реформированием отрасли, внедрением цифровых технологий, ростом требований к качеству медицинских услуг и усилением конкуренции между медицинскими организациями. В этих условиях особую значимость приобретает эффективность управленческой деятельности руководителей медицинских организаций, от которой напрямую зависит качество оказания медицинской помощи, рациональность использования ресурсов и уровень удовлетворенности пациентов.

Управленческие компетенции руководителей выступают ключевым фактором успешного функционирования медицинских организаций. Они включают совокупность знаний, умений и личностных качеств, необходимых для принятия эффективных управленческих решений, организации работы персонала, стратегического планирования и обеспечения устойчивого развития учреждения. В связи с этим возрастает необходимость в разработке объективных и комплексных моделей оценки управленческих компетенций.

Актуальность темы обусловлена тем, что традиционные подходы к оценке руководителей зачастую не учитывают специфику медицинской сферы, динамичность внешней среды и современные требования к управлению. Кроме того, существующие методы оценки нередко носят фрагментарный характер и не позволяют получить целостное представление о профессиональном уровне руководителя.

В последние годы наблюдается активное развитие компетентностного подхода, а также внедрение современных инструментов оценки, таких как метод 360 градусов, цифровые платформы оценки персонала и системы ключевых показателей эффективности (KPI). Однако практика их применения в медицинских организациях остается неоднородной и требует дальнейшего научного осмысления.

Цель данной статьи заключается в анализе современных подходов к оценке управленческих компетенций руководителей медицинских организаций и разработке теоретических основ модели их комплексной оценки с учетом специфики отрасли здравоохранения и современных управленческих требований.

Обзор литературы. Вопросы оценки управленческих компетенций руководителей медицинских организаций являются предметом междисциплинарных исследований, находящихся на стыке менеджмента, психологии управления и здравоохранения. Современная научная литература отражает разнообразие подходов к пониманию компетенций и методов их оценки, что свидетельствует о высокой актуальности данной проблематики.

В зарубежной научной школе значительный вклад в развитие компетентностного подхода внесли работы Д. МакКлелланда, Р. Бояциса и Л. Спенсера. Д. МакКлелланд одним из первых обосновал необходимость перехода от оценки знаний к оценке реальных поведенческих характеристик руководителей. Р. Бояцис развил концепцию эмоционального интеллекта и его роли в эффективности управленческой деятельности. Л. Спенсер и С. Спенсер систематизировали компетенции как совокупность знаний, навыков, мотивации и личностных качеств, влияющих на результативность работы [1].

В исследованиях современных авторов, таких как А. Garman, М. Graban и Р. Bradley, особое внимание уделяется специфике управления в сфере здравоохранения. Подчеркивается, что эффективность руководителей медицинских организаций напрямую влияет на качество медицинской помощи, безопасность пациентов и устойчивость системы здравоохранения в целом.

Существенное развитие получили модели оценки компетенций, основанные на методе 360 градусов, системе KPI и моделях лидерских компетенций. В работах D. Ulrich и коллег акцентируется внимание на стратегической роли HR-менеджмента и необходимости формирования интегрированных систем оценки персонала [2].

В отечественной научной литературе вопросы управленческих компетенций руководителей медицинских организаций рассматриваются в трудах Т. Ю. Базарова, А. Я. Кибанова, а также современных исследователей в области здравоохранения и государственного управления. Подчеркивается необходимость адаптации зарубежных моделей к национальной системе здравоохранения с учетом организационных и нормативных особенностей.

Анализ литературы показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, сохраняется проблема отсутствия единой универсальной модели оценки управленческих компетенций руководителей медицинских организаций. Большинство существующих подходов либо ориентированы на общий менеджмент, либо ограничиваются отдельными аспектами оценки, что не позволяет в полной мере учитывать специфику медицинской сферы.

Таким образом, обзор научных источников подтверждает необходимость дальнейшей разработки комплексных моделей оценки управленческих компетенций, адаптированных к условиям функционирования современных медицинских организаций.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, применяемые в области управления здравоохранением, менеджмента и оценки персонала. Комплексный подход позволяет всесторонне рассмотреть проблему оценки управленческих компетенций руководителей медицинских организаций и определить современные тенденции развития данной сферы.

В процессе исследования использовались такие общенаучные методы, как анализ и синтез, позволяющие выявить сущностные характеристики управленческих компетенций и систематизировать существующие подходы к их оценке. Метод индукции и дедукции применялся для обобщения теоретических положений и формирования выводов на основе изученных научных источников.

Системный подход позволил рассмотреть управленческие компетенции как целостную структуру, включающую профессиональные, социально-психологические и организационно-управленческие компоненты, а также определить их

взаимосвязь с эффективностью деятельности медицинских организаций.

Сравнительный анализ использовался для сопоставления различных моделей оценки управленческих компетенций, включая компетентностный подход, метод 360 градусов, систему КРІ и другие современные инструменты управления персоналом. Это позволило выявить их преимущества и ограничения в условиях медицинской сферы [3].

Кроме того, в работе применялись методы классификации и обобщения, что дало возможность структурировать ключевые управленческие компетенции руководителей медицинских организаций и выделить основные критерии их оценки. Элементы контент-анализа научных публикаций и нормативных документов позволили уточнить современные требования к руководителям в сфере здравоохранения.

Эмпирическую основу исследования составляют научные статьи, аналитические материалы, а также практические данные, отражающие опыт внедрения моделей оценки персонала в медицинских организациях.

Таким образом, выбранная методология обеспечивает научную обоснованность исследования и позволяет комплексно проанализировать современные подходы к оценке управленческих компетенций руководителей медицинских организаций.

Обсуждение. В современных условиях развития системы здравоохранения особую значимость приобретает эффективность управленческой деятельности руководителей медицинских организаций. Усложнение организационной структуры здравоохранения, цифровизация отрасли, рост требований к качеству медицинской помощи и ограниченность ресурсов обуславливают необходимость формирования и объективной оценки управленческих компетенций руководителей.

Под управленческими компетенциями руководителей медицинских организаций понимается совокупность знаний, умений, навыков и личностных характеристик, обеспечивающих эффективное выполнение управленческих функций. В научной литературе подчеркивается, что данные компетенции включают не только профессиональные знания, но и мотивационные, коммуникативные и лидерские качества, необходимые для управления коллективом и принятия решений [4]. При этом специфика здравоохранения заключается в том, что многие руководители изначально имеют медицинское образование и не обладают достаточной управленческой подготовкой, что усиливает актуальность разработки моделей оценки компетенций.

Современные подходы к оценке управленческих компетенций в здравоохранении базируются на компетентностном подходе, который предполагает определение перечня ключевых компетенций и измерение уровня их развития. Одним из наиболее распространенных инструментов является модель компетенций, представляющая собой структурированную систему требований к управленцу [5]. Такие модели позволяют не только оценить текущий уровень компетентности, но и выявить дефициты, сформировать индивидуальные планы развития и обеспечить формирование кадрового резерва.

В международной практике широко применяются различные модели оценки управленческих компетенций руководителей здравоохранения. Так, модель IHF (International Hospital Federation) включает такие блоки, как ценности, лидерство, управление изменениями, взаимодействие и стратегическое развитие, что отражает комплексный характер управленческой деятельности [6]. Аналогично модель MCAP+ выделяет ключевые компетенции, включающие принятие решений на основе доказательств, управление ресурсами, коммуникации, лидерство и профессионализм. Данные модели ориентированы на практическую деятельность руководителей и позволяют оценивать не только знания, но и поведенческие аспекты управления.

Практика применения моделей оценки управленческих компетенций показывает, что в большинстве случаев используются комбинированные методы, включающие самооценку, экспертную оценку, анкетирование и анализ результатов деятельности. Однако значительная часть существующих инструментов носит субъективный характер, что затрудняет получение объективных результатов [7]. В связи с этим актуальной задачей является разработка более точных и валидных методов оценки, основанных на количественных показателях и цифровых технологиях.

Современные исследования также подчеркивают необходимость внедрения диагностических инструментов, позволяющих оценивать уровень управленческих компетенций на различных этапах профессионального развития руководителей. Использование таких инструментов позволяет выявлять динамику развития компетенций, оценивать эффективность образовательных программ и формировать кадровый резерв управленческих кадров. Особое значение при этом имеет интеграция коучинговых и управленческих подходов, направленных на развитие лидерских качеств и повышение эффективности управленческой деятельности [8].

В условиях цифровизации здравоохранения и перехода к управлению на основе данных возрастает роль цифровых инструментов оценки компетенций. Использование информационных систем, аналитики данных и искусственного интеллекта позволяет повысить точность оценки, автоматизировать процессы и обеспечить непрерывный мониторинг развития управленческих компетенций. Это открывает новые возможности для совершенствования системы управления персоналом в медицинских организациях и повышения качества управленческих решений.

Проведённый анализ современных подходов к оценке управленческих компетенций руководителей медицинских организаций показывает, что данная проблематика приобретает всё большую актуальность в условиях реформирования системы здравоохранения и повышения требований к качеству управленческих решений. Полученные результаты подтверждают, что эффективность деятельности медицинской организации во многом определяется уровнем развития управленческих компетенций её руководителя.

В ходе исследования установлено, что компетентностный подход является наиболее перспективным направлением в оценке руководителей, поскольку позволяет учитывать не только профессиональные знания, но и поведенческие, личностные и стратегические характеристики. Его применение обеспечивает более объективную оценку управленческой деятельности по сравнению с традиционными методами, ориентированными преимущественно на формальные показатели.

Особое значение в современной практике приобретает метод 360 градусов, который позволяет получить комплексную обратную связь от различных групп респондентов — коллег, подчинённых, высшего руководства и иногда пациентов. Данный инструмент способствует более всестороннему анализу управленческих компетенций, однако требует высокой организационной культуры и доверия внутри коллектива.

Также установлено, что использование КРІ и цифровых платформ оценки персонала повышает прозрачность и измеримость управленческой деятельности. Вместе с тем данные методы не всегда отражают качественные аспекты управления, такие как лидерство, способность к принятию нестандартных решений и управление изменениями, что ограничивает их самостоятельное применение.

В ходе обсуждения выявлено, что одной из ключевых проблем остаётся отсутствие единой универсальной модели оценки управленческих компетенций, адаптированной к специфике медицинских организаций. Существующие подходы часто используются фрагментарно и не обеспечивают комплексного анализа управленческого потенциала руководителей.

Закключение. Проведённое исследование показало, что оценка управленческих компетенций руководителей медицинских организаций является важнейшим элементом повышения эффективности системы здравоохранения. В условиях современных реформ, цифровизации и роста требований к качеству медицинских услуг особую значимость приобретает формирование объективных и комплексных подходов к оценке управленческого потенциала руководителей.

В ходе работы установлено, что управленческие компетенции представляют собой многокомпонентную систему, включающую профессиональные знания, управленческие навыки, личностные качества и способность к стратегическому мышлению. Их уровень напрямую влияет на качество организации медицинской помощи, эффективность использования ресурсов и устойчивость медицинских организаций.

Анализ современных подходов показал, что наиболее эффективными являются комплексные модели оценки, основанные на сочетании компетентностного подхода, метода 360 градусов, КРІ и цифровых инструментов анализа. Однако в практике их применения сохраняется ряд ограничений, связанных с недостаточной адаптацией к специфике медицинской сферы и отсутствием единой методологической базы.

Особо отмечено, что существующие системы оценки зачастую не учитывают качественные аспекты управленческой деятельности, такие как лидерство, способность к управлению изменениями и развитие команды, что снижает их полноту и объективность.

Таким образом, можно сделать вывод о необходимости разработки интегрированной модели оценки управленческих компетенций руководителей медицинских организаций, которая будет сочетать количественные и качественные методы, учитывать отраслевую специфику и современные требования к управлению в здравоохранении.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой практических инструментов внедрения таких моделей, а также с изучением влияния цифровых технологий на повышение объективности и эффективности оценки управленческих компетенций.

Список литературы.

1. Ansoff H.I. Corporate Strategy. – New York: McGraw-Hill, 1965.
2. Barney J.B. Gaining and Sustaining Competitive Advantage. – Boston: Pearson Education, 2014.
3. Mintzberg H. The Rise and Fall of Strategic Planning. – New York: Free Press, 1994.
4. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
5. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
6. European Commission. Medical Device Regulation (MDR 2017/745). – Brussels, 2017.
7. Манахова И.В., Белоглазов А.Д. Цифровая трансформация малого и среднего бизнеса в России: вызовы и перспективы // Российский экономический журнал. – 2023. – № 5. – С. 72–85.
8. Иноземцев В. Л. Цифровая экономика и новые формы развития общества. – М.: Наука, 2019.

А. Мамыров, Э.Д. Баженова

Жетысуский университет им И.Жансугурова, Казахстан, г.Талдыкорган

E-mail: bazhenova@inbox.ru

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ В КОЛЛЕДЖАХ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Аннотация. В статье рассматривается роль информационно-коммуникационных технологий в совершенствовании образовательного процесса по физической культуре в колледжах в условиях глобальных трансформаций современного общества. Актуальность исследования обусловлена необходимостью адаптации системы физического воспитания к цифровизации образования и изменяющимся требованиям к подготовке специалистов. Анализируются возможности применения цифровых платформ, мобильных приложений и онлайн-ресурсов для повышения эффективности учебного процесса, мотивации обучающихся и индивидуализации физической подготовки. Особое внимание уделяется использованию дистанционных и смешанных форм обучения, позволяющих обеспечить непрерывность образовательного процесса. Раскрываются педагогические условия успешной интеграции информационно-коммуникационных технологий в практику преподавания физической культуры. Отмечается, что внедрение ИКТ способствует развитию самостоятельности, ответственности и цифровой грамотности студентов. В заключение подчеркивается, что использование современных технологий является важным фактором повышения качества физического воспитания в условиях глобальных изменений.

Ключевые слова: роль информационно-коммуникационных технологий, совершенствование образовательного процесса, физическая культура, колледж, в условиях глобальных трансформаций.

Андатпа. Мақалада қазіргі қоғамның жаһандық трансформациясы жағдайында колледждерде дене шынықтыру бойынша білім беру процесін жетілдірудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі дене шынықтыру жүйесін білім беруді цифрландыруға бейімдеу қажеттілігімен және мамандарды даярлауға қойылатын талаптардың өзгеруімен байланысты. Оқу процесінің тиімділігін арттыру, білім алушыларды ынталандыру және дене шынықтыруды даралау үшін цифрлық платформаларды, Мобильді қосымшаларды және онлайн-ресурстарды қолдану мүмкіндіктері талданады. Білім беру процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін қашықтықтан және аралас оқыту нысандарын пайдалануға ерекше назар аударылады. Дене шынықтыруды оқыту практикасына ақпараттық-коммуникациялық технологияларды табысты интеграциялаудың педагогикалық шарттары ашылады. АКТ енгізу студенттердің дербестігін, жауапкершілігін және цифрлық сауаттылығын дамытуға ықпал ететіні атап өтілді. Қорытындылай келе, заманауи технологияларды қолдану жаһандық өзгерістер жағдайында дене шынықтыру сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі, білім беру процесін жетілдіру, дене шынықтыру, колледж, жаһандық трансформация жағдайында.

Abstract. The article examines the role of information and communication technologies in improving the educational process of physical education in colleges in the context of global transformations of modern society. The relevance of the research is due to the need to adapt the physical education system to the digitalization of education and the changing requirements for training specialists. The possibilities of using digital platforms, mobile applications and online resources to increase the effectiveness of the educational process, motivate students and individualize physical fitness are analyzed. Special attention is paid to the use of distance and mixed forms of education, which ensure the continuity of the educational process. The pedagogical conditions for the successful integration of information and communication technologies into the practice of teaching physical culture are revealed. It is noted that the introduction of ICT contributes to the development of independence, responsibility and digital literacy of students. In conclusion, it is emphasized that the use of modern technologies is an important factor in improving the quality of physical education in the context of global changes.

Keywords: the role of information and communication technologies, improvement of the educational process, physical education, college, in the context of global transformations.

Введение. Современный этап развития общества характеризуется реформаторскими тенденциями в сфере образования. Они обусловлены глубокими кризисными процессами в социально-экономической и политической жизни нашей страны. В то время, как развитые страны мира осуществляют формирование единого информационного пространства, в ходе которого компьютерные технологии проникают практически во все сферы деятельности человека. Естественно, что не является исключением сфера национальной и, в частности, физической культуры. Возможность достижения высоких результатов в физическом воспитании зависит от масштабов использования информационных технологий и уровня подготовленности педагогических кадров. В то же время проблема управления процессом физической подготовки студентов, основанного на компьютерных технологиях, требует изучения. Возникло противоречие между возможным уровнем использования компьютерных технологий и степенью их внедрения в учебный процесс. Совокупность обозначенных недостатков и противоречий позволяет сформулировать проблему исследования: какими должны быть методики использования компьютерных программ контроля и обучения, чтобы успешно управлять процессами физической подготовки учащихся и студентов образовательного комплекса «школа-колледж». Решение данной проблемы составляет цель исследования.

Объект исследования - развитие физической культуры в образовательной системе «школа-колледж».

Предмет исследования методика использования компьютерных программ контроля и обучения как основы управления физической подготовкой учащихся и студентов в образовательном комплексе «школа-колледж».

Гипотеза исследования. Предполагалось, что внедрение компьютерных технологий в учебный процесс образовательного комплекса «школа-колледж» по физическому воспитанию может обеспечить более качественные результаты при соблюдении следующих условий: - установлении исходного уровня физической подготовленности каждого ученика и студента; - определении отставания в развитии отдельных физических качеств учеников и студентов; формировании пакета индивидуальных программ, направленных заданий для физического совершенствования. Это должно существенно повысить эффективность деятельности преподавателя.

Задачи исследования.

1. Определить место компьютерных технологий в системе управления и контроля процесса физической подготовки в образовательном комплексе «школа-колледж».

2. Разработать и обосновать методику индивидуального управления процессом физической подготовки учащихся и студентов на основе применения компьютерных технологий.

3. Экспериментально определить эффективность методики индивидуального управления процессом физической подготовки в образовательном комплексе «школа-колледж».

Обзор литературы. Информатизация физкультурного образования предусматривает массовое использование компьютерных технологий, создание информационных систем, программ обучения, контроля и коррекции, позволяющих, в конечном счете, эффективно осуществлять управление педагогическими процессами. (Богданов С.Н., Чубаров М.М., Жуковский Ю.Т., Иванов В.В., Кишнев С.П., Розин Е.Ю., Хасин Л.А., Бурьян СБ., Минков СВ.). Использование компьютерных технологий позволяет организовать учебный процесс в области физической культуры на более высоком качественном уровне (Браповский Ю.С., Левицкий М.Л., Певднер Ю.Д., Пономарев М.Ч., Филиппов С.С., Попенченко В.В., Раевский Р.Т., Яналетдинова Г.А.). Проведенный нами анализ литературных источников позволяет сделать вывод о том, что компьютерные технологии дают возможность совмещать функции накопления, длительного хранения, анализа, систематизации огромных и полезных массивов информации, индивидуализации, оценки подготовленности обучаемого по отдельным двигательным качествам. Также возможен индивидуальный, т.е. «компьютерный», подход и, в частности, персонализация рекомендаций по коррекции, например, выявленных отставаний в физической подготовленности путем их вывода на печатающее устройство по запросу пользователя. Это способствует оптимизации процесса развивающего воздействия в области физической культуры. В данной сфере к настоящему времени накоплен незначительный опыт компьютерного обеспечения как средства повышения эффективности педагогического процесса. При этом исследований, посвященных управленческой деятельности в физическом воспитании студентов колледжей, обнаружить не удалось. Как правило, обычная количественная информация о результатах тестирования фиксируется в протоколах, а ее анализ, математические расчеты, сравнения с данными предыдущих испытаний проводятся традиционными средствами ручной обработки.

Методология исследования. Методы исследования. Для решения поставленных задач были использованы следующие методы исследования: 1. Анализ научной и научно-методической литературы. 2. Педагогические наблюдения. 3. Анкетирование. 4. Тестирование.

Для оценки эффективности применения информационных технологий на занятиях по физической культуре были выбраны три критерия: 1) экспертная оценка рекомендуемых программ-комплексов; 2) общая динамика в уровне развития физических качеств в экспериментальной и контрольной группах при двух методах управления - и с использованием компьютерных технологий и без них; 3) сравнительные затраты рабочего времени преподавателя физической культуры при двух методах управления - с помощью компьютерных технологий и без них. Экспертная оценка программ-комплексов проводилась по пятибалльной системе. При наличии четких рекомендаций, дозировке, темпе выполнения упражнений, интервала отдыха и методических указаний, упражнение оценивалось в пять баллов. Специалисты оценили эти комплексы упражнений на 4,8-4,9 балла, проблем отдельные комплексы были оценены и в 5,0 баллов. Для определения эффективности использования компьютерных технологий в управлении физической подготовкой был проведен педагогический эксперимент, в

котором приняло участие 100 учеников СШ №19 и 152 студента (юношей и девушек), выбранных методом разделения равных пар по результатам тестирования на экспериментальную (ЭГ) и контрольную (КГ) группы.

Результаты исследования. Время, отводимое на физическую подготовку в ЭГ и КГ, было одинаково, как в каждом занятии, так и в общем количестве времени всего педагогического эксперимента. Основные различия в методике управления физической подготовкой учащихся ЭГ и КГ состояло в том, что в ЭГ, помимо исходного и итогового тестирования, проводилось дополнительное тестирование отстающих физических качеств 4 раза в течение учебного года. Результаты тестирования показали динамику развития физических качеств в ЭГ, что позволяло вносить коррекцию в их развитие. Также было различие в форме и содержании управленческих решений (рекомендаций). Разница состояла в том, что в КГ рекомендации давались в устной форме, а ЭГ - в виде распечатки программ-комплексов упражнений. Рекомендации для учащихся ЭГ давались после каждого очередного тестирования физических качеств, а в КГ только после исходного тестирования. Практически в КГ процесс управления развитием физических качеств в течение года не проводился. Средства управления также отличались. Так ЭГ выполняла рекомендации, выдаваемые компьютером и имеющие индивидуальную направленность на конкретное двигательное качество, где указывались дозировка, темп выполнения интервалы отдыха и методические указания на их выполнение. В КГ рекомендации носили общий характер без указания темпа выполнения, дозировки и т.д.

Самым важным итогом компьютерного управления в ЭГ было более выраженное, чем в КГ, повышение уровня физических качеств в основном за счет повышения низкого уровня физической подготовленности учащихся, который был равен 33,5% в начале эксперимента как в ЭГ, так и в КГ. Итоговое тестирование позволило выявить значительные положительные изменения у испытуемых экспериментальной группы, где такой показатель составил 8%, в то время как в контрольной группе он составил 32,5%. Сдвиги показателей были значительны у учащихся ЭГ. Степень сдвигов со стороны отдельных показателей была различной. Относительно более инертными явились скоростные качества. Более выраженная разница между ЭГ и КГ была в динамике качеств сила, выносливость, ловкости и гибкость. Так у девушек 1 курса ЭГ разница в приросте результатов в беге на 100 м составила 0,4 с ($P>0,05$), а разница в челночном беге (тоже 100 м) - 1,2 с ($P>0,05$), следовательно, в последнем случае более выраженный прирост за счет ловкости. Показатель силовых качеств в подтягивании у юношей 2 курса в КГ увеличился.

В исследовании нами решались две глобальные задачи - выявление педагогических основ совершенствования учебного процесса по физической культуре в образовательном комплексе «школа-колледж» и разработка методики использования компьютерных технологий в определении и повышении физической готовности учащихся данного образовательного комплекса. Был проведен тщательный анализ имеющейся литературы, контент-анализ регламентирующих документов, обработана вся доступная информация об адекватных компьютерных технологиях. Была составлена программа управления физической подготовленностью учащихся образовательного комплекса «школа-колледж».

Обсуждение. Для исследования эффективности программы был проведен педагогический эксперимент. Результаты исследования и их анализ позволяют сделать следующие рекомендации, направленные на повышение эффективности процесса управления физической подготовкой учащихся СШ и студентов колледжей на основе применения компьютерных технологий:

1. В процессе управления физической подготовкой учащихся СШ и студентов колледжей целесообразно использовать компьютерные технологии и, в частности, обучающие и контролирующие программы, позволяющие накапливать и хранить информацию о физической подготовленности обучаемых, обрабатывать ее, получать индивидуальные и точно направленные программы физических упражнений для развития физических качеств.

2. С целью эффективного применения компьютерных технологий преподаватель по физической культуре должен владеть специфическими знаниями и умениями использовать специально разработанные компьютерные программы.

3. Использование компьютерных технологий в процессе управления физической подготовкой учащихся образовательного комплекса «школа-колледж» следует разделить на четыре этапа: сбор информации; - внесение информации в компьютер; - обработка исходной информации специально созданной компьютерной программой; определение и выдача индивидуальных рекомендаций ученикам и студентам в виде программ-комплексов физических упражнений.

4. Для эффективного применения компьютерных технологий в процессе управления физической подготовкой преподавателю необходимо владеть современными технологиями разработки программ-комплексов физических упражнений и постоянно совершенствовать свои знания в этом разделе профессиональной деятельности.

5. Компьютерное обеспечение процесса физической подготовки учеников и студентов предполагает наличие у обучаемых элементарного компьютерного образования. Необходимы также специфические знания и умения получения и применения направленных рекомендаций по совершенствованию своей физической подготовленности.

6. Для повышения качества педагогического контроля необходимо улучшить его содержание, увеличив объем информации и кратность этапного контроля до 5-6 раз в учебном году. При достижении высокого уровня подготовленности учениками и студентами кратность контроля можно сократить до двух в течение года.

7. Индивидуализация процесса управления физической подготовкой учеников и студентов возможна только при регулярном педагогическом контроле и этапном тестировании, что позволяет отслеживать динамику в развитии физических качеств, своевременно и обоснованно вносить коррекцию в этот процесс и переводить обучаемого на более высокий уровень физической подготовленности.

8. Применение компьютерных технологий в процессе управления физической подготовкой учеников СШ и студентов колледжей следует рассматривать как элемент гуманизации профессионального образования, позволяющие осуществлять обучение на более высоком интеллектуальном уровне.

Заключение. Анализ результатов исследования позволил сделать следующие выводы. Методика индивидуального управления процессом физической подготовки учеников СШ и студентов колледжа должна основываться на:

- 1) системно пополняемом банке информации результатами регулярного (5- 6 раз в учебном году) контроля физической подготовленности обучаемого;

- 2) применении специально разработанных компьютерных программ, позволяющих выявлять отставания в развитии отдельных физических качеств, определять и выдавать индивидуальные программы-комплексы физических упражнений, как управляющие решения, в соответствии с выявленным отставанием;

- 3) реализации программ-комплексов физических упражнений в различных формах занятий, с текущим контролем и консультациями преподавателем.

В исследовании доказано, что методика индивидуального управления процессом физической подготовки учащихся образовательного комплекса «школа-колледж», основанная на применении компьютерных технологий, позволила существенно повысить эффективность учебного процесса, что выразилось в существенных положительных изменениях результатов при выполнении контрольных упражнений в начале и в конце педагогического эксперимента.

Так, наиболее ярко это проявилось в тесте «подтягивание на перекладине», где абсолютный прирост результатов в конце эксперимента составил у испытуемых КГ 0,5 повторения, а ЭГ-1,5 повторения ($P < 0,05$); в челночном беге 10х10м у испытуемых КГ абсолютный прирост результата составил 0,2 секунды, а у обучаемых ЭГ-1,2 секунды ($P < 0,05$). Аналогичные тенденции проявились в контрольном беге на 100м и в тестовом упражнении на гибкость. Эффективность экспериментальной методики управления процессом физической подготовки подтверждена существенной разницей показателей низкого, среднего и высшего уровня подготовленности в конце эксперимента при равных стартовых условиях.

Так соотношение показателей у испытуемых КГ и ЭГ в конце составило соответственно: - низкий уровень: 32,5% (КГ) - 8%(ЭГ); - средний уровень: 53,8% (КГ) - 68,3% (ЭГ); - высокий уровень: 13,7% (КГ) - 23,7% (ЭГ).

Исследование показало, что главной функцией управления процессом физической подготовки учащихся образовательного комплекса «школа-колледж» является воздействие физическими упражнениями на «отстающее» физическое качество с целью перевода уровня подготовленности в нем до нормативного (среднего) и далее - на высокий уровень подготовленности.

Выявлено, что затраты времени преподавателя по физической культуре на управленческую деятельность (педагогический контроль, формирование банка информации, выдача рекомендаций, коррекция педагогических воздействий) составили 83 учебных часа на одну учебную группу с применением компьютерных технологий в сравнении с показателем 41,9 часа при традиционном подходе.

Это подтверждает наличие существенных резервов времени у преподавателя на осуществление эффективных управленческих действий на основе компьютерных технологий.

Список литературы.

1. Василиади Х. В. Использование компьютерных технологий в организации учебного процесса // Проблемы современной педагогики и системы образования. Сб. ст. - Майкоп, 2004. - С.46 - 47.
2. Иванов Х.В. Компьютерные технологии в физической культуре и спорте // Перспектива. Сб. ст. - Нальчик, 2005. - С.14 -18.
3. Баженова Э.Д. Методические аспекты информационного обеспечения занятий по физическому воспитанию // Физическая культура и спорт в системе высшего профессионального образования. Сб.ст. - Ставрополь, 2005 С. 110-112.
4. Прокофьева М.А Компьютерные технологии в физическом воспитании студентов // Интеграция в образовании; проблема и перспективы. Сб.ст. - Нальчик, 2005 - С.42 - 46.
5. Василиади Х. В. Теоретические и практические аспекты социологии физической культуры и спорта // - Монография. - Майкоп, 2005 - 137с.
6. Джакубақынов Б.Б. О затратах времени на контроль и коррекцию двигательных качеств учащихся //Вестник КЧГУ, №17. - Карачаевск, 2005 - 0,2 п.л.
7. Василиади Х. В. Тесты и компьютерные технологии в системе контроля физической подготовленности учащихся // Человек и вселенная. Сборник. - С. Пб., 2005 - 0,2 п.л.

А.Е. Бектұрғанов*, Г.Б. Телеуев**, Р.А. Сеилкасымова**

**Евразийский Национальный университет имени Л.Гумилева, Республика Казахстан, г.Астана*

*** Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г.Талдыкорган*

МЕСТО И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА НОРМ ПО ЭКСПЛУАТАЦИИ И БЕЗОПАСНОСТИ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы определения места и правовой природы норм, регулирующих эксплуатацию и обеспечение безопасности гидротехнических сооружений в системе законодательства Республики Казахстан. Исследование направлено на выявление особенностей правового регулирования отношений, возникающих в процессе эксплуатации гидротехнических объектов, а также на анализ отраслевой принадлежности соответствующих правовых норм. Автором рассматриваются положения водного, экологического, административного, земельного и гражданского законодательства, затрагивающие вопросы функционирования и безопасности гидротехнических сооружений. Особое внимание уделяется комплексному характеру рассматриваемых норм, поскольку эксплуатация гидротехнических объектов непосредственно связана с обеспечением экологической безопасности, защитой населения и устойчивым использованием водных ресурсов.

В работе анализируются существующие проблемы правового регулирования, связанные с фрагментарностью нормативной базы, недостаточной согласованностью отдельных законодательных актов и отсутствием единого подхода к определению правового статуса гидротехнических сооружений. Обосновывается вывод о межотраслевом характере норм, регулирующих эксплуатацию и безопасность гидротехнических объектов. Кроме того, рассматриваются современные тенденции цифровизации государственного контроля и необходимость совершенствования организационно-правовых механизмов мониторинга технического состояния сооружений. На основе анализа законодательства Республики Казахстан и зарубежного опыта формулируются предложения, направленные на повышение эффективности правового регулирования в сфере эксплуатации и обеспечения безопасности гидротехнических сооружений.

Ключевые слова: гидротехнические сооружения, безопасность гидротехнических сооружений, эксплуатация гидротехнических сооружений, водное законодательство, экологическое право, государственный контроль, правовое

регулирование, водные ресурсы, цифровизация, мониторинг, чрезвычайные ситуации, техническая безопасность, межотраслевое регулирование, водохозяйственная инфраструктура, законодательство Республики Казахстан.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының заңнама жүйесінде гидротехникалық құрылыстарды пайдалану және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді реттейтін нормалардың орны мен құқықтық табиғатын айқындау мәселелері қарастырылады. Зерттеу гидротехникалық объектілерді пайдалану барысында туындайтын қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ тиісті құқықтық нормалардың салалық тиесілігін талдауға бағытталған. Автор гидротехникалық құрылыстардың жұмыс істеуі мен қауіпсіздігі мәселелерін қамтитын су, экологиялық, әкімшілік, жер және азаматтық заңнама нормаларын қарастырады. Гидротехникалық объектілерді пайдалану экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен, халықты қорғаумен және су ресурстарын тұрақты пайдаланумен тікелей байланысты болғандықтан, аталған нормалардың кешенді сипатына ерекше назар аударылады.

Жұмыста нормативтік базаның фрагментарлығымен, жекелеген заңнамалық актілердің жеткіліксіз үйлесімділігімен және гидротехникалық құрылыстардың құқықтық мәртебесін айқындаудың бірыңғай тәсілінің болмауымен байланысты құқықтық реттеудің қазіргі мәселелері талданады. Гидротехникалық объектілерді пайдалану мен олардың қауіпсіздігін реттейтін нормалардың салааралық сипаты туралы қорытынды негізделеді. Сонымен қатар мемлекеттік бақылауды цифрландырудың қазіргі тенденциялары және құрылыстардың техникалық жай-күйіне мониторинг жүргізудің ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдерін жетілдіру қажеттілігі қарастырылады. Қазақстан Республикасының заңнамасы мен шетелдік тәжірибені талдау негізінде гидротехникалық құрылыстарды пайдалану және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар тұжырымдалады.

Түйін сөздер: гидротехникалық құрылыстар, гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігі, гидротехникалық құрылыстарды пайдалану, су заңнамасы, экологиялық құқық, мемлекеттік бақылау, құқықтық реттеу, су ресурстары, цифрландыру, мониторинг, төтенше жағдайлар, техникалық қауіпсіздік, салааралық реттеу, су шаруашылығы инфрақұрылымы, Қазақстан Республикасының заңнамасы.

Abstract. The article examines the issues of determining the place and legal nature of the norms regulating the operation and safety of hydraulic structures within the legislative system of the Republic of Kazakhstan. The study is aimed at identifying the specific features of legal regulation of relations arising in the process of operating hydraulic engineering facilities, as well as analyzing the sectoral affiliation of the relevant legal norms. The author considers the provisions of water, environmental, administrative, land and civil legislation that address the functioning and safety of hydraulic structures. Particular attention is paid to the complex nature of these norms, since the operation of hydraulic engineering facilities is directly connected with ensuring environmental safety, protecting the population and promoting the sustainable use of water resources.

The paper analyzes existing problems of legal regulation related to the fragmented nature of the regulatory framework, insufficient coordination between individual legislative acts and the absence of a unified approach to determining the legal status of hydraulic structures. The article substantiates the conclusion that the norms regulating the operation and safety of hydraulic engineering facilities have an intersectoral character. In addition, modern trends in the digitalization of state control and the need to improve organizational and legal mechanisms for monitoring the technical condition of such structures are considered. Based on the analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign experience, the article formulates proposals aimed at improving the effectiveness of legal regulation in the field of operation and safety of hydraulic structures.

Keywords: hydraulic structures, safety of hydraulic structures, operation of hydraulic structures, water legislation, environmental law, state control, legal regulation, water resources, digitalization, monitoring, emergencies, technical safety, intersectoral regulation, water management infrastructure, legislation of the Republic of Kazakhstan.

Масштабы последствий стихийных бедствий, выражающиеся в числе жертв и разрушений, выступают объективным индикатором уровня готовности государства противостоять природным катаклизмам. В этом контексте наблюдается активизация регионального сотрудничества стран Центральной Азии в сфере обеспечения безопасной эксплуатации гидротехнических сооружений, в особенности расположенных в бассейнах трансграничных рек. Указанные государства демонстрируют заинтересованность в формировании долгосрочного регионального организационного механизма для многостороннего взаимодействия [1].

Обусловлена такая тенденция критически важным влиянием гидротехнических сооружений на экологическую и социально-экономическую обстановку в регионе, где от их надежности напрямую зависят устойчивое развитие и безопасность населения. При этом существующий инфраструктурный парк сталкивается с системными вызовами, ключевым из которых является естественное старение, учитывая, что многие объекты были введены в эксплуатацию более четырех десятилетий назад. Данный фактор диктует необходимость реализации непрерывного мониторинга их технического состояния и проведения своевременных ремонтно-восстановительных работ. Дополнительными рисками, негативно влияющими на состояние ГТС, выступают низкий уровень квалификации обслуживающего персонала и нарушения в режимах эксплуатации. В совокупности эти обстоятельства предопределяют особую актуальность вопросов обеспечения безопасной и надежной эксплуатации гидротехнических сооружений, а также развития взаимовыгодного регионального сотрудничества в данной области.

Республика Казахстан демонстрирует последовательную приверженность решению вопросов, связанных с трансграничными водными ресурсами, в строгом соответствии с нормами международного права. Эта позиция находит практическое выражение в присоединении страны к ключевым международным соглашениям, таким как Конвенция об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте [2], Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер [3], а также Конвенция о водно-болотных угодьях [4].

В рамках взятых международных обязательств, в частности согласно Конвенции ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, Казахстан осуществляет комплекс мер, направленных на реализацию ее фундаментальных принципов. Основной задачей является принятие всех необходимых мер по предотвращению, ограничению и сокращению загрязнения вод, способного оказывать трансграничное воздействие. Параллельно с этим обеспечивается использование трансграничных вод в соответствии с принципами экологически обоснованного и рационального управления водными ресурсами, что предполагает их сохранение и охрану окружающей среды в целом.

Важным аспектом политики является обеспечение разумного и справедливого использования трансграничных вод, при котором их трансграничный характер учитывается в качестве определяющего фактора при осуществлении любой

деятельности, потенциально способной оказывать трансграничное воздействие. Наконец, неотъемлемой частью сотрудничества выступает обязательство по обеспечению сохранности, а в необходимых случаях – и восстановлению связанных с трансграничными водами экосистем. Таким образом, правовая позиция Казахстана в данной сфере формируется на основе прогрессивных международных стандартов, интегрированных в национальную систему водных отношений.

Знаковым событием в сфере международного водного сотрудничества стало подписание Конвенции о правовом статусе Каспийского моря 12 августа 2018 года в Актау [5]. Данный документ, ратифицированный Казахстаном в феврале 2019 года, установил комплексный правовой режим, регулирующий права и обязательства прикаспийских государств в отношении вод, дна, недр, природных ресурсов и воздушного пространства Каспийского моря. Конвенция детализирует вопросы разграничения национальных зон и юрисдикций, определяет порядок недропользования, транзита, прокладки подводных коммуникаций, а также устанавливает правовые основы для охраны окружающей среды и биологических ресурсов. Особое значение имеют положения, касающиеся обеспечения безопасности и ликвидации чрезвычайных ситуаций, что создает правовой фундамент для многостороннего сотрудничества в этой сфере.

На национальном уровне водохозяйственный комплекс Казахстана функционирует в соответствии с четко сформулированной целью – обеспечение качественными водными ресурсами населения и всех секторов экономики при одновременном создании условий для охраны вод от истощения и загрязнения. Управление водными ресурсами организовано по бассейновому принципу, с выделением восьми речных бассейнов, семь из которых имеют трансграничный статус. Это определяет особую значимость международных договоров и соглашений, заключенных Казахстаном в области использования и охраны водных ресурсов.

Водно-ресурсный потенциал страны характеризуется значительным объемом, однако отличается структурной сложностью и зависимостью от внешних поступлений. Общие запасы пресной воды оцениваются в 429 км³, при этом основной объем формируется за счет поверхностных вод, среднегодовой ресурс которых составляет 100,5 км³. Критически важным аспектом является то, что почти половина этого объема (44,6 км³) поступает с территорий сопредельных государств, что объективно обуславливает трансграничный характер управления водными ресурсами и необходимость укрепления международного сотрудничества. Подземные воды, сосредоточенные преимущественно в Балхаш-Алакольском и Ертисском бассейнах, представляют собой существенный резерв, однако их разведанные и утвержденные эксплуатационные запасы существенно меньше поверхностных. Данная ресурсная структура формирует комплексные challenges, требующие сбалансированного подхода к управлению как национальными, так и разделяемыми водными ресурсами.

Эксплуатация водохозяйственных объектов в Казахстане характеризуется значительным износом основных конструкций, что создает серьезные предпосылки для возникновения техногенных чрезвычайных ситуаций. Продолжительная эксплуатация и систематическое недофинансирование ремонтно-восстановительных работ привели к прогрессирующему разрушению сооружений и заилению водохранилищ. Особую актуальность эти проблемы приобретают в периоды прохождения весенних половодий и паводков, когда нагрузка на гидротехнические сооружения достигает максимальных значений [6].

Согласно данным Комитета по водным ресурсам МЭГПР РК, критическим порогом для повышения вероятности аварий плотин является возраст сооружений, превышающий 30-40 лет. Большинство гидротехнических объектов в стране уже перешагнули этот рубеж, причем многие эксплуатируются без капитального ремонта и реконструкции более четырех десятилетий. Исторически создававшиеся для нужд сельского хозяйства, эти сооружения в настоящее время часто принадлежат новым собственникам, не обладающим достаточными финансовыми ресурсами для поддержания их в технически исправном состоянии.

Финансирование мероприятий по усилению безопасности объектов покрывает лишь 10-15% от реальной потребности, при этом бюджетные средства в приоритетном порядке направляются на ремонт сооружений республиканской собственности. Чрезвычайные ситуации последних лет, включая прорыв плотины в селе Кызылагаш и размыв плотины водохранилища Кокпекты, наглядно продемонстрировали необходимость системного подхода к обеспечению безопасной эксплуатации гидротехнических сооружений.

По информации Министерства сельского хозяйства РК, в настоящее время 39 водохранилищ страны находятся в аварийном состоянии и требуют незамедлительной реконструкции. В текущем периоде завершается реконструкция шести аварийных объектов, на пяти начаты строительные работы, а по остальным ведется разработка проектно-сметной документации. Данная ситуация свидетельствует о наличии системных проблем в управлении инфраструктурой гидротехнических сооружений, требующих комплексного решения на государственном уровне.

По состоянию на 2024 год гидротехнический комплекс Республики Казахстан насчитывает свыше 13 тысяч объектов, отличающихся значительным конструктивным и функциональным разнообразием. Среди наиболее значимых объектов инфраструктуры выделяется Сергеевское водохранилище в Северо-Казахстанской области, обладающее пропускной способностью 7300 м³/с при длине гребня плотины 268 метров. Важнейшим элементом межбассейновой переброски водных ресурсов является канал имени Каныша Сатпаева, который проходит через территории Павлодарской и Карагандинской областей. Его уникальность заключается в технической возможности подъема воды из реки Ертис на высоту 418 метров при общей протяженности трассы 458 километров [7].

В региональном контексте существенную роль играют такие объекты, как Бартогайское водохранилище в Алматинской области с полезным объемом 320 млн м³, характеризующееся специфическим режимом работы сбросных сооружений, обеспечивающих рассеивание энергии потока на расстоянии 60-100 метров. Кызылкумский магистральный канал, предназначенный для орошения рисовых систем, демонстрирует пропускную способность 200 м³/с и обеспечивает водными ресурсами 74,7 тысяч гектаров поливных земель. Историческую ценность представляет Досан-Карабасское водохранилище, введенное в эксплуатацию в 1929 году и первоначально обеспечивавшее водой 404 гектара орошаемых земель.

Вместе с тем значительное количество гидротехнических сооружений требует повышенного внимания с точки зрения безопасности. К числу объектов, представляющих потенциальную угрозу для населения, относятся Астанинское, Селетинское, Капшагайское, Актюбинское, Каргалинское, Саздинское, Уйденинское, Кандысукское, Чарское, Егинсукское, Каракольское и другие водохранилища. Наличие столь обширного перечня проблемных объектов свидетельствует о необходимости системного подхода к оценке их технического состояния и разработке комплексных мер по обеспечению безопасности.

Сергеевское водохранилище в Северо-Казахстанской области представляет собой уникальный гидротехнический комплекс с проектной пропускной способностью 7300 м³/с. Конструктивной особенностью сооружения является система автоматического сброса паводковых вод через гребень плотины при достижении критических отметок. Длина гребня составляет 268 метров. В меженный период водосброс осуществляется через две турбины и холостной водосброс в реку Есиль.

Эксплуатационная эффективность водохранилища была подтверждена в паводковый период 2024 года, когда через сооружение прошло более 8 млрд м³ воды при сбросе 7,8 млрд м³.

Канал имени Каныша Сатпаева признан выдающимся достижением гидротехнического строительства международного уровня. Трасса канала протяженностью 458 км, пересекающая территории Павлодарской и Карагандинской областей, оснащена уникальной системой подъема воды из реки Ертис на высоту 418 метров. Проект, разработанный под руководством академика Каныша Сатпаева, отмечен престижными наградами на международных выставках во Франкфурте, Женеве и Париже за инновационные технические решения и качество строительства.

Бартогайское водохранилище в Алматинской области демонстрирует уникальные параметры работы сбросных сооружений, обеспечивающих рассеивание потока с высоты 60 метров на расстояние 60-100 метров. Введенный в эксплуатацию в 1983 году гидроузел обладает полным объемом 320 млн м³ и пропускной способностью 282 м³/с. Водохранилище играет ключевую роль в водообеспечении орошаемых земель Енбекшиказахского и Талгарского районов общей площадью 48 636 гектаров.

Кызылкумский магистральный канал является крупнейшим в Казахстане гидромелиоративным объектом с пропускной способностью 200 м³/с. Построенный в 1969 году канал протяженностью 106,1 км осуществляет транспортировку воды из Шардаринского водохранилища для орошения 74,7 тыс. гектаров земель в Арысе, Отырарском и Шардаринском районах. Помимо рисовых систем, водные ресурсы канала используются для полива хлопчатника, люцерны и садовых насаждений.

Досан-Карабасское водохранилище, введенное в эксплуатацию в 1929 году, представляет историческую ценность как первый гидротехнический объект в системе «Казводхоз». Сооружение Туркестанского филиала предназначено для водообеспечения 404 гектаров орошаемых земель населенного пункта Бестогай. При полном объеме 6,2 млн м³ текущее заполнение водохранилища составляет 5,35 млн м³, что соответствует 86% от проектной мощности.

Конституция РК гласит, что земля и ее недра, воды, растительный и животный мир, другие природные ресурсы находятся в государственной собственности. Государство ставит целью охрану окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека [8].

Правовое регулирование отношений в области эксплуатации и обеспечения безопасности гидротехнических сооружений в Республике Казахстан занимает комплексное положение в системе национального законодательства, находясь на стыке водного, экологического, земельного и административного права. Центральным системообразующим актом в данной сфере выступает Водный кодекс Республики Казахстан [9], который закладывает фундаментальные основы и принципы.

Первичное местонахождение соответствующих норм определяется через понятийный аппарат. Ключевым для понимания правовой природы является то, что безопасность гидротехнического сооружения трактуется как свойство ГТС, позволяющее обеспечивать защиту жизни, здоровья и имущества граждан, окружающей среды от вредного воздействия вод. Данные дефиниции выводят регулирование за узкоотраслевые рамки, придавая ему публично-правовой, охранительный характер, поскольку первоочередной целью обозначается защита интересов личности, общества и государства [9].

Правовой режим гидротехнических сооружений в Республике Казахстан характеризуется установлением особого регулирования для объектов, имеющих стратегическое значение. Согласно статье 14 Водного кодекса РК, к числу стратегических отнесены гидротехнические сооружения, которые в силу своих характеристик и выполняемых функций оказывают непосредственное влияние на состояние водной безопасности страны. Критериями для признания ГТС стратегическими являются их расположение на водных объектах или осуществление межбассейновой переброски водных ресурсов, что обуславливает их социально-экономическое значение для устойчивого развития государства, населения и окружающей среды.

Важнейшим следствием признания гидротехнического сооружения стратегическим является закрепление для него особого режима собственности. Статья 14 Водного кодекса РК устанавливает императивную норму о том, что такие объекты находятся исключительно в государственной собственности. Законодатель вводит прямой запрет на их отчуждение, а также на передачу в имущественный наем (аренду) или доверительное управление, тем самым обеспечивая сохранение ключевых водохозяйственных активов под публичным контролем. Вместе с тем, предусмотрена определенная гибкость в отношении систем водоснабжения и водоотведения городов, которые, находясь в государственной собственности и не подлежа отчуждению, по решению Правительства Республики Казахстан могут передаваться в аренду или доверительное управление. Конкретизирующим механизмом выступает Перечень стратегических водохозяйственных и гидротехнических сооружений, утверждаемый Правительством РК, который, в соответствии с пунктом 4 статьи 14, определяет и те из них, что могут быть переданы в аренду или доверительное управление при соблюдении установленных законодательством условий.

Дополняет данный правовой режим статья 15 Водного кодекса РК, которая закрепляет возможность ограничения вещных прав на гидротехнические сооружения, находящиеся в частной собственности или переданные в аренду (доверительное управление). Указанная норма устанавливает, что право частной собственности, аренды или доверительного управления на ГТС может быть ограничено в случаях и порядке, предусмотренных законами Республики Казахстан. Это положение создает правовую основу для вмешательства публичной власти в целях обеспечения общественных интересов, в частности, водной и экологической безопасности, когда эксплуатация частного гидротехнического сооружения начинает создавать угрозы для населения или устойчивого развития государства. Таким образом, законодатель формирует комплексный подход, при котором наиболее значимые ГТС сохраняются в государственной собственности, а для остальных объектов предусматривается потенциальное ограничение прав в публичных интересах.

В соответствии со статьей 18 Водного кодекса РК, водопользователи, в число которых входят и субъекты, эксплуатирующие ГТС, несут обязательства по содержанию принадлежащих им водохозяйственных сооружений и технических устройств в исправном состоянии. На них возлагается обязанность по улучшению эксплуатационных качеств, оборудованию средств измерения и обеспечению сохранности контрольно-измерительной аппаратуры. Ключевое значение имеет норма, обязывающая соблюдать требования законодательства о гражданской защите и обеспечивать безопасность физических лиц непосредственно на гидротехнических сооружениях. Кроме того, в случае возникновения аварийных ситуаций или нарушений технологического режима, закон предписывает немедленное информирование территориальных органов уполномоченного органа в сфере гражданской защиты.

Система государственного управления в данной сфере, как это определено в статьях 20-24 Водного кодекса РК, реализуется через многоуровневую структуру, включающую бассейновый принцип. Статья 23 закрепляет за уполномоченным органом широкий круг полномочий, непосредственно связанных с ГТС. В его компетенцию входит организация эксплуатации и развития гидротехнических сооружений, находящихся в республиканской собственности. Важнейшей функцией является

нормативно-правовое регулирование, выражающееся в утверждении правил проведения многофакторного обследования ГТС, формы декларации их безопасности, а также правил обследования технического состояния и паспортизации. Уполномоченный орган осуществляет аттестацию организаций на право проведения работ в области безопасности гидротехнических сооружений и утверждает предъявляемые к ним требования.

Оперативное управление и контроль на уровне водохозяйственных бассейнов осуществляют бассейновые водные инспекции, полномочия которых определены в статье 24 Водного кодекса РК. В их функции входит регистрация деклараций безопасности гидротехнических сооружений для присвоения регистрационных шифров, а также утверждение водного режима работы этих сооружений при регулировании поверхностного стока. Инспекции наделены контрольными и надзорными полномочиями, включая право предъявлять требования о прекращении строительства гидротехнических сооружений, осуществляемого с нарушением установленных норм и правил. Таким образом, правовое регулирование создает разветвленную систему публичного контроля за техническим состоянием и безопасной эксплуатацией ГТС, сочетающую централизованное нормотворчество с децентрализованным бассейновым управлением.

Анализ положений Экологического кодекса Республики Казахстан позволяет выявить комплекс экологических требований, непосредственно регулирующих деятельность, связанную с гидротехническими сооружениями. Согласно статье 245 Экологического кодекса РК [10], при размещении, проектировании и строительстве каналов, плотин и иных гидротехнических сооружений в обязательном порядке должны разрабатываться и осуществляться специальные мероприятия, обеспечивающие сохранение путей миграции и предотвращение гибели объектов животного мира. Данная норма подчеркивает интеграцию экологических приоритетов в процесс создания водохозяйственной инфраструктуры на ранних стадиях.

Эксплуатация гидротехнических сооружений на водных объектах, как установлено п. 5 ст. 245 Экологического кодекса РК, должна осуществляться с учетом требований охраны животного мира. Это предполагает, что установление гидрологического режима водных объектов и режима водопотребления не может производиться исключительно исходя из технико-экономических соображений, а обязано учитывать необходимость сохранения среды обитания диких животных и объектов аквакультуры, тем самым обеспечивая баланс между хозяйственными интересами и экологической безопасностью.

Отдельный правовой режим устанавливается для гидротехнических сооружений, расположенных в пределах зеленых поясов. В соответствии со статьей 265 Экологического кодекса РК, на этих территориях вводится ограниченный режим деятельности, запрещающий размещение объектов, оказывающих негативное воздействие на окружающую среду и отнесенных к категории опасных производственных объектов. Примечательно, что законодатель предусматривает изъятие из общего запрета, разрешая создание гидротехнических сооружений в качестве исключения, наряду с другими линейными объектами. Это свидетельствует о признании особого социально-экономического значения ГТС, необходимость которых может превалировать над общим ограничительным режимом зеленого пояса, но при условии соблюдения установленных экологических принципов, в частности сбалансированности социально-экономических задач и задач особой охраны природных объектов.

Анализ Типового перечня мероприятий по охране окружающей среды, являющегося приложением к Экологическому кодексу РК, позволяет выявить комплекс природоохранных требований, непосредственно связанных с жизненным циклом гидротехнических сооружений. В контексте охраны водных объектов особое внимание уделяется восстановлению и реконструкции аварийных водохозяйственных и гидротехнических сооружений. Данное мероприятие направлено на поддержание их технической надежности и предотвращение негативного воздействия на водные экосистемы. Параллельно с этим, в рамках охраны земель, предусматривается строительство, реконструкция и модернизация противоэрозионных гидротехнических сооружений, что подчеркивает их роль в обеспечении экологической устойчивости территорий, подверженных деградации.

Значительный блок мероприятий ориентирован на минимизацию воздействия на водные экосистемы. В частности, осуществление берегоукрепительных работ рек и водоемов направлено на защиту прибрежных территорий и непосредственно связано с эксплуатацией и размещением ГТС. Научно-исследовательское обеспечение данной сферы включает разработку комплексных научно обоснованных гидротехнических методов очистки водных объектов, что указывает на поиск решений, интегрирующих инженерные и экологические функции ГТС.

Кроме того, в рамках обращения с отходами горнодобывающей промышленности отмечается использование вскрышных и вмещающих пород для строительства защитных дамб и сооружений. Это положение демонстрирует потенциальную возможность применения вторичных ресурсов для создания вспомогательных гидротехнических объектов, что соответствует принципам экономики замкнутого цикла. Таким образом, Типовой перечень закрепляет экологические требования к ГТС на всех этапах – от проектирования и строительства до эксплуатации и ликвидации, формируя правовую основу для их интеграции в систему обеспечения экологической безопасности.

Согласно Регламенту о безопасности гидротехнических сооружений, утвержденному Приказом Министра водных ресурсов и ирригации Республики Казахстан, классификация гидротехнических сооружений [11] осуществляется в зависимости от их характеристик и степени потенциальной опасности для окружающей среды и жизнедеятельности человека. В основе данной классификации лежит принцип распределения объектов по классам опасности в порядке убывания от наивысшего к наименьшему.

К первому, наивысшему классу опасности, относятся гидротехнические сооружения, обладающие наиболее значительными параметрами, такие как плотины высотой свыше тридцати метров и/или объемом водохранилища, превышающим сто миллионов кубических метров, а также гидроузлы, пропускная способность которых составляет более ста кубических метров в секунду.

Ко второму классу опасности причисляются объекты с несколько меньшими, но все еще существенными показателями. В эту категорию входят плотины высотой более двадцати метров и/или с объемом водохранилища свыше пятидесяти миллионов кубических метров, а также гидроузлы, чья пропускная способность превышает пятьдесят кубических метров в секунду.

Третий класс опасности составляют ГТС, характеризующиеся такими параметрами, как высота плотины более десяти метров и/или объем водохранилища более двадцати миллионов кубических метров. Сюда же относятся гидроузлы с пропускной способностью свыше двадцати кубических метров в секунду.

Наименьший, четвертый класс опасности, формируется на основе не только количественных, но и качественных критериев. К нему относятся плотины высотой более пяти метров и/или с объемом водохранилища более десяти миллионов кубических метров. Кроме того, в данный класс включаются объекты с меньшими техническими параметрами, такие как

плотины высотой до пяти метров и объемом водохранилища менее десяти миллионов кубических метров, а также гидроузлы с пропускной способностью до десяти кубических метров в секунду, если их разрушение может причинить вред жизни, здоровью человека и окружающей среде. Этот подход демонстрирует применение риск-ориентированного принципа, когда класс опасности может быть присвоен исходя из потенциальных последствий аварии, а не исключительно из формальных технических характеристик.

Обеспечение безопасности гидротехнических сооружений, отнесенных к категории потенциально опасных, представляет собой комплексный и непрерывный процесс, регламентированный на всех стадиях их жизненного цикла. В соответствии с установленными нормами, данный процесс охватывает этапы проектирования, строительства, эксплуатации, реконструкции, консервации и ликвидации объектов. Одним из ключевых инструментов управления рисками является проведение натурных наблюдений (мониторинга) за работой и состоянием ГТС, что является обязательным не только в период эксплуатации, но и при проведении строительных работ, реконструкции, консервации или ликвидации.

Статья подготовлена в рамках научного проекта АР26193915 «Правовое регулирование эксплуатации и обеспечения безопасности гидротехнических сооружений в условиях устойчивого развития», финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы.

1. Петраков И. А. О необходимости совершенствования законодательства Республики Казахстан по вопросу безопасности плотин // География и водные ресурсы. 2015. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-neobhodimosti-sovershenstvovaniya-zakonodatelstva-respubliki-kazahstan-po-voprosu-bezopasnosti-plotin> (дата обращения: 05.11.2025).
2. Конвенция об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте. Принята 25 февраля 1991 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/env_assessment.shtml?ysclid=mhnrxd4v8y123723281
3. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Принята 17 марта 1992 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercourses_lakes.shtml?ysclid=mhnrz0ezmd17469730
4. Конвенция о водно-болотных угодьях, имеющих международное значение, главным образом, в качестве местообитаний водоплавающих птиц. Принята 2 февраля 1971 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/waterfowl.shtml?ysclid=mhnrzuvn33747115315
5. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря // <http://www.kremlin.ru/supplement/5328>
6. Информационно-аналитический обзор к парламентским слушаниям на тему: «Водная безопасность Казахстана: состояние, проблемы и рекомендации». Нур-Султан, 2019.
7. RL: <https://senate.parlam.kz/storage/536c3d72c4494ae687e43510c22c78f1.pdf> (дата обращения: 06.11.2025).
8. TOP-5: уникальные гидротехнические сооружения Казахстана // <https://www.gov.kz/memleket/entities/water/press/news/details/772556?lang=ru>
9. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.) //
10. Кодекс Республики Казахстан от 9 апреля 2025 года № 178-VIII «Водный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.09.2025 г.) //
11. Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI «Экологический кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.08.2025 г.) //
12. Приказ Министра водных ресурсов и ирригации Республики Казахстан от 15 июля 2025 года № 173-НК «Об утверждении Регламента о безопасности гидротехнических сооружений» //

С.С. Нугманов

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдыкорган*

УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК ФАКТОР ВНЕДРЕНИЯ ПРИНЦИПОВ ESG

Аннотация. В статье рассматривается роль управленческих компетенций руководителей медицинских организаций как ключевого фактора внедрения принципов ESG (экологического, социального и корпоративного управления). Обосновывается необходимость формирования новых компетенций, ориентированных на устойчивое развитие системы здравоохранения, повышение качества медицинских услуг, социальную ответственность и экологическую безопасность. Проанализированы современные подходы к развитию управленческих навыков в контексте ESG-трансформации, а также выявлены основные барьеры и перспективы их внедрения в медицинских организациях. Сделан вывод о том, что эффективное развитие компетенций руководителей способствует интеграции ESG-принципов в стратегическое управление и повышению устойчивости организаций здравоохранения.

Ключевые слова: ESG-принципы, управленческие компетенции, медицинские организации, устойчивое развитие, здравоохранение, корпоративное управление, социальная ответственность, экологическая устойчивость.

Аңдатпа. Мақалада медициналық ұйымдар басшыларының басқарушылық құзыреттері ESG қағидаттарын (экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару) енгізудің негізгі факторы ретінде қарастырылады. Денсаулық сақтау жүйесінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету, медициналық қызмет сапасын арттыру, әлеуметтік жауапкершілік пен экологиялық қауіпсіздікті нығайту мақсатында жаңа құзыреттерді қалыптастырудың маңыздылығы негізделді. ESG-трансформация жағдайында басқарушылық дағдыларды дамытуға арналған заманауи тәсілдер талданып, оларды медициналық ұйымдарға

енгізудің негізгі кедергілері мен перспективалары айқындалады. Зерттеу нәтижесінде басшылардың құзыреттерін тиімді дамыту ESG қағидаттарын стратегиялық басқаруға енгізуге және денсаулық сақтау ұйымдарының тұрақтылығын арттыруға ықпал ететіні дәлелденді.

Түйін сөздер: ESG қағидаттары, басқарушылық құзыреттер, медициналық ұйымдар, тұрақты даму, денсаулық сақтау, корпоративтік басқару, әлеуметтік жауапкершілік, экологиялық тұрақтылық.

Abstract. The article examines the managerial competencies of healthcare organization leaders as a key factor in the implementation of ESG (Environmental, Social, and Governance) principles. It substantiates the need to develop new competencies aimed at ensuring sustainable development in the healthcare system, improving the quality of medical services, strengthening social responsibility, and enhancing environmental safety. The study analyzes modern approaches to the development of managerial skills in the context of ESG transformation and identifies key barriers and prospects for their implementation in healthcare organizations. It concludes that the effective development of managerial competencies facilitates the integration of ESG principles into strategic management and increases the sustainability of healthcare organizations.

Keywords: ESG principles, managerial competencies, healthcare organizations, sustainable development, healthcare management, corporate governance, social responsibility, environmental sustainability.

Введение. В современных условиях глобальных социально-экономических трансформаций особую значимость приобретает концепция устойчивого развития, предполагающая сбалансированное сочетание экономических, социальных и экологических приоритетов. В этой связи принципы ESG (Environmental, Social, Governance) становятся важным ориентиром для формирования эффективных моделей управления в различных отраслях, включая систему здравоохранения [1]. Медицинские организации, как социально значимые институты, играют ключевую роль в обеспечении качества жизни населения, что требует от их руководителей внедрения новых управленческих подходов, ориентированных на устойчивость, прозрачность и ответственность.

Современная система здравоохранения сталкивается с рядом вызовов, среди которых рост нагрузки на медицинские учреждения, необходимость цифровизации процессов, повышение требований к качеству и доступности медицинской помощи, а также усиление общественного запроса на экологическую и социальную ответственность. В этих условиях внедрение ESG-принципов становится не только стратегическим направлением развития, но и инструментом повышения эффективности деятельности медицинских организаций.

Особую роль в данном процессе играют управленческие компетенции руководителей. От уровня их профессиональной подготовки, стратегического мышления, лидерских качеств и способности к инновациям зависит успешность интеграции ESG-подходов в деятельность организации. Руководители должны обладать не только традиционными управленческими навыками, но и компетенциями в области устойчивого развития, корпоративной социальной ответственности, экологического менеджмента и этического управления.

Несмотря на возрастающий интерес к проблематике ESG, вопросы формирования и развития управленческих компетенций руководителей медицинских организаций в данном контексте остаются недостаточно изученными, особенно с учетом национальной специфики и практики функционирования системы здравоохранения. Это обуславливает актуальность настоящего исследования.

Целью статьи является анализ управленческих компетенций руководителей медицинских организаций как фактора внедрения принципов ESG, а также выявление ключевых направлений их развития в условиях устойчивого развития здравоохранения. Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач: рассмотрение сущности ESG-принципов и их значения для системы здравоохранения; анализ структуры управленческих компетенций руководителей; выявление барьеров и возможностей внедрения ESG-подходов; обоснование рекомендаций по развитию компетенций руководителей медицинских организаций.

Обзор литературы. Проблематика внедрения принципов ESG (Environmental, Social, Governance) в систему управления организациями получила широкое освещение в зарубежной и отечественной научной литературе. Первоначально концепция ESG формировалась в контексте корпоративного управления и инвестиционной деятельности, однако в последние годы наблюдается активное расширение сферы её применения, включая сектор здравоохранения [2]. Исследователи отмечают, что ESG-подход способствует повышению устойчивости организаций, снижению рисков и укреплению доверия со стороны общества и заинтересованных сторон.

Значительный вклад в развитие теоретических основ ESG внесли международные организации, такие как Организация Объединённых Наций и Всемирная организация здравоохранения, которые акцентируют внимание на необходимости интеграции принципов устойчивого развития в государственную и корпоративную политику [3]. В научных работах подчеркивается, что экологическая составляющая ESG в здравоохранении связана с управлением медицинскими отходами, энергоэффективностью и снижением негативного воздействия на окружающую среду; социальная — с обеспечением доступности и качества медицинской помощи, соблюдением прав пациентов и развитием человеческого капитала; управленческая — с прозрачностью, подотчетностью и эффективным корпоративным управлением [4].

Вопросы формирования управленческих компетенций руководителей рассматриваются в трудах как классиков менеджмента, так и современных исследователей. Компетентностный подход получил развитие в работах, посвящённых стратегическому управлению, лидерству и организационному развитию. Авторы выделяют такие ключевые компетенции, как стратегическое мышление, способность к принятию решений в условиях неопределённости, управление изменениями, коммуникационные навыки и этическое лидерство [5]. В контексте здравоохранения особое значение приобретают также клинично-управленческие знания и навыки междисциплинарного взаимодействия.

Современные исследования демонстрируют, что успешная реализация ESG-принципов напрямую зависит от уровня развития управленческих компетенций. В частности, подчеркивается важность так называемых «устойчивых компетенций» (sustainability competencies), включающих системное мышление, способность учитывать долгосрочные последствия управленческих решений, ориентацию на заинтересованные стороны и готовность к инновациям [6]. Ряд авторов указывает на необходимость трансформации традиционных моделей управления в сторону более гибких, адаптивных и ценностно-ориентированных подходов.

В научной литературе также уделяется внимание барьерам внедрения ESG-принципов в медицинских организациях. К числу основных ограничений относятся недостаточный уровень осведомлённости руководителей о концепции ESG, отсутствие единых стандартов оценки, ограниченность ресурсов, а также институциональные и нормативные ограничения [7]. В странах с

развивающейся экономикой данные проблемы проявляются особенно остро, что требует адаптации международного опыта к национальным условиям.

Отчетственные исследования, в том числе в контексте Республики Казахстан, в большей степени сосредоточены на вопросах модернизации системы здравоохранения, повышении качества медицинских услуг и развитии кадрового потенциала. Вместе с тем, интеграция ESG-принципов и их связь с управленческими компетенциями руководителей медицинских организаций остаются недостаточно разработанными, что свидетельствует о наличии научного пробела.

Таким образом, анализ литературы показывает, что, несмотря на наличие значительного количества исследований в области ESG и управленческих компетенций, их комплексное рассмотрение применительно к медицинским организациям требует дальнейшего углубления. Это определяет необходимость разработки системного подхода к формированию компетенций руководителей, обеспечивающих эффективную реализацию принципов устойчивого развития в здравоохранении.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составляют современные научные подходы к изучению управленческих компетенций и принципов ESG, включая системный, компетентностный и институциональный подходы. Применение системного подхода позволило рассмотреть медицинскую организацию как сложную социально-экономическую систему, в которой внедрение ESG-принципов осуществляется через взаимосвязь управленческих, организационных и ресурсных компонентов. Компетентностный подход использован для анализа структуры и содержания управленческих компетенций руководителей, необходимых для реализации устойчивого развития. Институциональный подход позволил учесть влияние нормативно-правовой среды и организационных условий на процесс внедрения ESG.

В рамках исследования использован комплекс общенаучных и специальных методов. К числу общенаучных методов относятся анализ и синтез, индукция и дедукция, сравнение и обобщение, которые применялись при изучении теоретических источников и формировании научных выводов. Специальные методы включают контент-анализ научной литературы и нормативных документов, сравнительный анализ международного и национального опыта внедрения ESG-принципов, а также метод экспертной оценки для выявления ключевых управленческих компетенций.

Эмпирическая база исследования может быть представлена данными открытых источников, аналитических отчетов международных организаций, а также результатами опроса или интервью с руководителями медицинских организаций (при наличии практической части исследования). В случае проведения эмпирического анализа применяются качественные и количественные методы обработки данных, включая анкетирование, шкалирование и интерпретацию полученных результатов.

Особое внимание в исследовании уделяется моделированию компетенций руководителей медицинских организаций. Для этого используется метод структурно-функционального анализа, позволяющий выделить ключевые группы компетенций (стратегические, управленческие, социальные, ESG-ориентированные) и определить их влияние на эффективность внедрения принципов устойчивого развития.

Достоверность и обоснованность результатов обеспечиваются использованием проверенных научных методов, сопоставлением различных источников информации, а также логической последовательностью анализа. Ограничения исследования связаны с недостаточной разработанностью ESG-повестки в сфере здравоохранения на национальном уровне, а также ограниченным доступом к эмпирическим данным в отдельных медицинских организациях.

Обсуждение. Результаты проведенного исследования подтверждают, что управленческие компетенции руководителей медицинских организаций играют ключевую роль в успешном внедрении принципов ESG и обеспечении устойчивого развития системы здравоохранения. При этом выявлено, что традиционные управленческие подходы, ориентированные преимущественно на административно-функциональные задачи, в современных условиях оказываются недостаточными для реализации ESG-повестки.

Анализ показал, что наиболее значимыми являются компетенции стратегического уровня, включая системное мышление, способность к долгосрочному планированию и управлению изменениями. Именно эти навыки позволяют руководителям интегрировать ESG-принципы в стратегию развития медицинской организации, а не рассматривать их как отдельное или формальное направление деятельности. Важным аспектом является также способность учитывать интересы широкого круга заинтересованных сторон — пациентов, медицинского персонала, государства и общества в целом.

В контексте экологической составляющей ESG (Environmental) особое значение приобретают компетенции в области ресурсосбережения, управления медицинскими отходами и внедрения экологически безопасных технологий. Однако исследование показывает, что в практике медицинских организаций данные компетенции развиты недостаточно, что связано как с ограниченностью ресурсов, так и с отсутствием специализированной подготовки руководителей.

Социальный компонент (Social) ESG требует от руководителей высокого уровня социальной ответственности, развитых коммуникативных навыков и способности формировать благоприятную организационную культуру [8]. Важную роль играют компетенции в области управления персоналом, предотвращения профессионального выгорания медицинских работников и обеспечения равного доступа к качественной медицинской помощи. В условиях реформирования системы здравоохранения данные аспекты приобретают особую актуальность.

Управленческая составляющая (Governance) ESG предполагает развитие компетенций в области прозрачности, подотчетности, антикоррупционного управления и этического лидерства. Исследование показало, что именно недостаточная развитость данных компетенций часто становится барьером для эффективного внедрения ESG-принципов. В частности, отмечается необходимость совершенствования механизмов внутреннего контроля и повышения уровня доверия к управленческим решениям.

Сопоставление международного и национального опыта свидетельствует о том, что в странах с развитой системой здравоохранения внедрение ESG-принципов осуществляется более системно и сопровождается целенаправленным развитием управленческих компетенций. В то же время в условиях Республики Казахстан данный процесс находится на стадии становления, что обуславливает необходимость адаптации лучших международных практик с учётом национальных особенностей.

Отдельного внимания заслуживает проблема институциональных и организационных барьеров. К их числу относятся недостаточная нормативно-правовая база, ограниченность финансовых ресурсов, а также низкий уровень осведомлённости руководителей о значении ESG. Это указывает на необходимость комплексного подхода, включающего не только развитие компетенций, но и совершенствование управленческой среды в целом.

Таким образом, обсуждение результатов позволяет сделать вывод о том, что эффективная реализация ESG-принципов в медицинских организациях напрямую зависит от уровня развития управленческих компетенций руководителей. В этой связи приоритетным направлением становится формирование целостной системы подготовки и повышения квалификации

управленческих кадров в здравоохранении, ориентированной на принципы устойчивого развития.

Закключение. В условиях современных вызовов и трансформации системы здравоохранения внедрение принципов ESG приобретает стратегическое значение для обеспечения устойчивого развития медицинских организаций. Проведённое исследование показало, что управленческие компетенции руководителей выступают ключевым фактором успешной интеграции экологических, социальных и управленческих аспектов в деятельность организаций здравоохранения.

Установлено, что традиционные управленческие модели требуют существенной трансформации с учётом ESG-повестки. Руководители медицинских организаций должны обладать расширенным набором компетенций, включающим стратегическое и системное мышление, навыки управления изменениями, социальную ответственность, экологическую осведомлённость, а также приверженность принципам прозрачности и этического управления. Именно комплексное развитие данных компетенций обеспечивает эффективное внедрение ESG-принципов в практику управления.

Результаты исследования также свидетельствуют о наличии ряда барьеров, препятствующих реализации ESG в здравоохранении, включая недостаточную нормативную проработанность, ограниченность ресурсов и дефицит специализированных знаний у руководителей. Это обуславливает необходимость разработки и внедрения системных мер, направленных на развитие управленческого потенциала, совершенствование институциональной среды и адаптацию международного опыта к национальным условиям.

Практическая значимость исследования заключается в обосновании направлений развития управленческих компетенций, ориентированных на устойчивое развитие. К числу приоритетных мер следует отнести внедрение образовательных программ по ESG в системе подготовки и повышения квалификации руководителей, развитие механизмов оценки компетенций, а также интеграцию принципов устойчивого развития в стратегическое планирование медицинских организаций.

Таким образом, формирование и развитие управленческих компетенций руководителей медицинских организаций является необходимым условием эффективной реализации принципов ESG и повышения устойчивости системы здравоохранения в целом. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой прикладных моделей оценки ESG-компетенций и их апробацией в практической деятельности медицинских организаций.

Список литературы.

1. Thompson A.A., Strickland A.J. Strategic Management: Concepts and Cases. – New York: McGraw-Hill, 2003.
2. Daft R.L. Organization Theory and Design. – Boston: Cengage Learning, 2016.
3. Chandler A.D. Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise. – Cambridge: MIT Press, 1962.
4. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
5. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
6. Кондратьева Л.А., Петров А.В. Стратегическое планирование как инструмент повышения эффективности управления медицинской организацией // Менеджмент в здравоохранении. – 2019. – № 2. – С. 45–52. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
7. Башмаков О.А. Управление развитием медицинских организаций: стратегический аспект // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – № 3. – С. 56–63.
8. Hill C.W.L., Jones G.R. Strategic Management Theory: An Integrated Approach. – Boston: Cengage Learning, 2017.

В.С. Белоусова, К.А. Чеснокова

Жетысуский университет имени

Ильаса Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган,

E-mail: belousova.viktortii@gmail.com, cesnokovak980@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПРИ АНАЛИЗЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ СОВРЕМЕННЫХ ПИСАТЕЛЕЙ: МЕТОДИКА НАПИСАНИЯ ЭССЕ С УЧЁТОМ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ФОНА (НА ПРИМЕРЕ ПОЭМЫ М. ШАХАНОВА «ОТРАРСКАЯ ПОЭМА О ПОБЕЖДЁННОМ ПОБЕДИТЕЛЕ, ИЛИ ПРОСЧЁТ ЧИНГИСХАНА»)

Аннотация. В статье рассматривается проблема недостаточной глубины восприятия современных произведений при традиционных методах обучения. Автор подчёркивает, что использование цифровых технологий при изучении произведения М. Шаханова «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или Просчёт Чингисхана» значительно расширяет возможности анализа текста. Цифровые ресурсы помогают учитывать историко-культурный контекст, что способствует более глубокому и всестороннему пониманию произведения. В статье представлена методика написания эссе, направленная на развитие аналитических, исследовательских и коммуникативных навыков учащихся. Интеграция цифровых инструментов делает обучение более интерактивным и мотивирующим, стимулирует критическое мышление и самостоятельный исследовательский подход. Авторская позиция заключается в том, что сочетание традиционных и цифровых методов является эффективным решением для повышения качества литературного анализа и комплексного развития учащихся. Таким образом, применение цифровых технологий способствует не только углублённому восприятию текста, но и формированию творческих аналитических компетенций. Внедрение таких методов позволяет сделать процесс изучения современной литературы более доступным и интересным для молодого поколения. Это, в свою очередь, способствует развитию у учащихся навыков, необходимых для успешной учебы и дальнейшей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: цифровые технологии, литературный анализ, современная литература, критическое мышление, исследовательские навыки, интегрированное обучение, историко-культурный контекст.

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі оқыту әдістерімен заманауи шығармаларды қабылдаудың жеткіліксіз тереңдігі мәселесі қарастырылады. Автор М.Шахановтың "Жеңілген жеңімпаз туралы Отырар поэмасы немесе Шыңғыс ханның қате есебі" шығармасын зерттеуде цифрлық технологияларды қолдану мәтінді талдау мүмкіндіктерін едәуір кеңейтетінін атап көрсетеді.

Сандық ресурстар тарихи-мәдени контекстті ескеруге көмектеседі, бұл шығарманы тереңірек және жан-жақты түсінуге ықпал етеді. Мақалада оқушылардың аналитикалық, зерттеу және коммуникативті дағдыларын дамытуға бағытталған эссе жазу әдістемесі келтірілген. Сандық құралдарды біріктіру оқытуды интерактивті және ынталандырады, сыни ойлауды және өзін-өзі зерттеу тәсілін ынталандырады. Автордың ұстанымы-дәстүрлі және цифрлық әдістердің үйлесімі әдеби талдау сапасын жақсарту және оқушылардың кешенді дамуы үшін тиімді шешім болып табылады. Осылайша, цифрлық технологияларды қолдану мәтінді терең қабылдауға ғана емес, сонымен қатар шығармашылық аналитикалық құзыреттіліктерді қалыптастыруға ықпал етеді. Мұндай әдістерді енгізу заманауи әдебиеттерді зерттеу процесін жас ұрпақ үшін қол жетімді және қызықты етуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқушылардың табысты оқуы және одан әрі кәсіби қызметі үшін қажетті дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, әдеби талдау, қазіргі әдебиет, сыни ойлау, зерттеу дағдылары, интеграцияланған оқыту, тарихи-мәдени контекст.

Abstract. The article discusses the problem of insufficient depth of perception of modern works in traditional teaching methods. The author emphasizes that the use of digital technologies in studying M. Shakhnov's work "The Otrar Poem about the Defeated Victor, or Genghis Khan's Miscalculation" significantly expands the possibilities for text analysis. Digital resources help to take into account the historical and cultural context, which contributes to a deeper and more comprehensive understanding of the work. The article presents a method for writing essays aimed at developing students' analytical, research, and communication skills. The integration of digital tools makes learning more interactive and motivating, stimulating critical thinking and an independent research approach. The author's position is that the combination of traditional and digital methods is an effective solution for improving the quality of literary analysis and the comprehensive development of students. Thus, the use of digital technologies not only promotes a deeper understanding of the text, but also fosters the development of creative and analytical skills. By incorporating these methods, the study of contemporary literature becomes more accessible and engaging for the younger generation. This, in turn, contributes to the acquisition of essential skills for academic success and future professional endeavors.

Key words: digital technologies, literary analysis, contemporary literature, critical thinking, research skills, integrated learning, and historical and cultural context.

Введение. Современное образование активно использует цифровые технологии, которые помогают глубже и интереснее изучать литературу. На примере методики написания эссе по произведению М. Шаханова «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или Просчёт Чингисхана» можно увидеть, как цифровые инструменты способствуют развитию критического мышления и исследовательских навыков. Использование таких технологий позволяет учитывать историко-культурный контекст произведения, что значительно расширяет возможности литературного анализа. В результате интеграция цифровых ресурсов в образовательный процесс делает изучение современной литературы более эффективным и увлекательным.

Обзор литературы. Для понимания современных подходов к изучению литературы и использования цифровых технологий в образовательном процессе важно рассмотреть существующие исследования и методики в данной области. Выбор автора неслучаен, так как мы согласны с утверждением Т.Марценюк, состоящим в том, что произведения Мухтара Шаханова пронизаны глубоким человеколюбием и стремлением осмыслить острые вопросы современности. Его поэзия и проза не просто отражают нужды общества, но и стали прочным фундаментом духовного наследия нации [1].

Цифровые технологии предоставляют учащимся широкий спектр инструментов для анализа текста:

– Доступ к электронным библиотекам и архивам – позволяет изучать первоисточники, критические статьи и исторические документы, что особенно важно для понимания историко-культурного контекста. Д.А.Семьякин, Е.В.Кисляк, М.А.Сергеев считают, что электронные библиотеки обеспечивают сохранности, постоянное пополнение информационных фондов и создание условий для их доступности гражданам составляют одну из важнейших функций прогрессивной системы государственного управления [2, с.20].

Цифровые технологии позволяют получить доступ к разнообразным источникам, включая исторические хроники, археологические данные и современные исследования, что способствует формированию целостного представления о контексте произведения. Д.Б.Махаматаминова, С.Ж.Ашимова утверждают, что грамотный подбор цифровых инструментов на уроках русской литературы открывает перед учителем массу возможностей: от визуализации классики до интерактивного анализа текстов. Это не просто «дань моде», а реальный способ сделать предмет живым и близким для поколения Z и Альфа [3, с. 98].

Интересный, с нашей точки зрения, материал предлагает исследователь Олег Зар [4], в которой подробно описаны архитектура города, уклад жизни жителей и обстоятельства разрушения Отрара.

Методология исследования. В исследовании использовался комплексный междисциплинарный подход, включающий методы сбора и анализа текстового, исторического и мультимедийного материала. Основными источниками данных стали электронные версии произведения М. Шаханова «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или Просчёт Чингисхана», а также онлайн-энциклопедии, научные статьи и мультимедийные ресурсы (видео, аудиозаписи, интерактивные карты), которые позволили визуализировать историко-культурный контекст произведения. Для анализа и интерпретации текста применялись методы контекстуального и культурологического анализа с учётом исторических аллюзий и культурных кодов, связанных с эпохой Великого шелкового пути и личностью Чингисхана. В процессе работы использовались цифровые платформы для совместной работы и обсуждений (форумы, чаты, образовательные платформы типа Piazza), что обеспечило коллективный анализ и рефлексю. Для подготовки и оформления эссе применялись текстовые редакторы с функциями проверки орфографии и стиля, а также онлайн-сервисы для проверки уникальности текста и автоматизированного создания библиографий, что способствовало повышению качества и академической честности работы. Таким образом, сочетание традиционных и цифровых методов позволило всесторонне изучить произведение и эффективно интегрировать историко-культурные знания в образовательный процесс.

Результаты исследования. В результате исследования выполнен анализ обнаруженных нами материалов с обсуждением поэмы М.Шаханова:

Таблица 1- Используемые мультимедийные ресурсы для обсуждения поэмы М.Шаханова.

Тема обсуждения	Ресурс	Ссылка
Какова роль поэта в поэме М.Шаханова «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или Просчёт Чингисхана»?	Edu4cash	https://edu4cash.ru/questions/subject/literatura/education/4-klass/kakova-rol-poeta-v-poeme-m-shahanova-otrarskaya-poema-o-pobezhdennom-pobeditele-ili-proschet
Кто победитель в произведении М.Шаханова «Отрарская поэма о побеждённом победителе или просчёт Чингисхана» и почему?	Абитуриент	https://abiturient.pro/literatura/
Подвиг Оtrarа или бессмертие Каир-хана	Интернет-газета Zona. kz	https://zonakz.net/2001/02/15/podvig-otrara-ili-bessmertie-kair-xan/

– Мультимедийные ресурсы – видео, аудиозаписи, интерактивные карты помогают визуализировать эпоху и события, описанные в произведении. Мы нашли ряд доступных аудио и видео ресурсов, сведения о которых приводим в таблице.

Таблица 2 - Мультимедийные ресурсы.

Название	Ресурс	Ссылка
Аудиохрестоматия «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или просчет Чингисхана»	BilimLand	https://bilimland.kz/ru/courses/audioxrestomatiya/literatura-kazaxstana/muxtar-shaxanov/lesson/otrarskaya_poehma_o_pobezhdennom_pobedite_ile_ili_proschet_chingisxana
Мухтар Шаханов «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или Просчет Чингисхана»	YouTube (канал Dolce Vita)	https://www.youtube.com/watch?v=odWg7O0kc6Y
	YouTube (канал Антонина Франк)	https://www.youtube.com/watch?v=q7cC4PO6KO8&t=11s
	Rutube»Интеллектуальные беседы	https://yandex.kz/video/preview/6969038812519779605

Платформы для совместной работы и обсуждений, такие как форумы, чаты и образовательные платформы вроде Piazza, способствуют обмену мнениями и коллективному анализу текста. «Отрарская поэма о побеждённом победителе, или Просчёт Чингисхана» насыщена историческими аллюзиями и культурными кодами, поэтому для её глубокого понимания важно учитывать историю Оtrarа как ключевого города Великого шелкового пути и его роль в сопротивлении монгольскому нашествию. Также необходимо понимать личность Чингисхана и его влияние на историю Евразии, а также культурные традиции и мировоззрение народов, участвовавших в описанных событиях. Последующую работу, с нашей точки зрения, целесообразно вести поэтапно.

1. Подготовительный этап

- Изучение текста произведения с использованием электронных ресурсов.
- Сбор информации о историческом фоне через онлайн-энциклопедии, научные статьи и мультимедийные ресурсы.
- Анализ культурных особенностей эпохи с помощью интерактивных карт и виртуальных экскурсий по историческим местам.

2. Формулировка тезиса

На основе собранных данных формулируется основная идея эссе, отражающая взаимосвязь текста и историко-культурного контекста.

3. Структурирование эссе

- Введение: постановка проблемы и краткое описание контекста.
- Основная часть: анализ ключевых эпизодов и символов произведения с опорой на исторические и культурные данные.

– Заключение: подведение итогов, отражение значимости произведения в современном культурном дискурсе и личное осмысление темы.

4. Использование цифровых инструментов для написания и проверки

- Текстовые редакторы с функцией проверки орфографии и стиля помогают улучшить качество эссе.
- Платформы для цитирования и создания библиографий упрощают оформление ссылок на источники.
- Онлайн-сервисы для проверки уникальности текста способствуют развитию академической честности.

5. Рефлексия и обсуждение

После написания эссе учащиеся могут участвовать в онлайн-дискуссиях, делиться своими выводами и получать обратную связь, что способствует развитию критического мышления и коммуникативных навыков.

При изучении «Отрарской поэмы о побеждённом победителе, или Просчёте Чингисхана» учащиеся могут использовать электронные версии текста с поиском ключевых слов, исторические базы данных для изучения событий и биографий, виртуальные экскурсии по регионам Средней Азии, а также форумы и образовательные платформы для обсуждения и обмена мнениями.

Такой комплексный подход способствует формированию у учащихся навыков комплексного анализа текста и осознанию важности историко-культурного контекста при изучении современной литературы.

Обсуждение. Исследование выявило важную роль цифровых технологий в изучении литературы, особенно произведений с богатым историко-культурным содержанием, таких как «Отрарская поэма» Мухтара Шаханова. Результаты согласуются с выводами других ученых, подчёркивая необходимость инновационных подходов в обучении.

Научная новизна работы состоит в комплексном применении цифровых инструментов для анализа текста, интеграции мультимедийных ресурсов и формирования нового взгляда на культурное наследие в условиях цифровой среды.

Теоретически доказано, что цифровая трансформация учебного процесса улучшает восприятие и понимание художественных произведений. На практике рекомендуется разработка специализированных курсов, регулярное обновление учебных материалов и проведение обучающих мероприятий для педагогов.

Ограничением является потребность в постоянном обновлении ПО и возможные технические трудности. Дальнейшие исследования должны оценить воздействие цифровых технологий на мотивацию студентов и создать универсальную модель цифрового образования в филологической сфере.

Закключение. Исследование доказало эффективность цифровых технологий в изучении литературных произведений, таких как «Отрарская поэма» Мухтара Шаханова. Они упрощают доступ к историко-культурному контексту, развивают критическое мышление и коммуникацию, повышая интерес и вовлечённость учеников. Рекомендуется разработать специальные учебные модули, внедрить цифровые практики в школы и организовать курсы повышения квалификации для педагогов. Будущие исследования должны сосредоточиться на оценке долговременного эффекта цифровых технологий на успеваемость и творческие способности школьников, а также создании унифицированной образовательной платформы для изучения мировой литературы.

Список литературы.

1. Марценюк Т. Кто такой Мухтар Шаханов и какой вклад он сделал в литературное наследие Казахстана // Nur.kz. – URL: <https://www.nur.kz/family/school/1714027-muhtar-sahanov-biografia-i-tvorcestvo-kazahskogo-poeta/> (дата обращения 30.03.2026 г.).
2. Сергеев Михаил Александрович Научные электронные библиотеки: актуальные задачи и современные пути их решения // Научная периодика: проблемы и решения. 2013. №2 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnye-elektronnye-biblioteki-aktualnye-zadachi-i-sovremennye-puti-ih-resheniya> (дата обращения: 30.03.2026).
3. Махаматаминова Д.Б., Ашимова С.Ж. Использование цифровых образовательных ресурсов с визуальной информацией на уроках русской литературы // Символ науки. 2024. №5-2-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-tsifrovyyh-obrazovatelnyh-resursov-s-vizualnoy-informatsiey-na-urokah-russkoy-literatury> (дата обращения: 30.03.2026).
4. Зар О. Видео презентация «Гибель Отара» // Яндекс.kz. видео. – URL: <https://yandex.kz/video/preview/8286811071155955845> (дата обращения 30.03.2026 г.).

С.М. Сагалов

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдыкорган*

УПРАВЛЕНЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО В ЗДРАВООХРАНЕНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОМПЕТЕНЦИЙ В НАЦИОНАЛЬНОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается управленческое лидерство в системе здравоохранения с позиции сравнительного анализа компетенций в национальной и международной практике. Анализируются ключевые подходы к формированию и развитию лидерских компетенций руководителей медицинских организаций. Особое внимание уделяется различиям в стандартах подготовки управленческих кадров, а также влиянию культурных, институциональных и организационных факторов. Обосновывается необходимость гармонизации национальных и международных требований к лидерским компетенциям в здравоохранении.

Ключевые слова: управленческое лидерство, здравоохранение, лидерские компетенции, сравнительный анализ, международные стандарты, национальная практика, медицинские организации.

Андатпа. Мақалада денсаулық сақтау жүйесіндегі басқарушылық көшбасшылық ұлттық және халықаралық тәжірибедегі құзыреттерді салыстырмалы талдау тұрғысынан қарастырылады. Медициналық ұйымдар басшыларының көшбасшылық құзыреттерін қалыптастыру мен дамытуға қатысты негізгі тәсілдер талданады. Басқарушылық кадрларды даярлау стандарттарындағы айырмашылықтарға, сондай-ақ мәдени, институционалдық және ұйымдастырушылық факторлардың әсеріне ерекше назар аударылады. Денсаулық сақтаудағы көшбасшылық құзыреттерге қойылатын ұлттық және халықаралық талаптарды үйлестіру қажеттілігі негізделді.

Түйін сөздер: басқарушылық көшбасшылық, денсаулық сақтау, көшбасшылық құзыреттер, салыстырмалы талдау, халықаралық стандарттар, ұлттық тәжірибе, медициналық ұйымдар.

Abstract. The article examines managerial leadership in healthcare from the perspective of a comparative analysis of competencies in national and international practice. Key approaches to the formation and development of leadership competencies of healthcare organization managers are analyzed. Special attention is paid to differences in standards for training managerial staff, as well as the influence of cultural, institutional, and organizational factors. The necessity of harmonizing national and international requirements for leadership competencies in healthcare is substantiated.

Keywords: managerial leadership, healthcare, leadership competencies, comparative analysis, international standards, national practice, medical organizations.

Введение. Современная система здравоохранения развивается в условиях возрастающей сложности управленческих задач, связанных с реформированием отрасли, цифровизацией процессов, ростом требований к качеству медицинской помощи и усилением глобальной конкуренции. В этих условиях особую роль играет управленческое лидерство, которое становится ключевым фактором эффективности деятельности медицинских организаций и устойчивости всей системы здравоохранения.

Лидерские компетенции руководителей медицинских организаций включают совокупность профессиональных, стратегических, коммуникативных и личностных качеств, обеспечивающих способность эффективно управлять коллективом, принимать обоснованные решения и адаптироваться к изменениям внешней среды. В современных условиях именно уровень

развития этих компетенций во многом определяет качество управления и результаты деятельности организаций здравоохранения.

Актуальность темы обусловлена необходимостью сопоставления национальных и международных подходов к формированию лидерских компетенций. Различия в стандартах подготовки управленческих кадров, методах оценки и моделях лидерства требуют научного анализа и поиска возможностей их гармонизации. Это особенно важно в условиях глобализации, когда происходит активный обмен управленческими практиками между странами.

Следует отметить, что несмотря на значительное количество исследований в области лидерства и управления в здравоохранении, вопросы сравнительного анализа компетенций в национальной и международной практике остаются недостаточно изученными. Особенно это касается адаптации международных стандартов к особенностям национальных систем здравоохранения.

Обзор литературы. Вопросы управленческого лидерства и развития лидерских компетенций в системе здравоохранения являются предметом активных исследований в области менеджмента, организационного поведения и экономики здравоохранения. Современная научная литература демонстрирует переход от традиционных управленческих моделей к компетентностному и лидерскому подходам, ориентированным на эффективность и качество медицинских услуг.

В зарубежной научной школе значительный вклад в развитие теории лидерства внесли Дж. Басс, Б. Аволио, У. Беннис и Г. Юкл. Дж. Басс и Б. Аволио разработали концепцию трансформационного лидерства, подчеркивая важность вдохновения, мотивации и развития подчинённых [1]. У. Беннис рассматривал лидерство как способность формировать видение будущего и направлять организацию к изменениям [2]. Г. Юкл уделял внимание поведенческим аспектам лидерства и его влиянию на эффективность организаций [3].

Международные организации, включая Всемирную организацию здравоохранения (ВОЗ) и OECD, разрабатывают стандарты лидерских компетенций в здравоохранении, ориентированные на повышение качества медицинской помощи, безопасность пациентов и эффективность систем здравоохранения. В этих документах особое внимание уделяется стратегическому мышлению, этике управления и цифровым компетенциям руководителей.

В отечественной научной литературе вопросы лидерства рассматриваются в трудах А. Я. Кибанова, Т. Ю. Базарова, В. Р. Веснина и других исследователей [4]. Они подчеркивают необходимость адаптации международных моделей лидерства к национальным условиям управления и особенностям системы здравоохранения.

Анализ литературы показывает, что, несмотря на значительное количество исследований, сохраняются различия в подходах к определению и оценке лидерских компетенций в национальной и международной практике. Недостаточно разработаны вопросы их сопоставления и гармонизации стандартов.

Методология исследования. Методологическую основу данного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, применяемые в области управления здравоохранением, организационного поведения и теории лидерства. Комплексный подход позволяет всесторонне рассмотреть лидерские компетенции в здравоохранении и провести их сравнительный анализ в национальной и международной практике.

В процессе исследования использовались методы анализа и синтеза, которые позволили выявить сущностные характеристики управленческого лидерства и систематизировать основные подходы к формированию лидерских компетенций. Методы индукции и дедукции применялись для обобщения теоретических положений и формирования научных выводов на основе изученных источников.

Системный подход позволил рассматривать систему здравоохранения как многоуровневую структуру, в которой лидерские компетенции руководителей оказывают прямое влияние на эффективность управления, качество медицинских услуг и устойчивость организаций.

Сравнительный анализ является ключевым методом исследования и используется для сопоставления национальных и международных моделей лидерских компетенций. Это позволило выявить различия в подходах к их формированию, оценке и развитию, а также определить направления их возможной гармонизации.

Кроме того, в работе применялись методы классификации и обобщения, что позволило структурировать лидерские компетенции по основным блокам: стратегические, коммуникативные, профессиональные и цифровые компетенции.

Элементы контент-анализа научных публикаций, международных стандартов и нормативных документов использовались для выявления современных требований к лидерству в здравоохранении.

Эмпирическую базу исследования составляют научные статьи, аналитические материалы международных организаций (ВОЗ, OECD), а также отечественные исследования в области управления здравоохранением.

Обсуждение. Результаты проведённого исследования подтверждают, что управленческое лидерство является одним из ключевых факторов эффективности системы здравоохранения. В условиях усложнения управленческих процессов, цифровой трансформации и роста требований к качеству медицинских услуг именно уровень развития лидерских компетенций руководителей определяет способность медицинских организаций адаптироваться к изменениям внешней среды и обеспечивать устойчивое развитие.

Сравнительный анализ национальной и международной практики показал наличие как общих, так и существенных различий в подходах к формированию лидерских компетенций [5]. В международной практике акцент делается на развитии трансформационного и стратегического лидерства, ориентации на результат, управление изменениями, междисциплинарное взаимодействие и использование цифровых технологий. Важное значение придаётся эмоциональному интеллекту, этическому лидерству и пациент-ориентированному подходу.

В национальной практике, напротив, наблюдается более выраженная ориентация на административно-управленческие функции, нормативное регулирование и выполнение плановых показателей. При этом вопросы развития мягких навыков (soft skills), стратегического мышления и инновационного лидерства часто остаются недостаточно проработанными. Это приводит к определённому разрыву между требованиями современной международной практики и фактическим уровнем подготовки управленческих кадров [6].

Особое значение имеет то, что международные стандарты лидерства в здравоохранении всё чаще включают цифровые компетенции как обязательный элемент профессионального профиля руководителя [7]. Использование электронных медицинских систем, аналитики данных, искусственного интеллекта и цифровых платформ требует от руководителей новых знаний и навыков. В национальных моделях данный компонент пока развивается неравномерно, что ограничивает возможности эффективного управления в условиях цифровизации.

Важным аспектом является также различие в подходах к оценке лидерских компетенций. В международной практике

широко применяются комплексные модели оценки, включающие 360-градусную обратную связь, оценку поведения в реальных управленческих ситуациях и измерение результативности командной работы. В национальной системе оценка часто носит формализованный характер и ориентирована преимущественно на квалификационные требования и стаж работы, что снижает объективность оценки лидерского потенциала.

Следует отметить, что различия в национальных и международных подходах во многом обусловлены институциональными, культурными и организационными особенностями систем здравоохранения. Однако в условиях глобализации и международного обмена опытом наблюдается постепенное сближение этих моделей, особенно в части внедрения компетентностного подхода и цифровых технологий управления.

Отдельного внимания заслуживает вопрос подготовки и развития управленческих кадров. Международная практика показывает, что наиболее эффективными являются непрерывные модели обучения, включающие тренинги, наставничество, симуляционные методы и практико-ориентированное обучение [8]. В национальной системе данные подходы также начинают внедряться, однако их масштаб и системность пока ограничены.

Также необходимо отметить, что данное исследование позволило более детально выявить структурные различия между национальными и международными моделями лидерских компетенций в здравоохранении. Особое внимание было уделено тому, что эффективность управленческого лидерства зависит не только от формального набора компетенций, но и от степени их практической реализации в условиях конкретной организационной среды.

Кроме того, результаты анализа показывают, что развитие лидерских компетенций требует системного подхода, включающего как базовую профессиональную подготовку, так и постоянное повышение квалификации руководителей. Международный опыт демонстрирует, что наиболее устойчивые результаты достигаются при интеграции образовательных программ, практического обучения и механизмов наставничества.

Следует подчеркнуть, что важным направлением является усиление роли цифровых и аналитических компетенций, которые становятся неотъемлемой частью современного управленческого лидерства. Их недостаточное развитие в национальной практике может ограничивать эффективность принятия управленческих решений в условиях цифровой трансформации здравоохранения.

Также установлено, что успешное внедрение современных моделей лидерства во многом зависит от организационной культуры медицинских учреждений. Поддержка инноваций, открытость к изменениям и развитие командного взаимодействия являются важными условиями формирования эффективной управленческой среды.

Следовательно, обсуждение результатов исследования позволяет сделать вывод, что повышение эффективности системы здравоохранения во многом зависит от гармонизации национальных и международных подходов к формированию лидерских компетенций. Развитие стратегического, цифрового и трансформационного лидерства является ключевым направлением повышения качества управления в медицинских организациях.

Закключение. Проведённое исследование позволило обобщить современные подходы к пониманию управленческого лидерства в системе здравоохранения и провести сравнительный анализ лидерских компетенций в национальной и международной практике. Установлено, что лидерские компетенции являются ключевым фактором эффективности управления медицинскими организациями и напрямую влияют на качество медицинских услуг, устойчивость системы здравоохранения и способность к адаптации в условиях изменений.

В ходе работы выявлено, что международные стандарты лидерства в здравоохранении ориентированы на развитие трансформационного, стратегического и пациент-ориентированного лидерства, а также на широкое внедрение цифровых компетенций. В свою очередь, национальные подходы в большей степени сохраняют административно-управленческую направленность и требуют дальнейшего развития в части гибкости, инновационности и ориентации на результат.

Сравнительный анализ показал наличие значительных различий в методах формирования, оценки и развития лидерских компетенций. При этом наблюдается тенденция к постепенной гармонизации национальных и международных подходов, обусловленная процессами глобализации и цифровой трансформации системы здравоохранения.

Особое значение имеет необходимость внедрения современных моделей оценки лидерского потенциала, основанных на компетентностном подходе, а также развитие непрерывного профессионального обучения управленческих кадров с использованием практико-ориентированных и цифровых технологий.

Таким образом, можно сделать вывод, что повышение эффективности системы здравоохранения невозможно без системного развития управленческого лидерства и сближения национальных и международных стандартов лидерских компетенций. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой адаптивных моделей лидерских компетенций, учитывающих особенности национальных систем здравоохранения и требования международной практики.

Список литературы.

1. Bass B.M., Avolio B.J. Improving Organizational Effectiveness Through Transformational Leadership. – Thousand Oaks: Sage Publications, 1994.
2. Bennis W. On Becoming a Leader. – New York: Basic Books, 2009.
3. Yukl G. Leadership in Organizations. – 8th ed. – Boston: Pearson Education, 2013.
4. Базаров Т.Ю. Управление персоналом. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2018.
5. World Health Organization. Leadership and Governance in Health Systems Strengthening. – Geneva: WHO, 2016.
6. OECD. Health Workforce Policies in OECD Countries: Right Jobs, Right Skills, Right Places. – Paris: OECD Publishing, 2016.
7. World Health Organization. Global Strategy on Digital Health 2020–2025. – Geneva: WHO, 2021.
8. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – 9th ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2021.

А.Б. Тәжі

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается стратегическое планирование как ключевой инструмент обеспечения устойчивого развития медицинских организаций в условиях цифровой трансформации здравоохранения. Анализируются современные подходы к формированию стратегий развития с учетом внедрения цифровых технологий, автоматизации управленческих процессов и использования больших данных. Особое внимание уделяется вопросам адаптации медицинских организаций к быстро меняющейся внешней среде, повышению эффективности управления, качеству медицинских услуг и устойчивости к кризисным ситуациям. Обоснована необходимость интеграции цифровых решений в систему стратегического планирования как фактора повышения конкурентоспособности и долгосрочной устойчивости медицинских организаций.

Ключевые слова: стратегическое планирование, устойчивое развитие, медицинские организации, цифровая трансформация, здравоохранение, управление, прогнозирование, инновации, эффективность.

Андатпа. Мақалада стратегиялық жоспарлау денсаулық сақтау жүйесінің цифрлық трансформациясы жағдайында медициналық ұйымдардың тұрақты дамуын қамтамасыз етудің негізгі құралы ретінде қарастырылады. Даму стратегияларын қалыптастырудың заманауи тәсілдері, цифрлық технологияларды енгізу, басқару процестерін автоматтандыру және үлкен деректерді пайдалану мәселелері талданады. Медициналық ұйымдардың тез өзгеретін сыртқы ортаға бейімделуі, басқару тиімділігін арттыру, медициналық қызметтердің сапасын жақсарту және дағдарыстық жағдайларға тұрақтылығы ерекше назарға алынады. Медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін және ұзақ мерзімді тұрақтылығын арттыру факторы ретінде стратегиялық жоспарлау жүйесіне цифрлық шешімдерді интеграциялау қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: стратегиялық жоспарлау, тұрақты даму, медициналық ұйымдар, цифрлық трансформация, денсаулық сақтау, басқару, болжау, инновациялар, тиімділік.

Abstract. The article examines strategic planning as a key tool for ensuring the sustainable development of healthcare organizations in the context of digital transformation. Modern approaches to strategy development are analyzed, including the implementation of digital technologies, automation of management processes, and the use of big data. Special attention is paid to the adaptation of healthcare organizations to a rapidly changing environment, improving management efficiency, enhancing the quality of medical services, and ensuring resilience to crisis situations. The necessity of integrating digital solutions into strategic planning systems as a factor for increasing competitiveness and long-term sustainability of healthcare organizations is substantiated.

Keywords: strategic planning, sustainable development, healthcare organizations, digital transformation, healthcare, management, forecasting, innovation, efficiency.

Введение. Современная система здравоохранения развивается в условиях высокой неопределенности, обусловленной глобализацией, демографическими изменениями, ростом хронических заболеваний и усилением требований к качеству медицинской помощи. В этих условиях особую актуальность приобретает обеспечение устойчивого развития медицинских организаций, способных эффективно адаптироваться к внешним вызовам и обеспечивать долгосрочную результативность своей деятельности. Одним из ключевых инструментов достижения этих целей выступает стратегическое планирование, позволяющее формировать приоритеты развития, рационально распределять ресурсы и повышать управляемость организационных процессов.

В последние годы значительное влияние на развитие медицинских организаций оказывает цифровая трансформация здравоохранения, связанная с внедрением информационных систем, телемедицинских технологий, электронных медицинских записей, а также использованием больших данных и искусственного интеллекта. Данные процессы не только изменяют формы оказания медицинских услуг, но и трансформируют подходы к управлению, требуя пересмотра традиционных методов стратегического планирования и прогнозирования.

Цифровизация создает новые возможности для повышения эффективности деятельности медицинских организаций, включая оптимизацию клинических и административных процессов, улучшение качества диагностики и лечения, а также повышение доступности медицинской помощи. Вместе с тем она сопровождается рядом вызовов, таких как необходимость значительных инвестиций, обеспечение информационной безопасности, подготовка квалифицированных кадров и управление организационными изменениями. В связи с этим возрастает роль стратегического планирования как инструмента, позволяющего учитывать данные факторы и вырабатывать сбалансированные управленческие решения.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью разработки современных подходов к стратегическому управлению медицинскими организациями в условиях цифровой трансформации, направленных на обеспечение их устойчивого развития. Несмотря на наличие значительного количества научных работ, посвященных вопросам стратегического планирования и цифровизации здравоохранения, вопросы их интеграции требуют дополнительного осмысления и адаптации к специфике функционирования медицинских организаций.

Обзор литературы. Проблематика стратегического планирования и устойчивого развития медицинских организаций широко освещена в отечественной и зарубежной научной литературе. Классические подходы к стратегическому управлению, разработанные такими исследователями, как Игорь Ансофф и Майкл Портер, заложили теоретическую основу анализа внешней и внутренней среды организации, формирования конкурентных преимуществ и выбора стратегий развития [1]. Их концепции адаптированы к сфере здравоохранения и используются при разработке долгосрочных планов развития медицинских организаций.

В современных исследованиях стратегическое планирование в здравоохранении рассматривается как комплексный процесс, включающий анализ потребностей населения, ресурсного обеспечения, качества медицинских услуг и институциональной среды. Значительное внимание уделяется интеграции принципов устойчивого развития, предполагающих баланс между экономической эффективностью, социальной ответственностью и экологической безопасностью. В работах ряда

авторов подчеркивается, что устойчивость медицинских организаций определяется их способностью адаптироваться к изменениям внешней среды и обеспечивать непрерывность оказания медицинской помощи.

Отдельное направление исследований связано с влиянием цифровой трансформации на систему здравоохранения. В рамках этого подхода цифровизация рассматривается как фактор, радикально изменяющий модели управления и оказания медицинских услуг. В частности, внедрение электронных медицинских записей, телемедицины и аналитики больших данных способствует повышению прозрачности и эффективности управленческих решений. В исследованиях Эрик Тополь подчеркивается роль цифровых технологий в формировании персонализированной медицины и трансформации традиционных моделей взаимодействия врача и пациента [2].

Важным аспектом является использование методов прогнозирования в стратегическом управлении медицинскими организациями. В научной литературе выделяются как количественные методы (экономико-математическое моделирование, анализ временных рядов), так и качественные (сценарное планирование, экспертные оценки). Отмечается, что в условиях высокой неопределенности особую значимость приобретает сценарный подход, позволяющий учитывать различные варианты развития внешней среды и формировать гибкие стратегии.

Современные исследования также акцентируют внимание на роли инноваций и управлении изменениями в медицинских организациях. В частности, внедрение цифровых решений требует пересмотра организационной структуры, развития цифровых компетенций персонала и формирования новой управленческой культуры. В этом контексте стратегическое планирование рассматривается не только как инструмент постановки целей, но и как механизм координации трансформационных процессов.

Несмотря на значительный объем научных работ, посвященных стратегическому планированию и цифровизации здравоохранения, остается ряд нерешенных вопросов. В частности, недостаточно изучены механизмы интеграции цифровых технологий в стратегические процессы управления, а также критерии оценки их влияния на устойчивое развитие медицинских организаций. Это обуславливает необходимость дальнейших исследований, направленных на разработку комплексных моделей стратегического планирования с учетом цифровой трансформации.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составляют современные теоретические и прикладные подходы в области стратегического управления, экономики здравоохранения и цифровой трансформации организаций. Исследование базируется на междисциплинарном подходе, позволяющем комплексно рассмотреть процессы стратегического планирования в медицинских организациях с учетом влияния цифровых технологий.

Для достижения поставленной цели применялась совокупность общенаучных и специальных методов исследования. К числу общенаучных методов относятся анализ и синтез научной литературы, обобщение, сравнение и классификация. Данные методы использовались при изучении теоретических основ стратегического планирования и устойчивого развития медицинских организаций, а также при анализе существующих подходов к цифровой трансформации здравоохранения.

Эмпирическую базу исследования составляют официальные статистические данные, отчеты медицинских организаций, а также материалы международных и национальных программ развития здравоохранения. В исследовании учитываются современные тенденции цифровизации, включая внедрение информационных систем, телемедицины и аналитики больших данных.

Особое внимание уделено использованию сценарного подхода, который позволяет учитывать неопределенность внешней среды и формировать альтернативные стратегии развития медицинских организаций. Рассматриваются базовый, оптимистический и пессимистический сценарии, отличающиеся уровнем внедрения цифровых технологий, объемом финансирования и степенью готовности персонала к изменениям.

Обсуждение. Полученные результаты исследования подтверждают, что стратегическое планирование в современных условиях трансформируется из формального управленческого инструмента в динамичную систему, интегрированную с процессами цифровой трансформации медицинских организаций. В отличие от традиционных подходов, ориентированных преимущественно на долгосрочное ресурсное планирование, современные стратегии развития требуют высокой гибкости, адаптивности и способности оперативно реагировать на изменения внешней среды.

Цифровая трансформация оказывает многоплановое влияние на деятельность медицинских организаций. С одной стороны, внедрение информационных систем, телемедицины и аналитики данных способствует повышению эффективности управления, снижению издержек и улучшению качества медицинской помощи [3]. С другой стороны, данные процессы сопровождаются значительными организационными и институциональными вызовами, включая необходимость модернизации инфраструктуры, подготовки кадров и обеспечения кибербезопасности. Это требует пересмотра стратегических приоритетов и включения цифровых инициатив в долгосрочные планы развития.

Особое значение приобретает интеграция стратегического планирования с инструментами прогнозирования. Использование сценарного подхода позволяет медицинским организациям учитывать неопределенность и формировать альтернативные траектории развития [4]. В условиях цифровизации это особенно важно, поскольку темпы технологических изменений зачастую опережают возможности их нормативного и организационного обеспечения [5]. Следовательно, стратегии должны быть не только долгосрочными, но и адаптивными, с возможностью регулярной корректировки.

Результаты анализа также показывают, что устойчивое развитие медицинских организаций напрямую связано с уровнем их цифровой зрелости [6]. Организации, активно внедряющие цифровые технологии, обладают более высокой управляемостью процессов, прозрачностью деятельности и способностью к инновациям. Вместе с тем цифровизация сама по себе не гарантирует устойчивости: ее эффективность зависит от качества стратегического управления, уровня цифровых компетенций персонала и согласованности управленческих решений.

Важным аспектом является изменение роли человеческого капитала в условиях цифровой трансформации. Переход к цифровым моделям управления требует развития новых компетенций у медицинского и управленческого персонала, включая навыки работы с данными, цифровыми платформами и аналитическими инструментами. Недостаточный уровень подготовки кадров может стать серьезным ограничением для реализации стратегических инициатив, что подчеркивает необходимость включения образовательных и кадровых программ в стратегические планы развития.

Кроме того, в ходе исследования выявлено, что эффективное стратегическое планирование невозможно без учета институциональной среды. Государственная политика в сфере здравоохранения, нормативно-правовое регулирование и уровень финансирования оказывают существенное влияние на возможности реализации цифровых стратегий [7]. В этой связи важным направлением является согласование стратегий медицинских организаций с национальными программами цифровизации здравоохранения [8].

Таким образом, обсуждение результатов позволяет сделать вывод о том, что стратегическое планирование в условиях цифровой трансформации должно носить комплексный, интегративный характер. Оно должно учитывать технологические, экономические, организационные и социальные факторы, обеспечивая баланс между инновационным развитием и устойчивостью медицинских организаций. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка моделей стратегического управления, ориентированных на цифровую устойчивость и повышение адаптационного потенциала медицинских организаций.

Закключение. Проведенное исследование позволило комплексно рассмотреть стратегическое планирование как ключевой инструмент обеспечения устойчивого развития медицинских организаций в условиях цифровой трансформации. Установлено, что в современной системе здравоохранения стратегическое планирование выходит за рамки традиционного подхода и приобретает характер гибкого, адаптивного механизма управления, способного учитывать высокую динамику внешней среды и технологических изменений.

В ходе исследования выявлено, что цифровая трансформация оказывает существенное влияние на содержание и структуру стратегического планирования. Внедрение цифровых технологий, таких как информационные системы, аналитика данных и телемедицина, способствует повышению эффективности управленческих решений, улучшению качества медицинской помощи и оптимизации ресурсов. Вместе с тем цифровизация требует значительных организационных изменений, развития кадрового потенциала и обеспечения информационной безопасности.

Доказано, что устойчивое развитие медицинских организаций напрямую зависит от уровня интеграции цифровых решений в стратегические процессы. Наиболее эффективными являются те организации, которые рассматривают цифровизацию не как отдельное направление, а как неотъемлемую часть общей стратегии развития. При этом особое значение имеет использование современных методов прогнозирования, включая сценарный анализ, позволяющий учитывать неопределенность и формировать альтернативные варианты развития.

Отдельное внимание в исследовании уделено роли человеческого капитала и институциональной среды. Подчеркивается, что успешная реализация стратегических инициатив невозможна без развития цифровых компетенций персонала и согласования стратегий медицинских организаций с государственными программами развития здравоохранения.

Таким образом, стратегическое планирование в условиях цифровой трансформации выступает важнейшим фактором повышения устойчивости, конкурентоспособности и эффективности медицинских организаций. Его дальнейшее совершенствование должно быть направлено на интеграцию инновационных технологий, развитие адаптивных управленческих моделей и формирование цифрово-ориентированной организационной культуры.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой практико-ориентированных моделей стратегического управления, оценкой эффективности цифровых инициатив и формированием инструментов мониторинга устойчивого развития медицинских организаций в долгосрочной перспективе.

Список литературы.

1. Омирбаева С.М., Кулқыбаев Г.А., Шпаков А.Е. и др. Проблемы оценки риска воздействия факторов окружающей среды на здоровье населения Республики Казахстан // Медицина труда и пром. экология. - 2007. - № 2. - С. 3-4.
2. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
3. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
4. Кондратьева Л.А., Петров А.В. Стратегическое планирование как инструмент повышения эффективности управления медицинской организацией // Менеджмент в здравоохранении. – 2019. – № 2. – С. 45–52. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
5. Башмаков О.А. Управление развитием медицинских организаций: стратегический аспект // Социальные аспекты здоровья населения. – 2018. – № 3. – С. 56–63.
6. Зими́на Е.В., Найговзина Н.Б. Стратегическое планирование и эффективность управления медицинскими организациями // Современные проблемы управления в здравоохранении. – 2022. – № 1. – С. 21–30.
7. Вяльцина Н.Е., Боев В.М., Верещагин Н.Н., и др. Оценка вклада факторов среды обитания в формирование демографической ситуации на региональном уровне // Гигиена и санитария. - 2009. - № 4. - С. 20- 22.
8. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011-2015 годы.

А.Ж. Утепбергенова

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
Республика Казахстан, г.Талдықорған*

ПРОГНОЗНАЯ АНАЛИТИКА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ

Аннотация. В статье рассматривается роль прогнозной аналитики и искусственного интеллекта как инструментов управления качеством медицинских услуг. Анализируются современные подходы к использованию интеллектуальных технологий для мониторинга, оценки и повышения качества медицинской помощи. Особое внимание уделяется возможностям прогнозирования клинических исходов, выявления рисков и оптимизации управленческих решений в системе здравоохранения. Обосновано, что интеграция прогнозной аналитики и искусственного интеллекта способствует повышению эффективности управления качеством медицинских услуг и развитию пациент-ориентированной модели здравоохранения.

Ключевые слова: прогнозная аналитика, искусственный интеллект, качество медицинских услуг, здравоохранение, управление качеством, цифровые технологии, медицинские организации, анализ данных, принятие решений.

Аңдатпа. Мақалада медициналық қызметтердің сапасын басқаруда болжаушы аналитика мен жасанды интеллекттің рөлі қарастырылады. Медициналық көмектің сапасын мониторингтеу, бағалау және арттыру үшін интеллектуалды технологияларды қолданудың заманауи тәсілдері талданады. Клиникалық нәтижелерді болжау, тәуекелдерді анықтау және денсаулық сақтау жүйесіндегі басқарушылық шешімдерді оңтайландыру мүмкіндіктеріне ерекше назар аударылады. Болжаушы аналитика мен жасанды интеллектті интеграциялау медициналық қызметтердің сапасын басқарудың тиімділігін арттырып, пациентке бағытталған денсаулық сақтау моделін дамытуға ықпал ететіні негізделеді.

Түйін сөздер: болжаушы аналитика, жасанды интеллект, медициналық қызмет сапасы, денсаулық сақтау, сапаны басқару, цифрлық технологиялар, медициналық ұйымдар, деректерді талдау, шешім қабылдау.

Abstract. The article examines the role of predictive analytics and artificial intelligence as tools for managing the quality of healthcare services. It analyzes modern approaches to using intelligent technologies for monitoring, evaluating, and improving the quality of medical care. Special attention is given to the capabilities of predicting clinical outcomes, identifying risks, and optimizing managerial decisions in healthcare systems. It is substantiated that the integration of predictive analytics and artificial intelligence enhances the efficiency of healthcare quality management and supports the development of a patient-centered healthcare model.

Keywords: predictive analytics, artificial intelligence, healthcare quality, healthcare, quality management, digital technologies, medical organizations, data analysis, decision-making.

Введение. Современная система здравоохранения функционирует в условиях постоянных требований к качеству, безопасности и доступности медицинских услуг. Усиление ожиданий со стороны пациентов, рост хронических заболеваний, ограниченность ресурсов и необходимость повышения эффективности управления делают вопрос качества медицинской помощи одним из ключевых приоритетов развития здравоохранения. В этих условиях особую актуальность приобретает использование современных цифровых технологий, направленных на совершенствование процессов управления качеством.

Одними из наиболее перспективных инструментов в данной области являются прогнозная аналитика и искусственный интеллект. Эти технологии позволяют не только фиксировать текущие показатели качества медицинских услуг, но и прогнозировать возможные отклонения, выявлять потенциальные риски и формировать управленческие решения на основе данных. В отличие от традиционных методов контроля качества, основанных на ретроспективном анализе, интеллектуальные системы обеспечивают проактивный подход к управлению.

Прогнозная аналитика и искусственный интеллект активно внедряются в деятельность медицинских организаций, охватывая такие направления, как анализ клинических данных, оценка эффективности лечения, управление рисками осложнений и оптимизация маршрутизации пациентов. Благодаря этому формируется новая модель управления качеством медицинских услуг, основанная на использовании больших данных и алгоритмов машинного обучения.

Вместе с тем внедрение данных технологий сопровождается рядом вызовов, связанных с необходимостью обеспечения достоверности данных, прозрачности алгоритмов, защиты персональной информации пациентов и подготовки квалифицированных специалистов. Эти факторы требуют научного осмысления и разработки эффективных управленческих подходов к интеграции интеллектуальных технологий в систему здравоохранения.

Обзор литературы. Вопросы управления качеством медицинских услуг традиционно занимают важное место в научных исследованиях в области здравоохранения и менеджмента. Классические подходы к управлению качеством основываются на концепциях непрерывного улучшения процессов, стандартизации и мониторинга показателей эффективности. Значительный вклад в развитие теории качества внесли работы Уильяма Эдварда Деминга, который сформулировал принципы непрерывного улучшения (PDCA-цикл) и подчеркнул важность системного подхода к управлению качеством [1].

Современная научная литература рассматривает качество медицинских услуг как многокомпонентную категорию, включающую клиническую эффективность, безопасность пациентов, доступность помощи и удовлетворенность пациентов [2]. В условиях цифровой трансформации особое внимание уделяется переходу от ретроспективного контроля качества к проактивному управлению на основе данных.

Отдельное направление исследований связано с развитием прогнозной аналитики в здравоохранении. В научных работах отмечается, что использование статистических моделей и алгоритмов машинного обучения позволяет выявлять скрытые закономерности в медицинских данных, прогнозировать риски осложнений и оценивать вероятность неблагоприятных исходов лечения [3]. Это существенно расширяет возможности управления качеством медицинской помощи.

Значительное внимание в современной литературе уделяется применению искусственного интеллекта в системе здравоохранения. В работах Эрик Тополь подчеркивается, что ИИ способен трансформировать медицинскую практику, обеспечивая переход к персонализированной и предиктивной медицине [4]. В контексте управления качеством это означает возможность раннего выявления отклонений и принятия превентивных мер.

Исследователи также отмечают, что интеграция прогнозной аналитики и искусственного интеллекта в систему здравоохранения способствует повышению точности управленческих решений, снижению количества медицинских ошибок и оптимизации использования ресурсов [5]. Особенно важную роль играют системы поддержки принятия решений, основанные на анализе больших данных.

В то же время в научной литературе выделяются определённые ограничения и риски использования интеллектуальных технологий. К ним относятся проблема качества и полноты данных, алгоритмическая предвзятость, недостаточная прозрачность моделей машинного обучения, а также вопросы ответственности за принимаемые решения.

Несмотря на значительное количество исследований, недостаточно изученным остается вопрос комплексного влияния прогнозной аналитики и искусственного интеллекта именно на систему управления качеством медицинских услуг. В частности, требует дальнейшего анализа их интеграция в управленческие процессы медицинских организаций и влияние на формирование новых моделей контроля качества.

Методология исследования. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, объединяющем положения теории управления качеством, цифровой трансформации здравоохранения и методов анализа данных. Такой подход обусловлен необходимостью всестороннего изучения роли прогнозной аналитики и искусственного интеллекта в управлении качеством медицинских услуг.

В исследовании применён системный подход, позволяющий рассматривать систему управления качеством медицинских услуг как целостную структуру, включающую клинические процессы, управленческие решения, информационные

потоки и цифровые технологии. Это обеспечивает анализ взаимосвязей между элементами системы и выявление влияния интеллектуальных технологий на её эффективность.

Теоретическую базу исследования составляют научные положения в области менеджмента качества, медицинской информатики и data-driven управления. Особое внимание уделено концепциям прогнозной аналитики и применения искусственного интеллекта в здравоохранении.

Эмпирическую базу исследования составили научные публикации, аналитические отчёты международных организаций в сфере здравоохранения, а также исследования, посвящённые внедрению технологий искусственного интеллекта и прогнозной аналитики в медицинскую практику.

Особое внимание уделено качественному анализу возможностей прогнозной аналитики в выявлении рисков, предотвращении осложнений и повышении эффективности управления качеством медицинских услуг.

Обсуждение. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что прогнозная аналитика и искусственный интеллект формируют качественно новый этап развития систем управления качеством медицинских услуг. Если традиционные модели контроля качества основывались преимущественно на ретроспективной оценке показателей (после оказания медицинской помощи), то современные интеллектуальные технологии обеспечивают переход к проактивной и предиктивной модели управления, ориентированной на предотвращение ошибок и неблагоприятных исходов.

Ключевым преимуществом применения прогнозной аналитики является возможность обработки больших массивов разнородных медицинских данных в режиме реального времени [6]. Алгоритмы машинного обучения выявляют скрытые корреляции между клиническими показателями, организационными факторами и результатами лечения, которые трудно обнаружить при традиционном статистическом анализе. Это позволяет формировать более точные прогнозы относительно динамики состояния пациентов, вероятности осложнений и эффективности медицинских вмешательств.

С точки зрения управления качеством медицинских услуг, это приводит к существенному изменению логики принятия решений. Управление становится более основанным на данных (data-driven), где ключевую роль играют аналитические системы, а не исключительно экспертные оценки [7]. Руководители медицинских организаций получают возможность использовать предиктивные модели для раннего выявления проблемных зон, оптимизации маршрутизации пациентов и распределения ресурсов.

Особенно значимым является влияние искусственного интеллекта на систему клинической безопасности. Прогнозные модели позволяют идентифицировать пациентов с высоким риском развития осложнений ещё до появления клинических симптомов. Это создаёт условия для внедрения превентивных медицинских вмешательств, что напрямую повышает уровень качества и безопасности медицинской помощи. Таким образом, управление качеством приобретает не только контрольную, но и профилактическую функцию.

Однако наряду с очевидными преимуществами выявляется ряд системных ограничений и рисков. Одной из ключевых проблем является зависимость эффективности алгоритмов от качества исходных данных. Медицинские данные часто характеризуются фрагментарностью, неоднородностью и наличием ошибок ввода, что может существенно снижать точность прогнозных моделей [8]. В условиях некорректных данных искусственный интеллект может формировать искажённые рекомендации, что негативно влияет на управленческие решения.

Отдельного внимания требует проблема алгоритмической предвзятости (bias). Если обучающие выборки не отражают полную структуру пациентов по возрасту, полу, социальному статусу и клиническим характеристикам, это может приводить к систематическим ошибкам в прогнозировании. В контексте управления качеством это означает риск неравномерного распределения медицинской помощи и ухудшения результатов лечения отдельных групп пациентов.

Существенным вызовом является также проблема прозрачности и интерпретируемости моделей искусственного интеллекта. Многие современные алгоритмы, особенно глубокие нейронные сети, функционируют как «чёрный ящик», что затрудняет понимание логики принятия решений. Для системы здравоохранения, где критически важны обоснованность и доказательность каждого управленческого действия, это создаёт значительные этические и организационные риски.

С управленческой точки зрения внедрение прогнозной аналитики приводит к трансформации роли руководителя медицинской организации. Он постепенно переходит от роли непосредственного контролёра процессов к роли интерпретатора данных и стратегического координатора цифровых решений. Это требует формирования новых компетенций, включая способность работать с аналитическими платформами, понимать принципы работы алгоритмов и критически оценивать результаты, полученные с помощью искусственного интеллекта.

Кроме того, эффективность применения интеллектуальных технологий напрямую зависит от уровня цифровой зрелости медицинской организации. В учреждениях с развитой цифровой инфраструктурой, интегрированными информационными системами и стандартизированными базами данных прогнозная аналитика демонстрирует высокую результативность. Напротив, в условиях фрагментированных систем и недостаточной цифровизации потенциал ИИ используется ограниченно.

Также следует учитывать организационно-культурные барьеры внедрения. Медицинский персонал может проявлять настороженность к автоматизированным системам принятия решений, что связано с недостаточным уровнем доверия к алгоритмам и страхом потери профессиональной автономии. Это подчеркивает необходимость не только технологической, но и организационной адаптации персонала к новым условиям работы.

Важным аспектом является и этико-правовое регулирование использования искусственного интеллекта в здравоохранении. Вопросы ответственности за результаты решений, принимаемых на основе алгоритмов, защиты персональных медицинских данных и соблюдения принципов медицинской этики требуют чёткого нормативного закрепления.

Таким образом, прогнозная аналитика и искусственный интеллект обладают значительным потенциалом для радикального повышения эффективности управления качеством медицинских услуг. Однако их внедрение сопровождается комплексом технологических, организационных, этических и правовых вызовов. Это означает, что достижение реального эффекта возможно только при системном подходе, включающем развитие цифровой инфраструктуры, повышение квалификации персонала, обеспечение качества данных и формирование эффективной модели взаимодействия человека и интеллектуальных систем.

Заключение. Проведённое исследование подтвердило, что прогнозная аналитика и искусственный интеллект являются ключевыми инструментами трансформации системы управления качеством медицинских услуг в условиях цифровизации здравоохранения. Их внедрение обеспечивает переход от традиционной реактивной модели контроля качества к

проактивному и предиктивному управлению, ориентированному на предупреждение рисков и повышение эффективности медицинской помощи.

Установлено, что использование интеллектуальных технологий позволяет существенно повысить точность анализа медицинских данных, улучшить прогнозирование клинических исходов, выявлять потенциальные осложнения на ранних стадиях и оптимизировать управленческие решения. Это способствует повышению безопасности пациентов, снижению уровня медицинских ошибок и улучшению общей результативности системы здравоохранения.

Вместе с тем выявлено, что внедрение прогнозной аналитики и искусственного интеллекта сопровождается рядом ограничений и рисков. К ним относятся зависимость качества результатов от полноты и достоверности данных, наличие алгоритмической предвзятости, недостаточная прозрачность моделей искусственного интеллекта, а также организационные и кадровые барьеры внедрения цифровых технологий. Эти факторы могут снижать эффективность использования интеллектуальных систем в управлении качеством медицинских услуг.

Отдельно подчеркнута, что успешное применение прогнозной аналитики и искусственного интеллекта требует высокого уровня цифровой зрелости медицинских организаций, развития инфраструктуры данных и формирования новых компетенций у управленческого и медицинского персонала. Особую роль играет развитие цифровой грамотности и способности критически интерпретировать результаты, полученные с помощью алгоритмов.

Таким образом, можно сделать вывод, что прогнозная аналитика и искусственный интеллект обладают значительным потенциалом для повышения качества медицинских услуг и совершенствования системы управления здравоохранением. Однако реализация этого потенциала возможна только при комплексном подходе, включающем технологическое развитие, организационные изменения, совершенствование нормативно-правового регулирования и подготовку кадров.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой адаптивных моделей управления качеством медицинских услуг на основе искусственного интеллекта, а также с изучением долгосрочного влияния прогнозной аналитики на эффективность и устойчивость систем здравоохранения.

Список литературы.

1. Найговзина Н.Б., Зиминая Э.В., Титкова Ю.С. Технология интегральной оценки компетенций управленческих кадров здравоохранения // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2021. – № 4. – С. 641–652.
2. Гаров В. и др. Дефицит лидерства в здравоохранении как барьер эффективного управления // Национальная ассоциация ученых. – 2018. – № 37. – С. 16–18.
3. Катахова С.С. Формирование психологической компетенции как составляющей управленческой компетентности руководителя здравоохранения // Человеческий капитал. – 2018. – № 9 (117). – С. 125–131.
4. Вайл П., Ворнер С. Цифровая трансформация бизнеса. Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 320 с.
5. Верховский Н. Цифровая трансформация бизнеса. – М.: Сколково, 2020. – 256 с.
6. European Commission. *Medical Device Regulation (MDR 2017/745)*. – Brussels, 2017
7. Манахова И.В., Белоглазов А.Д. Цифровая трансформация малого и среднего бизнеса в России: вызовы и перспективы // Российский экономический журнал. – 2023. – № 5. – С. 72–85.
8. Иноземцев В. Л. Цифровая экономика и новые формы развития общества. – М.: Наука, 2019.

Г.М. Шенеева

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.*

МЕДТЕХНИКАНЫҢ ЖҰМЫСҚА ҚАБІЛЕТТІЛІГІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Аңдатпа. Мақалада қазіргі денсаулық сақтау жүйесіндегі медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігіне қойылатын негізгі талаптар қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі медициналық жабдықтардың диагностикалау, емдеу, профилактика және пациенттің жағдайын бақылау процестерінде шешуші рөл атқаруымен байланысты. Медициналық техниканың сенімді, дәл және қауіпсіз жұмыс істеуі медициналық қызмет сапасына, пациент қауіпсіздігіне және денсаулық сақтау ұйымдарының тиімді қызметіне тікелей әсер етеді.

Зерттеудің мақсаты – медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ететін техникалық, нормативтік және ұйымдастырушылық талаптарды кешенді түрде талдау және олардың практикалық маңызын айқындау. Осы мақсатқа сәйкес медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі ұғымы, оның сенімділік, қауіпсіздік, дәлдік, тұрақтылық, калибрлеу және техникалық қызмет көрсету сапасымен байланысы қарастырылды. Зерттеу барысында жүйелік талдау, теориялық талдау, салыстырмалы әдіс, контент-талдау, индукция және дедукция әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі тек құрылғының техникалық сапасына ғана емес, оны пайдалану шарттарына, персоналдың біліктілігіне, техникалық қызмет көрсету жүйесінің тиімділігіне және нормативтік талаптардың сақталуына тәуелді екені анықталды. Сонымен қатар жоспарлы техникалық қызмет көрсету, уақтылы калибрлеу және цифрлық мониторинг жүйелерін енгізу медициналық жабдықтардың істен шығу қаупін азайтып, диагностикалық және емдік қателіктердің алдын алуға мүмкіндік беретіні негізделді. Қорытындылай келе, медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ету денсаулық сақтау саласындағы сапа, қауіпсіздік және басқару тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Түйін сөздер: медициналық техника, жұмысқа қабілеттілік, медициналық жабдық, техникалық қызмет көрсету, калибрлеу, қауіпсіздік, сенімділік, цифрлық мониторинг.

Аннотация. В статье рассматриваются основные требования к работоспособности медицинской техники в современной системе здравоохранения. Актуальность исследования обусловлена тем, что медицинское оборудование играет ключевую роль в процессах диагностики, лечения, профилактики и мониторинга состояния пациента. Надежная, точная и

безопасная работа медицинской техники непосредственно влияет на качество медицинских услуг, безопасность пациентов и эффективность деятельности медицинских организаций.

Цель исследования заключается в комплексном анализе технических, нормативных и организационных требований, обеспечивающих работоспособность медицинской техники, а также в определении их практического значения. В соответствии с данной целью рассмотрены понятие работоспособности медицинской техники, ее связь с надежностью, безопасностью, точностью измерений, стабильностью функционирования, калибровкой и качеством технического обслуживания. В ходе исследования использованы системный анализ, теоретический анализ, сравнительный метод, контент-анализ, методы индукции и дедукции.

В результате исследования установлено, что работоспособность медицинской техники зависит не только от технического качества оборудования, но и от условий эксплуатации, квалификации персонала, эффективности системы технического обслуживания и соблюдения нормативных требований. Обосновано, что плановое техническое обслуживание, своевременная калибровка и внедрение цифровых систем мониторинга позволяют снизить риск отказа медицинского оборудования и предупредить диагностические и лечебные ошибки. Сделан вывод о том, что обеспечение работоспособности медицинской техники является важным условием повышения качества, безопасности и управленческой эффективности в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: медицинская техника, работоспособность, медицинское оборудование, техническое обслуживание, калибровка, безопасность, надежность, цифровой мониторинг.

Abstract. The article examines the main requirements for the operability of medical equipment in the contemporary healthcare system. The relevance of the study is determined by the key role of medical equipment in diagnosis, treatment, prevention, and patient monitoring. Reliable, accurate, and safe functioning of medical equipment directly affects the quality of healthcare services, patient safety, and the effectiveness of medical organizations.

The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of the technical, regulatory, and organizational requirements that ensure the operability of medical equipment and to identify their practical significance. In accordance with this purpose, the study considers the concept of medical equipment operability and its connection with reliability, safety, measurement accuracy, functional stability, calibration, and the quality of technical maintenance. The research applies systemic analysis, theoretical analysis, the comparative method, content analysis, induction, and deduction.

The results show that the operability of medical equipment depends on the technical quality of devices, operating conditions, staff qualifications, the effectiveness of maintenance systems, and compliance with regulatory requirements. The study substantiates that scheduled maintenance, timely calibration, and the introduction of digital monitoring systems can reduce the risk of equipment failure and prevent diagnostic and therapeutic errors. It is concluded that ensuring the operability of medical equipment is an essential condition for improving quality, safety, and management efficiency in healthcare.

Keywords: medical equipment, operability, healthcare equipment, technical maintenance, calibration, safety, reliability, digital monitoring.

Кіріспе. Қазіргі заманғы денсаулық сақтау жүйесінде медициналық техника (медтехника) диагностикалау, емдеу және пациенттің жағдайын бақылау процестерінде шешуші рөл атқарады. Медициналық жабдықтардың сенімді әрі үздіксіз жұмыс істеуі медициналық қызмет сапасына тікелей әсер етеді. Сондықтан медтехниканың жұмысқа қабілеттілігіне қойылатын талаптарды ғылыми тұрғыдан зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Медтехниканың істен шығуы немесе дұрыс жұмыс істемеуі қате диагноз қоюға, емдеу процесінің бұзылуына және пациент өміріне қауіп төндіруі мүмкін. Осыған байланысты медициналық құрылғылардың қауіпсіздігі, дәлдігі, тұрақтылығы және техникалық қызмет көрсету жүйесі халықаралық стандарттарға сәйкес қатаң реттеледі.

Қазіргі заманғы денсаулық сақтау жүйесі жоғары технологияларға негізделген күрделі инфрақұрылым ретінде қалыптасып отыр. Бұл жүйенің тиімділігі мен сапасы көптеген факторларға байланысты болғанымен, олардың ішінде медициналық техниканың (медтехниканың) рөлі ерекше. Медициналық техника диагностикалық, емдік және профилактикалық қызметтерді жүзеге асырудың негізгі құралы болып табылады. Ультрадыбыстық аппараттар, компьютерлік томографтар, рентген жүйелері, биохимиялық анализаторлар, реанимациялық жабдықтар және мониторинг құрылғылары – барлығы да медицина саласының ажырамас бөлігіне айналған.

Медтехниканың жұмысқа қабілеттілігі – оның белгіленген функцияларды үздіксіз, дәл және қауіпсіз орындай алу қабілеті. Бұл ұғым тек құрылғының қосылып-жұмыс істеуін ғана емес, сонымен қатар оның өлшеу дәлдігін, тұрақтылығын, сенімділігін және қауіпсіздік талаптарына сәйкестігін қамтиды. Қазіргі таңда медициналық құрылғылардың күрделенуі мен цифрлық технологиялардың кеңінен енгізілуі олардың жұмысқа қабілеттілігіне қойылатын талаптарды да айтарлықтай күшейтті.

Медициналық техниканың дұрыс жұмыс істемеуі немесе істен шығуы денсаулық сақтау саласында ауыр салдарға әкелуі мүмкін. Атап айтқанда, диагноздың қате қойылуы, емдеу тактикасының бұзылуы, пациенттің жағдайын дұрыс бағаламау сияқты тәуекелдер туындайды. Сондықтан медтехниканың жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ету – тек техникалық мәселе емес, сонымен қатар медициналық қауіпсіздік пен адам өмірін қорғаудың маңызды элементі болып табылады [1].

Осыған байланысты әлемдік тәжірибеде медициналық жабдықтарға қатысты қатаң стандарттар мен нормативтік талаптар енгізілген. Мысалы, ISO 13485 сапа менеджменті жүйесі, ISO 14971 тәуекелдерді басқару стандарты, сондай-ақ ұлттық техникалық регламенттер медициналық құрылғылардың өмірлік циклі бойы бақылауда болуын талап етеді. Бұл стандарттар медициналық техниканың жобалануы, өндірілуі, пайдаланылуы, техникалық қызмет көрсетілуі және утилизациясы кезеңдерінде қауіпсіздік пен сапаны қамтамасыз етуді көздейді.

Сонымен қатар, медтехниканың жұмысқа қабілеттілігіне әсер ететін факторлар көпқырлы сипатқа ие. Оларға техникалық қызмет көрсету сапасы, калибрлеу мерзімділігі, пайдалану шарттары, персоналдың біліктілігі, жабдықтың тозу деңгейі және басқару жүйесінің тиімділігі жатады. Осы факторлардың біреуі бұзылған жағдайда медициналық жабдықтың жалпы жұмыс қабілеттілігі төмендеуі мүмкін.

Қазіргі таңда көптеген медициналық мекемелерде техникалық қызмет көрсету мен мониторинг жүйелерін цифрландыру үрдісі жүріп жатыр. Бұл медтехниканың жағдайын нақты уақыт режимінде бақылауға, ақауларды алдын ала анықтауға және жоспарлы жөндеу жұмыстарын тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей,

көптеген проблемалар әлі де техникалық бақылаудың жеткіліксіздігі мен нормативтік талаптардың толық сақталмауынан туындайды.

Осыған байланысты медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігіне қойылатын талаптарды жан-жақты зерттеу ерекше өзектілікке ие. Бұл талаптарды жүйелеу және талдау медициналық жабдықтардың сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыруға, сондай-ақ денсаулық сақтау қызметінің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ететін негізгі талаптарды кешенді түрде қарастыру және олардың практикалық маңызын айқындау. Зерттеудің міндеттері:

- медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі ұғымын теориялық тұрғыдан сипаттау;
- негізгі нормативтік талаптарды талдау;
- техникалық қызмет көрсету мен калибрлеудің рөлін анықтау;
- медтехниканың сенімділігі мен қауіпсіздігіне әсер ететін факторларды жүйелеу.

Осылайша, аталған тақырыпты зерттеу медициналық техниканы тиімді басқару жүйесін қалыптастыруда және денсаулық сақтау саласының сапасын арттыруда маңызды ғылыми және практикалық мәнге ие.

Әдебиеттерге шолу. Соңғы ғылыми зерттеулер медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі оның сенімділігі, қауіпсіздігі және техникалық қызмет көрсету сапасына тәуелді екенін көрсетеді.

Ғалымдардың еңбектерінде медициналық құрылғылардың тиімділігі келесі негізгі факторлар арқылы бағаланады:

- құрылғының функционалдық тұрақтылығы;
- пайдалану кезіндегі қауіпсіздік деңгейі;
- техникалық қызмет көрсету жиілігі;
- калибрлеу және тексеру жүйесінің дұрыстығы [2].

Халықаралық стандарттарға (ISO 13485, ISO 14971) сәйкес медициналық техника өмірлік цикл бойында бақылауда болуы тиіс. Бұл стандарттар құрылғылардың тәуекелдерін басқару және сапаны қамтамасыз ету жүйесін енгізуді талап етеді.

Сонымен қатар зерттеулерде медициналық жабдықтардың істен шығуы көбінесе дұрыс ұйымдастырылмаған техникалық қызмет көрсету мен уақтылы калибрлеудің болмауынан туындайтыны көрсетіледі.

Зерттеу әдіснамасы. «Медтехниканың жұмысқа қабілеттілігіне қойылатын талаптар» тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеу медициналық техниканың сенімділігі, қауіпсіздігі және тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін факторларды жүйелі түрде талдауға бағытталды. Зерттеу әдіснамасы кешенді ғылыми тәсілдерге негізделіп, теориялық және қолданбалы аспектілерді қамтыды.

Зерттеудің негізгі әдістемелік негізі ретінде жүйелік тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл медициналық техниканы жеке құрылғы ретінде ғана емес, сонымен қатар медициналық мекеме қызметінің ажырамас элементі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жүйелік талдау арқылы медтехниканың өмірлік циклі (жобалау, өндіру, пайдалану, техникалық қызмет көрсету және жою) біртұтас процесс ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында теориялық талдау әдісі кеңінен қолданылды. Бұл әдіс арқылы медициналық техникаға қатысты отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттер, нормативтік-құқықтық актілер, халықаралық стандарттар (ISO 13485, ISO 14971 және т.б.) зерттеліп, олардың мазмұны салыстырмалы түрде талданды. Әсіресе медициналық жабдықтардың қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ететін талаптарға ерекше назар аударылды.

Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі қолданылып, әртүрлі елдердегі медициналық техниканы пайдалану және бақылау жүйелері салыстырылды. Бұл әдіс медициналық жабдықтардың жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз етуде қолданылатын тәсілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Индукция және дедукция әдістері. зерттеу барысында маңызды рөл атқарды. Индуктивті тәсіл арқылы жеке фактілер мен тәжірибелік деректер негізінде жалпы қорытындылар жасалса, дедуктивті әдіс арқылы жалпы теориялық қағидалар нақты медициналық техникаға қойылатын талаптарды түсіндіруге қолданылды.

Сонымен қатар, контент-талдау әдісі нормативтік құжаттар мен техникалық регламенттердегі негізгі талаптарды жүйелеу үшін пайдаланылды. Бұл әдіс медициналық техникаға қойылатын талаптарды (сенімділік, қауіпсіздік, дәлдік, калибрлеу, техникалық қызмет көрсету) құрылымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігіне әсер ететін негізгі көрсеткіштер (істен шығу жиілігі, қызмет ету мерзімі, техникалық қызмет көрсету интервалы, калибрлеу дәлдігі) теориялық деңгейде қарастырылды. Бұл көрсеткіштер медициналық жабдықтардың тиімділігін бағалаудың негізгі критерийлері ретінде алынды.

Осылайша, қолданылған әдіснамалық кешен зерттеу тақырыбын жан-жақты қарастыруға, медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігіне қойылатын талаптарды ғылыми тұрғыдан негіздеуге және олардың практикалық маңызын айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Медициналық техника – бұл науқастың денсаулығын бақылау, диагноз қою, емдеу және профилактика жүргізу үшін пайдаланылатын күрделі құрылғылар мен аппараттардың, жүйелер мен құралдардың жиынтығы. Мұндай техникаға адам өмірі мен денсаулығына тікелей әсер ететін маңызды құрал ретінде ерекше назар аударылады [3]. Қазіргі медицина саласында пайдаланылатын техникалық жабдықтардың сапасы – медициналық қызметтің тиімділігі мен қауіпсіздігінің басты кепілі болып саналады. Қазіргі заманғы медициналық техника-бұл өзінің техникалық және пайдалану ерекшеліктері бар өте күрделі электронды құрылғылар, оларды қолдану диагностикада да, емдеуде де, пациенттерді оңалтуда да өте маңызды. Дұрыс пайдалану қымбат құрылғылардың ұзақ қызмет ету мерзімін, нәтижелердің жоғары дәлдігін және қызметкерлер мен пациенттер үшін қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Жедел технологиялық прогресті және медицина саласында жаңа инновациялық шешімдерді енгізуді ескере отырып, мұндай құрылғыларды пайдалану жөніндегі ережелер мен ұсыныстарды сақтаудың маңыздылығы артып келеді.

Медициналық техниканың қатарына диагностикалық, терапевтік, хирургиялық, зертханалық, реабилитациялық және бақылаушы құрылғылар кіреді. Бұл құрылғылардың көмегімен аурулар ерте анықталып, тиімді емдеу әдістері таңдалады. Сондықтан олардың дұрыс, сенімді және дәл жұмыс істеуі – науқастың өміріне тікелей ықпал ететін факторлардың бірі. Медициналық техникаға қойылатын талаптар басқа салалардағы техникалық құралдармен салыстырғанда әлдеқайда жоғары [4].

Медициналық техника нарығында, бір жағынан, «шенеуніктерде» сервистік қызмет көрсету жұмыстарының құнын жоғарылату тәжірибесі бар, сондықтан көбінесе қымбат жабдыққа сервистік қызмет көрсетуді рұқсат етілмеген сервистік компаниялар жүргізеді. Екінші жағынан, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының аумағында медициналық персоналды

жабдықтар өндірушілерінің немесе жабдықтардың тиісті түрлеріне техникалық қызмет көрсету бойынша кәсіптік даярлауды жүзеге асыратын мекеменің базасында оқыту практикасы жеткіліксіз дамыған, бұл халыққа медициналық көмек көрсетуге қауіп төндіреді. Мемлекет атынан меншік иесі сервистік қызмет көрсетудің және персоналды оқытуда қажетті тұрақты қаржыландырудың рөлін жете бағаламау себебінен қымбат жабдықтардың қуаттылығының тоқтап қалуына және жүктелмеуіне байланысты елеулі шығындарға ұшырайды.

Медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі – бұл құрылғының жүктелген функцияларын нақты шарттарда, белгілі бір уақыт аралығында тоқтаусыз және дәл орындау қабілеті. Бұл ұғым техниканың техникалық және функционалдық сипаттамаларының тұрақтылығымен, өлшеу дәлдігімен, ұзақ мерзімді ақаусыз жұмысымен және қауіпсіздік стандарттарына сәйкестігімен тікелей байланысты [5].

Медициналық мекемелердегі техникалық қауіпсіздік – бұл науқастардың өмірі мен қызметкерлердің денсаулығын қорғауға бағытталған кешенді жүйе [6]. Қауіпсіздік талаптарын сақтау – технологиялық сенімділіктің, медициналық көмектің сапасының және жалпы денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігінің негізі. Заманауи техниканы дұрыс пайдалану мен техникалық қауіпсіздік ережелерін сақтау медициналық мекеменің тұрақты және қауіпсіз жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі – заманауи медициналық көмектің сапасы мен тиімділігінің негізі. Құрылғының сенімді, нақты және қауіпсіз жұмыс істеуі – дәрігердің дұрыс шешім қабылдауына және пациенттің өмірін сақтап қалуға сеп болады [7]. Осы талаптарды сақтау – құрылғы өндірушілердің, жеткізушілердің, техникалық қызмет көрсетушілердің және денсаулық сақтау ұйымдарының ортақ жауапкершілігі. Заманауи медициналық техниканың сапасы – бұл медицинаның даму деңгейінің көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар адам өміріне деген құрметтің белгісі.

Алынған нәтижелер медициналық техниканың тиімді жұмыс істеуі тек техникалық сапаға ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық басқаруға да тәуелді екенін көрсетеді.

Медициналық мекемелерде техникалық қызмет көрсету жүйесі дұрыс құрылмаса, жабдықтың істен шығу қаупі артады. Сонымен қатар, калибрлеу мен тексеру мерзімдерінің сақталмауы диагностикалық қателіктерге әкелуі мүмкін.

Халықаралық тәжірибе медициналық техниканы басқаруда цифрлық мониторинг жүйелерін қолданудың тиімді екенін дәлелдейді [8]. Бұл жүйелер жабдықтың жағдайын нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді.

Осылайша, медтехниканың жұмысқа қабілеттілігі – техникалық, ұйымдастырушылық және нормативтік факторлардың кешенді нәтижесі.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі екенін көрсетті. Қазіргі заманғы медициналық жабдықтардың күрделенуі олардың тек техникалық сипаттамаларына ғана емес, сонымен қатар пайдалану, бақылау және қызмет көрсету жүйелеріне қойылатын талаптарды да күшейтті.

Зерттеу барысында медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігіне әсер ететін негізгі талаптар жүйеленді. Олардың қатарына сенімділік, қауіпсіздік, өлшеу дәлдігі, тұрақты жұмыс істеу қабілеті, калибрлеудің уақтылы жүргізілуі және техникалық қызмет көрсетудің сапасы жатады. Бұл талаптардың әрқайсысы медициналық құрылғының жалпы функционалдық тиімділігін анықтайды.

Сонымен қатар, медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігі тек техникалық факторларға ғана емес, ұйымдастырушылық және басқарушылық аспектілерге де тәуелді екені анықталды. Атап айтқанда, медициналық мекемелерде техникалық қызмет көрсету жүйесінің дұрыс ұйымдастырылуы, персоналдың біліктілігі және нормативтік талаптардың қатаң сақталуы жабдықтың ұзақ әрі тұрақты жұмыс істеуіне тікелей әсер етеді.

Зерттеу нәтижелері медициналық техниканың істен шығу қаупін азайту үшін жоспарлы техникалық қызмет көрсету мен жүйелі калибрлеудің маңыздылығын айқын көрсетті. Бұл шаралар диагностикалық және емдік қателіктердің алдын алуға, сондай-ақ пациент қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, медициналық техниканың жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ету – бұл кешенді процесс, ол техникалық, нормативтік және ұйымдастырушылық талаптардың үйлесімді орындалуын қажет етеді. Осы бағытта заманауи басқару жүйелерін енгізу, цифрлық мониторинг технологияларын пайдалану және халықаралық стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз ету медициналық қызмет сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360>
2. Донченко, Л.В. Медициналық ұйымда сапа менеджменті жүйесін қалыптастырудағы адами фактордың рөлі. Медицина және құқық. - 2021. - №3, 54–59 бб.
3. Нұрланова Г.Т. Медициналық қызмет сапасын басқарудағы заманауи технологиялар. Алматы, 2023. - 112 б.
4. Тихонов А. Н. Медицинская техника и технологии в здравоохранении. – Москва: Медицина, 2020. - 98 б.
5. Жанабаев С. М. Денсаулық сақтау жүйесіндегі медициналық қызмет сапасы. – Алматы: ҚазҰМУ бас, 2022. - 75 б.
6. Омаров Е. Т. Медициналық техникаға техникалық қызмет көрсету негіздері. – Астана: Фолиант, 2021. - 105 б.
7. Коваленко В. П. Основы эксплуатации медицинского оборудования. – Санкт-Петербург: Лань, 2019.
8. European Commission. *Medical Device Regulation (MDR 2017/745)*. – Brussels, 2017.

А.А. Бараков. Н. Тұралыққызы

*Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, Казахстан, г.Талдықорған,
e-mail: arslanbarakov@gmail.com*

ПРОБЛЕМЫ ОСВОЕНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ ОСНОВ ТРАДИЦИОННОГО ИСКУССТВА В СОВРЕМЕННОМ ОТЕЧЕСТВЕННОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу трансформации традиционной художественной культуры Казахстана на рубеже XX–XXI веков. Рассматриваются процессы взаимодействия национальных художественных традиций с современными формами искусства, включая визуальные практики и новые технологии. Особое внимание уделяется роли этнокультурного наследия, орнаментальной культуры и символике цвета в формировании художественного образа. Подчеркивается значимость переосмысления народного искусства как основы национальной идентичности в условиях глобализации. Исследование выявляет особенности развития современного казахстанского искусства, включая синтез традиций и инноваций, а также влияние исторических, социальных и культурных факторов. Анализируются художественные стили, направления и индивидуальные подходы мастеров. Делается вывод о необходимости комплексного изучения культуры с учетом ее многослойности и динамики развития. Работа ориентирована на систематизацию знаний о современном изобразительном искусстве Казахстана и определение его ключевых тенденций.

Ключевые слова: художественная культура, традиции, современное искусство, Казахстан, орнамент, колористика, этнокультура, визуальные искусства.

Аңдатпа. Мақала XX–XXI ғасырлар тоғысындағы Қазақстанның дәстүрлі көркем мәдениетінің трансформациясын талдауға арналған. Ұлттық көркемдік дәстүрлердің қазіргі өнер түрлерімен, соның ішінде визуалды тәжірибелермен және жаңа технологиялармен өзара ықпалдасу үдерістері қарастырылады. Этномәдени мұраның, ою-өрнек мәдениетінің және түс символикасының көркем бейне қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Жаһандану жағдайында халық өнерін ұлттық бірегейліктің негізі ретінде қайта пайымдаудың маңыздылығы атап көрсетіледі. Зерттеу қазіргі қазақстандық өнердің даму ерекшеліктерін, дәстүр мен инновацияның синтезін, сондай-ақ тарихи, әлеуметтік және мәдени факторлардың ықпалын айқындайды. Көркемдік стильдер, бағыттар және шеберлердің жеке шығармашылық тәсілдері талданады. Мәдениеттің көпқабаттылығы мен даму динамикасын ескере отырып, оны кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туралы қорытынды жасалады. Жұмыс Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнері туралы білімді жүйелеуге және оның негізгі үрдістерін анықтауға бағытталған.

Түйін сөздер: көркем мәдениет, дәстүрлер, қазіргі өнер, Қазақстан, ою-өрнек, колористика, этномәдениет, визуалды өнер.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the transformation of Kazakhstan's traditional artistic culture at the turn of the twentieth and twenty-first centuries. It examines the processes of interaction between national artistic traditions and contemporary forms of art, including visual practices and new technologies. Particular attention is paid to the role of ethnocultural heritage, ornamental culture, and the symbolism of color in the formation of artistic imagery. The significance of rethinking folk art as a foundation of national identity under the conditions of globalization is emphasized. The study identifies the specific features of the development of contemporary Kazakhstani art, including the synthesis of tradition and innovation, as well as the influence of historical, social, and cultural factors. Artistic styles, movements, and individual creative approaches of artists are analyzed. The article concludes that culture should be studied comprehensively, taking into account its multilayered nature and developmental dynamics. The work is aimed at systematizing knowledge about contemporary fine art in Kazakhstan and determining its key trends.

Keywords: artistic culture, traditions, contemporary art, Kazakhstan, ornament, coloristics, ethnoculture, visual arts.

Введение. Современный этап развития художественной культуры Казахстана характеризуется активным поиском новых форм выражения при одновременном обращении к национальному наследию. В условиях глобализации и культурного взаимодействия возрастает интерес к сохранению этнокультурной самобытности, что особенно заметно в сфере изобразительного и декоративно-прикладного искусства. Традиции, сформированные на протяжении веков, сегодня выступают не только как объект изучения, но и как источник творческого вдохновения для художников.

Особую актуальность приобретает проблема переосмысления художественного опыта прошлого и его адаптации к современным условиям. Это связано с изменениями общественного сознания, развитием новых технологий и расширением границ визуальных искусств. Важно отметить, что художественная культура становится одним из ключевых факторов формирования национальной идентичности и духовных ценностей общества. В этой связи исследование направлено на выявление закономерностей развития современного искусства Казахстана через призму взаимодействия традиций и инноваций.

Литература. Вопросы развития художественной культуры Казахстана рассматриваются в рамках искусствоведческих, культурологических и исторических исследований. В научной литературе особое внимание уделяется изучению традиционного народного искусства, его символики и роли в формировании национального мировоззрения. Современные исследования подчеркивают необходимость комплексного подхода к анализу культуры, включающего как классическое наследие, так и новейшие формы художественной деятельности. Отмечается, что становление культурологии как самостоятельной научной дисциплины позволило расширить границы изучения искусства, включив в него повседневные, массовые и экспериментальные практики. В ряде работ акцентируется внимание на проблемах трансформации традиций, их интеграции в современное искусство, а также на взаимодействии локальных и глобальных культурных процессов. Таким образом, существующая научная база создает основу для дальнейшего осмысления художественных процессов, происходящих в Казахстане на современном этапе.

Методология исследования. Используются методы сравнительного, историко-культурного и системного анализа. Рассматриваются художественные явления в контексте их эволюции и взаимодействия традиций и инноваций.

Результаты. Выявлены основные тенденции развития современного искусства Казахстана: синтез традиционного и современного, активное использование орнаментальной символики, расширение форм визуального искусства.

Закключение. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что современная художественная культура Казахстана развивается в условиях сложного взаимодействия традиций и новаторских тенденций. Народное искусство, сохраняя свою символическую и эстетическую ценность, продолжает оказывать значительное влияние на формирование новых

художественных практик. Важным результатом является понимание того, что устойчивость культурной системы обеспечивается не только сохранением традиций, но и их творческой интерпретацией. Современные художники активно обращаются к этнокультурным источникам, переосмысливая их в контексте актуальных художественных задач. Таким образом, дальнейшее изучение художественной культуры Казахстана требует междисциплинарного подхода и учета как исторического опыта, так и современных культурных процессов. Это открывает перспективы для более глубокого понимания национального искусства и его роли в мировом культурном пространстве.

Художественная культура рубежа XX-XXI столетий характеризуется расширением границ художественной деятельности, появлением в ней новых направлений и новой образности. Культура находит выражение в разных современных направлениях творческой деятельности повседневного плана, и в живущих и вновь оживающих элементах этнокультур, в сегодняшнем обращении к культурному наследию прошлого. Проблематика, связанная с данными культурными процессами и тенденциями и рассматривается в настоящем труде. Также эта глава посвящена изучению, обобщению и систематизации наиболее важных феноменов современного изобразительного искусства Казахстана. Поставим перед собой сложную и увлекательную задачу определить и проанализировать наиболее значимые культурные явления, произошедшие в течение последних двух десятилетий. Особую актуальность на современном этапе развития исторического искусствоведения приобретает проблема освоения и трансформации основ вековых традиций искусства и культуры, связывавших национальное самосознание. В этом отношении, особый интерес представляют графические предпочтения казахов, сформировавшиеся под воздействием экономико-географического (пересечение важнейших миграционных и торговых путей Евразии), социально-экономического (кочевого образа жизни) факторов, природно-климатических условий, художественной традиции и древних религиозных верований. Эти процессы требуют разработки критериев творческого переосмысления традиции и анализа художественных объектов, выполненных на традиционной основе, поиска методов гармоничного включения элементов традиционной художественной системы в современные отечественные объекты творчества.

В период независимости культура выдвигается в эпицентр современного бытия и система духовно-культурных ценностей начинает определять жизнь социума. Восстановление идеалов прошлого и презентация спектра современных ценностей, усиливающих гражданскую позицию каждого, получили, сознательно или бессознательно, свое отражение в творчестве казахских художников. Присутствие современности во всех ее аспектах – художественных, идеологических, философских и других – накладывает особую печать на изучение искусства. Утрата социалистической идеологии и развитие казахского искусства впервые в новейшее время как самостоятельного в национальном аспекте феномена обусловили поиск искусствознанием подлинных духовных опор, преемственности художественных принципов и инновационных возможностей [1]. Движущей силой процесса переосмысления традиционного наследия является совокупность объективных и субъективных факторов. Одним из объективных факторов переосмысления художественной традиции на современном этапе является осознание ценности народного искусства как особого типа сознания, культуры и творчества, как отражение диалектического единства прошлого, настоящего, будущего, как выражение национального и регионального своеобразия культуры общества, как самостоятельной художественной целостности [2], инвариантность форм которой содержит тенденцию к трансформации [3].

Современный мир интересуется областью культурных феноменов, характеризующихся этнической уникальностью, самобытностью, с тем, чтобы интегрировать их в общемировой процесс развития. Художественная культура Казахстана активно включена в интегрированный процесс. Присущие национальному сознанию казахов открытость внешним контактам и восприимчивость влияниям при умении сохранить национальное духовное ядро привели к формированию многогранных и самобытных миров в искусстве Казахстана [1, стр. 4]. В отечественных условиях эти процессы трансформации традиционного искусства шли трудными путями. Определенную роль в этом в свое время сыграли такие научные направления как история культуры, вслед за тем социология культуры. В последние годы формируется новая научная дисциплина - культурология, причем не только в теоретическом, но и эмпирическом вариантах. Значительной предпосылкой формирования культурологии как науки предстала потребность в обосновании целостного представления о культуре и склонность к определенной терминологической и методологической строгости построения предмета науки. По отношению к культуре последняя должна проявляться прежде всего во внимании исследователя ко всем ипостасям культуры, будь то традиционное народное творчество, классическое культурное наследие, современная поп-культура или постмодернистские изыски в искусстве. Культуролога (в отличие, например, от искусствоведа) по-разному, но в равной мере интересует в культуре профессионализированное, повседневное, элитарное и бытовое, восходящее к далекой старине или только рождающееся в муках эксперимента, высокое, вечное и низовое сплюснутое. Все это достойно изучения как важное и нужное для человека и общества, да и самой культуры.

Не только перспективы теоретико-методологического оснащения знаний о культуре, но и решение практических вопросов (в частности, разработка программ в области культурной политики, образования) в наше время не могут ограничиваться традиционными, интуитивно-практическими представлениями о культуре и, в частности, о народной культуре.

Имея в виду эти общие позиции, авторы предполагают выделить и рассмотреть проблематику народной культуры на современном ее этапе. В данной диссертации не ставится цель охватить в целом историю народной культуры, хотя эта область в прошлом дала немало ярких образцов и, можно полагать, ранее представляла собой гораздо более целостное явление, чем сейчас. Исторические материалы и экскурсы нужны лишь постольку, поскольку народная культура в силу традиционности до сих пор достаточно прочно укоренена в прошлом. В настоящем же она, как уже говорилось, представляет собой достаточно пеструю картину, в которой причудливо и не всегда органично переплетаются самые разные традиции. Поэтому особое значение авторы придают проблемам колорита, традиционности и промежуточности.

Национальный колорит наиболее «читаем» через традиционное декоративно-прикладное искусство, в особенности через орнаментальную культуру. Изучение традиций оказывает существенное влияние на формирование, декор, эстетическое и смысловое содержание проектных задач в области графического искусства. Научно-обоснованный анализ решения этой проблемы не может быть исследован в отрыве от эволюционных связей исторических эпох и традиций. В пределах каждой эпохи наблюдается, в соответствии с основными социальными особенностями и тенденциями ее развития, формирование различных стилей, художественных методов и отдельных школ и направлений. Своеобразно развивается искусство у разных народов и в условиях разных национальных культур. Все это конкретное разнообразие форм развития реальной истории искусства не должно быть сводимо к общим социологическим схемам. Наиболее крупным в истории искусства является понятие эпохи. Для каждой эпохи характерна определенная «картина мира», которая складывается из философских, религиозных, политических идей, научных представлений, психологических особенностей мировосприятия, этических и моральных норм, эстетических критериев жизни, по которой и отличают одну эпоху от другой. Таковы Первобытная эпоха, эпоха Древнего мира, Античность, Средние века, Возрождение, Новое время.

Стили в искусстве не имеют четких границ, они плавно переходят один в другой и находятся в непрерывном развитии, смещении и противодействии. В рамках одного исторического художественного стиля всегда зарождается новый, а тот, в свою очередь, переходит в следующий. Многие стили сосуществуют одновременно и поэтому «чистых стилей» вообще не бывает. В одну и ту же историческую эпоху могут сосуществовать несколько стилей. Например, Классицизм, Академизм и Барокко в XVII столетии, Рококо и Неоклассицизм – в XVIII, Романтизм и Академизм – в XIX. Такие стили как, например, классицизм и барокко называют большими стилями, поскольку они распространяются на все виды искусства: архитектуру, живопись, декоративно-прикладное искусство, литературу, музыку [4]. Следует различать: художественные стили, направления, течения, школы и особенности индивидуальных стилей отдельных мастеров. В рамках одного стиля может существовать несколько художественных направлений. Художественное направление складывается как из типичных для данной эпохи признаков, так и из своеобразных способов художественного мышления. Стиль модерн, например, включает ряд направлений рубежа веков: и постимпрессионизм, и символизм, и фовизм и т.д. С другой стороны, понятие символизма, как художественного направления, хорошо разработано в литературе, в то время как в живописи оно очень размыто и объединяет художников, настолько разных стилистически, что часто трактуется лишь как объединяющее их мировоззрение (рис. 1) [5].

Рис. 1 – Альфонс Муха (модернизм)

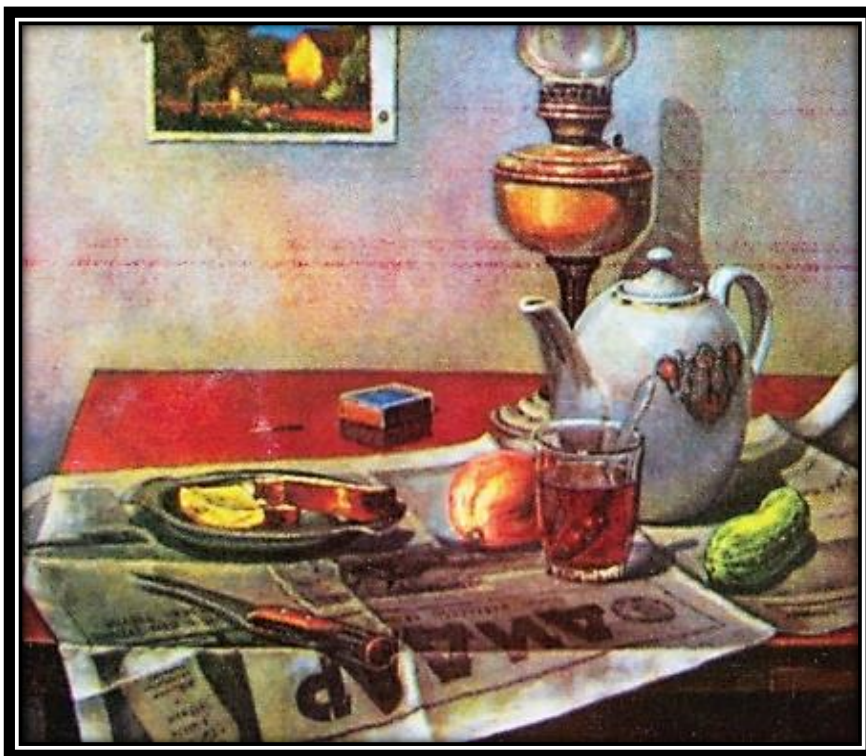

В последнее время термин «изобразительное искусство» постепенно вытесняется понятием «визуальные искусства», к которым относятся, наряду с живописью, графикой, скульптурой, декоративно-прикладным искусством, и художественная фотография, компьютерная графика, видеоарт, инсталляции, перформансы, энвайронмент и т.д. Возникают новые направления и стили на стыке разных видов искусства и новых технологий.

Особый исторический этап развития искусства составляет современная эпоха. В пределах каждой эпохи наблюдается, в соответствии с основными социальными особенностями и тенденциями ее развития, формирование различных стилей, художественных методов и отдельных институтов и направлений. Своеобразно развивается искусство у разных народов и в условиях разных национальных культур. Все это конкретное многообразие форм развития реальной истории искусства не должно быть сводимо к общим социологическим схемам [6].

Культура любого этноса в своем развитии испытывает влияния разных народов, соседних или далеко расположенных. Восприятие художественных мотивов, технических новаций и декоративных решений других культурных традиций в разное время играло позитивную роль в развитии и обогащении народного искусства. Вместе с тем, необходимо отметить, что для жизнеспособности народного искусства важно доминирование собственно этнических тенденций. Традиционное графическое искусство народов, в том числе казахского, ярко отражает своеобразие этнической культуры. Произведения данного вида искусства, связанные с эстетическим преобразованием предметной домашней среды, характеризуются глубиной и масштабностью философского, исторического и художественного содержания. Образная структура произведений художественных ремесел, формировавшаяся на базе древних, средневековых эстетических основ и творческих идей позднего времени, обогащалась также за счет влияния различных культурных традиций разных эпох. Одной из особенностей художественного видения казахских народных мастеров является живая рефлексия на творческие достижения других народов, что во многом способствовало обогащению собственных ремесленных традиций и внесло опечаток на современность (рис. 2) [7].

Рис. 2 – Е.С. Турганбаев. Натюрморт

Воспринятые мотивы подвергались своеобразной трактовке согласно этническим традициям, в результате чего они органично вплетались в систему местных художественных средств. Такого рода новации, а также авторские импровизации, обогащали местные традиции, внося новое дыхание, развитие и продвижение современного искусства. Эти факторы, играющие

оплодотворяющую роль, были необходимы для самовосполнения и полноценного функционирования народного искусства, что защищало его от истощенности и закостенелости, и в итоге гарантировало жизнеспособность[8].

Особую значимость в наши дни приобретает изучение творчества художников, которые внесли заметный вклад в обучение студентов живописи и графике, предполагающее освоение традиции художественной культуры. Многие мастера изобразительного искусства обращались к традициям отечественной культуры, чтобы выразить в произведениях национальные ценности своего государства.

А. Гулин, для творчества которого характерно тяготение к монументализации пейзажного образа и чуткость к цветовым отношениям, представляет на выставках живописные серии («Экибастуз», 1978; «Казахстан», 1980; «Гусиный перелет»). Будоражающим воображение своей вечной тайной дано художником видение пространства степи. Живописный образ дополняется условным решением передней плоскости, которую держит геометрический орнамент ковров и корпе.

Для зрелых художников и нового поколения характерны разнообразие стилей и почерков, индивидуальные решения обобщенно-философских образов, связь с историей и народным прикладным творчеством, синтез искусств.

Программные станковые живописные, скульптурные и графические произведения создавали мастера, ставшие основным творческим ядром областного отделения Союза художников Казахстана. Работать в творческих мастерских под руководством М.А. Кониной, К.М. Кантора, Е.М. Сидоркина было очень почетно. Этот период характеризуется сложными поисками ответов на философские вопросы о времени и жизни человека, осмыслением образа современника и исторической личности. Подтверждение тому работы Е.М. Сидоркина «Иллюстрация к "Казахскому эпосу". 1962г.», «Колыбельная». Из серии «Читая Сакена Сейфуллина». Автолитография. 1964», которые обретают характер поиска и монументальной обобщенности (рис. 3, рис. 4) [9].

Своеобразное искусство казахского народа, его богатый фольклор и история увлекли художника. Постоянная тема творчества Сидоркина - это прошлое и настоящее Казахстана. Он всегда стремился найти такую художественную форму, которая помогла бы наиболее точно воплотить замысел. Однако, графика не стала единственной областью изобразительного искусства, увлекавшей художника. Больших успехов Евгений Матвеевич добился в монументальном искусстве. Он выполнил несколько росписей и мозаик для театра им. Ауэзова, кинотеатров и Дворцов культур. Его работы поражают необычайной современностью, что подтверждает известную максиму: время не властно над гением. Исторически изменчиво и наше восприятие искусства.

Современное казахстанское искусствоведение уделяет большое внимание изучению историко-культурного наследия казахского этноса, закономерностей развития художественной культуры в разрезе исторического времени.

Рис. 3 – Е.М. Сидоркина «Иллюстрация к "Казахскому эпосу"». 1962 г.

Рис. 4 «Колыбельная». Из серии «Читая Сакена Сейфуллина». Автолитография. 1964 г.

Любуясь природой, человек давно заметил в ней бесконечное множество интересных, причудливых форм и цветовых оттенков. Природа для него стала источником создания оригинальных орнаментальных композиций. Казахи добились умелой стилизации природных форм, переработав в декоративно-прикладном искусстве реальную предметную форму в художественный образ, упрощенный, условный. При этом орнаментальные архетипические мотивы носили семантическое значение, служили оберегами и тотемами. Подбор каждого мотива орнамента, в том числе и выбор цветового решения, является творческой работой народных мастеров. Цвет орнамента связан с фантазией творца, с его художественным вкусом. Большое значение казахи придавали выбору фона, значительно усиливая удачным подбором звучание всего узора. На нынешнем этапе в оформлении графического, средового дизайна, дизайна одежды и прочего, происходит формальное заимствование образов традиционного колорита без глубокого осмысления его символических смыслов [10].

В орнаментальной композиции главные элементы выделяют размером, ярким цветом и расположением по центру. Второстепенные элементы, дополняя главные и оттеняя их ведущую роль и значение, пластично соединяются в целостный организм. Тщательный подбор цвета в прикладном искусстве казахов проводится с целью создания такого декоративного образа, который смог бы непосредственно вызывать у человека приятные чувства и ассоциации.

В основе декора кураков - геометрический орнамент, состоящий из совокупности простейших крупных и мелких фигур: прямоугольников, квадратов, ромбов, треугольников и прямоугольных полос. Все эти элементы относились к числу древнейших и связывались с благопожелательным значением; в целом лоскутные изделия обладали важным семиотическим статусом оберегов.

Чаще всего в лоскутных изделиях народных мастериц соблюдается принцип сочного цветового контраста: рядом с желтым ложится фиолетовый, с красным - зеленый, с оранжевым - синий. В современных изделиях весьма распространен прием сочетания оттенков одного и того же цвета: синий с голубым, (голубой, синий - имеют значение соответствия истине), светло-зеленый - с насыщенным зеленым (символизирует оазис, природу, отдых). Врожденное чувство цвета помогало мастерице подбирать лоскутки всегда с тонким пониманием цветовых особенностей и фактурных свойств ткани.

Исходя из перечисленных цветовых предпочтений казахского орнамента, можно заметить, что на первом месте всегда стоял красный цвет, на втором черный (темно-коричневый), на третьем - белый, затем уже выстраиваются другие цвета - бордовый, желтый, зеленый, синий, оранжевый, голубой. Устойчивость данного цветового сочетания - яркое подтверждение глубокой традиционности народного искусства, сохранении его идеалов, обретших классическую форму многие века назад.

Также одними из предпочтений является светло-голубой (кок) и желтый (сары) цвета, они воспринимались как единство земли и неба; избрание данных цветов для государственной символики свидетельствует о культурно-этническом единстве народа, о величии морально-нравственных ценностей, о соблюдении экологических принципов взаимодействия с природой, о необходимости единения с другими народами и духовном освоении мира. С левой стороны вдоль места крепления расположен национальный орнамент «кошкар-мүйіз» (бараны рога), среди многообразия орнаментов казахов он является самым распространенным и характерным, символизирующим силу и достаток. Использование именно этого орнаментального узора ярко подчеркивает этническую идентификацию флага. Государственная символика - это наглядный пример своеобразного «коридора» для диалога прошлого и настоящего, наполнения символическими смыслами традиционной культуры предметов современной пространственной среды, обретающих знаковую функцию носителей сакральной информации. Красный, белый, черный, являющиеся архетипическими для многих народов мира, нашел отражение в цветовом образе казахов. Данный триколор аккумулирован в названиях населенных пунктов в географическом пространстве Казахстана, доминирует в цвете основных продуктов питания, преобладает в колористическом решении интерьера юрты (красный) и его внешнего оформления (белый). Наиболее убедительно эстетика цветовых решений проявляется в предметах декоративно-прикладного искусства казахов. В этой связи существенным аспектом темы, связанной с проблемами освоения и трансформации основ традиционного искусства, ролью цвета и традиционной колористикой, является рассмотрение вопросов декора, характерных цветовых сочетаний и символики цвета в изделиях народного искусства. Сохранившиеся до наших дней вышитые тускиизы, аяк капы, баскуры, текеметы и сегодня поражают высоким искусством исполнения. Именно в юрте, в предметах ее интерьера наглядно прослеживаются закономерные связи цвета, образа и исполнительского мастерства. Казахские ковры и ковровые изделия - алаша, аяц капы, цоржыны - это преобладание красного цвета в сочетании с черным, оранжевым и белым. Красный цвет маков, тюльпанов на полях и лугах, заход и восход солнца, а также вера в магическую силу этого цвета, предопределили доминирующую в ткачестве красную палитру. Инкрустированные сырмаки, как правило, - это симбиоз белого и черного, выражение идеи двуединства и противоборства, содружества дня и ночи, добра и зла, прочих дуальных

соотношений. В аяц қапах (навесных сумках для посуды) также чаще используются в основе фона белый и черный цвета войлока, аппликации и тамбурная вышивка красного, оранжевого, желтого, и зеленого цветов. В узорных лентах баскурах, стягивающих деревянный каркас юрты по нижнему краю купольных жердей, преобладает белый фон (символ чистоты, физической и духовной), обильно украшенный орнаментом, выполненный в технологии комбинированного ткачества; основу колорита орнамента составляет черный, красный, в деталях - оранжевый цвет.

Белый цвет на фоне изделия и в основном рисунке - символ белого пути, истины, счастья. Красный - благожелательная энергетика огня, солнца, любовь; черный - сила, величие, могущество, а также цель, благополучие [10].

В прикладном искусстве Казахстана колорит играл исключительно важную роль, оказывая непосредственное влияние на создание образа предмета. Правило пропорций было главенствующим при размещении орнамента на фоне изделия, неукоснительно соблюдался закон симметрии, служивший для уравнивания фона и узора, причем в жел бау (узорных лентах), баскурах, аяк қапах, коржынах чаще одна ось симметрии, а в коврах, сырмаках, алаша и других изделиях несколько осей. При этом именно цвет во многом помогал выявить структуру и динамику рисунка. Народные мастерицы, не имея специального художественного образования, умели достигать эстетического совершенства, как в узорах, так и в колористических сочетаниях, соединяя цвет и орнамент в единый художественный образ.

Цветовое восприятие казахов, как и других тюрко-степных народов, было отлично от цветового видения европейских либо иных народов: границы между цветами спектра были расположены у них несколько иначе, чем у европейцев [11].

Список литературы.

1. Изобразительное искусство Казахстана. Период независимости. – Алматы: «Арда», 2009. – 334 стр.
2. Некрасова, М.А. Место народного искусства в современной культуре. /М.А. Некрасова // ДИСССР, № 3, 1987.
3. Вагнер, Г. Несколько тезисов о народном искусстве/Г.Вагнер // Декоративное искусство СССР. – 1988.- №2 (363). – с. 30.
4. <http://www.art-katalog.com/>
5. Ф. С. Эфендиев. Этнокультура и национальное самосознание. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/470/ИСКУССТВО
6. Добро пожаловать в Казахстан. <http://www.kazakhstanlive.ru/culture/pict/>
7. Экономико-правовая библиотека. <http://vuzlib.org/beta3/html/1/26126/26167/>
8. Любимов Л. Искусство Западной Европы. Москва, «Просвещение», 1982.
9. Художники Павлодара, Павлодар - 2003
10. Ибраев, Б. Космологические представления наших предков// Декоративное искусство. 1980. - Вып. - 3, / http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-09/shakhizada_turganbaeva.shtml
11. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. [Текст] / Л.Н. Гумилев. - М.: 1967.- 420 с.

Д.М. Ходжаев

*Zhetysay University named after Ilyas Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan*

LEGAL ISSUES OF ATMOSPHERIC AIR PROTECTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the legal issues related to the protection of atmospheric air in the Republic of Kazakhstan. Atmospheric air is a vital natural resource essential for human life and health. In recent years, emissions of harmful substances into the air have increased due to the development of industrial, transport, and agricultural sectors. This poses a direct threat to ecological safety and public health. The article analyzes the content and structure of national legislation aimed at protecting atmospheric air, as well as relevant international practices and standards. It also highlights the weaknesses in Kazakhstan's legal framework and suggests ways to improve it. Particular attention is given to air quality monitoring, control of pollutant sources, and the effectiveness of administrative and criminal liability measures. The author proposes enhancing the provisions of the current Environmental Code, strengthening sanctions for environmental violations, and introducing mechanisms for public oversight to ensure citizens' environmental rights. In conclusion, the article provides scientific and practical recommendations for improving the legal protection of atmospheric air in Kazakhstan.

Keywords: atmospheric air, legal regulation, ecology, Kazakhstan, environmental safety, legislation, natural resources, monitoring, violation, sustainable development.

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы атмосфералық ауаны құқықтық қорғаудың өзекті мәселелері қарастырылады. Атмосфералық ауа – адамның өмір сүруі мен денсаулығы үшін ең қажетті табиғи ресурс болып табылады. Соңғы жылдары өндірістік, көлік және ауыл шаруашылығы салаларының дамуымен байланысты ауаға зиянды заттардың шығарылу көлемі артып келеді. Бұл экологиялық қауіпсіздік пен халықтың денсаулығына тікелей қауіп төндіреді. Мақалада атмосфералық ауаны қорғауға бағытталған ұлттық заңнаманың мазмұны мен құрылымы, сондай-ақ халықаралық тәжірибе мен стандарттар талданады. Сонымен қатар, Қазақстандағы атмосфералық ауаны құқықтық қорғау жүйесінің кемшіліктері мен оларды жетілдіру жолдары қарастырылады. Автор атмосфералық ауа сапасының мониторингі, ластаушы көздерді бақылау, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шараларының тиімділігі сияқты мәселелерге ерекше назар аударады. Қолданыстағы Экологиялық кодекстің нормаларын жетілдіру, экологиялық құқық бұзушылықтарға қатысты санкцияларды күшейту, және азаматтардың экологиялық құқықтарын қамтамасыз ету үшін қоғамдық бақылау механизмдерін енгізу ұсынылады. Мақала қорытындысында атмосфералық ауаны құқықтық қорғауды күшейтудің маңызы мен болашағы туралы ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: атмосфералық ауа, құқықтық реттеу, экология, Қазақстан, экологиялық қауіпсіздік, заңнама, табиғи ресурстар, мониторинг, құқық бұзушылық, тұрақты даму.

Аннотация. В статье рассматриваются правовые аспекты обеспечения охраны атмосферного воздуха в Республике Казахстан. Атмосферный воздух является важнейшим природным ресурсом, необходимым для жизни и здоровья человека. В

последние годы наблюдается рост выбросов вредных веществ в воздух, что связано с развитием промышленности, транспорта и сельского хозяйства. Это представляет собой угрозу экологической безопасности и здоровью населения. В статье анализируется содержание и структура национального законодательства по охране атмосферного воздуха, а также международный опыт и стандарты в данной сфере. Рассматриваются недостатки существующей системы правового регулирования и предлагаются пути её совершенствования. Особое внимание уделяется вопросам мониторинга качества воздуха, контролю за источниками загрязнения, а также эффективности административных и уголовных мер ответственности. Автор предлагает усилить положения действующего Экологического кодекса, ужесточить санкции за экологические правонарушения и внедрить механизмы общественного контроля для реализации экологических прав граждан. В заключение даны научно-практические рекомендации по укреплению правовой охраны атмосферного воздуха в Казахстане.

Ключевые слова: атмосферный воздух, правовое регулирование, экология, Казахстан, экологическая безопасность, законодательство, природные ресурсы, мониторинг, правонарушение, устойчивое развитие.

In Kazakhstan, the ecologically and legally significant concept of atmospheric air, perhaps, was first established when the republic was part of the former USSR, namely in the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR "On nature protection in the Kazakh SSR" dated May 12, 1962 (Journal of the Supreme Soviet and the Government of the Kazakh SSR, 1962). According to Article 1 of this normative act, atmospheric air was enshrined not only as an inseparable part of the natural complex as a whole, but also as an independent object of legal protection (Journal of the Supreme Council and the Government of the Kazakh SSR, 1962), thereby "freed" from the traditional and obvious sanitary-hygienic approach, which prevailed for a long time in the official legal policy of the Soviet state. Two decades later, on June 12, 1981, the Supreme Soviet of the Kazakh SSR at its third session of the tenth convocation adopts a separate Law of the Kazakh SSR "On the protection of atmospheric air" (Bulletin of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, 1981: 482). In accordance with the norms provided for in it, the tasks of the legislation of the Kazakh SSR on the protection of atmospheric air were (Bulletin of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, 1981: 482): improving the state of atmospheric air, preventing and reducing harmful chemical, physical, biological and other effects on the atmosphere causing adverse consequences for the population, the national economy of the republic, flora and fauna, as well as strengthening the rule of law in the field of atmospheric air protection (Article 1) (Bulletin of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, 1981: 482). Russian scientists note that, in fact, the law was a classic example of textual reproduction of union norms in a republican act (Mukhitdinov N.B., Rakhimberdin K.Kh., Zhumaksanov E.K., 2003a: 45) and in it, in essence, neither one norm that would take into account the specifics of our country (Mukhitdinov N.B., Rakhimberdin K.Kh., Zhumaksanov E.K., 2003b: 45). One of the additional explanations for this circumstance was the fact that it was no coincidence that Kazakhstan for a long time remained a raw material appendage of the former Soviet Union (Mukhitdinov N.B., Rakhimberdin K.Kh., Zhumaksanov E.K., 2003c: 45). Exactly ten years later – June 18, 1991 – the supreme legislative body of the Kazakh SSR adopts a new Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic "On environmental protection in the Kazakh SSR" (Z9113500_) (Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic "On environmental protection in the Kazakh SSR", 1991). In connection with its entry into force on August 1, 1991, the previously noted Decree of the highest collegial body of the Republic became invalid. The law within the framework of article 5 recognized atmospheric air and other natural objects as components of natural ecological systems and the biosphere as objects of the natural environment subject to protection (Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic "On environmental protection in the Kazakh SSR", 1991). A separate section within the framework of the Law was devoted to the economic mechanism of environmental protection and environmental management (the Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic "On environmental protection in the Kazakh SSR", 1991) and within Articles 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26 and 27 provided for the financing of environmental programs and activities, in particular at the expense of environmental insurance funds and credit banks, payment of fees for special use of natural resources, the conclusion of agreements on environmental management, a payment system in the same area, for example, payment for environmental pollution, payment for emissions and discharges of pollutants into the environment and disposal of production and consumption waste, as well as their standards, etc. (Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic "On environmental protection in the Kazakh SSR", 1991). It can be said that this Law contained not only a new ideology under the conditions of the Soviet administrative-command system, but also significantly stimulated the improvement of environmental protection activities. For comparison, experts note that the Law of the Kazakh SSR "On the Protection of Atmospheric Air" did not provide for economic mechanisms for the protection of atmospheric air" (Rakhimberdin K., 2001). After gaining state independence, Kazakhstan began to form its own environmental policy – a policy of the transitional period, focused, in particular, on the further development of economic methods for regulating environmental management, expanding the rights and powers of regional and local government bodies (Rakhimberdin K.Kh., 2000: 33). Of course, the Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995 became the fundamental law in the context of completely different realities. "Its articles 31 and 38 have an ecological and legal character, which for the first time approved and put into effect a new ecological, nature conservation concept" (Chumachenko T.N., 2015). So, if, according to Article 31 of the Constitution: "The state aims to protect the environment favorable for human life and health" (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1995), then in Article 38 it secures the citizens of the Republic the obligation to preserve nature and take care of natural resources (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1995). Article 6 of the Basic Law of the State establishes property rights to natural resources (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1995). In other words, along with the definition of the ecological significance of the environmental policy, in addition, this article contains a legal structure for the protection of individual natural objects, which is based on the institution of property rights. In this regard, clause 3 of this article of the Constitution states that: "The earth and its subsoil, waters, flora and fauna, and other natural resources are in state ownership" (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1995). However, within the limits of this norm, the phenomenon we are investigating is not specifically covered – atmospheric air and the question is not unambiguously resolved: can it also be an object of property rights? It follows that the Constitution of the Republic leaves open the definition of the list of natural resources subject to ownership, use or disposal and without naming their legal characteristics, and also, apparently, given that atmospheric air has its natural properties, believes that it is not possible to classify it as object of ownership.

Theoretical and methodological basis of the article. From a theoretical point of view, the significance of this article lies in the fact that, based on the study of a wide range of scientific views, domestic legislative acts and the results of law enforcement practice, the modern content of the legal protection of atmospheric air is revealed, and the main problems and further prospects are determined in the context of the analysis of the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan. In the study of the topic, in particular, the latest doctrinal developments of scientists representing various legal, environmental, economic schools, such as Mukhitdinov, N., Rakhimberdin, K.Kh., Zhumaksanov, E.K and many others, were used. To achieve the set goal of the article and the tasks arising from it, the authors applied the following methods: synthesis, analogy, structural, comparative, formal-logical methods, as well as methods of

modeling and system analysis.

Results and discussion. Among the documents that deserve attention, one cannot fail to note the Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, approved in accordance with the Decree of the Pres ident of the Republic of Kazakhstan dated Decem ber 3, 2003 (No. 1241) (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). This is the second act similar to the one that was in force in the Republic in the period 1996 2003. In the latter case, we are talking about the Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan, approved by the Order of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 30, 1996 (No. 2967) (On the concepts of public and environ mental safety of the Republic of Kazakhstan, 1996). The concept is a meaningful political, informa tion-analytical and legally significant document, in which the state, problems and prospects of environ mental protection activities in the Republic of Ka zakhstan were summarized, updated and determined (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). First, taking into account the need to ensure an optimal level of environmental safety with the achievement of regulatory indicators of the state of the environment, it provided for the consistent im plementation of its own provisions, dividing it into three stages (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003): the first stage (2004-2007) – reducing the level of environmental pollution and developing an ac tion plan to stabilize it (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003); the second stage (2008-2010) – stabilization of environmental quality indicators and improvement of environmental requirements for nature manage ment and (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003) the third stage (2011-2015) – improving the quality of the environment and achieving a favor able level of environmentally sustainable develop ment of society (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). Secondly, the Concept clearly outlined the goals, objectives and basic principles of ensuring the ecological safety of the Republic, among which it is important to highlight such as the achievement of the protection of natural systems and a vital com ponent of the interests of society, the ecosystem ap proach to the regulation of all social relations for the sustainable development of the state, the obligation compensation for damage to the environment and human health (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). Thirdly, based on the specifics of the new re alities, the Concept for the first time fixed and pri oritized global, national and local environmental problems (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003), at the same time combining them into a single set of environmental problems safety of the Republic (Concept of ecological safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). Independent sub section 3.3.1. in particular, it was provided for the air pool. Within its framework, the 10 most polluted cities of the Republic were officially recognized and named, the reasons for the high level of pollution were established, for example, in Almaty, Ust-Ka menogorsk, Shymkent due to outdated production technologies, inefficiency of treatment facilities, poor use of renewable and unconventional energy sources and low quality of the fuel used (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). Fourthly, in the Concept, such basic concepts as the greening of the economy, legislation and soci ety were fixed and, perhaps for the first time, were introduced into legal and scientific turnover, and in accordance with them, the main directions and key mechanisms for ensuring the environmental safety of Kazakhstan were determined (Concept of envi ronmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003): improving the economic mecha nisms of environmental management and the system of state control in this area, as well as environmental monitoring, optimization of the permitting system and environmental expertise, development of a sys temic basis for environmental statistics, etc. (Con cept of ecological safety of the Republic of Kazakh stan for 2004-2015, 2003). It was especially empha sized that Kazakhstan has developed environmental legislation, but at the same time, within the frame 81 Legal protection of the atmospheric air in the context of analysis of the environmental legislation ... work of its further improvement, it is necessary to rely on international standards: to introduce envi ronmental standards into all other legislative acts of the Republic, to provide for and ensure the use of compulsory environmental insurance and environ mental audit (Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015, 2003). In order to significantly reduce the impact on the environment in the Republic during the first and second half of the 2000s, other documents are also adopted. So, in accordance with the Concept of the transition of the Republic of Kazakhstan to sustain able development for 2007-2024, by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 27, 2007 (No. 848), Target indi cators of the transition to sustainable development were approved, including 16 environmental indi cators (On the approval of target indicators transi tion to sustainable development, 2007). Another Resolution of the supreme executive body of the Republic of Kazakhstan dated March 12, 2008 No. 245 approved the List of the best available technolo gies (On approval of the list of the best available technologies, 2008). According to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2013 (No. 577), the Concept for the transition of the Republic of Kazakhstan to a green economy (On the Concept for the transition of the Republic of Kazakhstan to a “green economy”, 2013) entered the stage of implementation, and in accordance with it, approved by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of July 31, 2013 (No. 750) Action Plan for the transition of the Republic of Kazakhstan to a green economy for 2014-2020 (On approval of the Action Plan for the implementa tion of the Concept for the transition of the Republic of Kazakhstan to a “green economy” for 2013-2020, 2013).The norms of the Law of the Republic of Ka zakhstan “On National Security of the Republic of Kazakhstan” in the new edition of January 6, 2012 No. 527-IV in the aspect of ensuring the environ mental safety of the state, society, individuals and citizens are adapted to the current provisions of the fundamental acts and, if necessary, can be suppl e mented by other legislative acts of the Republic of Kazakhstan and detailed by the documents of the State Planning System of the Republic of Ka zakhstan (Law of the Republic of Kazakhstan “On National Security of the Republic of Kazakhstan”, 2012). It is important to note that, however, for the first time not so much legal as economic and social foun dations of atmospheric air protection and, in gen eral, its legal status in the Republic was regulated by a special regulatory legal act – the Law of the Republic of Kazakhstan dated March 11, 2002 (No. 302) “On protection atmospheric air”, which with the adoption of the Environmental Code of the Re public of Kazakhstan became invalid (Law of the Republic of Kazakhstan “On the protection of atmo spheric air “, 2002). In terms of structure, the Law consisted of 7 chapters and 30 articles and contained basic con cepts, including, in particular, such as “harmful physical impact on the atmospheric air”, “maxi mum permissible standard”, “maximum permissible level”, “pollution”, “protection”, “Monitoring”, and “quality” of atmospheric air (Law of the Republic of Kazakhstan “On the protection of atmospheric air”, 2002); determined the principles of public adminis tration, the competence of the relevant authorities and the organization of activities for the protection of the regulated object (Law of the Republic of Ka zakhstan “On the protection of atmospheric air”, 2002); established requirements for the types and forms of activity that have a harmful effect on its condition (Law of the Republic of Kazakhstan “On the protection of atmospheric air”, 2002); fixed the mechanisms for reducing pollutants, their account ing and inventory, control measures and responsibil ity for violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of atmospheric air protec tion (Law of the Republic of Kazakhstan “On the protection of atmospheric air”, 2002). It can be said that the considered Law as a whole provided for all particular goals and objectives, as well as legal norms necessary to regulate the protection of atmo spheric air. According to paragraph 1 of Article 1 of the Law, atmospheric air, as well as in the case of the corresponding laws of the former Soviet re publics, was defined as a

component of the environment, which is a natural mixture of atmospheric gases (Law of the Republic of Kazakhstan “On the Protection of Atmospheric Air”, 2002).

Earlier, the same analogous concept, maintaining the connection of the object under consideration with the natural environment, was enshrined in article 1 of the Law “On the protection of atmospheric air” of October 16, 1992, Ukraine (Law of Ukraine “On the protection of atmospheric air”, 1992), later the Republic of Belarus in paragraph 1 of article 1 of the same separate law of December 16, 2008 (Law of the Republic of Belarus “On the protection of atmospheric air”, 2008), Turkmenistan in article 1 of the special law of March 26, 2016 (Law of Turkmenistan “On the protection of atmospheric air”, 2016). At the same time, some post-Soviet states followed the provisions of the Model Law “On the Protection of Atmospheric Air” developed by the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States on December 8, 1998 (Model Law “On the Protection of Atmospheric Air”, 1998). For example, in accordance with Article 1 of the Federal Law of the Russian Federation “On the Protection of Atmospheric Air” dated May 4, 1999, atmospheric air is “a vital component of the environment, which is a natural mixture of atmospheric gases located outside residential, industrial and other premises” (Federal Law of the Russian Federation “On the Protection of Atmospheric Air”, 1999). The concept of atmospheric air in a special Law of the Republic of Moldova of December 17, 1997 (Law of the Republic of Moldova “On the Protection of Atmospheric Air”, 1997) is quite similar in form, but significantly different and complex in content. In Article 3, the Law of this CIS member state departed from an extremely clear and identical legal understanding of the phenomenon under consideration, limiting or expanding its name “air” (Law of the Republic of Moldova “On the Protection of Atmospheric Air”, 1997) – it is “a unique mixture of gases (nitrogen and oxygen, small amounts of argon, neon, helium, krypton, xenon, radon, carbon dioxide, hydrogen, water vapor and various particles) of the highest vital importance in which living organisms can live, the most volatile component of the environment that knows no boundaries, as a result, it is capable of spreading traces of human activity over unpredictable distances in the process of massive movement” (Law of the Republic of Moldova “On the Protection of Atmospheric Air”, 1997).

Despite the existing difference, we can definitely say that the Law of the Republic of Kazakhstan “On the Protection of Atmospheric Air” had some thing in common in understanding the meaning of this reality with the laws of the post-Soviet states, since it not only clearly emphasized its physico chemical characteristics, but also indicated that it has no boundaries due to its natural state of constant mobility and mixing and is an integral part of the environment. The economic mechanism for the protection of atmospheric air, judging by Art. 22,23,24,26 and 28 of the Law was limited to payment for its pollution (the Law of the Republic of Kazakhstan “On National Security of the Republic of Kazakhstan”, 2012), but at the same time, the actual procedure for implementing such a procedure was not regulated in it. According to other norms of the Law, atmospheric air was also not isolated in any form of ownership. This, according to E. Novikova, meant that he is not such due to the impossibility of his individualization and, therefore, property rights cannot be established on him (Novikova E., 1999). On January 9, 2007, a new codified normative act was adopted in the Republic, containing systematized norms of environmental law and other related industries, namely the Environmental Code (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). As experts note, “it has become the main comprehensive legislative act regulating public relations in the environmental sphere, incorporating all the positive changes introduced into environmental legislation” (Dzhangabulova A.K., Salykbaeva A.T., 2014). In accordance with Article 325, the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan applies to legal relations arising after its entry into force (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007).

Depending on the objectives of protection, atmospheric air in accordance with clause 1) of article 7 of the Code is an object of environmental protection (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007): as well as land, subsoil, surface and underground waters, forests and other vegetation, fauna, gene pool living organisms, natural ecological systems, climate and ozone layer of the Earth, it is subject to protection from destruction, degradation, damage, pollution and other harmful effects (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). It is important in this regard to emphasize that with the exception of individual components, this definition, as well as, however, with such a characteristic, the very definition of “environment” was reproduced in the Code from the relevant norms of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Environmental Protection” dated July 15, 1997, which also, in accordance with the adoption of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, it terminated its legal effect (Law of the Republic of Kazakhstan “On Environmental Protection”, 1997). Note that in Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Environmental Protection” the last concept is explained as a set of natural objects, including atmospheric air (Law of the Republic of Kazakhstan “On Environmental Protection”, 1997), while the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan in subparagraph 41) of Art. 1 adds to them such a new element as artificial objects (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007), without specifying their types and content. In this regard, we believe that these include all artificial reservoirs, islands, dams and other geographical objects created as a result of human activity, as well as special buildings, structures, etc. 83 Legal protection of the atmospheric air in the context of analysis of the environmental legislation ... Continuing to analyze the text of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, attention should be paid to the mention of atmospheric air within the framework of Chapter 16, Section 5 of the regulatory legal act dedicated to environmental monitoring (Art. Art. 137-146) (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). The Code in clause 1), Article 137 introduces the aggregate concept of “state environmental monitoring (monitoring of the environment and natural resources)” (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007), meaning by it a comprehensive system of monitoring the state of the environment, natural resources, including using data from remote sensing of the Earth from space, in order to assess, predict and control changes in their state under the influence of natural and anthropogenic factors (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). One of the objects of such a multipurpose and multifunctional system, along with the repeatedly listed natural resources, as well as with the factors of environmental impact on human health in accordance with paragraph 2) of the considered article of the Code is atmospheric air (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). Within the limits of Articles 137, 138, 139 and 140, the Code establishes the procedure, content and mechanism of functioning of the Unified State System for Monitoring the Environment and Natural Resources and, in particular, establishes its subsystems (Ecological Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). With the exception of the norms directly stipulated in the Environmental Code, the regulation of the legal status of atmospheric air “dissolves” in a large array of provisions of the first backbone normative legal act in the Republic. It can be said that various aspects of the legal regulation of the mode of existence of this natural object are “absorbed” by all 9 sections and 47 chapters of the Code (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007), in particular within the framework of natural resource use, emissions and removals of greenhouse gases, the functioning of the order of emergency situations and environmental disaster, international cooperation in the field of the environment, environmental expertise and environmental control, economic mechanisms to stimulate environmental protection and management of emissions into the environment, etc. (Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, 2007). But at the same time, there are no norms that independently release atmospheric air into the most significant and necessary natural object, into the most determining natural factor of the environment. In the updated edition with changes as of January 7, 2020 (Environmental Code

of the Republic of Kazakhstan, 2007), depending on the nature of the coverage of regulated relations, it is a normative legal act of inter-sectoral codification, since it contains not only the norms of environmental law itself, but also related industries. With regard to the protection of atmospheric air, it contains only general and individual regulations.

Conclusion. This means that the norms of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan in relation to the protection of atmospheric air require further development and detailing. The special law on the protection of atmospheric air, which is also aimed at ensuring the environmental safety of the state, the realization of the rights of citizens to a favorable environment and reliable information about its state, in contrast to other narrow branch laws, has ceased to be in force, and its norms specifying the special position of the regulated object in question were not substantively integrated into the content of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan. We believe that one of the ways to possibly eliminate these gaps and, accordingly, create, along with other natural objects, a balanced system of norms on the protection of atmospheric air can be the currently being developed and revised new edition of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan.

List of references.

1. Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР. – 1962. – №23.
2. Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. – 1981. – №25. – С. 482.
3. Мухитдинов Н.Б., Рахимбердин К.Х., Жумаханов Е.К. Правовая охрана атмосферного воздуха в Республике Казахстан. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2003. – 144 с.
4. Закон Казахской Советской Социалистической Республики «Об охране окружающей природной среды в Казахской ССР» от 18 июня 1991 года (утр. силу). (С изменениями, внесенными в соответствии с Указом Президента РК от 31 июля 1995 года №2392, Указом Президента РК от 5 октября 1995 года №2488, Законом РК от 11 июля 1997 года №154-1) // https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=1000557 [Accessed 2 October 2020].
5. Рахимбердин К. Правовая охрана атмосферного воздуха в Республике Казахстан должна строиться на рыночных законах // <https://articlekz.com/article/4758> [Accessed 2 October 2020].
6. Рахимбердин К.Х. Правовые основы охраны атмосферного воздуха в Республике Казахстан в условиях рынка. Дисс. канд. юрид. наук. – Республика Казахстан, Алматы. – 2000. – 148 с.
7. Чумаченко Т.Н. Концепция экологической безопасности и развитие экологической политики Республики Казахстан // <https://articlekz.com/article/19152> [Accessed 2 October 2020].
8. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года // https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [Accessed 2 October 2020].
9. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы. Одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 года №1241 (утр. силу) // https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=104539&resp=1045395&status=0&excludeArcBuh=0 [Accessed 2 October 2020].
10. «О концепциях общественной и экологической безопасности Республики Казахстан» Распоряжение Президента Республики Казахстан от 30 апреля 1996 года №2967. Утратило силу распоряжением Президента Республики Казахстан от 5 апреля 2011 года №471 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/N960002967_ [Accessed 2 October 2020].
11. «Об утверждении целевых показателей перехода к устойчивому развитию» Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 сентября 2007 года №848 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P070000848_ [Accessed 2 October 2020].
12. «Об утверждении перечня наилучших доступных технологий» Постановление Правительства РК от 12 марта 2008 года №245. Утратило силу постановлением Правительства РК от 3 апреля 2015 года №196 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000245_ [Accessed 2 October 2020].
13. «О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике»» Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года №577 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> [Accessed 2 October 2020].
14. «Об утверждении Плана мероприятий по реализации Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» на 2013 – 2020 годы» Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 июля 2013 года №750 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000750> [Accessed 2 October 2020].
15. Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 6 января 2012 года. №527-IV // <http://knb.gov.kz/ru/article/zakon-respubliki-kazakhstan-ot-6-yanvara-2012-goda-no-527-iv> [Accessed 2 October 2020].
16. Закон Республики Казахстан «Об охране атмосферного воздуха» от 11 марта 2002 года. №302 (утр. силу). (С изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2006г.) // https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=1029779 [Accessed 2 October 2020].
17. Закон Украины от 16 октября 1992 года № 2707-XII «Об охране атмосферного воздуха» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30499079#pos=0;0 [Accessed 2 October 2020].
18. Закон Республики Беларусь от 16 декабря 2008 года № 2-3 «Об охране атмосферного воздуха» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30456148 [Accessed 2 October 2020].
19. Закон Туркменистана от 26 марта 2016 года № 366-V «Об охране атмосферного воздуха» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35792368 [Accessed 2 October 2020]. Модельный закон «Об охране атмосферного воздуха» (Принят на двенадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление №12-12 от 8 декабря 1998 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30076237#pos=0;0 [Accessed 2 October 2020].

А.А. Шарипов

*Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.*

ФИТОСАНИТАРЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аннотация. Бұл мақалада фитосанитарлық қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеудің өзекті мәселелері қарастырылады. Өсімдіктерді зиянды организмдерден, аурулар мен карантиндік объектілерден қорғау — аграрлық саясаттың басты бағыттарының бірі. Автор фитосанитарлық қауіпсіздік ұғымының мәнін, оның құқықтық негіздерін және халықаралық талаптармен сәйкестендіру қажеттілігін талдайды. Қазақстан Республикасының фитосанитарлық заңнамасы, атап айтқанда, «Өсімдіктер карантині туралы» Заң мен оған қатысты нормативтік-құқықтық актілердің қазіргі жағдайы зерттеледі. Сонымен қатар, халықаралық ұйымдардың (IPPC, WTO SPS) стандарттары мен тәжірибелері сараланып, Қазақстанда оларды енгізу барысындағы қиындықтар мен ұсыныстар сипатталады. Мақалада фитосанитарлық бақылау мен қадағалаудың тиімділігін арттыру, цифрлық жүйелерді енгізу және мамандар даярлау мәселелері де қамтылған. Зерттеу нәтижесінде автор фитосанитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық тетіктерін жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: Фитосанитарлық қауіпсіздік, өсімдіктер карантині, құқықтық реттеу, халықаралық стандарттар, қазақстан заңнамасы, ауыл шаруашылығы, зиянды организмдер.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы правового регулирования в области фитосанитарной безопасности. Защита растений от вредных организмов, болезней и карантинных объектов является приоритетным направлением аграрной политики. Автор анализирует понятие фитосанитарной безопасности, ее правовые основы, а также необходимость гармонизации национального законодательства с международными требованиями. Исследуется состояние фитосанитарного законодательства Республики Казахстан, включая Закон «О карантине растений» и сопутствующие нормативные акты. Также рассматриваются международные стандарты (IPPC, WTO SPS) и проблемы их внедрения в Казахстане. Особое внимание уделено вопросам повышения эффективности фитосанитарного контроля, внедрения цифровых технологий и подготовки специалистов. В заключение предложены конкретные меры по совершенствованию правовых механизмов обеспечения фитосанитарной безопасности.

Ключевые слова: Фитосанитарная безопасность, карантин растений, правовое регулирование, международные стандарты, законодательство Казахстана, сельское хозяйство, вредные организмы.

Annotation. This article addresses the pressing issues of legal regulation in the field of phytosanitary safety. Protecting plants from harmful organisms, diseases, and quarantine pests is one of the key priorities of agricultural policy. The author analyzes the concept of phytosanitary safety, its legal foundations, and the need to harmonize national legislation with international standards. The current state of phytosanitary legislation in Kazakhstan is examined, particularly the Law "On Plant Quarantine" and related legal acts. The article also reviews international frameworks (IPPC, WTO SPS) and the challenges Kazakhstan faces in implementing them. Special attention is given to improving the effectiveness of phytosanitary control, introducing digital systems, and enhancing professional training. Based on the research findings, the author offers concrete proposals for improving the legal mechanisms to ensure phytosanitary safety.

Keywords: Phytosanitary safety, plant quarantine, legal regulation, international standards, legislation of Kazakhstan, agriculture, harmful organisms.

Кіріспе. Ауылшаруашылық өнімдерінің сапасын және қауіпсіздігін жоғарылату - стратегиялық міндет. Ауылшаруашылық кәсіпорындары қызметінің соңғы нәтижесі аграрлық өнімдерді өндіру көлемі болып табылады. Аграрлық өнімдердің сапасын жоғарылату - ҚР ауылшаруашылық тауар өндірушілердің дамуын және өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін көтеруге бағытталған іс-шараларды жиі өткізіп отыру. Соңғы жылдары тұтынушы нарықта сапасы төмен азық-түліктердің өсуі байқалады. Бұл мәселе өндірістің технологиялық, санитарлық және техникалық төмен деңгейіне, азық-түлік сапасына деген бақылаудың әлсіздігіне, сертификаттау және стандарттау деңгейінің жеткіліксіздігінен, нормативті базаның жаңартылауына, шикізаттардың сапасының төмендеуімен байланысты. Бұндай жағдай азық-түліктің тұтынушыға дейінгі жылжытылуының барлық кезеңдерінде сапасын басқаруды талап етеді. Ауылшаруашылық өнімдерінің сапасын жоғарылату үйлестірілген стандарттарды қабылдауға жағдай жасайды. 2001 жылдан бері үйлестірілген МЕМСТ қабылдағаннан бастап ауылшаруашылық тауарларды өндірушілер өнімдерді өндіруде Еуро одақ мүше-елдері стандарттарының талаптарына жауапты белгілі бір тәжірибе жинап алды. Мысалы, 2001 жылы қабылданған балғын қызанақтарға (МЕМСТ Ұ 51810-2001), балғын ақ қауданды 27 4 (43) • 2016 орамжапырақтарға (МЕМСТ Ұ 51809-2001), балғын асханалық сәбіздерге (МЕМСТ Ұ 51782-2001), балғын асханалық қызанаққа (МЕМСТ Ұ 51811), балғын түйінді пиязға (МЕМСТ Ұ 51783-2001), балғын картопқа (МЕМСТ Ұ 517830-2001) мемлекетаралық стандарттар және ЕО стандарттарымен және БҰҰ/ ЕЭК стандарттарымен үйлестірілген стандарттар қабылданды.

Сонымен, қолданыста бар көкөніс шаруашылығының өнімдеріне үйлестірілген МЕМСТ жалпы еуропалық стандарттарға сай және ауылшаруашылық тауарларды өндірушілер үшін осы бағытта жұмыстар жасау бойынша басты сұрақтардың бірі, ол көкөніс өнімдерін өндіруде сапасын жоғарылатуда Еуро одақтың МЕМСТ классификациясы бойынша бірінші немесе екінші сұрыптан экстра сұрыпына көшу [1]. Агроөнеркәсіптік кешен өнімдерінің сапасын жоғарылату және бәсекеге қабілетті ету мақсатында нормативті базаны актуаландыру және қайта қарастыру бойынша шаралар іске асырылып, әзірленді. 11 стандарттар әзірленді, оның ішінде "Ауылшаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарлату" бюджеттік бағдарлама шегінде бидайды сақтау процесі және сынау әдістері бойынша 6 ұлттық стандарт және "Агроөнеркәсіптік кешені, су және орман салаларын дамытуда нормативті-әдістемелік қамтамасыз ету" бюджеттік бағдарлама шегінде шие жемісіне және жидек дақылдарына 1 ұлттық стандарт бекітілді. 4 ұлттық стандарттар экологиялық таза өнімдерге әзірленуде. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының территориясында ауылшаруашылық саласында 2083 стандарттар тағам өнімдеріне және шикізаттарға бар, соның ішінде МЕМСТ-1771, ҚР СТ-312. Қазақстандық агроөнеркәсіптік кешенінде кәсіпорындардың ИСО 9001-2009 және ИСО НАССР 22000-2005 сериялы стандарттарына сәйкес халықаралық сапа менеджмент жүйесіне және тағам өнімдерінің қауіпсіздігіне көшу процесі жеделдету үстінде.

Осыған орай "Ауылшаруашылық өнімдерінің өндірісін басқару жүйесін субсидиялау" республикалық бюджеттік бағдарлама жүзеге асырылады. Бағдарлама агроөнеркәсіптік кешені саласындағы кәсіпорындарды халықаралық стандарттар бойынша әзірлеу, енгізу және сертификаттау бойынша жұмыстарды субсидиялау бағасына байланысты іс-шараларды қаржыландыруды қамтамасыз етеді. Қазіргі кезде Ресей нарығы Қазақстандық ет өнімдері үшін жабық, себебі ұсынылып отырған ресейлік қызметтердің талаптарына сай келмеуі және дайындамалар сапасының төмен болуы. Қазақстанда өндірілетін және жүзеге асырылатын тағам өнімдерінің сапасы ИСО 9001-2009 және ИСО HACCP 22000-2005 сериялы стандарттарының халықаралық сапа менеджмент жүйесіне және тағам өнімдерінің қауіпсіздігіне сәйкес келуі ұлттық өндірістік қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экспортқа бағытталу өндірістік өнімдердің бәсекеге қабілетті өндірістің кеңеюін сақтау шартының қажеті болып табылады [2]. ҚР Үкіметіне генетикалық түрлендірілген объектілердің айналымы Ережесін сақтауды және синтетикалық құралдардың, өсуді жеделдетуді, биологиялық белсенді қоспаларды пайдаланатын өндірістер үшін ауылшаруашылық өнімдерінің ҚР "Тағам өнімдерінің қауіпсіздігі туралы" заңының және ҚР экологиялық кодексінің талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ету қажет [3]. Қазіргі кезде елімізде "Тағам өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі туралы" (2004 ж.) заң қабылданып, осы заңды жүзеге асыруға 20-дан астам Үкіметтің қаулылары, денсаулық сақтау министрлігінің, ауыл шаруашылығы министрлігінің нұсқаулықтары мен бұйрықтары қабылданды, бірқатар заңнамаларға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бірақ, бұл актілер азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қатынастарын жанама реттегендіктен, арнайы "Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету" заңын қабылдаудың қажеттігі туып отыр. Әлемнің 95 пайызына елдерде мұндай заң қабылданған [4].

Қазіргі таңда мемлекет пен тұтынушының деңгейінде ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін кәсіпорынға оларды өндіру, қайта өңдеу, тасымалдау, сақтау және реализациялауға қатаң талаптар қойылып отыр. Адам денсаулығы мен өмірін қорғау мақсатында 2013 жылы қолданысқа енгізілген "Тағам өнімдерінің қауіпсіздігі" (ТР КО 021/2011) Кедендік одақтың технологиялық регламенті қабылданды. Осы регламент Кедендік одақ қатысушыларына кіретін барлық елдерге, соның ішінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясына таратылады. ТР КО 021/2011 міндетті талаптар қатарына НАССР (МЕМСТ ҚР 51705.1-2001) (қатер анализі мен шекті бақылау нүктелері) жүйесін енгізу жатады. НАССР бойынша қаралған жүйелік сәйкестендіру, қауіпті факторларды басқару бағасы тағам қауіпсіздігіне елеулі әсер етеді. Мемлекет тарапынан сапа мен қауіпсіздікті бақылау жүргізіледі [5]. Біздің еліміз дүние жүзінің ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін негізгі 25 мемлекеттің қатарына енді және өзінің ресурстық әлеуеті жағынан қазіргі деңгейден 3-5 есе артық өнім өндіруге мүмкіндігі бар екені белгілі. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстанның аграрлық секторында шешімін күтіп тұрған күрделі әлеуметтік-экономикалық мәселелер де жоқ емес.

Қазақстанның ауылшаруашылығы, соңғы жылдары дүние жүзіне кең тараған қаржы-экономикалық дағдарыстың күшті ықпал етуі жағдайында дамып отырғаны белгілі. Дегенмен, отандық аграрлық жүйеге дер кезінде мемлекет тарапынан көрсетілген көмектің нәтижесінде кейбір елдердегідей күйзеліске ұшырамай, белгілі бір деңгейде даму қарқынын бәсеңдеткен жоқ. Сонымен қатар, соңғы жылдары ауылшаруашылық өнімдері көлемінің ұлғаюы байқалады [6]. Мәселен, еліміздегі ауылшаруашық өнімдері 1990 жылы ішкі жалпы өнімнің 36 %-ын құраған болса, бүгінде бұл көрсеткіш 4 %-дан аса алмай тұр. Азық-түліктің тек 40 %-ы ғана елімізде өндіріліп, қалған 60 %-ы шетелден тасымалданады. Демек, бұл жағдайда аграрлық саланың рөлі ерекше. Қазіргі ауылшаруашылығының шикізаттық сипаты азық-түлік қауіпсіздігіне көп кедергі келтіріп отыр. Осы орайда технологияның кенже қалып отырғаны қол байлап, бүгінгі күні елдегі ауылшаруашылығы өнімдерінің басым бөлігін - 80 %-ын шикізат күйінде шығаруға мәжбүрміз. Яғни, азық-түлік қауіпсіздігі 28 мәселесінде ерекше мәнге ие отандық өнім, оның ішінде ауылшаруашылығы өнімдерін өндіру мен өңдеуде үлкен жобаларды қолға алып, арнайы бағдарламалар негізінде жұмыс жасау керектігі көрініп тұр. Әлемдік тәжірибелерге көз жүгіртсек, 70-80 жылдары-ақ Германия, Франция, Швеция, АҚШ елдері азық-түлік қауіпсіздігіне бағытталған шаралар бойынша алдымен фермерлердің құқығын ерекше қорғайтын заңдар қабылдаған, аграрлық секторға ерекше мән берген. Демек, ауылшаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу өнеркәсібі экономиканың негізгі бір саласы ғана емес, сонымен бірге ол - азық-түлік қауіпсіздігінің кепілі.

Сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде орны ерекше аталатын агросекторды жан-жақты жоспарлай отырып, дамытудың маңызы мол [7]. Қазақстан Республикасының заманауи аграрлы құқықты доктринасы отандық аграрлық өндірісті дамыту үшін жайлы шарттарды құру кезеңінде тұр. Осыған орай, ауылшаруашылық қызметін мемлекеттік реттеуді, регламенттейтін құқықтық нормалар аграрлық заңнамасының құрамына енді. Мысалы, бидай, өндірістік қауіпсіздікте, ветеринарлық қызметте және т.с.с. мемлекеттік ресурстарды құруға бағытталған құқықтық нормаларды айтуға болады. Қазақстан Республикасының интеграциясы және Кеден одағының қалыптасу шарттарында ауылшаруашылық өнімдердің, шикізаттардың және өндірістің сапасын жоғарылату мәселесі әлемдік нарықта ұлғая түсуде және өнімге арналған халықаралық стандарттардың талаптарын міндетті түрде оындау қажеттілігіне байланысты маңызды мағынасына ие болады [8]. ҚР № 66-III 08.07.2005 жылдан бері "Агроөнеркәсіптік кешен және ауылдық территориялардың дамуын мемлекеттік реттеу туралы" заңы ауылшаруашылық өнімдердің, шикізаттардың және өндірістің нарығында қызмет етуді және мемлекеттік реттеуді қалыптастыруды негізгі бағыты ретінде анықтайды.

Бұл заңда Қазақстан Республикасының ауылдық территориясының және агроөнеркәсіптік кешенінің дамуын мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын экономикалық, ұйымдық және құқықтық негіздер көрсетіледі. Бұл заң өндірістік қауіпсіздікті, агроөнеркәсіптік кешенінің өнімдерін нарықтық устойчивости, кәсіпкерлік жүйені тиімді қалыптастыруды, отандық өнімдердің бәсекеге қабілетті артықшылықтарын қолдауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, балық шаруашылығы, ауылшаруашылық шикізаттарды және тағам өнеркәсібін (алкогольді және темекі өнімдерінен басқасы), ветеринарлық және фитосанитарлық, инженерлік және инфрақұрылымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін шарттар құру арқылы ауыл тұрғындарының өмір деңгейін жоғарылатуға бағытталған [9]. Қазақстан үшін елдің өндірістік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша мәселелерді шешудің алғашқы міндеттердің бірі болып отандық ауылшаруашылық өндірісі тиімділігінің жоғарылауы, тағамдық және қайта өңдеу өнеркәсібінің дамуы, агроөндірістік нарықтағы мемлекеттік реттеудің механизмін жетілдіру табылады. Өндірісті қамтамасыз ету мәселесі экономикалық қана емес сонымен қатар құқықтық аспектіге ие. Мемлекеттік маңызды міндеттерінің бірі ел тұрғындарының денсаулығына қамқор болу, яғни өндірістік тауарлардың сапасына байланысты болып табылады. Бұл міндеттердің шешімі сапа стандарттарын және оларды сақтауда қатаң бақылау жүйесін енгізуді талап етеді. Сыртқы сауда-саттықты ырықтандыру Қазақстан Республикасына тұтынушылардың денсаулығы үшін қауіпсіздік және сапа деңгейінің әртүрлілігін импорттық өнімдерді ішкі нарыққа қою мүмкіндіктеріне әкелді. Осы шарттарға байланысты тағам өнімдерінің сапасын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында мемлекеттік саясаттың мақсаты тұтынушылық қасиеттер туралы шынайы емес ақпараттарға толы тауарларды нарыққа жібермеудің алдын алу механизмі үнемі жетілдіру болуы керек. Бұл үшін мемлекетке талап етіледі: тағам өнімдерінің сапасын қатаң түрде

мемлекеттік бақылау жүйесін құру; отандық тауар өндірушілерді халықаралық стандарттар бойынша жұмыс жасауға көшуді ынталандыру.

Сондықтан бұл мәселелерді шешу үшін арнайы "ҚР өндірістік қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы" заңын енгізу қажет [10]. "Сонымен, ауылшаруашылық өнімдерінің қауіпсіздігі еліміздің ұлттық қауіпсіздігінің бір бөлігі болып табылады. Өйткені, бірде-бір мемлекет халықтың ауылшаруашылық өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етпей тұрып, елдің экономикалық, саяси немесе ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін емес. Қазіргі кезде Қазақстан тұтыну қоржыны құрамына кіретін бірнеше қажетті тағамдармен халық тұтынуын қамтамасыз етіп отыр. Дегенмен, елімізде басқа да әлеуметтік маңызы бар тұтыну тауарлары бойынша импортқа тәуелділік сақталуда. Осыған байланысты көп жылдар бойы қалыптасып келе жатқан әлемдегі азық-түлік тапшылығы мен әлемдік экономикалық дағдарысты және еліміздің болашақтағы дамуын ескере отырып, мемлекетіміздегі ауылшаруашылық өнімдерінің қауіпсіздігін толыққанды қамтамасыз ету саясатын қалыптастыруы керек. Ол үшін, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін ең алдымен әр адамның тамақтану-физиологиялық қажеттілігінен бастау; Қазақстан халқы сапалы және өмірі мен денсаулығына қауіпсіз тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету саласындағы заңнамаларды жетілдіру, оның ішінде импортталған азық-түліктердің санитарлық-эпидемиологиялық, экологиялық тазалығы мен жоғары сапалылығын қамтамасыз ету; тамақ өнімдерін өндіру бойынша бекітілген отандық нормаларды халықаралық стандарттарға сәйкес қайта қарау; халықтың төмен қамтамасыз етілген әлеуметтік топтарын тағам түрлерімен толық қамту және тұрғындарға отандық өнімдерді арзан бағамен жеткізу мақсатында баға реттеу тетіктерін жетілдіру.

Сондай-ақ аграрлық экономиканы мемлекеттік реттеу мен мемлекеттік қаржылық қолдауды азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында халықтың тамақ өнімдерінің түрі мен тұтыну көлемін қамту аясында жүзеге асыру. Яғни, қаржыландыру, ауыл шаруашылығы шикізатын өндіруге ғана емес, дайын тағамдар өндіруге бағытталуы тиіс" [11, 153-162 б.]. 29 4 (43) • 2016 Қазақстан Республикасының ауылшаруашылығының тиімділігі оның материалды-техникалық жағдайына байланысты. Ауылшаруашылықтың техникалық жабдыктандыруына жүргізілген талдауына байланысты Қазақстанда ауылшаруашылық машина құрастыруды дамыту бойынша қорытынды жасауға болады [12].

Қорытынды. Фитосанитарлық қауіпсіздік – ауыл шаруашылығы саласындағы басты басымдықтардың бірі, себебі ол өсімдік ресурстарын зиянды организмдерден, аурулардан және карантиндік объектілерден қорғауды қамтамасыз етеді. Глобализация жағдайында ауыл шаруашылығы нарығының дамуы ұлттық нормаларды халықаралық стандарттармен үйлестіру қажеттілігін арттырады, бұл өз кезегінде құқықтық тетіктерді терең зерттеуді және озық тәжірибелерді қолдануды талап етеді. Фитосанитарлық қауіпсіздікті құқықтық реттеу мәселелерін қарастыра отырып, Қазақстандағы нормативтік базаның өсімдіктер карантинінің алдын алу және карантиндік объектілердің әкелінуі мен таралуын болдырмауға бағытталған бірқатар негізгі ережелерді қамтитынын атап өту қажет. Алайда заманауи технологияларды фитосанитарлық мониторингке қолдану, халықаралық ынтымақтастықты күшейту және мамандарды дайындау мәселелері әлі де өзектілігін сақтап отыр және әрі қарай дамытуға қажет етеді. Фитосанитарлық бақылауды цифрландыру мәселесіне ерекше назар аударған жөн. Цифрлық жүйелерді енгізу және процестерді автоматтандыру мониторинг тиімділігін айтарлықтай арттырып, пайда болатын қауіптерге жедел әрекет етуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, бұл деректерді өңдеу уақытын қысқартып, құзырлы органдарға өзекті ақпаратқа негізделген жедел шешімдер қабылдауға жол ашады. Сондай-ақ мамандардың даярлық деңгейін арттыру маңызды аспект болып табылады. Фитосанитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін құқық, биология және заманауи ақпараттық технологиялар саласында терең білімі бар білікті кадрлар қажет. Қайта даярлау бағдарламаларын енгізу және тұрақты тренингтер өткізу мамандардың әлеуетін дамытуға және құқық қолдану деңгейін жалпы жақсартуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, фитосанитарлық реттеудің табысты дамуы халықаралық ұйымдардың қатысуынсыз мүмкін емес. Өсімдіктерді қорғау жөніндегі Халықаралық конвенция (IPPC) және Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) сияқты институттармен ынтымақтастық тәжірибе алмасу, озық технологияларды енгізу және бірыңғай стандарттарды қолдану мүмкіндіктерін ашады. Халықаралық байланыстарды нығайту Қазақстанға фитосанитарлық қорғау деңгейін жаңа сапаға көтеріп, отандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, құқықтық реттеуді жетілдіру арқылы фитосанитарлық қауіпсіздікті дамыту кешенді тәсілді қажет етеді. Тек заңдарды жаңартып қана қоймай, оларды тиімді орындауды қамтамасыз ету маңызды. Инновациялық технологияларды енгізу, халықаралық тәжірибені белсенді пайдалану және мамандардың үздіксіз оқытылуына жағдай жасау қажет. Тек осындай жағдайда ғана ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына қол жеткізуге және өсімдік ресурстарын қауіп-қатерден жоғары деңгейде қорғауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Смағұлов А.Қ., Сағындықов Қ.А., Төреханов А.Ә., Жазылбеков И.Ә., Нұрымов Д.Е., Жазылбеков Қ.Ж. "Ауыл шаруашылық өнімдерінің сапасын сараптау және бақылау". - Алматы, 2005. - 390 б.
2. Торговая деятельность в Республике Казахстан. Сборник нормативных правовых актов. - Алматы: Изд во Lem, 2006. - 157 с.
3. Кайгородцев А.А. Безопасность сельскохозяйственной продукции в контексте продовольственной безопасности, 2009 "Роль науки в индустриально- инновационном развитии Казахстана". Часть 1. - Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2009. - 159-163 с.
4. Имакова Ф. Еуропа елдеріндегі азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі кешенді саясат. Еуразиялық аймақта тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысында Қазақстанның ЕҚЫҰ-на төрағалық етуі. Халықаралық ғылыми конференциясының мақалалар жинағы. - 2010.
5. Ребезов М.Б., Губер Н.Б., Касымов К.С. Основы законодательства и стандартизации в пищевой промышленности: учебное пособие. - Алматы: МАП, 2015. - 208 с.
6. Қазақстан Республикасының 2013-2020 жылдарға арналған агроөнеркәсіп кешенін дамыту Бағдарламасы "АГРОБИЗНЕС - 2020". - 18 б. 2012ж. - Режим доступа: [http:// www.minagri.kz](http://www.minagri.kz)
7. Мұратқызы Қ. Азық-түлік қауіпсіздігі - ғаламдық мәселе. Қазақ газеттері. - Алматы, 2011. - 12 б.
8. Зинчук Г.М. Развитие инфраструктуры продовольственного рынка// Современные проблемы науки и образования. - 2006. - №3. - 101-103 с.
9. Еркінбаева Л.К. Аграрное правоотношения в Республике Казахстан/Монография. - Талдықорган, 2011. - 189-190 с.
10. Юрий Нагорный Ю. Проблем, связанных с продовольственным самообеспечением, в Казахстане хватает. - Алматы,

2013. - 245 с.

11. Кенжеболатова М.Ш. Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі кейбір өзекті мәселелер. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы / Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина. - 2014. - №1 (80). - 153-162 б.

12. Шәменов А.М. Қазақстанның аграрлық саясаты қандай болуы керек? Алаш айнасы. Республикалық Қоғамдық-саяси күнделікті газет. - Алматы, 2009. - 7 б.

А.Б. Кумарова, С.Ж. Куанышбекова

ГКП на ПХВ «Талдықорганский высший медицинский колледж»,
Казахстан, Талдықорган, e-mail: symbat753@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ

Аннотация. В данной статье исследуются ключевые тенденции и практические аспекты трансформации образования в условиях цифровизации современного общества. Актуальность исследования продиктована необходимостью экстренной адаптации системы медицинского образования к технологическим вызовам и внедрения инновационных методик, оказывающих формирование профессиональных конкурентоспособных компетенций у будущих специалистов. Цель исследования - анализ современных цифровых инструментов, внедренных в учебный процесс медицинского колледжа, и экспертная оценка их влияния на качество подготовки студентов медицинского профиля.

В основу положены методы теоретического анализа профильной научной литературы, систематизация педагогического опыта, а также сравнительный анализ результативности применённых цифровых технологий. В работе детально рассмотрены системы искусственного интеллекта, технологии виртуальной (VR), а также дополненной (AR) реальности, специализированные интерактивные платформы, такие как 3D Organon и интерактивно-сенсорный стол Academix3D, а также мобильные медицинские сервисы (MDCalc, Infinite Dose Calculator).

В результате исследования установлено, что использование данных инструментов способствует глубокой персонализации обучения, значительно повышает наглядность сложного анатомического материала и критически важно для развития клинического мышления в безопасном цифровом пространстве. Актуальность исследования обусловлена возможностью применения полученных выводов при создании новых учебных курсов и методических материалов для учреждений среднего и высшего медицинского образования.

Ключевые слова: цифровизация образования, медицинское образование, виртуальная реальность, персонализация обучения, искусственный интеллект, клиническое мышление, цифровые технологии.

Андатпа. Бұл мақалада қазіргі қоғамды цифрландыру жағдайында білім беруді трансформациялаудың негізгі тенденциялары мен практикалық аспектілері зерттеледі. Зерттеудің өзектілігі медициналық білім беру жүйесін технологиялық сын-кәтерлерге шұғыл бейімдеу және болашақ мамандардың кәсіби бәсекеге қабілетті құзыреттерін қалыптастыратын инновациялық әдістемелерді енгізу қажеттілігінен туындайды. Зерттеудің мақсаты-медициналық колледждің оқу процесіне енгізілген заманауи цифрлық құралдарды талдау және олардың медициналық бейіндегі студенттерді даярлау сапасына әсерін сараптамалық бағалау.

Бейінді ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау әдістері, Педагогикалық тәжірибені жүйелеу, сондай-ақ қолданылған цифрлық технологиялардың нәтижелілігін салыстырмалы талдау негізге алынды. Жұмыста жасанды интеллект жүйелері, виртуалды (VR), сондай-ақ кеңейтілген (AR) шындық технологиялары, 3DGGANON және Academix3D интерактивті-сенсорлық үстел сияқты мамандандырылған интерактивті платформалар, сондай-ақ мобилді медициналық қызметтер (MDCalc, Infinite Dose Calculator) егжей-тегжейлі қарастырылған.

Зерттеу нәтижесінде бұл құралдарды пайдалану оқытуды терең жекелендіруге ықпал ететіні, күрделі анатомиялық материалдың көрнекілігін айтарлықтай арттыратыны және қауіпсіз цифрлық кеңістікте клиникалық ойлауды дамыту үшін маңызды екені анықталды. Зерттеудің өзектілігі орта және жоғары медициналық білім беру мекемелері үшін жаңа оқу курстары мен әдістемелік материалдарды жасау кезінде алынған қорытындыларды қолдану мүмкіндігіне байланысты.

Түйін сөздер: білім беруді цифрландыру, медициналық білім беру, виртуалды шындық, оқытуды жекелендіру, жасанды интеллект, клиникалық ойлау, цифрлық технологиялар.

Abstract This article examines key trends and practical aspects of education transformation in the context of digitalization of modern society. The relevance of the study is dictated by the need for urgent adaptation of the medical education system to technological challenges and the introduction of innovative methods that provide the formation of professional competitive competencies among future specialists. The purpose of the study is to analyze modern digital tools introduced into the educational process of a medical college and to assess their impact on the quality of medical students' training.

It is based on methods of theoretical analysis of specialized scientific literature, systematization of pedagogical experience, as well as a comparative analysis of the effectiveness of applied digital technologies. The paper considers in detail artificial intelligence systems, virtual (VR) and augmented (AR) reality technologies, specialized interactive platforms such as 3D Organon and the Academix3D interactive touch table, as well as mobile medical services (MDCalc, Infinite Dose Calculator).

As a result of the research, it was found that the use of these tools contributes to the deep personalization of learning, significantly increases the visibility of complex anatomical material and is critically important for the development of clinical thinking in a secure digital space. The relevance of the study is due to the possibility of applying the findings in the creation of new training courses and methodological materials for institutions of secondary and higher medical education.

Keywords: digitalization of education, medical education, virtual reality, personalization of learning, artificial intelligence, clinical thinking, digital technologies.

Введение. Современное общество переживает стадию бурной цифровизаций, затрагивающей все аспекты человеческой деятельности. Особое значение в этом процессе приобретает сфера образования, где традиционные формы преподавания всё больше заменяются современными цифровыми решениями в ответ на бурный рост технологий [1].

Актуальность исследования обусловлена тем, что образовательные учреждения могут сталкиваются с необходимостью адаптации к современным условиям, связанным с изменением цифровых технологий. Особенно это важно для медицинского образования, где требуется не только теоретическая подготовка, но и формирование практических навыков, максимально приближенных к реальной профессиональной деятельности.

Несмотря на широкое распространение научных работ, посвящённых цифровизации образования, вопросам внедрения передовых технологий в практико-ориентированную подготовку специалистов уделяется недостаточное внимание. Основной целью настоящей публикации является исследование изменений в образовательном процессе при цифровой трансформации системы и определение перспективных методик обучения студентов, обучающихся по медицинским направлениям. Задачи исследования:

- Рассмотреть причины трансформации образовательного процесса;
- Проанализировать современные цифровые инструменты обучения;
- Выявить особенности их применения в современном образовании;
- Оценить влияние цифровых технологий на формирование профессиональных компетенций.

Обзор литературы. Актуальность вопроса цифровой трансформации системы образования изучается как специалистами, так и зарубежными учёными. В публикациях отмечается, что использование цифровых решений создаёт условия для формирования адаптивной образовательной среды, учитывающей интересы студентов [2].

Зарубежные исследователи акцентируют внимание на важности цифровых платформ, технологий искусственного интеллекта и онлайн-образования как факторов расширения доступа к знаниям. Отдельное значение придаётся модели персонализированного обучения, предполагающего индивидуализацию учебного процесса с учётом особенностей каждого студента.

Многие рассматривают цифровизацию как инструмент повышения качества образования и развития профессиональных компетенций. Однако в ряде исследований отмечаются проблемы, связанные с недостаточной подготовкой преподавателей и отсутствием методических рекомендаций по использованию цифровых технологий.

Таким образом, анализ показывает необходимость дальнейшего изучения практических аспектов цифровизации, особенно в современном медицинском образовании.

Методология исследования. В качестве методологической базы исследования выступают универсальные научные приёмы — анализ, синтез, сравнение и обобщение.

В процессе работы были задействованы:

- Анализ научных публикаций по теме цифровизации образования;
- Изучение практического опыта внедрения цифровых технологий;
- Обзор использования передовых педагогических технологий в высших медицинских учреждениях.

В качестве эмпирической базы исследования послужил опыт использования цифровых технологий в образовательном процессе ГКП на ПХВ «Талдыкорганский высший медицинский колледж».

Результаты исследования. Установлено, что использование цифровых технологий в учебном процессе медицинского колледжа улучшает результативность подготовки и способствует развитию ключевых профессиональных навыков [3].

Современные технологии в ГКП на ПХВ «Талдыкорганский высший медицинский колледж» делают обучение персональным и практическим. В медицине дистанция между теорией и практикой должна быть минимальной, поэтому используется комплекс современных инструментов. Программа адаптируется под интересы и цели каждого студента, формируя его личный путь развития. Основной акцент сделан на освоении знаний через реальную профессиональную практику, что развивает навыки, проектное мышление и готовность к работе в медицине [4].

Искусственный интеллект применяется при разработке динамичных обучающих систем, способных корректировать своё функционирование под индивидуальные особенности учеников — их уровень подготовки и скорость восприятия информации. Такой подход позволяет достичь более глубокого освоения учебной программы за счёт персонализации процесса обучения [5].

Применение технологий виртуальной и дополненной реальности позволяет моделировать клинические ситуации, приближенные к реальной медицинской практике. Использование трехмерных анатомических моделей способствует повышению наглядности и улучшению усвоения сложного учебного материала. Технологии VR и AR позволяют моделировать реальные профессиональные ситуации. 3D-очки и очки виртуальной реальности (VR) - создают эффект погружения, тем самым показывая двухмерные изображения с глубиной или полностью 3D-модели тела. Позволяет в интерактивном режиме вращать, разрезать и изучать органы, мышцы и кости, открывая новые возможности медицинского образования с использованием приложения 3D Organon. Эффект достигается за счет стереоскопии (разные изображения для каждого глаза) и использования VR-шлемов для полного погружения.

Использование 3D-моделей позволяет изучать анатомию человека в интерактивном формате, что значительно повышает уровень понимания сложных тем. Интерактивно-сенсорный стол Academix3D. Этот уникальный инструмент предназначен для освоения патологической анатомии, патологии и отработки клинических навыков. Платформа способствует формированию глубоких знаний и развитию профессиональных компетенций, раскрывает причины и механизмы развития заболеваний, а также предоставляет возможность ознакомиться с передовыми подходами к диагностике и терапии через взаимодействие с виртуальными пациентами. В разделе «Практика» пользователь выполняет постановку диагноза и разработку тактики лечения, тренируя коммуникационные навыки, навыки физического обследования, анализ результатов исследований и формирование клинической логики [2, С. 15].

Цифровые медицинские сервисы. Использование сервисов для медицинских расчетов, таких как калькуляторы дозировок и клинические шкалы, способствует развитию профессиональных навыков студентов.

MDCalc — цифровой сервис для медицинских расчетов, содержащий свыше 500 калькуляторов, охватывающих различные направления практики, включая терапию и кардиологию. Простой и логичный интерфейс обеспечивает быстрый доступ к нужным результатам, что особенно полезно при проведении диагностических оценок и клинических анализов.

Использование в учебном процессе:

- Отработка последовательности действий при диагностике и выработке решений;

- Проведение анализа реальных клинических ситуаций;
- Формирование умения мыслить клинически и трактовать медицинские данные;
- Внедрение в самостоятельную работу обучающихся для подготовки и контроля знаний.

Infinite Dose Calculator — цифровой калькулятор для расчёта доз лекарственных препаратов, используемый в клинической и учебной практике. Инструмент позволяет выполнять расчёты от сложных внутривенных дозировок в отделениях неотложной помощи и интенсивной терапии до простых схем лечения, включая педиатрические, амбулаторные, пероральные препараты [5, С. 16].

Практическое применение:

- Обучение точному расчёту доз лекарств;
- Обработка клинических ситуаций в условиях, приближённых к реальной практике;
- Использование при разборе клинических кейсов в неотложной помощи;
- Формирование навыков лекарственной безопасности и клинического мышления;
- Самостоятельная работа студентов и самоконтроль.

Искусственный интеллект стремительно продвигается, опережая даже скорость света, и уже сейчас оказывает глубокое влияние не только на систему образования, но и на медицинскую отрасль. Так, университет Цинхуа в Китае представила первую в истории «Агентную больницу» — полностью цифровую копию медицинского учреждения, в которой врачи, медперсонал и пациенты заменены интеллектуальными автономными агентами на базе ИИ.

Цифровые специалисты способны проводить осмотры, выносить диагнозы, разрабатывать тактики лечения, вести наблюдение за состоянием пациентов, имитируя настоящие клинические условия. Подобные платформы демонстрируют поразительную точность свыше 93% и способны одновременно обслуживать тысячи условных пациентов ежедневно, обеспечивая беспрецедентные возможности для обучения, отработки навыков и научных изысканий без угрозы для жизни реальных людей.

Надеемся, что такие технологии рано или поздно появятся и в наших медицинских учреждениях, позволив сделать процесс подготовки кадров более актуальным, ориентированным на практику и доступным, а также повысив качество и безопасность профессиональной подготовки будущих врачей.

Обсуждение. Полученные данные свидетельствуют о том, что цифровизация образования является важным фактором его развития. Использование современных технологий позволяет повысить качество обучения и сформировать необходимые профессиональные навыки [1, С. 25].

Особое значение имеет интеграция теории и практики, которая достигается за счет использования виртуальных технологий и интерактивных платформ [3, С. 45].

Однако существуют и определенные проблемы:

необходимость подготовки преподавателей;

технические ограничения;

необходимость методической адаптации образовательных программ.

Научная новизна исследования заключается в комплексном анализе цифровых инструментов в медицинском образовании и оценке их влияния на формирование профессиональных компетенций.

Закключение. Таким образом, цифровизация образовательного процесса представляет собой объективную необходимость современного общества.

Внедрение цифровых технологий способствует:

- Повышению качества образования;
- Развитию практических навыков;
- Усиление клинического мышления;
- Подготовке конкурентоспособных специалистов.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой методик эффективного внедрения цифровых технологий и оценкой их влияния на результаты обучения.

Список литературы.

1. Кубышкина Т.В. Цифровизация медицинского образования: возможности и риски // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – № 4. – С. 25–33.
2. Горшков М.Д. Симуляционное обучение в медицине / под ред. Д.В. Хазова. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2018. – 288 с.
3. Шевченко Ю.Л., Матвеев С.А. Инновационные технологии в подготовке врачебных кадров // Вестник Национального медико-хирургического Центра им. Н.И. Пирогова. – 2022. – Т. 17, № 1. – С. 4–10.
4. Бекмухамбетов Е.Ж., Кононец В.В. Использование ИТ-технологий в медицинском вузе: опыт и перспективы // Медицинский журнал Западного Казахстана. – 2019. – № 2(62). – С. 12–18.
5. Topol E.J. High-performance medicine: the convergence of human and artificial intelligence // Nature Medicine. – 2019. – Vol. 25. – P. 44–56.

*Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
материалдар жинағы*
**«ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ: КЛИМАТТЫҚ
ӨЗГЕРІСТЕР, КӨШІ-ҚОН ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ»**

*Сборник материалов международной научно-
практической конференции*
**«ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: КЛИМАТИЧЕСКИЕ
ИЗМЕНЕНИЯ, МИГРАЦИИ И СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»**

Proceedings of the International Scientific and Practical Conference
**«GLOBAL TRANSFORMATIONS OF CONTEMPORARY SOCIETY: CLIMATE CHANGE,
MIGRATION, AND STRATEGIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT»**

ТАЛДЫКОРҒАН:
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ И. ЖАНСУГУРОВА»
Издательство: «ОТ –Дизайн»
Подписано в печать 29.05.2026 г.
Формат 60х84 1/16.
Печать цифровая.
Бумага офсетная.
Усл. печ. л. 16,63 п. л.
Тираж 30 экз.